

॥ श्रीः ॥
व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला
२७

दुर्गासप्तशती

दुर्गाप्रदीप गुप्तवती चतुर्धरी शान्तनवी नागोजीभट्टी
जगच्चन्द्रचन्द्रिका दंशोद्धार इति
सप्तटीका

इयं
औरङ्गाबादनगरस्थ औदीच्य सहस्रज्ञातीय
पं. व्यङ्कटरामात्मज हरिकृष्णशर्मणा
संगृहीता

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली - ११०००७

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहरनगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष: (011) 23856391, फैक्स: 23854728

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

पुनर्मुद्रित संस्करण 2006

मूल्य 250.00

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117, गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष: (0542) 2335263

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक आफ बड़ौदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष: (0542) 2420404

मुद्रक

ए. के. लिथोग्राफर

दिल्ली

THE
VRAJAJIVAN PRACHYABHARATI GRANTHAMALA
27

DURGĀSAPTAŚATĪ

WITH SEVEN SANSKRIT COMMENTRIES

*DURGĀPRADĪPA : GUPTAVATĪ : CATURDHARĪ : ŚĀNTANAVĪ :
NAGOJĪBHATTĪ : JAGACCANDRACANDRIKĀ : DAMŚODDHĀRA*

Edited by:
Hari Krishna Sharma

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
DELHI - 110007

Published by :

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U. A. Bungalow Road, Jawahar Nagar,

Post Box No. 2113

Delhi-110007

Phone : (011) 23956391

Also available at :

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Chowk, Post Box No. 1069

Varanasi-221001

Tele : (0542) 420404

•

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

K 37/117, Gopal Mandir Lane,

Post Box No. 1129

Varanasi-221001

Tele : (0542) 335263

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage or retrieval system, without prior permission in writing from the Publishers.

Printed at :

A.K. Lithographer

Delhi

INTRODUCTION

'Śakti' appears as the benign Mother, creating and protecting the whole universe. This universal motherhood of 'Śakti' is, in particular, an aspect that has rendered 'Śakti-tattva' so impressive and agreeable an idea as to command itself at once to all humanity. There is evidence to believe that 'Śakti', either as the great Mother or the goddess of victory, was worshipped by most of the primitive peoples in old days.

'Śaktism', like 'Śaivism' and 'Vaishnavism', is one of the ancient religions of India. The worship of 'Śakti' as a supreme divinity, has long been in vogue in this land. It cannot, however, be definitely stated when this 'Śakti cult' came into existence, and how the different manifestations of 'Śakti' were developed into the deities of popular worship. It is no doubt true that the personification of 'Śakti' was already an accomplished fact when people took to 'Śakti'—worship in its present form. The conception of 'Śakti' as all-powerful Divine Mother, is essentially Indian and can be traced back to a much older period than that of the Purāṇas and the Tantras, though these are credited for building up the main structure of Śaktism.

The connotation of the term 'Śakti' is so complex and multifarious that a definition cannot be ingeniously framed. The existence as well as importance of 'Śakti' is admitted by all. The scope of 'Śakti' comprises both, the internal and the external world. The Tantras have exalted 'Śakti' in the highest possible terms, and have personified 'as the great Mother. The 'Śākta' creed, as postulated by the Tantras, tends to make the world an embodiment of Śakti. Śakti is said to be the ultimate reality that lies at the background of all phenomena. It is held that things have their origin in Śakti and dissolve into the same on the destruction of their finite forms. Śakti is eternal and infinite, having neither beginning or end. It is often styled Ādyā Śakti i.e, the primordial power out of which the world has evolved.

The main point where the Śāktas have differed from others in their outlook and interpretation of Śakti, is sufficiently clear. The Śāktas have assigned to Śakti a far-reaching

significance, maintaining a position not compatible with the idea of those, that look upon 'Śakti' purely from the secular point of view. The whole world, it is maintained is the manifestation of 'Śakti'. All that we see is made up of 'Śakti', all that moves and breaths is a display of 'Śakti'. 'Śakti, as we have been contending all along, has both transcendent and immanent character. There is inexhaustible 'stock' from which evolves all that possesses power. If a synthesis of all phenomena, whether dynamic or static, was ever possible, we would have certainly found out a region of absolute 'Śakti'—a region where 'Śakti' is free from all limitations of time and space. This will lead us to the conviction of a 'Being', so perfect and complete as to possess all varieties of 'Śakti. That being is rightly called Sarvaśakti and, paripurna Śakti' by the Vedantins. Fulness of power is said to be an outstanding feature of that Almighty. The Śaiva teachers have raised the position of Śakti to a great height by postulating the theory शक्त्यश्च जगत्कृत्स्नम्' i. e. the whole universe is verily the manifestation of Śakti. Closely connected with this proposition is the view point of the Tantras. It is emphatically asserted that the Mahāśakti transcends the limits of time and space, and that the visible World is only a materialised reflection taken from 'Śakti' that permeates all. When we speak of the dependence of matter on 'Śakti, and ordinarily perceive that all matters involve some degree of Śakti or activity, we come to the point that Śakti lies hidden at the root of all things.

A lofty conception of Śakti as we have just reviewed came, to act upon the religious susceptibilities of the Indian mind. This all-pervading aspect of Śakti with the deep impression, it left upon the religious attitude of life, gave birth to a system of sacred faith—a faith which claims 'Śakti' as the highest divinity and counts the largest number of adherents in its fold. Śakti was conjured up with all reverence and devotion. Time came when Śakti as the Benign mother, began to be worshipped in her various forms by large section of the Hindu community. A sacred and severe atmosphere, favourable to the growth of the Śakti-cult, was thus gradually created in this proverbial land of religions. The worshippers of Śakti are supposed to be living in a world, where Śakti is the sovereign ruler.

A pure vision resulting from Sādhana is said to be necessary to grasp the ultimate nature of Śakti. Śakti is not a lifeless abstraction or a grosser kind of kinetic energy. It is what constitutes both, the subjective and the objective world of ours. The mind with its triple function of thinking, willing and feeling, is a great centre of Śakti; and it is aptly described

as Mānava Śakti—though found in a substance, inert as we call it, Śakti means a living force—the spirit that moves in us all. One that dwells in all, in the form of Cit or chaitanya is considered to be the perfect type of Śakti. What pre-eminently appealed to the Śāktas is this sublime aspect of Śakti.

Let us start with the earliest period of Indian History and see how Śakti appealed to the primitive mind. Śakti occupies a considerable place in Vedic literature, particularly in the characterisation of gods. The devatās described in the Vedas are all embodiments of Śakti. Each and every god represents a kind of power which is peculiar to him 'देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढास्' has also been assigned to each of them. Indra, for instance, is a powerful god, being disperser of clouds and wielder of thunderbolts. Any deed which requires considerable strength for its accomplishment, is said to be the work of Indra. How one god Varuṇa assumes different forms by virtue of Śakti has been stated in an exceedingly beautiful way. (AV. XIII/3/3) Viṣṇu is another mighty god whose wonderful powers are narrated in eulogistic language (RV, I/21/15). If godhead brings with it any idea of superiority or greatness, it is certainly due to our fond supposition that gods are definitely superior to us in power and that they are masters of our destiny. It is Śakti that had made the gods what they are. Naturally we are inclined to show respect to one, who is in possession of a great amount of power. In this natural inclination or spontaneous attitude of our mind, one will find the true beginning of Śakti—worship, as portrayed in the vedic hymes. Thus we may be allowed to say that, all that is great and sublime, mighty and magnificent, charming and wonderful, is only the manifestation of Śakti. The greatness of divine power has been the main theme of a hymn of the Ṛgveda (RV III/4/15). It was felt that some amount of potentiality; some invisible force; setting everything to motion, lies behind the veil of nature.

In all the Purāṇas, lot of information has been given about the cult of Śakti. It is in this literature that the glory of the goddess is revealed in its fullest form. The female principle, finds important place in Vaisnavism, as the consort of Viṣṇu. In Śaivism, she is the wife of Śiva or Rudra as Pārvati and Rurāṇī etc. She is also independent goddess as Durgā, Kātyāyāni, Mahisha-mardini and is identified with the supreme reality viz. Brahman. She is the source of creation, maintenance, destruction and development of this world.

As a demon-slayer goddess or saviour goddess, Durgā is equipped with many arms, a feature which is totally absent in the concept of Pārvati and Umā. Umā is extremely

homely as the daughter of Himvān, wife of Siva and mother of Kumāra Kārtikeya. It is interesting to note that the earlier purāṇas viz. the Vāyu Purāṇa, the Brahmāṇḍa Purāṇa, the Matsya Purāṇa and the later Purāṇas like Kūrma Purāṇa, Śiva Purāṇa, Garuda Purāṇa etc. do not lay great emphasis on the demon-slaying concept of goddess and her terrible forms. It is in the Mārkaṇḍeya Purāṇa, the Varāha Purāṇa and the Śākta Purāṇas viz. the Devi Bhāgavat Purāṇa the Devi Purāṇa and the Kālikā Purāṇa etc. that we have predominantly her terrible demon-slayer forms represented as Chandikā, Kaushiki, Kālī Durgā etc. The goddess Kausiki was probably associated with Kushika tribe and later on was identified with Chandikā. In the Mārkaṇḍeya Purāṇa, she emerged from the limbs of Pārvatī and the latter turned black and was called Kālikā, dwelling in the Himalayas. In another episode, Kālī emerged from the forehead of chandikā.

In the epics and the Saptasati we find the goddess associated more with Viṣṇu than Śiva. She is called Yoganidrā of Viṣṇu. It seems a later development that the concept of Śakti came in close association of Śaivism and she was identified 'one' with Śiva either as his wife or his energy. The goddess like Ambikā, Aparnā, Bhadrakālī, Durgā, Kālī, Umā etc. were of Śaivite affiliation but later on these all had been identified with the supreme goddess of the Śāktas. These goddesses are generally identified as the fierce goddesses, and maintain the law and order of the world.

The Devi Māhātmya forms part of the Mārkaṇḍeya Purāṇa; one of the oldest Purāṇas, which was compiled and edited in its present form in the Gupta period. The Devi Māhātmya is a complete book consisting of 13 chapters, also named as Saptasati or Chandī. Indian religious tradition by common consent bestowed to this book, the status of a scripture of the highest sanctity. The text is of deep soul-stirring value in which the supreme principle of Reality has been evoked and glorified under the name of Devi. This is an elaboration of the concept of Devi of the Vedic doctrine, an all-powerful Goddess of Supreme transcendence.

The text of Saptasati speaks of the goddess chandī, who represents a consolidated idea of different aspects of the divine truth as divine power. The Mother goddess identified as Durgā or Pārvatī is associated with the Himālayas. As all ancient Indian Tradition goes, Umā, the ancient Mother goddess is always depicted as a mountain goddess. Though she is mainly associated with the Himālayas, but as her famous epithet 'Pārvatī' means belonging to the mountains, she is also associated with other mountains viz. Kailasha, Vindhya and Mandara etc.

The most striking feature of Saptasati is that the Mother goddess is depicted primarily as a war-goddess. She incarnates herself on earth at various crucial moments, in order to destroy the demons, who were formidable challenges to the people and the gods. Indeed, in her perfect nature, she has been described as the most beneficent one, but her fierceness as a martial goddess, dominates in the main episodes and we always find her killing the demons and the wicked persons. This tradition of the fierce goddess, equipped with the sharpest weapons and revelling in her terror-striking war-cries, definitely is a different tradition from that of Pārvati or Umā, whom we always find in an altogether different setting. Surprisingly enough we do not find the name Umā in whole of the text. Even the epithet pārvati is rarely used, only in the sense of a goddess residing in the mountains.

This Devi Māhātmya exists as an independent scripture, though originally it formed part of the Mārkaṇḍya Purāṇa. It is the fruit of the highest poetic inspiration and overloving devotion of a highly concentrated soul. Devi is the Divine supreme goddess or Supreme power. She is the mother, who creates the world and all the creatures. The great god and the great goddess—Mahādeva and Mahādevī, represent the two aspects of a single cosmic reality, who is supreme and transcendent in its absolute form, but is immanent at all levels in its manifestations. Such frank invocation of the female energy is seldom seen anywhere in the world.

The name of the author of this text has been withdrawn from us and as part of the great Purāṇa. The text now belongs to all the people or to the entire Indian culture. All denominations have paid their homage to this text, which on the devotional side ranks as high as the Bhagvadgītā. The able composer of this poem was also possessed of a dynamic, almost modern mind, having an interpretative genius in keeping with the resurgent spirit of golden age of Indian History. This is evident in the brilliant invocation contained in chapter V, where he speaks of the great goddess in terms of human values e.g. the divine power is called Viṣṇu-māyā, as Consciousness, Intellect, Sleep, Hunger, Death, Desire, Forebearance, Birth, Modesty, Peace, Faith, Beauty, Prosperity, Livelihood, Memory, Compassion, Contentment, Error and also the great principle of Motherhood. This is an illustrative list presenting the human form to these life-principles, originating from a divine source and descending to the level of material manifestation. She is divinity whose heart is intent on the good of all the three worlds.

Pargiter thinks that as far as the *Devī Māhātmya* is concerned, it seems that it was originally written as a self-sufficient text of independent nature and then it found its way into the *Mārkaṇḍya Purāṇa*. The real speaker of this portion (Ch. 84-93) is Rishi Medhāh and the listeners are King 'Suratha' and Vaishya 'Samādhi'. Mārkaṇḍya has been brought in as a formal reciter. This portion of the *Purāṇa* has as all along the characteristic features of an independent treatise. Having the framework of a story and the kernel of a metaphysical discourse. The plot is divided into three parts based on the three fold feats of the goddess. It is an exceptionally purposeful document of an internal unity, an integral character and the outcome of distinctive poetic excellence, not met with elsewhere in this *Purāṇa*.

The text of *Sapta Sati* as available to us, seems to be an excellent literary creation of the Gupta age. There are several indications i.e. religious, iconographic and cultural traits which go to prove that the text is the product of Gupta age. So far as the religious background is concerned, the *SaptaŚati* although rooted in Śakti-worship is soaked throughout with the broad spirit of tolerance and understanding inculcated by the *Bhāgavatas*. It is conceived from beginning to end, in the living spirit of synthesis. Various gods, like Viṣṇu, Siva, Śakti, Gaṇeś, Sūrya, and many other deities were accepted with utmost joy and eclecticism. For example, the goddess is conceived of as *Māyā* of Viṣṇu (5/6, 5/14). In an excellent hymn, addressed to *Nārāyaṇī* (ch xi), the Śakti of *Nārāyaṇa* is identified with *Kātyāyaṇī* (11/1) and she is actually called *vaishnavī* 'Śakti'. In chapter IV, she is addressed as *Durgā*, *Śrī*, *Gaurī*, at one and the same time in a single verse (4/10). In *Sapta Śati* the goddess is invoked as त्रयीदेवी and the repository of *Rik*, *Yajus* and *Sāma* in the form of *Śabda* (4/9).

The iconographic evidence furnished by the *SaptaŚati*, for fixing the chronology is also very pointed. The buffalo demon *Mahishāśura* has been shown emerging in half-human form, from the half-severed animal throat, pierced by the great goddess. The *Asura* fought with the goddess in this particular position to which a reference is found in the verses (3/37-39). This special form of the image appears particularly in the Gupta period for the first time. In the Kushan period, images of *Mahishāśura-mardini*, represent *Mahishāśura* in the form of buffalo, being trampled by the goddess, but none of the image depict the severed throat of the animal or his human form coming out of the throat. This we may call as *अर्धनिष्क्रान्त* form, as our text says—it was only portrayed during 4th Century and onwards.

The another argument from iconographic point of view is rooted in the description of the Sapta Mātṛkās. who are said to be the auspicious manifestations of the goddess (12.13). The idea of seven-mothers was first time conceived iconographically in the Kushan period. These mothers were known as divine female figures with their right hand raised in अभयमुद्रा and holding Kamandlu in left hand, without any distinguishing symbol or vehicle. But as we come to the Gupta period, the distinct Vāhanas and Āyudhās of the different Mātṛkas begin to appear. In this text the Sapta-Mātṛkas are described Twice (Chapter eight and eleven) in the following manner :—

1. *Brahmīnt* : She is called the Śakti of Brahmā, riding on a Vimāna borne by Hansas, holding a rosary and Kamandalu in her hands (8/14) & (11/13).
2. *Māhetvari* : She is having a form of Śiva and adorned with a Chandra-lekhā ornament, wearing bracelet of snakes, riding on a bull and holding a trident (8/16) & (11/14).
3. *Kumārī* : She is Holding a Śakti (a weapon) in her hand and riding on a peacock (8/17) & (11/15).
4. *Vāiṣṇavī* : She is Seated on Garuda, and holding Śankha, Chakra, Gadā, and Sword (8/18, 11/16) in her hands.
5. *Varāhī* : She is of the form of Vishnu's Yajna-Varāha i.e. Boar-faced, holding a Mahā-chakra in her hand and lifting the earth on her tusk (8/19 & 11/16).
6. *Nārasiṃhī* : She is having the form of Narsimha and shaking her means (8/20 & 11/18).
7. *Aindri* : She is having a form of Indra and holding a thunderbolt in her hand, wearing a Kirita on her head, seated on an elephant and having thousand eyes. (8/21 & 11/19),

All these goddessess are said to be the different manifestations of Nārāyaṇi and representing the symbols and Āyudhās of their male counterpart deities. The forms of these goddesses, as given in our text, point out definitely to the post-Kushana period. Possibly our text might have given the incentive to the artists or image makers. Among the motifs a reference is made to an umbrella, given to the goddess by varuna, making a shower of gold (5/52), as well as the reference to Nāgahāra ornament given by Śesha to the goddess—point out the period of the Imperial Guptas.

The composition of SaptaŚati draws attention to several elements of the worship of the goddess as if several streams had mingled in making up a document of rare beauty and synthesis. Firstly it accepts the ancient vedic traditions in the form of Vāc and trayī-vidyā.

Secondly the philosophical doctrine of the Sāṅkhya system i.e. prakṛti, supreme Nature, manifesting as the three guṇas, has been accepted as an essential form of the goddess. By saying the goddess as BrhmaVidyā of the Vedāntins. the goddess is said to be the cause of Mukti and the ideal, which the Yogins with their well-restrained senses desire to know. The trend of Purāṇic thought is completely reflected in this poem when the goddess is called as Lakshmi, Saraswatī and Durgā as the form of the three energies of God Vishnu, Brahmā and Śiva. She is identified with the seven Mothers, whose worship had come down from the earliest times and found its fresh elaboration in the Purāṇic religion. A fourth trend of Devi worship was taken from the prevailing local cults in which the goddess was worshipped with local traits. An actual reference to Bhīmā Devī, Śākambhari, Śatākshi and Bhrāmari made in this text is a sample. In the fifth place the author gives a new interpretation to the conception of the Goddess as the supreme power of Lord Viṣṇu, Viṣṇu-Māyā, which he explains successively as descending to the level of human manifestation in the form of Chetanā, Śakti and the Mothers. The all-pervading Goddess who governs the organs of senses within the body and presides, is designated as Vyāpti Devī. She is cit and pervades the whole universe (5/36). Thus like a bejewelled casket inlaid with gems of brilliant hues, the Devi-Māhātmya is a work of supreme poetic merit in which different thoughts are faithfully reflected in a spirit of broad understanding and synthesis.

The overall pattern of a cosmic conflict between the divine power of truth, light and immortality on the one hand, and the Asuras or the evil spirits of darkness, untruth and death on the other, is maintained throughout the text and the victory of the divine element is emphasized everywhere with great skill and assurance. We learn from this treatise that the hostile Āsuric forces also possess great power which has to be reckoned with and to be defeated with organised preparation of all the spiritual forces, called the Devas, is essential. The man can never afford to sleep on his oars. He must put forth his best efforts in order to attain the spiritual victory which belongs to him as his birthright. The Āsuric forces and types are, endless in time and space, coming as arrogant challenges to the moral and spiritual order. To overpower them, the great goddess has to incarnate as Kaushiki, viz the power, that is produced from the physical, vital and spiritual sheaths of our own body.

The author of the present text is gifted with a faculty of synthesis and a deep insight into the manifold forms of the cult of the Mother goddess, prevailing in different parts of the country, which he has assimilated with the broader sympathy, and woven the multifarious stands into a finely embroidered fabric of great beauty and variety. Here we find the integral

character of the Goddess presented as Vāk, Sāvitrī, Gaurī, Kālī, Kātyāyanī, Chāmundā, Śivā, Kaushikī Chāṇḍīkā, Pārvatī, Sapta Mātrkā, Āsuri, Raktadantikā Śatākshī, Bhīmā and Bhrāmari etc.

The SaptŚati is very popular all over India and more than thirty five Sanskrit Commentaries have been Composed thereupon. Seven important Sanskrit Commentaries viz. Guptavati by Bhāskararāya, the 18th century-authority on Tantra, by Nagoji Bhatta or Nāgēsh, a versatile genius, more famous for his works on the philosophy of Pāninian school, Jagaccandrikā of Bhagīratha of Kumaon, Damshoddhāra of Rājārama and Śāntanavi etc have been included in this edition. The commentaries particular, those by Bhāskara rāya and Nāgēsh Bhatta fully explain the philosophy of Śaktism and present every detail of the esoteric rituals, connected with the SaptāŚati. All these commentaries help in their own way in the understanding of the text.

1. Guptapati—Is written by Bhaskararāya.
2. Sanskrit Tika—by Nagesh Bhatta.
3. Pradīpa by Hari Kṛṣṇa is a commentary on Devī Kavach, Kīlaka. Argalā stotra etc.
4. Chaturdhari—is written by Chaturdhara mishra.
5. Shāntanvi—Written by King Śāntanu of Tomar dynasty.
6. Damshoddhāra—by Raja Rama, son of Dhuudhi rāya Bhatturs, a very learned scholar.
7. Jagaccandra Chaudrikā—by Bhagīrath, 'son of Harsha deva, resident of Kumaon. He was priest of King Jagacchandra, son of King Jīāna Chandra.

In Sapta Śati the Goddess Durgā is pure conciousness, Śakti of Śiva, and Māyā of Vishnu. She produces Sattva, Rajas and Tamas. She is Prakṛti and is the homogeneous and undifferentiated ground of the universe. She is the creative energy. She is the omnipresent, omniscient and omnipotent creator, preservor and destroyer of the world. She is eternal, assumes the form of time, produces modifications of Prakṛti, and also dissolves them in prakṛti. She is of the nature of the universe विश्वरूपा, The ground (विश्वान्नया) and the ruler of the world. (विश्वेश्वरी). Durgā is called the great knowledge (Mahāvidyā), cosmic nescience (Mahāmāyā), great recollections (Mahā Medhā). power of Śiva (Mahā devi) power of demons (Mahāsuri) as well as great delution (Mahā Mohā). As highest knowledge, she leads to release. She is the giver of boons and the embodiment of mercy. She delivers her devotees from distress through her grace and destroys their sins. She gives them wordly prosperity and enjoyment, heavenly happiness and releases from bondage. As our text says—Durgā is worshipped by the gods for the welfare and upkeep of the world. (रक्षणाय च लोकानां देवानामुपकारिणी)

I am very much pleased to place this edition of Sapta-Śati in the hands of the readers. This reprint of the text of SaptaŚati alongwith important Sanskrit. Commentaries also includes Devi-Kavacha, Argali Stuti, Devi Kilaka, SaptaŚati MantraVibhāgah, PrayogaVidhi, Rashasya Trayam and so many other subsidiary or complimentary texts. The present edition will be of much help to the devotees of the goddesss as well the scholars of Indian lore. I place my thanks to the Mss Chowkhambha publishers, Delhi, for their dedication and will to serve the goddess as well as the humanity at large. I hope and I am sure that this humble service to the lotus feet of the goddess, will enable us to procure the blessings of the great goddess.

2/10/87—Vijaya Dashami

PUSHPENDRA KUMAR

Delhi University—Delhi

ब्रह्मज्योतिषार्णवकर्ता औदीच्यसहस्रज्ञातारि

व्यङ्कटगमात्मज-हरिकृष्णशर्मा.

PUBLISHERS' NOTE

Though a part of the *Mārkaṇḍeyapurāṇa*, the *Durgāsaptaśatī* also known as the *Devīmāhātmya* (and as *Caṇḍī* in Bengal), occupies a unique position in the Śākta tradition which is very old in India. The text is regarded as a Tantra for all practical purposes. It is important both as a collection of beautiful hymns in praise of Śakti (i. e. Durgā) in Her various forms and as a basic work on the Śākta philosophy. The text which contains seven hundred *mantras* is used for very many esoteric rites and rituals as well as for esoteric spiritual practices whose ultimate aim is emancipation. The text is very popular all over India and not less than thirtyfive Sanskrit commentaries have been composed thereupon. Six important Sanskrit commentaries, viz. *Gūptavatī* of Bhāskaraśāstra, the 18th cent. authority on Tantra, *Nāgojibhaṭṭī* of Nāgeśa, a versatile genius more famous for his works on the philosophy of Pāṇinian school, *Jagaccandracandrikā* of Bhagīratha of Kumaon, *Darśasoddhāra* of Rājārāma, Śāntanavī, etc. have been included in this edition. The commentaries, in particular, those by Bhāskaraśāstra and Nāgeśa Bhaṭṭa fully explain the philosophy of Śāktism and present every detail of the esoteric rituals connected with the *Durgāsaptaśatī*.

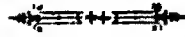
We hope that this reprint edition will be welcome by the scholars of Indic religions and by the *sādhakas* as well.

प्रकाशकीयं वक्तव्यम्

श्रीश्रीदुर्गासप्तशती (देवीमाहात्म्येत्यपराभिधा, बङ्गेषु श्रीश्रीचण्डीतिप्रमिता च) मार्कण्डेयपुराणान्तर्गताऽपि शाक्तसम्प्रदायेषु तन्त्रग्रन्थवत् सम्यगभ्यहिता वर्तते । भारतवर्षे शाक्तोपासनायाः प्राचीनत्वं न कस्यापि तिरोहितम् । शाक्तग्रन्थानां मूर्धन्यभूतैयं सप्तशतमन्त्रात्मिका श्रीश्रीदुर्गासप्तशती अनेकविधतान्त्रिकानुष्ठानेषु समुपयुक्ता मोक्षविधायकगुह्यातिगुह्यसाधनमार्गाणां निर्देशिका च । उदात्तभावगर्भित-सुललितपदविन्यासमूयिष्ठस्तोत्रसमूहरूपेणापि अस्या ग्राहिमहिरेरा च दक्षिणोदधेर्भारतवर्षे सुमहती प्रसिद्धिः । अन्यूनपञ्चत्रिंशत्संख्याकाः संस्कृतटीकाः श्रीदुर्गासप्तशतीमुपजीव्य विनिमिताः । तासु भास्कररायविरचित-गुप्तवती-नागेशभट्ट-विरचित-नाथोजीभट्टी-शान्तबन्धी-अश्वीरथनिमित्तजगन्मन्त्रचन्द्रिकाप्रभृतयः सप्त परमोपादेयाष्टोका अत्र संस्करणेऽभिनिविष्टाः सन्ति । शाक्तदर्शनमतसिद्धान्तानां सम्यगुपलब्धये भास्कररायनाथोजीभट्टाभ्यां कृते टीके परमोपयोगितां विभूतः।

सप्तटीकासम्बितायाः श्रीदुर्गासप्तशत्याः संस्करणमेतद् विदुषां साधकानां न प्रमोदाय स्यादिति बाढमाशास्महे

विज्ञापनम् ।

यावद्भूमण्डलं धत्ते सशैलवनकाननम् ।
तावन्निष्ठति मेदिन्यां मंततिः पुत्रपौत्रिकी ॥
देहान्ते परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ।
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः ॥

भोभो विद्वद्भवेभ्यः संततमाश्रयानुशामनपरिशीलन-नन्प्रतिपादित कर्मतन्त्रप्रवणस्वान्तत्वेनासिचतुराः, विहितमस्तेतत्तत्र-
भवतां येयमन्यसाधननिकरैरपेक्षेणापि यथावत्पठनामनुतिष्ठतां न यतुर्विधपुरुषार्थवितरणक्षमेति सविशिष्टमन्त्रोक्तं जगति
दुर्गास्तमशतीत्याह्वयया वरीवर्ति । विदिता चेत्यमावालद्भूमस्तिलभूमण्डले भक्तकामकल्पदुपेति । सर्वत्र चास्याः पाठानु-
ष्ठानादिकमोऽव्याहृतः सत्सुगुणराजमार्ग इव दरीदृश्यते । मंत्रयपि बहवः अध्यात्मबो विपद्भोगदुःखबन्धदुर्गममंकेषु तत्तदा-
नाथ तदातदा स्वयं विप्रद्वारा वसत्याधरन्ति पाठम् । तेन च केचन सूरयः पूर्णकामाः संतः प्रमोदभरेणान्यानपीदमेव शेषः
साधनमिति कुर्वन्त्येतत्प्रवणान् । एतावता मिदमस्याः सर्वत्र श्रेष्ठम् ।

उक्तं च कृष्णगीतन्त्रे—

“सम्यक् हृदि स्थिता संपं जन्मकमांवल्लिस्तुतिः ।
एतां द्विजमुखाज्ज्ञात्वा अधीयानो नरः सदा ॥
विधूय निखिलां मायां सम्यग्ज्ञानं समश्नुते ।
सर्वसंपदं प्राप्नोति धुनोति सकलापदः ॥” इति ।

पठितुषु केषांचित्संस्कृत्यफलवैगुण्यमपि नश्यते तत्र हेतुरविद्विदानुष्ठानविनियमसंरक्षणेन नाम्ने इति साक्षेयं निधिनुमः ।
न चेतस्या अनुष्ठानमङ्गुलभम् । यतः—

“ज्ञात्वा प्रारभ्य कुवांत ह्यकुर्वाणो विनश्यति ।
ततो ज्ञात्वा संपन्नमिदमारभ्यते बुधैः ॥” इति ।

तथाच—

“चरितार्थं तु न जपेजपंश्चिद्रमवाप्नुयात्” इति ।

अत एव तत्र ब्राह्मणवरणेपि—

“जितेंद्रियान्सदाचारान्कुलीनान्सत्यवादिनः ।
व्युत्पन्नांश्चण्डिकापाठरतान्लजादयावतः ॥”

इत्यादिचनजातैरस्याः पाठकमोऽनीव दुष्कर इति सर्वसंमतमेव । समस्तस्यां तत्र तत्र पाठशालासु मन्त्रविभागविधौ
न पृथक्पृथक्भूतानि सन्ति । व्याख्यातृभिरपि यथास्वमनीषं स्वव्याख्यासु बहुविधा व्यवस्थाऽकारि । परंतु नामां दीर्घाभ्यास-
चन कस्यचिद्विदिद्यायामपि बुद्धिः कुण्डीभूय पराकर्तत इति तत्रतत्र ज्ञानामपरिहार्यत्वेनाज्ञानावरण इदं गत्याह्वयोमि ।
सर्वसामान्यः पाठनियमस्तु—

“गीतां शीघ्रं शिरःकम्पी तथा लिखितपाठका ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥”

इति केदाहाय्यशिक्षोक्तं ‘अनर्थज्ञ’ पदेन यावत्पाठजपातुष्ठानादावर्षज्ञानमन्तरा नैशानुष्ठानसिद्धिः । प्रयुतं बुद्धिः अविज्ञे-
चनास्ते कृतेपि पाठादौ फलवैगुण्यं दोषबाहुल्यं च दुर्वारमाप्नोति । इष्टं चैकवारं फलविघाते पुनस्तत्रादराऽतिदुष्टा एव

दोषमूलमचिन्त्यैवाविवेकिनः पराङ्मुखाः स्वदोषमन्यत्रारोप्य भ्रमन्ति । पुनश्च सांसारिकदुःखभागिनो दुःखतरङ्गमानिनि संसारेऽसकृद्दृष्टिं निमज्जनोन्मज्जनं पारवश्येनानुभवन्ति । एतत्सर्वं कष्टचामीकरन्यायेन निरुद्धवानित्यपि सप्तशतीचिन्तामणौ कान्तारभ्रमणमिव हृष्या परिभ्रमन्तः क्लियन्तीति मनसिक्त्य बहुनामेतदनुष्ठानप्रवणविषणानामर्थोपगत्य यथाशक्ति यथामनीषं माहाय्याकरणमपि श्रेयस्करमिति बहुकालमन्वेषणेन सप्तशत्युपरि टीकासप्तकमलमभि । तात्त्वज्ञेन द्वित्राः प्रसिद्धाः काव्येन नात्रैव श्रुतिपथमागता लोकेषु । नैतद्वधि काव्येन केषांचित्त्वचनविषयीकभूतः तासां सर्वासामपि प्रतिपत्त्यर्थी-
प्सासमये समकालमर्थोपभृत्वा तत्तत्पृथक्पृथक्प्रमतावधृतार्यैश्च तत्रतत्र पाठान्तराणां वैश्वेयेन सर्वेपि सानन्दाः कृतकार्याश्च भूवास्तुरित्येकस्मिन्नेव पुस्तके सप्तशतीस्वप्रतिष्ठोक्तश्च सप्त टीकाः समावेक्षिताः सन्ति ।

धर्मचण्डिकायाः प्रसादसिद्धयेऽनुष्ठानपद्धतिरवश्यमपेक्षिताप्यत्र ग्रन्थविस्तरमयाच संगृहीता । सा चान्यस्मिन्बृहज्ज्योति-
षार्णवे धर्मस्कन्धे ६० षष्टिप्रकरणात्मके दुर्गोपासनाध्याये त्रपार्श्वेनहवनाराधनानुष्ठानानां तत्रतत्र प्रमाणपुरःसरं विवरणं गुप्त-
वर्तीमतेन यथाश्रुतग्राहिमतेन च द्विविधं मन्त्रविभागादि च तत् एवावगन्तव्यम् ।

संप्रति चैवं महता प्रयासेन संगृहीतमेतत्पुस्तकमन्यैरादर्शपुस्तकैश्च संयोज्य शोधनेन संस्कृतमस्ति तथापि केषांचित्प्रत्य-
न्तरालाभात्कचन मतिमान्यात्कुत्रचिद्गदोषाश्च निवर्गमानुषरोमुणीमुलभं स्खलितं विदुषामक्षिविषयमापत्तेरैतार्हि गच्छतः
स्खलनं न दोषायेति तत्स्खलितजातं हंसक्षीरन्यायेन शोधयन्तु सहिष्णवः सारग्राहिणो दयालवो वयमप्यस्म पुनः संस्कर-
णसमये शोचयाम इति सचिनयमभ्यर्थना ।

श्रीः ।
दुर्गासप्तशती
गुप्तवत्यादिसप्तटीकासंवलित्ता ।

उपोद्घातः ।

श्रीगणेशाय नमः । वृषवाहनविघ्नो हंसबाहं सरस्वतीम् । स्तेष्टं श्रीबटुकं नत्वा पितरं व्यंकटं ततः ॥ १ ॥ श्रीगौतमकुलो-
त्पन्नो ज्योतिर्विष्णुकटात्मजः । हरिकृष्णः कालोत्पन्नः दुर्गोपासनसंग्रहम् ॥ २ ॥ अस्यामुपासनाया वै साधारणमपेक्षितम् । तत्सर्व-
पूर्वमेवोक्तं विज्ञेयमिह चादरात् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तानां पदार्थानामत्र वक्ष्याम्यनुक्रमम् । लक्षणं गुरुशिष्याणां दीक्षाग्रहण-
निर्णयः ॥ ४ ॥ पौरायणविधानं चाभिषेकस्य विधानम् । बीजाणां लक्षणं चैव पुरश्चर्याविधिस्तथा ॥ ५ ॥ स्थानस्य निर्णयश्चै-
वासनस्य च विनिर्णयः । मुद्राणां लक्षणाध्यायो मालीनिर्णय एव च ॥ ६ ॥ जपस्य लक्षणं चैव ह्यर्घ्यार्जपलक्षणम् । ता-
न्त्रिकं ज्ञानसंख्यादिनित्यैकमनिरूपणम् ॥ ७ ॥ भूतेशुद्धिद्वारपूजादिदेहरक्षानिरूपणम् । भूतेशुद्धिश्च प्राणानां प्रतिष्ठाविधिरेव
च ॥ ८ ॥ न्यासीनां निर्णयश्चैव मातृकान्यासनिर्णयः । अनेकविधैर्न्यासानां सप्रमाणं निरूपणम् ॥ ९ ॥ अर्चनं द्विविधं चैव
वामेदक्षिणभेदतः । वामेन वा दक्षिणेन पूजनं तु यथारुचि ॥ १० ॥ पात्राणां लक्षणं चैव पात्रस्थापननिर्णयः । शुद्धिः
पञ्चमकाराणां वा वामे परिकीर्तिता ॥ ११ ॥ पौत्राणां ग्रहणं चैव तिरस्करणपूजनम् । अन्तर्यामिविधानं च वैष्णवनिरू-
पणम् ॥ १२ ॥ बहिर्यामिविधानं च देवर्तापीठनिर्णयः । सर्वयैत्रप्रतिष्ठा च सापि भेदद्वयारिमका ॥ १३ ॥ इष्टदेवस्थापनार्थं
प्रथमं यन्त्रपूजनम् । वस्याद्यनेककार्येषु यानि यन्त्राणि सन्ति हि ॥ १४ ॥ तेषां चैव प्रतिष्ठा च यन्त्रं सिद्धिकरं यतः । अने-
कविधेः पूजाया भेदलक्षणवर्णनम् ॥ १५ ॥ शङ्खचक्रपट्टां पूजनं च तन्माहात्म्यनिरूपणम् । उपासनाप्रभेदेन मन्त्रसंज्ञासाधारणम् ॥ १६ ॥
गोपीचन्दनैर्माहात्म्यं तुलसीकाष्ठधारणम् । निर्णयश्चैव संप्रोक्तो ह्यर्वाह्नविमर्शने ॥ १७ ॥ आसनस्य च त्र्यम्बकस्य तथा पौर्याध्य-
निर्णयः । विधिराचमनीयस्य मधुपर्कस्य निर्णयः ॥ १८ ॥ विधिः क्षीनाभिषेकस्य जलाहर्षणनिर्णयः । वस्त्रस्य चोपवीतस्य
तथा लङ्कारणस्य च ॥ १९ ॥ गन्धाक्षतानां पुष्पाणां मन्त्राणां च विनिर्णयः । धूपदीपविधौ च नैवेद्यस्य विनिर्णयः ॥ २० ॥
फलताम्रमूलयोश्चैव दक्षिणीयाश्च निर्णयः । आरतिमन्त्रपुष्पप्रदक्षिणविनिर्णयः ॥ २१ ॥ प्रणामस्य प्रार्थनार्थास्तीर्थस्य च
विनिर्णयः ॥ अक्षपूजाऽऽवर्णपूजा बलिदानादिनिर्णयः ॥ २२ ॥ कुम्भारकादिपूजायाः शक्तिपूजननिर्णयः । स्तोत्रादिपठनं
चैव तीर्थग्रहणनिर्णयः ॥ २३ ॥ होमस्य च विधानं चैव कुण्डमण्डपलक्षणम् । तर्पणस्य मार्जनस्य द्विजसंतर्पणस्य च ॥ २४ ॥
विधानं च पृथक्प्रोक्तं निर्णयश्च पृथक्पृथक् । मन्त्रस्य शीघ्रसिद्धयर्थं विधिरक्तो मया नृणाम् ॥ २५ ॥ सर्वसिद्धिकरः साक्षान्म-
न्त्रसंस्कारपूर्वकः । मूलिकाग्रहणे मन्त्रा दिशां नियम एव च ॥ २६ ॥ ऋतुर्माससंज्ञावाराणां तिथीनां नियमस्तथा । अर्द्धगुली-
निर्णयश्चैव वन्दनाग्रहणनिर्णयः ॥ २७ ॥ सिद्धार्थादिचक्रमार्गशोधनं साधकेष्टयोः । शापोद्धारोत्कीर्णने च सूतकादिविनि-
र्णयः ॥ २८ ॥ नपुंसकादिभेदाश्च मन्त्राणां ये प्रकीर्तिताः । पुरश्चरणतः पूर्वकृतं यन्त्रान्तिमे तथा ॥ २९ ॥ तत्सर्वमपि
ग्रन्थेऽस्मिन्पूर्वमेव प्रकीर्तितम् । आवर्णदेवतानां च यजनार्थं विशेषतः ॥ ३० ॥ उद्धारश्चैव यन्त्राणां मन्त्रोद्धारस्तथैव च ।
सर्वेषां चैव देवानां गौयत्रीमन्त्रसंग्रहः ॥ ३१ ॥ चक्रपूजाविधिश्चैव काम्पेपूजाविधिस्तथा । नैमित्तिकचैव विधिविशेषेण
निरूपितः ॥ ३२ ॥ गौरीधानादिसंस्कारास्तान्त्रिकाश्च निरूपिताः । दीक्षितस्योपासकस्य ह्यन्येष्टिकर्मनिर्णयः ॥ ३३ ॥
कोल्मार्गप्रकाशश्च कोलखण्डनमेव च । पूजापरंपराः सम्प्रोक्ताः स्वस्तिकैदिनिरूपणम् ॥ ३४ ॥ देवीलयस्य मर्यादासेवनं
च निरूपितम् । निर्णयश्चाधिकाराश्च शब्देष्टुष्टिमिरूपणम् ॥ ३५ ॥ षडार्ग्यस्य चोत्पत्तिः पवित्रदेवनाचनम् । मूर्तीनां
लक्षणं चैव तपोमार्गनिदर्शनम् ॥ ३६ ॥ जातिस्मरणस्य चोपायाः प्रशंसा च निरूपिता । कुम्भैर्भायक्षितानि नित्यैकाध्या-
निरूपणम् ॥ ३७ ॥ क्षीरस्य स्वरूपं च कर्मनाभेदनिर्णयः । पृथक्पृथक्कथाध्यायैः सर्वेषां निर्णयः स्फुटः ॥ ३८ ॥ पारमै-
वाभिषेऽध्यायै केषाञ्चिन्निर्णयस्तथा । कृतस्तदनुरोधेन प्रयोगः सिद्धिदो नृणाम् ॥ ३९ ॥ अदृष्टैव विधानं तु कृतवच्चैव
सेत्स्यति । एषां सर्वोपासनेषु ह्युपयोगो भवेत्किल ॥ ४० ॥ तेषां सर्वपदार्थानां पूर्वमेव निरूपणम् । कृतं तस्माद्विशेषेण
दृष्टोपासनमारभेत ॥ ४१ ॥ सर्वे शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा न च वैष्णवाः । आदिदेवीमुपासन्ते गायत्री वेदमातरम्
॥ ४२ ॥ तस्मादादौ प्रयत्नेन गायत्री प्रयुक्तं जपेत् । पटलं पद्मतीवमं तथा नामसहस्रकम् ॥ ४३ ॥ स्तोत्राणि चेति
पञ्चाङ्गं देवतोपासने स्मृतम् । क्वचं देवतागानं पटलं देवताशिरः ॥ ४४ ॥ पद्मतिर्देवहस्तौ तु मुखं साहस्रकं स्मृतम्
स्तोत्राणि देवतायादौ पञ्चाङ्गं पञ्चभिः स्मृतम् ॥ ४५ ॥ जपो होमस्तर्पणं च मार्जनं विप्रभोजनम् । आराधनं पञ्चविधं

देवतानां प्रकीर्तितम् ॥ ४६ ॥ पञ्चाङ्गैः सहितं त्वेतद्दशाङ्गं कथ्यते बुधैः । हृदयं दीपदानं च स्तवराजादिकं तथा ॥ ४७ ॥ मालामन्त्रस्तथा कलः सर्वमेतद्ब्रवीम्यहम् । उपासना शराङ्गेषु या प्रोक्ता पद्धतिः पुरा ॥ ४८ ॥ इष्टदेवाचनार्थं वै द्वितीयं च तत्स्मृतम् । तत्सोपयोगिकं ह्येतत्सर्वं पूर्वं मन्योदितम् ॥ ४९ ॥ सविस्तरं च तद्गृहा कार्या पद्धतिस्तथा । सन्निधौ च सर्वत्र लिखामि यदि पद्धतिम् ॥ ५० ॥ तदा ग्रन्थो महानेव भवेत्तस्माच्च पूर्वतः । लिखित्वा निर्णयं पश्चात्पटलादिकमत्र वै ॥ ५१ ॥ प्रवक्ष्यामि विशेषेण ग्रन्थानालोक्य यत्नतः । तस्माद्यत्नपरो भूयात्स्वस्य सिद्धये न संशयः न संशयः ॥ ५२ ॥ उपोद्घातप्रकरणं प्रथमं परिकीर्तितम् । दुर्गामाहास्यं पाञ्चोक्तं द्वितीयं च ततः परम् ॥ ५३ ॥ देवीरहस्यतन्त्रोक्तं दुर्गापञ्चाङ्गमीरितम् । अष्टमं च प्रकरणं दुर्गाभुवनवर्णनम् ॥ ५४ ॥ पञ्चरत्नेचरीविद्या दुर्गास्तोत्रं ततः परम् । ब्रह्मवैवर्तसंप्रोक्तं दुर्गाकवचमुत्तमम् ॥ ५५ ॥ अष्टौ तारशतं नामस्तोत्रं तन्त्रोक्तमेव च । रुद्रचण्डीप्रकरणं त्रयोदशममीरितम् ॥ ५६ ॥ रुद्रयामलतन्त्रोक्तं सूक्तत्रयमतः परम् । माला-मन्त्रश्चण्डिकायाः शूलिनीमन्त्र एव च ॥ ५७ ॥ वनदुर्गोपनिषदं दुर्गोपनिषदं तथा । देवीमहिम्नस्तोत्रं च दुर्गास्तवमतः परम् ॥ ५८ ॥ एकविंशे प्रकरणे दुर्गाकल्पः प्रकीर्तितः । मार्कण्डेयपुराणोक्तं सूक्तत्रयमुदीरितम् ॥ ५९ ॥ चण्डिकाहृदयं चैव चण्डिकास्तोत्रमेव च । लघुदुर्गासप्तशतीस्तोत्रं कवचमेव च ॥ ६० ॥ कुञ्जिकातन्त्रसंप्रोक्तं दुर्गास्तोत्रं ततः परम् । गुरुकीलकसंज्ञं वै णलं परिकी-र्तितम् ॥ ६१ ॥ तथा मन्त्रविभागश्च संप्रोक्तोऽष्टप्रभेदतः । दुर्गायाः पटलं चैव नित्यदुर्गाविधानकम् ॥ ६२ ॥ नवचण्डीवि-धानं च नवरात्रिविधानकम् । शतचण्डीविधानं च सहस्रायुतलक्षकम् ॥ ६३ ॥ दुर्गामखप्रयोगश्च दीपदानविधिततः । नित्यार्चनप्रयोगश्च तथा नैमित्तिकार्चनम् ॥ ६४ ॥ दुर्गादमनपूजा च पवित्रारोपणं तथा । एकचत्वारिंशे तु जयदुर्गाविधा-नकम् ॥ ६५ ॥ दुर्गाषोडशनामाख्यं स्तोत्रं सार्थं ततः परम् । श्रीजामदग्न्यसंप्रोक्तं दुर्गास्तोत्रं सविस्तरम् ॥ ६६ ॥ तथा गणे-शखण्डोक्तं दुर्गाकवचमेव च । दकारपूर्वकं स्तोत्रं दुर्गानामसहस्रकम् ॥ ६७ ॥ नामावली च तस्यैव तथा चाष्टोत्तरस्य च । शतस्य नामावलीका दुर्गानीराजनं ततः ॥ ६८ ॥ श्रीदुर्गाब्रह्मकवचमर्गलाकीलकं तथा । न्यासाश्च रात्रिसूक्तं च दुर्गासप्तशती तथा ॥ ६९ ॥ देवीसूक्तं रहस्यानि दुर्गासंहार एव च । देवीगीता च संप्रोक्ता साक्षात्त्रिर्वाणदायिनी ॥ ७० ॥ एतत्सर्वं मया पूर्वं हरिकृष्णेन धीमता । ज्योतिषार्णवमध्यस्थे स्कन्धे वै धर्मसंज्ञके ॥ ७१ ॥ उपासनाहोत्रे स्तवके विस्तरेण निरूपितम् । अतः परं चार्थबोधज्ञानार्थमिदमुच्यते ॥ ७२ ॥

गुप्तवतीटीकास्थः सप्तशत्युपोद्घातः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामं प्रतिपुष्कराभिधमहायक्षेण वेदत्रयव्याख्यानावसरे विशिष्य कथितं श्रीविष्णुधर्मोत्तरे । तां धेनुं समुपह्वयामि सुदुष्कामित्युगतं शङ्कराचार्यं शिष्यचतुष्टयेन सहितं वंदे गुरुणांगुलम् ॥ १ ॥ विधिविष्णुमुखामरोदयस्थि-तिनाशेषु शिवोऽप्यनीश्वरः । जगदम्ब तव त्वयं कमः क्षणमुद्दालकपुष्पमञ्जिका ॥ २ ॥ कवचांगले च कीलकमादौ मध्ये त्रयोदशाध्यायी । अन्ते प्राधानिकवैकृतिके मूर्तित्रयं रहस्यानाम् ॥ ३ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणाध्यायेष्वनविंशतौ गुप्तान् । अ-र्यान् प्रकटीकुरुते भास्कररायोऽभिचित् कतिचित् ॥ ४ ॥ सप्तशती लुप्तवतीरासवती सत्यतीव तप्तवती । मम तु मतीरचित-वती गुप्तवती नाम भिन्नती विवृतिम् ॥ ५ ॥ काव्यव्याकृतितार्किकोपनिषदेष्वेकैकविद्भिः कृताष्टीकाः सन्ति चतुर्विधा अपि चम-त्कारावहास्तद्विदाम् । ताश्चण्डीजपहोमतर्पणमुखानुष्ठानमात्रोपयोग्यज्ञानमभीप्सतां न विदुषां चित्ते चमत्कुर्वते ॥ ६ ॥ एतद्ब्रह्म रसास्वादक्षामर्थं विदुषां यद्भिः । किमिति प्रार्थनीयास्ते न चेत् प्रार्थनयापि किम् ॥ ७ ॥ कैः पुणैरक्षतान् दृष्ट्वा यज्ञा भुवि निमन्त्रिताः । केन वा चम्पकेनार्धचन्द्रं दृष्ट्वा निराकृताः ॥ ८ ॥ यत् सप्तशत्यायुषि गुप्तवत्यामपेक्षणीयं तदवेक्षणीयम् । चण्डीसपत्न्याकिमकल्पवल्ग्यां यत्तत्र गुप्तं तदिहास्ति कुलसम् ॥ ९ ॥ तत्रादौ वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणीश्लोकाश्चतुर्दश लिख्यन्ते । मालाचरणं ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्रहः । ततश्चण्डीतिशब्दस्य तदर्थस्य च निर्णयः ॥ १ ॥ तन्मन्त्रस्य नवार्णस्योद्धारस्तस्याध-वर्णनम् । चण्डीस्तवैपि हलेखा बागभव चेतनी रमा ॥ २ ॥ कामः कामकला विप्रो वाराही नारसिंहिकाः । परा प्रासादत-योगसर्वमङ्गलकालिकाः ॥ ३ ॥ नवार्णवेति सर्वेषां मन्त्रोद्धारप्रवेशनम् । सङ्क्षेपेण नवार्णस्य साधनक्रमवर्णनम् ॥ ४ ॥ अङ्गाङ्गीभावनिष्कर्षश्चण्डीस्तवनवार्णयोः । ततः सप्तशतीशब्दस्तदर्थस्तत्प्रशंसनम् ॥ ५ ॥ शापोद्धारोत्कीर्तने च तत्स्तोत्र-पठनक्रमः । तत्पुश्चरणं काव्यप्रयोगे बलिनिर्णयः ॥ ६ ॥ आवृत्तौ पाठवैचित्र्यमृत्विजान्दक्षिणाक्रमः । कवचस्यांगलायाश्च कीलकस्यार्थवर्णनम् ॥ ७ ॥ ततो रहस्यतन्त्रस्थगुरुकीलकलेखनम् । तदर्थवर्णनं कात्यायनीतन्त्रस्य मुख्यता ॥ ८ ॥ तत्राद्य-पटलव्याख्या परोक्ताभासखण्डनम् । ततस्तत्सङ्ग्रहशतश्लोक्या अंशेन लेखनम् ॥ ९ ॥ स्तोत्राद्यचरितव्याख्या द्वितीय-पटलस्य च । तत्सङ्ग्रहो व्याख्यानं मन्त्रमध्यमं चित्रके ॥ १० ॥ तृतीयपटलव्याख्या ततस्तत्संप्रदांशकः । तृतीयचरितेऽप्या-यबट्टकमन्त्रार्थवर्णनम् ॥ ११ ॥ चतुर्थपटलव्याख्या । ततस्तत्संप्रदांशकः । एकादशादित्रितयमंत्राध्यायार्थवर्णनम् ॥ १२ ॥ अथ यामलतन्त्रोक्तः प्रकारस्तस्य संप्रहः । ततस्तन्त्रान्तरप्रोक्तसंप्रदांशसमापनम् ॥ १३ ॥ प्राधानिकरहस्यस्य व्याख्या वैकृतिकश्च च । ततो मूर्तिरहस्यस्येत्यनुक्रमणिका मता ॥ १४ ॥ तत्र चण्डीनाम परब्रह्मणः पद्महिषी देवता । चण्डिभानुचण्डवादि-

इत्यादिविद्यतानवच्छिन्नाऽसाधारणगुणशालिपरत्वेन चण्डपदस्य प्रयोगदर्शन इयत्तायाश्च देशकालवस्तुकृतत्रैविधेय तादृशपरिच्छेदत्रितयराहित्यस्य परब्रह्मैकलिङ्गत्वात्; यद्यपि 'चडि कोप इति अतोनिष्पत्तिस्तदापि 'कस्य विभक्ति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इत्यादिना । 'प्रसादो निष्कलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डे पतिमिव क्रियः' इत्यादिना च महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव कोपे चडिधतोर्मुखवृत्त्या प्रवृत्तेस्तद्वादेव 'नमस्ते रुद्रमन्यव' इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कारदर्शनात् 'भीष्मास्माद्वातः पवते भीषेदेति सूर्यः भीष्मास्मादग्निधेन्द्रश्च सृसुर्धानति पञ्चमः' इत्यादिभ्युत्था वाग्यादिमन्त्रजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव । अत एव महद्भयं वज्रमुद्यतमिति धृतौ वज्रपदेन ब्रह्मैव उच्यते, नायुधविशेषो मयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमांसायां कम्पनादित्यधिकरणे । तस्माच्छब्दात् पुण्योगलक्षणे ङीप् चिह्नीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैः । 'नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्माति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायाक्लेशेन । धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव ॥ कर्तृत्वं तत्र धर्मा कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्ये धर्मः पुरुषमाया सकलजगदुपादानभावं विभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः प्रोक्ते धर्मप्रभेदादपि निगमविदां धर्मवत् ब्रह्मकोटी' इति । एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया धर्मो धर्मैवेति द्विविधमभूत् सृष्ट्यारम्भे यत् प्राथमिकमीक्षणं 'तदेतत् बहुस्यां प्रजायेय' इति 'सोऽकामयत्' 'तत्तपोऽकुर्वत्' इत्यादित्रिविधश्रुतिसिद्धं ज्ञानेच्छाक्रियासमग्रथात्मकत्वं स एव ब्रह्मधर्मः स च धर्म्यभिन्न एव 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति ध्रुतेः तस्यैव धर्मत्वाच्छक्तिरिति संज्ञा । अत एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति कौलोपनिषत्प्रथमसूत्रे जैमिनिनित्यप्रथमसूत्र इव न धर्मशब्दबोधानालक्षणाधेनुरप्युक्तपरः अपितु ब्रह्मधर्मरूपविच्छक्तिपर एव । तेन तत्र धर्मपदमपनीय ब्रह्मपदप्रत्येकस्त्वविदुषामेवेति समर्थितं तद्वाक्येऽस्माभिः । अतस्यैव धर्मस्यान्या अपि संज्ञाः कथयता नागानन्दसूत्रेण धर्मस्वरूपमेव विशिष्य विवृतम्, 'एष एव विमर्शश्चितिः चैतन्यमात्मा स्वरहोदिता पराबाध स्वतन्त्रं परमात्मोन्मुख्यमैश्वर्यं सत्तत्त्वं सत्ता स्फुरता सारो मानकं मालिनी हृदयमूर्तिः स्वसेवितास्पन्द इत्यादिशब्दैरागमैश्छोष्यते' इति । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तानि तद्वाक्ये एव विवृतानि । स एव धर्मो महाविष्णुः भवानीभेदेन द्विविधो भूत्वा जगतः सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहात्मककृत्यपञ्चकर्ताऽभूत् । जपाकुसुमस्यैव रश्मिकर्तृत्वेऽपि रागाश्रयत्वेन मात्रा स्फटिकस्यैव शुद्धस्यापि धर्मिणः सान्निध्यमात्रेण कर्तृत्वव्यवहारः । तद्वतो धर्मोऽपि न जडो न जीवः अपि तु 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः' इत्यादिशक्तिपूजोक्तस्वरूपं ब्रह्मैक्युपनिषत्सिद्धान्त इति । श्लोकद्वयस्य पिण्डितो निश्च्योतितोऽर्थः । अस्पदादीनां हि सृष्ट्यपदार्थालोचनात्मिका ज्ञानेच्छाकृतिरूपा वृत्तिर्धर्ममहं जानामीत्यादि । भाविघटविषयकज्ञानायाकारभेदेन परस्परविलक्षणा त्रिविधा स्वयं जडा घना, जडस्य घनस्यान्तःकरणस्य परिणामो, घनानामेव जडानां विषयीकाररूपसम्बन्धेनापि घनेनैव विशिष्टा, स्वयमपि परिच्छिन्ना, पारैकारैरपि पारिच्छिन्नैरेव युक्ता, पारिच्छिन्नजडघनाहङ्कारसम्बन्धेनाध्यससहिता च । शुद्धब्रह्मणः प्राथमिकी वीक्षा तु सर्वांश कोमलत्वात् वृत्तिरूपाऽप्यात्माकीनवृत्तिधर्मराहित्यादत्यन्तविलक्षणा सती ब्रह्मकोटावेव निविशते इति भावः ॥ तदेतदुक्तं बृहदासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे सर्गे सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रकृत्य 'तदात्मनि स्वयं किञ्चित्त्वैततामधिगच्छति । अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शः नपूर्वकम् । भाविनामायैकलनेः किञ्चिद्बृहत्तरूपकम् । आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा परमा सत्ता सचेतत्वेतनोन्मुखी । चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिद्व्यत्यया तदा । घनसंवेदना पञ्चाङ्गाणि जीवादिनामिका । सम्भवत्यासकलना यदोद्यति परं पदम्' इत्यादि । तदीकायामपि, सन्मात्रस्य ब्रह्मणः 'स ईक्षत लोकानुसृजा' इति ध्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदिति त्रिभिः 'अगृहीतात्मकम्' अहङ्काराध्यासरहितम् अत एव संविन्मात्रेणाहंताविमर्शः 'सर्वस्मिन्नपि' सृज्यविषयी-भाविनामरूपानुबन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संपृक्तमिव । अत एव 'आकाशादण्वेव' न तु घनं 'अत एव' शुद्धमेव घनमालिन्यभावाद्ब्रह्मैव चेत्यतां गच्छतीव सती 'सचेतत्वेतना' ईक्षणाद्व्यत्ययव्यक्तचेतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चिद्व्यत्यया वाक्यविषयधर्मालम्बेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः । पञ्चातु सैव वृत्तिधिरावृत्त्या घनीभूता सम्यगेव आसकलना सूक्ष्मप्रपञ्चालम्भाविलक्षणापारिच्छेदप्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा माविहिरण्यगर्भाह्वयसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह घनेति । ईदृशेक्षणाद्यात्मकचण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्माभिधानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वती महाकाली महालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्तराणि । तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्मे चण्डिकेति व्यवहारः । एवं व्यष्टीनां नामा ग्रेष्ठाऽतिरौघीति, पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति, ब्रह्मा विष्णु रुद्र इति रूपभेदेन । समष्टेरपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अन्तास्तन्मन्त्रान्तरादवगन्तव्याः । त्रितयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्तिरहस्यादौ निर्दिश्यते । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् । 'निष्कामादूर्ध्वी वृद्धिगुहिणीमागमविदो हरेः पत्नी परमा हरसहचरीमद्वितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाये । विश्वं भ्रमवसि परब्रह्ममहिषि' इति । अत्रमेव चार्थः प्राधानिकरहस्ये 'लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा' इत्यत्राऽलक्ष्यप-

देन व्यक्तीकार्यते । इदृशानामरूपोपाधिकस्य शक्तिरूपब्रह्मण उपासनाप्रकाशकेषु बहुषु मन्त्रेषु द्वाव्युत्तमौ । नवाणः सप्तशती चेति । तत्रायस्य चतुर्विंशतिवर्णान्तमत्वेऽपि व्यञ्जनानां स्वराङ्गत्वेन स्वातन्त्र्योपाक्षरसंख्या व्यवहारानुपयोगित्वेन 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेऽन्वायत्' इत्यादाविव स्वरसंख्यैव नवर्णता । अर्णशब्दोऽपि वर्णपरः सुवर्णे स्वर्णव्यवहारदर्शनात् । वर्णशब्द एव व्युत्कालङ्कारेण वकारप्रतीकारादेशप्रयोगस्तन्नेष्वेवेति कश्चित् । तदुद्धारस्तु देव्यथर्वशीर्षोपनिषदि । तत्रहि—'सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः कासि त्वं महादेवि' इति देवानां प्रश्ने सति साज्वीत् 'अहं ब्रह्मस्वरूपिणी' इत्यादिना बहुप्रकारैः सगुणनिर्गुणस्वरूपभेदाभ्यां देवोत्तरिते सति 'ते देवा अद्भुतमित्युपकम्य नमो देव्यै महादेव्यै' इति श्लोकमन्त्रेण ऋग्मिथ नमस्कारादिकं निर्वर्ण्य श्रीविद्यामुद्रय तत्रत्यकूटत्रयस्यैव रूपान्तरेषु वाक्कामशक्तिबीजेषु ध्रुवन्तरेववाल् । घटकत्वेन प्रसिद्धेषु शक्तिबीजमात्रं प्रकारान्तरेण 'वियदीकारसंयुक्तम्' इत्यादिना । ह्रस्वस्वात्मकत्वेनोद्भूतं । तादृशबीजत्रय-चटितो नवाणो मन्त्र उद्भूतः । तथा 'वाङ्माया ब्रह्मसूक्तस्मात् षष्ठं वक्षसमन्वितम् । मूर्त्यो वामश्रोत्रबिन्दुसंयुक्तघातृतीयकः । नारायणेन संमिश्रो वायुधाधरयुक्तः । विष्णे नयार्णकोऽणुः स्यान्महदानन्ददायकः' इति । 'वाक्' वाग्भवबीजम् । (ऐ) । 'माया' शक्तिः ह्रस्वैव (ही) । 'ब्रह्मसूः' कामः (क्ली) । 'तस्मात्' कामबीजात् तत्र प्रथमोपस्थितात् ककारात् 'षष्ठं' मक्षरं चकारः तद्वन्नेण 'युस्रहृत्तेन आकारेण समन्वितं (चा) । 'मूर्त्यो' मः 'अवाम श्रोत्रं' पञ्चमस्वरः 'विन्दु'रनुस्वारः (सुं) । 'टात्' टकारात् 'तृतीयाकां' वर्णो डकारः स च 'नारायणेन'ऽऽकारेण संमिश्रः (डा) 'वायु'यकारः स 'त्रा'धरेणा'ऽधरोष्ठेन द्वादशस्वरेण युक्तः (यै) । 'विष्णे' इति स्वरूपम् 'अणु'मन्त्रः महतामुपासकानामानन्ददायकः ब्रह्मसाधुज्यप्रद इति तदर्थः । एतन्महिमातिशयो डमारादितन्त्रेषु द्रष्टव्यः । मन्त्रार्थश्च तत्रैव 'निर्धूतनिखिलध्वान्ते नित्यमुक्ते परात्परे । अखण्डब्रह्मविद्यायि चित्सदानन्दरूपिणि । अनुसंदध्महे नित्यं वयं त्वां हृदयाम्बुजे । इत्थं विशदयत्येषा या कल्याणी नवाक्षरी । अस्या महिमलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते । चहुनां जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एतमर्थं गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिषं च परां लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात्' इत्यादि । अत्र प्रथमश्लोके सम्बुद्धित्रयं ततः चतुर्थ्यन्तं ततः पुनः संबुद्धित्रयमिति सप्तभिः पदैः क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः पदानां तत्तद्विभक्त्यन्तता तत्तदर्थश्चेति कथितम् । तदुत्तरार्धेनाकाङ्क्षितपदानामध्याहार उक्तः इतरत्षष्ठम् । सच्चिदानन्दात्मकपरब्रह्मधर्मत्वादेव शक्तेरपि त्रिरूपत्वम् । तत्र चिद्रूपा महासरस्वती धाम्नीजेन सम्बोध्यते । ज्ञानेनैवाज्ञाननाशान्निर्धूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विहरणं युक्तमेव । नित्यत्वं त्रिकालावध्यत्वम् अत एव मुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन रूपात्मकमहालक्ष्मीरूपस्य ह्रस्वखया सम्बोधनमिति व्याख्याताम् । पर उक्तदृष्टः सर्वानुभवसंवेद्य आनन्द एव तस्यैव पुष्पार्थत्वात् 'आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वशेषितया परत्वात् स च मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणाधिक्येन ध्रुतौ बहुविधो वर्णितः तेषु परमातिशयो 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति परमावधित्वेनात्रात एव परात्परः, 'स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्मायानन्दसन्ततिः' इति पुराणं च । तेन आनन्दप्रधानेन महाकालीस्वरूपस्य कामबीजेन सम्बोधनमुक्तम् । चामुण्डाशब्दो हि मोक्षकारणीभूतानिर्विकल्पककृत्तिविशेषपरः । तादर्थ्यं चतुर्थी । चमुं सेनां वियदादिसमूहरूपां जाति डलयोरैक्याद्वाति आदत्ते स्वात्मसात्कारेण नाशयतीति व्युत्पत्तेः । पृषोदरादित्वात् सर्वं सुस्थमिलाहुः । 'मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापश' इत्यत्र पशूपदवि-बचनयोः स्वारस्येन तूलमूलभेदेनाविद्याद्वयकथनेन 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि' इत्यत्रापि तूलमूलाविद्ययोरादानमेव गृहीत्वेति पदेनानूय निर्वचनकथनादण्डब्रह्मविद्येत्येव चामुण्डापदस्यार्थो वर्णित इति सूक्ष्मदर्शां रहस्यम् । विष्णे इति तु वित् च इ इति पदत्रयात्मकं बीजक्रमेणोक्तानां चित्सदानन्दानां वाचकं संबुध्यन्तम् । अस्य स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे सति 'इ' हे आनन्दब्रह्ममहिषि इत्यर्थः । वित्पदं ज्ञानपरं प्रसिद्धमेव । चकारोऽपि नपुंसकः सत्यपर इति योज्यम् । अनुसंदध्महे इत्यादि शेषः । इत्थं च हे महासरस्वत्यादिरूपं चिदादिरूपं चण्डिके त्वां ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं सर्वदा ध्यायाम इति मन्त्रार्थः फलितः । तस्यायं संग्रहः 'महासरस्वति चिते महालक्ष्मि सदात्मके । महाकाल्यानन्दरूपं त्यक्तत्वज्ञानसिद्धये । अनुसंदध्महे चण्डि वयं त्वां हृदयाम्बुजे' इति । यद्यपि श्रीमित्येव बीजं महालक्ष्म्याः प्रसिद्धं न ह्रस्वस्वा तथापि हकारशकारयोस्त्वत्वेन राजात्यात्रातीव भेदः । अत एव 'होश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति ध्रुतौ । शास्त्रान्तरे हीपदस्थाने श्रीपदस्य पाठः । एवं स कामबीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबीजतारस्तयोधान्तस्थत्वेनैक्याद्यात्यन्तं भेदः । तन्त्रान्तरेषु कालीसरस्वत्योर्वास्तविकभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरीत्याद्रेदव्यवहारोऽपि दृश्यत इति ब्रह्म्यम् । अयं चार्थः प्राचीनैर्वर्णितप्राय एव सम्यक्परिष्कृत्योक्तः । वस्तुतस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन पृषोदरादिपाठकल्पनया च समाधानस्याविशेषादन्योऽपि प्रकारः सुवचः । चमु अदन इति धातोश्चासुरदनीयः पदार्थः । स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि अत्ताचराचरप्रणालित्यधिकरणे तथा निर्णयात् । तं डापयति उडापयति न विषयीकुरुते ब्रह्ममात्रविषयिणीति यावत् । अथवा चकार एकाक्षरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचक आह्लादप्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर आनन्दपरो वा सन् प्रथम शक्तिः । तदासमन्तान्मुण्डयतीति चामुण्डा । मुण्डनं नामाधारापेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः । शिरश्चर्मोपेक्षया

न्यूनतादात्म्यवतामेव केशानां वपने प्रयोगात् । गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणमुण्डताया मुण्डकोपनिषद्भोक्त-
शरीरविशेषवत्ताया अमुण्डतायाश्च सत्त्वाच्चासुण्डात्वमित्यर्थे इत्युक्तम् । अथवा चानां बुद्धीनां सुखानां वा मुण्डमिव शीर्ष-
मिव स्थिता, सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येति यावत् । अथवा । चण्डिकारूपदेवतापर एव चासुण्डाशब्दः । अत एव
मन्त्रान्ते वज्रिजायाद्योजनेन होमे चासुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधिश्च इत्यस्य मन्त्रत्वमित्यधिकरणन्यायसिद्धौ युज्यते ।
चतुर्थीवलाञ्छनमः शब्दस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमप्यव्ययरूपं चतुर्थ्यन्तमेव ध्यष्टिदेवतात्रयवाचकमभेदद्योतकम् । तद्विशेषणं
विधे इत्यप्यखण्डमव्ययं मोचनार्थकम् । खरादेराकृतिगणत्वात् । मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणे अस्य युगलस्य विभजनं
विनैव न्यासविधानात् । भगमालिनी नित्या मन्त्रादिषु बहुषु तस्य प्रयोगसत्त्वेन तन्त्रोच्चार्यरीत्या निर्वाहाभावाच्च । ततश्च
हे अम्ब वन्धनकारणीभूतामिमां रज्जुं प्रच्छिन्नविजर्जनादिना मोचयेति स्त्रीसम्बोध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टतदर्थः । यदापि
दक्षिणागूर्तिसंहितायां भगमालिनीति मन्त्रस्थदेवतागणनावसरे 'अमोघां चैव विष्वां च तपेशीं क्षिप्रदेवताम्' इति पाठात्
विज्ञानामिका काचिदेतदेक्यालोच्यते तदापि परिकरालङ्कारेण साभिप्रायं चासुण्डाविशेषणम् । मोचयतीत्येव तदर्थः । तस्मि-
न्नेवार्थे कर्णाटभाषाविद्भिरान्धभाषाविद्भिश्च शिष्टैः प्रयोगेण शक्तिग्रहसम्भवात् । 'पृणीयादिन्नाधमानायतन्यानि' श्रुतौ
तस्यपदस्य सूपादिभक्ष्यपरतायाः । नुबन्तं याच्ययामुपेति श्रुतौ नौतेर्दुःखपरतायाः । तासां वायुः शृष्टे व्यवर्ततेति श्रुतौ
पृष्ठपदस्य योनिपरतायाः । पठमस्त्री हंसपदमिति प्राकृतपिङ्गलसूत्रे मन्त्रात्यस्य सुन्दरपरताया अन्यत्र च कर्णाटविद्वान्ध-
भाषाप्रसिद्धेव । शक्तिनिर्णयस्य बहुशोऽङ्गिकत्वात्, पिकनेमाधिकरणस्यैतदर्थमेव विशिष्य प्रवृत्तेर्भट्टिचन्द्रोदयेऽस्माभिर्विधि-
तत्वाच्च । भाषाणां संस्कृतापभ्रंशत्वेनापेक्षितार्थे विरोधाभावे निर्णायकत्वसम्भवाच्च, तन्त्रोद्धृतमन्त्रेषु भाषाभिश्चणस्यापि बहु-
दर्शनेन चरणाधुधादिदैवत्यमन्त्रेषु पुंकोलीत्यादिशब्दानां कुक्कुटादिष्विव प्रवृत्तेऽपि द्रष्टव्यम् । 'कास्यै लक्ष्म्यै सरस्वत्यै च-
ण्डिकायै नमोऽस्तु ते । अविद्यापाशहृदयमग्निं विहंस्य मुच माम्' इति तु मन्त्रार्थसंग्रहः । रहस्यतन्त्रे तु महावाक्यस्यैव
जीवब्रह्मणोरभेद एव मन्त्रस्यार्थ इत्युक्तं तन्निर्वाहे गुरुचरणवेव शरणमिति दिक् ॥ अत्र प्राघः । तिसृणामपि देवीनां तुरी-
यया सहभेदाऽविशेषेऽपि महालक्ष्म्या एव प्राधानिकरहस्ये 'सर्वस्याया महालक्ष्मीः' इत्यादिना तुर्यास्थाने गणनादितरयोः
देव्योरेतज्जन्यत्वस्य कथनात् । महालक्ष्मीजननस्य पार्थक्येनाकथनाच्चोपास्यदेवतायास्तुरीयत्वेपि तस्यां रजःप्राधान्येनेतरगु-
णयोर्योगमावेनैव भावनमावश्यकमित्याहुः । तामेव च रीतिमाश्रित्य महालक्ष्मीवाचकहृद्रेखाया एव नवार्णे प्रधानबीजत्वा-
दथर्वशीर्षे तावन्मात्रेण पुनः स्वातन्त्र्येणोद्धारस्यापि प्राधान्यघननार्थत्वात् । सप्तशतीस्तोत्रेऽपि प्रथमश्लोके बिन्दुरहिताया अपि
तस्या उद्दारेण समष्टिव्यष्टिभेदाक्षरवारोऽपि मन्त्रः । उद्धृतप्राया इति वदन्तष्टीकाकारास्तदुद्धारप्रकारं देवीचन्द्रकलास्तवे दीक्षितैः
प्रदर्शितगेव लिखन्ति । यथा—'सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्ताराद्गतो मम' ।
अस्यार्थः । यः यकारादष्टमो हकारः सूर्यतनयोऽग्निः रेफः दिनान्ते सवितृतेजसोऽग्नौ निक्षेपेण पित्रस्य धनस्य पुत्रे नि-
क्षेपदर्शनेन तत्साहचर्यादग्नौ सूर्यपुत्रत्वम् । वर्णः संहिता सवर्णा 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतिप्रसिद्धा मूलप्रकृतिः,
तस्या वाचकत्वेन पुत्रत्वोपचारादिप्रत्यये सति सावर्णिरीकारः तेन निर्बिन्दुको ह्रींकारः सिद्धः, स मनुर्मन्त्रः कथ्यते
देवीमन्त्रयोरभेदात् । तदुत्पत्तिं तदवतारान् गदतो मम मुखान्निशामयेति वर्णयन्ति । आर्षवाक्यानां सर्वतोमुखत्वादस्तु कथ-
ञ्चिद् युक्तमेवैतत् । वयं तु ब्रूमः अम् गत्यादिष्विति धातोर्निशामयतीति व्युत्पत्त्या निशाम् चन्द्रे बिन्दुः, अयेत्येतावानेव
धातुः इत्किंफ्टी गतावित्यत्र प्रलिष्टस्येकारस्य रूपं, सूर्यतनयशब्द एव वाऽनृत्त्याविन्दुपरोऽपि; जलमण्डले सूर्यकिरणान्
प्रवेशेनैव चन्द्रात्मतया परिणामेन 'पतिर्जायां प्रविशती' ति न्यायेन चन्द्रस्य सूर्यपुत्रत्वात् 'नवो नवो भवति जायमानः'
इत्यस्यामृचि योऽह्नां केतुर्हसामग्र उदेति स एव देवेभ्यो भागं विदधत् पुनः पुनर्जायमानश्चन्द्रमा भवतीति कथनाच्च ।
अपि च चतुर्थस्वरस्य वर्णे वाच्ये स्त्रीलिङ्गाभावेन नदीसंज्ञाभावात्पञ्चम्यां य इत्येवैरूपम् ईकारादित्यर्थः । द्वियोगपञ्चम्य'
ईकारात्परत इत्यर्थः । परित्यज्येति त्यगलोपे वा पञ्चमी । तेन तत्परतोऽष्टमो द्वादशस्वरः । बिन्दुः पूर्ववत् इति वाग्भवो-
द्धारः ॥ अपि च । यः अष्टम इत्येतयोरन्यतरस्य द्विरावृत्त्येकारात्परोऽष्टम ईकारात्पूर्वः कार्य इति वा । ईकारादष्टमः तस्मा-
दपि विलोमाष्टम इति वा व्याख्येयम् । ततो मनुष्यतुर्दशस्वरः औकारः । तेनेयं त्र्यक्षरी त्रैपुरकंदाम्या विद्या । एतां प्रकृत्य
तन्मराजे 'एषा त्रैपुरकंदा स्यात्' इति वचनात् । तन्त्रान्तरे त्वस्या एव चेतनीति नाम । एतदुद्धारो योगिनीतन्त्रे 'शिवाष्टमं
केवलमादिबीजं भगव्य पूर्वाष्टमबीजमन्यत् । परं शिवान्तं मनुयुक् त्रिवर्णां संकेतविद्या शुद्धकगम्या' इति । 'शिवा' ईकारः शिव
उंकार इति वा तस्य 'अष्टमं' तत्परतस्त्वमारभ्य वाष्टमं द्वादशस्वरात्मकं 'केवलं' बिन्दुरहितं 'भगव्य' ऐकारस्य एकारस्य वा
'पूर्वाष्टमं' ततः पूर्वेषु तमारभ्य वा विलोमाष्टमं चतुर्थस्वरात्मकम् । शिवोनुस्वारोऽन्ते यस्य तत् । ततो 'मनुयुक्' चतुर्दशस्वर-
युक्ता त्र्यक्षरीविद्या स्त्रीदेवत्या 'संकेतगम्या' गोपनीयेति तद्व्याख्यातारः । तेन 'ऐ ई औ' इति विद्यासिद्धयति । अपिच
'अकारः सर्ववर्णाभ्यः प्रकाशः परमः शिवः । हकारोऽन्त्यकलारूपो विशर्मह्वः प्रकीर्तितः । अकारादि हकारान्तं मातृकामण्डलं
बिन्दुम्' इत्यादिव्यवहाराहकारस्य लकारेन्तर्भावेन अकारस्य संयुक्तत्वेन पार्थक्याभावाद्नपञ्चाशद्वर्णं मातृकामण्डलमिति पक्षे

प्लुत्क्रमेण गणनायां चतुर्थस्वरादष्टमः शकारः रेफेकारविन्दवः पूर्ववदिति रमाबीजोद्धारः ॥ अपिच यो मनुः यकाराबुतुदश ईकारो बिन्दुश्चेति कामकलोद्धारः । अष्टम इति कादिनवकादिपरिभाषयैकपञ्चासदक्षरम् । स च शकारः रेफोकारविन्दुभिर्योगे नारसिंहोद्धारः ॥ गदतो ममेत्यत्र गकारः स्वरूपम् । दतो दकारः पारित्यज्य 'मम' पञ्चकद्वयं दशमो लकारः ओकारविन्दुयोगे । राहीबीजोद्धारः ॥ यो मसुरीकाराबुतुदशः ककारः तस्य लकारेकारविन्दुयोगे कामबीजोद्धारः । ग इति स्वरूपस्य बिन्दु-योगे गणपतिबीजोद्धारः सर्वर्णः सकारः । आत्मन एव पुत्रत्वविवक्षायां स्वार्थे पर्यवसन्न इष् । सूर्यतनयो यमो हकारः मसुरोकारः । तत्परतो विसर्गान्तस्याऽनन्वि चेति प्रश्लेषेण परायाः प्रासादस्य तयोर्योगयोरप्युद्धारः द्रष्टव्याः ॥ एवमन्यत्रापि— 'मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा' इत्यत्र पादभेदेन वाक्-सर्वमङ्गला-लक्ष्मीणामुद्धारः । शास्त्रशब्दो वेदपरः । शास्त्रयोनि-त्वादिति (वे० सू० २।३ अ० १ पा० १) व्याससूत्रादिषु व्यवहृतः । अखिलशब्देन त्रयी कथ्यते । तत्र व्यञ्जनामविव-क्षितत्वादायन्तयोकारद्वयं मध्य इकारः सिद्धः । वेदत्रयाद्याक्षराण्यपि क्रमेण तथैव । तेषां मध्ये द्वयोः क्रमेण सन्धौ गुणे सत्येकारः अवशिष्टयोर्व्युत्क्रमेण सन्धौ वृद्ध्या ऐकारः । एवं सायस्क्रियपञ्चत्रयाल्भमसाहित्यन्यायेन मध्यभागे मिलितैर्वेद-त्रयाद्याक्षरैरेव वागभवबीजोत्पत्तेस्तन्त्रराजे स्पष्टं कथनात् । तदिदमखिलशास्त्रसारत्वम् । एतेन 'ऋक्सामयोर्यनुषि सन्धिवशा-दुदीर्णं बीजं सरस्वतिं सङ्कतव ये जपन्ति । ते सत्यवाक्यमुनिवद्विदितत्रयीका आथर्वणादिकमवाप्य सुखीभवन्ति' इति श्लोकोऽपि व्याख्यातः । सत्यवाक्यो नाम मुनिर्भयेनैकारमात्रोच्चारणेन वेदचतुष्टयमज्ञाति चाधिगतवानिति भगवतीपुराण-स्थाया आख्यायिकायाः पृथ्वीधराचार्यैर्निबन्धनात् । आथर्वणादिकमित्यस्य श्रमिति । तत्प्रथमाक्षरमित्यर्थः । सुखीभवन्तीति निश्चितम् । मुक्ता भवन्तीति यावत् ॥ 'दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसंग' इति तद्द्वितीयचरणे भवः शिवः । सकारः सागरो जलरूपो वकारः नो असङ्गा व्यञ्जनसङ्गहीना इति च । तेन स्वो इति सर्वमङ्गलाख्या दुर्गा । तदुत्तरार्द्धे 'श्रीः कैटभारिहृद-यैककृताधिवासा गौरि त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा' इत्यत्र श्रीरिति कण्ठरवेणैवोद्भूतस्य तदेवताध्यानस्थं विशेषणद्वयं कैटभारी-त्यादिना कथितम् । 'भूयाद्भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तप्तगान्धेयगौरी पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रिये नः ।' इत्यादितत्त्वान्श्लोकस्य पञ्चसारादौ कथनात् । उद्धृतस्य बीजत्रयस्य बिन्दुयोगं तन्त्रेणाह शशिमौलीति स्पष्टोऽर्थः ॥ अपिच । 'त्वं स्वाहा त्वं स्वाधा त्वं हि वषट्कारस्वरः' इत्यत्र 'का'ककारेण सह रः रेफः । स्वरात्मिका स्वरेषु चतुर्थवर्ती आत्माऽन्तरात्म-परमात्म-ज्ञानात्मना चतुष्टयस्यात्मोपनिषदि पीठन्यासादौ च प्रसिद्धत्वात् ॥ 'स्वधा त्वमक्षरे नित्ये' इत्यत्र तकाराविवक्षया वमिति सुधाबीजम् । 'त्रिधामात्रात्मिकास्थिता' इति प्रणवमुक्त्वा अर्धमात्रस्थितानित्येत्यनेन कालीबीजप्रण-वयोरर्धमात्रात्मकानुस्वारयोगमुपदिश्य 'यानुच्चार्यां विशेषतः' इत्यनेन तदन्ते नादोऽप्युद्धृतः ॥ अपिच 'यस्याः प्रभावमनुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च नहि वक्तुमलं बलं च । सा चण्डिका' इत्यत्र नवार्णमन्त्रगतानां चतुर्विंशतिवर्णानामुद्धारः । मन्त्रे हि आकाराणाञ्चत्वारः स्वरा एकाराद्वयं च । एतेष्वाकार ईकार एकारश्च द्विरावृत्ता इति नव स्वराः । चत्वारो बिन्दवः । क-चञ्चतामादिपञ्चकं हकारश्चेति दश व्यञ्जनानि । तत्र चकारो द्विरावृत्तः । विच्चे इति प्रथमचकारस्य तकाररूपत्वात् संहस्य चतुर्विंशतिः । तेषु वमनुलमित्यनेन व्यञ्जनचतुष्टयं पञ्चमस्वरो बिन्दुश्चेति षण्णां निर्देशः । अकारा उच्चारणार्थाः । भग एकारः नातीति वान् शान्तः । तेन वायुर्यकारः । अनन्त आकारः । ब्रह्मा ककारः । ह र इति स्वरूपम् । चकारोऽपि स्वरूपम् । वक्तुं वागभवम् ऐकारः तस्य द्विरन्वयः । आचण्डिकैः 'आकारादिभिरिकारान्तैः पञ्चभिरिकाराभ्यां च' सहिता सा चण्डिका, चण्डिकापदद्वयस्य तुल्यस्वरवाचकस्य विल्लेकशेषः इपदात् । स्वार्थे कप्रत्ययेनेकार एक एव । लं चं इति बिन्दुद्वयस्य द्विर्द्विरन्वयः । इत्थं चतुर्विंशतिवर्णाः । अनन्तादिपदत्रयस्य नवार्णमन्त्रद्रष्टृऋषिपरत्वेनापि पुनरन्वयादक्षराणि ऋषयश्च यस्या देव्याः प्रभा किरणसमूहः । बलं तत्त्वं च वक्तुं नालं वाचामगोचरः । साखिलजगत्परिपालनाय आसुरभयनाशाय च मतिं करोतु इत्यन्वयः । एवं तृतीयचरित्रे त्रिपादायत्रीमन्त्रा विभागानुषङ्गोद्भववाङ्मिरावर्धमाना वक्ष्यन्ते ते च कात्यायनीतन्त्र-रीत्या द्वाविंशतिरेव । तन्त्रान्तरेषु इतिपुष्टधोरधिकयोरात्रानाचतुर्विंशतिः । ते प्रकृतमन्त्रवर्णानामेकैकस्थोद्धारकाः । परन्तु बहुको-शलेखनादिक्लेशासम्प्लवाद्देह तदायासः प्रदर्श्यते ॥ एवमन्यत्राप्यन्यानुग्रहप्राप्ततातारतम्येन सर्वमिदं स्तोत्रं मन्त्रोद्धारपरमित-मेव दृश्यते । उक्तं च वेदागमे 'निर्विशेषपरा मन्त्राः सविशेषपराश्च ये । प्रत्यध्यायं निगूढास्ते तेनेयं सर्वतः परा' इति । ईदृशब्रह्माश-थेनैव 'चक्षुष्मन्तोऽनुपश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः' इति रहस्योक्तिर्द्रष्टव्येति दिक् ॥ अयं च मन्त्रः स्वतन्त्रोपास्यः सप्तशत्यङ्गं चेति विप्रकारोपास्तिस्य केचिद्वाहुः वैपरीत्यात् । सप्तशत्यैव तु तद्विद्योपास्येति स्पष्टीकरिष्यतेऽनुपदमेव । उभयथापि नवा-र्णस्य संक्षेपेण साधनप्रकार इह वक्तव्य एवेत्युच्यते ॥ 'गवाक्षरस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । छन्दांस्युक्ताणि मुनिभिर्गायन्तु-ष्पिगनुभुजः ॥ देव्यः प्रोक्ता महापूर्वाः काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्योऽस्य मनोः स्मृताः ॥ स्वाद्रक्तदन्ति-कानुपीधामयो बीजसन्ततिः । अमिर्वायुः सूर्यस्तत्त्वं फलं वेदत्रयोद्भवम् ॥ सर्वाभीष्टप्रसिद्धयर्थं विनियोग उदाहृतः । ऋषिच्छन्दो-दैवतानि शिरो-मुख-हृदि न्यसेत् ॥ शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । ह्रीं चण्डिकयै व्यस्तेन सर्वेण च षडङ्गको' ॥ एते पञ्चवर्णाः सप्तस्तवैक इति षड्भिरङ्गुष्ठादिन्यासो हृदयादिन्यासश्च कार्य इत्यर्थः । 'स्वस्तिनी शक्तिनीत्यादि पठित्वा श्लोकपञ्चकम् ।

आद्यं कृष्णतरंगीजं ध्यात्वा सर्वोक्तं न्यसेत् ॥ 'आद्यं' वाग्भवं, 'श्लोकस्तु सप्तशतीस्तोत्रस्थाः । 'विष्वातीतमहामन्त्रात् प्रोच्य श्लोकचतुष्टयम् । ध्यात्वा सूर्यनिभं बीजं द्वितीयं सर्वतो न्यसेत् । 'द्वितीयं' ह्येखा । क्वचित् चरणत्रयस्यान्यथा पाठः 'श्लेष्ण पाहि नो देवि' इत्यादिश्लोकचतुष्टयं पठित्वा सूर्यसप्तशमिति तेन तदेव विष्वातीतमहामन्त्रपदस्य व्याख्यारूपम् । सूर्यस्य द्वादशकलास्तापिन्यादयः । तासु कक्षरादीनां क्रमेण द्वादशानां भकारादीनां व्युत्क्रमेण द्वादशानां च वर्णानां युग्मसो योगस्तन्त्रेषु विहितः । तासु नवम्यां विधानाभ्यां कलायां झकारतत्कारयोर्योगस्तत्त्वेपि प्रकृते विष्वापदेन तत्कार एव विवक्षितः । तेन तत्कारशून्यं श्लोकमारभ्येत्यर्थः । कयापि विधया सप्तशत्यां तादृशस्य श्लोकमन्त्रान्तरस्याऽभावादेव नातिप्रसक्तिः । 'एकं जगद्देव' इति श्लोके द्वात्रिंशदक्षरात् परतो व्यञ्जनरूपो वा श्रूयत एव । 'इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः' इति श्लोके ध्यायोगेन श्रूयते । 'हन्त्यमानं महसैन्यं विलोक्यामर्षमुद्रहन् । अभ्यधावभिश्चुम्भोथ' इत्यत्राभ्यधावदिति पदच्छेददशायां तत्कारव्यक्तिरस्त्येव, 'बुधुभुः सकला लोकाः' इति श्लोकस्तु पूर्वोत्तरमन्त्रयोरुत्तरपूर्वार्थरूपत्वादखण्डो मन्त्र एव न भवतीति कयापि रीत्या तत्काराभावः श्लेष्णेति श्लोकमन्त्र एव, 'ततो देवा ददुस्तत्वाः' इत्यर्थसद्भावपक्षे तु बुधुभुरित्यस्य निरासः । साम्प्रदायिकव्याख्यानत एवेति गुप्तं रहस्यम् । 'सर्वस्वरूपं इत्यादिश्लोकानां पञ्चकं पुनः । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं स्वतनौ न्यसेत् । 'तृतीयं' कामबीजम् । अत्र प्रथमतृतीययोर्बीजयोर्महासरस्वतीमहाकालीरूपयोः श्वेतकृष्णरूपत्वेपि वैपरीत्येन रूपनिर्देशो वास्तविकाभेदसत्त्वेन रहस्ये वक्ष्यमाणं सरस्वत्याः कृष्णाङ्गविष्णुजनकत्वं काल्याः श्वेताङ्गशिवजनकत्वं चाभिधेय्येति बोध्यम् । 'ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलमन्त्रकैः । एकेनैकेन चैकेन चतुर्भिर्गुणैश्च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि पदं सुधीः' ॥ अथ ध्यानम् । 'खड्गं चक्रगद्गेषुचापपरिधानं शूलं भुशुण्डी शिरः शङ्खं संदधतीं करैर्भिनयनां सर्वाङ्गभूषाभूताम् । नीलादमधुतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां यामस्तौत्स्वपिते हरो कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम् ॥ १ ॥ अक्षरूपपरशुं गद्गेषुकुलिङ्गं वधं धनुःकुण्डिकं दण्डं शक्तिमसि च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम् । शूलं पाशसुदशने च दधतीं हस्तैः प्रवालप्रभां सेवे सीर-भर्मदिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥ २ ॥ घण्टां शूलहलानि शङ्खसुसले चर्म धनुः सायकान् हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम् । गौरीदेहसमुद्रवां त्रिजगतामाधारभूतां महापूर्वामत्र सरस्वतीमनुभजे शुभमादिदेव्यार्दिनीम् ॥ ३ ॥' इति ध्यात्वा मनसाऽस्तयार्थं कृत्वा बहियार्गमपि यन्त्रे कुर्यात् । यन्त्रं यथा 'लिखेदष्टदलं पद्मं कुङ्कुमागरुचन्दनः । पद्ममध्ये लिखेच्चक्रं षट्कोणं चण्डिकायम् । षट्कोणचक्रमध्यस्थमाद्यं बीजत्रयं न्यसेत् । पूर्वोदिकोणषट्के तु बीजान्यन्यानि विन्यसेत् । बीजानीत्यनेन अन्येषामपि बिन्दुयोगेनैव लेख उक्तः । लेखस्तु प्रादक्षिण्येन दक्षिणाद्रामान्तमिति ज्ञेयम् । 'एवं कृत्वा जपेत्क्षुचतुष्कं तद्दशाक्षतः पायसाग्नेन जहुयात्पूजिते हेमरेतसि' । इदमेकं पुरश्चरणम् । अथवा 'आभिनस्य सिते पक्षे आरभ्याभिनिधिं सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेदलं दशांशं होममाचरेत्' । अमितिधिः प्रतिपत् 'प्रथमां पिबते बहिर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्याद्युक्तेः । उभयत्र मन्त्रान्ते स्वाहायोजनेन होमः । तर्पणं तु मन्त्रान्ते चण्डिका तुल्यत्विति योजनेन । अयमुभयविधोऽपि जपः सप्तशतीस्तोत्रेण संपुटीकृतो विधेयः । तदुक्तं डामरतन्त्रे 'मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य जपेनाप्नोति वाञ्छितम्' इति । पुटितमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । 'पुटितं' स्वसंपुटाकरता । तथा च स्त्वो यथा मूलमन्त्रजपस्य संपुष्टाकारो भवति तथा पठनान्मूलजपस्य यद्वाञ्छितं फलं तत्सिध्यतीत्यर्थः । ततश्च स्तवीय ऋष्यादिन्यासपूर्वकं चरित्रत्रयं पठित्वा मध्ये स्वसङ्कल्पितसङ्ख्यायाऽनुसारेण सहस्रादिसङ्ख्याकनवार्णं जपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्ववत् पठेत् । परन्वेतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वा निवेदनादिकं कुर्यात् । अयं जपोऽङ्गभूतो न प्रधानसङ्ख्यायासुपयुज्यत इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरित्रत्रयस्य ऋष्यादीनुक्त्वा । 'एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्तमार्गतः । सार्थस्मृतिं पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् । समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेत्' इत्यादि । केचित्तु मूलमन्त्रस्य जपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्निति प्रथमश्लोकं योजयन्तधरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्यमानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलं संपुटिताकारो विधीयत इत्यङ्गीतिभाववैपरीत्यमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । बहुषु तन्त्रेषु नवार्णं प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन नवार्णजपस्य प्राकरणिकत्वेनान्याङ्गत्वायोगात् । तत्र विद्यमानाया अपि स्तोत्रफलभृतेः प्रयाजफलभृतेर्वसन्तर्गेवर्तुतां च हन्ध इत्यस्या इवाविवक्षितार्थकत्वात् । मरीचिकल्पे- 'रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये चण्डीस्तवं पठेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति कमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम्' इत्यनेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटितायाः सप्तशत्या विधानाच्च । परन्त्वन्वारम्भणीयेष्टिवन्नवार्णस्य स्तोत्रजपप्रारम्भमात्राङ्गत्वं जपाधिकारितावच्छेदकत्वं चेति बोध्यम् । रहस्यं तु कीलकाध्याये स्पष्टीभविव्यति । अत्रापेक्षितः सामान्यविधिरन्ये विशेषा अपि कल्पवल्लीकाररुक्ता इति सप्त एव सर्वमवगन्तव्यम् । इति नवार्णनिर्णयः ॥ ॥ द्वितीयस्तु चरित्रत्रयात्मकः श्लोकसमूहरूपो मन्त्रः । स च वामनपुराणदेवीभागवतमार्कण्डेयपुराणादिषु लक्ष्मीतन्त्रादिषु च बहुविध उपलभ्यते । तथापि मार्कण्डेयपुराणस्य एव त्रिसप्तत्यध्यायोत्तरं षडशीतितमाध्यायान्तमभिध्यातः 'सावर्णिः सूर्यतनयः' इत्यारभ्य 'सावर्णिर्मैविता मनुः' इत्यन्तर्जयोदशभिरध्यायैः परीच्छितः श्लोकसमूहात्मको मालामन्त्रत्वेन प्राक्षः । पूर्वोक्तडामरतन्त्रवचनात् । बाराहीतन्त्र-काल्यायनीतन्त्र-मरीचिकतन्त्र-हरगौ-

रीतन्त्र-श्रमीतन्त्रादीनां बहूनामैक्यकण्ठाच्च तस्यैवात्युत्तमत्वसिद्धेः तस्य पुरुषार्थत्वेन कर्तव्यत्वादिना च पाठादिविधिर्मूल एव द्वादशोऽध्याये प्रदर्शयिष्यते । तन्त्रान्तरेषु च बहवो विधयः अस्य सप्तशतीति व्यवहारस्तु न श्लोकसंख्यया । तेषां षट्-
 चतुर्तीऽपि न्यूनत्वात् । नापि क्वचादित्रयग्रहस्यत्रययोर्मेलनेन । संख्याधिक्यापत्तेः । तस्माच्छकारसकारयोरभेदात् स-
 मानं सतीनां देवीनां प्रतिपादनादेव तथा व्यवहारो नेयः । तुरीयैका महाकाल्यादित्रयं तन्निर्मितमिथुनत्रये देवीत्रयं चेति
 सप्तानामेव प्राधानिकरहस्ये प्रनिपादनादिति केचित् । तच्चित्यम् । नन्दजारकदन्तीशताक्षीशाकम्भरीदुर्गाभीमाभ्रामरीत्ये-
 तेषामपि सप्तानां रूपाणां मन्त्र एव प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् संख्याधिक्यापत्तेः । तस्माज्जपे एकमन्त्रात्मकस्यापि माला-
 मन्त्रस्य होमाग्नेन सप्तशतं विभजनाच्छतरुद्रियस्यैकानेकमन्त्रात्मकत्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः । मन्त्रविभजनेऽपि
 यथा मलवाराहीकात्यायनीतन्त्राणां वैमत्यं तत् तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे परिहरिष्यते । यद्यपि कात्यायनीतन्त्रे पञ्चशतोत्तरमष्ट-
 पक्षमिति श्लोकाः यामले त्वेकोनाशीतिः वाराह्यां तु सार्धांशशीतिः कथिताः । उपपद्यते च वेदे शास्त्राभेदेनैव पुराणेषु कल्पमे-
 देन मनुपराशरहारीतादीनां वृद्धतरुणभेदेन तत्तत्समृतिवैलक्षण्यवत्पाठवैलक्ष्येऽपि प्रामाण्यम् । ततश्च कवचस्य सार्धाः पञ्चाशद-
 गैलायास्त्रयोविंशतिः कीलकस्य लघुगुलभेदेन द्वैविध्यादायस्य चतुर्दशाऽन्यस्य त्रयोविंशतिरित्येतेषां श्लोकानां वाराहीतन्त्रानु-
 मत्तस्तोत्रश्लोकैः सह मेलनेनैकोना सप्तशती सम्पद्यते । रहस्यत्रयस्याङ्गत्वे प्रमाणाभावेन तन्मेलनस्याप्रसक्तैः एकन्यूनाधिक-
 भावस्यान्तरत्वेन तदनादरेण व्यवहारस्य पञ्चाशत्पीठरूपिणीति ललितानाम व्याख्यानावसरेऽस्माभिः समर्थितत्वात् । कात्या-
 यनीतन्त्रोक्तविभागेऽपि द्वयोरन्त्ययोरिवैकस्य श्लोकस्यावृत्तेरपि सुवचत्वाद्वा । तथापि 'जपेत्सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं
 पुरा' इत्यादिना कवचमेलनाभावेऽपि सप्तशतीत्वप्रतीतिः कीलकद्वयप्रतिपाद्यस्याप्यस्याङ्गत्वेऽपि तयोरङ्गत्वे रहस्यवदेव माना-
 भावाच्चोक्त एव प्रकारो निर्दोषः । 'कवचं बीजमादिष्टमर्गलाशक्तिरिष्यते । कीलकं कीलकं प्राहुः सप्तशत्या महामनोः' इति
 गौडपादश्रुतवचनादङ्गत्वेऽप्यदोष इति । यानि तु कचिद्देशे सार्धानि षट्शतानि क्वचित्तदधिकान्यपि श्लोकानां पठ्यन्ते तानि
 कात्यायनी भगवत्सर्वे जानाति परन्तु तन्त्रत्रयेऽप्यदृष्टानीति दिक् । एतस्यैवोत्तमत्वं तु तन्त्रान्तरे 'यथाभ्यसेषः क्रतुषु देवा-
 नां च यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः' । तत्रापि कलावतिप्रशस्तः 'कलौ चण्डीविनायको' इति वचनात् ।
 वाराहीतन्त्रे सर्वेषां स्तोत्राणां परशुरामशापमुक्त्वा तद्विरहितानि कतिचिद्गणितानि । 'भोग्यपर्वणि' या गीता सा प्रशस्ता
 कलौ युगे । विष्णोर्नामसहस्राक्षं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नाम सहस्रकम्' इत्यादि । भार्गवाभ्येन
 रामेण शप्तन्यन्यानि कारणादित्यन्तेन । यद्यपि तन्त्रान्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशापः कीलनं चेति सिद्धिनिरोधकावुक्तौ
 तथापि तत्रैव शापोद्धारोक्तकीलनयोः कर्मविशेषयोस्तदङ्गत्वेन राक्षसकरणविधानादकरणे सिद्धिविरहोक्त्या तदावश्यकत्वपरौ
 तावर्थवादी । तत्र शापोद्धारो यथा । त्रयोदशप्रथमौ द्वादशद्वितीयौ एकादशतृतीयौ दशमचतुर्थौ नवमपञ्चमावष्टमषष्ठाव-
 ष्ठाव्यौ पठित्वा सप्तममध्यायं द्विःपठेदित्याकारकः प्रयोगः । उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः प्रथमचरित्रं
 ततस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । 'अन्या १३ वा १ के १२ द्वि २ रुद्र १५ त्रि ३ दिग १० ऋ ४ के ९ चि ५
 भ ८ सैवः ६ । अस्यो ७ उ ३२ व ७ इति सर्गाणां शापोद्धारो मनोः क्रमः । उत्कीलनं चरित्राणां मध्याद्यान्त्यमिति क्रमः' ।
 अङ्को नवकः । इषुः पञ्चमः । इभोऽष्टमः । 'ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसिद्धयति' इति विहितं दानप्रतिग्रहनामकं
 महोत्कीलनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते । एवं सम्प्रदायज्ञस्य निर्दोषमुत्तमं कलौ शीघ्रसिद्धिर्दमिदमिति
 सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहीतन्त्रे 'यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठन् । यदि प्रमादादध्याये विरामो भवति प्रिये ।
 पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुक्रमत्पठेदेव शिरःकम्पादिकं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकं तु प्रशस्यते' ॥
 कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपर्यपि वाचयेत् । तद्वेत्तनेऽपि विशेषः 'न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नात्राङ्गणलिपिं पठेत्' इति ।
 अतु 'आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्तसंस्थापनादेव भवेदर्धफलं ध्रुवम्' इति । तस्य व्यवस्थापि तत्रैव 'पुस्त-
 केऽवाचनं हस्ते सहस्राधिकं यदि । ततो न्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना' । सहस्रान्यूनमन्त्रस्य पाठसत्त्वे तु पुस्तकं
 विनैव वाचनम् । तदभावे आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनम् । सहस्राधिकस्य तु पाठसत्त्वेऽप्याधारस्थापितपुस्तकोपर्येव वाच-
 नमिति वचनार्थः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्यूनत्वात् 'ततः कृताञ्जलिपुटः स्तुवीत चरितैरिमेः' इति वैकृतिकरहस्ये विधानाच्च
 पाठाभावे पुस्तकस्याधारस्थापनेनैव वाचनम् । कण्ठगटीकृत्य पुस्तकं विनैव तु कृताञ्जलितया पठनमुत्तममिति द्रष्टव्यम् । अत्र
 रहस्यज्ञेन द्वात्रिंशत्स्वरात्मिकस्यैकानुष्टुप्कल्पनेन तादृशानुष्टुप्छन्दः सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् । शक्तिसङ्गमस्तन्त्रराजे 'द्वात्रिंशतः
 स्वरैर्युक्त एको ग्रन्थो निगद्यते । स एव गदितः श्लोकस्तारानेत्रसमुद्भवः' इत्यादिना तेन गद्यात्मकमालामन्त्रेष्वप्यस्य निय-
 मस्य प्रसारो ज्ञेयः । 'स्तोत्रपूर्वोत्तरभागपाठाभावे नैफल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गम एव द्रष्टव्यानि ॥ 'ऋषिच्छन्दोदेवतादि
 पठेत् स्तोत्रे समाहितः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रणवस्यासमाचरेत्' । डामरे- 'सप्तशत्याध्याये तु प्रथमे पञ्चभूर्भुवः ।
 छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली तु देवता ॥ वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं धर्मायै विनियोजनम् । मध्यमस्य चरित्रस्य मुनिर्विष्णुरुदा-
 हृतः ॥ उष्णिकून्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा । वायस्तवं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः । उत्तमस्य चरित्रस्य

कृषिः शङ्कर ईरितः ॥ त्रिष्टुप् छन्दो देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामो बीजं रविस्तस्त्वं कामार्थे विनियोजनम् ॥ हां न-
 पिङ्कायै व्यस्तेन समस्तेन षडङ्गकौ । वाक् अधिजा काम इति नवार्णप्रथमबीजत्रयध्यानादिकं नवार्णवत् । अस्य पुरश्चरणस्वरूपं
 मरीचिकत्वे—‘कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी । बृद्धयैकोत्तरया जाप्यं पूर्वसंपुटितं तु तत् । एवं देवि मया प्रोक्तः
 पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पाद्यसम् । रात्रिसूक्तं प्रतिश्लोचं तथा देव्याश्च सूक्तम् । हुत्वाऽन्ते
 ऽजपेस्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने’ इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रवि-
 भागोऽलक्षणम् । कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तशतीविभागग्रन्थस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदस्यार्थनिर्णया-
 वश्यभावात् । यत्र दुखेनेत्यादेः स्थलान्तरस्थस्याप्यभिहोत्रादिविधिशेषतास्वीकारेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसम्मतत्वात् ।
 ह्येवंसंख्या तु स्तोत्रस्य त्रिरावृत्तिरूपेति वृद्धाः । रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते ऋग्वेदे शाकल्यसंहितायां प्रसिद्धे । तथेत्यनेन जपोक्त-
 क्रमः संपुटकारो निर्दिश्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे तु द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्त-
 शतीहोमोत्तरमेव पाठक्रमानुसारेण होमः । ‘विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीम्’ इति स्तवो रात्रिसूक्तम् । ‘नमो देव्यै महादेव्या’ इति स्तवो
 देवीसूक्तमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिश्लोकेन प्रतिश्लोचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋक्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव
 संख्या प्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयोगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋकूपदस्य श्लोके
 लक्षणेत्पुक्तिरपि साहसमात्रम् । समुद्रमनोऽध्यानादिविधौ बृहदथंतरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशवलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव ।
 प्रकृते कलसाया एव शक्यैवस्थादादर्थस्य केमुतिकन्याथेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमालोच्यते । ‘विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं
 तद्गङ्गा पुरा । स्तुतये योगिनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर । महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा । देव्या ययादिकं दिव्यं
 दृष्टं देवैर्महर्षिभिः । देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । अमुष्याः स्तुतये
 दृष्टं ब्रह्मायैः सकलैः सुरैः ॥ नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकालफलप्रदम्’ इति विशकलितवेवेण । पाथरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहार-
 दर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयत्वसिद्धान्ताच्च सूक्तव्यवहारो युज्यत एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति
 श्लोकात्पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः । तस्य च योगनिद्रात्मकारात्रिवैव-
 त्यन्तान्मरीचिकतन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम् । परंवेतन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकोऽङ्गहोमदशायां न
 होतव्यः । स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेषाविभागोऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रेषाविभागोऽङ्गहोमं न विधेयः । प्रधानवि-
 शेषस्याङ्गविषावनन्वयेन प्रतिश्लोचमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम् । एवं सिद्धमन्त्रस्य क्रोडतन्त्रे ।
 ‘प्रत्येकावर्तने देवि हयमेधेन समितम् । त्रिरावृत्त्या लभेत्कामान्यच्चावृत्त्या रिपून् जयेत्’ । काम्ये तु प्रयोगे विशेषः । कात्या-
 यनीतन्त्रे ‘एकावृत्तादिपाठानां प्रत्यहं षड्गतां नृणाम् । संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनुस्सकृत् । पश्चाद्वलिप्रदानेन फलं प्रा-
 पोति मानवः ।’ बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे द्रष्टव्यः । तत्राक्षकानामपि तत्रैव कूष्माण्डमिश्रदण्डं
 च मयमासवमेव च । एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृती छागसमाः सदा । छागसमाः पञ्चविंशतिवर्षावस्थायितृप्तिजनकाः । ‘अ-
 जानिकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षिकीम् । तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा’ इति तत्रैवोक्तेः । वस्तुतस्तु न हिंस्यादिति
 निषेधस्य संकोचमन्तरेणैव छागसमानुत्तिरसम्भवे छागवलिब्राह्मणैर्न कार्य एव । एवं मद्यासवे अपि न देये । ‘वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु
 ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्’ इति ‘ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते’ इति च बृहत्सङ्गमतन्त्रवचनात् । अत एव तत्प्रतिनिधिरपि
 कालिकापुराणे स्मर्यते ‘अवर्यं विहितं यत्र मयं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजलं कांस्ये ताप्रे वा विसृजेन्मधु’ इति । कात्यायनी
 तन्त्र एव, ‘उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने । महाभये समुत्पन्ने क्षतावृत्तमुदीरयेत्’
 इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदानेकानुक्त्योपसंहृतम् ‘अथवा बहुनोक्तेन किमनेन वरानने । चण्ड्याः शतावृत्तिपाठात् सर्वाः सिध्य-
 न्ति सिद्धयः’ इति । इतोऽप्यधिकाः सहस्रचण्ड्यादयोऽन्यत्र द्रष्टव्याः । हरगौरीतन्त्रे । ‘श्रीकामः पुत्रकामो वा सृष्टिमार्गक्रमेण तु ।
 जपेच्छक्रादिमारभ्य शुम्भदैत्यवधावधि । आदिमारभ्य प्रजपेत्पञ्चाच्छेषं समापयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण
 तु । सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्मविता मनुः । संकटे चान्त्यमारभ्य पश्चादादिसमापयेत् । इत्यादिकस्य कामनाभेदेन पाठवैचि-
 त्त्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो डामरादितन्त्रस्यो ग्रन्थान्तरेभ्य एवावगतव्यः । केरलास्तु
 एकस्मिन् दिवसे एकैकमेव चरित्रं पठेदिति दिनत्रयेनैकावृत्तिरित्येकः पक्षः । चन्द्रा १ ऽक्षि २ भू १ वेद ४ करे २ न्दु ३
 दक्ष २ सङ्ख्याकानध्यायान् क्रमेण दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैकावृत्तिरित्यन्यः पक्ष इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव पक्षं
 ‘पाठोयं विप्रकारः’ इति सप्ताक्षर्या संप्रहन्तो बहवस्तदनुयायिनोऽनुतिष्ठन्ति च । ‘कउपयवर्गमवैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः ।
 नचि च शून्यं ज्ञेयं तथा खरे केनले कथितः’ इति प्रसिद्धपरिभाषया पकार-यकार-ककारा एकस्मिन् ठररेफा द्वयोः विशब्द-
 श्वतुषु सङ्कोचित इति । तत्र मूलतन्त्राणि त एव जानन्तु सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनानि एकदिनेनैकावृत्त्यशक्तपराणि । अस्ति
 हि तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनात्, ‘होमे स्वाहान्तिमा एते पूजायां तु नमोऽन्तिमाः । तर्पणे तर्पया-
 म्यन्ता ऊहनीया बुधैर्मताः’ इति वचनात्सप्तसप्तब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्त्यैकैकमन्त्रेण काण्डानुसमयेन षोडशोपचाराणां पदा-

धातुसमयेन च पञ्चोपचाराणां वा कर्तुमशक्यतया स्वेच्छयाध्यायभेदेन वानेकदिनसाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तवचनैर्विभज्यमान-
यमो विधीयत इति । अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य प्रमोदब्राह्मणद्वारापि प्रयोग इष्टः । तत्पक्षे दक्षिणानियमः तन्त्रेषु 'पञ्चस्वर्णाः
जातावृतेः पञ्चावृतेस्तु तत्रयम् । पञ्चावृतेः स्वर्णमेकं त्रिरावृतेस्तदर्थकम् । एकावृत्तौ पादमेकं देवाद्या शक्तितो बुधः' इति
सर्वं शिष्यम् । इति श्रीमद्भारतयुपाह्वयगम्भीररायदीक्षितसूरिसुनुना भास्कररायदीक्षितमहाभिरुचिता रचितायां सप्तशतीटीका-
गुप्तवतीसमाख्यायामुपोद्धातप्रकरणं संपूर्णम् । अथ **पुरश्चरणप्रयोगः** । दुर्गाप्रदीपः । 'जपेद् बिल्वं समाधृत्य मासमेकं तु यो
नरः । हुत्वा बिल्वदक्षैर्मांसं मधुरत्रययोगतः ॥ हुत्वा दशांशतो वापि कमलैः क्षीरसंयुतैः । घनदेन समां लक्ष्मीं प्राप्नुयादुत्तमां
धुवम् ॥' इति । अथ प्रयोगान्तराणि कात्यायनीतन्त्रोक्तानि । प्रतिश्लोकमायन्तयोः मन्त्रं जपेन्मन्त्रसिद्धिः । सप्रणवमनुलो-
मव्याहृतित्रयमादौ अन्ते तु विलोमं तदित्येवं प्रतिश्लोकं कृत्वा शतावृत्तिपाठे अतिशीघ्रं सिद्धिः । प्रतिश्लोकमादौ जातवेदस
इति ऋचं पठेत्सर्वकामसिद्धिः । अपमृत्युवारणायादावन्ते शतं त्र्यम्बकमन्त्रं जपेत् । प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रजप इति वा । प्रति-
श्लोकं शरणागतेति श्लोकं पठेत्सर्वकार्यसिद्धिः । प्रतिश्लोकं करोतु सानः क्षुभेत्यर्थे पठेत् सर्वकामावाप्तिः । स्वाभीष्टवरप्राप्त्यै
एवं देव्या वरमिति श्लोकं प्रतिश्लोकं पठेत् । सर्वापन्निवारणाय प्रतिश्लोकं दुर्गे स्मृतेति पठेत् । अस्य केवलस्यापि श्लोकस्य
कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः । सर्वावाधेयस्य लक्षजपे श्लोकोक्तं फलम् । इत्थं यदा यदेति श्लोकस्य जपं महा-
मारीशान्तिः । ततो वज्रे नृपो राज्यमिति मन्त्रस्य लक्षजपं पुनः स्वराज्यलाभः । दिनस्ति दैत्यतेजासीत्यनेन सदीपबन्दिने
घण्टावादाने च बालग्रहशान्तिः । आद्यावृत्तिमनुलोमेन त्रयोदशमध्यायं पठित्वा ततो विपरीतक्रमेण द्वितीयां कृत्वा पुनरनुलो-
मेन तृतीयेत्येवमावृत्तित्रये उक्तेषु प्रकारेषु शीघ्रं कार्यसिद्धिः । सर्वापन्निवारणाय दुर्गे स्मृतेत्यर्थम् । ततो यदन्ति यच्च दूरके
इत्यृचं तदन्ते दारिद्र्यदुःखेल्यर्थमेव कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः । कांसोऽस्मीत्यृचं प्रतिश्लोकं पठेत्लक्ष्मीप्राप्तिः ।
मारणार्थमेवमुक्त्वा समुत्पथेति श्लोकं पठेन्मारणोक्तावृत्तिभिः फलसिद्धिः । ज्ञानिनामपि चेतांसीति श्लोकस्य जपमात्रेण
सद्यो मोहनमित्यनुभवसिद्धम् । प्रतिश्लोकं तच्छ्लोकपाठे त्वदयम् । रोगान्नशेषानिति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे सकलरोगनाशः,
तन्मन्त्रजपेऽपि सः । इत्युक्त्वा सा भगवतीगम्भीरिति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे पृथग्जपे वा विद्याप्राप्तिर्वाग्विकारनाशश्च ।
भगवत्या कृतं सर्वमित्यादि द्वादशोत्तरशताक्षरो मन्त्रः सर्वकामदः सर्वापन्निवारणश्च । देवि प्रपन्नार्तिं हरे प्रसीदेति श्लोकस्य
यथाकार्यं लक्षायुतसहस्रशतान्यतमजपे प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रपाठे वा सर्वापन्निवारणः सर्वकामसिद्धिश्च । एषु प्रयोगेषु प्रतिश्लोकं
दीपाग्रे केवलमेव वा नमस्कारकरणेऽतिशीघ्रं सिद्धिः । प्रतिश्लोकं कामबीजसंपुटितस्यैकचत्वारंशदिनं त्रिरावृत्तौ
सर्वकामसिद्धिः । एकविंशतिदिनपर्यन्तमुत्करीत्या प्रत्यहं त्रयोदशावृत्तौ वरीकरणम् । मायाबीजपुटितस्य फट्पल्लवसहितस्य
सप्तदिनपर्यन्तं त्रयोदशावृत्तौ उच्चाटनसिद्धिः । तादृशस्यैव दिनचतुष्टयमेकादशावृत्तौ सर्वापन्ननाशः । एकोनपञ्चाशदिनपर्यन्तं
प्रतिश्लोकं लक्ष्मीर्वाजसंपुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः । प्रतिश्लोकमर्जीजसंपुटितस्य शतावृत्त्या विद्याप्राप्तिरिति प्रत्येक-
मन्त्रस्य प्रयोगाः । इति गुप्तवतीस्थसप्तशतीप्रयोगविधिः ॥ -

देवीकवचम् ।

मार्कण्डेय उवाच ।

यद्ब्रह्म परमं लोके सर्वरक्षाकरं नृणाम् । यन्न कस्यचिदाल्यातं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

(गुप्तवती) श्रीगणेशाय नमः । ॐ सत्संप्रदायप्रयनाय तित्थे शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः । उक्तो बृहत्सम्पन्नमन्त्रराजे
श्रीशङ्कराचार्यगुरुं तस्मिन् ॥ १ ॥ ब्रह्मा मार्कण्डेयं प्रति वक्ति । मार्कण्डेयस्तु कौटुकिं भागुरिं प्रति वक्षीति पक्षिरूपेणानु-
मिषुत्रैर्जैमिनिमुनिं प्रत्युच्यत इति संवादस्थितिः । तत्र कवचांशे ब्रह्माणं प्रति मार्कण्डेयस्य प्रथमाह । यद्ब्रह्ममिति । सर्व-
स्मिन्सर्वावयवावच्छेदेन रक्षाकरं कवचमित्यर्थः । लोके वरमैः सर्वतनुत्रत्वदर्शनात् ॥ १ ॥

(प्रदीपः) ॐ नमो भगवत्यै । 'अन्नहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः । अन्नघट्कविहीना तु तथा सप्तशतीस्तुतिः ॥
तस्मादेतत्पठित्वैव जपेत्सप्तशतीं पराम् । अन्यथा शापमाप्नोति हानिं चैव पदे पदे ॥ रावणायाः स्तोत्रमेतद्ब्रह्मीनं निषेधिते ।
हता रामेण ते यस्माद्ब्रह्मीनं पठेत्ततः' ॥ इति कात्यायनीतन्त्रे कवचादित्रयरहस्यत्रयरूपाङ्गघट्कयुतस्यैव सप्तशतीस्तोत्रस्य पठ-
नीयत्वं श्रूयते तत्प्रामाण्याच्च कवचादित्रयं रहस्यत्रयं च तन्त्रान्तरस्थमेवाङ्गं भवति । तत्र कवचांशे ब्रह्माणं प्रति प्रश्नं करोति
मार्कण्डेयः । यद्ब्रह्ममिति । लोके यत्परमम् उक्तं गुणं रहस्यमस्ति तन्मे ब्रूहि । तत् किं ब्रह्मरूपं नेत्याह । सर्वरक्षाकरं येन
सर्वेषामपि रक्षा भवति । नृणां पामरपृथ्वीनामपि तादृशमित्यर्थः । ब्रह्मा तत्समाधिकाङ्गणमेव रक्षकं न सर्वेषामित्यर्थः । ननु
सन्त्यन्यानि कवचानि लोके इति चेत्सत्यं सन्ति तथापि यद्भवता कस्यचित् कस्यापि नाश्यातं निधिवुद्ध्या स्थापितमस्ति
तदित्यर्थः । तेन च निःसंशयमेव रक्षणं ज्ञातिरिति स्यादिति भावः । अन्यथा निधिवुद्ध्या तस्य रक्षणं निरर्थकं स्यादिति । ननु
किमिषुत्कटं बलु मया देयमिति चेत्तत्राह । हे पितामह स्वसन्ततिरक्षणार्थं पितामहेनायस्यं देवमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अस्ति गुह्यतमं विप्र सर्वभूतोपकारकम् । देव्यास्तु कवचं पुण्यं तच्छृणुष्व महामुने ॥ २ ॥

(गुप्तवती) ॥ २ ॥ (प्रदीपः) उत्तरमाह । ब्रह्मोवाच । अस्ति गुह्यतमं विप्रेति । हे विप्र त्वया यत्पुष्टं तादृशं देव्यास्तु देव्या एव कवचं पुण्यम् एकं निधिवुद्धया स्थापितमस्ति तन्महामुने शृणुष्व । सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्तत्वान्महामुने इति सम्बोधनम् ॥ २ ॥

प्रथमं शैलपुत्रीति द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं चन्द्रघण्टेति कूष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥ ३ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३ ॥ (प्रदीपः) परंतु सा देवी नवमूर्त्यात्मिका ध्येयेत्यभिप्रायेण तासां मूर्तीनां नामान्याह । प्रथमं शैलपुत्रीति । नामहाने जाते तद्वाच्याकारस्य प्रसिद्धत्वादेव ज्ञानं भविष्यतीति भावः । सर्वोत्तरैश्वर्यवत्यपि भगवती शैलेन भक्तनातितपश्चर्यायां प्रार्थिता सती कारुण्यवशादतिनीचमपि पुत्रीत्वं स्वीकृतवतीत्यहो भक्तवात्सल्यं कियद्वर्णनीयं भगवत्या इति कूर्मपुराणे प्रसिद्धम् । ब्रह्मचारिणीति । ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं तत्कारयितुं प्रापयितुं शीलमस्याः सा ब्रह्मचारिणी ब्रह्मरूप-प्रदेत्यर्थः । चन्द्रघण्टेति चन्द्रो हस्तगतायां घण्टायां यस्याश्चन्द्रवर्णमाला वा घण्टा यस्या इत्यर्थः । यद्वा आह्लादकारिणी देवी चन्द्रघण्टेति कीर्तितेति रहस्यागमोक्तेश्चन्द्रं घण्टयति प्रतिपादितया भाषते स्वस्याह्लादकारित्वमिमानेनेति चन्द्रघण्टा । चन्द्रा-पेक्षयाप्यतिशयेन लावण्यवतीत्यर्थः । पटपुटेति दण्डकपठितस्य चुरादर्घदिधातोर्भाषार्थस्य पचाद्यचि रूपम् । चन्द्रस्य घण्टा चन्द्रघण्टा वा । कूष्माण्डेति कुस्मित ऊष्मा सन्तापस्तापत्रयरूपो यस्मिन्संसारे स संसारो अण्डे मांसपेश्यामुदररूपायां यस्याः त्रिविधतापयुक्तसंसारभक्षणकर्त्रीत्यर्थः । 'अण्डः पेशी च मुक्कं च' इति मेदिनी ॥ ३ ॥

पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च । सप्तमं कालरात्रीति महागौरीति चाष्टमम् ॥ ४ ॥

(गुप्तवती) ॥ ४ ॥ (प्रदीपः) स्कन्दमातेति । सनत्कुमारस्य भगवतीवीर्यादुद्भूतस्य स्कन्द इति संज्ञा 'भगवान्स-नत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते' इति छान्दोग्यश्रुतेः । तथा च ज्ञानिभिरपि यदुदरे जन्माभिलषणीयमित्यतिशुद्धेत्यर्थः । का-त्यायनीति देवकार्यार्थं कात्यायनाश्रमे आविर्भूता तेन कन्यात्वेन स्वीकृतेति कात्यायनीति नाम भगवत्याः । अस्या निरन्तरं कुमारीत्वेन पत्यनधीनतया स्वतन्त्रत्वम् । कालरात्रीति सर्वमारकस्य कालस्यापि रात्रिर्नाशिकेत्यर्थः । प्रलये कालस्यापि ना-शात् । 'कृदिकारादक्चिन्' इति ङीप् । महागौरीति । इयं च महामाग्निनी । नमोक्त्या शिवेन कालीत्युक्ते तपसा गौरवर्णस्य सम्पादितत्वात् । कालीपुराणे स्पष्टमेतत् ॥ ४ ॥

नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता नवदुर्गाः प्रकीर्तिताः । उक्तान्येतानि नामानि ब्रह्मणैव महात्मना ॥ ५ ॥

(गुप्तवती) ॥ ५ ॥ (प्रदीपः) सिद्धिदेति । मोक्षदेत्यर्थः । इतीति शेषः । सिद्धिदेति नवममित्यन्वयः । नवदुर्गा इति । योगिनः कायव्यूहवदेकस्या एव दुर्गाया एते नवभेदा ये शास्त्रे ध्येतृत्वेन प्रोक्तास्ते मया कीर्तिता इत्यर्थः । अत एव देव्यास्तु कवचमित्येककवचं संगच्छते । नाम्नां स्वकल्पितत्वशङ्काव्युदासार्थमाह । उक्तान्येतानीति । महात्मना सर्वज्ञेन ब्रह्मणैव वेदेनैवान्युक्तानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्निना दह्यमानस्तु शत्रुमध्ये गतो रणे । विषमे दुर्गमे चैव भयार्ताः शरणं गताः ॥ ६ ॥

(गुप्तवती) अग्निनेति । यो नबनामानि पठेदिति शेषः । पठन्तमेकमपि बहवोऽन्ये ये शरणं गताः तेषां तस्य चानिष्टनिवृत्तिरिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) इत्थं कवचपाठे ध्येयं देवतास्वरूपं प्रदर्श्य तत्फले अविश्वासो नैव कर्तव्य इति कैमुतिकन्यायेनाह । अग्निनेति । योऽग्निना दह्यमानो रणे शत्रुमध्ये च गतः सन् शरणं गत इति शेषः । अथ ये विषमे दुर्गमे चातिसङ्घटे भयार्ता मयपीडिताः सन्तः शरणं गताः ॥ ६ ॥

न तेषां जायते किञ्चिदशुभं रणसंकटे । नापदं तस्य पश्यामि शोकदुःखभयं न हि ॥ ७ ॥

(गुप्तवती) ॥ ७ ॥ (प्रदीपः) तेषां तस्य च भक्तिरहितेन स्मरणमात्रेणापि तज्जन्यं भयादिकं न भवतीत्याह । न तेषामिति ॥ ७ ॥

यैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायते । प्रेतसंस्था तु चामुण्डा वाराही महिषासना ॥ ८ ॥

वेन्द्री गजसमारूढा वैष्णवी गरुडासना । माहेश्वरी वृषारूढा कौमारी शिखिवाहिना ॥ ९ ॥

(गुप्तवती) आर्तभक्तिफलमुक्त्वा जिह्वासुभक्तेः फलमाह । यैस्त्विति । सिद्धिज्ञानम् । आर्ताभिर्निरासाशुण्य एव सप्तमातृणां सार्वदिक उद्योग इत्याह । प्रेतसंस्थेत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) यैस्तु भक्त्या स्मृता भवति तेषां पूर्वोक्तं फलम् । ऋद्धिर्भार्यकाममोक्षाणां च भवतीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्याह ।
यैस्त्विति । इदानीं देव्या अतिवात्सल्यं दर्शयति भक्त्युत्पादनार्थं प्रेतसंस्थेति । तत्र सप्तमातृणां वर्णनं श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥
ब्राह्मी ईससमारूढा सर्वाभरणभूषिता । नानाभरणशोभादद्या नानारत्नोपशोभिताः ॥ १० ॥
दृश्यन्ते रथमारूढा देव्यः क्रोधसमाकुलाः । शङ्खं चक्रं गर्दां शक्तिं हलं च समलायुधम् ॥ ११ ॥

(गुप्तवती) तेषां सिद्धिरिति पाठान्तरम् ॥ १० ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) नानेति । वक्ष्यमाणा देव्यः दृश्यन्त इति । सप्तमातृभिन्ना याश्च देव्यस्ता अपि भक्त्यक्षणां क्रोधसमाकुला
रथमारूढा । जात्यैकवचनं रथानारूढा दृश्यन्ते अर्थाद्देवादिभिरिति तासामायुधान्याह । शङ्खमिति ॥ १० ॥ ११ ॥

खेटकं तोमरं चैव परशुं पाशमेव च । कुन्तायुधं त्रिशूलं च शार्ङ्गायुधमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

(गुप्तवती) ॥ १२ ॥ (प्रदीपः) ॥ १२ ॥

दैत्यानां देहनाशाय भक्तानामभयाय च । धारयन्त्यायुधानीत्यं देवानां च हिताय वै ॥ १३ ॥

(गुप्तवती) ॥ १३ ॥ (प्रदीपः) दैत्यानामिति । ताः सप्तमातरश्च शंखं चक्रमित्यादिदं लोकोक्तानीत्यमायुधानि धार-
यन्ति । किमर्थं दैत्यानां देहनाशाय भक्तानामर्थं देवहितार्थं चेत्यर्थः । अयं भावः । अप्रार्थिता अपि एता महत्स्यो देवता
जगद्भक्षणे वत्सलतयैव प्रवृत्ता मातृवत् ताः कुतो न मन्दभाग्येन स्वरक्षणार्थं प्रार्थ्यन्त इति ॥ १३ ॥

महाबले महोत्साहे महाभयविनाशिनि । त्राहि मां देवि दुःप्रेक्ष्ये शत्रूणां भयवर्धिनी ॥ १४ ॥

(गुप्तवती) इत आरभ्य भक्तः प्रार्थयते महाबले इत्यादिना ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) कवचपाठस्यादाविमं प्रार्थनामन्त्रं पठित्वा पश्चात्कवचं पठनीयम् इत्यभिप्रायेणाह । महाबलेति । महद्बलं
मायाशक्तिरूपं यस्याः । महानुत्साहो जगद्भक्षणे यस्याः । महाभयं मृत्युरूपं तस्य ज्ञानदानेन नाशिनी । दुःप्रेक्ष्ये दुर्दर्शनीये ।
'न संदोषे तिष्ठति रूपमस्य' इति श्रुतेः । शत्रूणां कामक्रोधादिकानाम् ॥ १४ ॥

प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्री आग्नेय्यामग्निदेवता । दक्षिणे रक्ष वाराहि नैऋत्यां खड्गधारिणी ॥ १५ ॥

(गुप्तवती) प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्रीत्यादौ यत्र प्रथमान्तं देवीनाम लोटः प्रथमपुरुषश्च । दक्षिणे रक्ष वाराहीत्यादौ
यत्र संबुद्धयन्तं नाम मध्यमपुरुषश्च । तत्र निर्विवाद एवाऽन्वयक्रमः । तत्तदुत्तरचरणे यथायोग्यं तत्तदिकयापदयोरेवानुवृत्तिश्च ।
यत्र तूर्ध्वं ब्रह्माणि मे रक्षेदित्यत्र संबुद्धिः प्रथमपुरुषश्च तत्र भवती इत्यस्याध्याहारः । तुल्यन्यायेन प्रथमान्तमध्यमपुरुषयोः
सर्वेऽध्याहृतस्य त्वमित्यस्य विशेषणत्वेन प्रथमान्तपदं योजनीयम् ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) प्राच्यामिति । प्राच्यां दिशि स्थिता ऐन्द्रीन्द्रशक्तिर्मा रक्षत्वित्यर्थः । प्राच्यां स्थितं मामांत वा ।
एवमुत्तरत्रापि शक्तिशक्तिमतो रभेदादभिरूपा देवताभिरक्षित्वित्यर्थः । अत्र रक्षत्वित्यनुवृत्तिः । वाराही वरानां हन्ति स वराहो
यमः आर्षः प्रयोगः । तस्य शक्तिर्वाराही । अणन्तान् डीप् । यमशक्तिरित्यर्थः । दशदिक्पालप्रकरणात् । सप्तमात्रन्तर्गता वा
वाराही । हे वाराहि दक्षिणे देशे स्थिता त्वं मां रक्षेत्यर्थः । स्थितं मामिति वा । खड्गधारिणी निर्ऋतिशक्तिरित्यर्थः ।
रक्षत्वित्यस्य मध्ये विच्छेदादध्याहारः ॥ १५ ॥

प्रतीच्यां वारुणी रक्षेद्वायव्यां मृगवाहिनी । रक्षेदुदीच्यां कौमारी ईशान्यां शूलधारिणी ॥ १६ ॥

(गुप्तवती) ॥ १६ ॥ (प्रदीपः) मृगवाहिनी । वायुदेवताया मृगवाहनत्वाद्वायुशक्तिरित्यर्थः । रक्षेदित्यनुवृत्तिः ।
कौमारी । कुतिसतो मारो मदो यस्य स कुमारः कुबेरस्तस्येयं शक्तिः कौमारी दिक्पालप्रकरणात् । कीर्त्यया रक्षणस्थानमग्रे
वक्ष्यमाणमस्ति तथाप्येकस्या एव स्थानद्वयरक्षकत्वे बाधकाभावः । सप्तमात्रन्तर्गता वा कौमारी शूलधारिणी । ईशानश-
क्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वं ब्रह्माणि मे रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा । एवं दशदिशो रक्षेच्चामुण्डा शिववाहना ॥ १७ ॥

(गुप्तवती) ॥ १७ ॥ (प्रदीपः) ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यऽण् । हे ब्रह्माणि ऊर्ध्वं स्थिता
भवती मे मां रक्षेदित्यर्थः । मे ऊर्ध्वं भागमिति वा । एवमिति दशदिक्पालदेवतावदेव । मे इति शेषः । मे मत्संबन्धिनीर्द-
शदिशश्चामुण्डा रक्षेदित्यर्थः । दशदिक्षु स्थिता चामुण्डा मां रक्षेदिति पर्यवसितोऽर्थः । अन्यथा केवलदिशां रक्षणे
प्रयोजनाभावः ॥ १७ ॥

जया मे चाग्रतः स्थातु विजया स्थातु पृष्ठतः । अजिता वामपार्श्वे तु दक्षिणे चापराजिता ॥ १८ ॥

(गुप्तवती) स्थातु तिष्ठतु ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) जया शक्तिः स्थातु तिष्ठतु आर्षः प्रयोगः । मत्संरक्षणार्थम् ॥ १८ ॥

शिखामुद्योतिनी रक्षेदुमा मूर्ध्नि व्यवस्थिता । मालाधरी ललाटे च भुवौ रक्षेद्यशस्विनी ॥ १९ ॥

(गुप्तवती) शिखामिति । उद्योतिनीनामिका देवी मम शिखायां स्थिता सती मच्छिन्ना रक्षेदिति रीत्या प्रत्यवचर्च योजनीयम् । एवमुभयविषयस्य मध्ये यदेव यत्र नोच्यते तदन्यतरतन्नाच्याहार्यम् । यथाऽत्रैव प्रथमचरणेऽवस्थापनस्य द्वि-
तीयचरणे रक्षणस्याध्याहारः । एवं सर्वत्र ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) शिखामिति । उद्योतिनीनामिका देवी मम शिखायां स्थिता सती मच्छिन्ना रक्षेदिति प्रत्यवचर्च सर्वत्र योज-
नीयम् । उमा मूर्ध्नि व्यवस्थिता सती मूर्धानं रक्षेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र यथायोग्यमध्याहार्यम् ॥ १९ ॥

त्रिनेत्रा च भुवोर्मध्ये यमवण्टा च नासिके । शङ्किनी चक्षुषोर्मध्ये श्रोत्रयोर्द्वारवासिनी ॥ २० ॥

कपोलौ कालिका रक्षेत्कर्णमूले तु शङ्करी । नासिकायां सुगन्धा च उत्तरोष्ठे च चर्चिका ॥ २१ ॥

अधरे चाऽमृतकला जिह्वायां तु सरस्वती । दन्तात्रक्षतु कौमारी कण्ठमध्ये तु चण्डिका ॥ २२ ॥

घण्टिकां चित्रघण्टा च महामाया च तालुके । कामाक्षी चिबुकं रक्षेद्वाचं मे सर्वमङ्गला ॥ २३ ॥

(गुप्तवती) ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ (प्रदीपः) नासिके नासिकापुटे इत्यर्थः । उत्तरत्र नासिकाशब्देन
नासिकादण्ड इति ॥ २० ॥ २१ ॥ 'अधरे' अधरोष्ठ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

ग्रीवायां भद्रकाली च पृष्ठवंशे धनुर्धरी । नीलग्रीवा बहिःकण्ठे नलिकां नलकूबरी ॥ २४ ॥

खड्गधारिण्युभौ स्कन्धौ बाहू मे वज्रधारिणी । हस्तयोर्दण्डिनी रक्षेदम्बिका चाङ्गुलीषु च ॥ २५ ॥

(गुप्तवती) नलिकां कण्ठनालम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ (प्रदीपः) कण्ठस्य बहिर्भीमो बहिःकण्ठः । नलिकां कण्ठना-
लम् ॥ २४ ॥ स्कन्धमारभ्य कूर्परपर्यन्तो भागो बाहुस्तदारभ्याङ्गुलिपर्यन्तो हस्तः ॥ २५ ॥

नखाञ्छूलेश्वरी रक्षेत्कुक्षौ रक्षेन्नलेश्वरी । स्तनौ रक्षेन्महादेवी मनःशोकविनाशिनी ॥ २६ ॥

हृदयं ललिता देवी हृदरे शूलधारिणी । नाभिं च कामिनी रक्षेद् गुह्यं गुह्येश्वरी तथा ॥ २७ ॥

भूतनाथा च मेढं च गुदं महिषवाहिनी । कट्यां भगवती रक्षेज्जानुनी विन्ध्यवासिनी ॥ २८ ॥

जङ्घ्ये महाबला प्रोक्ता जानुमध्ये विनायकी । गुल्फयोर्नारसिंही च पादपृष्ठेऽभितौजसी ॥ २९ ॥

पादाङ्गुलीः श्रीधरी च पादाधस्तलवासिनी । नखान्दंष्ट्राः कराली च केशांश्चैवोर्ध्वकेशिनी ॥ ३० ॥

रोपकूपाणि कौबेरी त्वचं वागीश्वरी तथा । रक्तमज्जावसामांसान्यस्थिमेदांसि पार्वती ॥ ३१ ॥

(गुप्तवती) ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ जङ्घे इति । प्रोक्ता आगमादिषु प्रसिद्धेत्यादिदेव्या विशेषणं महाबलायाः ॥ २९ ॥
पादाध इति भिन्नं पदम् । तलवासिनी पातालवासिनी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(प्रदीपः) कुक्षाविति सप्तम्यन्तपाठः प्राचीनसंमतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ जानुनी विन्ध्यवासिनीति पाठः ॥ २८ ॥ प्रो-
क्ताऽगमादिशास्त्रेषु वा महाबला सेत्यर्थः ॥ २९ ॥ पादाध इति भिन्नं पदम् । तलवासिनी पातालतलवासिनीत्यर्थः । यद्यपि
नखाञ्छूलेश्वरी रक्षेदित्यत्र नखरक्षणमुक्तं तथापि यथैकस्या अपि देवतायाः स्थानद्वयसङ्कल्पं न विरुध्यते तथैव देवताद्वय-
स्यैकस्थाननिरूपितरक्षकत्वे बाधकभाव इत्यभिप्रायेण नखान्दंष्ट्राः कराली चेत्युक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आन्त्राणि कालरान्निश्च पित्तं च मुकुटेश्वरी । पद्मावती पद्मकोशे कफे चूडामणिस्तथा ॥ ३२ ॥

(गुप्तवती) पद्मं हृदयादिरूपमेव कोशो निवासस्थानं यस्य श्वासस्य तस्मिन्वाते स्थिता सती वातं रक्षत्विति
यावत् ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) आन्त्राणीति 'अमृषातोऽङ्गुनासिकस्य कीति दीर्घः' 'पद्मकोशे' पद्मं हृदयादिरूपमेव कोशो वासस्थानं
यस्य श्वासस्य तस्मिन्वाते स्थिता सती तं रक्षत्विति यावदिति केचित् । अत्रे प्राणानां रक्षणकथनात् 'पद्मकोशप्रतीकांशं हृदयं
वाप्यधोमुखम्' इति श्रुत्युक्तं हृदयमेव पद्मकोशशब्देन ग्राह्यमित्यपरे । चूडामणिनाम्नी देवता रक्षासुरवधे प्रसिद्धा ॥ ३२ ॥

उज्जालामुखी नखज्वालामभेद्या सर्वसंधिषु । शुक्रं ब्रह्माणि मे रक्षेच्छायां छत्रेश्वरी तथा ॥ ३३ ॥

अहंकारं मनो बुद्धिं रक्ष मे धर्मचारिणि । प्राणापानौ तथा ध्यानसमानोदानमेव च ॥ ३४ ॥

यशः कीर्तिं च लक्ष्मीं च सदा रक्षतु चक्रिणी । गोत्रमिन्द्राणि मे रक्षेत्पशून्मे रक्ष चण्डिके ॥ ३५ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३३ ॥ अहंकारमिति । अत्र मनःशब्दश्चित्तपरः । अन्तःकरणस्य मनसा सह चतुर्विधत्वासेन मनःशोक-

विनाशिनीत्यनेन न गतार्थता । अपवा मनसः शोकं विनाशयतीति व्युत्पत्त्या । स्तनौ रक्षेमहादेवीत्यस्य तदेव विशेषणत्वेन योज्यम् । व्यानसमानोदानमिति समाहारे द्वितीयान्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(प्रदीपः) नखज्वालां नखनिष्ठं तेजः । अभेद्यानाम्नी देवना सर्वसंधिषु स्थिता सती सर्वसंधीवक्षेदित्यर्थः । हे व्र-
ह्माणि भवती मे शुक्रं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ हे धर्मचारिणि । अत्र त्वमित्यध्याहारः । रक्षेति मध्यमपुरुषात् ॥ ३४ ॥ हे
इन्द्राणि भवतीत्यध्याहारः ॥ ३५ ॥

पुत्रत्रक्षेन्महालक्ष्मीर्भायां रक्षतु भैरवी । मार्गं क्षेमकरी रक्षेद्विजया सर्वतः स्थिता ॥ ३६ ॥
रक्षाहीनं तु यत्स्थानं वर्जितं कवचेन तु । तत्सर्वं रक्ष मे देवी जयन्ती पापनाशिनी ॥ ३७ ॥
पदमेकं न गच्छेत्तु यदीच्छेच्छुभमात्मनः । कवचेनावृतो नित्यं यत्र यत्र हि गच्छति ॥ ३८ ॥
तत्र तत्रार्थलाभश्च विजयः सार्वकामिकः । यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् ॥ ३९ ॥
परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यते भूतले पुमान् । निर्भयो जायते मर्त्यः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ४० ॥
त्रैलोक्ये तु भवेत्पूज्यः कवचेनावृतः पुमान् । इदं तु देव्याः कवचं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४१ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कवचधारणस्य फलमाह । पदमेकमित्यादिना अवृतकवच इति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

(प्रदीपः) ॥ ३६ ॥ रक्षाहीनमिति । यत्स्थानं रक्षया हीनं भवति कुत इति चेत्कवचेन तु वर्जितं कवचे तस्य स्थान-
स्थोहो न कृतोऽतः तत्सर्वं रक्ष मे देवी यतस्त्वं जयन्ती सर्वोत्कृष्टा पापनाशिनी भवसि ॥ ३७ ॥ अथ पितामहः फल-
स्तुतिं षष्ठमधिकारिणं प्रथममुपदिशति । पदमेकमिति । यदि शुभमात्मन इच्छेत्तर्हि छ पुरुषः कवचेन रहितमेकं पदमपि न
गच्छेदिति । क्षणमात्रमपि देवीस्मरणं विना न क्षणायमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं पुराणेषु । 'स्वपंस्तिष्ठन्मन्त्रार्थं प्रलपन्भो-
जने रतः । कीर्तयेत्सततं देवीं स वै मुच्येत बन्धनात्' इति । इत्युपदिश्य फलं कथयति कवचेनेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

यः पठेत्प्रयतो नित्यं त्रिसंध्यं श्रद्धयान्वितः । देवी कला भवेत्तस्य त्रैलोक्ये चापराजितः ॥ ४२ ॥
जीवेद्दर्शनात् साग्रमपमृत्युविवर्जितः । नश्यन्ति व्याधयः सर्वे लूताविस्फोटादयः ॥ ४३ ॥
स्थावरं जंगमं चापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । अभिचाराणि सर्वाणि मन्त्रयन्त्राणि भूतले ॥ ४४ ॥
भूचराः खेचराश्चैव जलजाश्चौपदेशिकाः । सहजाः कुलजा माला डाकिनी शाकिनी तथा ॥ ४५ ॥
अन्तरिक्षचरा घोरा डाकिन्यश्च महाबलाः । ग्रहभूतपिशाचाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ ४६ ॥
ब्रह्मराक्षसवेतालाः कूष्माण्डा भैरवादयः । नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते ॥ ४७ ॥
मानोज्ञतिर्भवेद्वाज्ञस्तेजोवृद्धिकरं परम् । यशसा वर्धते सोऽपि कीर्तिमण्डितभूतले ॥ ४८ ॥

(गुप्तवती) ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) देवीकला चित्कला ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अभिचाराणि परकृतानि ॥ ४४ ॥ कुलजादयो दुष्टदेवता जाति-
भेदाः । औपदेशिकाः उपदेशेन तन्मात्रेण ये सिद्धयन्ति ते भुवदेवताभेदाः । राक्षः सकलादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
जपेत्सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरा । यावद्भूमण्डलं धत्ते सशैलवनकाननम् ॥ ४९ ॥
तावत्तिष्ठति मेदिन्यां संततिः पुत्रपौत्रिकी । देहान्ते परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ ५० ॥
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः ॥ ५१ ॥ इति श्रीदेवीकवचं समाप्तम् ॥

(गुप्तवती) जपेदिति । अत्र कवचं पुरा कृत्वा सप्तशतीं जपेदिति विधौ कृत्वेति सप्तशत्यङ्गत्वस्यानुवादः । कवचस-
माख्यया वचनान्तरेण कवचस्य चण्डीपाठाङ्गत्वसिद्धेः । पूर्वं फलान्तरकथनं त्ववेष्टिन्यायेन बहिःप्रयोगान्तरस्वीकारात् दुष्यति ।
यावद्भूमण्डलमित्यादिस्तु पूर्णताफलश्रुतिवदर्थवादः । पुरेति पूर्वकालमात्रविधिः । ततश्चाव्यवधानादास्यान्नाक्रभनात् 'सूक्तपु-
ष्टितत्वस्य तु रात्रिसूक्तं पठेदादावित्यनेन विवरणात् । आदानमन्यन्तपदैः क्रमपदेन च विवृतस्य श्रौतक्रमत्वेन तद्वाचायोगा-
द्रात्रिसूक्तापूर्वमेव नवाणस्य विवेकः । एवमर्गलास्तुतेरपि 'इदं स्तोत्रं पठित्वा तु महास्तोत्रं पठेन्नरः' इत्यनेनाङ्गादिभावमात्रबोध-
नादयं भुक्त्वा स्तो व्रजतीति कस्मात्प्रत्ययस्य व्यवधानेऽपि प्रयोगादुक्तश्रौतक्रमाविरोधेन व्यवधानेऽपि तदुपपत्तेः । कवचाङ्गल-
योस्तु पाठादेव क्रमबोधनाद्यहोतृव्याहृतिर्हिस्वरसामिधेनीनां दशहोतारं बदेसुरस्तास्तासामिधेनीनां सामिधेनीरनुबक्ष्यन्त्याहृतिः

पुरस्ताद्विधाति हिंक्रुत्य सामिधेनीरन्वाहेत्युक्तानामिव संकर्षणोक्तक्रमन्यायेन कवचारंगलान्गणरात्रिसूक्तचण्डीस्तवानां कम उभेयः । स्ववज्रपसंह्यानन्तरमपि देवीसूक्तनवार्णरहस्यानां कम इति हेयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां देवीकवचव्याख्या समाप्ता ॥

(प्रदीपः) अधुना सप्तशाल्यज्ञत्वं कवचस्य विधत्ते । जपेदिति पुरा । प्रथमतः । धत्त इति अगन्तनागो यावद्रूपमण्डलं धत्ते धारयति तावदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परमं स्थानं मोक्षरूपं ज्ञातद्वारा प्राप्नोति । नित्यं नियमेन । महागाया सर्वकारणमायाशक्त-
ब्रह्मरूपा तस्याः प्रसादतः । 'यमेवैष षृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इति श्रुतेः । 'य एतां मायाशक्तिं वेद स मृत्युं जयति स पाप्मानं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति' इति श्रुतेः । 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुक्तमानुषेभिः' इति श्रुतेश्च । 'पार्वती परमा विद्या ब्रह्मविद्याप्रदायिनी । विशेषेणैव जन्तूनां नात्र संदेहकारणम्' इति सूतसंहितोक्तेश्च ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ कवचेऽस्मिन्सार्धपञ्चाशत्संह्याश्लोकसंग्रहः ॥ इति प्रदीपव्याख्याने कवचव्याख्या समाप्ता ॥

अथार्गलास्तुतिः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

(गुप्तवती) जयन्तीति । मङ्गलेति मन्त्रार्थोऽयं ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अथार्गलाव्याख्यायाम् । तत्र प्रथमतो देवताया उद्देश्याया गुणान्व्यानोपयोगिन आह । जयन्तीति । जयन्ती सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः । गुणत्रयसाम्यावस्थोपाधिकब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः सर्वकारणत्वाद् । मङ्गला मङ्गं जननमरणादिरूपं सर्पणं भक्तानां लाति गृह्णाति नाशयति सा मोक्षप्रदा मङ्गलेत्युच्यते । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । काली कलयति भक्षयति सर्वमेतत्प्रलयकाले इति काली । 'ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः सूर्युर्यस्योपसेचनम्' इति श्रुतेः । भद्रकाली भद्रं मङ्गलं सुखं कलयति स्वीकरोति भक्त्यन्यो दातुमिति भद्रकाली । 'भद्रकाली सुखप्रदा' इति रहस्यागमेऽर्थकथनात् । कपालिनी । 'कपालोऽब्जो शिरोऽस्थि स्याद्वादेः शकलेषु च' । इति मेदिनीकोशात् । ब्रह्मादीभिहित्य तेषां कपालं गृहीत्वा प्रलयकाले भटतीति । प्रपञ्चरूपाम्बुजं हस्ते यस्या इति वा । कपालिनी मन्त्रार्थीय इति । 'प्रपञ्चाम्बुजहस्ता च । कपालिन्युच्यते परा' इति रहस्यागमात् । दुर्गा दुःखेनाश्रययोगसर्वकर्मापासनारूपेण क्लेशेन गम्यते प्राप्यते सा दुर्गा । 'तां दुर्गां दुर्गमां देवीम्' इति देव्यथर्वशिरसः । क्षमा भक्तानामन्येषां वा सर्वानपराधान्क्षमते सहते जननीत्वात्प्रातिशयकारण्यवती क्षमेत्युच्यते । शिवा । चिद्रूपिणीत्यर्थः । 'चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमा । अनुप्रविष्टा या संविभ्रिविकल्पा स्वयंप्रभा ॥ सदाकारा सदानन्दा संस्मरोच्छेदकारिणी । सा शिवा परमा देवी शिवाऽभिन्ना शिवेश्वरी ॥' इति सूतसंहितोक्तेः । धात्री सर्वप्रपञ्चकारणकर्त्री । 'अहं ह्येभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैस्त विश्वेदेवैः । अहं मित्रावरुणो मा विभर्म्यहमिन्द्राभी अहमश्विनो मा' इत्यादिश्रुतेः । स्वाहा देवपोषिणी । स्वधा पितृपोषिणी । एतादृशपूर्वाक्तमहागुणवती या त्वमसि ततस्ते तु न्ये नमो नमस्कार एवास्तु केवलम् । न तु तादृश्याः परिचर्यायां सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

मधुकैटभविद्रावि विधातृवरदे नमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २ ॥

महिषासुरनिर्नाशविधात्री वरदे नमः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ३ ॥

वन्दिताङ्घ्रिपुगे देवि देवि सौभाग्यदायिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ४ ॥

(गुप्तवती) मध्विति । विद्राविणी च सा विधातृवरदा चेति किमहः । रूपं स्वीयानां मोहनं द्विषां भीषणं लाघण्यं वा ॥ २ ॥ महिषेति । निर्नाशविधात्रीत्येकं पदम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) मधुकैटभयोर्विशिष्यिणी नाशिनी च सा विधातृवरदा चेत्यर्थः । मधुकैटभनाशार्थं ब्रह्मणा स्तुता सती तस्मै वरं दशविति कृष्ण देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्धा । रूपं रूप्यते ज्ञायते इति रूपं परमात्मवस्तु । 'रूपं भवेद्विदुःसन्दृक्कान्तिः' इत्यागमात्तदेहि मह्यं मत्कृतनमस्कारेणैव प्रसन्ना सती तथा जयं जयत्यनेन परमात्मनः स्वरूपमिति जयो वेदस्तुतिप्राप्तिस्ततो जयमुदीरयेदित्यत्र प्रसिद्धस्तं देहि । यशो देहि । 'सहनो यशः' इति श्रुतिप्रसिद्धं तत्त्वज्ञानसंपादनजन्यं यशस्तदेहि । द्विषो जहि कामक्रोधादीन्नाशूजहि नाशय ॥ २ ॥ महिषासुरेति । महिषासुरस्य निर्नाशस्तस्य विधात्री कर्त्रीत्यर्थः । वरदे इति पृथक्पदम् ॥ ३ ॥ वन्दितेति । ब्रह्मविष्णुमहेश्विभिर्वन्दितमङ्घ्रिपुगे यस्यास्तेषामेतदपेक्षया न्यूनोपविष्कृत्वात् । भक्त्यतिपायेन क्षीत्वस्य पुनर्लक्षः ॥ ४ ॥

रक्तबीजवधे देवि चण्डमुण्डविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ५ ॥

अचिन्त्यरूपचरिते सर्वशत्रुविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ६ ॥
नतेभ्यः सर्वदा भक्त्या चण्डिके प्रणताय मे । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ७ ॥
स्तुवद्भयो भक्तिपूर्वं त्वां चण्डिके व्याधिनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ८ ॥

(शुभवती) रक्तबीजस्य वधो यस्याः सकाशात्सेति विग्रहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) रक्तबीजेति । रक्तबीजस्य वधः कर्तव्यतयास्ति यस्याः सा । अर्शश्चायजन्तम् । रक्तबीजवधकर्त्रीत्यर्थः । रक्तबीजस्य वधो यस्याः सकाशादिति वा । अत्र शुम्भादुरेति श्लोकपाठोपपाठः प्राचीनैरव्याख्यातारप्राचीनपुस्तकेष्वपाठश्च ॥ ५ ॥ अचिन्त्येति । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति श्रुतेः । 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अन्नं वेद यदि वा न वेद' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ नतेभ्य इति । सदा सर्वदा भक्त्या नतेभ्यः प्रणतेभ्यो मे प्रणताय च रूपं देहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ एवं स्तुवद्भय इत्यत्रापि ॥ ८ ॥

चण्डिके सततं ये त्वामर्चयन्तीह भक्तितः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ९ ॥
देहि सौभाग्यमारोग्यं देहि देवि परं सुखम् । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १० ॥
विधेहि द्विषतां नाशं विधेहि बलमुच्चकैः । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ ११ ॥
विधेहि देवि कल्याणं विधेहि विपुलां श्रियम् । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १२ ॥
विद्यावन्तं यशस्वन्तं लक्ष्मीवन्तं जनं कुरु । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १३ ॥
प्रचण्डदैत्यदर्पणे चण्डिके प्रणताय मे । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १४ ॥
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रसंस्तुते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १५ ॥

(शुभवती) ये त्वामर्चयन्ति तेभ्य इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ जनं भक्तजनं माम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) चण्डिके सततमित्यत्रापि तथैव ये त्वामर्चयन्ति तेभ्य इति शेषः ॥ ९ ॥ देहि सौभाग्यमित्यर्थान्मन्त्रम् ॥ १० ॥ विधेहीति । उच्चकैरतिशयेनोच्चं बलं मम विधेहि ॥ ११ ॥ १२ ॥ विद्यावन्तमिति । ब्रह्मविद्यावन्तं जनं स्वभक्तजनं कुरु अथ च रूपं देहीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

कृष्णेन संस्तुते देवि शश्वद्भक्त्या तथाऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १६ ॥
हिमाचलसुतानाथपूजिते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १७ ॥
सुरासुरशिरोरत्ननिष्ठृष्टचरणेऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १८ ॥
इन्द्राणीपातिसद्भावपूजिते परमेश्वरि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ १९ ॥

(शुभवती) ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इन्द्राण्या पतिसद्भावस्य पतिसत्ताया हानार्थं पूजिते । इन्द्रेण कालविशेषे ऋचि त्सरसि कमलविस्मितांश्वरि स्थितं तदा देव्याराधनेन पीलोभ्या तत्स्थलं लब्धमिति पुराणेषु प्रसिद्धे । इन्द्राणीपतिना सद्भावेन पूजिते इति वा ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) कृष्णेन संस्तुते इति । इयं च कथा देवीभागवते प्रसिद्धा ॥ १६ ॥ हिमाचलसुतानाथः शिवस्तेन पूजिते ॥ १७ ॥ सुरासुरेति । अनेन च देवीस्वरूपदर्शनेन निर्भरताऽद्वैतभावो भवतीति ध्वनितम् । सुरासुरयोः सामानाधिकरण्यकथनात् ॥ १८ ॥ इन्द्राणीति इन्द्राणीपतिना सद्भावेन पूजिते ॥ १९ ॥

देवि प्रचण्डदोर्दण्डदैत्यदर्पविनाशिनि । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २० ॥
देवि भक्तजनोद्दामदत्तानन्दोदयेऽम्बिके । रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥ २१ ॥
पत्नीं मनोरमां देहि मनोवृत्तानुसारिणीम् । तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ २२ ॥

(शुभवती) ॥ २० ॥ भक्तजनेषु ये उद्दामास्तेभ्यो दत्त आनन्दोदयो मोक्षो वया ॥ २१ ॥ तारिणीं मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धा मदालसया वासिष्ठरामायणप्रसिद्धया बृडालया च तुल्याम् । आपयाम् पुत्रस्तारितोऽन्यथा पतिरेव तारित इति तत्राख्यानात् ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) ॥ २० ॥ भक्तजनेषु ये उद्दामास्तेभ्यो दत्त आनन्दोदयो मोक्षो वया ॥ २१ ॥ तारिणीमिति । मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धया मदालसया वासिष्ठरामायणप्रसिद्धया बृडालया च तुल्या आपयाम् पुत्रस्तारितो द्वितीयया पतिरेव तारित इति तत्राख्यानात् ॥ २२ ॥

इदं स्तोत्रं पठित्वा तु महास्तोत्रं पठेन्नरः । स तु सप्तशतीसंख्यावरमाप्नोति संपदः ॥ २३ ॥

इति देव्या अर्गलास्तुतिः समाप्ता ।

(गुप्तवती) महास्तोत्रम् एतत्प्रधानभूतं सप्तशतीस्तोत्रम् । सप्तशतीसंख्यावरं तज्जन्यपुण्यस्य यत्संख्या वरमानन्त्य-
रूपं तदेव संपदामप्याप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति गुप्तवत्यामर्गलास्तोत्रव्याख्या संपूर्णा ॥

(प्रदीपः) महास्तोत्रं सप्तशत्याख्यम् । अनेन चार्गलास्तुतेरपि सप्तशत्यङ्गत्वं बोधितम् । य एवमर्गलास्तुतिं पठित्वा सप्तशती-
स्तोत्रं जपति स तु स एव सप्तशत्याः संख्या जपसंख्या तया यज्जायमानं वरं फलं तत्प्राप्नोति नान्यः । संपदः संपदश्च
प्राप्नोति । तस्मादवश्यमर्गलास्तोत्रं पठनीयमिति भावः । सिद्धिप्रतिबन्धकं पापमर्गलासदृशत्वाद्दर्गला तन्नाशकस्तोत्रस्यापि
लक्षणचार्गलेति संज्ञा ॥ २३ ॥ त्रयोविंशतिसंख्यानां श्लोकानामत्र संग्रहः । इति प्रदीपव्याख्याने अर्गलाविवरणम् ॥

अथ देवीकीलकम् ।

ऋषिरुवाच ।

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ १ ॥

(गुप्तवती) विशुद्धेति । अयं च श्लोकस्तर्कचरणमीमांसावार्तिके प्रथमः । अत्रापि बहुभिः पठ्यते । शिवस्य सोम-
यागस्य चेह शेषः । विशुद्धं निर्विषयकमप्ययनसिद्धं च । ज्ञानं चैतन्यं वेदार्थस्य च । त्रिवेदी वेदत्रयमैष्टिकपाशुकसौमि-
कवेदिकात्रयं च । धेयो मोक्षः स्वर्गश्च । सोमार्धः चन्द्रोऽभिषुतसोमरसश्च ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अथ कीलकविवरणम् । तत्र मार्कण्डेयऋषिः शिष्यानुपदिदेश । स संवादस्तन्त्रेषु कथित इति तन्त्रस्य सर्व-
तत् । ऋषिरुवाच । मार्कण्डेयऋषिः स्वशिष्यान्प्रतीत्यर्थात् । कीलकं वक्तुं मङ्गलमाचरति मार्कण्डेयः । विशुद्धेति । निर्म-
लज्ञानरूपायेत्यर्थः । त्रिवेदी वेदत्रयरूपं दिव्यं चक्षुर्यस्य तस्मै श्रेयःप्राप्तेः कल्याणप्राप्तेर्निमित्ताय कारणाय सोमार्धधारिणे
नमः अस्तित्वस्यर्थः । अत्र केचिदयं श्लोकस्तर्कचरणमीमांसावार्तिके प्रथमोऽत्रापि बहुभिः पठ्यते परंवनार्थ इत्याहुः । वयं तु
पूर्वोऽत्रत्य एव स श्लोको मङ्गलार्थं वार्तिककारैर्गृहीत इति कुतो न स्यात् । न हि कुत्रचित्स्थितः श्लोको मङ्गलार्थमन्यत्र न
गृहीतव्य इति राजाज्ञास्ति । तस्मात्सर्वपुस्तकेषूपलम्भादार्थ एव श्लोक इति ॥ १ ॥

सर्वमेतद्विजानीयान्मन्त्राणामभिकीलकम् । सोऽपि क्षेममवाप्नोति सततं जाप्यतत्परः ॥ २ ॥

(गुप्तवती) सर्वमेतत् कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डस्तन्त्राणि वैद्यकादीनि कलाश्च कीलकं दानप्रतिग्रहाख्यकर्मविशेषादिरूपं
च विना । जाप्ये ऋषीस्तत्त्वमात्रजपे तत्परः । क्षेमं नानाविधप्रत्यवायानां रोगाणां च परिहारम् ऐहिकामुष्मिकफलसमूहं
च । एतदेव विदुषोति । सिध्यन्तीति । एतेन ऋषीस्तत्वेन । नित्यमित्यादि भिन्नं वाक्यम् । परब्रह्मापि स्तोत्रमात्रेणैव सिध्य-
तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(प्रदीपः) किमुवाच । सर्वमेतदिति । मन्त्राणां सर्वेषां अभिकीलकं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकशाप-
रूपकीलकाक्षरवाक्यलक्षणया सप्तशतीस्तोत्रमभिकीलकं तत् सर्वं विजानीयात् उपासीतेत्यर्थः । नन्वन्यमन्त्रोपासनाभिः किं क्षेमं
न भवति यतोऽत्रैवाग्रहः क्रियत इति चेन्नस्त्येवेत्याह । सोऽपीति । तत्सप्तशतीस्तोत्रं विना सततं जाप्यतत्परः नानाम-
न्त्राणां जपकर्म निरन्तरं निष्ठा यस्य स तत्परो यस्तु पुरुषः सोऽपि क्षेमं सर्वं क्षेमं कस्यापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सिध्यन्त्युच्चाटनादीनि वस्तूनि सकलान्यपि । एतेन सुवर्तां देवी स्तोत्रमात्रेण सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

(गुप्तवती) ॥ ३ ॥ (प्रदीपः) सिध्यन्त्युच्चाटनादीनीति । एवं जपतत्परस्य पुरुषस्योच्चाटनादीन्यपि कर्माणि
सिध्यन्ति तथा सकलानि वस्तूनि वस्तूनि सिध्यन्तीति । एवं सप्तशतीकठरहितां नामपि पुरुषाणां केवलमन्त्रजपेन सिद्धिमु-
क्तामन्त्रजपरहितां नामपि पुरुषाणां केवलमन्त्रसप्तशतीकठरहितां नामपि सर्वं सिद्धिमुपदिशति । एतेनेति । एतेन प्रकृतेः स्तोत्रमात्रेण
सप्तशत्याख्यस्तोत्रमन्त्रमात्रेण सुवर्तां स्तोत्राणां देवी भगवती सम्बिधानन्दरूपिणी सिद्ध्यति प्रसीदति ॥ ३ ॥

न मन्त्रो नौषर्षं तत्र न किञ्चित्पि विद्यते । विना जाप्येन सिद्ध्येत् सर्वसुच्चाटनादिकम् ॥ ४ ॥

(गुप्तवती) तस्मात्पूजावाक्यमन्त्ररहितवातिरिक्तानां प्रयाससाध्यानां सर्वविधानां वैयर्थ्यं प्रसक्तमित्याह । न मन्त्र
इति । विद्यते कोकैस्तासामानादरेणोच्छिन्नत्वाविति भावः । विनेति मन्त्राद्यन्वयि ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) तस्य पुरुषस्य नान्यमन्त्रानुपयोग इत्याह । न मन्त्रो नौषर्षमिति । तत्र तस्य पुरुषस्य कार्येन्द्रो न मन्त्र

उपयुक्तो भवति तथा नौषध तथा न किञ्चिदन्यदपि योगसिद्ध्यादिरूपं साधनं विद्यते उपयोग्य । किं तु व्याप्यत्वात् तत्तन्मन्त्रजपपरूपकर्माभावेऽपि सर्वसुखाटनादिकमाभिचारिकं कर्म तथा समग्राण्यप्यभिलषणीयानि कार्याणि सिध्यन्ति केवलस्तोत्रमात्रेणेति । एतावत्पर्यन्तं सप्तशत्युपासनया केवलया सर्वं कल्याणं भवति । तथा सप्तशत्यन्यमन्त्रोपासनयापि सर्वं कल्याणं भवतीति पक्षद्वयमुपपादितम् ॥ ४ ॥

समग्राण्यपि सेत्स्यन्ति लोकशङ्कामिमां हरः । कृत्वा निमन्त्रयामास सर्वमेवमिदं शुभम् ॥ ५ ॥

(गुप्तवती) विद्यमानविद्याजातवैयर्थ्यशङ्कां निमन्त्रयामास विचारयामास । विचारमभिनीय दर्शयति । सर्वमिति । एवं कीलकनिर्माणं कृते सति सर्वमिदं विद्याजातं शुभं सार्वकं स्यादिति चण्डीस्तवमात्रपाठेन कृतार्थाः सन्तो लोकाः सर्वाणि धर्मार्थकाममोक्षास्त्राण्यत्यजन् । अतः कीलकनिर्माणेन स्तवमात्रजन्यानां सिद्धीनां प्रतिबन्धः शिवेनेतरविद्यासार्थक्यार्थं कृत इति श्लोकचतुष्काशयः ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) इत्थं पक्षद्वयमपीदमस्तीति या पक्षद्वयविषयिणी लोकानां शङ्का तां प्रथमतो हरः कृत्वा तच्छङ्कानिरासार्थं निमन्त्रयामास निमन्त्रितवानर्थाल्लोकान् । तानागतानाह । किमिति एवं वक्ष्यमाणप्रकरणेन सप्तशत्याख्यमेव शुभमिति अतः तानाहेति शेषः ॥ ५ ॥

स्तोत्रं वै चण्डिकायास्तु तच्च गुह्यं चकार सः । समाप्तिर्न च पुण्यस्य तां यथावन्नियन्त्रणम् ॥ ६ ॥

(गुप्तवती) स्तोत्रमिति । चण्डिकायाः स्तोत्रं गुह्यमप्रचरदवस्थं चकार । क्वचित्प्रचारमात्रेण यन्नातल्लभेऽपि तस्य पुण्यस्य तज्जन्यफलातिशयस्य या नसमाप्तिरनन्तता तामपि नियन्त्रणां नियन्त्रितां निगूढोपायां चकार ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अनन्तरं च चण्डिकायास्तु चण्डिकाया एव स्तोत्रं सप्तशत्याख्यं तच्च गुह्यमतिरहस्यं चकार । पूर्वोक्तमन्त्रजप-रूपपक्षपेक्षया द्वितीयं पक्षमेव सारभूतं चकारेत्यर्थः । इति माकण्डेयेन तन्त्रोक्तं पूर्ववृत्तं कथितं पुनः शिष्यान् सप्तशतीमा-हात्म्यं कथयंश्चिन्वाभिप्रायं कथयति । यस्मादेतत्स्तोत्रपाठजन्यफलस्य न समाप्तिः कदापि भवति । तत्तन्मन्त्रजपजन्यपुण्यस्य तु समाप्तिरस्ति । तस्मात्तां पूर्वोक्तां शिवेन कृतां नियन्त्रणां प्रथमपक्षस्य सङ्कोचरूपां यथान्दं यथार्थमेव जान्ती नमिति शेषः ॥ ६ ॥

सोऽपि क्षेममवाप्नोति सर्वमेव न संशयः । कृष्णायां वा चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ॥ ७ ॥

(गुप्तवती) न शेतावता सर्वथा स्तोत्रात् सिद्धिर्हानिमन्तव्या । गुरुमुखात्तादृशोत्कीलनोपायज्ञानशीलस्य तथातुष्टि-वतो यथा पूर्वमितरविद्यानैरपेक्ष्येणैव सिद्धिसम्भवादित्याह । सोऽपीति । तमुपायमेव प्रदर्शयति । कृष्णायामिति । यस्मिन्मासि नूतनार्जुनं तस्मिन्मास इति शेषः ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) सोऽपि क्षेममिति । सोऽपि तत्तन्मन्त्रजपकर्तापि एतत्स्तोत्रजपसहितश्चेदेव सर्वं क्षेममवाप्नोति तस्मात् प्रथमपक्षं विहाय सप्तशतीपाठे एव सर्वैरादरः कर्तव्य इत्यर्थः । एतेनान्ये मन्त्रा अपि सप्तशतीपाठं कृत्वैव अपनीयाः अन्यथा तत्तन्मन्त्रफलप्राप्तिर्न स्यादिति बोधितम् । यत एतत्सर्वमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकनाशकं भवति तस्मादेव मन्त्राणामभिकीलकमेत-दिति पूर्वमुक्तमिति बोध्यम् । अभिकीलकं सिद्धिप्रतिष्टम्भकरं दोषरूपम् । तन्नाशकत्वादस्यापि लक्षणयामिकीलकत्वम् । नन्व-त्रापि नवार्णमन्त्रजपापेक्षास्येवेति चेत्सा क्षीप्रफलार्थमिति ब्रूमो न तु तद्विना फलमेतस्य नास्तीति एतद्विना तु तत्तन्मन्त्राणां फलमेव न भवतीति विशेषः ॥ ७ ॥

ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति । इत्थंरूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम् ॥ ८ ॥

(गुप्तवती) ददातीति । धातुद्वयेन मिलित्वा दानप्रतिग्रहनामकस्यैव कर्मणो विधिः । तत्स्वरूपं च गुरुकीलके व्यक्ती-भविष्यति ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) परन्तु हे शिष्यास्तत्स्तोत्रं सर्वेषामप्यचिन्त्यफलप्रदं जातमिति सर्वेऽपि सर्वैश्चरा भविष्यन्तीति ज्ञात्वा महादेवेन कीलितमस्तीत्याह । कृष्णायामिति । कृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्यां वा कृष्णायां समाहित एकाग्रः सन् य उपासको निजं सर्वं धनं न्यायेनार्जितं देव्यै ददाति समर्पयति । हे देवि इत आरभ्येदं सर्वं धनं मदीयं तुभ्यं मया दत्तमस्ति इति सम-र्पयति पश्चात् संसारवात्रानिर्वाहार्थं गृहाणेदं इत्थं मत्प्रसादभूतमिति देव्या अनुज्ञां मनसा गृहीत्वा तद्वत्प्रवृत्तिं प्रसादबुद्ध्या प्रति-गृह्णाति । गृहीत्वा च धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण तस्य व्ययं कुर्वन्निरन्तरं देव्यधीनो भवति तस्यैषा सप्तशती प्रसन्ना भवति नान्यथा । इत्थंरूपेण कीलेन सिद्धिप्रतिष्टम्भकरणे महादेवेन कीलितमस्ति । अथच कीलकस्यार्थो रहस्यागमे गुरुकीलकपटले प्रदर्शितः श्रेष्ठे स्पष्टीकरित्यामः ॥ ८ ॥

यो निष्क्रीलां विधायैनां नित्यं जपति संस्फुटम् । स सिद्धः सगणः सोऽपि गन्धर्वो जायतेऽवने ॥ ९ ॥
न चैवाप्यटतस्तस्य भयं कापीह जायते । नाऽपमृत्युवशं याति मृतो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १० ॥
ज्ञात्वा प्रारभ्य कुर्वीत ह्यकुर्वाणो विनश्यति । ततो ज्ञात्वैव सम्पन्नमिदं प्रारभ्यते बुधैः ॥ ११ ॥
सौभाग्यादि च यत्किंचिद्दृश्यते ललनाजने । तत्सर्वं तत्प्रसादेन तेन जाप्यमिदं शुभम् ॥ १२ ॥

(गुप्तवती) ॥ ९ ॥ १० ॥ ज्ञानारम्भात्यागरूपं कर्माह । ज्ञात्वैति । कुर्वीत न त्यजेत् । अकुर्वाणः त्यजन्विमश्यति
सिद्धिहीनो भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) तर्हि किं कर्तव्यमित्याह । यो निष्क्रीलामिति यस्मादेवं तस्माद्यो हि पुरुष एनां सप्तवर्ती पूर्वोक्तदानप्रात-
प्रहकरणेन निष्क्रीलां विधाय स्फुटं यथा स्यात्तथा संजपति स एव सिद्धो भवति । स एव देव्या गणो भवति । सोऽपि स
एवाऽवने सर्वजगद्रक्षणे गन्धर्वो बृहदारण्यके 'तस्यासीत् बुद्धिता गन्धर्वगृहीता' इति श्रुत्युक्तदेवताविशेषो गन्धर्वो जायते । स
हि समर्थः सर्वजगद्रक्षणे इति ॥ ९ ॥ दृष्टफलान्याह । न चैवाप्यटत इति । स्पष्टार्थमेवेति ॥ १० ॥ एतादृशकीलकमज्ञात्वा
पाठकर्तुर्दोषमाह । ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तं कीलकं ज्ञात्वा तत्परिहारं प्रारभ्य पाठं कुर्वीत । तत्परिहारमकुर्वाणो विनश्यति ।
यस्मादेवं तस्मात्कीलकं ज्ञात्वैव सम्पन्नं निर्दुष्टमिदं स्तोत्रं बुधैः प्रारभ्यते । अत्र विनाशकथनं कीलकज्ञानस्यावश्यकत्वात्मेव ।
यथाकथञ्चित्पाठस्यापि वचनान्तरैरगुह्यतात् । तेन जाप्यमिति तेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

शनैस्तु जप्यमानेऽस्मिन्स्तोत्रे सम्पत्तिरुच्चकैः । भवत्येव समग्रापि ततः प्रारभ्यमेव तत् ॥ १३ ॥
प्रेष्वर्थं यत्प्रसादेन सौभाग्यारोग्यसम्पदः । शत्रुहानिः परो मोक्षः स्तयते सा न किं जनैः ॥ १४ ॥

इति लक्ष्मीकीलकस्तोत्रं संपूर्णम् ।

(गुप्तवती) शनैरिति । अन्तरयेत्यर्थः । न तृपांशुखरेण मनसा वा वाचिकस्पष्टजपस्यैवावश्यकस्त्वोक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥
इति श्रीगुप्तवत्यां लक्ष्मीकीलकव्याख्या समाप्ता ॥

(प्रदीपः) शनैस्त्विति । शनैः स्वकर्ममोचरं यथा स्यात्तथा पाठे यत्किञ्चित्सम्पत्तिरिव भवति । उच्चकैरुच्चैः पाठे तु स-
मग्रापि भवत्येव । तत उच्चकैरेवैतत्प्रारभ्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इत्थं मुनिः कीलकविधिं समाप्य जनानाक्रोशति । ऐश्वर्यमिति ।
परो मोक्षः कैवल्यकोशः । अहो मन्दभाग्या एते दृष्टिगोचरं चिन्तामणिं कामदुष्यं भगवतीं विहाय स्वकल्याणार्थं वराटिकाम-
न्यदेवतोपासनारूपां किमर्थं गृह्णन्तीति ॥ १४ ॥ 'लोकावतुर्दशैवात्र कीलके सम्प्रतिष्ठिताः' । इति प्रदीपव्याख्यायां लक्ष्मी-
कीलकटीका समाप्ता ॥

रहस्यतन्त्रस्थो गुरुकीलकपटलः ।

शिव उवाच ।

पुरा सनत्कुमाराय दत्तमेतन्मयानव । संवर्ताय ददौ तच्च स चान्यस्मै ददौ च तत् ॥ १ ॥
सर्वत्र चण्डीस्तोत्रस्य प्राचुर्येण महीतले । ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डस्तन्त्रकाण्डश्च सर्वथा ॥ २ ॥
अभूत्प्रतिहतोऽनेन शीघ्रसिद्धिप्रदायिना । तदा तेषां च सार्थक्यं कर्तुं कामेन भूतले ॥ ३ ॥
दानप्रतिग्रहाख्येन मन्त्रोऽयं कीलितो मया । दानप्रतिग्रहाख्यं यत्तत्कीलकमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
तदारभ्य च मन्त्रोऽयं कीलकेनास कीलितः । न सर्वेषां भवेत्सिद्धयै ये कीलकपराङ्मुखाः ॥ ५ ॥
ये नराः कीलकेनेमं जपन्ति परया मुदा । तेषां देवी प्रसन्ना स्यात्ततः सर्वाः समृद्धयः ॥ ६ ॥
त्वत्प्रसूतस्त्वदाज्ञसस्त्वदासस्त्वत्परायणः । त्वन्नामचिन्तनपरस्त्वदर्थेऽहं नियोजितः ॥ ७ ॥
मथार्जितमिदं सर्वं तव स्वं परमेश्वर । राष्ट्रं बलं कोशगृहं सैन्यमन्यञ्च साधनम् ॥ ८ ॥
त्वदर्घितं करिष्यामि यत्रार्थे त्वं नियोक्ष्यसि । तत्र देवि सदा वसे तवाज्ञामेव पालयन् ॥ ९ ॥
इति संचिन्त्य मनसा स्वार्जितानि धनानि च । कृष्णामावा चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः १०
समर्पयेन्महादेव्यै स्वार्जितं सकलं धनम् । राष्ट्रं बलं कोशगृहं तव यद्युपाजितम् ॥ ११ ॥

अस्मिन्मासि मया देवि तुभ्यमेतत्समर्पितम् । इति ध्यात्वा ततो देव्याः प्रसादात्प्रतिगृह्य च ॥ १२ ॥
 विभज्य पञ्चधा सर्वं त्र्यंशान्स्वार्थं प्रकल्पयेत् । देवपित्रातिथीनां च क्रियार्थं त्वेकमादिशेत् ॥ १३ ॥
 एकांशं गुरवे दद्यात्तेन देवी प्रसीदति । तस्य राज्यं बलं सैन्यं कोशः साधु विवर्धते ॥ १४ ॥
 नानारत्नाकरः श्रीमान्यथा पर्वणि वारिधिः । ज्ञात्वा नवाक्षरं मन्त्रं जीवब्रह्मसमाश्रयम् ॥ १५ ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सारं संसारभेषजम् । सप्तशत्याख्यमन्त्रस्य यावज्जीवमहं जपम् ॥ १६ ॥
 कुर्वस्ततो न प्रमादं प्राप्नुयामिति निश्चयम् । कृत्वा प्रारभ्य कुर्वीत ह्यकुर्वाणो विनश्यति ॥ १७ ॥
 नाहं ब्रह्म निराकुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोत् । अनिराकरणं मेऽस्तु अनिराकरणं मम ॥ १८ ॥
 इति वेदान्तमूर्धन्ये छान्दोग्येऽस्य प्रपञ्चनात् । प्रारभ्य तत्परित्यागो न तस्य श्रेयसे मतः ॥ १९ ॥
 नाब्रह्मविकुले तस्य जायते च कदाचन । न दारिद्र्यं कुले तस्य यावत्स्यास्यति मेदिनी ॥ २० ॥
 प्रतिसंवत्सरं कुर्याच्छारदं वार्षिकं तथा । तेन सर्वमवाप्नोति सुरासुरसुदुर्लभम् ॥ २१ ॥

अन्यच्च यद्यत्कल्याणं जायते तत्क्षणे क्षणे । सत्यं सत्यमिदं सत्यं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ २२ ॥
 पुत्राय ब्रह्मनिष्ठाय पित्रा देयं महात्मना । अन्यथा देवता तस्मै शापं दद्यान्न संशयः ॥ २३ ॥

अत्रायं भावः । पित्रर्जितं विना ह्येनैव मन्त्रप्राप्त्युत्तरं यद्यभूतमर्जितं तदज्जनं माससम्बन्धिकृष्णचतुर्दश्यष्टम्यन्यतरदिवसे देवीनिकटे स्थित्वा देशकालौ संकीर्त्य दानप्रतिग्रहाख्येन कर्मणा देवीं प्रीणयिष्ये इति सङ्कल्प्य त्वत्प्रसूत इत्यादिश्लोकत्रयमर्थः-
 नुसन्धानपूर्वकं पठित्वा राष्ट्रं बलं कोशगृहमिति श्लोकमन्त्रेण देवीचरणयोर्दत्तमिवानुसन्धाय प्रसन्नया देव्याज्ञप्त इव पुनः
 प्रतिग्रहं विभाव्य तन्मध्ये पञ्चमं भागं गुरवे तत्पुत्रादिभ्यो वा दत्त्वावशिष्टं चतुर्धासं स्ननं क्रियमाणपञ्चयज्ञादिधर्मव्ययार्थं
 निष्कास्येतरत्वायै यथेच्छं विनियोजयेत् । अत्रामान्तश्चान्द्रमासो प्राक्तः । अमायामर्जितस्य तत्तरमासे दानम् । मन्त्रे पूर्वं
 मासार्थायूहो यथान्यायं मन्त्रेण दानादावप्युक्तः । इति दानप्रतिग्रह एकः । सर्वमन्त्रसाधारण्येन मन्त्रस्वीकारादि यावदायुषो
 भागत्रये प्रथमायैकैकभागेष्वेवोत्पन्नभक्त्यतिशया उपासकान्निविधा अधममध्यमोत्तमत्वेन तन्त्रेषु गणिताः तद्विदां स्पष्टाः ।
 प्रकृते तदपवादमाह । ज्ञात्वेति । नवार्णमन्त्रं स्वीकृत्य महावाक्यसंवादिनं तदर्थं च गुरोर्वृद्धाधिकृतः सप्तधावधि यावज्जीवं
 सप्तशतीस्तवपाठं प्रमादेन सकृदपि न त्यक्त इति दृढं सङ्कल्प्य तथैवानुतिष्ठेत् । अयं ज्ञानारम्भाभ्यागो द्वितीयः । तत्र छान्दो-
 ग्यवाक्यं माणयति । नाहमित्यादिना । आध्वनशुद्धप्रतिपदि चैत्रशुद्धप्रतिपदि च संकल्प्य नवम्यन्तं तत्कल्पोक्तविधिना
 पूजामहोत्सवो यथाशक्ति वा कर्तव्य इति च द्वयम् । एवं चत्वारि कार्याण्यप्रमादेन कुर्वन्तश्चण्डिकोपासकस्यैव सर्वाः सिद्धयः
 अन्यत्रे दान्यथावे हानिरेवेति ७ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां रहस्यतन्त्रस्थकीलकविवरणपटलः ॥

सप्तशतीमन्त्रविभागः ।

अथायं सप्तशतीमन्त्रः श्लोकसंख्याभेदेन त्रिविधोऽपि व्यवस्थेयः त्रिभिरतन्त्रैरवलम्बितोऽपि न भिद्यते । शास्त्रा-
 न्तराधिकरणन्यायेन कर्मण इव सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन विद्याया इवास्य मन्त्रस्याप्यैक्यात् । ईषद्वैलक्षण्यस्या-
 प्रयोजकत्वात् । मनुचन्द्रादिश्रीविद्याभेदानां तन्त्रभेदेन विलक्षणतयोद्भूतानामर्थैक्यस्य मन्त्रविदां संमततायाः
 सेतुबन्धेऽस्माभिर्वर्णनाच्च । अनुष्ठाने परमेष्ठिको विकल्पः प्रामाण्याविशेषात् । तथापि यामलादितन्त्रावलम्बितपाठयोर्मध्ये
 सप्तशतसंख्यापूर्वमेकत्र द्वाविंशद्वारं नवार्णः शरणीक्रियते । अन्यत्र श्वेताननेत्यादिनामपोडशकं द्विः शरणीक्रियत इति
 तयोः सकारादिरुक्कारान्तः सप्तशतभेदो मनुरेति गौण्या मृष्टिन्यायेन व्यपदेशो दुर्वारः । कालायनीतन्त्रोक्तपाठान्वये तु
 मुख्य एव । एतदनन्तर्गतमन्त्रामेलनादित्यादिविशेषमध्यवस्य वहुभिः शिष्टैरयमेव पक्ष आहतः । सकारादिरिति तु मार्क-
 ण्डेयपदादिमकारोपलक्षणम् । प्रधानमन्त्राभिप्रायेण वा । उवाचपदाद्विगतमन्त्राणां तृतीयपटले पाञ्चमिकविभागसंख्यापिण्डकथ-
 नावसरेऽङ्गमन्त्राश्च ते नवेति व्यवहारदर्शनात् । गंकारादिरित्येव वा तत्र मुख्यः पाठः । परन्तु तन्त्रोदितमन्त्रविभागाक्षयं
 न्यायगमितमजाननैः कैश्चित्कविरक्तचिद्व्ययापि विभागो वर्णित इति तदपनोदाय तन्त्रार्थनिष्कर्षेण मन्त्रविभागं संग्रहपूर्वकं
 व्याख्यास्यामः । तत्र कात्यायनीतन्त्रेऽस्मिन्निवृत्ते विंशतितमाद्याद्यत्वारः पटलाः षष्टिश्लोकास्तेषां प्रथमाध्यायस्थमन्त्रविभ-
 जनपरे पटले त्रयोदशश्लोकाः । ईश्वर उवाच । “मार्कण्डेय उवाचाद्यो मन्त्रः श्लोकात्मकास्ततः । व्योमादिवर्णसारभ्य द्विती-
 यस्वरसंयुतम् । नृपमित्यन्तिमा मन्त्रा भवन्त्यष्टादश प्रिये ।” व्योम हकारः तस्यादिवर्णः सकारः तं द्वितीयेन आकारसंरेण
 संयुतं सप्तवर्णपदस्थमारभ्य प्रथमावनतो नृपमित्यन्तिमो येषां ते मन्त्रा अष्टादश भवन्ति । प्रिये इति शिष्यकृतं देवीसम्भो

धनम् । यद्यपि ते सार्धा एव सप्तदश श्लोका भवन्ति न पूर्णा अष्टादश तथापि तेष्वेकोऽर्थश्लोकात्मको मन्त्रोऽस्तीति धननेन मन्त्रसंख्याया अविरोधः । 'मध्येऽर्थश्लोकमन्त्रास्तु चतुर्विंशतिरीरिता' इति पटलान्ते निर्देशाच्च । इह श्लोकात्मका अष्टादशोऽनु-
 किस्तु सप्तदशश्लोकरूपद्वयार्थतित्वद्रष्टव्या नैया । श्लोकशब्दस्तु चरणचतुष्टयघटित एव पथे रूढत्वात् । द्विचरणादेर्गाथाव्यवहा-
 रस्य मुख्यत्वेऽपि श्लोकव्यवहारस्य तावन्नैव परस्परान्वितैकार्थप्रतिपादकत्वनियन्धनस्य तादृशस्थले सतोऽपि गौणत्वात् । अत एव श्रौतोत्तरखण्डे प्रयोगः । 'बहुनात्र किमुकोन श्लोकार्थेन वदाम्यहम् । ब्रह्महत्याशनं वापि शिवपूजा विनाशयेत्' इति ।
 देवीभागवतेऽपि । 'वष्टपन्नशयानाय विष्णवे वालरूपिणं । श्लोकार्थेन तत्र प्रोक्तं भगवत्याखिलाभ्यर्चम्' इति उपक्रम्य । 'सर्वे
 शस्त्रियदमेवाहं नान्यदस्ति समातनम्' इति रुद्रिमागमयत्श्लोकिः । अत एव तत्पुराणादिमणये शिचरणात्मकं 'सर्वचितान्यरूपं
 तामायां विद्यां च धीमहि । बुद्धिं या नः प्रचोदयात्' इत्यात्मरक्तैः श्लोकादिभिः श्लोकात्मकः श्लोक इति व्यवहारोऽपि गौण एव । अ-
 तएव मत्स्यादावस्य श्लोकस्य 'गायत्र्या न समारम्भस्तद्वि भागवतं विदुः । यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः' इत्या-
 दिरेव व्यवहारो न श्लोकत्वेन । श्लोकत्वापार्थेऽपि तनुर्विंशत्यक्षरारमतया गायत्रीत्यानपायात् । तस्माच्चतुर्नाधिकचरणासु
 गाथासु श्लोकत्वाभावादष्टादशश्लोका इति प्रकृतव्यवहारः श्रुतिन्यायेनैव निर्वाहः । इदं तु विचार्यम् । तेषु कतमो मन्त्रोऽर्थ-
 श्लोकात्मक इति । तत्र कथिदाह सावर्ण्यायाः सप्तदशश्लोकमन्त्राः तदन्ते विद्यमानः 'प्रत्युवाच स तं वैदयः प्रथयावनतो
 नृपम्' इत्यर्थश्लोकात्मको मन्त्र इति । स प्रष्टव्यः सर्वादी विद्यमानः 'सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः' इत्यर्थश्लोक
 एव कुतो न मन्त्र इति । पारिशेष्यन्यायादन्य एवेति चेत् प्रथमोपस्थितन्यायानुचोक्ताह्न्यायान्यामाय एवास्तु । ननु यो
 मनुष्य इति यच्छब्दस्य तदुत्पत्तिमिति तच्छब्दस्यापक्षत्वेन तदुभयघटितश्लोक एकं वाक्यम् । मन्त्रत्वस्य परिपूर्णवाक्यत्वव्याप्य-
 तया सावर्णिरित्यर्थेन साकाङ्क्षत्वेन निराकाङ्क्षत्वरूपपूर्णत्वाभावाच्च मन्त्रत्वम् । अत एव यजुःषु निरवसानेष्वनियतावसानेषु चैकै-
 कमन्त्रत्वनिर्णयः 'अर्थकथादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागं स्यात्' इति जैमिन्युक्तलक्षणानुसारणेश्च । एकमुद्देश्यविशेष्यकबोध-
 जनकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति तदर्थः । ततश्च यो मनुः तदुत्पत्तिमित्यनयोर्विभजने परस्परसाकाङ्क्षानपायादुभयघटित-
 मेकं वाक्यमेवैको मन्त्र आस्त्येव इति चेत् तर्हि 'यैर्निरस्तो भवाल्लुब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः । तेषु किं भवतः ज्ञेहमनुव-
 प्राप्ति मानसम्' इति श्लोकस्यार्थमन्त्रद्वयात्मतानापत्तिः । किंच त्वन्मते 'मम वैरिवशं यातः' इति मन्त्रोत्तरार्थस्य 'ये ममा-
 नुगता नित्यं प्रसादधनभोजनः' इत्यस्य 'अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽयं कुर्वन्त्यन्यमद्रीयताम्' इत्युत्तरमन्त्रपूर्वार्धेन साकाङ्क्षतया तयोर-
 र्थयोरिकमन्त्रत्वापत्तिः । अथ कारकाणां स्वाभाविकपरस्परसाकाङ्क्षया यत्रैकक्रियान्वयेन परिपूर्णता तदवान्तरमेकं वाक्यम् ।
 तादृशवाक्ययोरपि पुनराकाङ्क्षान्तरेणोत्थापितेनैकवाक्यतान्तरं यत्र कल्प्यते तन्महावाक्यम् । एवं महावाक्यादीन्नुपेयानि ।
 एकमन्त्रत्वं तूभयसाधारणैकवाक्यत्वमात्रव्याप्तम् । 'भगो वा विभजतु पूषा वा विभजतु' इत्यादीनामवान्तरवाक्यानां
 भिन्नमन्त्रत्वस्य 'ममामे वचो विद्वेष्वस्तु वयन्त्वेधानास्तनुवं पुषेम् । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाप्यक्षेण पृतना
 जयेम' इत्यवान्तरवाक्यचतुष्टयात्मकैः प्रत्येकं परिपूर्णश्रुतुभिः पारैरेकमन्त्रत्वस्य च दर्शनात् । प्रकृते यत्तच्छ-
 द्दयोः परिपूर्णस्यापि वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यतानिर्वाहकाकाङ्क्षान्तरोद्गीपकत्वेन तदाकाङ्क्षापरिपूर्णभावेऽपि नावा-
 न्तरवाक्यत्वहानिः । यत्तच्छब्दमात्रनिरासे नैराकाङ्क्षानुभावात् । अत एव 'तस्मिन्तीदामृते प्रतितिष्ठ ब्राह्मीणां मेघ
 सुमनस्यमानः' इति तच्छब्दघटितस्याप्यर्थस्य स्थाने ते सदनं करोमीति पूर्ववाक्येनैकवाक्यताया अनावश्यकत्वान्मन्त्रमेदः
 स्वीकृतो मीमांसकैः । अत एव च 'महामायायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः' इति द्वितीयश्लोकस्य यथेति यच्छब्दघटितस्य
 तथेत्यव्याहारेण निशामयेति पूर्वश्लोकेनैकैकवाक्यत्वेऽपि तस्याप्रयोजकत्वात् श्लोकाधिकस्य मन्त्रस्य कल्पने तन्निरोधोपा-
 तावत एव भिन्नमन्त्रतास्वीकारः । तेन न्यायेन यैर्निरस्त इत्यर्थयोरपि भिन्नमन्त्रत्वं युज्यते । अत एव यैः संमतिं तत् श्लोका-
 दिमान्तिमाक्षररूपप्रतीकद्वयप्रक्षेपेन द्वौ मन्त्राविति कण्ठरवेण तन्त्रोक्तिरुपपद्यत इति चेत् तर्हि सावर्णिरित्यत्रापि यच्छब्दा-
 पनये नैराकाङ्क्षानुभवेनोक्तापत्तिरनिवार्या । न च विनिगमनाविरहः न्यायद्वयस्य नियामकत्वोक्तेः । न चायमस्ति नियमः
 पूर्णानां निवेशोत्तरमेवार्थस्य निवेश इति । षष्ठ्यर्थचर्चेति सार्धषष्टिसौरवर्गणने यत्राचक्रित्यर्थचर्चस्य 'ऋचामशीतिः पाद-
 क्ष' इति यावद्वेदमन्त्रपारायणलक्षणे भद्रं न इति पादस्य च मध्य एव निवेशश्चेष्टत्वात् । अथैवं सति स्वपक्षे निशामयेत्यारभ्य
 सप्तदशश्लोकानां सप्तदशमन्त्रत्वमनिवार्यं पुनरर्थान्तरस्य मन्त्रत्वकल्पनं तन्त्रोक्तसंख्याविरोधापत्तेः । ततश्च निशामयेत्यर्थयोः
 स बभूवेत्यर्थयोश्च यथाकथंचिदेकवाक्यताकल्पनेन श्लोकमन्त्रत्वसम्भवेऽपि 'सुरथोनाम राजाऽभूत्' इति श्लोकोत्तरार्थस्य
 'तस्य पालयतः' इति षष्ठ्यन्तस्य यस्य तत्रानन्वितस्य तदुत्तरश्लोकस्य शत्रुपदेनैवान्विततयाऽवान्तरवाक्यत्वस्यैव भजने कथमे-
 कत्र मन्त्रत्वम् । एवं बभूवुरित्यादिश्लोकत्रयस्य कथञ्चित् सम्भवेऽपि कोशो बलं चेति श्लोकस्य मृगयाव्याजेनेत्यस्य तदुत्त-
 रश्लोकस्येन जगामेत्यनेनान्वययोग्यत्वात् तत्रापि मन्त्रत्वमङ्गः । तस्मात् तदनुरोधाय ममामे वचं इत्यत्रैव प्रथमश्लोक एव
 महावाक्यात्मकैकमन्त्रत्वस्वीकारो युक्त इति चेत् अये किमेवावयवेन दूरे तव दृष्टिर्वाति । त्वत्पक्षे ततोऽपि परतरेषु
 मन्त्रैस्तेतरसद्व्रतैश्च इत्यादिषु बहुषु श्लोकेषु कथं मन्त्रत्वाभङ्गः । अथ तस्यानन्यगतिरुक्तेन तत्तदुचितपदान्तराभ्याहारानुपपत्तिः

दिना वाक्यपरिपूर्तिराश्रयणीया । इषेत्केत्यादौ छिनशीत्यस्याऽध्याहारेणान्तरवाक्यत्वस्वीकारदर्शनात् । अतएव द्वादशोऽध्याये 'पशुपुष्पाधैर्धूपेध' इति श्लोकद्वयस्यारभ्ये प्रान्तेरवापीति श्लोकचतुष्टयस्याप्येकान्वयित्वेनान्तरवाक्यात्मकमन्त्रद्वयाशात्मकेत्ये युक्तेऽपि प्रतिश्लोकं भिन्नमन्त्रता त्वया स्वीक्रियमाणाऽनयैव रीत्या निर्वाद्या गत्यन्तराभावादिति चेत्तस्यम् । किं सुरयो नाम कोशो बलं चेति श्लोकयोरध्याहारादिकल्पना मद्भृत्यैस्तैरित्यादिश्लोकेषु वेति विनिगमनाविरहः । अथ सप्तदशश्लोक्या आदा-
वन्ते वार्धश्लोकाङ्गीकार इति पक्षद्वयेऽपि क्वचिन्मन्त्रभङ्गस्यापततोऽध्याहारादिना निरासस्यावश्यकत्वेन युक्तितौल्यादिकल्प इति चेत् भ्रान्तोऽसि । अनध्यवसायप्रयुक्तविकल्पोक्त्यन्यायानभिज्ञतापिशुनत्वात् । ननु तस्य तैरभवयुद्धमित्यादीनां बहुना-
मर्थानां स्वस्वष्टकपदैरेव निराकाङ्क्षाणामवान्तरवाक्यत्वात्तेष्वन्यतमस्य मन्त्रत्वकल्पनेऽपि विनिगमनाविरहो दुर्वार इति चेत्
भस्यायं भारः । तेषु तादृशमेवार्धमन्त्रेष्वयं यत्र मन्त्रत्वपर्याप्तिस्वीकारे सति न कस्यापि मन्त्रत्वं भज्येत् प्रत्युत चरमार्धस्य ।
तथात्वे तु द्वयोरेवाध्याहारकल्पनादिस्वीकार इत्यस्येव नियामकम् । अगुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायात् । न हि प्रती-
कविशेषमुपादायाऽधमन्त्रस्तन्त्रे निर्दिष्टः येन किं हि वचनं न कुर्यादिति न्यायेन बहुष्वेव कुञ्चिरङ्गीकार्या नात्ययोरिति
स्यात् । तद्भावे त्वैतदेव नियामकमापद्यत इति । अथ कोऽयं मन्त्रोऽर्थश्लोकमन्त्र इति सुहृद् भूत्वा पृच्छामीति चेत् हंहो । 'सो-
ऽचिन्त्येयसदा तत्र ममत्वाकृष्टमानसः' इत्येवेहि । अतएव पटलान्ते मध्ये चतुर्विंशतिरित्युक्तो मध्यपदस्वारस्यमुपपद्यते । अस्यैव
मन्त्रत्वपर्याप्त्यधिकरणताङ्गीकारे एतत् पूर्वापरश्लोकानां सर्वेषां पूर्णता भवति । अथ तन्त्रे प्रतीकप्रहणेन निर्देशाभावे पारि-
शेष्यक्रमप्राप्तमपि परित्यज्य स्वेच्छया कस्याप्यर्थमन्त्रत्वस्वीकारे कथमाश्वास इति चेत् न । ईदृशसङ्कटस्थले न्यायानामेव निर्णा-
यकत्वात् तेषां च जैमिनिप्रवृत्तिभिः परिशोधनेन विवेचितत्वात् । ईदृशीमास्तिकतां स्वस्मिन् प्रकटयता त्वयापि त्रयोदशाध्याये
सप्तानामेवार्धानां तन्त्रे कथनेऽपि समुदितसंख्याविरोधादिन्यायमनुसन्धायैव नवानामर्थानामङ्गीकारात्, तत्रैवैकादशानामर्थो-
नामन्त्रैरप्यङ्गीकाराच्च । वस्तुतस्तत्र यथा तन्त्रं सप्तैवार्धश्लोका इति वक्ष्यतेऽस्माभिः । तस्मान्न्यायैः निर्णीतायैनाश्वासे सति
लोके निर्णयक्यैवोच्छिद्येतेति बहुव्याकुली स्यात् । ननु सर्वमिदं मन्त्ररूपेण एकवाक्यत्वं निवेशसत्त्वं एवोपपद्यते तत्रैव च
मानं न पश्यामः । तच्चोदकेषु मन्त्रारूपेति सूत्रे मन्त्रप्रसिद्धिविशिष्यत्वस्यैव मन्त्रलक्षणस्य जैमिनिना कथनात् । नापि मन्त्रत्ववा-
क्यत्वयोर्भ्याप्यव्यापकभावः । ब्राह्मणादिवाक्येषु मन्त्रत्वाभावात् । हुंफडादिपदमन्त्रेषु वाक्यत्वाभावाच्चेति चेत्तस्यम् । मन्त्रत्ववाक्य-
त्वयोक्तसर्गतः सिद्धस्य सामानाधिकरण्यस्य साकाङ्क्षपदमात्रे मन्त्रत्वपर्याप्त्यधिकरणतावेदकप्रमाणमन्तरेण बाधकायोगात् ।
तादृशापवादकप्रमाणाभावसङ्कटमन्त्रत्वस्य वाक्यत्वव्याप्यतानपायात् । अन्यथा मन्त्रान्तर्गतपदेषु लक्षणाङ्गीकारो न स्यात् ।
मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मृत्यर्थ इति नियमस्य पदवाच्यार्थस्मरणमात्रेण जपमन्त्रादाविव सर्वत्रोपपत्तेः । सति तु तात्पर्यविषयी-
भूतवाक्यार्थपरत्वे तदन्यथानुपपत्तिप्रसूतिलक्षणावसरात् । नन्वप्रये पुष्टं निर्वपामीत्यंशदेव मार्कण्डेय उवाच स्वाहेति मन्त्रे
स्वाहापदस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशत्वेन 'सवित्रुः प्रसवे' इत्याद्यंशस्येव मार्कण्डेयादिपदानामदृष्टार्थत्वेन तेषां परस्परान्वितैकार्थपरत्वाभावे-
ऽपि न मन्त्रत्वस्य न वा तु दृष्टार्थत्वस्य भङ्ग इति चेत् न । सवित्रादिपदार्थप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वेऽपि सवितुरित्यादेर्निर्वपतिना सहै-
कवाक्यत्वैव कर्माङ्गताया वाक्यप्रमाणादवगतत्वेन तदंशे दृष्टार्थताऽनपायात् । अन्यथाग्निरेदं हविरजुषतेत्यादावित् हविरित्या-
द्यंशस्यापि देवतायाः हविः स्वीकाराभावेनादृष्टमात्रार्थे तत्प्रकाशकत्वेनानेकदेवत्वविकृतौ मास्तसप्तकपालादौ वचनोहानापत्तेः ।
तस्मान्मार्कण्डेयो यस्या माहात्म्यमुवाच तस्यैव हविरिदं दत्तमितिरीत्याभासमानवाक्यार्थानुगुण्येनैव तत्तदुचितसम्बन्धबोधकम् ।
वाध्याहारेण प्रकृतकर्मान्वयस्य सर्वत्र निर्वाहो युक्तो न पुनर्भासमानैकवाक्यत्वस्यापवादकबलवत्प्रमाणमन्तरेण स्वेच्छयैव भ-
जैव मन्त्रत्वकल्पनं सुधियामुचितमित्यक्तं विस्तरेण ॥ 'वैश्यवाक्यं ततः श्लोका व्योमाधात् पञ्चमन्त्रकाः । नृपस्योक्तिर्मान्तवर्णा-
द्वादशस्वरसंयुतात् । सकारो बिन्दुयुक्तोऽन्ते मन्त्रो द्वावीहसो मतो ॥' व्योम इकारः सदायात् सकारमारभ्य । ते च श्लोकाश्च-
त्वार एव पञ्चीकार्याः । अर्धश्लोकात्मको द्वौ मन्त्रौ श्लोकाश्च इत्यर्थः । यद्यपि वैश्योक्तिमेलनेनैवं संख्येति सुवचं तथापि पूर्वं
मार्कण्डेयोक्तिमन्तरेणैव संख्याकथनप्रायपाठात् पटलान्तेऽर्धश्लोकसंख्यावचनस्य तात्पर्यप्राहकत्वाच्चैवमेव व्याख्येयम् । तौ च
किं नु तेषामिति चतुर्थश्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धरूपावेव ननु चतुःश्लोक्या आशन्तार्धरूपौ परेणोक्तौ 'पुत्रदरिर्नैरस्तश्च' इति चकार-
स्वारस्येन पूर्वार्धस्योत्पन्नपदेनैवान्वयमानान् उत्तरार्धेनान्वये 'दरिः पुत्रैः' इत्यनेन प्रौढशक्त्याप्रसक्तौ । नृपस्योक्तिः राजोवाचेति
मन्त्रः मान्तो यत्नरो द्वादशोनेकारस्वरं संयुतस्तस्मात्तमारभ्य स इति सविन्दुकमक्षरं यावत् । द्वौ मन्त्रौ अर्धश्लोकात्मका-
विति यावत् ॥ 'ततो वैश्य उवाचेति स्वरैकाक्ष आदितः । वहिबीजं बिन्दुयुक्तमन्ते स्यान्मनुष्यकम् ॥' स्वरेजेकादश एकारः
'सन्धिरेकादशो भद्रा पञ्चनामः कुलाचलः' इति नन्दनकोशाच्च, वहिबीजं रेफः । अत्रापि चतुर्षु श्लोकेष्वन्यौ द्वावर्धश्लोकमन्त्रौ
माशान्त्यो वैः संख्यज्येयस्य पूर्वेण सहान्वयायोगात् उत्तरार्धस्थतच्छब्दस्य हार्दं चेति कर्मणश्चानेनैवान्वेतुं योग्यत्वाच्च । एव-
मुत्तरश्लोकेऽप्येतदप्यदयोर्दृष्टव्यम् ॥ 'मार्कण्डेय उवाचकैः ततो मन्त्रत्रयं भवेत् । तादिवर्णं च भुवनस्वरजुग्वाहणास्तिमम् ॥
भुवनानि चतुर्दश । वाक्चरं वक्तरः । अत्राद्यावेव द्वावर्धश्लोकौ । उत्तरश्लोके कृत्वैत्यस्य समानकर्तृकोत्तरकालिकक्रियान्तराकरक्ष-
वेन तस्योपविष्टाविति पदेनोत्तरार्ध एव सम्पूर्णतः तेनान्यार्धस्य मन्त्रान्तरत्वं नादर्थव्यम् ॥ 'राजोवाचेति ब्रह्मन्त्रा माद-

तान्ताः शुभानने । अथोवाच ऋषिर्ज्ञानमस्तीत्यारभ्य पार्वति । सर्वेश्वरेश्वरीत्यन्ता मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ भगवंस्त्वामिति पञ्चश्लोक्यामाद्यन्तयोरर्धयोः प्रत्येकं पारिपूर्णत्वेऽप्ययं च निरुक्त इत्यादीनामुत्तरोत्तरार्धेनैव साक्षाद्भक्त्यात्तदभङ्गायाश्चलोक एव द्वावर्धात्मकौ मन्त्रौ तयोर्ध्वस्तच्छब्दकृतसाक्षाद्भक्त्याया अवान्तरवाक्यत्वाविरोधित्वात् । ज्ञानमस्तीत्येकादशश्लोक्यां तु चरमश्लोकार्धमेव मन्त्रद्वयं न तु प्रथमश्लोकार्धम् । ज्ञानेऽपि सतीत्यादेरुत्तरार्धस्य कणमोक्षादिर्नैवान्वयात् अन्यत्रापि तथैव स्वारस्याच्च । उपात्त्यश्लोकस्य मन्त्रद्वयात्मकत्वसम्भवेऽप्युवाचसामीप्येनैवार्धश्लोकद्वयस्यान्यत्र दृष्टस्यार्थिकस्याप्यत्र सम्भवतस्तस्यागे मानाभावाच्च, सवनीयपञ्चालम्भस्थलनिष्ठस्य दैक्षानुबन्धसामीप्यस्य प्रकृतावार्थिकस्यापि साधारण्ये तदादरेण निर्णायकत्वदर्शनात् ॥ 'राजोवाचाश्च भगवन्नादावन्ते विदावर । मन्त्रत्रयमिदं ह्येतत् पञ्चादृषिह्वाच ह । नित्यैव सा जगन्नादौ प्रभुरन्तेष्टमन्त्रकः' ॥ भगवन्मिति श्लोकद्वये चरमावेवार्धश्लोकौ मन्त्रौ नत्वायार्धं भवानित्यस्य ब्रवीतीत्यनेनैवान्वयात् । नित्यैव सेति सप्तश्लोक्यां तु प्रथमश्लोकपूर्वोत्तरार्धयोरेव पार्थक्यं न चरमश्लोकोत्तरार्धस्य योगनिद्रामित्यस्याभजदिति परैरैवान्वयात् । स नाभिकमल इत्यस्य त्वर्धत्रयात्मकैकमन्त्रासम्भवादेव दृष्टेत्यस्य स्थित इत्यनेनैवान्वयः यन्मान्तरश्चन्यः सन्निति यावत् । अत्र 'स्तौर्मि निद्रा भगवती विष्णोरतुलतेजसः' इत्यर्धपाठः कचिदुच्यते । स तु तन्त्रान्तरस्यानुगुण एव 'वित्वेस्वार्थादिकं सुक्तं दृष्टं तद्रूपणा पुरा' इति वचनात् ज्ञापकात् विश्वेश्वरीतः प्रागेव ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाच्च । तथाप्येतत् तन्त्रानुसारेणा स नादत्तव्यः । अपि तु 'निद्रा भगवती विष्णोरतुलं तेजसः प्रभुः' इत्येवेति प्रभुरन्त इत्यनेन ध्वनितम् । प्रभुपदेन तेजसः प्रभुरित्यस्यैव परामर्शो न भगवान् प्रभुरित्यस्य । तदन्ते ब्रह्मवाक्याभावात् तावदष्टसंख्याया असम्भवाच्च ॥ 'अथ ब्रह्मोवाच ततस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधादिमाः । महासुरान्तिमामन्त्रा मताः पञ्चदश प्रिये' ॥ त्वं स्वाहेत्यादिचतुर्दशश्लोक्यामन्त्यावेवार्धश्लोकौ मन्त्रौ नापौ । तेन सह स्तुतिरूपेषु श्लोकेषु सर्वेषामर्धानां प्रत्येकं पूर्णत्वसम्भवेऽपि यच्च किञ्चित् कचिदित्यादिश्लोकेषु स्वस्वोत्तरार्धैरैवान्वयस्वारस्यात् अथवा स्थितस्य शास्त्रार्थत्वायोगाच्च उवाचात्मकमन्त्रयोर्मध्यवर्तिनोऽर्धश्लोकात्मकमन्त्रद्वयस्यास्मिन्नप्याये ज्ञापि व्यवधानादर्शनाच्च त्रैदशस्थले आद्यन्तयोरेव व्यवहितस्याव्यवहितसाधारण्येन मन्त्रत्वमिति नियमस्य काण्वेनावलम्बितस्य निर्मूलत्वाच्च प्रथमश्लोकोत्तरार्धेऽपि पूर्वार्धश्लोकस्य त्वंक्रमस्यानुवृत्तिदर्शनमात्रेण पूर्वार्धान्वयित्वस्वीकारात् । तेन प्रथमश्लोक एव वान्यत्रैव वा यथेत्यादिश्लोकाविरोधेनैवार्धद्वयकल्पनाद्योधानां नावकाशः । अणोरपि विशेषस्याध्यवसाये निमित्तत्वात् । यैर्निरस्त इत्यस्य भवेतामथेत्यस्य उवाचद्वयमध्यवर्तित्वेन तत्रादिमान्तिमयोरर्धयोरेव मन्त्रत्वस्य क्लृप्ततयैकत्र निर्णीतशास्त्रार्थोऽसति बाधकेऽन्यत्रापीति न्याय एव मूलमिति चेन्न । तन्त्रान्त्योपात्त्ययोरुपाययोरव्यवधानेन मन्त्रद्वयत्वकल्पादपि सुवचत्वेनान्यत्र व्यवधानापादकस्यादिमान्तिमोभयत्वस्य क्लृप्ततावच्छेदकतानङ्गीकारात् ॥ 'ऋषिरेव स्तुतेत्याद्याः सप्त स्तुः केषान्तिमाः । ततो मगवदुक्तिः स्याद्भवेतामित्युक्तौ मन्त्रौ । अर्धार्धैश्चिताभ्यामित्येतन्मन्त्रद्वयं शिवे । ऋष्युक्तिश्च तथेत्युक्त्यादिमन्त्रद्वयं भवेत्' ॥ एवं स्तुतेति श्लोकपदके चरमश्लोक एवार्धश्लोकमन्त्रौ तत्र तावपीति प्रथमार्धं ज्ञातावित्यस्याप्याहारेण पूर्णत्वसम्भवात् । एवं स्तुतेत्यस्यार्धस्य मन्त्रत्वे उत्तरार्धस्थितस्य निहन्तुमित्यस्य पूर्वैर्गैव अन्यययोग्यत्वात् तदुत्तरान्वयायोग्यत्वाच्च मन्त्रत्वमङ्गापत्तिः । एवं निर्गम्येत्यादेरपि ज्ञेयम् । वक्षिताभ्यामिति श्लोकोत्तरं 'प्रीतो स्वस्व युद्धेन श्लाघ्यत्वं मृत्युराद्ययोः' इत्यर्धमधिकं कचिद् दृश्यते तदधिकमेव । वक्ष्यमाणयाः अध्यायश्लोकानामर्धश्लोकमन्त्राणां च समुदितसंख्याया विरोधापत्तेर्ज्ञापकात् अत आवां जहीत्यर्धश्लोक एव मन्त्रः सार्धश्लोकः सार्धश्लोकार इत्यादौ त्रिचतुराणां पूर्णानां परत एवार्धनिवेक्षस्य लोकसिद्धत्वात्, अपवादकभावे उत्तर्गसिद्धस्य त्यागायोगात्, विलोक्येत्यर्धस्य पूर्वार्धोक्तर्मणैव साक्षाद्भक्त्याच्च । काण्वस्तु उवाचद्वयमध्यवर्तित्वेकस्यैवार्धश्लोकस्य सत्त्वेऽन्य एव प्राह्य इति नियमं लोकतः सिद्धं स्वेन पूर्वमवलम्बितमपीह विस्मृत्य वक्षिताभ्यामित्यर्धस्यैव मन्त्रत्वमुक्तवान् । अत एव काण्वानां बुद्धिसपातप्राहिणीति निजप्रयां नाकृष्या वितथामन्ववर्तयाः कथमन्यथा अत्त्वल्पमिदमुच्यते । निर्मूलस्य नियमस्यावलम्बनेन सतोप्युत्सर्गस्य विनापवादं स्वेच्छयैव त्यागेन च मन्त्रविभाजकन्यायगन्धस्याप्यनाप्राणेन च स्वेच्छयैव विभागविषयेऽपक्षद्वन्द्वप्रचुराः कारिका निर्मितवति त्वयि विश्वासेनाथ यावदनुतिष्ठतामास्तिकानामहो धर्मपिण्डवः कियान्वर्णनीय इत्यहो गुरुदेवताभक्त्यैर्धुर्यमात्मनोऽनुमापयसीति दिक् ॥ 'सर्वे श्लोका इहाध्याये त्वष्टुसुक्तं सप्ततिमैताः । मध्येऽर्धश्लोकमन्त्रास्तु चतुर्विंशतिरीरिताः । उवाचान्तास्तत्र बोध्या मन्त्रा भुवनसंख्यकाः । संहत्याहतयो ज्ञेयास्तुर्भिरधिकं शतम्' ॥ अष्टसप्ततावर्धश्लोकद्वयात्मकद्वादशश्लोक्यपनये षट्षष्टिरेव श्लोकमन्त्राः ब्रह्मा भगवानेकैको वैद्यमार्कण्डेयो द्वौ द्वौ राजत्रयभृपिण्डकं चेति चतुर्दशसंख्या उवाचान्तमन्त्रा इत्यर्थः । इति गुप्तवत्यां कात्यायनीतन्त्रे विंशत्य पटलस्य व्याख्या समाप्ता ॥

मन्त्रविभागकारिकाः ।

अथैतत्संग्रहश्लोका एकोनविंशतिः । 'ऋणमिष्टमदस्त्वैव त्वन्नाम जपतो मम । शिवे कथमपणैति रुडिर्भांशयते न ते ॥ १ ॥ श्रीवण्डीस्तवमन्त्राणां विभागः सप्तभिः शतैः । कात्यायन्यादितन्त्रेषु त्रिषु त्रेधा प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ गुप्तवत्यां प्रकारास्ते न्यायैः सशोध्य दर्शिताः । तत्रयं भास्करेणैव शतश्लोक्या निबध्यते ॥ ३ ॥ मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिको मतः । सावर्ण्यायाः

मुनिवराश्रमान्ताः श्लोकका दश ॥ ४ ॥ सोऽनित्यतदा तत्रेत्यर्थश्लोकात्मको मनुः । मत्पूर्वैरित्युपक्रम्य सप्तश्लोका नृपा-
न्तिमाः ॥ ५ ॥ अथ वैश्यः समाध्यायाः संस्थितान्तास्ततस्तत्रयः । किं नु तेषां कथं ते किमित्यर्थश्लोककौ मनु ॥ ६ ॥ रा-
जोवाच ततो येस्तेष्वित्यर्थश्लोकमन्त्रकौ । वैश्योक्तिरेवमित्याद्या बन्धुष्वन्तास्ततस्तत्रयः ॥ ७ ॥ तेषां कृते करोमीति द्वाव-
र्थश्लोकमन्त्रकौ । मार्कण्डेयस्ततस्तौ समाधिः श्लोकार्धमन्त्रकौ ॥ ८ ॥ कृत्वा तु ताविति श्लोको राजोक्तिर्भगवन्निति । दुः-
खायेति च मन्त्रौ द्वावर्थश्लोकात्मकौ मतो ॥ ९ ॥ गमत्वाद्या मृदुतान्ताश्चत्वारोऽथ कृषेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रम्य मुक्तये ता-
स्ततो दश ॥ १० ॥ सा विद्येति च गंसरेत्यर्थश्लोककौ मनु । राजोक्तिर्भगवन् केति श्लोको यत्तदिति द्वयम् ॥ ११ ॥
अर्थश्लोकात्मकमृषिर्निर्त्येवेति तथापि तत् ॥ द्वावर्थश्लोकमन्त्रौ स्तो देवानां कार्यमादितः ॥ १२ ॥ तेजसः प्रभुरित्यन्ताः
श्लोकाः षट् ब्रह्मणोऽथ वाक् । त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश ॥ १३ ॥ प्रबोधं चेति बोधधेत्यर्थश्लोका-
त्मकौ मनु । कृषिरेव स्तुतेत्यादिविम्बन्तं श्लोकपञ्चकम् ॥ १४ ॥ तावपीत्युक्तवन्तावित्यर्थश्लोकमनुद्वयम् । भगवांश्च भ-
वेतां किमान्येत्यर्थश्लोकमन्त्रकम् ॥ १५ ॥ कृषिवाक्यं वक्षिताभ्यामित्येकः श्लोकमन्त्रकः । आवां जहीत्यर्थमृषिस्तथेति श्लोक-
योर्गुणम् ॥ १६ ॥ इत्यष्टसप्ततिश्लोकैरायाः प्रथमात्मनः । प्रथमस्य चरित्रस्य सर्वे मन्त्राश्चतुःशतम् ॥ १७ ॥ तेषूवाचा-
द्विता मन्त्रा द्वयेकद्वयेकत्रिपञ्चभिः । मृकण्डुपुत्र-भगवद्-वैश्य-ब्रह्म-नृपर्विभिः ॥ १८ ॥ चतुर्दश स्युः श्लोकार्धाश्चतुर्विंशतिरी-
रिताः । अवशिष्टास्तु षट्पष्टिः श्लोकमन्त्रा इति स्थितिः ॥ १९ ॥

अथ मन्त्राणां तत्रतत्रापेक्षितांशान्नव्याख्या सापि कार्यायानीतन्त्रसम्मतानां श्लोकानां प्रदर्शयते । ये तु तत्रतत्रा-
पिका अपि श्लोकाः कचित् कचिदुपलब्धा इहास्माभिः कतिपये प्रदर्शयिष्यन्ते ते प्रकृततन्त्रानुरागिभिर्नोपादेयाः । इति
गुप्तवत्यां पूर्वपीठिकादिनिर्णयः ॥

नागोजीभट्टीस्थः प्रयोगविधिः ।

श्रीगणेशाय नमः । मार्कण्डेयेन कोष्ठुकिं भागुरे प्रति उक्तं श्लोत्रं जैमिनिं प्रति पक्षिरूपैर्मुनिपुत्रैरुक्तं मार्कण्डेयपुराणे
तथ्यामिति व्याचक्ष्महे । तत्रादौ व्याख्यास्यमानस्तोत्रे स्तूयमानदेवतास्वरूपं प्राधानिकरहस्याख्ये ग्रन्थविशेषे उक्तं विविच्य
दर्शयते । तत्रादौ राज्ञः प्रश्नः । 'भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्वरूपयोदिताः । एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मप्रधानं वक्तुमर्हसि' इति ।
अत्रैतेषामिति निर्धारणे षष्ठी । प्रकृतिं मूलकारणम् । तत्रोत्तरं तत्र लक्ष्यस्वरूपमाह । 'मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च वि-
भ्रती । नागं लिङ्गं च योनिं च विभ्रती नृपमूर्धनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा' इति । अलक्ष्यस्वरूपमाह ।
'शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा' इति । 'लिङ्गं योनिं च विभ्रति' इत्यनेनास्याः पुरुषत्वं स्त्रीरूपत्वं च ध्वनितम् ।
एतदेव रूपं शैवाः सदाशिव इत्याहुः । वैष्णवाः बासुदेव इति । शक्ताः महालक्ष्मीरिति । इयं महालक्ष्मीः कूटस्था प्रथममध्य-
मोत्तरचरितत्रयदेवतासमष्टिरूपा सकलदेवीमाहात्म्ये देवतेति बोध्यम् । एषा शैवी वैष्णवी च । 'सदासिवाङ्कमाह्ला शक्ति-
रिच्छाह्वया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणाविता' इति शिवपुराणात् । लक्ष्मीतन्त्रे विष्णुशक्तिरूपया लक्ष्म्या
शक्तं प्रति कल्यादीनां स्वावतारभेदवोक्तैश्च । एतच्च सार्वार्थ्ये पर्यवस्यति । मायाविशिष्टं शुद्धं ब्रह्मैव प्रधानतत्त्वस्थम् । ततो
गुणत्रयविभागेनाह । 'शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी । वभार-रूपमपरं तमसा केवलेन हि' । अत्र तमसः प्राधान्य-
माश्रित्य केवलेनेत्युक्तिः । तद्रूपमाह । 'सा भिन्नाजनसंकाशा दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनुमथ्यमा ।
खड्गपात्रशिरःखेटैरलंकृतचतुर्भुजा । कवचधहारमुरसा विभ्राणा हि शिरःस्रजम्' । अस्याः रूपेण तामसत्त्वमुक्त्वा तदेव मोह-
जनकत्वोपपत्तये ज्ञानकल्पात्यत्वप्रदर्शनेनैव दृढयति । 'सा प्रोवाच महालक्ष्मीं तामसो प्रमदोत्तमा । नाम कर्म च मे मातर्देहि
तुभ्यं नमोनमः' अत एव महालक्ष्मीरपरं रूपं वभारेत्यनेनाविरोधः । अनेन हि मूलशक्तेरस्याश्च भेदो ध्वन्यते । ततो
महालक्ष्मीराह । 'महामाया महाकाली महामारी धुधा तृषा । निद्रा तृष्णा चैकद्वीरा कालरात्रिर्दुरत्यया । इमानि तव ना
मानि प्रतिपाद्यानि कर्मभिः' इति । इमां रुद्र इत्यन्ये व्यवहरन्ति । ततः 'तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप । सत्त्वा
द्वयेनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ । अक्षमालाङ्कुसाधरा वीणापुस्तकधारिणी । सा बभूव वरा नारी नाभान्यस्यैव सा ददौ' ।
अस्याः सत्त्वप्रधानत्वं दर्शयितुं ज्ञानकलातिरोभावाभावी नामादिप्रश्रवाभावेन दर्शितः । 'महामाया महाबाणी भारती वाक्
सरस्वती । आर्या ब्राह्मी कामधेनुर्वेदगर्भा च भीष्मरी' इति इमां विष्णुरित्यन्ये । श्वेतरूपधरत्वेनापि विष्णोः स्मरणात् ।
अत्र तमःसत्त्वयोः प्रविभागोक्त्या महालक्ष्मीरेव स्वयं रजःप्राधान्येन स्थितेत्युक्तं भवति । इमां ब्रह्मेत्यन्ये । अलक्ष्यरूपं च
सर्वमूलं चतुर्थे वेदितव्यम् । आत्मा च मूलशक्त्या लभेद उक्त एव । परस्परमपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन
बोध्यम् । स्वस्वरूपाशेनादृतज्ञानत्वादासां तदभेदज्ञानमपि । एतास्तिलोपि कन्या एव । तत्समानकक्षपुष्पादन्तरानुक्तैः ।
सर्वांश्च पुंस्त्री उभयरूपता च । 'अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकाली सरस्वतीम् । युवां जनयतां देव्यौ मिथुने स्वातुरूपतः' इमाः ।
आज्ञादानं संभतिरूपं बोद्धव्यम् । 'इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुने स्वयम् । हिरण्यगर्भं रचिरी क्षीपुसौ कमलासनौ ।

ब्रह्मन्विधे चारंश्चेति धातरित्याह तं नरम् । श्रीः पद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता च तां स्त्रियम् । अत्र मातृत्वं ततः प्रादुर्भावमात्रेण । 'महाकाली भारती च मिथुने सृजतः सह । नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् । जगन्नामाय नामानि नयारपि वदामि ते । विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः । उमा गौरी सर्ता चण्डी मुन्दरी सुभगा शुभा । एवं युद्धतः तथाः पुरुषत्वं प्रपदिरे' । पुरुषत्वमपीत्यर्थः । एताश्च न सर्ववेद्याः । तत्क्रिया च न सर्ववेद्येत्याह । 'चतुर्भुजो हि पश्यन्ति पर्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' इति । तत्र 'ब्रह्मणं प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मीं त्रयीम् । हृदाय गौरीं वरदां वामुदशाय च श्रियम् । यत्र स्वस्वपत्न्या सहितास्ते क्रमेण ब्रह्मा सृष्ट्यधिकारं विष्णुः पालनाधिकारं रुद्रः संहाराधिकारं कृतवानित्यग्रे उक्तम् । इयं त्रयी महाकालीजन्यत्वात् कर्मतः तमोमयी । सितः स्त्रियमित्युक्ते रूपतः सत्त्वमयी । एवं च तमःसत्त्वयोस्तस्यां साम्यम् । ब्रह्मा च महालक्ष्मीजन्यत्वात् हिरण्यगर्भ इत्युक्तेः स्वरूपतः कर्मतश्च रजोमय इति । तत्र रजोद्वैगुण्यम् । विष्णुः सरस्वतीजन्यत्वात्सार्वभौमः । कर्मतः कृष्णं च पुरुषमित्युक्तेः रूपतस्तमोमय इति । तत्र सत्त्वतमसोः समता । लक्ष्मीस्तु ब्रह्मवद्वैगुण्य-जोगुणा । रुद्रो महाकालीजन्यत्वात्कर्मतस्तमोमयः श्वेताङ्गमित्युक्ते रूपतः सत्त्वमय इति । तत्र सत्त्वतमसोः साम्यम् । गौरी तु सरस्वतीजन्यत्वात् गौरीमित्युक्तेश्च कर्मतो रूपतश्च सत्त्वमयीति सत्त्वद्वैगुण्यम् । अतएव तत्तद्व्यापाररूपरूपवादिर्कर्म तेषाम् । एवं च ब्रह्मविष्णोः स्त्रीपुंमिथुनं मिलित्वा गुणत्रयमपि । शिवमिथुने तु सत्त्वं त्रिगुणम् एकगुणं तमः रजसः सर्वथाभाव इति तत्त्वम् । एते प्रथमा ब्रह्मादयः । तदग्रे एव ब्रह्मणो विष्णुरेति विष्णुधारा । रुद्रादुदरस्तस्मात्पुना रुद्र इति रुद्रधारा । काल्याः सरस्वती सरस्वत्याश्च कालीति कालीधारा । सरस्वत्याः काली कालीतः सरस्वतीति सरस्वतीधारा । लक्ष्म्या लक्ष्मीः ततो लक्ष्मीरिति लक्ष्मीधारा । सर्वत्रापि गौरीकेशवौ लक्ष्मीब्रह्मणो सरस्वतीशंकरौ चेति सहजौ । सर्वत्र ब्रह्मणः सरस्वती विष्णो-लक्ष्मीः शिवस्य गौरी पत्नीत्यौसर्गिकी रीतिः । सर्वेषां रूपकर्माणि मूलवदेव । कदाचित्कल्पभेदेन स्थानभेदेन वा लक्ष्मीतः कालीसरस्वत्यौ सरस्वत्याः सकाशादितरे काल्याः सकाशादितरे । विष्णोर्ब्रह्मरुद्रौ ब्रह्मणो रुद्रविष्णु रुद्रात् ब्रह्मविष्णु इत्यपि स्वेच्छादिवशात् । इति नानाप्रकारपुराणादिस्थसृष्टिक्रमं कश्चिन् विरोध इति । एते सर्वेपि सर्वज्ञत्वादिसकलशक्तिमन्तः । तत्तदधिकारनैयत्यासु किञ्चिज्ज्ञत्वादिभ्यवहारोपि स्वस्वोर्ष्वब्रह्मादिनियमता च । एवं ये जीवाः उपासनादिकर्मणा तत्तत्क्षोकं सारूप्यं प्राप्तास्ते तत्तत्क्षोकीयब्रह्मवासुदेवादिभिः समानाकरत्वात् ब्रह्मादिसंज्ञाभाजो जीवा एव । एवमपि कर्मानुरूपं तत्तदधिकारभाक्त्वम् । एषां सर्वेषां मूलभेदेन तदभेदस्य सत्त्वं स्वात्मज्ञा आवरणहीनतया तेजानम् । नच सार्वोत्थेन स्तुतिर्न विरुद्धा । एवं वा अण्डादिकादिब्रह्मादीनां स्वप्रादुर्भूतब्रह्माभेदज्ञापनार्थं प्राधानिकरहस्यं मुख्यलक्ष्म्यादिजन्यब्रह्मादीनामेव अण्डाद्युत्पत्त्यद्वेदकत्व-तत्पालकत्व-तत्संहारकत्वादीन्यग्रे उक्तानीति बोध्यम् । 'स्वरया सह संभूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् । विभेद् भगवान् रुद्रस्तद्गौर्या सह वीर्यवान्' इत्यादिना । एवं च पृथिवीतत्त्वाधिष्ठातृभूतहरेर्योगनिद्रासंघादिकायास्तादृश्या अपि महाकाल्या मूलशक्त्यभेदादेव 'तया विमृज्यते सर्वं' 'सा विद्या परमासुकेः' इत्यादिना क्रियमाणा सार्वोत्थेन स्तुतिर्न विरुद्धा । एवं जडारिमकायाः प्रकृतेर्येतनरूपायाश्चिच्छक्तेधाधिष्ठात्र्यधिष्ठेययोरभेदं मत्वा 'योगनिद्रा जगत्पतेः । सैवा प्रसन्ना वरदा' इत्यादिना तत्र जडचेतनयोः सामानाधिकरण्यम् । अत्र मूलभूतजडशक्त्यभेदमायाकुण्डलिनीत्यादिशब्दव्यवहियमाणा या अधिष्ठात्री चिच्छक्तिरपि तदभेदान्महामायादिसंज्ञाभाक् । एवं तमोमयी कालीसंज्ञाशक्तिरपि निद्रा माहादिभिः पुरुषज्ञानावरक-त्वान्महामाया इत्युच्यते । मूलशक्त्यभेदाच्च । सा चैवं शक्तिः मनोधिष्ठिता एव उपास्या । तत्र शक्तस्य शक्तिं प्रत्याश्रयत्वेपि कार्योत्पत्तौ शक्तेरेव प्राधान्यम् । अतः शक्तिरुपास्येति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । एवं मुक्तिदातृत्वं सर्वाश्रयत्वादिभ्यवहारोपि समंजसः । उपास्यत्वं च महाकाल्यादिद्वारा मूलशक्तेरेवेति सर्वं समंजसम् । अन्यच्च तत्रतत्र वक्ष्यामः । अस्याः शापोद्धारो-त्कीर्लने काल्यायनीतन्त्रोक्ते त्रयोदशाध्यायं पठित्वा प्रथमं पठेत् । ततो द्वादशद्वितीयो तत एकादशतृतीयाविति क्रमेण पठेत् । सप्तमं द्विरिति शापोद्धारः । प्रथमं मन्त्रपञ्चरित्रं पठित्वा ततः प्रथमतृतीयो पठेदित्युक्तीलनम् इति कैरलाः ॥

अथ प्रसंगास्तोत्रविधिः । तत्र बाराहीतन्त्रे । 'आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाक्येयतः । हस्तसंस्थापनादेवि भवेद्-धर्मफल यतः । यावत् पृथक्तेऽध्यायस्तावत् विरमेत्पठेत् । यदि प्रमादादध्याये विरामो भवति प्रिये । पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुकृतापठेदेवि शिरःकम्पादिकं त्यजेत्' । तथान्यत्र । 'प्रणवं पूर्वमुच्चार्य स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ये च प्रणवं दशादिसुबान्नादिपुरुषः । नमोन्तं च पठेत्स्तोत्रं वाचकं तु प्रशस्यते' । यत्तु कीलकं 'शनेस्तु जाप्यमानंस्मिन्स्तोत्रे संपत्तिरुचकैः' इति तद्वस्तुष्वैः पाठनिषेधकं स्वरानिषेधकं च । 'पुस्तके वाचनं शस्तं सहस्रादधिकं यदि । ततो न्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना' । विनापीत्यर्थः । ऋषि छन्दोङ्गं विन्यस्य पठेत्स्तोत्रं समाहितः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं न्यासमाचरेत् । भीष्म-पर्वणि या गीता सा प्रसस्ता क्ली युगं । विष्णोः सहस्रनामाख्यं स्तोत्रं पापप्रणाशनम् । गजेन्द्रमोक्षणं चैव तथा काश्यपक-स्तवः । नारसिंहं तथा स्तोत्रं स्तोत्रं श्रीरामसंज्ञकम् । देव्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नामसहस्रकम् । श्लोकार्कं नीलकण्ठं शैवं नामसहस्रकम् । त्रिपुरायाः प्रसादाख्यं सूर्यस्व स्तवराजकम् । पैत्रोश्चित्तवो यश्च इन्द्राक्षीस्तोत्रमेव च । वैष्णवं च महा-लक्ष्म्याः स्तोत्रमिन्द्रेण भाषितम् । भार्गवाख्येन रामेण सप्तमन्त्रानि करण्यतः । शुद्धेनाचलमितेन पठितव्यं प्रकृतम् ।

स्वयं लिखितं स्तोत्रं नात्राङ्गणलिपिं पठेत् । नच स्वयं कृतं स्तोत्रं तथान्येव च यत्कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भाषितं तु यत् । कश्चित् 'अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां कृष्णायां तु समाहितः । ददाति प्रतिगृह्णाति । नान्यथैवा प्रसीदति' इति कीलकग्रन्थे । सप्तशतीग्रन्थे शिवशापतदुद्धारबुक्ती । यथा वैकृतिकरहस्ये । ततः कृताञ्जलिभूत्वा स्तुवीत चारैतौरेभः । एकेन वा मध्यमेन नेकेनेतरयोरिह । चरितार्थं तु न जपेज्जपच्छिद्रमवाप्नुयात्' इति । 'अर्गलां कीललं चादौ जपित्वा कवचं पठेत् । अष्टसप्तशतीं पश्चात्क्रम्य एष ऋचोदितः' । इति (केरल) स्तोत्रपठनविधिः ॥

॥ श्रीर्जयति । सामविधिब्राह्मणेऽथ यः कामयते पुनर्न प्रत्याजायेयमित्यपुनर्भवमधिकृत्य तदनुसंधेयांस्याः मन्त्र उक्तः । 'रात्रिं प्रपद्ये पुनर्भू मयोभू कन्यां शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतां कुमारिणीमादित्यः श्री चक्षुषेवान्तः प्राणाय सोमो गन्धायापः स्नेहाय मनोनुज्ञाय पृथिव्यै शरीरमिति' । अस्य रात्रौ जपमात्रास्तिद्धिः । अस्य फलं मरणकालज्ञानं परमफलं तु मोक्ष इति तत्रैवोक्तम् । अयं च देवीविषयो मन्त्रः । कन्यां कुमारिणीमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । रात्रिं तद्रूपाम् । 'अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी' इति देवीमुपक्रम्य हरिवंशोक्तेः । पुनर्भूः असुरवधार्थं नानावतारग्रहणात् । अतएव मयोभूः प्राणिनां सुखदात्री । कन्या अजातपुंसशरीरितरुच्या चातिसुन्दरीति शिवोक्तेः । शिखण्डिनी मयूरपिच्छभूषणा मयूरकलापध्वजा च 'भूषणैस्तु मयूराणामङ्गदार्थं भास्वरा । ध्वजेन शिखिवर्हणांमुच्छ्रितेन समावृता' इति हरिवंशोक्तेः । पाशहस्ता असुरवन्धनार्थम् । तथा युवतिः नित्यं बाल्यवार्धकावस्थारहिता । कंसमोहनावतारे क्षणं शैशवाभिनयेपि तदानीमेव यौवनाविकरणोक्तेः । एवंभूताया राज्यभिमानीदेवतायाः प्रभावादादित्यश्चक्षुषे चक्षू रक्षितुं भवतु यत्नवान् भवत्स्विति क्रमेणार्थः । मनस्तदधिष्ठात्री देवता अनुज्ञाय अनुज्ञामानं रक्षितुं भवतु । पृथिव्यै शरीरमित्यस्य विभक्तिविपारेणामेन पृथिवीशरीरायेत्यर्थः ॥

अथास्य सप्तशतीत्वव्यवहारप्रयोजकसप्तशतहोममन्त्रविभागो दर्शितः कात्यायनोक्तम् । 'मार्कण्डेयऋषिः प्रोक्तो प्रथमः श्लोक्तः प्रिये । व्योमादिवर्णसंभूतो द्वितीयः स्वरसंयुतः' । व्योम दकारस्तस्यादिः सकारः द्वितीयः स्वर आकार इत्यर्थः । 'नृपान्तं प्रवदेन्मन्त्राः सर्वे चाष्टादश प्रिये । वैश्वोवाच ततः श्लोका व्योमाद्याः पञ्च मन्त्रकाः' । व्योमाद्य आयो येषामिति मृगनयनावतस्मासः । 'नृपस्योक्तिमन्तवर्णो द्वादशस्वरसंयुतः' । मन्तवर्णो यः सच द्वादशस्वरेण एकारेण युक्त आदिभूत इत्यर्थः । 'सकारो बिन्दुसंयुक्तश्चान्ते स्तो मनुरीदशौ' २६ मनुर्मन् इत्यर्थः । 'वैश्वोवाच पुनर्देवि स्त्रीकादश आदितः' । स्त्रीकादशः एकारः । 'वह्निबीजं बिन्दुयुक्तमन्ते स्यान्मनुपंचकम्' । वह्निबीजं रमिति २० 'मार्कण्डेयऋषिप्रोक्तं मन्त्रत्रयमुदाहृतम् । तादिवर्णं च भुवनस्वरयुग्माखणं परम्' भुवनस्वर औ तद्युक्तं वाखणं वै इति । 'राजोवाचेतिषण्मन्त्रा आदितास्ताः शुमानने । अथोवाच ऋषिं ज्ञानमस्तीत्यादि सुरेश्वरि । तवैश्वरेश्वरी चान्ते मन्त्रा वै द्वादश स्फुटाः । राजोवाचेति भगवानादिरन्ते विदावर । मन्त्रत्रयमिदं ख्यातं ततो ऋषिरुवाच । नित्यैव सा यदा चादौ प्रभुरन्तेऽष्टमन्त्रकः । ब्रह्मोवाच ततश्चोक्त्वा त्वं स्वाहादिमहासुरैः । अन्ते पञ्चदशैते स्वर्गमन्त्राश्च परमेश्वरि' । एवं स्तुत्यादिऋष्युक्तिर्वान्त मन्त्राश्च सप्त वै । ततो भगवदुक्तिस्तु भवेदादिमनुद्वयम् । वक्षितेति च ऋष्युक्तिर्मन्त्रो द्वौ परमेश्वरि । ऋष्युक्तिश्च तथेत्यादिमन्त्रद्वयमुदाहृतम् । सर्वे श्लोकास्त्रिंशदध्यायेऽष्टयुक्तास्तिति स क्रमात् । मध्ये चतुर्विंशतिका अर्धमन्त्राः प्रकीर्तिताः । सर्वोवाहुतयो ज्ञेयाश्चतुस्तरकं शतम् । उवाचान्तास्त्रिंशदध्या मन्त्रा भुवनसंस्थकाः १४ ॥ इति प्रथमचरितनिर्णयो नाम विंशतितमं पटलम् २० ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच । द्वितीये ऋष्युवाचेति नवषष्ठ्याहुतिः क्रमात् ॥ २ ॥ ततस्तृतीयेऽध्याये तु ऋषिरुवाच देशिके । पञ्चत्रिंशच्च वै मन्त्राः श्लोका ज्ञेया वरानने । देव्युवाचेति मन्त्रान्ते मन्त्रश्लोको मतः प्रिये । ऋषेरुक्तिः पुनः श्लोकाः पञ्च मन्त्राः सनातनाः । एवमाहुतयस्तत्र चत्वारिंशच्चतुर्थताः ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्रमतो देवि ऋष्युक्तिः षट्च विंशतिः । पुनस्तथैव ऋष्युक्तिः श्लोकौ द्वौ मन्त्ररूपिणौ । एवं स्तुतेति मन्त्रोयमतिगुह्यं सुपादाम् । देव्युवाचेति त्रिवर्ता मन्त्रोयं षोडशाक्षरः । देवा ऊचुस्ततश्चोक्त्वा भगवत्या कृतं वदेत् । मन्त्रोयं शतवर्णाद्यो द्वादशोत्तरयुक् पुनः । ततो ऋषिरुवाचेति इतिप्रसादितेतिवै । चतुःसंख्यास्तु ते श्लोका मन्त्रास्तावन्त एव हि । श्लोकाश्चतुर्थेऽध्याये तु षट्त्रिंशत्परमेश्वरि । अर्धमन्त्रद्वयेनैव चत्वारिंशद्विद्युक् पुनः । एवं मध्यचरित्रस्य पञ्चाशच्च शतोत्तरम् । तथा पंचायुतं मन्त्रा महालक्ष्म्या विभेदतः । इति मध्यमचरित्रमन्त्रनिर्णय एकविंशतितमं पटलम् २१ ॥ ४ ॥

ऋषिरुवाचेति पुरा विष्णुमायां प्रहृष्टुवाः षण्मन्त्राः श्लोकरूपास्ते देवा ऊचुस्ततः परम् । नमोदेव्यादितः श्लोकास्त्रिंशद्द्विचक्रमूर्तिभिः । विष्णुमायादितो भ्रान्तिरूपानि त्रीणि त्रिद्युक् । अवतारे पृथङ्मन्त्रास्तेषां त्रिषष्टिराहुतिः । चित्तिरूपेण मन्त्रेण आहुतित्रयमुचरेत् । एवं मन्त्रा अशीतिस्ते ऋषिरुवाच इत्यथ । एवं स्तवादिद्युक्तानां त्वया कस्माच्च गृह्यते । मन्त्राः सप्तदशैते तु ऋष्युक्तिश्च निशम्येति वै । इत्यादित्रितयमन्त्रैः शुद्धभेदाः प्रकीर्तिताः । अथ दूत उवाचेति देविदेव्येश्वरः परम् । इत्यादिनवमन्त्राश्च पुना ऋषिरुवाच । इत्युक्तेत्यादिमन्त्रेणैकेन च सरस्वति । देव्युवाचेतिश्लोकास्तु चत्वारो मन्त्रभेदतः । उक्तोवाच्येति पुनरप्यवल्लिप्तासि इत्यथ । मन्त्राश्चत्वारि विज्ञेयाः देव्युवाच ततः परम् । एवमेतद्वली शुभो स च युक्तं करोतु यत् । इति मन्त्रद्वयं श्लोकवज्रमन्त्राश्च ते नव । एकोनत्रिंशच्च शतादधिका मन्त्ररूपकाः । इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ऋषि-

स्वाध्यायार्थं श्लोकाश्चत्वार ईरिताः । पुनः ऋषिस्वाध्यायेति तेनाहसस्ततः परम् । मन्त्रत्रयमिदं प्रोक्तं देव्युवाचेति वै तदा । दैत्येक्षरेण प्रहितो एकमन्त्रः प्रकीर्तितः । ततश्च ऋषिस्वाध्याय इत्युक्तः सोम्यधावत । इत्यादि द्वादशश्लोकभेदास्ता देवता-
हुतयः क्रमात् इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ऋष्युक्तिराज्ञ इत्यादित्रयोविंशतिमातरः । ऋषिस्वाध्याय तावानीतो मातृभेदद्वयं
क्रमात् । सप्तविंशत्यत्र देवि भवन्त्याहुतयः क्रमात् । अत्राध्यायद्वये देवी धूम्राक्षी तु प्रकीर्तिता । इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
ऋषिषण्डे च निहृत इत्यध्यायावसानकम् । त्रिषष्ट्याहुतयः प्रोक्ता एका अर्धाहुतिः क्रमात् । रक्ताक्षीदेवता अष्टौ महाश-
क्त्याः प्रकीर्तिताः । इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ राजाविचित्रमित्यादिश्लोकद्वयमुदाहृतम् । ऋषिश्चकार कोपं हि इत्यादिश्लोकरूप-
तः । एकचत्वारिंशदिति आहुतिर्नवमे शुभे । इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ऋषिर्निशुम्भं निहृतमित्यादिद्वयमन्त्रकम् । ततो
देवीतिमन्त्रौ द्वौ एकैवाहंमनुमतेतः । पुनर्देव्येकमन्त्रेण व्यक्तमन्त्रा उदीरिताः । ऋषिस्ततः प्रवहते सार्धद्वाविंशतित्रयम् । द्वात्रिं-
शन्मन्त्रस्तत्र एको ह्यर्धमनुमतेतः । दशमे सिंहमासीना शूलपाशविधारिणी । मुख्या चतुर्भुजा बाणचापहस्ता शुभेक्षणा । इति
द्वाविंशतितमं पटलम् ॥ २२ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः । ऋषिः सुमेधा विख्यातः प्रोक्तो देव्या हुते शुभे । चतुर्विंशत्तया श्लोका मन्त्रास्तसंख्यकाश्च ते ।
ततो देव्येकमन्त्रेण वरदाहं सुरेश्वरि । देवा ऊचुस्तथा सर्वबाधाप्रशमनं तथा । श्लोकैकैकेन देवेशि देव्युवाच ततः परम् । वैव-
स्वतेन्तरे प्राप्तेत्यादिश्लोकाश्चतुर्दश । सार्धा सर्वाहुतिर्देवि पञ्चाशत्यशंसयुता । वैष्णवी देवता ह्यत्र महामण्डवाहिनी । इत्येकाद-
शोऽध्यायः ॥ ११ ॥ देव्युवाचेति च तत एभिः स्तवैश्च मां तथा । दुरैत्यर्धेन सहिता अष्टविंशतिरूपकाः । ततश्च ऋषिस्वाध्याय
इत्युक्त्वा श्लोकमादितः । अर्धयुग्मवभिः श्लोकैर्मन्त्रास्तसंख्यका मताः । एवं तु द्वादशोऽध्याये एकचत्वारिंशदाहुतयः
इति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ततस्त्रयोदशोऽध्याये ऋषिस्वाध्याय इत्यथ । एतत्ते कथितं भूषेत्यादि सार्धत्रयं मनुः । मनुचतुष्ट-
यमित्यर्थः । मार्कण्डेय उवाचेति इति तस्य वचोदितः । श्लोकषट्कं ततो देवी उवाच परमेश्वरी । यत्प्रार्थ्यते त्वया भूप
श्लोकैकैकेन तोषकृत् । मार्कण्डेय उवाचेति ततो वक्ष्ये मनुत्रयम् । देव्युवाच पुनश्चैव स्वल्पश्लोकत्रयेण वै । अर्धानासेव मन्त्र-
त्वाद्भवत्यत्र षडाहुतिः । षट्संख्याहुतिरित्यर्थः । ततो मार्कण्डेय इति इति दत्त्वा तयोरिति । द्वौ मन्त्रौ पुनरुक्तौ सार्धविंशतिमा
मनुः । एकोनविंशत्संख्याकाहुतिरत्र विधीयते । एवं त्रयोदशोऽध्याये होमतर्पणकर्मणि । शतानि सप्तसंख्यानि तव प्रोक्तानि
रौजले । सकारादिनकारान्तो मनुः परमदुर्लभः । स संप्रदायविधिना ज्ञातव्यो मम बलभे । अन्यथा विकलो मन्त्रः सत्यं
सत्त्वं मयोदितम् तत्र मन्त्रे स्थाहन्ता एते मन्त्रा नमोन्ताः तर्पणे तर्पयाम्यन्ताः, इति त्रयोविंशतितमं पटलम् ॥ २३ ॥

केचित्तु मन्त्रं पठित्वा ततस्तदध्यायेदेवतायै नम इति पूजनमित्याहुः । एवं होमाशक्तौ जयन्तीमन्त्रेणैव होम उक्तोऽन्यत्र
पूजा चेति दिक् । कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रविभाग एवाभिमुखैः स्पष्टीकृत्य दर्शितस्तथा हि । “अष्टसप्तत्युसरानां श्लोकानां शत-
पञ्चकम् । प्रोक्तं सप्तशतीस्तोत्रं तत्सप्तशतसंख्यया ॥ १ ॥ विभज्य जुहुयान्मन्त्रमिति कात्यायनीमतम् । मार्कण्डेय उवाचैकः
सावर्णायास्ततः परम् ॥ २ ॥ श्लोकमन्त्राः सप्तदश अर्धश्लोकात्मकस्ततः । एकोनविंशदेवं स्युर्वैश्योक्तिर्विंशतिस्तथा ॥ ३ ॥
पुनरर्धं पुनः श्लोकत्रयमर्धं पुनर्भवेत् । पञ्चविंशतिरेवं स्याद्राजा षाड्विंशतिस्ततः ॥ ४ ॥ अर्धश्लोकात्मको मन्त्रो मन्त्रसंख्या
प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ पुनरर्धं पुनः श्लोकत्रयमर्धं पुनर्भवेत् । मार्कण्डेयः पुनर्धार्धश्लोकः श्लोकात्मकः पुनः ॥ ६ ॥ अर्धश्लोकात्मको
मन्त्रो राजार्धश्लोकमन्त्रकः । मन्त्राश्चत्वारिंशदेवं श्लोकमन्त्रचतुष्टयम् ॥ ७ ॥ पुनरर्धमृषिधार्धश्लोकमन्त्राः पुनर्दश । पुनरर्धः
पुनः राजा एकोना षष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥ पुनरर्धं पुनः श्लोकः पुनरर्धं पुनर्कृषिः । पुनरर्धं पुनः श्लोकाः षण्मन्त्राः पुनरर्धकम् ॥ ९ ॥
नेत्रां भगवतीं पिष्णोरितुलां तेजसः प्रभुः । इत्येव पाठो मन्त्राणामेकसप्ततिरुच्यते ॥ १० ॥ ब्रह्मार्धश्लोकमन्त्रोऽथ श्लोकमन्त्रा-
त्रयोदश । अर्धश्लोक ऋषिधार्धश्लोकः श्लोकास्तु पञ्च वै ॥ ११ ॥ पुनरर्धं तु मन्त्राणां सप्तपञ्चवतिः स्मृता । भगवानर्धमन्त्रेर्धं
ऋषिश्लोकाधार्धं पुनः ॥ १२ ॥ श्लोकः पुनर्कृषिश्लोकद्वयमन्त्रद्वयं भवेत् । श्लोकानामष्टसप्तत्या चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ १३ ॥
अध्यायादावेव ऋषिस्वाध्यायेति सकृन्मनुः । अष्टषष्टिमिताः श्लोकास्तावन्तो मनवः स्मृताः ॥ १४ ॥ एकोनसप्ततिः सर्वेऽध्याये
मन्त्रा द्वितीयके । आदावृषिस्वाध्यायैः पञ्चविंशततः परम् ॥ १५ ॥ निहृत्यमानायाः श्लोका मुखरागाकुलाक्षरम् । इत्यन्ता
देव्युवाचैको गर्जगर्जेति चापरः ॥ १६ ॥ श्लोका ऋषिस्वाध्याये पुनश्च श्लोकपञ्चकम् । चतुश्चत्वारिंशदेवं सर्वे मन्त्रास्तुती-
यके ॥ १७ ॥ भगवत्या कृतं सर्वमित्यर्धश्लोकमन्त्रकः । यदयं निहृतश्लोकद्वये देवी ततः परम् ॥ १८ ॥ ऋषिश्लोकास्तु
चत्वारो मनवः परिकीर्तिताः । षट्त्रिंशच्छ्लोककेऽध्याये चत्वारिंशद्द्वयाधिकम् ॥ १९ ॥ षट्सप्ततिश्लोकश्लोककेऽध्याये मन्त्रास्तु
पञ्चमे । एकोनविंशदधिकं शतं कात्यायनीमतम् ॥ २० ॥ एको ऋषिस्वाध्याये पुरा शुभादयश्च षट् । श्लोकमन्त्रास्ततो
देवा ऊचुर्वैवाह्यो मनुः ॥ २१ ॥ नमो देव्यादिकाः श्लोकाः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः । त्रयोदशैवं मन्त्रास्तु या देवीत्याद्योपि
च ॥ २२ ॥ एकविंशतिकाः श्लोका आन्यन्तास्तेषुमन्त्रकाः । प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेयाः सर्वे त्रिषष्टिकाः ॥ २३ ॥ पुनः
श्लोकात्मको मन्त्रस्त्रिमन्त्रः श्लोककः पुनः । त्रयोविंशच्छ्लोककेषु मन्त्रा वै सप्तषष्टिकाः ॥ २४ ॥ या देवी सर्वभूतेषु
विष्णुमायेति शब्दिता । नमस्तस्यै इति प्रोक्तो विंशत्यक्षरको मनुः ॥ २५ ॥ नमस्तस्यै इति प्रोक्तो द्वितीयश्चतुरक्षरः ।
अष्टाक्षरस्तृतीयोपि नमस्तस्यै नमोनेमः ॥ २६ ॥ एवं द्वात्रिंशतिश्लोकैर्धैवं मन्त्रत्रयं युधेः । पूर्वैस्त्रयोदशैर्मन्त्रैः सहाशीतिस्मृता

॥ २७ ॥ स्तुता सुरति च आकट्यं चैव पुनःकृषिः । पुनः सप्तदशश्लोकाः कृषिः आकट्यं ततः ॥ २८ ॥ दूतध्वं नवश्लोकाः कृषिः कांश्चिन्मन्त्राः ततः । एक इत्यस्यैकश्लोक इत्यर्थः । चतुःश्लोकी पुनर्दूतध्वतुःश्लोकी पुनः शिवा ॥ २९ ॥ श्लोकद्वयं मिलित्वा तु चत्वारिंशन्मन्त्राधिकम् । अशीत्यापि च संयोगे एकोनत्रिंशताधिकम् ॥ ३० ॥ शतमेवं तु विशेषमाहुतीनां च पञ्चमे । विंशतिः श्लोकसंयुक्ते षष्ठेऽध्याये प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥ सर्वे श्लोका मन्त्ररूपा देव्यैकाय कृषित्रयम् । चतुर्विंशतिमन्त्राणामित्येवं परिकीर्तिताः ॥ ३२ ॥ पञ्चविंशतिश्लोकयुक्तेऽध्याये मन्त्रास्तु सप्तमे । सर्वे मन्त्राः श्लोकरूपा कृष्युवाच द्वयं ततः ॥ ३३ ॥ सप्तविंशतिरेवं तु मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता । सार्धैकषष्टिश्लोकादधेष्टमेध्याये प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥ एकषष्टिश्लोकमन्त्रा अन्तेर्धश्लोकमन्त्रकः । आदावेको कृषिर्धैव त्रिषष्टिर्मेन्त्रसन्ततिः ॥ ३५ ॥ एकोनचत्वारिंशद्भिः श्लोकैर्युक्ते समीरिताः । अध्याये नवमे मन्त्रास्तावन्तोऽपि मनुद्वयम् ॥ ३६ ॥ राजा कृषिर्धैव चैकचत्वारिंशन्मनुस्त्वयम् । सार्धसप्तान्वित्विंशतश्लोकेस्तु दशमेन्विते ॥ ३७ ॥ सप्तविंशतिमन्त्रास्तु श्लोकरूपास्ततोऽन्तिमः । अर्धश्लोकात्मको मन्त्रो कृष्युवाचद्वयं तथा ॥ ३८ ॥ देव्युवाचद्वयं चैव द्वात्रिंशन्मन्त्रसंग्रहः । श्लोकानां सार्धपञ्चाशज्ज्ञेयमेकादशे स्फुटम् ॥ ३९ ॥ पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्रास्तु अन्तेर्धश्लोकमन्त्रकः । शाकम्भरीति विख्यातिरिति तदा यास्यान्यहं भुवि ॥ ४० ॥ एषोर्धमन्त्र इत्याहुः केचिदत्र विचक्षणाः । देवीद्वयमृषिर्धैवो देवा एकमितीरितम् ॥ ४१ ॥ पञ्चाधिकास्तु पञ्चाशन्मन्त्रा इत्याहुः परस्फुटम् । अष्टत्रिंशतश्लोकयुक्तेऽध्याये द्वादशात्मके ॥ ४२ ॥ चत्वारिंशच्च एकश्च मन्त्रास्तत्राहुतिद्वयम् । अर्धश्लोकात्मकश्लोकाः सप्तत्रिंशन्मिता कृषिः ॥ ४३ ॥ देव्युवाचेति चैककमेवं संख्या स्फुटोदिता । त्रयोदशे सार्धसप्तदशश्लोकाः प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥ कृषिस्त्वाचेत्यारभ्य भोगस्वर्गापवर्गदा । इत्यन्ताः पञ्चमन्त्रास्ते मार्कण्डेयस्ततः परम् ॥ ४५ ॥ इति तस्य वचः ध्रुवैत्यर्धमन्त्रस्तथा स्मृतः । श्लोकमन्त्रास्ततो इत्याहुः पञ्चैवाप्यर्धपञ्चकम् ॥ ४६ ॥ देव्युवाचेति मन्त्रत्रयं ततः श्लोकस्तु मन्त्रकः । मार्कण्डेयस्ततो मन्त्रः श्लोकौ मन्त्रद्वयं ततः ॥ ४७ ॥ ततो देवी षडर्धाणि सप्त मन्त्राः प्रकीर्तिताः । मार्कण्डेयस्ततो मन्त्रद्वयं मन्त्रत्रयं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ आहुत्या त्वधिको मन्त्रः सावर्णिर्भविता मनुः । एकोनत्रिंशत्संख्याका मन्त्रा अत्र स्मृता बुधैः ॥ ४९ ॥ केचित्तु । 'एकादशार्धाहुतयो द्वादश श्लोकमन्त्रकाः । उवाचवचनैः षड्भिर्मन्त्रास्ते उक्तसंख्यकाः' इत्याहुः ॥ ५० ॥ तत्र कात्यायनीतन्त्रविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ॥

अथ वाराहीतन्त्रे । 'चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम । एकाद्वत्त्यादिपाठानां प्रत्यहं षष्ठानां नृणाम् ॥ १ ॥ संकल्प्य पूज्यां संपूज्य न्यस्यान्नेषु मनुस्सकृत् । पञ्चाद्वल्लिप्रदानेन फलमाप्नोति मानवः' ॥ २ ॥ न्यासप्रकारश्च नवार्णविधाने उक्तः । 'उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं षष्ठेभ्यः । प्रहदोषीप्रशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने ॥ ३ ॥ महाभये समुत्पन्ने सप्तवृत्तमुदीरयेत् । नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥ ४ ॥ मुच्येत्प्राणार्तिजाद्वयादिति वा । 'राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् । अर्कावृत्त्या कामसिद्धिर्वैरिनाशश्च जायेते ॥ ५ ॥ मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियात् । सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः' ॥ ६ ॥ कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राजभीतिविनाशाय वरस्योच्चाटनाय च ॥ ७ ॥ कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टदशकं प्रिये । महारणविमोक्षाय विंशतावृत्तं षष्ठेभ्यः ॥ ८ ॥ पञ्चविंशवर्तनाच्च भवेद्द्वन्द्वविमोक्षणम् । संकटे समनुप्राप्ते दुष्प्रवृत्तिभये सदा ॥ ९ ॥ जर्जितं च संकुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते । वैरिद्वन्द्वौ व्याधिद्वन्द्वौ धननाशे तथा क्षये ॥ १० ॥ तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैकातिपातके । कुर्याद्यन्त्राच्छतं वृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥ ११ ॥ विपदस्तस्य नश्यन्ति ततो याति परां गतिम् । श्रियो वृद्धिः शतावृत्त्या राजद्विस्तथा परा ॥ १२ ॥ मनसा चिन्तितं देवि सिध्येदष्टोत्तराच्छतात् । शताचमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ॥ १३ ॥ सहस्रावर्तनालक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा । प्राप्नो मनोरथान्कामाभरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ यथाचमधः क्रतुषु देवानां च यथेह हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥ १५ ॥ उत्पत्तिचरितस्तोत्ररूपत्रितयात्मकत्वात् । 'अथवा बहुनोक्तेन किमन्येन वराननेन । चण्डयाः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥ १६ ॥' एतास्तेव कामनासु तत्तत्संख्याकस्तोत्रपाठे विशेष उक्तो मराचिकल्पे । 'रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये सप्तशतीस्तवम् ॥ १७ ॥ प्राप्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम् ॥ १८ ॥' अत्र रात्रिसूक्तं देवीसूक्तं च वैदिके इति केचित् । रात्रिसूक्तं प्रथमाध्यायस्य विशेषरीसूक्तम् । देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादि पञ्चमाध्यायस्थमित्यपरे । अन्योपि प्रकारस्तन्त्रोक्तः । 'कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी । वृद्धैकोत्तरया जाप्यं पूर्वसंपुटितं तु तत् । एवं देवि मया प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकैर्न पायसा' । प्रतिश्लोकैरेति कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रोपलक्षणम् । 'रात्रिसूक्तं प्रतिक्रुचं तथा देव्याश्च सूक्तम्' इति । पश्चान्तरे । कृचमित्युक्तमन्त्रोपलक्षणम् । 'हुत्वान्ते प्रजपेत्स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने' इति ।

अपरश्च । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि नवरात्रविधानकम् । जपेदेकोत्तरां वृद्धिं दिनानि नव संख्याया । नवाक्षरीविधानेन संपूज्याथ विचक्षणः । सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं त्र्येकं च यथाविधि । मध्ये चैकोत्तरां वृद्धिं जपेदेव्याः स्तवं मनुम् । हुत्वा दशांशतो होमं तत्र सिद्धिं समाप्नुयात्' । अपरश्च 'जपेद्विंशं समाश्रित्य मासमेकं तु यो नरः । हुत्वा बिलदलैर्मसं मधुरत्रययोगतः । हुत्वा दशांशतो वापि कमलैः क्षीरसंयुतैः । धनदेन समां लक्ष्मीं प्राप्नुयादुत्तमां ध्रुवम् । हरगौरीतन्त्रे 'श्रीकामः पुष्टिकामो वा सुष्टिमार्गकमेण तु । जपेच्छकादिमारभ्य शुभभैत्यवधावधि । आदिमारभ्य प्रजपेत्तथाच्छेषं समाचरेत् । शान्त्यादिकारः

सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण तु । सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः । संकटे चान्त्यमारभ्य पश्चादग्निं समापयेत् । ब्राह्मणद्वारा करणे तु विशेष उक्तस्तत्रैव । 'पञ्च स्वर्णाः शतावृत्ते लक्षावृत्ते तु तत्रयम् । पश्चाद्वत्ने स्वर्णमेकं त्रिरावृत्ते तदर्धकम् । एकावृत्ते पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो वुधः' इति ॥

अथ ऋष्यादि ॥ प्रथमचरित्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । महाकाली देवता । नन्दा शक्तिः । रक्तदन्तिका बीजम् । अग्निस्तत्त्वम् । महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यमचरित्रस्य विष्णुर्ऋषिः । उष्णिक्छन्दः । महालक्ष्मीदेवता । शाकम्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । वायुस्तत्त्वम् । महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । अन्त्यचरित्रस्य शंकर ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । महासरस्वती देवता । भीमा शक्तिः । भ्रामरी बीजम् । रविस्तत्त्वम् । सरस्वतीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । शतावृत्तादौ कामनाभेदेन होमभेद उक्तः वाराहीतन्त्रे । 'हुनेत्प्रदीपिते बह्वौ तिलधान्यादितण्डुलान् । धर्माधिक्यसंसृद्धौ मोक्षार्थं पायसं हुनेत् । मारणे मोहने चैव तथोच्चाटनकर्मणि । हुनेन्मांसं त्रिमन्वाक्तं मोहने मधुपायसम् । स्तम्भने मातुलफलं वश्ये तु क्षितिसर्पेणान् । धर्माधिक्यकामोक्षार्थं पूर्वाशामिमुखो हुनेत् । मोहने मारणे चैव हुनेद्दक्षिणामुखः । उच्चाटने उत्तरास्य इत्याह भगवान्भवः' । कोडतन्त्रे । 'प्रत्येकावर्तनं देवि ह्यमधेन संमितम् । त्रिरावृत्त्या लभेत्कामान्पश्चाद्वत्या रिपूजयेत्' इति सर्वेष्टसिद्धिः । कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारिधीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् । इत्येतन्नायत्री यजुर्वेदे ॥

अथ गायत्रीप्रयोगान्तरं कात्यायनीतन्त्रे । पूर्वाह्णे षोडशाङ्गुलमितं चतुरोन्नतं स्थण्डिलं कृत्वा तत्र शुद्ध गोघृतेनेकस्मिन्पात्रे रुद्रवर्तिषु त्रयोदश दीपान्प्रज्वाल्य तेषु प्रथमदीपे प्रथमाध्यायदेवतामावाह्य आसनपाथादिगन्धदानान्तां पूजां कृत्वा पुष्पसमर्पणसमये वक्ष्यमाणैर्नवभिः श्लोकैः प्रतिश्लोकं पुष्पाणि समर्पयेत् । ततः प्रथमाध्यायसमाप्ते वक्ष्यमाणश्लोकैः पुष्पाणि समर्प्य धूपदीपो दत्त्वा पायसनेवेयं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणां च दत्त्वा नीराज्य एकं ब्राह्मणं कुमारीं सुवासिनीं च भोजयेत् । संकल्पयेद्वा । एवं तत्तदध्यायदेवतावाहनादिब्राह्मणभोजनान्तं प्रत्यध्यायं कुर्यात् । अन्ते प्रभूतनैवेद्यादिभिर्महापूजा । अनुग्रहे पूर्वाह्णे समाप्तिः निग्रहे पराह्णे । श्लोकास्तु 'विश्वेश्वरी जगद्धात्री' स्तुतासुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात् 'करोतु सा नः शुभहेतु' २ या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैः' ३ या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः करोतु सा नः शुभहेतुरी' ४ सर्ववाधाप्रशमनं' ५ अत्र वैरिनाशनमित्यत्र रोगनाशनमित्याशुहः । एवं दैत्यतापितैरित्यपि सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये' ६ सृष्टिस्थितिविनाशानां' ७ शरणगतदीनार्तां' ८ सर्वस्वरूपे सर्वेशे' ९ एतेनृग्रहे नवश्लोकाः । वक्ष्ये तु विशेषः ॐ ह्रीं रक्तचापुण्ड्रे तूर्णं धमुकं मे वशमानय स्वाहा । अनेन प्रत्यध्यायमाद्यन्तयोः पूजा सर्वान्ते अयुतमन्त्रश्च दशसाहसम् । होमयेत्कद्रुतैलेन रक्तचन्दनराजिकाः । सङ्कल्लःकुतिमात्रेण राजानं वशमानयेत् । मधुना चाशोकपुष्पं रात्रौ हुत्वा तु पूर्ववत् । चक्रवर्ती भवेद्दृश्यश्चण्डीमन्त्रप्रभावतः । अन्ते शत ब्राह्मणाः कुमार्यश्च भोजनीयाः । धर्मार्थं बिल्वपत्रैः पूजा वक्ष्यार्थं करवीरिर्जपाकुसुमैर्वा पुत्रार्थं तुलसीदलैः पुष्ट्यर्थं पद्मजैः महाप्रयोगे तु षोडशाध्यायैः स्वर्णमूर्तिं कृत्वा कलशस्थापनं कृत्वा तदग्रे घटेर्गलयन्त्रे वा दीपं स्थापयेत् । यन्त्रमन्त्रं सर्वसाधारणं स्थापनं महति कार्ये ऊनपञ्चाशद्दिनानि मध्ये चतुर्विंशतिः तदर्धमल्पे ब्राह्मणास्त्रयो महत्कार्ये प्रयोगकर्तारः अल्पे एकः । निग्रहे तु सर्ववाधाप्रशमनमित्यस्याग्रे एवमुक्त्वा समुत्पश्येति पठेत् ॥

अत्र प्रयोगे क्वचित्तर्पणमप्युक्तम् । त्रयोदशपात्राणि दुग्धेनापूर्याद्यन्तयोः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा प्रतिश्लोकं प्रथमाध्यायदेवतां तर्पयामीति प्रयोगेण तर्पयेत् । तत्तत्त्रयोदशस्वप्निषु क्रमात्तत्तदध्यायदेवता आवाह्य संपूज्य प्रतिश्लोकमोक्षप्रथमाध्यायदेवतायै नमः स्वाहेति मन्त्रेण पायसेन जुहुयात् । प्रत्यहं यावत्प्रयोगसमाप्तिं त्रयोदश ब्राह्मणाः सुवासिन्यः कुमार्यः एकोनृपनीतोऽष्टवर्ष एक उपनीतश्च भोजनीयाः । परार्थे प्रयोगे तु सत्याः संतु यजमानस्य कामा इति प्रतिश्लोकं प्रत्यध्यायं वा पठेत् । इदं सर्वत्र परार्थे प्रयोगे तु बोध्यम् । अत्र त्रयोदशपात्रेषु त्रयोदशदीपा इत्युत्तमः पक्षः । एकपात्रे त्रयोदश दीपा इति मध्यमः । एकस्मिन्नेव पात्रे त्रयोदश दीपा इति देवता चेत्यधमः पक्षः । यथोक्तविधदीपेषु अक्षतपुञ्जेषु जलपात्रेषु अभिषु कुमारीषु वा कार्यः इत्युपवेशः ॥

अथ प्रयोगान्तराणि कात्यायनीतन्त्रोक्तानि ॥ प्रतिश्लोकमाद्यन्तयोः मन्त्रं जपेन्मन्त्रसिद्धिः । सप्रणवमनुलोमव्याहृतित्रयमादौ अन्ते तु विलोमे तदित्येवं प्रतिश्लोकं कृत्वा शतावृत्तपाठे तु शीघ्रसिद्धिः । प्रतिश्लोकमादौ जातवेदस इति ऋचं पठेत् । अपमृत्सुनिवारणायादावन्ते शतं त्र्यम्बकमन्त्रं जपेत् प्रतिश्लोकं तन्मन्त्रजप इति वा । प्रतिश्लोकं शरणगतदीनार्तश्लोकं पठेत् सर्वकार्यसिद्धिः । प्रतिश्लोकं करोतु सा नः शुभेत्यर्थं पठेत् सर्वकामाप्तिः । स्वामीष्टवप्राप्त्यै एवं देव्या वरं लब्ध्वेतिश्लोकं प्रतिश्लोकं पठेत् । सर्वापन्निवारणार्थं प्रतिश्लोकं दुर्गेति पठेत् । अस्य केवलस्यापि श्लोकस्य कार्यानुसारेण लक्षमयुतं सहस्रं शतं वा जपः । सर्वाभापेत्यस्य लक्षजपे श्लोकोक्तं फलम् । इत्थं यदा यदेति श्लोकस्य जपे महामारीशान्तिः । ततो वने नृपो राज्यमिति मन्त्रस्य लक्षजपे पुनः राज्यलाभः । हिनस्ति दैत्यतेजासीत्यनेन सद्दीपबलिदाने घण्टाबन्धने च बाह्वप्रहशान्तिः । आशावृत्तिमनुलोमेन त्रयोदशाध्यायं पठित्वा ततो विपरीतक्रमेण द्वितीयां कृत्वा पुनरनुलोमेनेत्येवं दशाध्यायं पठित्वा ततो विपरीतमावृत्तित्रये उज्जेषु प्रकारेषु शीघ्रं कार्यसिद्धिः । सर्वापत्तिविनाशाय दुर्गेत्येत्यन्तेर्ध्वं ततो यदन्ति

यच्च दूरके इत्युच्यते तदन्ते दारिद्र्यदुःखेत्यर्थमेवं कार्यानुसारेण लक्ष्मयुतं सहस्रं शतं वा जपः । वांसीसीत्युच्यते प्रतिश्लोकं षोडशक्षीप्राप्तिः । मारणार्थमेवमुक्त्वा समुत्पत्येतिश्लोकं पठेत् मारणोक्तावृत्तिभिः फलसिद्धिः । ज्ञानिनामपि चेतासीति श्लोकस्तस्य जपमात्रेण सद्योमोहनमित्यनुभवसिद्धम् । प्रतिश्लोकं तच्छ्लोकपाठे त्वदयम् । रोगानशेषानिति श्लोकस्य प्रतिश्लोकं पाठे पृथक् जपे वापि विद्याप्राप्तिः । भगवत्या कृतं सर्वमित्यादिद्वादशोत्तरशताक्षरो मन्त्रः सर्वकामदः सर्वापमिवा-रणश्च । देवि प्रपन्नार्तिहर इति श्लोकस्य यथाकार्यं लक्षायुतसहस्रशतान्यतमे प्रतिश्लोकं पाठे सर्वापमिवृत्ति सर्वकामा-सिद्धिः । एषु प्रयोगेषु प्रतिश्लोकं दीपाम्रे केवलमेव वा नमस्कारकरणे शीघ्रं सिद्धिः । प्रतिश्लोकं कामबीजसंपुटितस्यै-कचत्वारिंशद्दिनेषु विराज्यते सर्वकार्यसिद्धिः । एकविंशतिपर्यन्तमुक्तरीत्या प्रत्यहं त्रयोदशावृत्तौ वशीकरणम् । मायाबीज-पुटितस्य षट्बीजस्य पञ्चवसहितस्य सप्तदिनपर्यन्तं त्रयोदशावृत्तौ उच्चाटने सिद्धिः । तादृशस्यैव दिनचतुष्टयमेकदशावृत्तौ सर्वोपदवनाशः । एकोनपञ्चाशदिनपर्यन्तं प्रतिश्लोकं श्रीबीजसंपुटितस्य पञ्चदशावृत्तौ लक्ष्मीप्राप्तिः । प्रतिश्लोकमेबीजसंपुटितस्य शतावृत्त्या विद्याप्राप्तिः । ॐ ह्रीं नम इत्येतत्संपुटितप्रथमचरित्रस्य प्रतिश्लोकं पाठ आदावन्ते क्रमेण श्लोकान्ते विपरीतक-मेणेत्यर्थः । एवमप्रेषि ह्रीं नम इत्येतत्संपुटितो मध्यमचरित्रस्य श्लोकं प्रति वा पाठः । ॐ ह्रीं नम इत्येतत्संपुटितोत्तमचरि-त्रस्य पाठे शीघ्रं कार्यसिद्धिः । तत्र प्रथमचरिते सौः बीजेन षडङ्गन्यासः । त्रिगुणा तामसीत्यादिषड्भिः रहस्योक्तं ध्यानम् । तत्र प्रथमचरितस्य मार्कण्डेय ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महाकाली देवता । नन्दा शक्तिः । सौः बीजम् । अग्निस्तत्त्वम् । इष्टसि० । मध्यमचरित्रस्य सुमेधा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महालक्ष्मीदेवता । शाकम्भरी शक्तिः । ह्रीं बीजम् । वायुस्तत्त्वम् । इष्टसि-द्धये० । ह्रीं बीजेन षडङ्गं सर्वदेवशरीरे इत्यादिसप्तभिः रहस्योक्तं ध्यानम् । उत्तमचरित्रस्य शिव ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महासरस्वती देवता । भीमा शक्तिः । ह्रीं बीजम् । सूर्यस्तत्त्वम् । काम्यसि० । ह्रीमिति षडङ्गं गौरीदेहात्समुद्भूता इत्या-दिरहस्योक्तं ध्यानम् । ऐमिति बीजमाद्यचरितस्येत्यन्यत्र । ह्रीमिति आद्ये श्रीमिति मध्यमे ह्रीमित्यन्ते । एतान्येव क्रमेण तत्तरेयतापूजने इत्यन्यत्र ॥

अत्र सर्वकामनाभेदेन ध्यानभेद उक्तः वश्ये रक्ततरम्' ध्यानं पौष्टिके कर्तुं उच्चाटने धूम्रं मारणे कृष्णं संतानेच्छायां नी-लोत्पलदलद्वयामं रत्नाकारं , ध्यानं सर्वकामदं युद्धकल्पान्ताग्निसमतया ध्यानं जलभयेऽपि ऋष्युक्तं ध्यानं विषादिभये पीयू-षवृष्टिपूतपूर्णचन्द्रसदृशं । एकदिने संपूर्णपाठाशक्तौ पाठोऽयं विप्रकारकः । एवं क्रमेण सप्तभिर्दिनेरेकावृत्तिः । एकैकं चरित्रमे-कस्मिन्दिने इति त्रिभिर्वा केरलाः । एतेषां मूल्यानि कात्यानीतन्त्रे दृष्टव्यानि ।

तन्त्रान्तरे । अस्य सप्तशतीमालामन्त्रस्य । नारायण ऋषिः । गायत्री छन्दः । शुम्भमर्दिनीरूपा दक्षिणामूर्तिदेवता । ह्रीं बी-जम् । सोहं शक्तिः । दुर्गाप्रीत्यर्थं जपेवि० । ॐ यन्मोहो ज्ञानिनोरपि अङ्गुष्ठाभ्यां हृदये । निद्रां भगवतीं विष्णोस्तर्जनीभ्यां स्वाहा । ॐ जयेति देवाश्च मुदा मध्यमाभ्यां वषट् । ॐ आजघान भुजे सव्ये अनामिकां हुम् । ॐ हते तस्मिन्महादीर्घे कनिष्ठिकाभ्यां षोषट् । ॐ नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्तं करतलकरपृष्ठाभ्यां फडित्युक्तम् । संपूर्णसप्तशतीस्तोत्रस्य समा-कण्डेयौ ब्रह्मविष्णुशिवात्मा सुमेधा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । चण्डिका महाकाली महासरस्वतीरूपा देवताः । नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयः । रक्ताक्षीदुर्गाभ्रामर्यो बीजानि । अभिवाग्वर्कस्तत्त्वानि । इष्टार्थे विनियोगः । इति ब्रह्मोत्तरख-ण्डनामि कचिल्लिखितम् । अस्य स्तोत्रस्य श्लोकादिद्वामरतन्त्रेष्युक्तम् । अधुना देवि वक्ष्यामि मालामन्त्रं नवार्णजम् । यस्य स्मरणमात्रेण भुक्तिं मुक्तिं लभेन्नरः ॥ १ ॥ ब्रह्मणा त्वेकवारिण श्लोकाः प्रोक्ताश्चतुर्दश । समाधिनाप्रा प्रोक्तास्तु श्लोकाश्चाष्टौ द्वि-वारतः ॥ २ ॥ तथा वार्धेन सहिता भगवानेकमेकधा । त्रिधा प्रोक्ताश्च विभुधैः सार्धं षट्त्रिंशदेव हि । सार्धं न्यूना । षट्त्रिंश-दित्यर्थः । देव्या द्वादशधा सार्धैकोनषष्टिः प्रकीर्तिताः । ऋषिणा सप्तविंशत्या चत्वारि च शतानि वै । सार्धोष्टोत्तरकाण्यत्र दूतेनोक्ता द्विधा प्रिये । श्लोकाश्चयोदशैवात्र प्रोक्ताः प्राणप्रिये मम । एवं सप्तशतीसंख्या श्लोका अष्टौ च सप्ततिः । शतानि पञ्च देवेशि तेषां सप्तशताहुतिः । विष्णुमायादितो आन्तिरूपान्ते आहुतिप्रयम् । चितिरूपेण देयं तु आहुतीनां त्रयं प्रिये इति । एवं होमाशक्तौ जयन्तीमन्त्रेणैव होम उक्तोन्यत्र पूजा इति दिक् ॥

अथैतत्स्तोत्रस्य पाठे डामरकल्पोक्तो नवार्णसंपुटीकरणप्रयोगविधिः । तत्रादौ तदुद्धारः । ऐबीजमादीनुसमात्रदीप्तिं ह्री-सूर्यतेजोयुतिमद्वितीयम् । ह्रीमूर्तेर्वैश्वानरतुल्यरूपं तृतीयमानन्त्यसुखाय चिन्त्यम् ॥ १ ॥ चांशुद्वजाम्बूनदकान्तिं तुर्यं सुपद्मं रक्ततरं प्रकल्प्यम् । षाण्ममप्रातिहरं सलीलं त्रैसप्तमं कृष्णतरं रिपुघ्नम् ॥ २ ॥ विषाण्डरं स्वष्टममासि सिद्धं तेषूपवर्णं नवमं विशालम् । ऐं ह्रीं चामुण्डायै त्रिबे इति नवाक्षरो मन्त्रः । नामिमात्रे जले सहस्रजपत्कवितावाफिः । असुनजपात् राज-बन्धनसंकटादिभ्यो मोक्षः । अस्मिन्नवाक्षरे मन्त्रे महालक्ष्मीर्यवस्थिता । तस्मात्सुसिद्धिः सर्वेषां सर्वदिक्षु प्रदीपकः । अतोत्र सिद्धादिविचारो नास्तीति ज्ञापितम् । नवाक्षरस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । छन्दास्तुक्तानि मुनिभिर्गान्यनुष्णिग-नुष्टुभः । देव्यः प्रोक्ता महापूर्वाः काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयश्च मुनिस्मृताः । स्याद्रक्तवन्तिक्का दुर्गाभ्रामर्यो बीजसंख्यः । अभिवाद्युभगस्तत्त्वं फलं वेदत्रयोद्भवम् । भगः सूर्यः । सर्वाभीष्टसिद्धयर्थं च विनियोग उदाहृतः ।

ऋषिच्छन्दोदेवतानि शिरोमुखहृदि न्यसेत् । शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । मन्त्राणां पल्लवो वासो मन्त्राणां प्रणवः शिरः । शिरःपल्लवसंयुक्तो मन्त्रः कामदुघो भवेत् । नमोन्तः शान्तिके पुष्टौ प्रणिपाते च कीर्तितः । वत्साकर्षण-होमेषु स्वाहान्तः सिद्धिदायकः । 'यन्त्रभजनकार्येषु सुघोरभयनाशने । वषडन्तः प्रकल्प्यस्तु प्रह्वाम्नाविनाशकः । उचाटने तु संप्राप्ते मन्त्रः फट्पल्लवान्वितः' । एते पल्लववासस्तत्तत्कर्मणि चण्डीपाठेपि श्लोकान्तादौ योज्याः । तथा 'न्यासहीनो भवेन्मूको मृतः स्याच्छिरसा विना । अपल्लवस्तु नमः स्यात्सुप्तः स्यादासनं विना । गुहं विना द्यूथा मन्त्रः श्रव्यजापस्तु शून्यकः । निर्वैम्यो दुष्टदक्षः स्यादन्यबीजस्तु कीलितः' । दुष्टदत्तः दुष्टाय दत्त इत्यर्थः । 'देवच्छन्दर्षिहीनो यः स तु प्रोक्तो भुजंगमः' । मूकादयो मन्त्रा वज्याः । वैदिके मन्त्रे न पल्लवादिविचारः । ही चण्डिकायै इत्यनेनास्य मन्त्रस्य च पडङ्गन्यासो न वा धी-जात्मकसमस्तमन्त्रेण च षडङ्गम् । हृदयाय नमः शिरसे स्वाहाशिखायै वषट् कवचाय हुम् नेत्रत्रयाय वौषट् अस्त्राय फडिति क्रमः । अक्षं सर्वदिक्षु बोध्यम् । मन्त्रबीजमन्त्रास्ते चण्डिकातृप्यतामिति मन्त्रेण तर्पणम् । एवं होमादिष्वप्यहम् । लिखेदष्टदलं पद्मं कुङ्कुमागरुचन्दनैः । पद्ममध्ये लिखेच्चक्रं षट्कोणं चण्डिकामयम् । षट्कोणचक्रमध्यस्थमायं बीजत्रयं न्यसेत् । तत्र मध्यबीजे महालक्ष्मीः तद्दिक्षु महाकाली वामे सरस्वती पूर्वाद्विषट्कोणेषु बीजान्यन्यानि विन्यसेत् । इदं पूजायन्त्रं पद्मासनाद्यन्यतमं आसनम् । तथा सप्तशतीश्लोकैर्न्यासः । खड्गिनी शूलिनीत्यादि पठित्वा श्लोकपञ्चकम् । आद्यं कृष्णतरं बीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् । आद्यमैमिति । 'श्लेष्म पाहि नोदेवीत्यादिश्लोकचतुष्टयम् । पठित्वा सूर्यसदृशं द्वितीयं सर्वतो न्यसेत् । द्वितीयं हीमिति । 'सर्वस्वरूप इत्यादिश्लोकानां पञ्चकं पुनः । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं स्वतनौ न्यसेत्' । तृतीयं क्लीमिति । उक्तैरेव श्लोकैरावृत्तिद्वयेन षडङ्गन्यासोपि क्वचिदुक्तः । 'ततः पडङ्गं कुर्वीत विभक्तमूलवर्णकैः । एकैकैकेन वर्णेन चतुर्भिर्युगलेन च । संमस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि षट् सुधीः' । ततः क्वचित् । 'एवं न्यासविधिं कृत्वा सृष्टिमुद्रां विलोकयेत् । अर्घ्यपात्रं प्रतिष्ठाप्य पूरयेच्छुभवारिणा । गन्धपुष्पाक्षतांस्तत्र विन्यस्य नृपनन्दन । ध्यात्वा मनसि सर्वार्थान्दस्तौ दत्त्वाभिमन्त्रयेत् । रक्षार्थं तस्य कर्तव्या चक्रमुद्रास्तस्युता । अर्घोदकेन संस्कारं पूजाद्रव्यस्य पूर्ववत्' ॥

अथ महाकाल्यादिदेवतात्रयप्यानम् । 'खर्ज-चक्रगद्गेषुचापपरिधानं शूलं भुशण्डी शिरः पाशान् संदधती करैश्चित्रनयनां सर्वाङ्गभूषाभृताम् । नीलास्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां यामस्तौच्छयिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम् ॥ १ ॥ अक्षतक्षपरशु गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कुण्डिकां दण्डं शक्तिमसिं च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधती हस्तैः प्रवालप्रभां सेवे सौरभमार्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम् ॥ २ ॥ घण्टाशूलहलानि शङ्खमुसलं चक्रं धनुः सायकं हस्ताब्जैर्दधती घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम् । गौरीदेहसमुद्रवां त्रिजगतामाधारभूतां महापूर्वामत्र सरस्वतीमनु-भजेच्छुम्भादिदेवतादिबीम् ॥ ३ ॥ ततः उक्तयन्त्रे पञ्चोपचारैः पूज्याः । 'एवं कृत्वा जपेक्षसप्तकुं तद्दशांशतः । पायसान्नेन जुहुयात्पूजिते हेमरेतसि । एतदेवास्य पुरश्चरणम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठेत् । पुष्टितं मूलमन्त्रस्य जपेदा-प्रोति वाञ्छितम् । शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् । चण्डीसप्तशतीमध्ये संपुटोमुदाहृतः । सकामैः संपुटो जाप्यो निष्कामैः संपुटं क्वचित् । सप्तशत्याश्चित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः । छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली तु देवता । वाग्धी-जं पावकस्तत्त्वं धर्मायै विनियोजनम् । मध्यमे तु चरित्रेऽत्र मुनिर्विष्णुरुदाहृतः । उष्णिक् छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजम-प्रिजा । वायुस्तत्त्वं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः । उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप्छन्दो देवतास्य महा-पूर्वा सरस्वती । कामो बीजं रविस्तत्त्वं कामाप्त्यै विनियोजनम् । क्वचित् संपूर्णस्तोत्रस्य मार्कण्डेय ऋषिः । ब्रह्मविष्णुरुदा ऋषयः । महाकाल्यादयस्तिस्रो देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि । ऐंहींक्लींबीजानि । चामुण्डा शक्तिः । अमिवायु-सूर्यास्तत्त्वानि । सर्वैष्टसिद्धयर्थे जपे विनियोग इत्युक्तम् । 'एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा शर्वोक्तमार्गतः । सार्थं स्मृत्वा पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् । समाप्तौ तु महालक्ष्मीं देवीं ध्यात्वा षडङ्गम् । जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेत्' । आदा-वन्ते अष्टशतं जपः । 'आधिनस्य सिते पक्षे आरभ्यामिति विधिं सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेक्षदं दशांशं होममाचरेदिति ॥

अथ शतचण्डीविधिः । 'शंकरस्य भवान्या वा प्रासादनिष्ठे शुभम् । मण्डपं द्वारवेद्याढयं कुर्यात्सध्वजतोरणम् । तत्र कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोपि वा । स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा वृणयाद्दश वाडवान् । जितेन्द्रियान्सदाचारान् सुशीला-न्सत्यवादिनः' । वाडवा ब्राह्मणाः । 'पञ्चभिः सप्तभिर्वापि नवैकादशमित्तया । अदीर्घदिवसैः क्षिप्रं विदध्याचण्डिकामखम् । अयुष्मन्ब्राह्मणैः कार्यं शताहृतं सुसिद्धये । त्रिपञ्चसप्तनवभिर्दिनैः पक्षेण वा पुनः । देवीमाहात्म्यपाठं तु युग्मैर्विप्रैः कृतं तु यत् । निष्कलं च भवेत्सर्वभूतिनाशमवाप्नुयात्' । इति वचनत्रयं क्रोडतन्त्रनाम्ना पठ्यते तत्तु निर्मूलम् । अष्टमीनवमीचतुर्द-शीपूर्णिमासु यथा शतावृत्तिसमाप्तिर्भवति तथ्य आरम्भः कर्तव्य इति संप्रदायिकाः । 'व्युत्पन्नाश्चण्डिकापाठरतांलजादयावतः । मधुपर्कविधानेन स्वर्गवजादिवानतः । जपार्थमासनं मालां दद्यात्तेभ्योऽपि भोजनम् । ते हविष्यान्नमश्नन्तो मन्त्रार्थ-मस्तमाप्सः' । यस्मै शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं दशकृतः सचेतसः । नवार्णं चण्डि-कामन्त्रं जपेत्सुखायुतं वृषट् । संपुटीकरणजपादिति शेषः । प्रत्येकं ब्राह्मणैः अयुतजपः कार्यः । 'जपमानः पूजयेच्च कन्या-

नां दशकं शुभम् । द्विवर्षाद्या दशाब्दान्ताः कुमारीः परिपूजयेत् । एकाब्दाद्याः प्रीत्यभावो रुद्राद्याः तु विवर्जिताः । तासां क्रमेण नामानि कुमारी १ त्रिमूर्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ कालिका ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९ एतरेव नाममन्त्रैस्तासां पूजा । तत्र हीनाधिकार्त्ता व्रणयुक्ता अन्धका काणा कुरूपा केकरा रोमयुग्देहा दासीजा रोमिण्यः इत्येवमाद्या वज्याः । 'विप्रां सर्वेष्टसिद्धये यशसे क्षत्रियोद्भवाम् । वैश्यजां धनलामाय पुत्रायाँ शूद्रजां यजेत्' इति । गन्धपुष्प-धूपदीपभक्ष्यभोज्यैर्यथाशक्ति वस्त्राभरणैश्च पूजिता । 'वैशां विरचिते रम्ये सर्वतोभद्रमण्डले । षट् संस्थाप्य विधिवत्तत्रावाह्या-चर्येच्छ्वाम् । तदग्रे कन्यकाश्चापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि । उपचारस्तु विविधैर्नवाणाम्ब्रणैरपि । ततः । 'उंकारः प्रथमं पीठं पूर्णपीठमतः परम् । तृतीयं कामपीठं च पूजयेत्संप्रदायतः । आग्नेय्यादिचतुर्दिक्षु पूज्यं देवीचतुष्टयम् । जया न विजया चैव जयन्ती चापराजिता' । पूर्वोक्तयन्त्रे पूर्वकोणे सरस्वत्या ब्रह्मा श्रीसहितो विष्णुर्नैऋत्ये उमया शिवो वायव्ये षट्कोणचक्रमन्य-स्थमन्यवीजे महालक्ष्मीः महाकाली महासरस्वती तदक्षिणवामयोः उदक्सिहो दक्षिणे महिषः षट्कोणेषु नन्दजारक्तदन्तिका शाकम्भरीदुर्गाभीमाभ्रामर्यः सविन्दुनामाद्यवर्णाद्यास्ताराद्याश्चासां नाममन्त्रः पूजादौ । तारः प्रणवः । अष्टपत्रेषु ब्रह्माणीमाहं-श्वरीवैष्णवीवाराहीनारसिंहीऐन्द्रीचामुण्डा उत्करीत्या नाममन्त्रैः पूज्याः । ततो विष्णुमायादिचित्यन्तास्त्रयोविंशतिदेवताः । प्रागादिक्रमेण केशरेषु पूज्याः ततो विष्णुमायाद्याः । कचित्तु एवम् विष्णुमाया १ चेतना २ बुद्धिः ३ निद्रा ४ क्षुधा ५ छाया ६ शक्तिः ७ तृष्णा ८ क्षान्तिः ९ जातिः १० लज्जा ११ शान्तिः १२ श्रद्धा १३ कान्तिः १४ लक्ष्मीः १५ धृतिः १६ वृत्तिः १७ स्मृतिः १८ दया १९ तुष्टिः २० पुष्टिः २१ माता २२ भ्रातिः २३ तद्गुणस्त्वैवविशोक्ताः । 'तालमूले च संपूज्यमाधा-रादिचतुष्टयम् । आधारः कर्मशेषौ च चतुर्थी पृथिवी नृप' । गृहकोणेषु । गणेशः क्षेत्रपालो वट्टको योगिन्यः इन्द्राद्याश्चेति । 'एवं चतुर्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत्' । तत्र प्रथमेऽहि एकावृत्तिः द्वितीये द्वे तृतीये तिस्रः चतुर्थे चतुरः । प्रतिब्राह्मणं होमद्रव्याणि । 'पायसान्नैस्त्रिमध्वकैर्द्राक्षारम्भाफलादिभिः । मातुलिर्गैरिष्टुखण्डैर्नारिकेलैः पुरः स्थितैः । जातीफलैराप्रफलैरन्यैर्मधुरवस्तु-भिः' इति । 'सप्तशत्या दशावृत्या प्रतिमन्त्रं हुतं चरेत् । अयुतं च नवार्णेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वावरणं देवानां होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाहुतिं सम्यक् देवताग्री विस्तृज्य च । अभिषिञ्चेच्च यष्टारं विप्रौघः कलशोदकैः । निष्कं सुवर्णमथवा प्रत्येकं दक्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः पृथग्विधैः । तेभ्योपि दक्षिणां दत्त्वा गृहीयादाशिषस्ततः । एवं कृते जगद्दस्यं सर्वं नश्यन्त्युपद्रवा इति । कुर्यादेवं विशुद्धात्मा चण्डीसाहस्रके विधिम् । विद्यावतः सदाचारान्ब्राह्मणान्पुण्य-याच्छतम् । प्रत्येकं चण्डिकापात्रान्विदध्युस्ते दिशामतात् । अयुतं प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं नववर्णकम् । पूर्वोक्ताः कन्यकोः पूज्याः पूर्वमन्त्रैः शतं शुभाः । वेदाहमेव संपाद्य होमं कुर्युः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शतावृत्या प्रतिमन्त्रं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्वोक्तैर्द्रव्यैःसंचयैः । होतृभ्यो दक्षिणां दत्त्वा पूर्वोक्तान्भोजयेदद्विजान् । सहस्रसंमितान्साधून्देव्याराधनतत्परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नृणाम् । सिद्धयत्यभीप्सितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारीदुर्मिक्षरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनो-द्यः । एतद्दशगुणो विधिरयुतं प्रजपेयुस्ते इति । 'यस्याः प्रभावमतुलं श्लोकमुक्त्वा कृताञ्जलिः । दद्याद्गोमिथुनान्यष्टावाचार्याथ सुभक्तिमान् । चतुर्विंशतिसंख्याकिर्होमगायार्त्तकैः सह । एकैकं दशविप्रैर्भ्यो दद्याद्गोमिथुनं समम् । निकत्रयसमायुक्तं वस्त्रालं-कारभूषितम्' इति । 'यथकार्यं समुद्दिश्य क्रियते ह्यतचण्डिका । तत्तत्तस्य महालक्ष्मीः सत्यमाशु प्रयच्छति' । कचिद्दुर्ग्रामले इत्युक्त्वा द्रव्यान्तराण्यपि होमे उक्तानि । 'तत्र प्रधानहोमः स्यान्निमधूद्भूत उत्तमः । प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा । यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा । किंशुकैः सर्षपत्वग्निभर्दभैर्दूर्वाङ्कुरैस्तथा । करवीरं रक्तपुष्पै रक्तोत्पलसितैरपि । रक्तच-न्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः' इति । अथ ब्रह्माण्डपुराणनाम्ना प्रत्यच्यायं श्लोकसंख्या कचिदुक्ता । 'तत्राद्यचरितार्यायाँ श्लोकैकाशीतिरुत्तमा । अथ मध्यचारेत्रे तु अष्टस्वेकसुसंख्याकाः । मध्यमायाश्चतुःसप्तचतुर्वेदसवेदकाः । अथोत्तमचारेत्रे तु षडभिःश्लोकमागिता' इति । 'अमीषोमाध्यायवती गीता सप्तशती स्मृता' । तथा क्वचार्गलाकीलकानामपि श्लोकसंख्या उक्ताः । 'श्रीवज्रकवचस्यापि त्रिपञ्चाशच्छ्लोकशालिता । अर्गलाकीलके श्लोका द्वयष्टाविंशतिसंख्याकाः । अथो रहस्यत्रयस्य त्रयो-ध्यायामनुधुवाः' इति च । तत्र कवचस्य चामुण्डा देवता । ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अङ्गन्यस्ता देव्यः सायुधामातरो बीजम् । दिग्बन्धदेवतास्तत्त्वम् । अर्गलायाः विष्णुरनुष्टुप्छन्दः । नवाणो मन्त्रः शक्तिः । मन्त्रोदिता देव्यो बीजम् । सप्तशतीमन्त्रस्त्वम् । कवचस्य शिव ऋषिः इतरदर्गलावत् । तथा प्रथमचारेत्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । महाकाली देवता । नन्वज्ज शक्तिः । रक्तदन्तिका बीजम् । अमिस्तत्त्वम् । पौष्टिके विनियोगः । मध्यमचारेत्रस्य विष्णुर्ऋषिः । महालक्ष्मीदेवता । रक्त-म्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । उष्णिक छन्दः । वायुस्तत्त्वम् । ईप्सितप्राप्त्यर्थे जपे विनियोगः । उत्तरचारेत्रस्य शिव ऋषिः । महासरस्वती देवता । छन्दावनुष्टुप्छन्दः । भीमा शक्तिः । भ्रामरी बीजम् । सूर्यस्तत्त्वम् । उच्चाटनादौ विशेषतो विनि-योग इति । तत्तु कात्यायनीतन्त्रोक्तमन्त्रविभागेन विरोधात् निर्मूलमिति ध्येयम् । इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसती गर्भजनगोजीभट्टकृते मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशत्याह्यचण्डीस्तोत्रस्य व्याख्यानं चण्डीस्तोत्रप्रयोगविधिः समाप्तः ॥

इत्येवमादयः प्रयोगविधयः समाप्ताः ॥

सप्तशती ।

—→(१०८)←—

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमश्चाण्डिकायै । मार्कण्डेय उवाच ।

(१ गुप्तवती.) अथादौ चण्डीशन्दस्य विवरणम् । तत्र चण्डी नाम परब्रह्मणः पञ्चमहिर्षादेवता । चण्डभानुश्चाण्डिका इत्यादावियतानवच्छिन्नाऽसाधारणगुणशालिपरत्वेन चण्डपदस्य प्रयोगदर्शनात् । इयत्तायाश्च देशकालवस्तुकृतत्रैविध्येन तादृशपरिच्छेदत्रितयराहित्यस्य परब्रह्मैकलिङ्गत्वात् । यद्यपि चण्डि कोप इति धातोर्निष्पत्तिस्तदापि 'कस्य विभ्यति हेवाश्वात्तरोषस्य संयुगे' इत्यादिना । 'प्रसादो निष्कलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव क्षियः' इत्यादिना च महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तस्तादृश एव कोपं चण्डिधातोर्मुख्यवृत्त्याप्रवृत्तेस्तद्वादेव 'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कारदर्शनात् 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्माद्भिषेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्यादिश्रुत्या वाय्वादिभयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव । अतएव 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति ध्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैव उच्यते । युधविशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमीमांसायां कम्पनादित्यधिकरणे । तस्माच्छब्दात् पुंश्लोकक्षणे ङीप् चण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैः । 'नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्माति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन । धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यामुक्ता शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणस्याश्रयस्त्वेक एव ॥ कर्तृत्वं तत्र धर्मा कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्य धर्मः पुरूपमात्मा सकलजगदुपादानभावं विभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः प्रोक्ते धर्मप्रमेदावपि निगमविदां धर्मिवद् ब्रह्मकोटी' इति । एकमेव ब्रह्मानादिसिद्ध्या मायया धर्मा धर्म्येति द्विविधमभूत् । सृष्ट्यारम्भे यत् प्राथमिकमीक्षणं 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति । 'सोऽकामयत्' 'तत्तपोऽकुर्वत्' इत्यादित्रिविधभृतिसिद्धं ज्ञानेच्छाक्रियासमष्ट्यात्मकत्वं स एव ब्रह्मधर्मः स च धर्माभिन्न एव । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति ध्रुतेः । तस्यैव धर्मत्वाच्छक्तिरिति संज्ञा । अतएव 'अधातो धर्मजिह्वासा' इति कीलोपनिषत्प्रथमसूत्रे जैमिनितन्त्रस्थप्रथमसूत्र इव न धर्मशब्दश्चोदनालक्षणार्थजडवस्तुपरः । अपितु ब्रह्मधर्मरूपविच्छक्तिपर एव । तेन तत्र धर्मपदमपनीय ब्रह्मपदप्रक्षेपस्त्वविदुषामनेवेति समर्थितं तद्भाष्येस्माभिः । अस्त्यैव धर्मस्यान्या अपि संज्ञाः कथयता नागानन्दसूत्रेण धर्मस्वरूपमेव विशिष्य विवृतम् । 'एष एव विमर्शधितित्वेनान्यमात्मास्वरसोदिता परा वाक् स्वातन्त्र्यं परमात्मोन्मुख्यमैश्वर्यं सत्त्वं सत्ता स्फुरता सारो मानुका मालिनी हृदयमूर्तिः स्वसंविन्त्यन्द इत्यादिशन्दैरागमैरुद्घोष्यते' इति तत्प्रवृत्तिनिमित्तानि तद्भाष्ये एव विवृतानि । स एव धर्मो महाविष्णुभक्तानीमेदेन द्विविधो भूत्वा जगदः सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहारमकुरुष्वपञ्चकर्ताऽभूत् । जपाकुसुमस्यैव रजनकर्तृत्वेऽपि रागाश्रयत्वेन मात्रा स्फटिकस्यैव शुद्धस्यापि धर्मिणः सामिध्यमात्रेण कर्तृत्वव्यवहारः । तद्वतो धर्मोऽपि न जडो न जीवः अपि तु 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः' इत्यादिशक्तिसूत्रोक्तस्वरूपं ब्रह्मैक्युपनिषत्सिद्धान्त इति श्लोकद्वयस्य पिच्छितो निश्चयितोऽर्थः । अस्यदादीनां हि सृष्ट्युपकारार्थलोचनात्मिका ज्ञानेच्छाकृतिरूपा वृत्तिर्घटमहं जानामीत्यादिः । भाविकटविषयकज्ञानायाकारमेदेन परस्परविरक्षणा त्रिविधा स्वयंजडाधना । जडस्य घनस्यान्तःकरणस्य परिणामः । घनानामेव जडानां विषयीकाररूपसम्भवेनापि घनेनैव विशिष्टा । स्वयमपि पारिच्छिन्ना पारिचारिरपि पारिच्छिन्नैरेव युक्ता । पारिच्छिन्नजडघनहृद्धारसम्भवेनाप्याससहिता च । शुद्धब्रह्मणः प्राथमिकी वीक्षा तु सर्वांशे कोमलत्वात् । वृत्तिरूपाऽप्यास्माकीनवृत्तिधर्मराहित्यादत्यन्तविरक्षणा सती ब्रह्मकोटावैव निविशते इति भाषः ॥ तदेतदुक्तं बृहद्वासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे श्लोके सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रकल्प्य । 'तदात्मनि स्वयं किञ्चित्स्वेत्यामधिगच्छति । अग्रहीतात्मकं संविदहंमशः तद्वैकम् । भाविनामार्थकल्पनैः किञ्चिद्द्विदितरूपकम्' । आकाशादणु शुद्धं च 'सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा परमा सत्ता सचेतचेतनोन्मुखी । विभ्रामयोग्या भवति किञ्चित्प्रभ्यतया तदा । घनसंवेदना पश्चाद्भावि जीवादिनामिका । सम्भवत्याप्तकल्पा यदोद्यति परं पदम्' इत्यादि । तदोकायामपि । सन्मात्रस्य ब्रह्मणः 'स ईक्षत लोकांशुसृजा' इति ध्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति । तदिति त्रिभिः । अग्रहीतात्मकम्, अहंकाराध्यासरहितम् अतएव संविन्मात्रेणाहंताविमर्शः सर्वस्मिन्नपि सृज्यविषयीभावविनामरूपानुसन्धानंशेऽपि किञ्चिदेव संतुष्टमिव । अतएव आकाशादप्येव च ननु घनम्, अतएव शुद्धमेव घनमालिन्याभावभ्रह्मैव नैत्यातां गच्छतीव सती सचेतचेतना ईक्षणावृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चित्प्रभ्य-

तया वाक्प्रवृत्तिविषयधर्मलाभेन तदा चित्रामयोग्या भवतीत्यर्थः । पश्चात्तु सैव वृत्तिश्चिराद्वृत्त्या घनीभूता सम्यगेव आत्मक-
लना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदप्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा भाविहिरण्य-
गर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह । घनेति । ईदृशेक्षणायात्मकचण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्मा-
भिन्नानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वती महाकाली महालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्त-
राणि । तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्मे चण्डिकेति व्यवहारः । एवं व्यष्टीनां वामा ज्येष्ठा-
ऽतिरौद्रीति । पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति । ब्रह्मा विष्णु रुद्र इति रूपभेदेन । समष्टेरपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अन-
न्तास्तन्प्राप्तरादवगन्तव्याः । त्रितयसमष्टित्वादेषा तुरीयेति शक्तिरहस्यादौ निर्दिश्यते । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् ।
'गिरामाहुर्देवीं दुहिण्यदुहिणीमागमविदो हरेः परनी पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
महामाये विश्वं भ्रमयसि परब्रह्मदक्षिणै' इति । मार्कण्डेय इति । भागुरिं प्रतीति शेष इति केचित् । कचित्सुस्तकेषु तु ।
'तपस्यन्तं महात्मानं मार्कण्डेयं महामुनिम् । व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत । मार्कण्डेय महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रवि-
शारद । ध्रोतुमिच्छाम्यशेषेण देवीमाहात्म्यमुत्तमम्' इत्याद्या पूर्वपीठिका दृश्यते ॥

(१ चतुर्थी) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ 'एकमूर्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपानलक्ष्ये । काच्युतेचरतया विवर्तते
प्राज्ञशक्तिमहमतनोस्मि ताम् ॥ १ ॥ श्रीचतुर्भुजधरामृतान्धसा चण्डिकासुचरितं विविच्यते । धीरसार्थ इह तुष्यतां यतः कीरगी-
रपि सतां विनोदिनी' ॥ २ ॥ प्राक्किल भगवद्वादरायणान्तेवासी जैमिनिर्मेहाभारतविषयेषु चित्पदार्येषु सन्दिहानो मार्कण्डेय-
महर्षिमुपगम्य प्राचक्षत । अथ नायमस्माकं कथाक्षण इति सर्वार्थाऽभिज्ञान्विन्याचलनिवासिनश्चतुरः पक्षिणः पृच्छ इति
मुनिनोपदिष्टोऽष्टावपि तथैवाकार्षात् । पुनश्च जैमिनिप्रश्नानुरोधात्सर्गादिपुराणाङ्गव्याख्यानावसरे तुरीयपुराणाङ्गव्याख्यासया
मार्कण्डेयभागुरिसंवादात्मकमितिहासमनुवर्तयतोऽष्टमं मन्त्रन्तरमुपक्रममाणा धर्मपक्षिण ऊचुः मार्कण्डेय उवाचेति । मृक-
ण्डोरपत्यं पुमान्मार्कण्डेयः । (मृगवत्कण्डनेवात्मयोगात् मृकण्डुः । कण्डिके ? मृगव्यादयः । चिन्त्यः प्रत्ययः । मृगान्कण्डयति
वा मृकण्डुः मृगस्थेवास्य कण्डुरिति वा मृकण्डुः । तस्यापत्यं मार्कण्डेयः) । मङ्गलार्थश्चायं चिरंजीविनो ग्रन्थादाबुपन्यासः ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) श्रीगणेशाय नमः ॥ 'ब्रह्मा यस्यै हरिर्यस्यै रुद्रो यस्यै व्यधाजमः । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः
॥ १ ॥ अव्युपनमृखान्धकूपपतिता गावो मुनेः खिन्दते ताः प्रोद्धर्तुमहो यतश्चमभितः स्वस्वार्थवत्तोत्सुकाः । मूत्रैः पाणिनि-
रंभ्रतैरतितरामाकृष्यमाणाः पुनः स्तावः कामदुघा भवन्त्यपि तमस्तोमद्विषः सत्त्विषः ॥ २ ॥ ऐहीश्रीं पदभावितं जगददः
स्रष्टुं स्वयं रक्षितुं संहर्तुं समये क्षमामयमयीं ब्राह्मीं श्रियं चण्डिकाम् । आराध्यादिमशक्तिमार्तिदविनीं श्रीतोमरः शन्तनुर्भा-
र्कण्डेयपुराणसिद्धमहिमा व्याख्याति विख्यातये ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तं देवीमाहात्म्यमनुभुतम् । अल्पाक्षरमनल्पार्थमपठा-
पराङ्मुखम् ॥ ४ ॥ शुभंयुः शतंयुः शयुः सत्कीर्तिस्तोमरान्वयः । व्याकरोति पराकृत्य कुव्याख्यानपरंपराम् ॥ ५ ॥
ॐ नमश्चण्डिकायै । अवत्स्मादुपासकम् । अवति ब्रह्मवेति विगृह्य अव रक्षणादौ । 'अवतेष्टिलोपश्च' इति मन्त्रप्रत्ययः । तस्य प्रत्य-
यस्यैव टिलोपः न प्रकृतेः । अन्यथा हि मडित्येव विदध्यात् । उवरत्नरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊटौ द्वयोः सवर्णदीर्घत्वे
'सार्वधातुकार्धातुकयोः' इति गुणः । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययमोम् । 'ॐमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रथमे चाप्युपक्रमे । ॐमित्ये-
काक्षरं ब्रह्म सर्वमन्त्राधिदैवतम् । गुर्वादिभजने दाने नमः स्यात्काव्यनादरे । चतुर्धा स्यान्नमोयोगान्नमः स्वस्यादिसूत्रतः । चण्डि-
कायै । चण्डते कुण्यते चण्डा चण्डी च । चण्डैव चण्डिका कोपना । 'ब्रह्मादिभ्यश्च' इति वा डीप् । 'केणः' इति ह्रस्वः । कुत्सिता
शत्रुभिर्निन्दतेति संज्ञायां कन् । अथवा ह्रस्वा दीर्घविलक्षणाकारा सूक्ष्मरूपतया दुरधिगमत्वात् । संज्ञायां कन् । अथवा
चण्ड उग्रः तस्य स्त्री चण्डी । पूर्ववत्संज्ञायां कन् । अथवा चण्डते चण्डिका । संज्ञायां ण्वल् । 'युवीरनाकौ' 'प्रत्ययस्थात्का-
त्पूर्वस्यात् इदाप्युपः' इति इत्वम् । मार्कण्डेय उवाच । कडि मदे । मृगवत् कण्डते योगान्मायति मृकण्डुः । 'मृकण्डादयश्च' इत्युः ।
मृगान् कण्डयति मर्दयति वा मृकण्डुः । मृगस्थेवास्य कण्डुरिति वा । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ
चापरो वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' मृकण्डोरपत्यं पुमान् मार्कण्डेयः । शुभ्रा-
दिभ्यश्चेत्यपत्ये ढक् प्रत्ययः । कितिचेत्यादिबुद्धिः । 'ढे लोपो कट्वाः' इत्युकारलोपः । ढस्य एयावेगः । उवाच ऊचिवान् ।
स्वशिष्यायाष्टममनुपत्तिहेतुमुक्तवानिति यावत् । 'इह खलु ब्रह्मतत्त्वे चतुर्दश मनवः क्रमशः क्रमन्ते । तद्यथा । 'स्वायंभुवो
मनुः पूर्वं ततः स्वारोचिषो मनुः । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाधुपस्तथा । षडेते मनवोऽतीता अथ वैवस्वतो मनुः । सावर्णाः
पञ्चरोच्यश्च भौत्यश्चागमिनस्त्वमी' । तत्र सावर्णाः सैवन्धिनः सुताः पञ्चापि सावर्णाः सावर्ण्यो मनवः कथ्यन्ते । ततश्च
स्वायंभुवायाः षट् सप्तमो वैवस्वतः अष्टमः सावर्णिः नवमो दशमः एकादशो द्वादशश्च सावर्ण्य एव । त्रयोदशो मनुरोच्यः ।
चतुर्दशस्तु मनुर्भौत्यः । इति चतुर्दश मनवः । तत्राष्टमस्य मनोः सावर्णेकपत्तिं स्वशिष्याय वेदयितुं प्रस्तौति मार्कण्डेयो भगवान् ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीहरिम् नमस्कृत्य गुरुमीलं सरस्वतीम् । प्रकाशयते सप्तशती

मन्त्रहोमविभाजनम् ॥ १ ॥ कूर्माचलाधिराजेन्द्रज्ञानचन्द्रपात्मजः । श्रीकुमारो जगच्चन्द्रस्तसेव्यस्ति भगीरथः ॥ २ ॥ पुरोहितकुलोत्पन्नो हर्षदेवसुतो ब्रुधः । तेनेयं क्रियते टीका श्रीजगन्नन्दचन्द्रिका ॥ ३ ॥ गोविन्दकारिकाणामावसंथाप्रिसुसं-
विना । यत्नाच्च क्रियते ग्रन्थश्चिरायुर्भवतात्मभुः ॥ ४ ॥ अनिर्वाच्यजगन्मलयस्थेमभ्रमाश्रयम् । सत्त्वाद्युपहितात्मानमाश्रये
तमुमाश्रयम् ॥ ५ ॥ अनिर्वाच्यं वक्तुमशक्यमीदृशं यजगद् भूर्भुवःस्वराह्वं तस्य ये जन्मलयस्थेमानः । सृष्टिनाशस्थितयस्तेषां
भ्रमो भ्रान्तिस्तदाश्रयं तदाधारम् । यद्वा अनिर्वाच्या ये जन्मलयस्थेमानस्तेषां भ्रमस्तदाश्रयम् । यद्वा अनिर्वाच्यो यो
जगज्जन्मलयस्थेमभ्रमस्तदाश्रयम् । प्रियस्थिरेखादिना इमनिचि स्थादेशः । सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिरुपहित उप-
धिविशिष्ट आत्मा यस्य तम् । यद्वा सत्त्वाद्युपहितत्वासौ आत्मा चेति । सगुणं निगुणं चेति भावः । उपपूर्वादृष्टातेर्हिरिति
हिरादेशः । उमाया गौर्या आश्रय आधारभूतस्तम् । तस्याधार्तं स्थितत्वात् । ईदृशं तं शिवम् आश्रये त्वत्स्वरूपेणोप-
तिष्ठामि । भिन् सेवायाम् ॥ 'विघ्ननिर्विघ्नकर्तारं दुरितघ्नस्मृतिस्तवम् । वन्दे विघ्नहरं देवं प्रसन्नं कृष्णार्णवम्' इति ॥ ६ ॥
विघ्नानामायतानां निर्विघ्नस्य विघ्नाभावस्य कर्तारं विहितारं विधातारं वा । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । दुरितघ्नो
पापघ्नो स्मृतिस्तवो स्मरणस्तवो यस्य स तम् । पापनामनि 'अहोदुरिततुङ्कतम्' इत्यमरः । 'अमनुष्यकर्तुं च'
इति ठक् । प्रसन्नं संतुष्टम् । विघ्नं हरतीति विघ्नहरस्तम् । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । कृष्णायः दयाया
अर्णवः समुद्रस्तम् ईदृशम् । दीन्यतीति देवस्तम् । गणेशमित्यर्थः । पचायच् । वन्दे नमस्करोमि । वदि अभिवादनस्तु-
त्योः लट् । 'चतुर्दशजनान्तःस्था या चतुर्दशरूपिणी । चतुर्दशोहिता मायाद्वाचतुर्दशनाच्छभा ॥ ७ ॥' चतस्रो दशा
यात्यकौमारयौननन्दद्वत्वाख्या अवस्था येषां ते चतुर्दशास्ते च ते जनाः प्रजाश्च तेषामन्तः अन्तःकरणे तिष्ठतीति चतुर्दश-
जनान्तःस्था । चतस्रो दशा येषां ते चतुर्दशा जना इत्यर्थः । चतुर्दशभुवनानि वा । षोडशत्वपक्षे चतुर्दशतत्त्वानि वा । तद्रूप-
गम्या अस्तीति चतुर्दशरूपिणी तत्स्वरूपयुक्ता । 'अत इनिठनौ' इति इनिः । यद्वा तद्रूपमती तच्छीला ताच्छीलिको णिनिः । रूप-
यतीति रूपिणी । तेषां रूपिणी वा । गृह्यादित्वादिनिः । नान्तत्वान्छीप् । चतस्रश्च ता दशा अवस्थाश्च ताभिरुहिता परित्यक्ता ।
सदैवैकरूपेण स्थितेत्यर्थः । अद्वा तत्त्वतः । 'तत्त्वे त्वद्वांजसा द्वयम्,' इत्यमरः । चत्वारो दशना दन्ता यस्य स चतुर्दशनः तत्र
अच्छा निर्मला भा क्वास्तिर्यस्याः सा चतुर्दशनाच्छभा । यद्वा चतुर्दशनश्च अच्छः स्फटिकश्च चतुर्दशनाच्छो तद्द्वद्भा यस्या
सा । 'अच्छः स्फटिकमल्लुकः' इति वैजयन्ती । यद्वा चतुर्दशनवत् अच्छा भा यस्याः सा ईदृशी या माया अस्तीति शेषः ।
'सुपि स्यः' इति कः । 'दशावस्थानेकविधा' इत्यमरः ॥ ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलावरणं कर्तव्यमिति भाष्यात्
ग्रन्थकर्त्रा ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशात्मकं नमस्काररूपात्मकं च मङ्गलं कृतम् 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति
स्मरणात् । सत्त्वाद्युपहितात्मानमाश्रये तमुमाश्रयमिति । चतुर्दशोहिता मायाद्वा चतुर्दशनाच्छमेत्यत्र च वस्तुनिर्देशः । कमिति ।
वन्दे विघ्नहरं देवमित्यत्र नमस्काररूपात्मकं चेति । ननु देवस्मरणादिना मङ्गलं भवत्येवेति लेखनं किमर्थमिति चेत् शिष्य-
शिक्षार्थमिति । यथा गुरुभिर्ग्रन्थादौ लेखनं कृतं तथास्माभिरपि कर्तव्यमित्येतदर्थम् । उमाश्रयं आश्रये इति उमाभ्यां सायुज्यं
सूच्यते । यथा वामाङ्गे उमास्ति तथा दक्षिणाङ्गेऽहं स्यामिति भावः । 'अष्टसप्तत्युत्तराणां श्लोकानां शतपञ्चकम् । प्रोक्तं
सप्तशतीस्तोत्रे तत्सप्तशतिसंख्यया । विभज्य जुहुयान्मन्त्रैरिति कात्यायनीमतम्' इति कात्यायनीतन्त्रस्य मतमित्यर्थः । तत्स-
प्तशतिसंख्येयत्वं हस्वेकारपाठश्चिन्त्यः । लोकप्रमादाद्वा कल्पनीयः । वयं तु सप्तगुणिता शतसंख्याऽनयेत्यर्थः इति ब्रूमः ।
ननु सप्तशतानां समाहारः सप्तशती इति न संभवति । श्लोकगणनया अष्टसप्तत्युत्तरशततमे पञ्चकमेव स्यात् । यद्वा सप्तसप्त्यो
ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चासुण्डा विद्यन्तेष्वयामिति सप्तसतीत्युक्तयमित्यादिप्रसङ्गात् । 'तालव्या
अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांसवः' इतिवत्तालव्या अपि दन्त्याः स्युरित्यपि वक्तुमशक्यत्वाच्च । कुत्रापि पतिव्रतावाचकस्य
सतीशब्दस्य कोशेषु तालव्यादेरदृष्टत्वात् । तद्याख्यातुभिरपि दन्त्याः स्युरित्यपि वक्तुमशक्यत्वाच्च । कवचार्गलाकीलकादिवि-
शिष्टस्य सप्तशतीमन्त्रस्य सप्तशताहुतयो भवन्तीत्यपि केचिदिति चेन्न । तेनापि न्यूनाधिकसंख्यासंभवात् दोषश्रवणाच्च ।
उक्तं च । 'यो मूर्खः क्वचं हुत्वा प्रतिवाचं नरेश्वरः । स्वदेहपतनं तस्य नरकं च प्रपद्यते । अन्यकश्च महादैत्यो दुर्गाहोम-
परायणः । कवचाहुतिप्रभावेण महेशेन निपातितः' इति । अतः सप्तशतीमन्त्रहोमः कथं कर्तव्य इत्याशङ्क्याह । मार्कण्डेय
उवाचेत्येक इति । मार्कण्डेय उवाच इत्येको मन्त्रः । 'बलिदाने नमोन्तश्च होमे वह्निप्रिया त्वा' इत्यागमात् । मार्कण्डेय उवाच
स्वाहा इत्येको मन्त्रः ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मदोन्माद्यतुहामदिगदन्तिगण्डोन्मदोन्माद्यदिन्दीवरालीविराजन् । अनाया-
समाश्रयसमायासपन्नः स पायादपायादुमायास्तनूजः ॥ १ ॥ विद्वत्कुलशिरोरत्नं नत्वा तातं समासतः । दंशोद्धारं सप्तशत्यास्तनोमि
विदुषां मुदे ॥ २ ॥ इह खलु तत्रभवान् कृष्णत्रैपात्यमशिक्ष्यो जैमिनिर्व्यासमुखादखिलं धर्मेजान्तं धृत्वाप्यवशिष्टान् । काश्चित्प्र-
श्नान्शुक्रो भगवन्तं मार्कण्डेयं पृष्ठवानपि मार्कण्डेयेन श्रीभगवद्भ्यानप्रवणचित्ततयाऽवसराभावाद्भिन्नाङ्गलनिवासिन्

तुःपक्षिद्वारा बोधितः । तैश्च पक्षिभिर्मार्कण्डेयभापुरिसंवादमुपक्रम्य मन्वन्तरकथाप्रसङ्गेन सप्त मन्वन्तराणि निर्वर्ण्यष्टममन्वन्तरचरितं प्रोच्यते मार्कण्डेय उवाचेत्यादिना । मृकण्डोरपत्यं मार्कण्डेयः । शुभ्रादित्वाद्भङ्क् । डेलोप इत्युकारलोपः ॥

सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ॥ १ ॥

(१ गुणवती) सावर्णिरिति । अष्टमः स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषवैवस्वतादिनाम्रां चतुर्दशानां मध्ये । विस्तरात् ग्रन्थबाहुल्येन ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) सवर्णा छाया तस्या अपत्यं सावर्णिः । बाह्यादित्वादिच् । यद्वा अप्रजस्य वैवस्वतमनोः समानो वर्णो यस्य इति सावर्णिः । स्वायं तद्विताभिधानात् । तथाच विष्णुपुराणे । 'छायासंज्ञामुतो योसौ द्वितीयः कथितो मनुः । पूर्वजस्य सवर्णारो सावर्णिस्तेन कथ्यते' । सूर्यतनयः सूर्यतनय इति दक्षसावर्ण्यादीनां निरासार्थम् । यः सावर्णिरष्टमो मनुः सूर्यः कथ्यते तदुत्पत्तिं निशामय जानीहीत्यर्थः । निशामयेति 'शम लक्ष आलोचने' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम् । 'शमोऽदर्शने' इति दर्शमेतर-विषय एव सानुवन्धसंज्ञाविधानाद्भ्रमाभावः । तदुत्पत्तिमिति वाच्यवाचकभेदाभिप्रायेण । विस्तरात्प्रसङ्गतः गदतः कथ्यतः 'मम-त्यपवादविषये कचि(दस्या)दुस्तर्गस्यापि समावेशात्प्रसङ्गमर्थे षष्ठी अव्ययं वा पञ्चम्यन्तम् । यद्वा मम विस्तरान्मम शब्दप्रपञ्चात् । 'विस्तारो विप्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यभिधानात् । मम मुखाद्वा । अन्ये तु मम गदतः मम वचनादित्याहुः । गद्यतेऽनेनेति गदो मुखम् । गदनं गदो वचः । घञर्थे कः । तदन्तात् तस्य ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) शृणोति त्रियते वर्ण्यते च वर्णनं च वर्णः । 'वर्णो द्विजादौ युञ्जादौ स्तुतौ वर्णं तु चार्क्षे' वर्णेन स्तुत्या सह-वर्तमाना सवर्णा । अथवा आत्मभर्त्रां सवित्रा समानो वर्णो यस्याः सा सवर्णा । सवर्णायाः अपत्यं पुमान् सावर्णिः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् वाधिरवा 'बाह्यादिभ्यश्च' इति इष् प्रत्ययः । सावर्णाः पश्येति तु प्रयोगः । संवन्धविवक्षया दाशरथो राम इति वदन्तो ज्ञेयः । सूर्यस्य तनयः सूर्यतनयः । स कतमो मनुरित्यपेक्षायामाह । यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः इति । 'यच्छन्देनोच्यते यार्थेस्तच्छब्दस्तस्य वाचकः' । यः पुराणज्ञैर्वैवस्वतमनोः सप्तमादनन्तरं सूर्यतनयः सावर्णिर्नाम मनुः कथ्यते सोऽष्टमो मनुर्विच्यतीत्यर्थः । अष्टमत्वं विधेयम् । सावर्णिरष्टमो मनुरित्येवोक्ते सवर्णायाः प्राथुकसामान्यव्युत्पत्त्या तादृशः अन्यजोपि कश्चिन्मनुः स्यात् । अत उक्तं सूर्यतनय इति । सूर्यतनयोऽष्टमो मनुरित्येवोक्ते छायासुतोऽपि सूर्यतनयः सनन्धरो मनुः स्यात् । अत उभयमुक्तं सावर्णिः सूर्यतनय इति । तस्य सावर्णेरष्टमनोरुत्पत्तिं विस्तरात् शब्दप्रपञ्चाद्गदतो मम मुखं वा संमुखं निशामय । हे शिष्य दशावधानः सन् पश्येत्यर्थः । निशामय शृण्विति तु कुप्याह्वयानम् । तथाहि शमु उपशमं दिवादिः । शमलक्ष आलोचने चुरादिः । आभ्यां यथायोगं णिचि 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ । शमोऽदर्शने शमोणो दर्शनादन्यत्रार्थे मित्संज्ञो भवति । अमन्तत्वादेव मित्संसिद्धौ नियमार्थोऽयं योगः । मितो ह्रस्वः । शमयति व्याधिं निवर्तयति निशामयति श्लोकान् शृणोति । दर्शने तु मित्वाभावात् ह्रस्वत्वाभावादत उपधाया वृद्धिरेव । निशामयेति रूपं पश्यति निशामयति । चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यर्थः । 'निःशर्करमिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय' । चक्षुषा पश्येत्यर्थः । तथाच दुर्धटः । निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र निशामनं चक्षुःसार्धं ज्ञानमिति व्याख्यात् ॥ १ ॥

(४ नागोजीमन्त्री) सावर्णिरिति । सवर्णायास्तथाया अपत्यं सावर्णिः । बाह्यादित्वादिच् । विस्तराद्गदतो ममेति अपादानशेषत्वविवक्षया षष्ठी । निशामय जानीहि । चुरादे रूपम् । तस्य 'नान्येमितोऽहेतो' इति मित्वनिषेधः । सूर्यस्य तनय इति दक्षसावर्ण्यादिनिरासार्थम् । यद्वा यः यकारादष्टमो मनुर्हेकारस्तस्य विशेषणं सूर्यतनय इति । संचाप्रिस्तेजस्विनं तमेदिष्ठवातेन तद्वीजं रेको लभ्यते । तद्वत्त्वं च हकारस्य लक्षणद्योच्यते । तद्वत्त्वं विशेषणान्तरासावर्णिरिति । 'सवर्णां लोहितशुक्लकृष्णवर्णसहिता प्रकृतिः तस्यां अपत्यवत्संबन्धि तद्वाचक इकारः । तद्वत्त्वं लक्षणया अन्तिमो विन्दुस्तु श्लोके स्वरूपत एव निवेशिते इति । ईहो इति बीजं लब्धम् । तदुत्पत्तिं तन्मन्त्रं प्रतिपाद्यदेवताया उत्पत्तिं निशामयेति संबन्धः । यद्यपि एतदुपक्रमप्रश्ने 'अस्मिन् रूपे सप्त येऽन्ये भविष्यन्ति महामुने । मनवस्तान् समाक्ष्व तेषु देवादयश्च ये' इत्येवोक्तं तथापि सावर्णिकाख्यानकथनोत्तरं मार्कण्डेयपुराणे 'सावर्णिकमिदं सम्यक् प्रोक्तं मन्वन्तरं तव । तथैव देवीमाहात्म्ये पृथ्मतेसवोदितम्' इत्युपसंहारेण तद्विषये कोट्टिकं प्रश्नस्यानयनात् उपक्रमप्रश्ननिबन्धरूपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) एवं प्रतिमन्त्रं स्वाहापदं देयमिति निगमम् । सावर्ण्यादास्ततः परं श्लोकमन्त्राः सप्तदश इति । ततः परं मार्कण्डेय उवाचेतिमन्त्रात्परं सावर्णिरित्यर्थे श्लोक आद्यो येषां ते सावर्ण्याद्याः । सावर्णिः सूर्यतनय इति प्रथमश्लोकः । मन्त्रस्तु द्वितीयो जात इत्यर्थः । श्लोकरूपमन्त्राः सप्तभिरधिका दश सप्तदश । तत्संख्याका वर्तन्त इति शेषः । तथाहि सावर्णिरिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोच्छारः) सवर्णा छाया तस्या अपत्यं सावर्णिः । बाह्यादेराकृतिगणत्वादिच् । निशामय जानीहि इत्यर्थः । शमोऽदर्शने । मित्वविधानादालोचनार्थस्य चौरादिकस्य रूपम् । मम गदतः गदनं गदः । घञर्थे कविधानमिति कः । तस्याजानीहीत्यन्वयः । यद्वा गदतो मम । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ममेत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमन्वयं वा । ममत्वमिति त्वप्रत्यय-प्रकृतिवात् । यद्वा गदतो मम विस्तरात् शब्दप्रपञ्चात् । 'विस्तारो विप्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यभिधानात् ॥ १ ॥

महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः । स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) महामायेति । विसदृशप्रतीतिसाधनं माया । तस्याश्च महत्त्वं सर्वविषयत्वमिति महामायेश्वरशक्तिः । सैव इह प्राणिनो मोहयति । तस्या अनुभविनेदमस्य भूयादित्यनुकूलच्छया यथा येन प्रकारेण मन्वन्तरं किञ्चिदधिकैकसप्तति-चतुर्युगात्मकः कालः । तस्याधिपो राजा बभूवेति भाविनि भूतबहुपचारः । तथा तं प्रकारं निशामयेत्यनुषङ्गः । यत्तदो(साह-चर्यनियमात्)नित्यसंबन्धात् । महानसाधारणो भागो भगवदुदायो यस्य स च । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव घण्णा भग इतीरणा' इति विष्णुपुराणोक्तेः । रवेस्तनयः सावर्णिरिति संप्रमेण पुनरुक्तिः ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) स प्रसिद्धः सावर्णिः रवेस्तनयः महाभागः महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपो बभूव तथा विस्तृतो गदित्यामीत्यन्वयः । मात्यस्यां विश्वं माया । माकाभ्यामयच् । अथवा मान पूजायां चुरादिः । मानयितुमर्हं माया । पृथोदरादित्वात्रलोपः । अथवा मा लक्ष्मीः महाति अयः शुभावहो विधिर्यस्याः सा माया महती चासौ माया च महामाया तस्याः परमशक्तेः अनुभावः प्रभावः तेन । अथवा महती चाया माया यस्याः सा महामाया तस्यामनुभावः मतिनिश्चयः अबाध्याध्यवसायः महामायानुभावः तेन । अथवा अः विष्णुः तस्य माया अमाया महती चासावमाया च महामाया तस्याः अनुभावः महामायानुभावः तेन । 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये' । अथवा अय गतो अययति अर्पयतीति नि-जन्तात्पचाद्यचि स्त्रियां टाप् अथा आसमन्तादभिव्याप्ता मा लक्ष्मीः आमा आमाया अयाः आमाया । महैस्तस्यैरभिध्यासां मां लक्ष्मीं उपासकाय अययति अर्पयति वा शक्तिर्भवति सा महामाया तस्या अनु पश्चात् अबाध्याध्यवसायादनन्तरं भाव परमात्मतयानुसाधनं अनुभावः 'तं भावं भावयेद्योगी' इति स्मरणात् । 'भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायवेष्टात्मजन्मायु' ॥ तेन । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' । मन्वन्तराधिपः । इह प्रकरणतः सप्तममनुजीवितकालात्परभूतो नवममनुद्यात्पूर्वो यः कालः स मन्वन्तरशब्देन विवक्षितः ततश्चान्तरशब्दो मध्ये वर्तते । मन्वोः सप्तमनवमयोरन्तरे मध्यकाले ब्रह्मणाधिकृतः रक्षकः प्र-जानां पतिरधिपो मन्वन्तराधिपः । 'अन्तरमवकाशावधिपारेधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यन्तरा-त्मनि च' । महाभागः । भज सेवार्थां जावे पञ्च 'चजोः कुधिप्यतोः' महान्भागो भक्तिर्यस्य स महाभागः । अथवा भास्य दीप्तो कर्तारि किप् । भास्ते भाः । भासं धर्मं वा गच्छति प्राप्नोतीति भागः 'गमेर्लोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति कर्तारि कः । महाश्वसौ भागश्चेति महाभागः । अथवा भासं परदेवतां गायतीति भागो मन्त्रः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । महान्भागो मन्त्रो यस्य स महाभागः । अथवा भगव्यैश्वर्यादेरिदं भागं भवितव्यतालक्षणं हेतु वस्तु । महत् भाग्यं यस्य स महाभागः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य घण्णा भग इतीरणा' 'भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्यरत्नांक-कीर्तिषु' । तनोति कुलं तनयः । ह्यते स्तूयते रविः तस्य ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) महामायेति । विसदृशप्रतीतिसाधनं माया । तस्या महत्त्वं च सर्वविषयत्वमिति महामाया ईश्वरशक्तिः तस्या अनुभावः इदं किञ्चिदधिकैकसप्ततियुगात्मकः कालः । तथेत्यनेन तथा तं प्रकारं निशामयेत्यनुषङ्गो दक्षितः । भागं भगवदुदायोः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव घण्णा भग इतीरणा' इति विष्णुपुराणात् । बभूवेति भूतबहुपचारः । तद्भवनस्यावश्यकत्वयोनितया सावर्णिस्तनयो रवेरिति संप्रमे पुनरुक्तिः ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) महामायेति ३॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) महामायेति । बभूवेतिभूतनिर्देशस्तूपचारात् । यद्वा कल्यान्तराभिप्रायेणैतत् । एवमप्रेयूषम् ॥ २ ॥

स्वारोचिषेऽन्तरं पूर्वं चैत्रवंशसमुद्भवः । सुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रेतिहासमवतारयति । स्वारोचिषेऽन्तरं इति । स्वारोचिषोऽपत्यं स्वारोचिष इति स्वारोचिषो नाम द्वितीयो मनुः तदधिकारोपलक्षिते स्वारोचिषे अन्तरे समये । द्वितीयमन्वन्तरे इति यावत् । 'मन्वन्तरं मनोः कालः' इति विष्णुपुराणदर्शनात् । पूर्वं कथाकालपेक्षया चैत्रो नाम स्वारोचिषस्य मनोः सूनुः तस्य वंशे संततो समुद्भवो जन्म यस्य । भावेति प्रसिद्धौ । सुरथसंहया प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) अष्टमो मनुः कथ्यत इति प्राग्यः प्रस्तुतस्तस्य सावर्णिः प्राजन्मनिदानतामहिमचारेत्राणि वर्णयति । 'मन्वन्तरेऽनेन श्लोकेन । पूर्वं प्रथमं स्वायम्भुवमन्वन्तरमपेक्ष्य द्वितीयमन्वन्तरमपेक्ष्य स्वारोचिषेऽन्तरे स्वारोचिषमन्वन्तर-

काले पुराकल्पे चैत्रवंशसमुद्भवः सुरथो नामा प्रसिद्धः । समस्ते क्षितिमण्डले राजाभूत् भञ्जनिष्ठ । अवर्तत अवितेत्यर्थः । स्वस्थेव आत्मन इव ब्रह्मण इव रोचिः प्रभा यस्य सः खरोचिर्मनुः । अथवा अः विष्णुः सुष्ठु अस्थेव विष्णोरेव रोचिश्छ-
विर्त्य सः खरोचिः मनुः । स्वरोचिष इदं स्वरोचिषं तस्मिन्स्वारोचिषे । आगमशासनस्यानित्यत्वादौजभावः । 'रोचिः शोचि-
रुमे ह्रीषि प्रकाशोद्घोत आतपः' । अन्तमवसानं राति गृह्णात्यन्तरं तस्मिन्कालविशेषे पूर्वकालं अपेक्षणाक्रियापेक्षा द्वितीया ।
चिती संहाने । सर्वेषातुभ्यश्च । चेतति जानाति धर्माधर्मप्रवृत्त्यप्रवृत्तीकर्तुमिति चित्रः कश्चिद्वाजा तस्यापर्यं पुमान् चैत्रः ।
शिवादिभ्योऽण् । तस्य वंशः संतानः । तस्मात्समुद्भवतीति चैत्रवंशसमुद्भवः । अथवा चिच् चयने । अमिचिमिदिश-
सिभ्यः कत्रः । चीयते चित्रमद्भुतं कर्म तस्यायं चैत्रः तस्य राज्ञो वंशः तस्मात्समुद्भवः विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेक-
लक्षणः संतानो वंश इत्युच्यते । रमन्तेस्मिन् रथः । शोभनो रथो यस्य सः सुरथः । 'नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगम-
कुत्सने' । राजते इति राजा । अभूत् । भू सत्तायां लुङ् । क्षितेर्भूमेर्मण्डलं चक्रवालं तस्मिन् ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वरोचिषे इति । स्वरोचिषाधिकारोपलक्षिते द्वितीयमन्वन्तरे पूर्वमिति कथाकालापेक्षया । चत्र-
स्तस्यैव मनोः सुतः । नामेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) स्वरोचिष इति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्वरोचिष इति । स्वरोचिषे द्वितीयमन्वन्तरे । चैत्रः स्वरोचिषस्य सुतः ॥ ३ ॥

तस्य पालयतः सम्यक् प्रजाः पुत्रानिवौरसान् । बभूवुः शत्रवो भूपाः कोलाविध्वंसिनस्तथा ॥ ४ ॥

(१ शुभ्रवती) कोलाविध्वंसिन इति । कोलेति क्षत्रियाणां कुलविशेष इति केचित् । कोलेति सुरथस्यैव राजधा-
न्यन्तरमित्यन्ये ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्येति । सम्यक् नीतिशास्त्रानुसारेण प्रजा लोकान् औरसान् धर्मपत्नीप्रभवानुत्रानिव पालयत-
स्तस्य शत्रवस्तथा तादृशा अत्युद्विक्ता बभूवुः । के ते इत्यपेक्षायामाह । कोलाविध्वंसिन इति । कोलेति अन्वेषामेव कश्चि-
द्राजधानी तां विध्वंसितुमभ्यासितुं शीलं येषाम् । विशब्देन धातोरन्यार्थकरणत्वात् । तेन कोलाविध्वंसिनः कोलाभवासिनो
भूपास्तस्य शत्रवो विपक्षा बभूवुरित्यर्थः । तथा तादृशा उद्विक्ता इति यावत् । तदेति वा पाठः । अथवा कोलेति सुरथस्यैव
राजधान्यन्तरं तां ध्वंसितुमुपमर्दिषुं शीलं येषां ते तस्य शत्रवो भूपास्तथा बभूवुः । यथा कोलाविध्वंसिन इत्यन्वयः । अ-
थवा तदा तत्काले तस्य शत्रवः कोलाविध्वंसिनो बभूवुः कोलां तिध्वंसितवन्त इत्यन्वयार्थः केचिदाहुः । यद्वा कोलाः सूक्-
रास्त्राभिविध्वंसन्ति न स्वादन्ति ते कोलाविध्वंसिनो यवनाः । व्रताभीक्ष्ण्ययोश्चेति णिनिः कोलानाम् शस्त्रविशेषः तथा विध्वं-
सितुं शीलं येषां ते । 'कोला शस्त्रप्रभेदे स्यात्' इत्यमरः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तस्मिन्स्वारोचिषमन्वन्तरे काले औरसानुरसोत्पादितान् । उरसा निर्मितान् । 'उरसो यच्च'
पुत्रानिव सम्यक् अनवद्यं यथा स्यात्तथा प्रजा लोकान्पालयतः दुःक्षेभ्यो रक्षतस्तस्य सुरथस्य राज्ञः कोलाविध्वंसिनो भूपाः
शत्रवः शातयितारो बभूवुरित्यन्वयः । को ब्रह्मा । अः विष्णुः । उः महेश्वरः । तान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् लाः लान्ति अर्च-
यितुं गृह्णन्ति इति कोला ब्राह्मणः इत्यः तान् आसमन्ताद्विध्वंसयन्तीति कोलाविध्वंसिनः रक्षोयोनयः । अथवा कोलाः सूकराः
ताभिविध्वंसयन्ति इति कोलाविध्वंसिनो यवनाः । अथवा कोलान्सूकरान्विध्वन्ति ताडयन्तीति कोलाविध्वः । नहिद्वि-
वृषिष्यधि' इति दीर्घः । कोलाविध्वः क्षत्रियादयः तान् ध्वंसयन्ति इति कोलाविध्वंसिनो यवनाः । ननु च कोलान्सूकरान्
अवन्ति रक्षन्तीति कोलाविध्वंसिनो यवनाः तान् ध्वंसयति इति कोलाविध्वंसी तस्य कोलाविध्वंसिनः । सुरथस्यापि विशेषणमे-
तस्यात् । अस्तु यदीदं ध्युत्पायेत । उत्तरश्लोके तु कोलाविध्वंसिभिरित्येतद्यवनविशेषणतया व्युत्पादयिष्यामः । उरसा
निर्मितः । 'उरसो यच्च' औरसो धर्मपत्नीजः' इति स्मृतिः । पुत्र अव्ययं नरकवाचि । पितरं पुन्र नरकाज्जायते पुत्रः । अथवा
पुन्र पवने पुनाति पुत्रः । पुनो ह्रस्वश्चेति कन् । 'पुन्रः स्यादात्मसंभवः । पुन्राप्तो नरकादप्यस्यपितरं त्रायते मुनः । ततः
पुन्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' इति स्मृतिः ॥ ४ ॥

(नागोजीभट्टी) तस्येति । सम्यक् नीतिशास्त्रानुसारेण । कोला सुरथस्यैव राजधान्यन्तरम् । तथा अतिसारेण
कोलाविध्वंसिन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तस्य पालयत इति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्येति । कोलान्सूकराभिविध्वंसन्ति ते कोलाविध्वंसिनो यवनाः । यद्वा कोलान्विध्वन्ति ते कोलाविध्वः
'नहिद्विद्विषि' इति दीर्घः । क्षत्रियादयस्तान् ध्वंसयन्तीत्यर्थः । को ब्रह्मा अः विष्णुः उर्मेशः तान् लान्ति पूजार्थं गृह्णन्ति
ते कोलाः ब्राह्मणास्तानासमन्तात् विध्वंसयन्तीति वा । यद्वा कोला शस्त्रविशेषस्तेन विध्वंसिनः । यद्वा कोला सुरथराजधानी
तद्विध्वंसिनः । यद्वा कोला येषामेव राजधानी तस्यां विध्वंसिनो निवासिनः । उपसर्गेण धात्वर्थस्यान्वयात्त्वरणत्वात् ॥ ४ ॥

तस्य तैरभवद्युद्धमतिप्रबलदण्डिनः । न्यूनैरपि स तैर्युद्धे कोलाविध्वंसिभिर्जितः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्य तैरित्यादि । युद्धं संप्रहारः । दण्डो हस्त्यश्वादिसमूहः अत्यतिशयेन प्रबलोः दण्डो विद्यते यस्य स तस्य । अथवा धर्मशास्त्रानुसारी दण्डः प्रजासु विद्यते यस्य तस्य सुरथस्य राक्षसैः कोलाविध्वंसिभिः सह युद्धं संप्रहारोऽभवत् । अथवा अत्युचितदण्डकारिणः न्यूनैरल्पसाधनैरपि तैः सुरथो जितः मंगेनयोजितः । जयमङ्गयोर्देवार्थीनत्वात् ॥ ५ ॥

(३ शान्तमवी) तस्य अतितरां प्रकृष्टं बलं हस्त्यश्वरथपादातसमृद्धं सैन्यं येषां शत्रूणां ते अतिप्रबलाः तान् दण्डयति इत्यतिप्रबलदण्डो तस्य सुरथस्य तैः कोलाविध्वंसिभिर्यवनैर्भूतैः सह युद्धमभवत् । तस्मिन् युद्धे सुरथो राजा न्यूनैरल्पबलैरपि तैः कोलाविध्वंसिभिर्यवनभूपैर्जितोऽभिभूत इत्यन्वयः । इह जित इति नाम्नि जय इत्यस्य प्रयोगः । कस्य तर्हि जि अभिभवे इत्यस्य । तदुक्तम् । 'जयिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः' इति । कोला नाम नगरी तां राजधानीं विध्वंसयन्तीति कोलाविध्वंसिनो यवनाः भूपास्तैः । अथवा कोलेति शस्त्रभेदः तथा विध्वंसयन्तः कोलाविध्वंसिनः । सुरथो नाम राजाभूत् समस्तैः क्षितिमण्डले इति सुरथस्य यत्सार्वभौमत्वमुक्तं प्राक् तदिदानीं न दैववशाच्छत्रुभिरत्यैरधाकान्तः सागरान्ताखिलावनिवलयत्वात्तस्येति भावः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्य तैरिति । अतिप्रबलदण्डकर्तुः । छान्दसत्वात्कर्मधारयादिभिः । इदं पराजयनिमित्तम् । न्यूनैरल्पसाधनैः ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तस्य तैरभवदिति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्य तैरिति । अतिप्रबलो दण्डोऽपराधिषु चतुर्थोपायो यस्य । हस्तो वा दण्डः । कर्मधारयान्मन्त्रार्थस्य निषिद्धत्वेऽपि मनुबर्थिक इति भाष्येण लाघवादस्य सूचितत्वात् । किसलयच्छेदपाथेयवन्त इतिवत्कर्मधारयादपि ऋत्वार्थ्य इति इनिः । अतितरां प्रकृष्टं बलं येषां शत्रूणां तान् दण्डयतीति वा । जितः अभिभूतः । जि अभिभवे ननु धि जय । तस्याकर्मकत्वात् । अति पिपति इत्यतिप्रः । मूलविभुजादित्वात्कः । अतिविरूढः बलदण्डः सैन्यमन्निवेशो यस्येति वा ॥ ५ ॥

ततः स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवत् । आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबलारिभिः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) ततः स्वपुरमित्यादि । ततोऽनन्तरं स्वपुरमात्मराजधानीं वा निजदेशाधिपो मूलराष्ट्राध्यक्षः आक्रान्तोऽभिभूतः आच्छिन्नदेशो वा ततस्तैराक्रान्तः स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवदित्यन्वयः । तदा प्रबलैस्तत्कालप्राप्तबलैः । अरिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

(३ शान्तमवी) तत एवाह । तदा तद्युद्धविधिसमये ततः अभिभवाजितस्तैः प्रबलारिभिराक्रान्तः व्याप्तः अधिक्षितः स महाभागः सुरथः स्वपुरम् आयातः सन् निजदेशाधिपोभवत् । स्वकीयपुरजनपदमात्राधिप एवासीत् नतु सार्वभौग इत्यन्वयः । स यद्यपि शत्रुभिराक्रान्तस्तथापि तदाक्रान्तिजनितोद्देशोपगतवनवासिमुनिवरोपदिष्टमहामायैकसमाराधनलब्धवरावाप्तव्यसाम्राज्यसंप्राप्तव्याप्तमनुत्वपदलब्धमभिव्यक्तावाप्तिप्राप्ततया महाभाग इति विशेषणमर्थवदेव । तदुक्तम् । 'संग्रहे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति । दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । ननु च नीवृज्वनपदो देशस्तु विषयः स्थानमात्रं तत्त्वन् देशग्रहणेनेह जनपदो लभ्यते तदभ्यधादभरः । 'नीवृज्वनपदो देशविषयो तूपवर्तनम्' इति । 'त्वंताथादि न पूर्वभाक्' इति च यत्पर्यभाषिष्ठ । नैव दोषः । नीवृद्धादीन्यर्थैकार्थानाहुरपरैरित्याश्रयणात् । आत्मात्मीयहातिघनवाची स्वशब्दः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । ततः भङ्गानन्तरम् । तैः प्रबलैः अरिभिः शत्रुभिराक्रान्त आक्रमितः महाभागः स्वपुरम् आयातः । निजदेशाधिप एवाभवत् न सार्वभौम इत्यर्थः । भावे तज्जन्मभवजन्मान्तरीणमहाराज्यमिति बुद्धौ स्वीकृत्य महाभाग इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः स्वपुरमिति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । तदा युद्धसमये तत अभिभवावामितः मुनिवरोपदिष्टेव्याराधनालब्धमन्वन्तरत्वमात्रावित्तया महाभाग इति ॥ ६ ॥

अमात्यैर्बलिभिर्दुष्टैर्दुर्बलस्य दुरात्मभिः । कोशो बलं चापहतं तत्रापि स्वपुरे सतः ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) अमात्यैरिति । ततस्तस्य । सार्वविभक्तिकस्तस्य । तत्र स्वपुरे अप्यमात्यैः कोशोऽपहतो बलं चापह-
तमित्यन्वयः । बलिभिः संजातः कैः दुष्टैर्जातप्रकोपैः दुर्बलस्य शत्रुक्षयितव्यस्य दुरात्मभिः लोभाद्युपहतान्तःकरणैः कोशोऽर्थ-
संचयः बलं सैन्यम् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) तत्रापि तन्मात्रे सपत्नाहतभूचके गर्हिते स्वपुरे सतो निवसतो दुर्बलस्य शत्रुभिर्गृहीतभूचकस्य प्रभुमन्त्रो-
त्साहशक्तिशून्यस्य सुरथस्य कोशो बलं च बलिभिर्वलद्विदुष्टैरुल्लङ्घितमर्यादैर्दुरात्मभिर्दुःसाधैः राज्यं प्रहीतुं कृतनिश्चयै-
रमात्यैर्बलिभिः आपहतम् । आत्मसात्कृतमित्यन्वयः । अमा सह समीपे वा भवा अमात्याः 'स्थौल्यसार्थसैन्येषु बलं नाक्राकसी-
रिणोः ।' कोशः स्वर्णादिलोहाष्टकसंप्रदः । 'सुवर्णं रजतं ताम्रं रितिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं कालायसं चैव क्षष्ट लोहानि
चक्षते' । आपहतः कोशः अपहतं च बलमिति विग्रह्य 'नपुंसकमनपुंसकेनैववचसास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकशेषः ।
एकवद्भावश्च । अपिशब्दो गर्हायाम् । दुरीषदर्धकुरातनवैषयांसिभवलाभेषु । दुष्टैरिति । दुष्ट वैकृत्ये । कः कर्तारि । वैकृत्यं
रूपभङ्गः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अमात्यैरिति । ततः तस्य । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्र स्वपुरेऽतिकोशोऽर्थसंचयः बलं सैन्यं
चापहतम् । आत्मसात्कृतम् । दुष्टैः राजविषयद्वेषवत्वं दुरात्मत्वं राज्यलोभाकान्तत्वं दुर्बलत्वं क्षीणबलत्वं रिपुकृताभिभवत्वात् ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अमात्यैरिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अमात्यैरिति । दुष्टैः कामक्रोधादिदोषयुक्तैर्दुरात्मभिः स्वामिद्रोहेण निन्दितान्तःकरणैरत्यपौनरुनयम् ।
अपहनमिति । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकशेषः । ततस्तस्य । सार्वविभक्तिकस्तसिः । सत इति वा पाठः । पञ्चम्यन्तं वा ॥ ७ ॥

ततो मृगयाव्याजेन हतस्वाम्यः स भूपतिः । एकाकी ह्यमारुह्य जगाम गहनं वनम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) ततो मृगयेत्यादि । मृगयाव्याजेन मृगवधच्छलेन हतं स्वाम्यमाधिपत्यं च यस्य सः । एकावयद्वि-
तीयः । गहनं दुर्गमं वनम् ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः अमात्यैरपहतकोशबलयात् हतस्वाम्यः अपहतस्वामित्वः स सुरधो भूपतिः एकाकी असहायः
केवलं मृगयाव्याजेन ह्यमारुह्य गहनं निरन्तरव्याप्तलतादिपिहितोदरं काननं जगाम गतवानित्यन्वयः । मृगयन्तेऽन्वेष्यन्ते
प्राणिनो मृगादयोऽस्यां मृगया पापद्धिः तस्या व्याजः । तेन आखेटकवृत्तिमिषेण मुनिवनोपगमनमेवात्र मुख्यं कार्यं नतु मृग-
याचरणम् । मुख्यकार्यस्वरूपाच्छादनं व्याजः । स्वामिन ईश्वरस्य भावः स्वाम्यम् । हतं स्वाम्यं यस्मात् स हतस्वाम्यः । एक
एव एकाकी । 'एकादाकिनिचासहायै' । 'एकाकी त्वेक एककः' । 'कटिलं गहनं समे' ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । हतस्वाम्यः हताधिपत्यः । एकाकी असहायः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो मृगयेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । ततोऽनन्तरमित्यर्थः एकाकी असहायः । यत्नं न कर्मकं दुःखं एकं च तदकं चैकाकं
तदस्यास्तीत्येकाकी । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' । कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्तु प्राग्वत् । सुख्यस्य कस्यदस्य नाक इत्यादावमान्त-
स्यापि दर्शनान्मान्तस्यैव सुसार्वक्यत्वं नाशङ्कनीयम् ॥ ८ ॥

स तत्राश्रमप्रदाक्षीर्हजवर्यस्य मेघसः । प्रशान्तस्थापदाकीर्णं मुनिशिष्योपशोभितम् ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) मेघस इति सुमेधोनामकमुनिविशेषस्य । लक्ष्मीतन्त्रे तु 'जन्मानि चरितैः सार्धं स्तोत्रैर्वै वेदवादिना ।

कथितानि पुरा शकं वसिष्ठेन महात्मना । स्वारीचिपेन्तरे रात्रे मुरधाय महात्मने । समाधये च वैश्याय प्रणतावाकसीदते'
इत्युक्तम् । अनयोरेकमन्यस्य विशेषणं वा द्वयोरपि नामत्वे कल्पभेदेन वा समाधानम् ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) स तत्रेति । आश्रमं मुनिवसतीति स्थानं द्विजवर्यस्य ब्राह्मण्येष्ठस्य मेघसो मेधोमिषान्स्व । प्रशान्तः
परिहासविरहितः शान्तैर्हिसकपुत्रभिः आद्रीणैर्मित्याप्तम् । मुनेर्मेघसः शिष्या मुनिशिष्याः मुनयो मननशीलम् ते शिष्यावेति
वा मुनयश्च शिष्याश्चेति वा तैरुपशोभितमलंकृतम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) द्विजेति संबुद्ध्यन्तम् । वर्य इति तु राजविशेषणम् । मार्कण्डेयः स्वशिष्यं संबोधयति । हे द्विज इतः सुरथचरित्रकथाप्रवणप्रवणो भवेति । स वर्यः वर्योऽर्हः सुस्थः तत्र तस्मिन्वने सुमेधसो नाम मुनेः शिष्योपशोभितं प्रशान्तधापदाकीर्णम् आश्रममद्राक्षीद्दशैत्यन्वयः । मुनेरिति सुमेधसो विशेषणं विधेयत्वेन । आश्रम्यन्ति तपस्यन्त्यत्रेत्याश्रमः । द्वाभ्यां मातृमौजीभ्यां जायते द्विजः । हे द्विज । सुष्ठु शोभना मेधा यस्य स सुमेधाः । 'नित्यमसिच्छजामेधयोः' इत्यसिच्छप्रत्ययः । तस्य मुनेः तपःसामर्थ्यात्प्रशान्ताः संत्यक्तहिंसता ये आपदा व्याघ्रादयस्तेराकीर्णं व्याप्तम् । शुन इव षडानि येषां ते आपदाः । 'शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहलाङ्गूलपदपुच्छेषु' इति वीर्यत्वम् । वरं पुनः राज्यावाप्त्यष्टममनुवावाप्तिलक्षणमर्हतीति वर्यः सुरथः । 'दण्डादिभ्यो यः' । अथवा 'छन्दसि च' इति यत् । छन्दोक्तपुराणानि भवन्ति । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' । 'देवाद्वृत्ते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनात्रिप्रथे' । शिष्यैर्वेदानधीयद्भिरुपशोभितं शोभान्वितं संजातशोभम् ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स तत्रेति । मेधा इति ऋषिनाम । वस्तुतो वसिष्ठस्य नामान्तरमिदम् । 'अमुष्याः सावताराया महालक्ष्म्या अमातुषम् । जन्मानि चरितः सार्धं स्तोत्रैर्वा वेदवादिनाम् । कथितानि पुरा शक् वसिष्ठेन महात्मना । स्वरोचिषेऽन्तरे राक्षे सुरबाय महात्मने । समाधये च वैश्याय प्रणताय च सीरते' इति लक्ष्मीतन्त्रोक्तेः । 'श्रीघस्तु रूपमास्थाय पुरा विप्रस्य मेधसः । स्वमायां ज्ञापयामास सुरबाय समाधये' इत्यन्यत्र । प्रशान्तत्वं परहिंसाविरहत्वम् । मुनिभिस्तच्छिष्यैश्च शोभितमित्यर्थः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स तत्राश्रममिति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) स तत्रेति । मेधसः मेधोऽभिधानस्य । प्रशान्तिः परस्परत्यक्तवैरः परहिंसारहितत्वं आपदंर्ध्याप्राविभिराकीर्णम् । मुनेर्मेधसः शिष्यमुनिभिर्मननशीलैर्वाशिष्यैरुपशोभितम् ॥ ९ ॥

तस्या कंचित्स कालं च मुनिना तेन सत्कृतः । इतश्चेतश्च विचरंस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(१ चतुर्धरी) कंचित्कालमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । स चेत्यन्वयः । तेन मुनिना मेधसा सत्कृतः । पूजितः सन्नि-
तश्चेतश्चानियतदिग्देशम् । मुनिवरेति भागुरः संबोधनं मेधसो विशेषणं वा ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) तेन सुमेधसा मुनिना सत्कृतः आहतः पूजितः स सुरथस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे इतश्चेतश्च विचरन् पारित्रमन् कंचित्कालं तस्यै स्थितवांचेत्यन्वयः । कालमिति कालाध्वनोरित्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुनिपु वरः श्रेष्ठः सुमेधा मु-
निस्तस्याश्रमे । अथवा स सुरथस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे तेन मुनिना इतः प्राप्तः अभ्यागतः सत्कृतश्च सन् कंचित्कालं चेतश्च स्वान्तं च विचरन् तपःक्षमं स्यान्न वेति विचिन्तयन् तस्यावित्यपरोऽन्वयः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्यादिति । कंचित्कालमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । इतश्चेतः अनियतदिग्देशम् । मुनि-
वरेति भागुरिसंबोधनम् आश्रमविशेषणं वा ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यै कंचिदिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्यादिति । चकारो भिन्नकमः । स चेत्यन्वयः । इतः प्राप्तः तन मुनिना इतः अभिगत असन्नि-
त्यन्वयः । मुनिवरस्याश्रमे । मुनिवरेति संबोधनं वा ॥ १० ॥

सोऽचिन्तयत्तदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः । मत्पूर्वैः पालितं पूर्वं मया हीनं पुरं हि तत् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(१ चतुर्धरी) सोऽचिन्तयदित्यादि । ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । तस्य भावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानः तेनाकृ-
ष्टा वशीकृता चेतना बुद्धिर्यस्य मत्पूर्वैर्मेदीयप्राचीनपुरुषैः । पूर्वं प्राकाले । पूर्ववद्वितीया ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) तदा मुनिसंदर्शनकाले तत्राश्रमे ममत्वाकृष्टमानसः सुरथः स्वचेतसाऽचिन्तयत् कुटुम्बं स्मृतवानि-
त्यन्वयः । ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ममेति भावो ममत्वं ममता । ममेदमिति मदीयताबुद्धिः तथा आकृष्टा वशीकृतं
मानसं स्वान्तं चेतो यस्य स तबोधः । किमचिन्तयदित्यपेक्षायामाह । पूर्वं मत्पूर्वैर्मत्पित्रादिभिः धर्मैः पालितं मत्कलागतं
पुरं संप्रति विधिवशेन मया हीनं त्यक्तं तत् हि निश्चयेन ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सोऽचिन्तयदिति । ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । तस्य भावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानः ते

नाकृष्टा विवृत्तिमार्गादपकृष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य सः । मत्पूर्वैः पूर्वजैरित्यर्थः । हिः पादपूरणं । उत्तरश्लोकनान्वयः । मानस इति पाठेपि आकृष्टं मानसं यस्य ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽचिन्तयदिति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) सोऽचिन्तयदिति । ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकाद्भावे त्वप्रत्ययः ॥ ११ ॥

मद्भृत्यैस्तैरसद्वृत्तैर्धर्मतः पाल्यते न वा । न जाने स प्रधानो मे शूरहस्ती सदामदः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) मद्भृत्यैरिति । असद्वृत्तैरिति हेतुगर्भं विशेषणम् । अतएव धर्मतः पाल्यते नवेति विकल्पः । धर्मतः उचितनीत्या । प्रसिद्धः प्रधानो मुख्यः । उक्तलिङ्गे त्यजन्त्यपीति न्यायात्पुंस्त्वम् । तथा च रामायणे लङ्काकाण्डे 'ये प्रधानाः हवन्ममाः' इति । यद्वा प्रधानानि महामात्रास्तैः सहितः । यद्वा सप्रधानो महामात्रसहितः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) मद्भृत्यैरिति । असद्वृत्तैरसच्चरितैस्तैर्मद्भृत्यैर्मदमात्यप्रभृतिभिः पुंभिर्धर्मतः धर्ममाश्रित्य दुःखेभ्यः पाल्यते किं नवेति सोऽचिन्तयत्सुरथ इत्यन्वयः । 'स्वान्ववायागतं वस्तु धर्माद्यर्थोपसाधनम् । स्वान्ववायोद्भवैः सम्यक् पालनीयं हि धर्मतः' इति यमगीतातो युक्तौषा राज्ञः स्वपुरानुसृष्टिः । मत्पूर्वैः मम वा पूर्वा मत्पूर्वास्तैः । पूर्वकालं भरणीयाः भृत्याः । भृत्यो संग्रहायां कथम् । 'हिहेताववधारणं । व्रतं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते दृढमिस्तले । धर्माः पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपाः । उपमायां विकल्पे वा' । स प्रधानः शूरः सदामदः मम वैरिवशं यातः गतः मद्भूरिशूहीतः मे हस्ती सांप्रतं कान् भोगान् लप्स्यते । किन्तु भविष्यतीति तत्र जाने इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः । सुखेन अकृच्छ्रेण प्रकर्षेण धीयते धार्यते पोष्यते च स प्रधानः । 'आतो युक्' इति ईषदुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थोपपदेषु दधातेयुक् 'युवोरनाकौ' । स प्रधान इत्यपपाठः । स इति छेदेपि प्रधान इति न स्यात् । प्रदधाति प्रधानमिति नपुंसकत्वान् । यदभ्यधुः । परमात्मविप्रकृतिमहामात्रमुद्भयेषु प्रधानमजहंलिङ्गमद्रथोरिति । प्रधानेनामात्थेन सह वर्तते सप्रधान इति चेत्तत्र । मम वैरिवशं यात इत्यनेन पौनस्त्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गाकान्तराज्यत्वादमात्या एव हि वैरिण इत्यलं विस्तरेण । सदा सर्वदा मदो यरथेति सदामदः । यद्वा । स इति छेदः । सपदात् सः प्रसिद्धो मे हस्तीति संबन्धनीयम् । दामानि यति खण्डयति इति दामदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' 'न पुंसि दाम संबानम्' ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मद्भृत्यैरिति । तथा पालने हेतुरसद्वृत्तैरिति । प्रधानैर्महामात्रैः सहितः सप्रधानः शूरहस्तीति कर्मधारयः । किमवस्थ इति न जाने इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मद्भृत्यैरिति ॥ १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) मद्भृत्यैरिति । सप्रसिद्धः प्रधानो मुख्यः । पुंस्त्वमार्थम् । यद्वा प्रधानेन महामात्रेण सहितः सप्रधान इत्येकं पदम् । स प्रधान इति पाठे सुप्रफलाख्यः स प्रसिद्धः । दामबन्धनं यति खण्डयति इति दामदः मदोन्मत्त इत्यर्थः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । दामा सह सदामा स्तंभस्ते यतीति रामस्ते वा ॥ १२ ॥

मम वैरिवशं यातः कान्भोगानुपलप्स्यते । ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) ममेति । वैरिवशं विपक्षपारतन्त्र्यं यातः प्राप्तः । कान् कियतः कीदृशान्वा (भोगान्) उपलप्स्यते उपलभ्यते इति न जाने । साध्याहारोऽन्वयः । अनुगताः सेवकाः । प्रसादस्तुष्टिदानम् । धनं वर्षदेतं दानम् । भोजनं प्रतिदिनं देयम् । यद्वा प्रसादोऽनुग्रहः धनं प्रीतिदानं भोजनं चेतनं च तैर्हेतुभूतैरिति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) भुज्यन्त इति भोगाः । 'पालनेऽभ्यवहारं च निर्वेशे च पणे स्त्रियाम् । भोगः सुखे भुजंगानां शरारफणयोरपि' । जाने इति । ज्ञानोर्जा शिति । अनुपसर्गाश्च इत्यात्मनेपदम् । ये नित्यं संततमनवरतं शश्वत्प्रसादधनभोजनैः प्रसादैश्चित्तदानैर्धनैर्वैतनरूपैर्भोजनैः मम अनुगता अनुजीविनः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ममेति । वशं पारतन्त्र्यम् । कान् कियन्तः कीदृशान्वा न जाने इत्यस्यानुषङ्गः । अनुगताः सेवकाः । सेवकत्वे हेतुः प्रसादेत्यादि । प्रसादस्तुष्टिदानम् । धनं मासिकादिवेतनम् । भोजनं प्रतिदिनं दीयमानं तैः ॥ १३ ॥

(जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मम वैरिवशमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ममेति । प्रसादोऽनुग्रहः । धनं प्रीतिदानम् । भोजनं भृतिः । यद्वा प्रसादः प्रीतिदेयम् । धनं भृतिः । भोजनं प्रत्यहं देयं तैः । ममानुगताः त एवान्येषामनुवृत्तिं कुर्वन्तीति काकाक्षिबहुमयत्रापि संबन्धः ॥ १३ ॥

अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृताम् । असम्यग्व्ययशीलैस्तैः कुर्वद्भिः सततं व्ययम् ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामित्यनन्तरं कचिदेकः श्लोकोऽधिकः पठ्यते 'मम भार्या वरारोहा पुत्रव्यातीव शोमनः । सद्यानि स्वर्गसदृशान्यप्सरःप्रतिमाः स्त्रियः ।' इति ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) अनुवृत्तिमिति । अनुवृत्तिं सेवाम् । ध्रुवमिति वितर्कः । असम्यगिति । आयातुरीयांशो व्ययः सम्यग्व्ययः । ततोऽन्यथा असम्यग्व्ययः । तच्छीलैस्तत्कारिभिः । अथवा असम्यग्व्ययशीलैस्तैः । दुर्व्यसनविषमव्ययशालिभिः १४ ॥

(३ शान्तनवी) अथ इदानीं मद्भिहीना अनाथाः सन्तः अन्यमहीभृतां मक्षितरमहीभृताम् राज्ञाम् अनुवृत्तिं सेवां ध्रुवं निश्चितं कुर्वन्ति निश्चितमनुवृत्तिं विदधति इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः । 'ध्रुवो भवेदे लीनं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु' । अतिदुःखेन मत्पूर्वैर्मया च संचित उपाजितः स ध्रुवर्णादिद्रव्याणां कोशः राक्षिः । असम्यग्व्ययशीलैः । असम्यग् विफलः व्ययः द्रव्योत्सर्गः शीलं स्वभावो येषां ते तथोक्तास्तैः । सततं व्ययं वित्तोत्सर्गं कुर्वद्भिः तैरमात्यप्रभृतिभिः करणैः क्षयं नाशं गमिष्यति प्राप्स्यति इति सोऽचिन्तयदित्यन्वयः । आहुष 'आगमे च व्ययामावे व्यये चानागमे कमात् । कोशस्य वृद्धिनाशौ स्तः तत्साम्ये पूर्वरूपता' इति । सततं सततम् 'छेपेदवश्यम् कुर्ये तु काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मोसस्य पवि युद्धमणेः' । अत्यर्थं दुःखं यस्मिंस्तत् अतिदुःखं तेन कर्मणा । 'शीलं स्वभावे सद्भवे' । व्यये वित्तसमुत्सर्गे । चुरादावदन्तः । व्ययनं व्ययः । यदभ्यधुः । 'वित्तत्यागे व्ययतिव्ययने गतौ' इति ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अनुवृत्तावपि एते एव हेतवः । ध्रुवमिति वितर्कः । हा मां धिगित्यध्याहारः । असम्यगिति तुरीयांशाधिको व्ययः असम्यग्व्ययः । सततमिति समस्तम् ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) अनुवृत्तिमिति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) असम्यगिति पृथक् पदम् । एतदसम्यगित्यर्थः । यद्वा आयात् तुरीयांशव्ययः सम्यग्व्ययः । तद्विहितोऽसम्यग्व्ययः विटवैद्यादिषु वा तच्छीलैः ॥ १४ ॥

संचितः सोऽतिदुःखेन क्षयं कोशो गमिष्यति । एतच्चाभ्यश्च सततं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) दुःखेनेति । दुर्गेतं क्षमिन्द्रियं यस्मिन्निति दुःखम् । दुःखवशात् अदाक्षिण्यात् घात्यदान्तादिति गणप्रतिषेधः । सुखदुःखतत्क्रियायाम् इति धातुपाठात्केचित् दुःखेनेत्याहुः । संचित इति ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) सः पार्थिवः सुरथः । एतच्च पूर्वोक्तम् अतोऽन्यच्च सततं विस्तारितमन्तःपुरगतं पुरान्तरगतं देशान्तरगतं च स्वकीयं वस्तु सर्वं चिन्तयामासेत्यन्वयः । सततमित्यत्र स इति छेदः । ततं विस्तारितमित्यर्थः । एकपदत्वे तु सततं सततमिति हि व्याख्यानं स्यात् । ततश्च सुरथचिन्तासंततिकाग्रन्तस्त्वान्ततया वक्ष्यमाणप्राप्तव्याष्टममनुत्वपदाध्याये चिन्तानुकूलतया समाधानविधानविधुरः प्रसज्येत । 'बीधं तु विमलार्थकम्' 'विधुरं तु प्रविच्छेपे' 'विधुरो दुःखिते हीनाग्रे च प्रकीर्तितः' । ननु च सोऽचिन्तयदिति क्रियापदे कृते पुनश्चिन्तयामासेति वाचोयुक्तिर्न युक्तिमतीति चेत् तच्च । उक्तं चानुक्तं च ममताकृष्टमानसतया पुनःपुनश्चिन्तितमेवाचिन्तितमिवाचिन्तयद्राजेतियुक्तिमत्येव तद्वाचोयुक्तिरिति । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विधितः ज्ञातश्च पार्थिवः । 'तस्येश्वरः' 'तत्र विदितः' इतिचेत्यञ् ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुःखेनेति निर्विसर्गं पठन्ति । विसर्गलः । कोशो मूलधनम् । अन्यदनुक्तमपि ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) संचित इति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) संचित इति । एतच्च अन्यच्च राज्यभ्रष्टस्य मम पुनः कथं राज्यप्राप्तिरिति ततं विस्तीर्णं पुरान्तरगतं च चिन्तयामास । सततमित्येकपदत्वे तु निरन्तरार्थत्वेन निरन्तरचिन्तासंतानाक्रान्तत्वेन भाव्युदयोपयोगित्वतदधिकाः । रत्नस्य वक्ष्यमाणस्याऽसङ्ख्यापत्तेः इहापि विप्रस्थाभ्रमः विप्रेति संबोधनं वा ॥ १५ ॥

तत्र विप्रांश्चमाभ्याशो वैश्यमेकं ददर्श सः । स पृष्टस्तेन कस्त्वं भो हेतुश्चागमनेऽत्र कः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) विप्रेति भागुरेः संबोधनं मेघसो विशेषणं वा । अभ्याशो निकटे स राजा एकम् अद्वितीयं वैश्यं ददर्श । वैश्यः तेन राज्ञा । भो इत्यामन्त्रणे । अत्र आश्रमे ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) स सुरथः तत्र तपोवने तथातया तत्र स्वकीयं वस्तु विचिन्तयन् सन् विप्राभ्रमाभ्याशो विप्रस्य मुमंघसो मुनेः आभ्रमस्याभ्याशो निकटे देशे एकं कंचित् वैश्यं तृतीयं द्वितीयं द्विजं च ददर्श दृष्टवानित्यन्वयः । तृतीयम् आत्ममुन्यपेक्षया । द्वितीयमात्मापेक्षयेत्यर्थः । विशोऽपत्यं जातिर्वैश्यः । गर्गोदिस्वाघन् । ददर्शहेति कञ्चित्पाठः । स इति तु प्रकरणतो लभ्यते । 'तुष्टिचस्महवै पादपूरणे' । अशू व्याप्तौ । तालव्यान्तः । कर्मणि घञ् अभ्यस्यते व्याप्यते अभ्याशः । एकं केवलमेकाकिनम् । तेन सुरथेन स वैश्यः पृष्ठः । किं पृष्ठ इत्याह । भो अहो त्वं कः कोऽसि जातितः । किंच । अत्र मुन्याभ्रमे तवागमने को हेतुः किं कारणमित्यन्वयः । अव्ययमेष भांशब्द इति भाष्यम् । अथवैतद्भवच्छन्दस्य संबुद्धौ रूपम् । 'स्त्वोत्त्वयत्वलोपेषु.....' सामान्योल्लेखतो ज्ञातमपि वस्तु विशेषतः । जिज्ञासमानो जिज्ञास्यं पृच्छन्नेवान्यदीप्सितम् । राजा वैश्यं पुनः पृच्छति ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रेति । विप्रेति भागुरिसंवाधनं मेधार्थकतयाऽभ्रमविशेषणं वा । अभ्याशं निकटे । स वैश्यः । भोः इत्यामन्त्रणे । अत्र आभ्रमे ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत्र विप्राभ्रमेति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स पृष्ठ इति ॥ १६ ॥

सशोक इव कस्मात्त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे । इत्याकर्ण्य वचस्तस्य भूपतेः प्रणयोदितम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्थरी) इष्टवियोगानुचिन्तनं शोकः । दुःखनिबन्धनश्चित्तावसादो दीर्घमनस्यम् । सशोक इव उपहतशरीरत्वात् । दुर्मना इव क्रियास्वस्थिरत्वात् । इतीदृशमाकर्ण्य ध्रुत्वा । प्रणयोदितं विभ्रम्भोदीरितम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) भोः अहो त्वं कस्माद्धेतोः सशोक इव लक्ष्यसे संदृश्यते सखेद इव प्रतीयसे । कस्माच्च हेतोः त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे विमनस्क इव लक्ष्यसे वीक्ष्यसे इत्यन्वयः । 'मन्बुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' । 'मन्युर्दैन्ये कतौ कुधि' । शोकेन सहवर्तमानः सशोकः । 'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्' इति कोशः । दुष्टं मनो यस्य स दुर्मनाः । इवेति साम्ये । शारदाभ्रमिव पेल-वमागुरिति वत् । इतीदं प्रणयोदितं प्रणयेन प्रेम्णा उदितं कथितं तस्य भूपतेः सुरथस्य वचः आकर्ण्य ध्रुत्वा ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सशोक इति । इष्टवियोगानुचिन्तनं शोकः । दुःखनिबन्धनश्चित्तावसादो दुर्मनादीर्घमनस्यम् । सशोक इव उपहतशरीरत्वात् । दुर्मना इव क्रियास्वस्थिरत्वात् । इत्याकर्ण्येति । शोकः स्पष्टार्थः । प्रणयो विभ्रम्भः ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सशोक इति १८ ॥ १७ ॥ मिलित्वा मन्त्रास्तु अष्टादश जाता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) शोकः स्वजनवियोगचिन्तनम् । दुःखकृतचित्तावसादो दीर्घमनस्यम् ॥ १७ ॥

प्रत्युवाच स तं वैश्यः प्रश्रयावनतो नृपम् ।

वैश्य उवाच । समाधिर्नाम वैश्योऽहमुत्पन्नो धनिनां कुले ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्थरी) प्रत्युवाच प्रतिवचनं दत्तवान् । प्रश्रयावनतो विनयाभ्रमः ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) स वैश्यः तं नृपं सुरथमुद्दिश्य प्रश्रयावनतः प्रश्रयेण विनयेनावनतो नम्रः सन् प्रत्युवाचेत्यन्वयः । सुरथकृतप्रश्नानां प्रत्युत्तरं वक्तुं वाक्यमग्रहीदिति भावः । 'विभ्रम्भयाच्चाप्रेमाणः प्रणयेन समार्थकाः' । धनिनां कुले उत्पन्नोऽहं समाधिर्नाम विख्यातः जात्या वैश्योऽस्मीत्यन्वयः । अनेन कस्त्वं भो इति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा । 'इभ्य आभ्यो धनी' 'कुलं गृहेऽपि वंशेऽपि' ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रश्रयो विनयः । मार्कण्डेयेन सुरथं प्रति ऋष्युक्तावनुदितायां भागुरेः किं वैश्य उवाचेति जिज्ञासामालस्य मार्कण्डेय आह । वैश्य उवाच । समाधिरिति ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्थश्लोकात्मकतः एकोनविंशतिरेवं स्युरिति । ततो अष्टादशमन्त्रानन्तरम् अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । श्लोकपादद्वयात्मक इत्यर्थः । एवं प्रकारेण एकोनविंश एकेन ऊनो विंशो मिलित्वा नवाधिका दश मन्त्रा जाता इत्यर्थः । तथाहि प्रत्युवाच स तं वैश्यः प्रश्रयावनतो नृपं स्वाहा १९ । वैश्योक्तिर्विंशतिस्थेति । तथा तेनैव गणनाप्रकारेण कैश्योक्तिर्वैश्य उवाचेति कथनं विंशतिविंशतिसंख्याको मन्त्रः । वैश्य उवाच स्वाहा २० । पुनरर्थ इति । पुनः अर्धो अर्धो-त्मको मन्त्रः । श्लोकपादद्वयात्मको मन्त्र इत्यर्थः । तथा । समाधिर्नाम वैश्योऽहमुत्पन्नो धनिनां कुले स्वाहा २१ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

पुत्रदारैर्निरस्तश्च धनलोभादसाधुभिः । विहीनः स्वजनैर्दारैः पुत्रैरादाय मे धनम् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(१ चतुर्थरी) पुत्रदारैरिति । पुत्रैश्च दारैश्च । चकारात्स्वजनैश्च निरस्तोऽधिक्षिप्तः । भर्त्सित इति यावत् । असाधुभिरिति हेतुगर्भे विशेषणम् । विहीनश्चेति । न केवलमधिक्षिप्तः । किंतु धनमादाय निरस्तो निःसारितः । एवमहं धनैर्दारैः पुत्रैरासन्नधुभिश्च विहीनो वनमभ्यागत इत्यन्वयः । केचित्तु धनैरिति पुत्रदारैरित्यस्य विशेषणम् । ते हि मम धनानि तैरेव धनमादायाहं विहीन इत्याहुः । आत्ताः सुहृदः । बान्धवो ह्यातयः । पाशानुवृत्तिर्नामालंकारोऽयम् ॥ १९ ॥

(२ शान्तनवी) धनेषु लोभात् गाध्यात् असाधुभिः असज्जनैः पुत्रैश्च दारैश्च पुत्राणां दारैश्च निरस्तश्च निराकृतोऽस्मीत्यन्वयः । एतेन सशोक इव कस्मात्स्वम् इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । स्वजनैर्बान्धवैश्च विहीनः रहितोऽस्मि । इत्यपि ससोकोऽस्मीत्यन्वयः । दारैः पुत्रैः आदायि मे धनं मदीयैर्दारैः पुत्रैश्च मे धनम् आदायि गृहीतमित्यन्वयः । अनेन दुर्मना इव लक्ष्यसे कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) असाधुभिः पुत्रदारैर्धनलोभान्निरस्तः अधिक्षिप्तः । भर्त्सित इति यावत् । चादन्यैरपीत्यर्थः । विहीनश्चेति । दारैः पुत्रैर्धनमादाय गृहीत्वा धनैर्विहीनश्च । अंशस्याप्यदानात्तद्रहितः कृतोहम् ॥ १९ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) पुनः श्लोकत्रयमिति । पुनः श्लोकत्रयं श्लोकत्रयात्मकाः प्रत्येकं त्रयो मन्त्राः, इति । तथाहि पुत्रदारैरिति २२ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) विहीन इति मे धनमादाय निरस्त इत्यन्वयः । अनग्नव धनादिभिर्विहीनः । आदायीति वा पाठः आदायि गृहीतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चासन्नधुभिः । सोऽहं न वेद्मि पुत्राणां कुशलाकुशलात्मिकाम् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(१ चतुर्थरी) स तथाविधोऽहं कुशलाकुशलात्मिकां शुभामशुभां वा प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ २० ॥

(२ शान्तनवी) मदीयैरासन्नधुभिः पुत्रमित्रकलत्रादिभिरपहतधनो निरस्तश्चाहं दुःखी उद्विग्नमनाः सन् वनमभ्यागतोऽस्मीत्यन्वयः । अनेन हेतुव्यागमनेऽत्र क इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । तथाविधः सोऽहं अत्र वने संस्थितः सन् पुत्राणां च दाराणां स्वजनानां च कुशलाकुशलरिमकां कुशलरूपां वाकुशलरूपां च द्विविधरूपां ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) वनहीनत्वादेवातैः सुहृद्भिः बन्धुभिश्च निरस्तस्त्वक्तोऽहं वनमभ्यागत इत्यन्वयः । सोऽहमिति ॥ २० ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) वनमभ्यागत इति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

प्रवृत्तिं स्वजनानां च दाराणां चात्र संस्थितः । किं नु तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किं नु सांप्रतम् ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥ २१ ॥

(२ चतुर्थरी) तामेव विविष्य दर्शयति । किञ्चित् । किमिति संदेहे । न्विति विकल्पे । तेषां पुत्रदारस्वजनानां गृहे कलत्रापत्यादौ क्षेमं कल्याणं अक्षेममकल्याणं सांप्रतमिदानीं कथं किञ्चिदम् । वृत्तं शीलम् । सुता इत्युपलक्षणम् । दाराः स्वजनाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) प्रवृत्तिं वार्तां न वेद्यं न जानामीत्यन्वयः । संगतोऽत्रत्यैः स्थितः संस्थितः । 'संस्थाधारे स्थितो मृतो' इति वा । दारशब्दः पुंस्त्येव धूम्येव कलत्रवाची । कुशलं चाकुशलं चात्मा स्वभावो यस्याः सा तयोक्ता । 'दोषाद्विभाषा' इति कप् समासात्तः इत्वं च । किं नु इति छेदः । 'किंपृच्छायां जुगुप्सते' 'नु पृच्छायां विकल्पने च' । तत्र किमित्यनव्ययं च । संप्रत्येव सांप्रतम् । 'प्रश्नादिभ्यश्च' इत्यम् । इह क्षेमत्वाप्रयो विकल्पः नुशब्देन सूच्यते । सांप्रतमिदानीं तेषां पुत्रादीन गृहे किमपि क्षेमं नु वर्तते । अथवा सांप्रतमिदानीं तेषां पुत्रादीनां गृहे किं क्षेममक्षेममपि नु वर्तते इति तदुभयं न वेद्यमित्यन्वयः । क्षेमं वाऽक्षेमं वा न वेद्यमित्यर्थः । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' । क्षिणोति हिनस्ति क्लेशान् क्षेमम् ॥ २१ ॥

१ 'आदायि' इति शान्तनवीस्त्वः पाठः ।

(४ नागोजीभट्टी) प्रवृत्तिर्वाता । ता एव विवृणोति । किं न्विति । किं नु इति द्वयं निकल्पे । तेषां पुत्रदारास्वजगानां एहे दारापरयादौ ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) प्रवृत्तिमिति २४ ॥ २१ ॥

(६ वंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

कथं ते किं नु सद्वृत्ताः दुर्वृत्ताः किं नु मे सुताः । राजोवाच ।

यैर्निरस्तो भवौलुब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः । तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसम् ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्थरी) यैर्निरस्त इति । धनहेतुभूतैः । किमिति प्रश्ने । भवतः मानसं मनः स्नेहमनुबध्नाति आसंजयति ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) ते सुताः सांप्रतं किं सद्वृत्ताः नु । अथवा ते सुताः सांप्रतं किं दुर्वृत्ताः नु इति तदुभयं कथं मे ज्ञेयं स्यादित्यन्वयः । ते सुताः सांप्रतं सद्वृत्ता वा दुर्वृता वा कथं मया ज्ञेया इति भावः । सत् साधु वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः । अथवा सतामिव वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः । दुष्टमसाधु वृत्तं चरितं येषां ते दुर्वृताः अथवा दुष्टानामसज्जना-
नामिव वृत्तं चरितं येषां ते दुर्वृताः । 'इति दुर्वृत्तो वैश्याददुष्टात्पुत्रादिबन्धुतः । दुःखतः कथितं वाक्यमाकर्ण्योचे पुनर्नृपः' । हे यमाधे हे वैश्य भवान् धनः कारणैः लुब्धैर्गृध्रभुभिः । यैः पुत्रदारादिभिर्दुर्वृत्तैर्वन्धुभिर्निरस्तोऽभूत् तेषु भवतः मानसं कर्तुं । स्नेहं किमनुबध्नाति किमर्थं करोतीत्यन्वयः । तादृशेषु स्नेहनिबन्धनं जुगुप्सितं गर्हितं त्यजनीयं भवतेति भावः । यदाहुः 'भावतः स्निह्यति स्नेहे दुहे च दुह्यते पुनः । सौजन्यं मुजने कुर्याद्दौर्जन्यमपि दुर्जने' इति । भवौलुब्धैरित्यत्र 'तौर्लि' इति नकारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं ते किंविधास्ते । वृत्तं व्यवहारः । सुता इत्युपलक्षणम् । राजोवाच । यैरिति । धनैरिति भर्त्सनरूपे निरासे हेतुः । किमिति प्रश्ने ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्थे पुनर्भवेदिति । पुनर्भूयोपि अर्थोऽर्थश्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । एवं प्रकारेण पञ्चविंशति संख्या स्यादित्यर्थः । तथाहि । 'कथं ते किं नु सद्वृत्ता दुर्वृताः किं नु मे सुताः स्वाहा २५' । 'राजा षड्विंशतिस्ततः' इति ततः पञ्चविंशतिमन्त्रानन्तरं राजा राजोवाचेति मन्त्रः । षडधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः अधिकैक इत्यर्थः । तथाहि 'राजोवा-
च स्वाहा २६' । अर्थश्लोकात्मकं मन्त्रद्वयमिति श्लोकस्य यैर्निरस्त इत्यादेः पूर्वार्धोपरार्धमन्त्रद्वयं द्वौ मन्त्रौ भवतः । तथाहि 'यैर्निरस्तो भवौलुब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः स्वाहा २७' । 'तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसं स्वाहा २८ ॥' २२ ॥

(६ वंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

वैश्य उवाच ।

एवमेतद्यथा प्राह भवानस्मद्गतं वचः । किं करोमि न बध्नाति मम निष्ठुरतां मनः ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्थरी) एवमिति अस्मद्गतमस्मद्विषयम् । मम मनो निष्ठुरतां पारुष्यं न बध्नाति न भजत इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) वैश्य उवाच । यन्मद्गतमित्यपि क्वचित्पाठः सभ्यः । ममेत्येकवचनपाठोचित्यादस्मद्गतमिति पाठे राजाभे वैश्यस्य प्रश्रयावनतस्य सतः प्रागल्भ्यानौचित्यप्रसङ्गाच्च । हे नृप भवान् यन्मद्गतं वचः यथा प्राह प्रव्रवीति एतद्वचः एवमिदमित्यमेव । अथाप्यहं किं करोमि मम मनः । कर्तुं । निष्ठुरतां पारुष्यतां न बध्नाति नाचरति नाश्रयति इत्यन्वयः । 'इवेत्यमर्थयोरेवम्' अस्मान् गतम् अस्मद्गतम् । अस्मत्पृथक् । मद्गतं मां गतं मद्गतं मत्पृथक् । अथवा अस्माभिर्गतं ज्ञातम् अस्मद्-
गतम् । मया गतं ज्ञातम् अस्मद्गतम् । गत्यर्था घातनो ज्ञानार्था अपि भवन्ति ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वैश्य उवाच । एवमिति । अस्मद्गतमस्मदीयविषयकम् ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वैश्यः पुनर्भवेदिति । पुनः वैश्य उवाच इति मन्त्रो भवेत् तथाहि । 'वैश्य उवाच स्वाहा २९' । 'एकोनविंशदेव तु मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता' इति । तु पुनः एवं गणनप्रकारेण एकेन ऊना विंशत् एकोनविंशत् । अष्टा-
विंशत्माधिकैक इत्यर्थः । संख्यायते गण्यतेऽनया संख्या मन्त्राणां संख्या मन्त्रसंख्या । प्रकीर्तिता कथिता । पुनरर्थमिति । पुनर्भवेत्येवमिति । तद्यथा । 'एवमेतद्यथा प्राह भवानस्मद्गतं वचः स्वाहा ३०' । पुनः श्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । तद्यथा । 'किं करोमीति ३१ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । यस्माद्वतमित्यपि पाठः । मरुतं मया गतं ज्ञातं वा । अस्मद्वतामातपाठः तु प्राप्तिव्यं प्रथयभावः स्यादिति कथितम् । वस्तुतस्तु 'अस्मदो द्वयोश्च' इति एकत्वेऽपि बहुत्वं युक्तमेव ॥ २३ ॥

यैः संत्यज्य पितृस्नेहं धनलुब्धैर्निराकृतः । पतिस्वजनहार्दं च हार्दं तेष्वेव मे मनः ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) यैरिति । यैः पुत्रद्वारैः स्वजनैश्च पितृस्नेहं पतिहार्दं स्वजनहार्दं च संत्यज्येत्यन्वयः । निराकृतस्य-
कोऽस्मि । तेषु तथाविधेष्वपि मे मम मनो हार्दं सस्नेहम् । धनलुब्धैर्निराकृतोऽपि सस्नेह एवेत्येवकारोऽतिभिन्नकमे हार्दो-
न्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् पितृस्नेहं संत्यज्य धनलुब्धैर्मत्पुत्रैर्निराकृतोऽस्मि तेष्वेव पुनर्मे मनः हार्दं वर्तते । किंच ।
पतिस्वजनहार्दं भर्तृलक्षणं बन्धुस्नेहं संत्यज्य धनलुब्धैर्महर्निराकृतोऽस्मि तेष्वेव पुनर्मे मनः हार्दं वर्तते । किं करोमी-
त्यन्वयः । हृदयस्य स्वान्तस्य कर्म हार्दम् । प्रेमस्नेह इति यावत् । युवादित्वादन । 'हृदयस्य हृद्रेष्यदण्डाभेगु' इति हट्टावः ।
हार्दमस्त्यस्य तत् हार्दं मनः हृदयनिविष्टस्नेहोपेतम् । स्नेहनिवद्धमिति यावत् । परिरेव भर्तृव्यं स्वजनो बन्धुः तस्मिन् हार्दं
स्नेहः पतिस्वजनहार्दं तत् । 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकृ' ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यैरिति । यैः पुत्रद्वारैः स्वजनैश्च पतिहार्दं स्वजनहार्दं च । तर्हि स्नेहः । तेष्वपि तथाविधेष्वपि
मे मनः शर्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पतिस्वजनेति ३२ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) यैः संत्यज्येति । यैः पुत्रद्वारस्वजनैश्च पितृस्नेहं पतिहार्दं भर्तृस्नेहं स्वजनस्नेहं च संत्यज्येत्यन्वयः ।
तेषु मे मनो हार्दं स्नेहयुक्तमेव । एवकारो भिन्नकमः । प्रीतिमिति कचिच्छपाठः ॥ २४ ॥

किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते । यत्प्रेमप्रवणं चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) किमेतदिति । जानन् ज्ञानवानपि विगुणेष्वपि विरुद्धगुणेष्वपि यत् चित्तं प्रेमप्रवणं स्नेहानुबन्धि एतत्
किमिति नाभिजानामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) हे महामते राजन् विगुणेष्वपि बन्धुषु प्रेमप्रवणं मे चित्तमिति जानन्नपि यन्नाभिजानामि किमेत-
दित्यन्वयः । अथवा हे महामते राजन् । यद्यस्मात्कारणात् बन्धुषु विगुणेषु असत्स्वपि मे चित्तं प्रेमप्रवणम् इति जानन्नपि
एतद्वारयितुं नाभिजानामि करोमि किमित्यन्वयः । अथवा हे महामते राजन् बन्धुषु विगुणेषु सत्स्वपि यत् चित्तं प्रेमप्रवणं
स्यात् । तत्किनाम कुत्सितं गर्हितम् इति जानन्नपि नाभिजानामीत्यन्वयः । महती मतिर्यस्य स महामतिः । हे महामते प्रेम्णा
प्रवणं प्रहं नम्रम् अनुकूलम् । 'प्रवणं कमनिम्रोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे' अगुणेषु अज्ञेहेषु । विगुणेषु विस्नेहेषु ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किमेतदिति । तेषां दोषं जानन्नपि यत् विगुणेष्वपि बन्धुषु प्रेमप्रवणं चित्तं करोमि तत्किमिति
कस्माद्वेतोरेतन् जानामि इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यत्प्रेमप्रवणमिति ३३ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) किमेतदिति । जानन्नपि न जानामि । किमेतदिति प्रश्नः । यद्वा जानन्नपि विगुणेष्वपि बन्धुषु
यत्प्रेमप्रवणं चित्तं करोमि तत्किमिति कस्माद्वेतोर्न जानामि इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

तेषां कृते मे निःश्वासो दौर्मनस्यं च जायते । करोमि किं यन्न मनस्तेष्वप्रीतिषु निष्ठुरम् ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) तेषामिति । कृते हेतोः निःश्वासः दौर्मनस्यं च जायत इति यथावचनमन्वयः । अप्रीतिषु प्रीतिष्वेव
यन्मनो न निष्ठुरम् । अप्रीतिषु निष्ठुरमिति पाठे अप्रीत्या मुनिष्ठुरम् अतिनिष्ठुरं न जायत इत्यनुषज्यते । तर्हि करोमीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) करणं कृतिः कृतम् । ननुसके भावे कः । अथवा करणं कृतिः कृतं तस्यै । संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां
कृप् । निर्गच्छति श्वासो यस्मात्स निःश्वासः शोकः । दुःस्थं मनो यस्य स दुर्मनः तद्भावो दौर्मनस्यं प्रतिपक्षिणी नास्ति
प्रीतिर्येषां ते अप्रीतयः । निष्ठुरं कठोरम् । तेषां पुत्रादीनां कृते क्षेमलामयोः संसिद्धिविषये संसिद्धिप्रयुक्त्यैव मे निःश्वासः शोका-

१ 'अप्रीतिषु निष्ठुरं' इति चतुर्धरीटीहृतः पाठः ।

हेन्यं दौर्भनस्यं दुःस्थितमनस्करं च जायते । यद्यस्मात्कारणात् मयि अप्रीतिश्चपि तेषु पुत्रादिषु मे मनः निष्ठुरं क्रूरं न जायते । अतः करोमि किमित्यन्वयः । तदित्यं संप्रति सांसारिकचिन्तातः कान्दिशीकोऽस्मीति भावः । 'कान्दिशीको भयदुतः' कां दिशं व्रजामि इति व्याकुलोऽस्मीति भावः ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तेषामिति । तन्निमित्तं यन्मे निःश्वासादिकं जायते अप्रीतिषु प्रीतिरहितेषु अपि तेषु यन्मे मनो निष्ठुरं न तर्हि करोमीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) अर्थं पुनर्भवेदिति । अर्थं अर्थश्लोकात्मको मन्त्रो भवेत् । तथाहि—'करोमि किं यन्न मनस्तेष्वप्रीतिषु निष्ठुरं स्वाहा ३४' ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तौ सहितौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ । समाधिर्नाम वैश्योऽसौ स च पार्थिवसत्तमः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) तत इत्यादि । हे विप्र तं मेघसं समुपस्थितौ उपसन्नौ । पार्थिवेषु राजसु सत्तमः साधुत्तमः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) हे विप्र हे शिष्य समाधिर्नाम असौ वैश्यश्च पार्थिवसत्तमः स श्रुत्यथ तौ द्वौ सहितौ मिळितौ हित-संयुक्तौ वा संतौ तं प्रसिद्धं सुमेघसं नाम मुनिं समुपस्थितौ सम्यक् उपजग्मतुरित्यन्वयः । तिष्ठतिरुपपूर्वो गत्यर्थेऽपि । पार्थिवेषु सन् अतिशयेन पार्थिवसत्तमः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मार्कण्डेय उवाच । तत इति । सहितौ मित्रत्वेन संगतौ समुपस्थितौ समुपसन्नौ ॥ २७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) मार्कण्डेय इति । तथाहि—'मार्कण्डेय उवाच स्वाहा ३५' इत्येको मन्त्रः । पुनर्धार्दश्लोक इति पुनरर्थश्लोकात्मको मन्त्रश्च भवेत् । तथाहि—'ततस्तौ सहितौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ स्वाहा ३६' । श्लोकात्मकः पुनरिति । पुनः श्लोकात्मकः श्लोकरूपो मन्त्रो भवेत् । तथा । समाधिर्नामेति ३७ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हं तेन संविदम् । उपविष्टौ कथाः काश्चित्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) कृत्वेति । यथान्यायं यथागमं यथार्हं यथाचारं तेन मुनिना सह संविदं संभाषां 'संविदस्त्रिधां प्रति-ज्ञायामाकरे ज्ञानसंकरे । संभाषायां क्रियाकाले संकेते नास्मि भाषणे' इत्यभिधानात् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) अस्यान्तरत्वाद्वैश्यस्य पूर्वनिपातः । अन्यर्हितस्तु पार्थिवः क्षत्रियत्वात् । यथान्यायं तु शब्दद्वर्णोक्त-विधिमनतिक्रम्यैव यथार्हम् अर्हं पूज्यं बृद्धम् अनतिक्रम्यैव यथाश्रमं तस्मै सुमेघसे मुनये संविदं संभाषणायाचारं कृत्वा तेनापि पूजितौ तदनुमत्या उपविष्टौ संतौ तौ वैश्यपार्थिवौ काश्चित्स्वार्थपराः उचिताः कथाः उच्यीः चक्रतुः विदधतुरित्यन्वयः । 'तु स्याद्वेदेऽवधारणे' । 'स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकराजिनामसु' । 'प्रतिज्ञातोषणाचारेष्वपि संविदप्रयुज्यते' ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कृत्वेति । यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथायोग्यं संविदं संभाषाम् उपविष्टौ । अन्तर्भावितपथ-त्वेन । उपवेशितवित्यर्थः । तेनेति कर्तरि तृतीया । काश्चित्स्वपरविषयाः ॥ २८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) अर्थश्लोकात्मको मन्त्र इति । अर्थश्लोकरूपो मन्त्रः । तथा 'उपविष्टौ कथाः काश्चित्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ स्वाहा ३८' ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) कृत्वेति । यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथामहस्तु योग्यं संविदं भाषणम् । काश्चित्स्वपरविषयाः ॥ २८ ॥

राजोवाच ।

भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत् । दुःखाय यन्मे मनसः स्वचित्तायसतां विना ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) दुःखायेति । स्वचित्तजयाभावसहकारिकं मनसि दुःखापादकं वस्तु किमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) भगवन्निति । एकं वस्तु यन्मनसः स्वचित्ते हृदि आयसतां निरोधं विना मे मम मनसो दुःखाय दुःख-कारणं तद्वद्वेत्त्यर्थः । वदस्वेति 'सर्वे विषयः छन्दसि विकल्पन्ते' । इत्यात्मनेपदम् । पुराणमपि ऋषिप्रणीतत्वाच्छान्दसमेव ।

यद्वा यन्मे वदस्वन्ति । अत्रार्थे आत्मनेपदम् । मनोजयो हि न किमपि नरं दुःखाकराति संकल्पविकल्पात्मकं चित्तम् । 'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) हे भगवन् हे सर्वेश्वर्यसंपन्न हे मुने त्वाम् अहम् एकं रहस्यं प्रष्टुमिच्छामि तत् वदस्व रहसि उपदिश । 'भासनोपसंभाषा' सूत्रेणोपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनं आत्मनेपदम् । यद्यस्मात्कारणात्स्वचित्तायत्ततां विनावस्थानं मे मनसः दुःखाय भवतीत्यन्वयः । यदहम् एकं रहस्यं त्वां प्रष्टुमिच्छामि तन्मयावश्यमाकर्णनीयम् । अन्यथा तदाकर्णनाभावे स्वचित्तायत्तत्वं न स्यात् । तदभावस्तु मे मनसः दुःखाय स्यात् संशयापन्नत्वात् । तस्मात्तद्वहस्यं मया श्रोतव्यमेवेति भावः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यवसः श्रियः । वैराग्यस्याय मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा' ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) राजोवाच । भगवन्निति । वदस्वन्ति यत्रार्थे आत्मनेपदम् । यत्नेन वदेत्यर्थः । एकं रहस्यं वदस्व । तथाह । मे मनसः संकल्पात्मकस्यान्तःकरणस्य स्वचित्ते निधयात्मके स्वस्वरूपे आयत्ततां निरोधं विना दुःखाय यदित्यन्वयः । संकल्पविकल्पात्मकमेवमन्तःकरणं न निधयात्मकमतो न मे तन्निर्णयेऽधिकार इति भावः ॥ २९ ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) राजेति । 'राजोवाच स्वाहृत्य मन्त्रः ३९' । अर्धश्लोकमन्त्रक इति अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । तथा । 'भगवत्स्वामिहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत् स्वाहा ४०' । मन्त्राद्यत्वारिंशदेवमिति । एवं प्रकारेण चत्वारिंशत् विंशति-द्वयं मन्त्राः स्युः । श्लोकमन्त्रचतुष्टयमिति श्लोकरूपा ये मन्त्रास्तेषां चतुष्टयम् । श्लोकरूपाः प्रत्येकं चत्वारो मन्त्रा इत्यर्थः । तथा दुःखायेति ४१ ॥ २९ ॥

(६ वंशोद्धारः) भगवन्निति । वदस्वेति यत्ने । 'भासनोपसंभाषा' इत्यात्मनेपदम् । यत्नेन वदेत्यर्थः ॥ २९ ॥
ममत्वं गतराज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि । जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) राज्याङ्गेण स्वाम्यमात्यमुहङ्कोशराष्ट्रदुर्गबलैषु समम् ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) ममत्वमिति । राज्यस्येति । मुपां मुपु इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । मम राज्यादौ यन्ममत्वमेतत्किं निबन्धनमित्यर्थः । अन्यथाह । राज्यस्य राज्यक्रियाया इति राज्याङ्गेषु स्वाम्यादियु । 'स्वाम्यमात्यमुहङ्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इति नामलिङ्गानुशासनात् । अखिलेषु समस्तेषु ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) मुनिवृत्तिसन्नेन सन् विपश्चित् मुनिसत्तमः । हे मुनिसत्तम । जानतोऽपि उत्पन्नज्ञानस्यापि गतराज्यस्य शत्रुहस्तगतसाम्राज्यस्य मे अखिलेष्वपि राज्याङ्गेषु यथाज्ञस्य जडस्येव ममत्वम् ममता वर्तते किमेतत् इत्यन्वयः । विनष्टराज्यस्य पुंसः राज्याङ्गेषु किं ममत्वेन कृतं स्यादिति भावः । 'स्वाम्यमात्यमुहङ्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च' इति सम-राज्याङ्गानि । 'ववायथातर्थवैवम्' ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुःखहन्तुत्वमाह । ममत्वमिति । राज्यस्येति सप्तम्यर्थस्य शेषत्वविवक्षयां षष्ठी । राज्ये इत्यर्थः । तेष्वमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथा अज्ञस्य अज्ञस्येव राज्यादियु ममत्वं एतत्किम् । किंनिबन्धनमित्यर्थः । 'स्वाम्यमात्यमुहङ्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' एषु स्वाम्यं प्रधानम् ॥ ३० ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) जानतोऽपि ४२ ॥ ३० ॥

(६ वंशोद्धारः) ॥ ३० ॥

अयं च निरुक्तः पुत्रैर्दार्ढ्यैस्त्वयोज्जितः । स्वजनेन च संत्यक्तस्तेषु हार्दां तथाप्यति ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) निरुक्तः वञ्चितः । अतिहार्दां अतिशयमेहवान् ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) अयमिति । अयं वैश्यः निरुक्तो दुःखीरुक्तः उज्जितस्सखः । तथेति समुच्चये । अति अतिशयेन हार्दां मेहवान् ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) अयं वैश्यश्च यद्यपि पुत्रैः निरुक्तः विप्रकृतः खिलीकृतः । तथा दार्ढ्यैः कलत्रैः भृत्यैरमात्यैश्च उज्जितः उदृष्टः । स्वजनैर्भात्रादिभिर्बन्धुभिरपि संत्यक्तः तथापि तेषु पुत्रादिषु ममत्वेन अतिहार्दां अतिमेहोपेतो वर्तते इत्यन्वयः । विप्रकृतेषु पुत्रादिषु ममत्वेनातिमेहवानिति भावः । 'निरुक्तः स्याद्विप्रकृतः' भिःक्रियते खिलीक्रियतेस निरुक्तः । अथवा 'निरुक्तस्त्ववृत्तुः घटः' निरुक्तोति हिनस्ति निरुक्तः हिंसकोऽयमवृत्तुः शठ इत्युज्जित इत्यर्थः । 'कुसृतिर्निरुक्तिः शास्त्रम्' निरुक्त इत्यप्रस्तुतायेकत्वात्पठः । तथाहि निरुक्तिः प्रायश्चित्तिः । यशः । 'कामतो ब्राह्मणवधे जीवतो नास्ति

१ 'निरुक्तः' 'विःकृतः' इति पाठो शान्तनवीटाक्षयां संप्रसीतो विप्रतो च ।

निष्कृतिः' इति । प्रायश्चित्तिर्नास्तीत्यर्थः । 'प्रायश्चित्तिस्तु निष्कृतिः' । अथवा निरर्थकः अतः निःकृतः । अथवा निष्कान्तः कृतात् करणात् राज्याद्वा निःकृतः ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नाहमेव तथा अयमपीत्याह । अयं च निःकृतः इति । निःकृतः तिरस्कृतः । उज्जितः त्यक्तः । नीत्युपसर्गपूर्वात्कृत्यः कः । तथेति समुच्चये ॥ ३१ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) स्वजनेन चेति । दृष्टदोषोऽपीति ४३ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) अयं चेति । अतिशयेन हार्दीं लेहवान् ॥ ३१ ॥

एवमेष तथाहं च द्वावप्यत्यन्तदुःखितौ । दृष्टदोषोऽपि विषये ममत्वाकृष्टमानसौ ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) एवमिति । विषये (वस्तुनिं) पुत्रदारादौ ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) एषः वैश्यः एवं यथा उक्तः तथा अहं च दृष्टदोषेऽपि ज्ञातदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टमानसौ आवां द्वावपि अत्यन्तदुःखितौ अत्यन्तं संज्ञातदुःखौ वर्तामहे इत्यन्वयः । 'इत्येवमर्थयोरिवम्' । धिक् चन्धनं विविणोति वध्नाति विषयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणः प्रामसमूहादिलक्षणश्च विषयः । दृष्टदोषत्वमधुवत्वम् अन्ततो नुःखहेतुत्वं च । ममेति भावां ममत्वं तेनाकृष्टं मानसं ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति । विषये राज्यपुत्रादौ ममत्वेनाकृष्टं विषयाधीनं कृतं मानसमन्तःकरणं ययोस्तौ ॥ ३२ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) ४४ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । दृष्टदोषे अर्जने अर्जितस्य रक्षणं देवाभासोऽपि दृष्टः दोषो दुःखजनकत्वमस्मिन् ॥ ३२ ॥

तत्किमेतन्महाभाग यन्मोहो ज्ञानिनोरपि । ममास्य च भवत्येषा विवेकान्धस्य मूढता ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) विवेकान्धस्य विवेकचक्षुषा हीनस्य वा । ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं कथमिति प्रश्नार्थः ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्केनेति । ममास्य च ज्ञानिनोरप्यावयोः यन्मोहोऽन्यथा प्रतिभानं भवति तत् एतत्केन कारणेन-त्यर्थः । नशस्मद्विधानां मोहां भवितुमर्हति इत्याह । एष इति । वस्तुतत्परपारेच्छेदो विवेकः । तत्रान्धस्य तद्विहीनस्येत्यर्थः । अथवा अविवेकेन अन्धस्य । अविवेकिन इति यावत् । एवंभूतस्यैवैतावतीदृशी मूढता भवति । नतु विवेकिनः तत्कथमावयो-मोह इति भावः ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) हे महाभाग हे सुमंथोमुने ज्ञानिनोरप्यावयोर्नृपवैश्ययोर्मोहो भवतीति यत् तदेतत् किमित्यन्वयः । भगवन्वैश्वर्यादेरिदं भागं महत् भागं यस्य स महाभागः । कयोर्ज्ञानिनोः को नु मोह इत्यत आह । हे मुने मूढस्य विवेकान्धस्य इदं सुखाय इदं दुःखायेति हिताहितपर्याययोः विषये अन्धस्य मम च अस्य च मुरषसमाधिसंज्ञयोर्नृपवैश्ययोः एषा मूढता विवेकविहीनता मोहापजना भवतीति किमेतदित्यन्वयः । 'अचक्षुषि तमस्यन्धं जले तिमिरकृत्यपि' ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्किमिति । ज्ञानिनां विषये दंशवत्त्वज्ञानवतोरपि । ममास्य चेति सर्वान्वयि । उभयनिष्ठमोहस्यायु-क्तत्वमाह । यत् यतः एषा एनजातीया मूढता अविवेकान्धस्य अविवेकवतः भवति नतु द्यौषज्ञानरूपविवेकवत इति आवयोः सा युक्तेति भावः ॥ ३३ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) पुनरर्थमिति । पुनः अर्थम् अर्थेऽलोकात्मको मन्त्रः । तथाहि 'ममास्य च भवत्येषा विवेका-न्धस्य मूढता इत्याह ४५' ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत्किमिति । भगवन्वैश्वर्यादेरिदं भागं महद्भागमस्य तत्संयुद्धिः । विवेकेऽप्यन्धस्य ममास्य च । यद्वा विवेकान्धस्य जनस्य या मूढता सा ज्ञानिनोरप्यावयोः कथमिति प्रश्नः ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे । विषयश्च महाभाग यैति चैवं पृथक्पृथक् ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) तत्र ज्ञानमात्रमूढत्वामान्वयान् ज्ञानविषयो वा नाय इत्याह । ज्ञानमस्तीति । विषयगोचर इति पद-

१ 'तत्केनेन' इति चतुर्धरीटीकस्थः पाठः । २ 'विषयाय' इति पाठः । ३ 'जातिवैष' इति चतुर्धरीटीकस्थः पाठः ।

द्वयस्य सप्तम्याश्चैक एवार्थः । तथापि शब्दस्पर्शादिरूपो विशेषस्तत्सामान्यं तन्निष्ठो विषयतासंबन्धश्चेति त्रयपरत्वात् पौनरुक्त्यम् । ज्ञानं शब्दादिविषयसंबन्धी भवत्येवेत्यर्थः । विषयश्च याति ज्ञानेन संबन्धी भवत्येव ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्थरी) अत्रोत्तरमभिहितुः ज्ञानित्वाभिमानमेव तावत्तन्मुल्ययिष्यन्नुपिस्वाच । ज्ञानमिति । ननु ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं भवतोऽभिप्रेतं ज्ञानविशेषस्य वा । आद्ये सर्वस्यैव निर्मोहत्वप्रसङ्ग इत्याह । ज्ञानमिति । समस्तस्य जन्तोः प्राणिमात्रस्यैव विषयगोचरे विषये घटपटादिविषये ज्ञानमन्तःकरणवृत्तिरस्ति । नच मोहाभाव इति वैयधिकज्ञानस्य न मोहवैयधिकरण्यमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह । विषयश्च पृथग्भिन्नस्वभावः । एवं वक्ष्यमाणकमेण यथा गोब्राह्मणादिषु भेदेन याति पृथक् पृथक् भवति । एवं रूपरसादिविषयश्च पृथक् पृथक् अभ्युपतिष्ठते । न भिन्नविषयज्ञानस्य मोहवैयधिकरण्यमुपपद्यते । 'अत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यभेदज्ञानस्यैव तथाभावश्रवणात् । जातिश्चैवमिति पाठे यथा रूपरसादिविषयश्च पृथक्पृथगैव मनुष्यत्वादिजातिरित्यर्थः । गोत्वब्राह्मणत्वादिभेदेन जातिश्च पृथग्भवति । तत्र यद्यपि जातिरेका नित्या तथापि व्यक्तिभेदाद्भिद्यते ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् समस्तस्य सर्वस्य जन्तोश्चेतनस्य प्राणिनः विषयगोचरे ज्ञानं बुद्धिमात्रमस्ति इत्यन्वयः । नहि मोक्षे धीर्ज्ञानं विवक्षितं किंतु विषयगोचरे विषये शब्दादौ गोचरे इन्द्रियार्थस्य । तत्तदिन्द्रियजं ज्ञानं विद्यत एव तावन्मात्रमिति भावः । विषिणोति वध्नातीति विषयः शब्दादिः । गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् गोचरः । 'गोचरसंचर' इति साधुत्वम् । यद्यपि 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी । गोचरा इन्द्रियार्थाश्च' इत्यभिधानात् य एव विषयः स एव गोचर इति पौनरुक्त्यं प्रतीयते तथापि इह दुःखितं सुरथं प्रति विषिणोति वध्नातीति विषयो दुःखहेतुरिन्द्रियं वशीकरोति गोचर इति प्रदर्शनपरत्वादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं महद्भागं यस्यासौ महाभागः हे महाभाग राजन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण विषयाश्च विषयवृत्तयश्च पृथक् विभिन्नाः यान्ति पार्थक्येन इन्द्रियगोचरतां व्रजन्ति । अथवा प्रसरन्ति संसरन्तीत्यन्वयः । 'विषयाश्च महाभाग जातिश्चैव पृथक्पृथक्' इति पाठे जातिः सामान्यं रूपत्वगन्धत्वाद्यप्यनेकविधम् ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टः) अत्रोत्तरमाह । ऋषिस्वाच । ज्ञानमिति । ननु ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं तत्राभिमतं ज्ञानविशेषस्य वा । नायः । सर्वस्यैव निर्मोहत्वप्रसङ्गादित्याह । ज्ञानमिति । अन्यस्तु तथापीत्यनेन खण्डयिष्यते । विषिणोति वध्नातीति विषयो बन्धकः । तद्रूप गोचरे विषये ज्ञानं सर्वस्य जन्तोरस्ति । नच मोहाभाव इत्याह । विषयश्चेति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण पृथक्पृथक् भिन्नप्रकारेण ज्ञानविषयत्वं यातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५ जगन्नाम्नचन्द्रिका) ऋषिश्चेति । च पुनः 'ऋषिस्वाचस्वाहेत्ययं मन्त्रः । ४६ । अर्थमिति । अर्थश्लोकात्मका मन्त्रः । तथाहि ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरं स्वाहा ४७ । श्लोकात्मका मन्त्राः पुनर्दंशति । पुनः श्लोकरूपा मन्त्राः दश पङ्क्तिसंख्याकाः । तथाहि विषयश्चेति ४८ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ज्ञानमात्रसत्त्वे कथं मोहो मम इति राज्ञः प्रश्नमुच्चारयन् ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं नास्ति । तथासति प्राणिमात्रस्य विषयज्ञानसत्त्वेन निर्मोहत्वप्रसङ्गादित्याशयेन ऋषिस्वाच । ज्ञानमिति । नेह मोक्षे धीर्ज्ञानं किंतु विषयगोचरे । विषिणोति वध्नातीति विषयः तस्मिन् गोचरे इन्द्रियार्थे इत्यर्थः । अतो 'गोचरा इन्द्रियार्थाश्च' इत्यमरादिन्द्रियार्थवाचिगोचरशब्देन न पौनरुक्त्यम् । आहारनिद्राभयमैधुनादिविषयज्ञानं प्राणिमात्रस्यास्ति । न तावता मोहनिवृत्तिः । तदपि ज्ञानं नैकविधं विषयभेदादित्याह । विषयश्चेति । विषयश्च रूपरसादिवैवं वक्ष्यमाणप्रकारेण याति उपतिष्ठते । चोप्यर्थे । यत्पि गच्छति चेत्यर्थः । जातिश्चेति पाठे विषयवन्मनुष्यत्वादिजातिरपि पृथक्पृथगित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दिवाग्धाः प्राणिनः केचिद्वात्रावन्धास्तथापरे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥ ३५ ॥

(१ शुभवती) दिवाग्धा इति । उलूकचटकविडालादयः क्रमात् । वेदान्तिनस्तु 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इत्यादिगीताधरपरत्वेन योजयन्ति ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्थरी) भिन्नत्वमेव प्रकटयति । दिवेति । केचित्प्राणिनः उलूकादयो दिवा दिनविषये भग्धाः ऐन्द्रियज्ञानहीनाः । अर्थाच्च रात्रावन्धाः अपरे बायसादयो रात्रावन्धाः केचित् । किंच उलूकादयः स्थावरादयश्च दिवा रात्रौ तुल्यदृष्टयोऽन्धा एव । तथा केचिद्वाक्सादयो दिवा रात्रौ तुल्यदृष्टयोऽनन्धा एकैत्यर्थः । एतेन ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्ये रात्र्यादौ उलूकादीनां मोहो न स्यात् । किंतुलूकादीनां सर्वथैव स्यादेवेति । स्वर्गाऽपवर्गसंख्याहतिरिति भावः ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सत्यपि चक्षुर्गोलके केचिन्नेतनाः प्राणिनः दिवाग्धाः उलूकादयः । तथा अपरे केचित्प्राणिनः काकादयः रात्रावन्धाः दृष्टिहीनाः इत्यन्वयः । केचिद्भक्ष्यप्रभृतयः प्राणिनः यथा दिवा तथा रात्रौ च तुल्य दृष्टिर्वां ते तुल्यदृष्टयो भवन्तीत्यन्वयः । पूर्वं रात्रौ सुरयेन यत्पृष्टं यन्मोहो ज्ञानिनोरपि तस्मिन्नेतदिति तत्रोत्तरमर्थाङ्गीकारेण ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभृङ्गी) तदेवाह । दिवान्धा इति । केषांचिदुल्लादीनां दिवा ज्ञानाभावः । केषांचित्काकादीनां रात्रौ । केषांचित्किचुल्लादीनां (उल्लादीनां) सर्वदा तथातथा तुल्यदृष्ट्यः । अन्धा अनन्धा इत्यर्थः । एवं च ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं दिनादौ उल्लादीनां मोहो न स्यादिति भावः । किंच राक्षसादीनां दिवा रात्रौ च विषयज्ञानवतां न कदापिदि मोहः स्यात् । किचुल्ला (उल्ला) दीनां सर्वदैव मोहप्रसङ्ग इति । तेषामपि किंचिद्विषये मोहदर्शनात् । एवं च न ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यम् । नापि ज्ञानाभावस्य मोहसामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति । अत्र तथेति रात्रिसमुच्चये ॥ ३५ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) केचिद्वेति ४९ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) उक्तं स्फुटयति । दिवान्धा इति । केचित्प्राणिन उल्लादयः । दिवान्धाः । अर्धाश्रावन्धाः । केचित्काकादयो रात्रावन्धाः । दिवा पश्यन्तीत्यर्थः । केचित्कुच्छुन्दर्यादयो रात्रौ दिवा चान्धा इत्याहुस्तत्र 'कुच्छुन्दरी गन्धमुखी दीर्घनुष्ठी दिवान्धिका' इत्यमरेण दिवान्धत्वोकेस्तथैवोपलभ्यमानत्वाच्च । केचिद्वानरमार्जारादयो दिवा रात्रौ च तुल्यदृष्टयोऽनन्धा एव । दिवारात्राविति पदं वेहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते । अयं भावः । ज्ञानमात्रस्य मोहवैयधिकरण्यं दुरुपपाद्यम् । तथा सत्युल्लादीनां रात्रौ ज्ञानसत्त्वेन काकादीनां च दिवा ज्ञानसत्त्वेन निर्मोहत्वापत्तेः । अतो न ज्ञानमात्रेण मोहनिवृत्तिः ॥ ३५ ॥

ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किं नु ते नहि केवलम् । यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) मनुष्यज्ञानं मूढत्वाभावव्याप्यमिति चेत्तत्राह ज्ञानिन इति । ते केवलं ज्ञानिनो नहि । अज्ञानसमानाधिकरणज्ञानवन्त एवेत्यर्थः । ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेन स्वभावसामानाधिकरण्याभावस्थैवासिद्धिरिति तार्किकाः । वस्तुतस्तु 'तद्विमुक्तस्तु केवली' इति शिवसूत्रे योगिविशेषनिष्ठज्ञानविशेषस्य केवलमिति संज्ञया व्यवहारात्तस्य जानातिक्रियाविशेषणत्वास्यैव च मूढत्वाभावव्याप्यत्वात्तादृशज्ञानिनो भवादृशाः सर्वेऽपि न भवन्तीत्यर्थः । पशवो गवादयः । मृगा हरिणादयः ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) अथ नास्माभिः सर्वसत्त्वानां ज्ञानित्वमभिप्रेतं किंतु मनुष्याणामेवेत्याह । ज्ञानिन इति । ननु भवन्मते मनुष्यमात्रस्य ज्ञानित्वं मनुष्यविशेषस्य वा । तत्रायं खण्डयितुमुपक्रमते । ज्ञानिन इति । ते मतं सत्यं केवलं च । मनुजा ज्ञानिन एव नहि किंत्वज्ञानिनोऽपीत्यर्थः । एवंचाज्ञानसंवलितज्ञानेनापि ज्ञानित्ववैपरीत्यमेव न स्यात् । सर्वसत्त्वानां चाज्ञानित्वं तदवस्थमित्याह । यत इति । हिशब्दोऽवधारणे भिन्नकम् ; यतः पश्चादयोपि ज्ञानिन एवेत्यन्वयः । तेष्वप्यज्ञानसंवलितस्य ज्ञानस्य संभवात् । पशवो प्राण्या गवायाः । मृगा आरण्याः हरिणादयः । अथवा ते मनुजाः केवलं ज्ञानिनो नहि किं त्वन्ये ज्ञानिनः सन्तीत्याह । यत इति । पश्चादीनामपि विषयज्ञानसंभवात् । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त प्राण्याः पशवः । महिषवानरराक्षससरीसृपकृष्टपतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) मनुजाः ज्ञानिनः सन्ति सत्यम् । किंतु ते एव केवलं ज्ञानिनः नहि यतो मनुजेष्वन्येष्वपि सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ज्ञानिनः सन्त्येव इत्यन्वयः । सर्वेऽपि मनुजादयः यथाविषयं यथोचितज्ञाना एवेति भावः । मनुजा मानवाः सति साधु सत्यम् । 'नु स्याद् भेदेऽवधारणे' 'हि हेतावधारणे' 'अभावे नष्टनोनापि' । केवलं नियतमपरं क्रियाविशेषणम् । इक्षानी ज्ञानित्वाविशेषात्प्राणिनां प्रतिनियतज्ञाननिबन्धनव्यवहारसिद्धिः कथं स्यादित्याशङ्क्य तानुपपादयितुमाह ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभृङ्गी) ननु मनुष्या एव ज्ञानित्वेनाभिमतता इति चेत्तत्राह । ज्ञानिन इति । मनुजा ज्ञानिन इति ते मतं सत्यम् । पृच्छति । ते केवलं ज्ञानिनः ज्ञानिन एव किंतु स्वयमेव वितर्क्योत्तरयति । नहि । किंत्वज्ञानसंवलितज्ञानिन इत्यर्थः । एवम् अज्ञानेन ज्ञानित्वाभिमानस्त्यजुक्तः । यतः सर्वे पश्चादयोपि एवं सति ज्ञानिन एव स्युः । हिरिवार्थे भिन्नकम् । पशुत्वेनैव सिद्धे मृगग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) यतो हि ज्ञानिन इति ५० ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु प्राणिमात्रस्य ज्ञानित्वं नास्माकमभिप्रेतं किंतु मनुष्याणामेवेति चेत्तत्र किं मनुष्या ज्ञानवन्त एवेति निर्धार्यते उत मनुष्या एव ज्ञानिन इति विवक्ष्य पक्षद्वयं वृषयति । ज्ञानिन इति । सत्यं मनुजा ज्ञानिनः किंतु केवलं ज्ञानिनो नहि । अज्ञानभिन्नात् । एवंच मनुष्या ज्ञानिन एवेति निरस्तम् । एतेन पश्चादीनां ज्ञानित्वमेवेत्यपि न निवृत्तं ज्ञानवन्त इति सूचितम् । किंच यत इति । पश्चादयोपि ज्ञानिन इति । मनुष्या एव ज्ञानिन इत्यपि निरस्तम् । पशवो प्राण्याः । मृगा आरण्याः । ननु मनुजा एव केवलं ज्ञानिनो नहि किं तु पश्चादयोपीत्यर्थः । तेषामपि विषयज्ञानस्य सत्त्वात् । ननु मनुजाः

ज्ञानिनः शास्त्रीयज्ञानवन्तः सत्यम् । परंतु केवलं विज्ञानरहितेन तेन किम् । विज्ञानमनुभवः तदुक्तं मोक्षधर्मे 'विज्ञानरहितं ज्ञानं नहि बन्धविमोचकम् । नहि दीपस्य वार्ताभिस्तमो नश्यति तत्क्षणात्' ॥ ३६ ॥

ज्ञानं च तन्मनुष्याणां यत्तेषां मृगपक्षिणाम् । मनुष्याणां च यत्तेषां तुल्यमन्यत्तथोभयोः ॥ ३७ ॥

(१ शुभवती) उभयोर्मनुष्यतिरश्चोरन्यदपि आहारनिद्राभयमैथुनादिकमपि तुल्यमेव ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) ननु ज्ञानविशेषस्तु मनुष्यमात्रे वसतीत्याह । ज्ञानं चेति । यदीदृशं मृगपक्षिणां ज्ञानं तत्तादृशमेव तेषां तादृशं तद्विधानां मनुष्याणामपि । मनुष्याणां पशुमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणम् । तत् तदेव तेषां मृगपक्षिणामपीत्यन्वयः । अन्यदाहारादिकमप्युभयोः पश्चादिमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणमित्यर्थः । 'आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् । ज्ञानं नराणामधिकं विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः' ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) तेषां मृगपक्षिणां यत् ज्ञानं स्वभावजं स्वस्वजातिनियतं तत् मनुष्याणां मानुषत्वजातिनियतानां न । तेषां मनुष्याणां च यत् ज्ञानं स्वभावजं शास्त्रजमव्याहृतज्ञानं च तत् मृगपक्षिणां न । तुल्यमन्यत्तथोभयोः । तथा तेन प्रक्षरेण प्रतिनियतं तत्तत्स्वजातिप्रयुक्तोपयुक्तविषयज्ञानादन्यत् यज्ज्ञानं शरीरमात्रोपयोगिं तत् उभयोर्मृगादिमनुष्ययो-
राहारनिद्राविषयं तुल्यं समानमित्यन्वयः । उभयेषामपि तेषां मृगादिमनुष्याणां व्यवस्थिततत्तत्त्वातिविषयनिबन्धनव्यवहार-
पार्थक्यसंसिद्धेरसंशयमिति भावः । प्रायुक्तं राज्ञा यन्मोहो ज्ञानिनोरपि तत्किमेतदिति तत्र किमाश्चर्यमित्याह सदृष्टान्तम् ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तमेवार्थं मनुष्याणां पश्चादिभिस्तुल्यत्वप्रतिपादनेन द्रव्ययति । ज्ञानं चेति । यत् तादृशम् । तत् तादृशं मनुष्याणां च यत्तेषां मृगादीनामित्यर्थः । अन्यदाहाराभयमैथुननिद्रारूपमिति उभयोस्तुल्यं साधारणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मनुष्याणामिति ५१ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु सर्वेषां ज्ञानवत्त्वेपि मनुष्याणां विशेषोऽस्तीत्यत आह । ज्ञानं चेति । यन्मृगपक्षिणां वैष-
धिकज्ञानं तदेव मनुष्याणाम् । चकारोऽवधारणार्थः । यदादृशं मनुष्याणां तेषां मृगपक्षिणामपि तत्तादृशमेव । तथान्यदाह-
रादिकम् उभयोः पशुमनुष्ययोस्तुल्यं साधारणम् । नतदिति पाठे यन्मृगपक्षिणां ज्ञानं स्वभावजं स्वस्वजातिनियतं तन्मनुष्याणां
न । यन्मनुष्याणां शास्त्रीयं तन्मृगपक्षिणां न । शेषं यथोक्तमेव ॥ ३७ ॥

ज्ञानेऽपि सति पश्यैतान्पतङ्गांश्छावचञ्चुषु । कणमोक्षादृतान्मोहात्पीडयमानानपि क्षुधा ॥ ३८ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) मनुष्यमात्रस्य पश्चादिसाधारण्येऽर्थक्रियासाम्यमस्तीत्याह । ज्ञानेपीति । एतान् ब्रह्माण्डोदरचरान्
पतङ्गान् पक्षिणः छावचञ्चुषु अपरयन्त्रोटिषु कणमोक्षादृतान् आहाराशे निक्षेपयन्तान् । मोहान्ममत्वलक्षणद्वेतोः क्षुधा
बुभुक्षया पीडयमानानपि पश्य । वैषयिकज्ञानमोक्षयोः सामानाधिकरण्यं साक्षात्कुर्वित्यर्थः । 'खगे विहंगविहंगविहंगमवि-
ह्वयसः । शकुन्तपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः । पतत्रिपत्रिपतगपतपत्रराष्ट्रजङ्गाः' इत्यमरः । 'पोतः पाकोऽर्भको
दिग्मः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । 'चञ्चुर्लोटिफमे क्षियौ' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् ज्ञाने सत्यपि मोहात् ममत्वात् शावचञ्चुषु शिशुत्रोटिषु कणमोक्षादृतान् आहतकणमोक्षान्
क्षुधा बुभुक्षया पीडयमानानपि एतान् पतङ्गान् विह्वलान् पश्येत्यन्वयः । ज्ञाने सत्यपीति । एते शावचञ्चुषु निक्षेपव्यकणस्ते
यद्यस्माभिरेव भक्षयेरन् तर्हि नूनं वयं क्षुधां न पीष्यामहे इति स्वार्थं जानन्तोपि (स्वयं क्षुधा पीडयमाना अपि) मोहात् मम-
त्वात् वात्सल्याद्वा शावचञ्चुष्वेव कणान् निक्षिपन्ति पक्षिण इति भावः । 'पतेरन्नञ्च पक्षिणि' 'चञ्चुर्लोटिफमेक्षियौ' । आहताः
कणमोक्षाः यैस्ते कणमोक्षादृताः । बाहिताग्न्यादिषु परनिपातः । कणमोक्षादृतानित्यपि क्वचित्पाठः ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अर्थक्रियासाम्यमपि तयोरस्तीत्याह । ज्ञानेपीति । तद्भोजनेन नास्माकं वृत्तिरिति ज्ञाने सत्यपि ।
पतङ्गा इति निरनुस्वारम् ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कणमोक्षेति ५२ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तदेव स्पष्टयति । ज्ञाने सत्यपि क्षुधा पीडयमानानप्येतान्पतङ्गान्यपि कण-
मोक्षे भक्षयनिक्षेपे आहृतान्पश्य । पतङ्गज्ञानस्य मोक्षसामानाधिकरण्यं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

मानुषा मनुजव्याघ्र साभिलाषाः सुतान्प्रति । लोभात्प्रत्युपकाराय नन्वेतार्त्तिकं न पश्यासि ॥ ३९ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) मनुष्याणामपि इयमेव रीतिरित्याह । मानुषा इति । भो मनुजव्याघ्र मनुजश्रेष्ठ । व्याघ्रशब्दः श्रेष्ठ-

वचनः । एते मनुष्याः सुतान्प्रति साभिलाषाः सकामा इति किं न पश्यसीति साध्याऽहोरोऽन्वयः । प्रत्युपकाराय पोषणा-
द्युपकारार्थं लोभस्तस्मात्तु । एतेन ज्ञानविशेष एव मोहविरोधी । स च मनुष्यविशेषनिष्ठ एवेति भवतोमोह उत्पद्यत एवेति
भावः ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) हे मनुजव्याघ्र राजन् मानुषाः लोभात्प्रत्युपकाराय प्रत्युपकृतिलोभाद्देतोः सुतान् प्रति सुतेषु विष-
येषु कालान्तरे प्रत्युपकारमेतेऽस्मदर्थं करिष्यन्तीति साभिलाषाः सकामाः भवन्ति इति पादत्रयान्वयः । तत्र निदर्शनमाह ।
नन्वेतान् किं न पश्यसि । ननु भो राजन् त्वम् एतान् लोके प्रसिद्धान् पक्षिमृगादीन् ममत्वात्सुतान् प्रति साभिलाषान् सादरान्
किं न पश्यसि इति चतुर्थपादान्वयः । अहो राजन् एते पशुपक्षिमृगादयोपि किल प्रत्युपकारनिरपेक्षा अपि केवलं ममत्वादेव
सुतान् प्रति साभिलाषाः सादरा दृश्यन्ते किमुत मानुषा ममत्वाकृष्टमानसाः प्रत्युपकारगृह्यवः सुतान् प्रति साभिलाषाः स्युः ।
अतितरामेवेति भावः मनुजोऽयं व्याघ्र इव शूरः श्रेष्ठः मनुजव्याघ्रः । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः ।
‘स्युस्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः’ । ‘प्रश्रवाधारणानुज्ञाननयामन्त्रणे ननु’ सुता-
न्प्रति इति प्रतियोगे द्वितीया सप्तम्यर्थः । अत्रापि उपकृतपुत्रकर्तव्यप्रत्युपकारलोभात् पितरो मनःश्याः पुत्रवात्सल्यं कुर्म-
मत्वाच्च विशेषत इत्यलं विस्तरेण ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वशरीरापेक्षया बहिरङ्गेष्वपि अतिप्रीतिरिति तेषु मोहज्ञानयोः सामानाधिकरण्यमुपपाद्य
मनुष्येष्वप्याह । मानुषा इति । व्याघ्रशब्दः श्रेष्ठवाची । मानुषाः लोभात्प्रत्युपकारलोभात् सुतान्प्रति साभिलाषाः एते
सुताश्च तु निश्चयेन प्रत्युपकाराय न भवन्ति । इदं किं न पश्यसीत्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वव्यवहारं पश्यन्तोपि अग्रे अग्रे पुनः सता-
भिलाषा इति मोहज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं तेष्वपीति भावः ॥ ३९ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) लोभात्प्रत्युपकारार्थेति ५३ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवं मनुष्याणामपीत्याह । मानुषा इति । लोभात्सुतान्प्रति सुतविषये कालान्तरे प्रत्युपकारम् एते
करिष्यन्तीति प्रत्युपकाराय साभिलाषाः । निरभिलाषा अपि पश्चादयः केवलं ममत्वादेव साभिलाषा दृश्यन्ते किमुत मानुषाः
प्रत्युपकारा गृह्यव इति भावः । एतेन मोहविरोधि ज्ञानं वैषयिकज्ञानात्पृथक् तदभावाद्भवतोमोह इति ध्वनितम् ॥ ३९ ॥

तथापि ममतावर्ते मोहगते निपातिताः । महामायाप्रभावेण संसारस्थितिकारिणः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) न द्वितीयः । सर्वेषां तदभावादित्याह । तथापीति ॥ ४० ॥

(२ चतुर्थरी) नचैवमपि सर्वेषां ज्ञानविशेषाय प्रवृत्तिः सुलभेत्याह । तथापीति । तथा वैषयिकज्ञानमोहयोः सामानाधि-
करण्यस्य साक्षात्कारे सति मोहगते मोहस्याकरे । विषयज्ञाने इति यावत् । अस्मीत्ये स्वीयज्ञानं ममता सैव आवर्तोऽम्भःसंभ्रम
इव यस्मिन् । ममता हि विषयज्ञानं पुनःपुनरावर्तयति । महामायाप्रभावेण कर्त्रा निपातिताः निक्षिप्ताः । मानुषा इत्यनु
वज्रयते । तेषां विशेषणं संसारस्थितिकारिण इति । अपूर्वदेहेन्द्रियवासनासंवन्यः संसारस्तस्या स्थितये कर्तुं कर्माण्याचारितुं
शीलं येषां प्रवृत्तिमार्गाणामित्यर्थः । संसारस्थितिकारिणो विष्णोर्महामायाप्रभावेणेति वा । ‘स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः’
इत्यमरः ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) यद्यपि अमी मानुषा यथा प्रत्युपकारार्थं पुत्रान् पालयन्ति तद्वत् मोक्षार्थमपि यतन्त एव । तथापि
संसारस्थितिकारिणा महामायाप्रभावेण ममतावर्ते मोहगते निपातिताः इत्यन्वयः । ममता आवर्त इव ममतावर्तः । मोहः
गर्त इव मोहगर्तः । तत्रतत्र च महत्याः मायायाः प्रभावः सामर्थ्यं सर्वाकलनशक्तिविजृम्भणः तेन । अथवा महामायां
प्रति पूरयति महामायाप्रः स चासौ भावश्चेति तेन । ‘भावः सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’ । संसारस्य स्थितिप्रवाहमित्य-
त्यावस्थानम् । न कदाचिदनीदृशं जगदिति भावाभावावपि जगद्रूपौ (बन्धमोक्षावपि जगद्रूपौ) संसाररूपावेव । संसारस्थितिं
करोतीति तच्छीलः संसारस्थितिकारी तेन ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वेवंविषयव्यवहारदर्शनां संसारद्विरपिः कुतो नेत्यत आह । तथापीति । एवंविधलोकव्यवहा-
रसाक्षात्कारो यथाप्यस्ति तथापीत्यर्थः । महामायाप्रभावेण कर्त्रा । ममता ममेदमिति बुद्धिरेव भ्रामकत्वादावर्त इवावर्तः ।
संसारे पुनःपुनरावर्तकः यत्र तादृशे मोहगते निपातिताः मानुषाः संसारस्थितिं तामेव कुर्वन्ति ननु ततो विरज्यन्त इत्यर्थः ।
‘स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः’ ॥ ४० ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) महामायेति ५४ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) नन्वेवंसति सर्वेषां मोहनिवर्तकं ज्ञानं कुतो न भवतीत्याह । तथापीति । यद्यपि ज्ञेयादि-
दुःखं जानन्ति तथापि महामायाप्रभावेण कर्त्रा मोहगते निपातिताः सन्तः संसारस्थितेः कारिणः कर्मशीलः । तथाच

महामायाकृतानां तज्ज्ञानं दुःखदयमिति भावः । यद्वा संसारस्थितिकारिणः ईश्वरस्य महामायाप्रभावेणेति संबन्धः । तथा चेदृशी ईश्वरच्छेद हेतुः । अन्यथा सर्वेषां पारमार्थिकज्ञानोदये सर्वेषां मुक्ताः स्युः । तथाच संसारस्थितिरेव भज्येतेति भावः ॥ ४० ॥

तन्नात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः । महामाया हरेश्चैतत्तया संमोह्यते जगत् ॥ ४१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) उपसंहरति । तदिति तत्तस्मादत्र भवन्मोहे विस्मयोऽसंभावना न कार्यो न करणीय इत्यर्थः । यस्मात्तया महामाया एतत् जगन्मोह्यते । ननु कासी महामायेत्याह । योगेति । महामाया नाम हरेरीश्वरस्य योगनिद्रा परमानन्दमयी शक्तिः । जगत्पतेरिति भगवतो मोह्यकोटिबहिर्भावसूचकं विशेषणम् ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) चशब्दो हेतौ । यतः महामायेति या अनादिः प्रसिद्धास्ति भगवती एषा जगत्पतेर्हरेर्विष्णोर्योगनिद्रेति कथ्यते । तथा जगत् संमोह्यते मोहाय संप्रयुज्यते मोहपरायणं क्रियते । तत्तस्माज्ज्ञाने सत्यपि पुत्रादिषु ममत्वं कथं जायते इति अत्र विस्मयो न कार्य इत्यन्वयः । विस्मयो मोहः । योगो निद्रेव योगनिद्रा निष्प्रपञ्चात्मावगमो योगस्तज्ज्ञान-लक्षणो विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधो विवक्षितः । न तु साक्षाभिद्रा अस्वप्नवाद्देवानाम् । 'योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' 'अपूर्वस्तुल्यमेऽपि भेषजेपि चरेपि च' । 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननु मायाया आध्वर्येयं शक्तिरत आह । तदिति । योगनिद्रा तमःप्रधाना शक्तिः । एतज्जगत्तया संमोह्यत इत्यन्वयः । जगत्पतित्वेन तस्य मोह्यकोटिबहिर्भावः सूचितः ॥ ४१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) महामाया हरेरिति ५५ ॥ ४१ ॥

(६ देशोद्धारः) उपसंहरति । तन्नात्रेति । कासी महामायेत्यत आह । योगनिद्रेति । परमानन्दशक्तिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

(१ गुप्तवती) ज्ञानिनामपि केवलिनामपि । अन्येषां किमुतेति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) न केवलं प्रवृत्तिमार्गाणामसौ मोहिनी भवति किन्तु ज्ञानिनामपीत्याह । ज्ञानिनामपीति । ज्ञानिनां ज्ञानविशेषवतामपि चेतांसि अन्तःकरणानि सा प्रसिद्धा महामाया भगवती अचिन्त्यमहिमा देवी द्योतनशीला हि यस्मात् बलात्स्वशक्तिः आकृष्य विवेकाद्यावर्त्य मोहाय प्रयच्छति मोहानुगामीनि मोहानुकूलानि करोति । भवद्विधानां का कथेति भावः ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) महामायायाः प्राधान्यमाह । हि यस्मात् अनादिः प्रसिद्धा वैष्णवी महामाया भगवती ऐश्वर्यादिश्रुता अतः सा देवी स्वेच्छया दीव्यन्ती सती ज्ञानिनामपि उपनिषदुत्तज्ज्ञानिनामपि पुंसां चेतांसि बलात्सामर्थ्यादाकृष्य मोहाय संसारिकत्वाय ममत्वाय प्रयच्छति ददाति । चित्तानि ममत्वाधीनानि करोति इत्यन्वयः । 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं नाकस्सीरिणोः' । 'दाणो यच्छः शिति' ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भवादृशानां संसारिणां का वती । अपक्वकषायाणां योगिनामपि सा मोहिकेत्याह । ज्ञानिनामपीति । आकृष्येत्यस्य विवेकादित्यादि । मोहाय प्रयच्छति मोहवन्ति करोतीत्यर्थः । एवं च स्वकर्तव्यसृष्टिद्वये एवंप्रभावा सेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बलादाकृष्येति ५६ ॥ ४२ ॥

(६ देशोद्धारः) न केवलं विषयिण एव मोहयति किन्तु ज्ञानिनोऽपीति कैमुतिकन्यायेनाह । ज्ञानिनामपीति ॥ ४२ ॥

तया विसृज्यते विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ ४३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) तयेति । तया मूलप्रकृतिरूपया विश्वं जगच्चराचरमिति पर्यायैरशेषावान्तरं कार्यजातमभिप्रेति । मोहाय प्रयच्छतीत्युक्तम् । ततश्च प्रायेणा(त्रेयो)नुपपत्तिप्रसङ्ग इत्याह । सैषेति । सा बन्धकारणमपि एषा भगवती प्रसन्ना उपासनेन प्रीता सती नृणां मुक्तये कार्यव्यूह(द्वयवि)ध्वंसाय वरदा भवतीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) तया देव्या चराचरं विश्वं विष्टुज्यते विशेषेण सृज्यते उत्पादयते । अथ च तया देव्या तदेव चराचरं जगत् अविष्टुज्यते न त्यज्यते किंतु रक्ष्यते । अथ च सैषा या देवी नृणां पुंसां वरदा भवति । 'अप्रसन्नाऽवरदा भवति । अथ च सैषा देवी नृणां भक्तानां प्रसन्ना सती मुक्तये च भवतीत्यन्वयः । तथा विष्टुज्यते तया अविष्टुज्यते इत्यकारप्रश्लेषो- विवक्षितो ज्ञेयः । अ इत्येतत् पृथग्व्ययम् । 'अमानोना प्रतिषेधवचने' इति स्मरणात् । अभ्यधुष । 'अभावे नष्टानोनापि' इति । चरतीति चराचरं जंगमरूपं विश्वमित्यर्थः । 'चरिषु जङ्गमचरं त्रसमिगं चराचरम्' । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्वाभ्या- सस्य०' चरादीनां पचाद्यचि द्विर्भावोऽभ्यासस्य अगागमश्च । अविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न । अन्यथा आकारादेश एव वक्तव्यः स्यात् । न चेह चरा चत्तरा चेति विष्टुर्लक्ष्यत्वादेन विश्वविशेषणम् । चराचरमित्येतदितिशङ्कनीयम् । विश्वग्रहणा- देतत्त्वग्रहणादेव वा तत्तिसद्वेः पौनरुज्यप्रसङ्गात् । नहि स्थावरजंगमात्मकादन्यद्विष्टुस्य शब्दवाच्यं वास्ति तस्मात् चराचरमिह जंगममेव विवक्षितम् । विश्वजगच्छब्दयोरेह भिन्नवाक्यस्यया विवक्षितत्वादपौनरुक्त्यम् । समं सर्वं 'विश्वंमशेषं कृत्स्नं समस्त- निखिलाखिलानि निःशेषम्' 'विष्टुं भुवनं जगत्' । गच्छतीति जगद्विश्वम् 'जगत्स्याद्विष्टुषे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति वदकोशः ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विश्वं समस्तम् । नन्वेवं मुक्तिर्दुर्लभैव स्यात्तदाह । सैपेति । मोहहरणमपि सा उपासनादिभिः स्थापितनित्यकर्मादिभिश्च प्रसन्ना मोक्षाय वरदा भवति ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सैषा प्रसन्नेति ५७ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) तामेव विश्वनिष्ठि द्वाभ्याम् । विष्टुज्यते उत्पादयते । यद्वा अकारप्रश्लेषेण अविष्टुज्यते न त्यज्यते । 'अमानोना प्रतिषेधे' ॥ ४३ ॥

सा विद्याऽपरमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) एकस्यापि (आकृष्य) बन्धमोक्षोभयकारणत्वं समर्थयति । सेति । विद्या ब्रह्मज्ञानलक्षणा । परम- पुष्पाथैताधनत्वात् । संसार एव बन्धस्तस्य हेतुः । चशब्दादविद्यारूपावसायनित्याद्युचिदुःखानात्मसु (किमित्य) शुचि- सुखामवस्थायतिः । सर्वेषां ब्रह्मादितृणान्तानामीश्वरी प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यापारा । ईश्वर्यव्याहतेच्छा । सर्वेश्वराणां ब्रह्मादीनां ईश्वरीति वा । सर्वेश्वरेति राष्ट्रः संबोधनं वा ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) इह महामाया अविद्यारूपा बन्धहेतुः । विद्यारूपा तु मुक्तिहेतुरिति प्रतिपाद्यते । तत्र अविद्यापक्षे तावत् सा प्रसिद्धा देवी अविद्या विद्येतरा । यद्वा वेति वित् ब्रह्मज्ञानसंपन्नः ततोऽन्यः अविद् साधारिकः तं याति अविद्या । कीदृशी अविद्या । अपरमा परा उत्कृष्टा मा मोक्षलक्ष्मीः ततोऽन्या अपरमा । अथवा न विद्यते परा उत्कृष्टा मा मोक्ष- लक्ष्मीर्यस्याः सा अपरमा । अथवा अः विष्णुः तस्यैव अपरा उत्कृष्टा मा मोक्षलक्ष्मीयतो भवति सा अपरमा । अथवा अः विष्णुः परमः परोऽन्योधिकरणभूतो यस्याः सा अपरमा । पुनः कीदृशी अविद्या । अमुक्तेर्हेतुभूता न विद्यते मुक्तियैस्माधि- वर्गस्तोऽमुक्तिः त्रिवर्गो धर्मकामार्थलक्षणः क्षयस्थानद्विदलक्षणो वा त्रिवर्गः तस्य हेतुभूता । पुनः कीदृशी अविद्या असनातनी । न सना सदाभव असनातनी । अनादिरपि अविद्या विद्याविनिवर्तनीयत्वादनिष्ठा अथवा । पुनः कीदृशी अविद्या सर्वेश्वरी सर्वे ईश्वराः ईशानशीलाः स्वामिनः स्वस्वामिभावसंबन्धसंबन्धिनो भवन्ति । यतः सा सर्वेश्वरी अखिलप्रपञ्चरूपा सैवेश्वरी ऐश्वर्यसंपन्ना अतएव सा संसारबन्धहेतुः संसार इति बन्धः तस्य हेतुः कारणम् । अथवा सर्वेषां लोकानाम् ईश्वराः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः तेषां ब्रह्मा- दीनाम् ईश्वरी ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरीति व्यपदेशतस्तत्र तद्वशीकृत्योचिष्या । स्वामिनीति यावत् । पुनः कीदृशी अविद्या सा अः विष्णुः तेन सह वर्तमाना । विष्णुमायैत्यर्थः । चक्रेण विद्यारूपापि महामायेति पक्षः समुचीयते । तथाहि । सा वैष्णवी माया सैव विद्या अतीतप्रपञ्चब्रह्मणोचरा उपनिषदुत्तरज्ञानरूपा । अथ वेति वित् आत्मज्ञानं याति विद्या । पुनः कीदृशी विद्या । परमा परात्मात्मतत्त्वगोचरत्वादुत्कृष्टा । पुनः कीदृशी विद्या । सनातनी 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मरूपत्वाभित्या । ब्रह्मत- त्वयोचरत्वोपचारीचित्वापि । शाश्वती 'क्षाश्वतस्तु ध्रुवो निरयश्चातनसनातनः' । 'सत्यं चिरम्' इत्यादिना द्युःसुद दिग्वातकीप । पुनः कीदृशी विद्या । सर्वां संपूर्णा विश्वरूपा । पुनः कीदृशी विद्या । ईश्वरस्य ईश्वरी ईश्वरेश्वरी । ईश्वरस्यापि हि स्वरूपविष्णुः क्लीब- रथावासव्यत्वादवदयाश्रयणीयत्वात्तस्याः । 'स्वैश्वर्यासपिष्णुः बरत्' इति बरन्वि । ईष्टे इति ईश्वरः । ईश्वर इति कृपम् । अज्जुते अश्रु व्याप्तो । व्याप्नोति इति विष्टुश्च ईश्वरीति भवति । अक्षोतेराज्जुर्मेणि बरत् चेन्नोपभावा इत्यौषादिको बरत् । पुनः कीदृशी विद्या । संसारबन्धहेतुः । पुंसां मुक्तेः कारणभूतैत्यर्थः । संसारबन्धरूपस्य हेता गता संसारबन्धहेता तस्य संसारबन्धहेतुः पुंसां मुक्तेर्मोक्षस्य हेतुभूता । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इति सिद्धान्तश्च । विद्यैव मुक्तिनिदानमिति तात्पर्यम् । हेतुरिति । हि गतो ।

एचि षष्ठ्यैकवचनान्तमेतत् । षष्ठीसमासः । 'कर्तरि च' इति तु षष्ठीसमासप्रतिषेधः प्रायिको 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति पाणि निप्रयोगाद्विज्ञादवसीयते । हेतुशब्दस्तु उक्तारान्तः कारणवाची । अविद्या अहंमतिः विद्या तु मोक्षफलं ज्ञानम् । सुरयः सुमेधसं मुनिं महामायामहिमानं प्रष्टुं वाक्यम् ऊचे ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वेकस्यैव वस्तुनः बन्धमोक्षोभयहेतुतानुपपत्तेत्यत आह । सा विद्येति । सर्वेश्वरस्येश्वरी ईश्वर-त्वसंपादिका । अतो न कचिदसंभावना तस्याभित्यर्थः । किंच विद्याविद्योभयरूपत्वादपि नैतदसंगतिरित्याह । परमा उत्तम-पुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा सैव सनातनी अनाद्यनन्ता च संसारबन्धहेतुरविद्या च सैवेत्यर्थः । एवं च चिज्जडप्र-कृत्युभयात्मकत्वादुभयहेतुता उपपत्तेति भावः ॥ ४४ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) पुनरर्थ इति । पुनः श्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी स्वाहा ५८ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) सेति । एवं च विद्याऽविद्याविभेदेन सैव मोक्षमोहकर्त्रीति भावः ॥ ४४ ॥

राजोवाच ।

भगवन्का हि सा देवी महामायेति यां भवान् । ब्रवीति कथमुत्पन्ना सा कर्मास्याश्च किं द्विज ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) भगवन्निति । का कथं किमिति स्वरूपोद्भवप्रभावाणां प्रश्नः ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्थरी) पूर्वं हरेयौगनिद्रा मशमायेति संक्षेपेणोक्ता तां पुनर्विस्तार(जिगमिषया) जिज्ञासिषू राजोवाच । भग-वन्निति । भगं सम्यग्ज्ञानं विद्यते यस्मिन् । ब्रवीतीति पूर्वेषान्वयः । कर्म चास्याः किमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) हे भगवन् हे द्विज सुमेधः मुने भवान् यां महामायेति ब्रवीति आह । का हि सा देवी । सा च कथं केन प्रकारेण उत्पन्ना उद्भूतः । अस्या देव्याः कर्म च किम् । पराक्रमश्च कः इत्युवाच राजेत्यन्वयः । 'इतिहेतुप्रकरण प्रकर्षादिसमाप्तिषु' । पुनः पृच्छति राजा ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विशेषजिज्ञासया पुनः पृच्छति । राजोवाच । भगवन्निति । का किंजातीया । कथं केन प्रका-रेण । अस्याः कर्म च किम् ॥ ४५ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) पुना राजेति । पुनः राजोवाच स्वाहेति मन्त्रः ५९ एकोना षष्टिच्यत इति एकेन ऊना षष्टिः विंशतित्रयमुच्यते । पुनरर्थमिति पुनरर्थम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि भगवन् का हि सा देवी महामायेति यां भवान् स्वाहा ६० । पुनः श्लोक इति पुनः श्लोकः श्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि ब्रवीतीति ६१ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या विशेषजिज्ञासया पृच्छति । भगवन्नित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४५ ॥

यत्प्रभावा च सा देवी यत्स्वरूपा यदुद्भवा । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर ॥ ४६ ॥

(१ गुप्तवती) तदेव पुनः पृच्छति । यत्प्रभावेति । किंप्रभावेत्यादिरर्थः ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्थरी) यत्प्रभावेति । यत्प्रभावा यल्लक्षणा यत्स्वरूपा यदाकारा यदुद्भवा यत्कारणिका । ब्रह्मविदां वेद-ज्ञानां (ब्रह्मज्ञानिनाम्) ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) हे ब्रह्मविदांवर भ्रेष्ठ त्वत्तः सकाशात् तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि । तदिति किम् । सा देवी यत्प्रभावा यत्सामर्थ्या यत्स्वरूपा यदाकृतिः यदुद्भवा यदुत्पत्तिका च । तस्याः देव्याः सामर्थ्यं कीदृशं किंस्वरूपं कीदृशं च प्रादुर्भव-नमिति प्रश्नतात्पर्यम् । यतः त्वत्तः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानता । यः प्रभावो यस्याः सा । यत् स्वरूपं यस्याः सा । यः उद्भवो यस्याः सा तथोक्ता । ब्रह्म विदन्ति ब्रह्मविदः तेषां मध्ये वरः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ब्रह्म वेदो ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् ।' ब्रह्मन् इति संबुद्धयन्तः पाठः कश्चित् ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यत्प्रभावेत्यादिना । स्वभावस्वरूपोत्पत्तिकारणप्रश्नत्रयम् । ब्रह्मविदांवर इत्यनेन ऋषिप्रोक्तसर्व-प्रकरणस्य श्रुतिशिरोनुयायित्वं स्फुटितम् ॥ ४६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) पुनरर्थमिति । पुनः अर्थम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर स्वाहा ६२ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४६ ॥

ऋषिरुवाच ।

नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तथा सर्वमिदं ततम् । तथापि तत्समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां मम ॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) नित्यैव सेत्यादिना रूपं देवानामित्यादिनोत्पत्तेरौपचारिकत्वं चोक्त्वा प्रभावं वक्तुमारभते ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्थरी) अत्रोत्तरमृषिरुवाचेति तत्रायन्तौ पक्षौ समाधत्ते । नित्येति । नित्या प्राक्प्रवृत्ताभावशून्या । द्वितीयेत्याह । सेति । यत्किञ्चित्सृष्ट्यादिकर्मजातमाप्यते (प्रतीयते) तत्सर्वमस्या एवेत्यर्थः । सर्वनाम्नः प्रसिद्धाभिधायित्वात् । तुरीयेत्याह । जगदिति । जगदेव मूर्तिः (व्यक्ताकारा) व्यक्तीकारो यस्याः । सर्वत्रैव सदर्थविहीनप्रत्ययार्थावगमात् । तृतीयेऽप्याह । तथेति । इदं सर्वं तथा तत् व्याप्तमिति । चित्स्वभावासावित्यर्थः । उत्पत्त्याद्यन्युपगमेनाह । तथापीति । ममेत्यव्ययम् । मत् इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) अयं सुमेधा ऋषिरुवाच । हे राजन् जगन्मूर्तिः सा देवी नित्यैव । तथा देव्या इदं लोकमयं सर्वं तत् कृतम् । सा तु केनापि न तना न कृता । तथापि लोकोपकारार्थं तत्समुत्पत्तिः तत्प्रादुर्भावो बहुधा अनेकैः प्रकारैर्मम वाचो युक्तिः त्वया श्रूयतामित्यन्वयः । जगत् जगति वा मूर्तिः कायो यस्याः सा तथोक्ता । तस्याः समीचीना उत्पत्तिः तत्समुत्पत्तिः । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उतरयति । ऋषिरुवाच । नित्येवेति । जगन्मूर्तिरित्यनेन जगदतिरिक्तमुख्यशरीराभावो ध्वनितः । जगदाश्रयभूता शक्तिरित्यर्थः । केनेति ज्ञातिप्रश्नोत्तरं स्वरूपप्रश्नोत्तरं च । तथा सर्वमिदं तत्मित्यनेन स्वभावोत्तरम् । सृष्टिस्वभावा सेत्यर्थः । तत् विस्तारितमित्यर्थः । व्याप्तमित्येव इत्यर्थकस्य चित्स्वभावा चेत्यर्थः । सृष्टीत्युपलक्षणम् । नित्येत्यनेन मुख्योत्पत्तेरभावात्कारणस्य सुनरामभावेन गौण्यौ कारणोत्पत्तीति दर्शितम् । ते उत्पत्तितत्करणप्रश्नोत्तरं तत्समुत्पत्तिः गौरी सा । ममेत्यपादानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । मत् इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) पुनः ऋषिरिति । पुनः ऋषिरुवाच स्वाहेति मन्त्रः ६३ । पुनरर्थमिति । पुनः अर्थं श्लोकार्थं प्रादुर्भावात्मक इत्यर्थः । तथाहि नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तथा सर्वमिदं तत् स्वाहा ६४ । पुनः श्लोकाः षट्मन्त्रा इति पुनः श्लोकाः श्लोकरूपाः षट् मन्त्राः षट्संख्याका मन्त्रा इत्यर्थः । तथाहि तथापीति ६५ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अत्रोत्तरमृषिरुवाच । नित्येवेति । का यत्स्वरूपेभ्योन्योरुत्तरं जगन्मूर्तिरिति । किमस्याः कर्म यत्स्वभावंत्यस्योत्तरं तथा सर्वमिदं तत्तमिति । कथमुत्पत्ता । यदुद्भवत्यस्योत्तरं नित्येवेति । तथापीत्यादिचेत्युक्तम् । ममेत्यव्ययं प्राग्वत् ॥ ४७ ॥

देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥ ४८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्थरी) ननु नित्याप्याः समुत्पत्तिरिति विप्रतिषिद्धमेतदित्यत आह । देवानामिति । आविर्भवति प्रकटीभवति ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवी देवानां कार्यसिद्धयर्थं यदा आविर्भवति प्रकाशते तदा सा देवी नित्यापि सती लोकं उत्पन्ना लब्धजन्मेति अभिधीयते कथ्यते । जनतयेत्यन्वयः । आत्मवचनादारमरूपत्वाद्भावरूपत्वादकृतकत्वाच्च । नित्यत्वं तस्या इति भावः । 'प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्' । आविर्भवति प्रकाशते इत्यर्थः । नियतं भवा नित्या । नेष्टुवेत्यप् । 'गता-नुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः । सतीमप्यसतीमाह सीतां रक्षःक्षत्राश्रयात्' 'सहजो यः समुद्रासः क्षीराब्धेः' सोपि गंस्यते । चन्द्र इत्यत्र किं कुर्मौ गतानुगतिकं जगत् ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवानां कार्यसिद्धयर्थमिति । सर्वकर्मप्रश्नोत्तरम् । अनेनैव देवप्रार्थनया आविर्भावस्य ध्वननात् कथमुत्पन्नेत्युत्तरमपि ॥ ४८ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) उत्पन्नेतीति ६६ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु नित्यत्वोत्पत्त्योः परस्परं विरोध इत्याशङ्क्यौपाधिकी उत्पत्तिरिति दर्शयितुमवतारप्रयोजकमितिहासं प्रस्तौति । देवानामित्यादियावदध्यायसमाप्तिः ॥ ४८ ॥

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णावीकृते । आस्तीर्य शेषमभजत्कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) योगनिद्रामित्यादिना । विष्णोर्गृथेष्वा मोहिकेति प्रदर्शनायानेनैवपदेन विशेष्यनिर्देशः । तेन परिकराङ्कुरोऽलंकार इति काव्यविदः । शेषं सर्पविशेषं कल्पान्ते सर्वनाशसमये आस्तीर्य तावन्मात्रस्यैवाविशिष्टमध्वननाय शेषपदेन निर्देशः ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्थरी) अत्रापीतिहासमवतारयति । योगेति । योगनिद्रां स्वेच्छोपात्तां निद्रां विष्णुरीश्वरः शेषमनन्ताहिमास्तीर्य तथीकृत्य अभजत् अच्युतास्ते । कल्पान्ते ब्रह्मादिवसाऽवसाने भगवान्समग्रगुणवरोधः तथाच । विष्णुपुराणं । 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' । प्रभुरप्रतिहतेच्छः ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) कल्पान्ते प्रलये ब्रह्मादीनां निरावसाने जगति भुवने एकार्णवीकृते एकार्णवत्वेन कृते सति एकां-
दकूपरत्वेनावस्थापिते सति भगवान् ऐश्वर्यादिसंयुतः प्रभुः स्वामी विष्णुः व्यापको नारायणः शेषम् अनन्तं फणीश्वरम् आस्तीर्य प्रसाद्य पत्यंकीकृत्य यदा योगनिद्राम् अभजत् योगनिद्रामिवासेव । तदा तस्मिन्काले योगनिद्रोपलक्षिते काले विष्णुकर्णम-
लोद्भूतो घोरो भयंकरो मधुकैटभाविति विख्यातौ नाम्ना कथितौ द्वौ असुरौ सुरविद्विषौ ब्रह्माणं विष्णोर्नाभिकमलस्थं वेधसं
हन्तुं हिंसितुम् उद्यतौ उद्युक्तौ उन्मुखावभूतामिति श्लोकयुग्मान्वयः । योगनिद्रैव ध्यानाज्ञनिद्रा ताम् । ववेष्टि व्याप्नोति विषं
विष्णुः । जंगम्यते जगत् तस्मिन् । यस्मिन्नगन्ति अम्भांसि सन्ति बहूनि सोऽर्णवः । 'अर्णसो लोपश्च' इति वः । एकः केव-
लोऽर्णवः समुद्रः पूर्णो यस्मिन्सत् एकार्णवम् । जगत् प्रलयतः प्राक् सप्तार्णवत्वेन जगद्यवस्थापितम् । प्रलये तु एकार्णवस्य
जगतो भावः एकार्णव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ध्यञ् बृद्धिः । स्त्रियाम् एकार्णव्यमेव एकार्णवी । 'षिट्त्रौरादिभ्यश्च' इति डीप् ।
तथा एकार्णव्या एकार्णवत्वेन कृतं व्यवस्थापितं जगत् तस्मिन् । अथवा विधिना अभूततद्भावविवक्षायां सप्तार्णवमनेकार्णवं
जगदेकार्णवं कृतं निर्मितं रचितम् एकार्णवीकृतं तस्मिन् जगत्येकार्णवीकृते । अथवा नित्यया भगवत्या जगत्येकार्णवीकृते
सतीति मुक्तसंशयः पाठः । 'संवर्तेः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' । 'कल्पः शास्त्रे निधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ।
कल्पस्यान्तोऽवधिः कल्पान्तः तस्मिन् । मन्यतेऽहमेव शूरः इति मधुः । 'मधुः पुंस्यसुरे चैत्रे मधुकं सुरभावपि । ह्रीवं तु
मधु मये स्यात्सौदै पुष्परसेऽपि च' कीटस्येव भा प्रभा यस्य तत् कीटमं कर्णजं मलं तत्र भवः कैटभः । हंहति वर्धते ब्रह्मा
तं विष्णोः कर्णौ तयोर्मलं ततः उद्भूतौ ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं देवप्रार्थनया तत्कार्यसिद्ध्यर्थमवतार इति जिज्ञासार्थां तां निवर्तयितुं मोहकारणस्यैव च
राज्ञः पृष्ठत्वेनादौ मोहिकायास्तमोगुणप्रधानाया अवतारं वफुमितिहासमाह । योगनिद्रामिति । कल्पान्ते ब्रह्मादिनान्ते योग-
निद्रां वामसीं शक्तिं भगवान् । 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति'
इत्युक्तलक्षणः । तेन भूतानां प्रलयकालं ज्ञात्वा सयं पालनव्यवहारतिरोधानमन्तरा तदसंभवं मत्वा स्वपालनव्यवहारतिरोधा-
यिकां तामसीं शक्तिम् अभजत् । पटेनेव तयात्मनमावृत्तवानित्यर्थः । प्रभुरित्यनेन स्वेच्छया तदङ्गीकारः । ननु तथा बला-
दवधारणमिति ध्वनितम् । अत एव योगनिद्रेयुक्तम् । इतरजननिद्रावत् मोहपावस्यापादनीभवति लीलया सखीवल्लो-
चनपिधानमात्रं करोति । तदुक्तं हरिवंशे 'सखी सर्वसहस्यैषा माया विष्णोः शरीरजा । सैषा नारायणमुखे स्थिता कमललो-
चना' इति । तेन अतः सखरूपज्ञानावरकत्वं प्रदर्शितम् ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) आस्तीर्येति ६० ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) योगनिद्रामिति । एकः केवलोऽर्णवः पूर्णो यस्मिन्नित्येकार्णवं प्रलयात्प्राक् सप्तार्णवत्वेन व्यवहित
तस्य भावः एकार्णवी । ब्राह्मणादित्वात् ध्यञ् । पित्वान्डीप् । 'हृत्पञ्चदशस्य' इति यलोपः । तथाकृते व्यवस्थापिते । एकार्ण-
वे कृते इति पाठः सुगमः ॥ ४९ ॥

तदा द्वावसुरौ घोरो विख्यातौ मधुकैटभौ । विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ॥ ५० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५० ॥

(२ चतुर्थरी) ब्रह्माणं विरधिम् ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोके एवास्य श्लोकस्य व्याख्यास्ति ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेति । मलोद्भूतावित्यनेनानयोरतितामसत्वं सूचितम् । इतरत्स्यष्टम् ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विष्णुकर्णेति ६० ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) तदेति । मन्यतेऽहमेव शूरः इति मधुः । कीटस्येन्द्रमोपस्येव भा प्रभा यस्य तत्कीटमं कर्णमलं
तत्र भवः कैटभः ॥ ५० ॥

स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः । दृष्ट्वा तावसुरौ चोग्रौ प्रसुप्तं च जनार्दनम् ॥ ५१ ॥

(१ गुप्तवती) इयं च योगनिद्रा प्रथमचरित्रदेवता गदाकात्थेव । तमोगुणप्रधानत्वात् । पूर्वम् एवंस्तुतेत्यनेन तामसी
रत्नेन स्तुतेरुपसंहाराच्च ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्थरी) प्रजानां पतिर्नियन्ता ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) विष्णोर्नाभिकमले स्थितः स प्रजापतिः ब्रह्मा तावसुरो च उग्रो दृष्ट्वा जनार्दनं च प्रसुप्तं योगनिद्रा-
पत्रं दृष्ट्वा एकाग्रहृदयस्थितः सन् । हरेर्विष्णोः प्रबोधनार्थाय हरिनेत्रकृतालयौ तां योगनिद्रां महामायां तुष्टाव स्तुतवान् ।
इति श्लोकयुग्मान्वयः । नाभिरेव कमलं तत्र वा नाभिः कमलमिव तत्र वा नाभौ कमलं तत्र स्थितः उपविष्टः ब्रह्मा । विप्रोपि
कश्चित्स्यात् अत उक्तं प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्मनुरपि स्यात् अत उक्तं ब्रह्मेति । अर्दं हिंसायां चुरादिः । जनान्
अर्दयति हिनस्ति जनार्दनः । अर्दं गतौ याचने च । भ्वादिः । जनान् अर्दयति गच्छति । दुष् स्तुतौ । स्तुवनक्रियाफल
स्वरक्षालक्षणम् । ब्रह्मण एकेत्यात्मनेपदे सति तुष्टावेति पाठः । अथवा स्तवनक्रियाफलं पारंपर्यादेवरक्षणे लक्षणमेवेति युक्तं पर-
स्मैपदं तुष्टावेति । यदुक्तं देवानां कार्यसिद्धयैमाविर्भवति सा यदेति । हरेः प्रबोधनार्थायेति तु यद्यपि अव्यवहितं स्तवन-
क्रियाफलं साक्षात्प्रयोजनमथापि प्रयोजनं दैत्यवधविधिद्वारकं पारम्पर्यावधृतं देवसंरक्षणमेव स्तवनक्रियाफलम् । एवम् अद्विती-
यमग्रं प्रमुखं हृदयं स्वान्तं यस्य स एकाग्रहृदयः अनन्यमनस्कः स्थितः निष्कम्पः । अथवा एकम् अद्वितीयमग्रं प्रधानं हृत्
चित्तं यस्य स एकाग्रहृत् । अथे शुभावहे विधौ दैत्यवधलक्षणे विषये स्थितः दत्तावधानः अयस्थितः । हरनेत्रे एव कृत
आलयो यया सा तथोक्ता । अथवा हरिणा नेत्राभ्यां कृत आलयो गृहं यस्याः सा तथोक्ता । अथवा हरनेत्रेण चक्षुषा
ब्रमाणेन कृतः आलयः असंश्लेषः अनाशः अमोक्षो वा यस्याः सा तथोक्ता । अथवा हरेः परमात्मने नेता प्रापयिता
वेदान्तः 'गिनेता तेन अकृतः आलयः गृहं प्रति निश्चितं स्थानं यस्याः सा तथोक्ता ताम् । प्रबोधनमेवार्थः प्रयोजनं
नत्से प्रबोधनार्थाय । ब्रह्मा तावतां स्तांतुं स्वयमेव प्रतिजानीते प्रतिज्ञां करोति ॥ ५१ ॥

(४ नागोजीभट्टः) तत्र ब्रह्मा केत्यत आह । स नाभिकमले इति । प्रजापतिर्नियन्तेति ब्रह्मणो विशेषणम् । प्रसुप्तं
त्यक्तपालनव्यवहारम् ॥ ५१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दृष्ट्वा ताविति ५१ ॥ ५१ ॥

(६ दंशोद्धारः) स नाभीति । ब्रह्मा कश्चन विप्रः स्यादतः प्रजापतिरिति । दक्षप्रजापत्यादिव्याकृतये ब्रह्मेति
बाध्यम् ॥ ५१ ॥

तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयस्थितः । विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥ ५२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५२ ॥

(२ चतुर्थरी) तुष्टावेति । एकाग्रहृदयोऽनन्यनिष्ठान्तःकरणः स्थितः स्थिरः । हरिनेत्रकृतालयामिति नेत्रयोरव
निद्राया अभिव्यक्तः वस्तुतस्तु सर्वोक्ता स्थितैव सा ॥ ५२ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोके एव व्याख्यातास्य श्लोकस्य टीका ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टः) तुष्टावेति । स एकाग्रमनवच्छिन्नं हृदयं यस्य स तादृशः स्थितः सन्नित्यर्थः । हृदयस्थित इत्यतः
शरीरे खरि वा विसर्गलोपः । विबोधनार्थाय पालनव्यवहारप्रवृत्त्यर्थम् । नेत्रेत्युपलक्षणम् । सर्वोक्तस्थितत्वात्तस्याः । लोके नेत्र-
योरिव भूयो निद्राभिव्यक्तिमत्त्वात् नेत्रेत्युक्तिः ॥ ५२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विबोधनार्थायेति ७० ॥ ५२ ॥

(६ दंशोद्धारः) तुष्टावेति । एकाग्रहृदयेन स्थितः । यद्वा एकाग्रहृत् अथे दैत्यवधे जगत्पालनरूपे शुभविधौ
स्थितो दत्तावधानः । हरिणा नेत्राभ्यां कृत आलयो यस्याः ॥ ५२ ॥

विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् । निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः ॥ ५३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५३ ॥

(२ चतुर्थरी) कथं तां तुष्टावेत्याह । ब्रह्मोवाच । विश्वेश्वरीमिति । जगद्धात्रीं जननीम् । स्थितिर्जन्म संहारो नाशश्च
तत्कारिणी स्तौमि वाचा पूजयामि । विरतेन्द्रियप्रदेशे मनोलयो निद्रा । विष्णोर्निद्रां स्तौमीत्यन्वयः । अतुलमसाधारणं तेजो-
यस्य । कश्चित् स्तौमीत्यादिपदार्थस्थाने निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुरिति पठित्वा ब्रह्मोवाचेति पठन्ति । ततश्च तुष्टा-
वेत्यनेनैवान्वयः । अतुलाम् अनन्यसमां (सा अतुला तां कस्य तेजसः इति वा त्वमन्येन समाम्) । तेजसो ज्योतीरूपस्य
विष्णोः प्रभुरिति ब्रह्मणो विशेषणम् । तेजसः प्रभुः ब्रह्मेति वा । तेजसः अतुलां पूरणार्थं करणे षष्ठी । वा न विद्यते तुला
यस्याः सा अतुला कस्य तेजसः इति वा ॥ ५३ ॥

(३ शान्तनवी) ब्रह्मा तावतां स्तांतुं स्वयमेव प्रतिजानीते प्रतिज्ञां करोति । विश्वेश्वरीमिति । अतुलम् असह्यं
तेजो यस्य सः अतुलतेजाः तस्य अतुलतेजसः विष्णोर्व्यानरूपां निद्रां स्तौमि नौमि । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले श्रुकेऽपि
कीर्तितम्' । तेजः असङ्गत्वेऽपि । यदाहुः । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं ततेजः समुदाहृतम् ।'
कीदृशी योगनिद्राम् । विश्वेश्वरी विश्वस्य ईश्वरी व्यापिकां जनयित्रीम् । अश्रोतैराशुर्कर्मणि बरट् चोपधायाः । पुनः छेदे तु कादृशीम् ।

जगद्वात्री जगतो धारयित्री पोषयित्री च । पुनः कीदृशीम् । स्थितिसंहारकारिणी स्थितिसर्गसंहारमध्यमावस्थां कुर्वाणाम् । संहारं च सर्गस्थित्युत्तरानस्थां कुर्वाणाम् । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये' । पुनः कीदृशीम् । भगवतीं षडैश्वर्यसंगताम् । जगदिति छेदे तु धात्रीमिति ताच्छीत्ये तून्त्योने नलोकाव्ययमूत्रेण षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीयात् जगदिति । एतेन विष्णु-योगनिदैव जगत्सर्गस्थितिसंहारकारिणी ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरीमयी शक्तिरिति स्तुतितात्पर्यं सूचितम् ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) योगनिद्रायाः मूलशक्त्यभेदं मत्वा विशेषयति । विश्वेश्वरीमिति । तत्त्वमेव विविच्यह । जगद्वा-त्रीमित्यादि । धात्री जननीम् । अनेन जगदुत्पत्तिस्थितिलयकृत्वं ब्रह्मलिङ्गं दर्शितम् । अतुलामित्यन्तानि विष्णुनिद्राविशेष-णानि । तेजसः प्रभुरिति ब्रह्मविशेषणम् । तत्स्तुत्यत्वेनात्युत्कर्षोऽस्या भवितः । विष्णुमोहकतया इतरमोहकत्वमनाश्वर्यमित्यपि भवितम् । आयातोऽर्थः वस्तुतो विष्णोरिति । राहोः शिर इति वत् षष्ठी । विष्णुरूपो निद्रामित्यर्थः । ब्रह्मापि सर्वेश्वरः सर्वशक्तिमान् लोकानुग्रहाय स्वयं मोहित इव दुःखनिवृत्तये इव भगवती स्तीति । ऋषेः सर्वज्ञत्वादि चेषां सर्वात्मत्वं सर्व-शक्त्यानामुपक्रमे दर्शितमेवेति न कश्चिद्विरोधः ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्थकमिति । पुनः अर्थकम् अर्थश्लोकात्मको मन्त्रः । तद्यथा निद्रा भगवती विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः स्वाहा ७१ । इत्येव पाठो मन्त्राणामेकसमतिरुच्यते ७१ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) विश्वेश्वरीमिति । प्रशुश्रवा । तेजसो विष्णोरतुलामनुपमां निद्रां तुष्टयेति पूर्वेणान्वयः । तेजसः प्रभुर्ब्रह्मेतिवा । तेजसां प्रभुरिति पाठे तेजसां दीप्तिगतीम् । क्वचित् 'स्तौमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजसः' इति पाठः । तत्रानुपमतेजसो विष्णोनिद्रां स्तौमीत्यर्थः । अत्र च विश्वेश्वरीमित्यारभ्यैव स्तुतिः । अतएव तदुत्तरं ब्रह्मवाचेति न पठ्यते किंतु पाठोऽयमसांप्रदायिकः । कात्यायनीयनान्नोक्तवत्प्रमाणमन्त्रविभागविरोधात् ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारस्वरात्मिका । सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ५४

(१ गुणवती) 'एकैव शक्तिः परमेश्वरस्य भिन्ना चतुर्धा विनियोगकाले । भोगे भवानो पुरुषेषु विष्णुः कोपेषु काली समरेषु दुर्गा' इतिवचनादिभिः विष्णुकालिकर्योरकमूर्तिस्त्वान्मधुर्कटभहननमपि तेन वेधेण कालिकयैव कार्यमित्याशयेन तादृक् स्तीति । त्वं स्वाहेत्यादिना । स्वाहा देवगणानां तृप्तिकरी । स्वधा पितृगणानाम् । स्वानाजिहीते स्वान् धत् इति व्युत्पत्त्यारम्भ-संगतौ नत्वव्ययमात्र इति । तेन नमः स्वाहायै स्वधायै इति प्रयोगोप्युपपन्न इति वैयाकरणाः । वषट्कारः वषडिति शब्दः वौषडित्यादेराश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर्या वौषलक्षणम् । तेन सर्वयज्ञात्मिकेत्यर्थः । सप्तदशत्रयापतियज्ञेऽन्वायत्तं इति श्रुतेः । स्वरारमिका स्वर्गात्मिका । सकलकर्मफलापलक्षणमेतत् । अकारादिस्व(र)रूपेति तु बहवः । सुधा मोक्षो ज्ञानफलमपि त्वमेवे-त्यर्थः । अक्षरं प्रणवे नित्ये इति संवुद्धिः । अक्षरे परब्रह्मणीत्यौपनिषदः । 'अक्षरं ब्रह्म परम्' इति गीतासु । 'अक्षरमभ्य-रान्तश्रुतेः' इत्यधिकरणे च तथा दर्शनादिति भावः । त्रिधा अकारोकारमकारात्मना मात्रार्धमात्रे तदीयाऽव्यञ्जनकाली ॥ ५४ ॥

(२ चतुर्थरी) त्वमिति स्वाहा देवहविर्दानमन्त्रः । स्वधा पितृहविर्दानमन्त्रः । वषट् क्रियतेऽत्रेति वषट्कारो यज्ञः तदात्मिकाः तत्स्वरूपाः स्वराः 'उदात्तश्चातुदात्तश्च शरणिश्च स्वरास्त्रयः' इति शिक्षोक्तास्तदारमिका । सुधा देवतीर्थम् । हे अक्षरे उपचयापचवपरिणामहीने । नित्ये जन्मविनाशहीने । एतेन सन्मात्रत्वमभिप्रेति । केचित्तु अक्षरे क्षररहिते दशा-विषये । किंच नित्ये अकृत्रिमसत्त्वमात्रस्थिते । त्रिधामात्रात्मिकास्थितेति योजयति । त्रिधा त्रिप्रकारा या मात्रा ह-स्वदोषैष्प्लुताः अकारोकारमकारलक्षणा इति । जाग्रत्स्वसुषुप्त्यभिमानी विश्वतैजसप्राज्ञाभिधेया तदारमिका तत्स्वरूपा तत्स्वभावा च त्वम् ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) अशोः सरत् सत्त्वक्त्वषट्त्वानि । 'अक्षरं वर्णनिर्माणं वर्णमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं नक्षरं विशादक्षरं ध्रुतितोययोः' । अथाति त्रील्लोकान्मुक्तो भूतात्मकत्वादक्षरा । अस्तुते व्याप्नोति विश्वात्मकत्वाच्च अक्षरा । यद्वा क्षरति संच-लति क्षरम् । न क्षरम् अक्षरं ध्रुवम् अक्षरा ध्रुवा । अतएव हे अक्षरे हे ध्रुवे हे नित्ये हे शाश्वति हे देवि । त्वं स्वाहा देवतोद्देशेन द्रव्यव्यागजनितदेवतातृप्तिरूपत्वेन आस्थिता अङ्गीकृता । प्रतिज्ञातासि शास्त्रेण । 'अव्ययं स्वाहेति । यदव्यधुः 'स्वाहा देवहवि-र्दानं ध्रौषडौषट्त्वषट्स्वधा' इति' । यद्वा त्वं स्वाहेति देवहविर्दानमन्त्ररूपासि । यद्वा त्वं स्वाहेत्येवमस्मि । स्वाहात्वं देवस्वरूपेत्यर्थः । यद्वा त्वं स्वाहास हुतमुक्त्रिषासि । सुष्ठु आहूयते स्वाहा । सास्त्यस्याः इति वा स्वाहा । 'स्वाहामाभ्यनलप्रिया' । यद्वा आकारः स्यात्पितामहः । त्वं सुष्ठु अं पितामहं ब्रह्माणं जिहीषे गच्छसि स्वाहासि त्रय्यसि ब्राह्म्यसि । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । हे देवि त्वं स्वधा पितृह्वेन दीयमानद्रव्यजनिततृप्तिरसि । यद्वा त्वं स्वधेऽस्त्वमस्मि स्वधात् स्वधेति मन्त्रतो भुजाना । पितृरूपा-सीत्यर्थः । यद्वा 'अकारो वासुदेवः स्यात्' सुष्ठु अं वासुदेवं दधासि पोषयसि स्वधासि लक्ष्मीरसि । हे देवि हि यतः त्वं

वषट्कारोसि अतः वषडिन्द्रायेति वषट्कारभागिन्द्र इति त्वम् इन्द्राण्यसीत्यर्थः । यद्वा हे देवि त्वं हि त्वमेव वषट्कारोसि । वषट्कारो यजमानः ऋत्विक्चासि । 'हि हेतावधारणे' । हे देवि त्वं स्वरात्मिका स्वः स्वर्ग आत्मा यस्याः सा स्वर्गरूपासि । यद्वा त्वं परलोकात्मसि । 'स्वर्गे परे च लोके स्वः' । यद्वा त्वं स्वरात्मिकासि उदात्तात्वादिरूपासि । अथच निषादपभादिस्वरात्मिकाप्यसि । अथवा वषट्कारस्वरात्मिका इत्येकं पदम् । वषट्कारयति स्वःफलरूपं वषट्कारं तपः प्रयोजनम् आत्मा यस्याः सा वषट्कारप्रवर्तकस्वरूपफलात्मासि । हे देवि त्वं सुधासि अमृतरूपासि । यद्वा हे देवि त्वं सुधामस्ति सुधात् अस्ति । हे देवि त्वं त्रीन् लोकान् वेदान् त्रीन् देवान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् वा दधासि इति त्रिधासि । यद्वा त्रिधामासि त्रीणि धामानि यद्वाणि भुवनलक्षणानि देहानि ब्रह्मादिरूपाणि तेजांसि चन्द्राक्षिरूपाणि प्रभावरूपाणि च त्रिशक्तिलक्षणाणि यस्याः सा त्रिधामा । हे देवि त्वं त्रात्मिका । त्रैङ् पालने त्रायते त्राः विष्णुः किप् । त्राः आत्मा स्वभावो यस्याः सा विष्णुरूपासि । यद्वा संपदादित्वाद्वावे किप् । त्राणं त्राः पालनम् आत्मा स्वरूपं यस्याः सा पालनरूपासि । यद्वा । हे देवि त्वं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्ररूपस्वरा(परपर्याया) परंपरया अवर्णात्मकह्रस्वदीर्घप्लुतभिन्नमात्रा आत्मा यस्याः सा त्रिधामात्रात्मिका स्वरवर्णरूपासि स्थितासि अस्थितासि च । यद्वा त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्बाह्यैर्वैष्णवीमाहेश्वरीरूपाः मातरः आत्मा स्वरूपं यस्याः सा त्रिशक्त्याकृतस्त्रिधामात्रात्मिकेयं विष्णुयोगनिद्रास्थितेति त्रिधामात्रात्मिका । ॐकाररूपेति च । मात्रा अकारः उकारः मकारश्चेति तदात्मिका तत्स्वरूपेति कश्चिदोमपदगतवर्णान्माहृक्षीत् तच्च पापात् पापीयः । ईदृशीमोमपदव्युत्पत्तिमतसूत्रान्धस्यान्धलमस्य विनिघातः पदेपदे इत्यन्धपरंपरापारंपर्यपर्यागतामन्धकुक्षुटीगतिमिव पदेपदे स्खलन्तीं प्रति क्रियदेव तुष्यामः किम् । यद्वा तुष्यमः । कियद्वा तुष्यामः । तथाहि । वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायायानुकारिणो हि ते न पुनस्त एवेति पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । दर्शिता चास्माभिः ओमपदव्युत्पत्तिरीनमन्त्राण्डिकायै इत्यत्रावतेष्टिलोपश्चेति सूत्रत इत्यलं विस्तरेण ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कथं तुष्टवेत्यत आह । ब्रह्मोवाच । त्वमिति । स्वाहा देवदानमन्त्रोऽभिपत्नी च । स्वधा पितृदानमन्त्रः पितृपत्नी च । वषट् क्रियते यत्र स वषट्कारो यज्ञः यज्ञदेवाह्वानमन्त्रश्च । स्वराः षोडश आद्यस्तदात्मिका च । सुधा देवाग्रम् । अक्षरे उपचयापचयपरिणामहीने आभ्यां सत्तामात्ररूपत्वम् । त्रिधामात्रात्मिका ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा । अर्धमात्रा व्यञ्जनरूपा । अविशेषकृत्वाद्न्यलिङ्गितया अनुच्चार्यत्वं तदा लिङ्गिता तु तथेति बोध्यम् । त्रिधेत्यतो विशेषत इत्यन्तेन प्रणवरूपता चोक्ता । मात्रात्रयमकारोकारमकारात्मकम् । तदूर्ध्वमर्धमात्रा । तत्र मात्रात्रयम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिधिचतैजसप्राज्ञाभिधेयम् । अर्धमात्रा तु वेदान्तवाक्यार्थभूतनित्यमुक्ततुरीयाभिधेया । तदुक्तम् । 'व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाऽव्यक्तसंज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्धमात्रा परं पदम्' इति । त्वमेवेति । सा त्वमेवेति पूर्वान्वयित्वम् । सावित्री तत्सवितुरिति ऋक् । तदधिष्ठात्री तद्वाच्या चेत्यर्थः । हे देवि त्वं परा उत्कृष्टा जननी सर्वजनकृत्वाद् । सर्ववाग्जननी पराच ॥ ५४ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) ब्रह्मेति । ब्रह्मो वाचस्वाहेत्येको मन्त्रः ७२ । अर्ध इति अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथाहि त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारस्वरात्मिकास्वाहा ७१ । अथ श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश इति । अथ त्रिसप्ततिसप्तमन्त्रोत्तरम् । श्लोकमन्त्राः श्लोकरूपा मन्त्राः त्रयः अधिका दश त्रयोदश तत्संख्याका वर्तन्ते इति शेषः । तद्यथा सुधात्वमिति ७४ ॥ ५४ ॥

(६ दशोद्धारः) त्वं स्वाहेति । अक्षरे उपचयाऽपचयहीने नित्ये जन्मनाशरहिते । स्वाहा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागजनितदेवतातृप्तिरूपा देवहविर्दानमन्त्ररूपा वा । स्वधा पितृद्देशेन दीयमानद्रव्यजनितपितृतृप्तिरूपा मन्त्ररूपा वा । वषट्कारेति वषट्कारो यजमानस्तद्रूपा मन्त्ररूपा वा । स्वरात्मिका स्वर्गरूपा उदात्तादिरूपा निषादादिरूपा वा । सुधा अमृतरूपा । यद्वा सुधामस्ति सुधा । त्रीन् लोकान्ब्रह्मादीन्वा दधासीति त्रिधामात्रात्मिका अकारादिरूपा । यद्वा त्रीणि धामानि तेजांसि सूर्यचन्द्राक्षिरूपाणि भुवनानि वा आसमन्तात् त्रायसे इति त्रिधामात्रा स आत्मा यस्याः सा पालनरूपासि । यद्वा त्रिधामात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः अकारोकारमकारा वा तदात्मिकेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुचार्या विशेषतः । त्वमेव सा त्वं सावित्री त्वं देवि जननी परा ५५

(१ गुप्तवती) अनुचार्या अर्धचन्द्रोर्ध्वन्यादिध्वन्यष्टकरूपा । तत्स्वरूपं च योगिनीहृदयव्याख्यायां विवेचितम् । स्माभिः । सावित्री सवितृदेवत्या गायत्री ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) या चार्धमात्रास्थिता । नित्या अपरिणामनिर्विशेषतो मात्रात्रयवैलक्षण्येनानुचार्या वेदान्तवाक्यार्थलक्षणमुक्त्यभिमानिनी तुरीयाभिधा या सा त्वमेव । एतेन प्रणवरूपा त्वमेवेति विवक्षितम् । तथाचाह भगवान् दत्तात्रेयः । 'अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् । एता एव त्रयो मात्राः सत्स्वराजसतामसाः । निर्गुणा योगिगम्या च अर्धमात्रा च

संस्थिता । गान्धारीति च सा ज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा । पिपीठिकागतिमार्शा प्रमुक्ता गुप्तिरक्षिता' इति । तथा 'मात्रा-
 श्वार्धस्ततः(स्तथा) श्रोत्रं विज्ञेयाः परमार्थाः । व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाऽव्ययार्धमात्रा । मात्रा तृतीया चिच्छक्ति-
 र्धर्मात्रापरं पदम्' इति । 'ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घमात्रा । तृतीया तु प्लुतार्धमात्रा वचसः सा न गोचरा'
 इति । सावित्री गायत्री ऋक् । देवि द्योतनशक्तिं परा उत्कृष्टा जननी त्वम् । इतरा हि जननी कचित्कदाचिद्विच्छिदेव
 जनयति । त्वं तु न तथेत्यर्थः । देवजननीति पाठे देवानां माता अदितिस्त्वमिति ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वं त्रिधामात्रात्मिका इति विशेषणेन अकारादिस्वरूपमातृकात्मतोक्ता । अर्धमात्रात्वमित्यनेन तु
 ककारादिव्यञ्जनरूपमातृकात्मतोच्यते । हे देवि त्वम् अर्धमात्रा अर्धं मात्रायाः अर्धमात्रा सा व्यञ्जनवर्णस्वरूपमातृका त्वमेव ।
 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । तदुक्तम् 'एकमात्रो भवेद्भ्रूवो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्'
 इति । अथवा पूर्वं त्रिधामात्रात्मिकेत्यनेन अर्धमात्रकत्वं विवक्षितम् । तत्र ॐ इति द्विमात्रे दीर्घत्वात् । मकारस्त्वर्धमात्रः
 व्यञ्जनत्वात् । एवं त्रिधामात्रात्मकता । अथवा अर्धमात्रादानमिति सूत्रतो वेदादिपारम्परे 'अर्धमग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादौ
 अर्धमात्रादे ॐ ३ इति प्लुतः एवं त्रिधामात्रात्मकता । अथवा प्रणवरेरिति सूत्रेण यज्ञकर्मणि 'अपां रेतांसि त्रिन्वतो ३ म'
 इत्येवं पादस्य वा अर्धस्य वा अन्त्यस्याक्षरस्य अर्धमात्रादक्षिमात्र आदिष्यते । एवंविधा त्रिधामात्रात्मकता । तत्र अर्ध-
 मात्रादे मकाररूपायाः अर्धमात्रास्थिता । नित्या ध्रुवा मोक्षं सूचयन्ती विशेषतः । अनुचार्या परमात्मरूपत्वात् । 'यतो
 वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेर्विशेषतः लक्षणीया सा अर्धमात्रा त्वमेव । अर्धमात्रया सूचिता या मुक्तिः सा
 त्वमेवेति भावः । अर्धमात्रायामर्थरूपतया स्थितेत्यपि व्याख्यानम् । अथच अं विष्णुं याति अया रमा सा त्वमेव । अथच
 वदेः किप् । वदतीति उक्तं वाचकः शब्दः । न विद्यते उक्तं वाचकः शब्दो यस्याः सा नुत् 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
 मनसा सह' इति श्रुतेः चरितुं गन्तुं प्रभुमर्हाचार्या । अनुच्च सा चार्या च अनुचार्या परब्रह्मता सा त्वमेव । हे देवि त्वमेव
 संन्यासि संन्यायन्त्यस्यां संधीयते अहोरात्रौ वाऽस्यां संन्या पितृप्रसूः पितृणां मातास्तीति यावत् । अथवा हे देवि त्वमेव
 सावित्री सवितुरियं सावित्रीं ऋणसि । अथवा सा प्रसिद्धा सावित्री । वैष्णवीशक्तिरसंति यावत् । यद्वा सविता देवता यस्याः
 सा तदादिव्याहृतिरहिता ऋक् सैव व्याहृतिरहिता गायत्रीत्युच्यते । हे देवि त्वमेव वेदजननी गायत्रीति यावत् । भि-
 त्वस्यापि सतो वेदस्य गायत्र्युपदेशपुरःसरत्वादध्ययनसमये गायत्र्युपदेशानुदयाद्देवाध्ययनविध्यनुदयः इति गायत्र्युपदेशैव
 सती वेदाध्ययनं जनयति इत्यर्थेयाध्ययनैक्योपचारौचित्यतो वेदं जनयति वेदजननी वेदस्य वा जननी वेदमाता गायत्री-
 त्युक्तम् । हे देवि त्वं परासि श्रेष्ठसि । यद्वा पू पालनपूरणयोः । पिपतिं परा वेदाश्च जनाश्च वेदजनाः । वेदजनानयन्ति
 सौख्यं प्रापयन्तीति वेदजन्यो ब्राह्मयाद्यास्तेषां परा पालयित्री च त्वमेवासि । देवजननीति पाठे देवानां जननी त्वमेव परा
 उत्तमा । यद्वा वेदजननीं गायत्रीं पान्ति वेदजननीपाः ऋषयः ब्रह्मादयो वा तान् रक्षितुं रासि गृह्णासि वेदजननी परा
 त्वमेवासि ॥ ५५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अस्य व्याख्या पूर्वश्लोके द्रष्टव्या ॥ ५५ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) त्वमेव संध्येति ७५ ॥ ५५ ॥

(६ दंशोद्धारः) अर्धमात्रेति । अर्धमात्रा व्यञ्जनरूपा । विशेषतोऽनुसन्धं विनाऽनुचार्या स्फुटमनुचार्या । यद्वा अर्ध-
 मात्रा प्रणवस्था विशेषतो मात्रात्रयात्पृथक्त्वेनानुचार्या । यद्योक्तम् 'अक्षरश्च तथोद्यतो मकारश्चाक्षरत्रयम् । एता मात्राः पुन-
 स्तित्तलः सत्त्वरानजसतामसाः । निर्गुणा योगिगम्यान्त्या चार्धमात्रा च संस्थिता । गान्धारी चैव सा ज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा'
 इति । सावित्री सविता देवता यस्याः व्याहृतिरहिता गायत्री वेदजननी सव्याहृतिका गायत्री । नित्यस्यापि वेदस्य गाय-
 त्र्युपदेशं विना अध्ययनानधिकाराद्देवाध्ययनजनकत्वाद्देवजननी वेदमातृत्वव्यवहारात् । यद्वा वेदाश्च जनाश्च ताम्रयं सौख्यं
 प्रापयन्ति ता वेदजन्यो ब्राह्मयाद्यास्तेषां परा पालयित्री । पू पालने । पिपतिंति परा । पचायच् । देवजननीति पाठेऽदिति-
 रूपा ॥ ५५ ॥

त्वयैतद्द्वार्यते विश्वं त्वयैतत्सृज्यते जगत् । त्वयैतत्पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) अन्ते प्रलयसमये अस्ति । भस्मसि । आत्मसात्करोषीत्यर्थः । अतस्त्वं सर्वथा सर्वसंहर्त्री ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) इह हि पाठकमार्धकर्मो बलीयानिति सृष्ट्याशुपकर्म्योच्यते । हे देवि त्वया ब्राह्मणा शक्त्या
 एतत् जगत्सृज्यते उत्पाद्यते । हे देवि त्वया वैष्णव्या शक्त्या एतत् जगत् पाल्यते दुःखाद्वक्ष्यते । हे देवि त्वं रौद्री शक्तिः

सती एतत् जगदन्ते अवसाने ऋत्विखादसि संहरसि । तदिदं सर्वदा पुनः पुनः क्रमशः सर्गस्थितिसंहारक्षणं त्रिविधा-
वस्थापनम् एतत् विधं वस्तुतस्त्यैक्यापि ब्राह्मवैष्णवीरौद्रीतिव्यपदेशभेदभिन्नया शक्त्या धार्यते । आत्मशक्त्यामधिकरण-
रूपायां विश्वमाधेय्यं (त्यैव) क्रियते त्वयैवेति तात्पर्यम् । सर्वं ददासीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सर्वं जगत् त्वयैव धार्यते ! सर्वधारणशक्तिमनी त्वमेव । अग्रे एतत्पदानि सर्वपरामर्शकानि ।
अस्मि आत्मसात्करोषि । तैश्च ब्रह्मालिङ्गं दर्शितम् ॥ ५६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्वयैतत्पात्यत इति ॥ ५६ ॥ ५६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५६ ॥

विमृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने । तथा संहतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५७ ॥

(२ चतुर्धरी) विमृष्टौ सृष्टिकाले । पालने स्थितिकाले । जगन्मये जगद्रूपिणि । बाहुलकत्वादान्प्रत्ययः । यद्वा जगन्ति
मयन्ते जायन्ते अस्याम् । मय गती । अथवा जगति मयो निलयो यस्याः । डुमीच् प्रक्षेपेण इत्यस्य रूपम् ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) इह जगन्मये इति पाठः । मय गती । मयते जानाति गता । पचाद्यचि स्त्रियां टाप् । जगतो मया
जगन्मया । तत्संबुद्धौ हे जगन्मये हे भुवनज्ञे हे सर्वज्ञे । सर्वं गत्यर्थाः धातवः प्रयोगात् ज्ञानार्थाः । जगन्मयि इति पाठेपि
संबुद्धयन्तमेव । देव्यानां सृष्ट्यवस्थेन पालनीयत्वेन संहर्तृत्वेन च देवीकर्तृकजगत्कर्माकृततत्सर्गादिक्रियाविषयभूताजगतो हेतो-
रागता जगत्सर्गादिव्यापारमुद्दिश्यागता प्रादुर्भूता देवी जगन्मयीत्युच्यते । 'तत् आगतः' इत्यधिकृत्य 'मयद्वा' इति सूत्रेण
हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट्प्रत्ययः । तत् आगत इत्यर्थे जगतो हेतोरागता देवी जगन्मयी । टित्वात् ङीप् ह्रस्वः । अथवा
'तत्प्रकृतवचने मयट्' प्रकृतं प्रस्तुतम् उच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासामर्थ्यात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् ।
जगत् प्रकृतं प्रस्तुतं कर्तव्यत्वेनोच्यते अस्यां जगन्मयी देवी । अथवा 'समूहवच' इति मयट् कर्तव्यानि बहूनि जगन्ति
उच्यन्ते अस्यां जगन्मयी तत्संबुद्धौ ह्रस्वः । हे देवि हे जगन्मयि भुवनज्ञे । अथवा हे जगन्मयि जगन्निर्मातुमागते जग-
न्निर्माणकारणादागते त्वम् अस्य जगतः विमृष्टौ विशेषतः सृष्टौ उत्पादने विषये सृष्टिरूपासि । पालने विषये स्थितिरूपासि ।
तथा अन्तेऽवसाने संहारे विषये संहतिरूपा चासि इत्यन्वयः । सृष्टिस्त्रयोः पालनपालयिभ्योः संहतिसंहर्त्योश्चामेदेनाति-
शयोक्तिः । देव्याः सर्वात्मकत्वेन वा स्वरूपकथनं होयम् । अथच हे देवि जगन्मयि ब्रह्माणि वर्तते इति व्यपदेशमात्रम् ।
सृष्ट्यादिकं तु त्वमेव तत् त्वमेव च करोषि नाहमिति नम्रोक्तिरप्यवसेया ॥ ५७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त्वयैतत्पात्यते सृष्ट्यादिक्रियारूपापि त्वमेवेत्याह । विमृष्टाविति । यत्प्रसृतानि तत्कालाक्षणि-
कानि । तथेति । जगद्रूपे इत्यर्थकम् । जगन्मये इत्यत्र छान्दसत्वात् ङीबभावः ॥ ५७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तथा संहतीति ७७ ॥ ५७ ॥

(६ दंशोद्धारः) विमृष्टाविति । जगन्मये जगद्रूपे । मयट्प्रत्ययात् ङीपि प्राप्ते आपत्त्वादाप् । यद्वा डुमीच् प्रक्षेपे ।
अस्मादेरचि । मयः प्रक्षेपः । जगतो मयोऽस्यामित्यर्थः । मय गतावित्यस्माद्वा पचाद्यचि बोध्यम् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्
हे भुवनज्ञे ॥ ५७ ॥

महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः । महामोहा च भवती महादेवी महासुरी ॥ ५८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्धरी) महाविद्या महावाक्यलक्षणाविद्या । महती सर्वविषया माया अन्यत्रान्याकारावभासिनी शक्तिर्महा-
माया । मूलाविधेति यावत् । महामेधा सकलारम्भाधारणक्षमा धीशक्तिरित्यर्थः । स्मृतिः धर्मशास्त्रं ततो महती महास्मृतिः ।
वेदविधेति यावत् । महामोहा महान् रागस्तदा (श्रय) स्पदत्वात् महामोहा संसारशक्तिः । महादेवी इन्द्रादिलोकपालकर्मस्वरूपा ।
महासुरी हिरण्याक्षदिवस्वरूपा ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं महती विद्या परब्रह्ममोचरज्ञानरूपासि । हे देवि त्वं महती अविद्या अनिर्वचनीयाविद्या
प्रपञ्चपारिज्ञानरूपासि । हे देवि त्वं महती माया अनात्मन्यात्मेतिबुद्धिरात्मन्यप्यनात्मेति बुद्धिर्माया । हे देवि त्वं महामेधा
महती धारणावती धीर्बुद्धिः महती अमेधा अधारणावती धीः । हे देवि त्वं महास्मृतिर्ध्यानरूपा महती अस्मृतिः अध्या-
नरूपा । हे देवि त्वं महामोहा महाममताः महाअममता च । हे देवि त्वं भगवती ऐश्वर्यादियुतासि तथा अभगवती अनैश्वर्य-
युतासि च । हे देवि त्वं महादेवी महादेवस्य स्त्री । हे देवि त्वं महेश्वरी महतीश्वरी व्यापनस्वभावा । अश्रोतेराशुर्कर्मणि

वरूचेचोपधायाः । अथ च महती विद्या यस्यां सा मुक्तिः । महती माया अविद्या यस्यां सा अमुक्तिः । इत्थं महामेधा स्मृतिः महास्मृतिरिष्टदेवतोपासना । महामोहा तृष्णा अस्मृतिर्मूर्च्छा निद्रा च ॥ ५८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) महाविद्या महावाक्यलक्षणा । महामाया सच्चिदानन्दे आत्मनि संसारित्वरूपानर्थावभासहेतुमूल-विद्या । महामेधा भगवतः सर्वज्ञत्वशक्तिः । महास्मृतिः विधेः सृष्टयनुकूलातीतकल्पगतसकलवस्तुस्मृतिरूपा देवरूपा च । महा-मोहेति संसारस्य मूलकारणरागरूपमोहस्वरूपा । महादेवी सकलदेवशक्तिरूपा । महासुरी हिरण्याक्षादिशक्तिरूपा ॥ ५८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) महामोहेति ॥ ७८ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) महाविदयेति । महाविद्या 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यजन्या विद्या महती ब्रह्मादिमोहिका मायाऽवि-याशक्तिः । महती मेधा बुद्धिश्च । महती वेदादिविषया स्मृतिश्च । महामोहस्य संसारस्य जनकत्वान्महामोहा महती पाल-नरूपा देवशक्तिश्च । महती देवपराजयकारिणी आसुरीशक्तिश्च । यद्वा महती सुरशक्तिः । तदा महादेवीत्यस्य महादेवस्य स्त्रीत्यर्थः । महेश्वरीति वा पाठः ॥ ५८ ॥

प्रकृतिस्त्वं हि सर्वस्य गुणत्रयविभाविनी । कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा ॥ ५९ ॥

(१ गुप्तवती) कालरात्रिरिति 'दैनंदिनप्रलयब्रह्मप्रलयमहाप्रलयरूपेति रात्र्यन्तपदत्रयार्थे' इत्याहुः । वस्तुतस्तु शक्तिसंगमतन्त्रराजे तिथिविशेषेण रात्रीणां तदभिमानिदेवतानां तन्त्रमन्त्राणां चेमानि नामान्युक्तानि । तदेवतात्रयसमष्टि-रूपयोगनिद्राप्रतिपादकत्वेन रात्रिसूक्तं बहुवचेषु प्रसिद्धम् । सामविधिब्राह्मणे 'अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेयम्' इत्यधिकृत्य 'रात्रीं प्रपेये' इत्यादिरूपो मन्त्रोऽप्यनुसंधेयत्वेनाग्रातः । स च देवीचन्द्रकलास्तवं चरमश्लोके दीक्षितैर्ज्ञानमोक्षोभयफलकत्वेन व्याख्यातः । हरिवंशोऽप्यस्या विस्तरः । एतदेवताकत्वादेव रात्रिसूक्तमिति तन्त्रेष्वस्य स्तोत्रस्य व्यवहारः ॥ ५९ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रकृतिरिति । प्रकृतिर्मूलकारणम् । गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोपलक्षणं विभावयितुमनुवर्तयितुं शीलं यस्याः । कालो मरणं तनुपलक्षिता रात्रिः । कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । महतः ईश्वरस्य रात्रिर्महारात्रिः । महतः ब्रह्मणो मरणोपलक्षिता रात्रिर्गति यावत् । मोहः अकर्तव्ये कर्तव्यमिति ग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रिः बुद्धिमोहकत्वात् मोहरात्रिः निद्रास्वरूपा वा । दारुणा दुष्परिहारा ॥ ५९ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं च त्वमेव सर्वस्य प्रकृतिरिति प्रक्रियते सर्वमनया प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमः सामान्यावस्था अभ्यक्ताख्या प्रधानम् । अथ च त्वमेव गुणान् सत्त्वरजस्तमांसि विभावयसि पृथक् कृत्य जगद्गुणवस्थापयसि गुणत्रयविभा-विनी । सत्त्वं ज्ञानमुखहेतुः । रजो रागात्मकदुःखहेतुः । तमः आवरकमोहहेतुः । गुणाः प्रकृतिधर्माः । हे देवि त्वमेव का-लरात्रिः जगत्संहारकारिणी यामभञ्जिनी (यमभञ्जिनी) । यत्र प्रलीयते जगत् सा कालरात्रिः । हे देवि त्वमेव महारात्रिः यत्र चतुर्मुखो मुक्तिमगात् । हे देवि त्वमेव दारुणा मोहरात्रिश्चासि । ममतागर्तपातिनी महामायाख्या संसृतिः । 'ब्रह्मकराल-कालाभिस्वरूपातिदारुणा । मोहरात्रिर्मोहतनुर्जगत्सूत्रे जगत्करी' ॥ ५९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयैर्विभाव्यते या सर्वस्य जडवर्गस्य प्रकृतिः मूलं प्रधानतत्त्वाख्यं सा त्वमेव । एतेन परमाष्वादीनां मूलकारणत्वनिरासः । कालरात्रिरिति ब्रह्मलयोपलक्षिता । महारात्रिः प्रलयरात्रिः । मोहरात्रिः ममतावर्तमोहगतैपातिनी । महामायाख्या संसृतिकर्त्री । उक्तं च 'ब्रह्मकरालकालाभिस्वरूपातिदारुणा । मोहरात्रिर्मोह-तनुर्जगत्सूत्रे (त्रे) जगत्करी' इति । दारुणत्वं चास्याः ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानिबल्यत्वेन मोहरात्रिर्निशा च । 'अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी' इति हरिवंशोक्तेः ॥ ५९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कालरात्रिरिति ॥ ७९ ॥ ५९ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रकृतिरिति । कालरात्रिः कल्पान्तरात्रिः । महारात्रिर्महाप्रलयः । मोहरात्रिर्मोहरूपममतागर्त-पातिनी मोहरात्रिः । दारुणा दुष्परिहरत्वात् ॥ ५९ ॥

त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी त्वं हीस्त्वं बुद्धिर्बोधलक्षणा । लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च ६०

(१ गुप्तवती) बुद्धिः कारणभूता । बोधो व्यवसायात्मको लक्षणं फलं यस्याः सा ॥ ६० ॥

(२ चतुर्धरी) त्वमिति । श्रीः संपत् लक्ष्मीः । हीरिति अकरण्यवैमुख्यं कथिदाह । हीरिति मन्त्राक्षरम् । अत्यैव साधन (?) अमः अप्रत्ययस्याकारलोपेऽनुनासिके सति हीमिति मन्त्राक्षरं भवति । बुद्धिः अन्तःकरणं बोधलक्षणाध्यवसाय-व्यापारा । लज्जा कृते करणीये परम् अज्ञानशंकया दुःखम् । पुष्टिरुपचयः । तुष्टिरधिगतादन्यत्रान्यवीशान्तिः विषयज्ञानम् । क्षान्तिरपकारिणी अनपकारिता ॥ ६० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं श्रीः संपत्तिरूपसि हरिप्रियाप्यसि । हे देवि त्वम् ईश्वरी ईश्वरस्य पत्न्यसि । 'अश्रोतेराशु-

कर्मणि वरद् चेन्नोपधायाः' इति । जगद्यापिनी चासि । हे देवि त्वं ह्रीः असि 'ह्रींकारो वै प्राणः' इति श्रुतेः । प्राणभूतासि । ह्रीमिति मकरान्तमव्ययं प्राणवाचि । ह्रीं इत्यनुनासिकस्वरान्तपाठे तु देवीप्राणवासि इति रहस्यम् । ह्रींस्त्वमिति तु पाठे लज्जाशब्देन पौनरुक्त्यं स्यात् । हे देवि त्वं बुद्धिरसि चिन्मात्रब्रह्मरूपासि । हे देवि त्वं बोधलक्षणसि बोधयितृव्यापारदर्शनसि । अथवा बोधरूपासि विविधप्रपञ्चविषयविविधावगमरूपासि । हे देवि त्वं लज्जासि व्रीडासि । हे देवि त्वं पुष्टिरसि अवयवोप-
चित्तिरसि । हे देवि त्वं तथा (तेन प्रकारेण) तुष्टिरसि प्रीतिरसि । हे देवि त्वं शान्तिरूपासि विषयव्यावृत्तिरसि । हे देवि त्वमेव क्षान्तिस्तितिक्षा चासि ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रीः संपत् लक्ष्मीः बीजं च । ईश्वरी ऐश्वर्यशक्तिः कामराजबीजं च । ह्रीः भुवनेश्री बीजं च । उभयत्राप्यनुनासिकलोपच्छान्दसः । बोधो निर्णयात्मकज्ञानलक्षणं स्वरूपं 'यस्यास्तादृशी बुद्धिरन्तःकरणं त्वमेवेत्यर्थः' । लज्जेति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । पुष्टिरुपचयः । तुष्टिरधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । शान्तिः विषयेभ्य इन्द्रियोपरमः । क्षान्तिः सत्यां शक्तौ परापराधसहिष्णुता । एवकारस्त्वमित्यनन्तरं योज्यः ॥ ६० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लज्जा पुष्टिरिति ८० ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) त्वं श्रीरिति । ह्रीः स्वत एवाकार्यतो वैमुख्यं लज्जा लोकशङ्कया । ह्रीमिति पाठे प्राणरूपा । 'ह्रींकारो वै प्राणः' इति श्रुतेः । यद्वा ह्रींबीजरूपा ॥ ६० ॥

खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा । शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा ॥ ६१ ॥

(१ गुप्तवती) दशभुजत्वेनेमां स्तौति । खड्गिनीति ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्धरी) चापिनी धनुष्मती । बाणः शरः । भुशुण्डी गोफणकः यष्टी वा । परिघा लोहलगुडाः । त एव आयुधानि यस्याः सा तथा ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे चण्डिके त्वं यथा उक्तलक्षणप्रकारेण खड्गिनी शूलिनी गदिनी चक्रिणी शङ्खिनी चापिनी बाणा बाणवती परिघायुधा च सती अत एव घोरा अत्युग्रदर्शना भुशुण्डीति भाष्यसे इत्यन्वयः । 'अत इतिठनौ' । गदिनी-
त्यत्र तु 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनिः । सर्वत्र 'कृत्रेभ्यो ङीप्' । बाणाः बाणवती । अशंआदिभ्योच् मत्वर्थीयः । परिघः पारि-
घातनः लोहबद्धो लगुडः आयुधं यस्याः सा तथोक्ता । खड्गशूलगदाचक्रशङ्खचापबाणपरिघैरष्टभिरायुधैरष्टभुजा । घोरात्युग्रा-
कृतिश्चण्डिका देवी भुशुण्डीति वक्ष्यमाणलक्षणासती प्रसीदतिविति भावः । मुडि खण्डने । शत्रून् मुण्डयति विखण्डयति इति
कर्मण्यणि स्त्रियां ङीप् च शत्रुमुण्डी । भुजैः शत्रुमुण्डी भुजशत्रुमुण्डी । चण्डिका । अत्र हि भुजशत्रुमुण्डीशब्देः 'पृषो-
दरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शिष्टोपदिष्टत्वात् ज इत्यस्य अत्रुम् इत्यस्य च लोपे कृते भुशुण्डीति व्युत्पाद्यते । 'भुजाभिरष्टभिः
शत्रून्ष्टवष्टाभिरायुधैः' । मुण्डयत्युप्रचण्डीभिर्भुशुण्डी चण्डिका स्मृता । यच्चाहुः । 'उङ्गीयोङ्गीय च प्राप्य नदन्ती दशक-
र्तिका । क्रमते वा नताङ्गी या सा भुशुण्डी निगद्यते' । एतेन बाणभुशुण्डीपरिघायुधैरेकं पदमिति व्याख्यःपण्याख्यावग-
न्तव्या । बाण इत्यनाकरः पाठ इत्युक्तिरपि व्युदस्ता । भुशुण्डीगोफणिकेत्युक्तिरप्ययुक्तिमूलोपेक्षणीया प्रेक्षावद्भिः । परिघो-
लोहार्गलमिति तु शब्दतो लिङ्गतोऽर्थतश्च भ्रष्टव्याख्यानम् । यदाह-क्षीरस्वामी । परितो हन्ति परिघः । 'परौ घः' इति
हेघत्वम् । लोहबद्धो लगुड इति ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) घोरा एकहस्तस्थशिरसा भयंकरी । शङ्खिनीति । बाणभुशुण्डीपरिघश्चायुधानि यस्याः सा । अन-
नास्याः काल्याः दशभुजात्वं सूचितम् । तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमोगुणा । मधुकैटभनाशार्थं
यां तुष्टावाम्बुजासनः । दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राजमाना त्रिशल्लोचनमालया । स्फुरद्दशनदंष्ट्रा सा
भीमरूपापि भूमिप । रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियाम् । खड्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् । परिघं कार्युक्तं
शीर्षे निश्चोतदुधिरं दधौ । एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । आराधिता वशीकुर्यात्पूजाकर्तुश्चराचरम्' इति ।
'उङ्गीयोङ्गीय च प्राप्य नदन्ती दशकर्तिका । क्रमते या नताङ्गी वा सा भुशुण्डी निगद्यते' परिघो लोहबद्धो लगुडः ॥ ६१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शङ्खिनीति ८१ ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) खड्गिनीति बाणा इति पाठे बाणाः सन्त्यस्या इत्यर्थो आद्यच् ॥ ६१ ॥

सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरी । परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ॥ ६२ ॥

(१ गुप्तवती) परा ब्रह्मादयः । अपराः शक्रादयः ॥ ६२ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्या सौम्यवदना ह्लादहेतुत्वात् । अशेषसौम्येभ्यः सकलाह्लादहेतुभ्योऽतिसुन्दरी । सौम्यतरा

निर्वाण(रूप)कारणीत्वात् । पराणामेवानेकब्रह्मायुषां ब्रह्मादीनां परा प्रकृष्टा परमा प्रकृष्टतरा । परमेश्वरी शक्तादीनामपि ईश्वरी ॥ ६२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वमेव जगति सौम्यासि अकूरा प्रशान्तासि सामदैवतिकाप्यसि । अथवा शोभना मा लक्ष्मीर्यस्यासौ सुमः विष्णुः सुमस्य भावः सौम्यं शोभनलक्ष्मीकत्वं तत् यस्या अस्ति असौ सौम्या । अशेषाद्यच् । शोभ-
नलक्ष्मीकत्वयुतासि । अथवा उमासहितः सोमः उमापतिः तस्य भावः सौम्यं तद्यस्याः सा सौम्या उमापतित्वयुतासि ।
हे देवि त्वमेव सौम्यतरासि । सूते सुधां सोमश्चन्द्रः सोमस्येयं सुधा सौमी सौमी सुधामर्हति सौम्या देवावल्लित्वं च ।
दण्डादित्वात् यः । तयोर्द्वयोस्त्वमतिशयेन सौम्यासौम्यतरा । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' इति द्विवचने उपपदे
तरप् । 'तसिलदिष्वाकृतसुचः' इति पुनर्द्रावः । हे देवि त्वम् अशेषसौम्येभ्यः ओखलसुन्दरेभ्यः पदार्थेभ्यः तु पार्थ-
क्येन अतिसुन्दरी असि । सुष्ठु नन्दयतीति सुन्दरी मनोहा मनोरमा । 'सोमदैवतं सौम्यः सौम्यं स्यात्सुन्दरेऽपि
य । सौम्योऽकूरे वृधे सौम्यः सौम्यः शान्ते प्रयोगतः' । हे देवि त्वमेव परा श्रेष्ठा । हे देवि त्वं पराणां श्रेष्ठानां परमा
अत्युत्कृष्टा परमोत्तमा । व्यवस्थया तु श्रेष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा परेषामिति स्यात् । अथवा परं ब्रह्म अनन्ति
कथयन्ति पराणः किप् । तेषां मध्ये त्वं परमासि । यद्वा परे चापरे च परापराः । द्वन्द्वे चेति सर्वनामत्वाभावात् मुडाग-
माभावः । तेषां त्वं परमा । अथ हे देवि त्वमेव परमा उत्कृष्टा लक्ष्मीः । अथवा परमः ईश्वरः तस्य स्त्री त्वमेव पर-
मेश्वरी । 'ईश्वरी त्वामिन्नु दुर्गा लोकानां व्यापिका च सा' ॥ ६२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्या अकूरा भक्तेषु । असौम्यतरा दैत्येषु । अशेषसौम्येभ्यः सकलसुन्दरेभ्यस्तु अतिसु-
न्दरीत्यर्थः । परेति । इदमुपलक्षणम् । पश्यन्तीमध्यमावैखरीणां परा वीजरूपा च पराणाम् उत्कृष्टानां परमा प्रधानं त्वमेव ।
अतस्त्वं परमेश्वरी ॥ ६२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) परावराणामिति ८२ ॥ ६२ ॥

(६ दंशोद्धारः) सौम्येति । आह्लादहेतुत्वात् । सौम्यतरा भक्तानामतिमनोहरा स्वर्गादिदेहत्वात् सकलाह्लादक-
भ्योप्यऽतिसुन्दरी । पराणां ब्रह्मादीनां मध्ये परमा उत्कृष्टा । पराणामित्यत्र परशब्दस्योत्कृष्टार्थत्वेन नियमेनाऽवधेरनपेक्ष-
णाद्यवस्थाभावादसर्वनामत्वाच्च मुद् । परा माया मोहनेश्वर्यं यस्याः ॥ ६२ ॥

यच्च किञ्चित्कचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके । तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा ६३

(१ शुभवती) ॥ ६३ ॥

(२ चतुर्धरी) सत् वर्तमाना । असदतीतानागतशक्तिः । स्वभावः सामर्थ्यं वा । यद्वा सन्नित्यमाकाशपरमाण्वादि ।
असदन्नित्यं पृथिव्यादि यत्किञ्चिद्वस्तु नाममात्रं तस्य सतोऽसत्तत्त्वं या शक्तिः सा त्वं तदा किं स्तूयसे । भेदसाध्य-
त्वात्स्तुतेरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३ शान्तनवी) हे अखिलात्मिकं देवि क्वचित् जगति सत् असत् वा यच्च किञ्चित् वस्तु पदार्थरूपं प्रतीयते तस्य
सर्वस्य सदसदात्मकस्य या शक्तिः सामर्थ्यं सा त्वमेवासि । अतः परं मया किं स्तूयसे इत्यन्वयः । पदं च पदार्थश्च ताभ्यां
क्रियमाणा स्तुतिश्च स्तोता च स्तुत्यं च तत्तदुचितशक्तिश्च त्वमेवेति त्वत्सौम्यत्वाभावाद्भेदनिबन्धना स्तुतिः कथं प्रवर्तनीयेति
भावः । इयमेव च परमावधिस्तुतिरतोऽपि का नाम स्तुतिरित्यपरो भावः । अभ्यासितसत्तदवित्यतस्तदर्थक्रियाकरी शक्ति-
रप्रतिबद्धात्मधर्मः सामर्थ्यशब्दिता ॥ ६३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सत् ब्रह्मवर्गः । असत् जडवर्गः । तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं स्तूयसे इत्यर्थः ।
पदपदार्थस्तोत्रस्तुत्यतच्छक्तिस्तुतीनां त्वत्तोऽन्यत्वाभाववद्भेदनिबन्धनास्तुतिः कथं स्यादिति भावः ॥ ६३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य सर्वस्येति ८३ ॥ ६३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६३ ॥

यया त्वया जगत्स्रष्टा जगत्पातात्ति यो जगत् । सोपि निद्रावशं नीतः कस्त्वां स्तोतुमिहेश्वरः ॥ ६४ ॥

(१ शुभवती) ॥ ६४ ॥

(२ चतुर्धरी) जगत्स्रष्टा ब्रह्माकरेण । जगत्पाता विष्णुरूपेण । जगद्वन्ति भक्षयन्ति ब्रह्मात्मना । स तादृशोऽपी-
श्वरो यया त्वया निद्रावशं नीतः तादृशी त्वां स्तोतुं क ईश्वरः समर्थः किं तर्हि न कोपीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वां स्तोतुम् इह क ईश्वरः कः समर्थोऽस्ति न कोपि । तथाहि यया जगत्स्रष्टा उत्पादयिता ।

सृजन्तोयम् । यद्वा भविष्यदनद्यतने लुङन्तोयम् । यः जगत्पाति रक्षति । भविष्यत्सामीप्ये लट् । यद्वा जगत्पाता इति पाठः—
भविष्यदनद्यतने लुङन्तोयम् । यः अवसाने जगत् अस्ति संहरति सोऽपि विष्णुरपि यया नोगनिद्रया त्वया देव्या निद्रावशं
नीतः निद्राधीनतां गमितः । 'वशा वन्ध्या गवी वश्या सुता स्त्री करणी वशा । इच्छायन्त्रणयोः पुंसि प्रभुत्वे च वशः
स्मृतः' ॥ ६४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्तुत्यत्वाभावमेवाह । पुनः यया ब्रह्मविष्णुस्वात्मना जगत्सृष्टिस्थितिलयकृतां निद्रावशं नीतः ।
प्रापित इत्यर्थः । पाता पालकः । अस्ति स्वस्मिन् लयं प्रापयति । तमोगुणप्रधानमायासंबन्धादेव भगवतः सर्वोपसंहारेण
स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति भावः ॥ ६४ ॥

(५ अगञ्जन्त्रचन्द्रिका) सोऽपि निद्रेति ८४ ॥ ६४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६४ ॥

विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत् ॥ ६५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६५ ॥

(२ चतुर्धरी) विष्णुः पालकः । अहं ब्रह्मा । ईशानो रुद्रः । एते वयं ते त्वया यतः शरीरग्रहणं कारिताः
इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यतस्त्वया महामायया अहं ब्रह्मा विष्णुश्च ईशानश्च ते त्रयोऽपि शरीरग्रहणं कारिताः ।
शरीरग्राहिणः कारिताः समतावृताः कृताः अतस्त्वां कः पुमान् स्तोतुं शक्तिमान्भवेत् । न कोऽपि । यः कोऽपि शरीरी स त्वां
स्तोतुमसमर्थ एव । तदन्यस्तु मुक्तस्त्वरूप एव सन् कथं त्वामेव स्तोष्यति त्वं च शरीरिणी स्तुतिश्च स्तुत्यस्तोतुमेदनिबन्धना ।
अतस्त्वद्विषया स्तुतिः कथं घटेत । साकल्येनेति स्तुत्युपसंहार एव वरमिति भावः ॥ ६५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अहं ब्रह्मा शरीरग्रहणं कारिताः । केवलमायिकत्वाच्छरीराणामिति भावः ॥ ६५ ॥

(५ अगञ्जन्त्रचन्द्रिका) कारितास्ते इति ८५ ॥ ६५ ॥

(६ दंशोद्धारः) विष्णुरहमीशानश्च ते त्वया शरीरग्रहणं कारिता इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

सा त्वमित्थं प्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता । मोहयैतौ दुराधर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥ ६६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६६ ॥

(२ चतुर्धरी) सा अनन्तरोक्तत्वभावा इत्थमेवंविधैः प्रभावैर्माहात्म्यैः । उदारैरसाधारणैः ॥ ६६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि इत्थं वर्णितैः उदारैः दक्षिणैः वा सरलैः वरैः स्वैः स्वात्म्यैः प्रभावैः सामर्थ्यविशेषैः
संस्तुता जगन्मोहयन्ती सा त्वम् एतौ इमौ । यद्वा आ इतौ एतौ आगतौ दुराधर्षौ, दुःखेन अभिभवनीयौ मधुकैटभौ नाम
असुरौ मुरद्विषौ मोहय अविवेकं प्रापयेत्यन्वयः । 'दक्षिणे सरलोदारौ' ॥ ६६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) साऽनन्तरोक्तत्वभावा त्वमित्थमेवंविधैरुदारैरसाधारणैः स्वैः प्रभावैर्माहात्म्यैः संस्तुता एतौ
मोहय इत्यर्थः । मोहश्च भगवन्तं प्रति वरदातुरूपः ॥ ६६ ॥

(५ अगञ्जन्त्रचन्द्रिका) मोहयैताविति ॥ ८६ ॥ ६६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६६ ॥

प्रबोधं च जगत्स्वामी नीयतामुच्युतो लघु । बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ॥ ६७ ॥

(१ गुप्तवती) लघु क्षिप्रम् । बोधश्चेति । भावश्चेति कचित्पाठः ॥ ६७ ॥

(२ चतुर्धरी) एतौ हन्तुम् । बोधोऽध्यवसायश्चास्य क्रियतामित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वया जगत्स्वामी अच्युतः दैत्यारिर्विष्णुः लघु शीघ्रं प्रबोधं च उन्निद्राभावं नीयताम् ।
त्वयासौ मुच्यताम् । किंच एतौ महासुरौ हन्तुम् अस्य अच्युतस्य विष्णोः प्रबोधश्च क्रियताम् । उत्साहानुकूलबुद्धयुन्मेषश्च
क्रियतां रच्यताम् इत्यन्वयः । प्रबोधमिति प्रधाने कर्मणि द्वितीया । अप्रधाने कर्मणि तु नीयतामिति तिङ्ना-
मिहितत्वात्प्रथमा ॥ ६७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रबोधं जागरणं पालनोद्यमरूपम् । हन्तुं बोधः प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिस्त्वभावत्वात्तवेति भावः ।
ब्रह्मणः सृष्टृत्वेन विषयवृत्तौपीति न्यायेन न हनने प्रवृत्तिः । विष्णुपारि यद्यपि पालनप्राधान्यं तथापि सतां पालनस्य दुष्टहननं
विना तत्संभवात् । पालनानुगुणेनैव कदाचिद्वन्तुत्वमपि तस्य नानुपपन्नम् । एवं च भगवत्कृतेऽपि मधुकैटभवे माणवकर्तृ-
काध्ययने आचार्येण कार्यमाणे कारितैरिव तत्सामर्थ्याचरणेन भगवत्तत्त्वबोधविषयकप्रवृत्तिसंपादकत्वेन प्रेरकतया तद्वन्तुत्वं
देव्य अपीति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) पुनर्धात्मकमिति । पुनः अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । तथा-‘बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ स्वाहा’ ८७ ॥ ६७ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रबोधमिति । जागरणम् । लघु शीघ्रम् । प्रबोधः प्रेरणा ॥ ६७ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा । विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥ ६८ ॥

(१ शुभवती) एवं स्तुतेति । अत्रेदं रहस्यम् । चरित्रत्रयदेवता महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वत्यः क्रमेण बहिस्तमो-
रजस्तत्त्वरूपा एवान्तःसत्त्वरजस्तमोरूपा अपीति सात्त्विकादिपदेनैवासां क्रमेण व्यपदेशः दैत्यसंहारकर्तृत्वमपि । सा सात्त्विका-
दिरुपिष्येव । अत एव चण्डिकाया महिषासुरहननकाले मधुपानेनारक्तता चण्डशुम्भादिहनेन महिषीवर्णता च वक्ष्यते ॥ ६८ ॥

(२ चतुर्थरी) तामसी निद्राकारेण परिणता अविद्याशक्तिः । तदुक्तम्-‘आस्तीर्य तामसी शक्तिरविद्या पश्यतोहरा । ययाच्छादितलोकोऽयं पश्यन्नपि न पश्यति’ । वेधसा ब्रह्मणा ॥ ६८ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तस्मिन् प्रलयकाले तत्र विष्णुनाम्बिकमले वेधसा एवं स्तुता तामसी तमोगुणसंगता निद्रात्मिका
देवी मधुकैटभौ निहन्तुं विष्णोः प्रबोधनार्थाय तस्यैव नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यः तथा च उरसः वक्षसश्च निर्गम्य
व्यक्तजन्मनः प्रकटजननस्य ब्रह्मणः अव्यक्तजन्मनश्च दर्शने विषये तस्यौ प्रकटीकभूदेति श्लोकयुग्मान्वयः । अव्यक्ता-
त्प्रधानात् जन्म यस्य सः अव्यक्तादात्मनः जन्म यस्य वा । यतोऽष्टावाम्भूः नेत्रे च आस्यं च नासिका च बाह्वथ हृदयं
चेति द्वन्द्वः । प्राण्यज्ञत्वात् प्राप्तस्यैकवद्भावस्य ‘न दधिपयआदीनि’ इति निषेधे बहुवचनम् । यद्वा अयन्ते अयाः प्राणाः
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृत्तेन सहिताः अयाः प्राणाः उच्छ्वासनिश्वासरक्षणः तेभ्यः कोशेभ्यः उरसश्च निर्गम्य निद्रा ब्रह्मदर्श-
नपथमगमदिति भावः ॥ ६८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एवं स्तुतेति । तामसी आवरकत्वेन तमःप्रधाना इयं शक्तिः । मधुकैटभौ एतौ
निहन्तुं चेत्पर्यः ॥ ६८ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ऋषिष्वेति । ऋषिरुवाच स्वाहेति अष्टाशीतिको मन्त्रः ८८ अर्धक इति अर्धश्लोकात्मको
मन्त्रः । तथा । ‘एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा स्वाहा ८९’ । श्लोकास्तु पञ्च वा इति तु पुनः द्वै निश्चयेन पञ्च
पञ्चसंख्याकाः श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः । तथा विष्णोः प्रबोधेति ॥ ९० ॥ ६८ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । तामसी निद्रारूपा ॥ ६८ ॥

नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः । निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ६९ ॥

(१ शुभवती) तथा रीत्या तामस्यपि योगनिद्रा स्वान्तःस्थितसत्त्वमात्रस्य स्वस्या एव रूपान्तरस्यावशेषाय बहि-
र्याप्तं तमोरूपं निःसारितवतीत्याह । नेत्रास्येति । एतेन देव्या एव तन्त्रेषु मधुकैटभहन्तृत्वव्यवहार उपपद्यते । पुरुषाभ्यां
सह बाहुयुद्धयोगेन पौष्वरूपेणैव तौ हतवतीति स्थितिः ॥ ६९ ॥

(२ चतुर्थरी) नेत्रास्यादिभ्यो विष्णोरित्यनुषज्यते । प्राण्यज्ञत्वेऽपि कश्चिन्न समाहारः समाप्तोऽभिधानात् । कश्चि-
न्मित्यः कश्चिदेव कल्पित इति न्यायात् । हृदयम् अन्तःकरणम् । उरो वक्षः । हृदयं मन इति वा अन्य आह । हृदयं वक्षः ।
उरः प्रधानाङ्गं गुणमिति । ब्रह्मणो दर्शने चक्षुर्विषये । अव्यक्तादीश्वरात् जन्म यस्य ॥ ६९ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोक एव व्याख्यातास्य श्लोकस्य टीका ॥ ६९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नेत्रास्येति । विष्णोरित्यादि । उरो वक्षः । प्राण्यज्ञत्वेपि नैकवच्छान्दसत्वात् । अव्यक्तादीश्व-
रात् जन्म प्रादुर्भावो यस्य तस्य ब्रह्मणः दर्शने चक्षुर्विषये तस्यावित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) निर्गमेति ९१ ॥ ६९ ॥

(६ दंशोद्धारः) नेत्रास्येति । पूर्वोक्तस्य विष्णोरिहाप्यनुषङ्गः । विष्णोर्नेत्रादिभ्यो निर्गम्य । प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावे
प्राप्ते बहुवचनमार्थम् । लक्षणाहेतुरितिसूत्रे मुखनासिकाभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् प्राण्यज्ञकैकवद्भावस्यानित्यत्वाद्वा । तथाच
प्रयुज्यते ‘प्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते’ । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैः’ इति । कश्चित्तु नासिकास्तनयोरेति ज्ञापक-
माह तत्र । अस्य निर्देशस्य स्वरूपपरत्वात् रक्षितस्तु दधिपयआदेराकृतिगणत्वमाह । हृदयं मनः उरो वक्षः ॥ ६९ ॥

उत्तस्यौ च जगन्नाथस्तथा मुक्तो जनार्दनः । एकार्णवेऽहिशयनात्ततः स दहशे च तौ ॥ ७० ॥

(१ शुभवती) प्रकृतकर्मानुगुणं विशेष्यमाह । जनार्दन इति ॥ ७० ॥

(३ चतुर्धरी) अहिशयनात्सर्पशय्यातः उत्तस्थवित्यन्वयः । स ददशे च तौ इति चकारात् तौ च तं ददशेति इत्यन्वयः । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् ॥ ७० ॥

(३ शान्तनवी) तया निद्रया देव्या मुक्तः परित्यक्तः जगन्नाथः जनार्दनः विष्णुश्च एकार्णवे जगत्त्रैकजलसूत्रे अहिशयनात् शेषनागशयनात्सकाशात् उत्तस्थो उतिथितवान् । ततः शयनादुत्थाय उत्थानादमन्तरं वा स जनार्दनः तौ मधुकैटभौ ददशे । तावपि तं ददशाते । परस्मैपदं बाधित्वा 'कर्तार कर्मव्यतिहारे' आत्मनेपदम् । विष्णुकर्तृकं दैत्यकर्मकं तावदर्शनं व्यतिबभूवे । अथच तावदैत्यकर्तृकं विष्णुकर्मकं दर्शनं व्यतिबभूवे । अन्यथा ददर्श इति स्यात् ॥ ७० ॥

(४ नागोजीमह्वी) उत्तस्थौ वेति । तया मुक्तस्त्यक्त इत्यर्थः । अहिशयनात् शेषशयनात् सः तौ ददशे । अर्था- तावपि तं ददशाते इति कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम् ॥ ७० ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) एकार्णवे इति ॥ ७१ ॥ ७० ॥

(६ दंशोद्धारः) उत्तस्थविति । अहिशयनात्सर्पशयनात् । ददशे । कर्मव्यतिहारे तद् । तौ च भगवन्तं ददशाते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुकैटभौ दुरात्मानावतिवीर्यपराक्रमौ । क्रोधरक्तक्षणौ हन्तुं ब्रह्माणं जनितोद्यमौ ॥ ७१ ॥

(१ गुप्तवती) मधुकैटमाविति । अत्रैकाक्षराधिक्यं तु वृत्तचन्द्रोदयादावस्माभिर्बहुधा समाहितम् ॥ ७१ ॥

(३ चतुर्धरी) मधुकैटभौ दुरात्मानाविति नवाक्षरेणास्यानुष्टुभः पादात् । वीर्यमुत्साहः । पराक्रमः शक्त्यतिशयः । ब्रह्माणम् अणुं प्रसितुं जनितोद्यमौ आरब्धप्रयत्नौ ॥ ७१ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशो ददशे जनार्दनः । मधुश्च कैटभश्च तौ । मन्यतेऽहमेव वीर इति मधुः । कीटस्येव भा यस्य तत् कीटभं कर्ममलं तत्र भवः कैटभः । इह हि पृथोदरादित्वात् भ इत्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । भीमसेनो भीम इतिनत् । क्वचि- द्भूतबन्ध (भङ्ग) मनुस्य ततश्च मधुकैटभौ दुरात्मानाविति पाठः । 'युजोर्जेन सरिऋतुः पथ्यावकं प्रकीर्तितम्' इति द्वितीयचरणे अतिवीर्यपराक्रमावित्यत्र चतुरक्षरादूर्ध्वं जगणस्य सत्त्वान्न वृत्तभङ्गः । तेन मधुकैटमावित्यत्र भौ इति न पठनीय- मित्यर्थः । पथ्यावकतया नभौ । (पथ्यावकवृत्तबन्धो न गृहीतो भवति 'वर्णादादेर्नसोनेश्च सागराये समे गणः । समे त्वेव्यगो जः स्यात् पथ्यावकं तवानसौ') अन्यथा मधुकैटभौ दुरात्मानाविति नवाक्षरपादत्वेन 'अपि मावं मवं कुर्याच्छन्दो- भङ्गं न चाचरेत्' इति छन्दःशास्त्रसमयभङ्गप्रसङ्गः स्यात् । अथवाहुः । 'छन्दोवत् पुराणानि भवन्ति' । अन्यदेवेदं छान्दसं छन्दः । यदभ्यधुस्तद्विदः । 'न्यूनाधिकाक्षरत्वेन यत्र पादः क्वचिद्रवेत् । तद्वैदिकं निश्चच्छन्दो मृत्युंजयमनुयथा' इति । दुरात्मानो दुष्टयुद्धी । अतिवीर्यपराक्रमौ अत्युत्कृष्टबलौ अत्युत्कृष्टप्रभावौ अत्युत्कृष्टशक्ती अत्युत्कृष्टाज्ञौ वा । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ' । क्रोधरक्तक्षणौ क्रोधेन रक्ते ईक्षणे ययोस्तौ प्रत्येकं तथोक्तौ ब्रह्माणं हन्तुं जनितोद्यमौ । कुर्विभिना जनितः उत्पादितः उद्यमः उतिथितः यमः कालो ययोस्तौ । यद्वा जननं जनिः । संजाता जनिर्यस्यासौ जनिः । तारकादित्वादितत् । जनितोद्यमौ आसन्नकालाविति यावत् ॥ ७१ ॥

(४ नागोजीमह्वी) तौ विशेषयति । मधुकैटमाविति । आद्यपादे नवाक्षरत्वं छान्दसत्वात् । वीर्यमुत्साहः । पराक्रमः शक्त्यतिशयः । अणुं प्रसितुम् । अनेन प्रवृद्धस्य तमसोऽभिभावकत्वं सूचितम् ॥ ७१ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) क्रोधरक्त इति ७१ ॥ ७१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७१ ॥

समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान्हरिः । पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणौ विभुः ॥ ७२ ॥

(१ गुप्तवती) बाहुप्रहरणौ विभुरित्यस्योत्तरं द्वौ श्लोकौ क्वचित्पठ्येते । 'नच तौ युद्धवेमुख्यं शमं वाप्युपजगमतुः । ततो विषामुच्छालोकसमुद्रतमहोत्सवः ॥ हरिरूचे बरो मत्तो युवाभ्यां प्रियतामिति । निशम्यैतद्विभोर्वाक्यमवलोक्य परस्परम्' इति ॥ ७२ ॥

(३ चतुर्धरी) पञ्चवर्षसहस्राणि । अत्यन्तसंबागे द्वितीया । बाहु प्रहरणानि यस्य विष्णोः । विभुः प्रभुः ॥ ७२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शयनात्समुत्थाय सः भगवान् ऐश्वर्यादिमान् विभुः व्यापकः हारिः विष्णुः ताभ्यामसुराभ्यां सह युगपद् बाहुप्रहरणः सन् पञ्चवर्षसहस्राणि युयुधे । युध संग्रहारे । आत्मनेपदी दिवादिः । बाह्व एव प्रहरणानि आयु-

धानि यस्यासौ वादुयुद्धं चकारेत्यर्थः । वर्षाणां सहस्राणि पञ्चेति संख्यायाः शब्दप्राधान्येऽप्यन्वयं वर्षाणामेव प्राधान्यमिति कालस्यात्यन्तसंयोगे द्वितीया । पञ्चसहस्राणि वर्षाणि अभिव्याप्य नियुद्धं व्यधादिति भावः ॥ ७२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अस्याः टीका पूर्वश्लोकेन सह व्याख्याता ॥ ७२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पञ्चवर्षेति ॥ ७४ ॥ ७२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७२ ॥

तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ । उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो त्रियतामिति केशवम् ॥ ७३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७३ ॥

(२ चतुर्थरी) वरः इष्टोऽर्थः त्रियतां गृह्यताम् । इतित्यवधारणे ॥ ७३ ॥

(३ शान्तनवी) अतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ संतौ तावप्यसुरौ अस्मत्तः वरः वाञ्छितोऽर्थः त्वया त्रियतां प्रार्थयतामिति केशवमुक्तवन्तौ ऊचतुः । अत्यधिकबलेन सामर्थ्येन उन्मत्तौ अधिकमदौ महामायाविमोहितौ प्रयुक्तौ प्रापिताविवेकौ । अस्मत्तः आवाभ्याम् । प्रशस्तकेशः केशवः पिण्डः ॥ ७३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तावपीति । वर इष्टोर्थः । त्रियतां गृह्यताम् ॥ ७३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरर्थं तु मन्त्राणां सपञ्चनवतिः स्मृता इति । पुनः अर्धम् अर्धश्लोकात्मको मन्त्रः । मन्त्राणां सप्तशतीमन्त्राणां तु पञ्चभिः सहिता नवतिः स्मृता चिन्तिता । तद्यथा 'उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो त्रियतामिति' केशवं स्वाहा ९५' ॥ ७३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ताविति । अस्मत्तः । आद्यादित्वात्तसिः । ननु पञ्चम्यास्तसिल् अद्यादिभ्यं इति पर्युदासात् भंदा-
मायाविमोहिताविन्यनेन अस्मद्रूपमेवायं वरयिष्यतीति विवेकाभावः सूचितः ॥ ७३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वक्ष्यावुभावपि । किमन्येन वरेणात्र एतावद्धि वृतं मया ॥ ७४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७४ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ७४ ॥

(३ शान्तनवी) असुरौ प्राति विष्णुरवोचत् । अयेदानीं चेद्वन्तौ मे तुष्टौ स्तः तर्हि उभावपि असुरौ मम वक्ष्यौ मया हन्तुमर्हौ । इह 'हन्तौ वा वध च' इति यत् । व्यति' तु घात्यौ भवेतां स्याताम् । अत्र च प्रतिपक्षे विषये किमन्येन वधादपरेण वरेण कृतं स्यात् । वधादितरवरे प्रार्थिते शत्रुशेषप्रसङ्गः स्यात् । तदन्त्यत्तु वस्तु भगवतो मम प्रार्थित-
सिद्धमेवेत्याशयादाह । भवतो मया एतावद्धि एतावदेव भवत्कर्मकर्मकं वधलक्षणं वस्तु वृत्तं प्रार्थितं नान्यत् । वाक्ये संधिकार्यमतन्त्रम् । 'एका एकशिरोरुहा त्रिचरणा एकैक्षणा द्विस्तनी' इतिवत् । अथवा वरेणात्र एतावद्धीति पाठः । अतः एताभ्यां भवत्याम् एतावदेव वधरूपं वस्तु मया वृतं नान्यदिति ॥ ७४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रीभगवानुवाच । भवेतामिति । अत्र यदि तदेति पूरणीयम् । यदि तुष्टौ तदा तर्हि वक्ष्यौ भवेतामित्यन्वयः । वृतमिति । नपुंसके भावे क्तः । ममेति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ ७४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भगवानुवाचेति एको मन्त्रः ९६ । अर्धमन्त्रे द्वे इति द्वे अर्धमन्त्रे भवेतामिति श्लोकस्य अर्धश्लोकात्मको द्वौ मन्त्रौ स्यातामित्यर्थः । तद्यथा 'भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वक्ष्यावुभावपि स्वाहा ९७' । 'किमन्येन वरेणात्र एतावद्धि वृतं मया स्वाहा ९८' । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरात् । नपुंसकप्रयोगाच्चिन्त्यः ॥ ७४ ॥

(६ दंशोद्धारः) भवेतामिति । अत एतावदिति संहिताया अविवक्षणाच्च संधिः । अत एतावदिति पाठः सुगमः ॥ ७४ ॥

ऋषिरुवाच ।

वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत् । विलोक्य ताभ्यां गदितो भगवान्क्रमलेक्षणः ॥ ७५ ॥

(१ गुप्तवती) आपोमयं जलमयम् । आपोशनमित्यादौ प्रसिद्धः आपःशब्दोपि जलवाचकोऽस्ति । छान्दसमेवेति तु वैयाकरणाः ॥ ७५ ॥

(२ चतुर्थरी) इत्युक्त्वा (विद्यया) रीत्या वञ्चिताभ्यां छलिताभ्याम् आपोमयं जलमयम् । अपोभिर्माज्जनं कृत्वेत्या-
दावापःशब्दस्य सद्भावात् । तथा विलोक्य दृष्ट्वा आपोमयम् अम्मयम् । अथवा आपो जलानि जगत् अमयन् व्याप्नुवन् इति ।

विलोक्येत्यन्वयः । यद्वा सर्वं जगत् आप इति विलोक्य तथा अमयम् अहिंघनं यथा भवति तथा भगवान् गदितः । यद्वा सर्वं जगदमयं विष्णुमयं विष्णुमात्रैकशेषम् आपो जलानि विलोक्येत्यन्वयः ॥ ७५ ॥

(३ शान्तनवी) तदा असुरवधप्रार्थनाकाले विष्णुना महामायासुकृतेन वक्षिताभ्यां विप्रलब्धाभ्यां ताभ्यां मधुकैटभाभ्यां सर्वं जगदापोमयं विलोक्य भगवान्कमलेक्षणः पुण्डरीकाक्षः विष्णुरिति गदितः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उक्तः । 'विप्रलब्धस्तु वक्षितः' इति । आप्लु व्याप्ती । आपः कर्माख्यायामिति आपसुशब्दः सान्तोप्यस्ति । आपोभिर्माज्जनं कुर्वितिवत् । अपांसि कर्मसाधनानि प्रकृतानि उच्यन्ते अस्मिन् जगति तत् आपोमयम् । तत्प्रकृतवचने मयद् । अथवा 'आपः स्त्री भूति' । मय गतो । अनुदात्तेत्वानुबन्धनमात्मनेपदम् । चक्षिडो ङित्वात् । क्वचित् अशित्यमिति लङि परस्मैपदम् । आपः कर्ण्यः । जगत्कर्म । आपोमयं जगदित्यत्र नकारस्य ध्रुत्वेन जकारः । सर्वमापोमयं जगत् । सर्वं जगत्कर्म । आपः कर्ण्यः । अमयन् अगच्छन् व्याप्तवत्य इति विलोक्य ताभ्यां हरिरुक् इति योजना ॥ ७५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । वक्षिताभ्यामिति । तदा तस्मिन् समये इति एवं वरप्रार्थनया वक्षिताभ्यां भगवतीकृतमोहवशात् सर्वं जगत् आपोमयं विलोक्य ताभ्यां भगवान् गदित इत्यर्थः । आपोमयमित्यत्र आपुशब्दसमानादाम्प्रकृतिकादुत्पन्नतादापःशब्दान्मयद् । 'आपोमयमिदं सर्वमापो मूर्तिः शरीरिणाम्' इतिवत् ॥ ७५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरिति । 'ऋषिरुवाच स्वाहा' इत्येको मन्त्रः ९९ । श्लोकार्थं पुनरिति पुनर्भूयोऽपि श्लोकार्थकम् अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । तद्यथा । 'वक्षिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत्स्वाहा' १०० । श्लोक इति श्लोकरूपो मन्त्रः । तद्यथा विलोक्य ताभ्यां गदितो भगवान् कमलेक्षणः ॥ ७५ ॥

(६ दंशोद्धारः) वक्षिताभ्यामिति । आपोभिर्माज्जनं कुर्यादित्यादौ दृष्ट आपसुशब्दः सकारान्तोपि ऋवते । क्तमेपि नपुंसकमाप इति कोशाक्ष साधितश्च 'आपः कर्माख्यायाम्' इत्युणादिमूलेणामुत्पन्नः तस्मात्प्राप्तुर्धे मयद् ! यद्वा अमयं विष्णुमयम् । जगदापो विलोक्येत्यर्थः । यद्वा मयं हिंसायाम् । अस्मात्पचाद्यच्चि अमयमहिंसं यथा भवति तथा गदित इति क्रियाविशेषणम् । यद्वा अमयमिति छेदः । मय गतो । सर्वं जगत् आपः अमयन् अगच्छन् व्याप्तवत्य इति विलोक्येत्यर्थः । चक्षिडो ङित्वेनानुदात्तेवप्रयुक्तात्मनेपदस्यान्त्यत्वाद्धङि परस्मैपदम् ॥ ७५ ॥

(प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः) । आवां जहि न यत्रोर्वीं सलिलेन परिप्लुता ॥ ७६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७६ ॥

(२ चतुर्धरी) श्लाघ्योऽनु रूपः । उवां पृथिवी यत्र सलिलेन परिप्लुता न तत्र आवां जहि घातयेत्यन्वयः ॥ ७६ ॥

(३ शान्तनवी) किं गदितः कमलेक्षणो भगवान् ताभ्याम् । हे विष्णो तव युद्धेन आवाम् असुरौ प्रीतौ स्वः भवावः । हे विष्णो त्वम् आवयोर्मधुकैटभयोः श्लाघ्यः स्तुत्यः मृत्युरन्तकः कालोऽसि । किंतु यत्रोर्वीं भूमिः सलिलेन परिप्लुता नाभूत् तत्र आवां मधुकैटभौ जहि हन्या इति ताभ्यां विष्णुरुक्तः । आवयोर्वधरूपं वरं वाञ्छता मायिना तेन विष्णुना आवाम् असुरौ वक्षितावभूतां ततो येन नो वधो न स्यात् स कोन्यस्त्वद्वधोपायः । अयमस्ति संप्रति सर्वं जगदापोमयं जलमयम् एव वर्तते । ततश्च । यत्रोर्वीं जलमयी न दृश्येत तत्रावयोरसुरयोस्त्वत्कर्तृको (स्वत्कर्मको) वधोऽस्त्विति । एवंचोक्तो हि सर्वापि पृथिवी जलमय्येवेति क्व नो हनिष्यत्यसावित्यावाभ्याम् असुराभ्यां मायाविभ्यां भगवानपि वक्षितो भविष्यत्यशुभस्य कालयापनास्त्विति भावः । आपोमय इत्यत्र आपम् इति सान्तम् । आपोभिर्माज्जनं कुर्यादिति प्रयोगश्च । मृजन्मृद्भ्यां जपुक्, त्युको । 'मृत्युः स्त्रीपुंसयो रते' । जहि इति हन्तेर्विध्यादौ लोटि 'सेर्वापिच' होहन्तेर्जः । आभीयतयाजस्यासिद्धत्वाद्देर्लुगभावः । बधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केवलोप्यस्ति वधशब्दः शिष्टप्रयोगतः ॥ ७६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किं गदितं तत्राह । आवामिति । न यत्रोर्वीं यत्र वा न सलिलेन परिप्लुता तत्रावां जहीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) 'आवां जहि न यत्रोर्वीं सलिलेन परिप्लुता स्वाहा' १०१ ॥ ७६ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रीताविति । त्वमृत्युरिति पाठे त्वत् त्वत्तः मृत्युरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

ऋषिरुवाच ।

तथेत्युक्त्वा भगवता शङ्खचक्रगदाभृता । कृत्वा चक्रेण वै छिन्ने जघने शिरसी तयोः ॥ ७७ ॥

(१ गुप्तवती) जघने तत्र जलभावादिति भावः । एतदुत्तरं क्वचिदधिकं पठ्यते । 'इत्वा तु भगवान्विष्णुस्ताडभौ मधुकैटभौ । तयोस्तु मेदसा राजन् महीमेतामकल्पयत् । मेदिनीति तदारभ्य संज्ञामाप बभुञ्जरा । ततो वीतमयो ब्रह्मा

ससर्ज विविधाः प्रजाः' इत्यादि 'संसाराब्जो न मज्जति' इत्यन्तं तत्पश्चादेवमेषा समुत्पन्नात श्लोकः । पुराणान्तरे त्वेतदुत्तरं कथाशेषः स्मर्यते । विष्णुना स्वकृतवचनजन्यपातकनिरासाय स्वीयं वचनमङ्गीकृतवतोर्द्वैत्ययोरुद्गाराय च वनवासेन तपः कृत्वा वरदानाम्न्या नद्यास्तीरे मधुकैश्वरकैटभेश्वरनामकं लिङ्गद्वयं प्रतिष्ठितम् । तद्वानवागिकानामकं क्षेत्रं प्रथितमभवदित्यादि । अस्या देव्या इति । इमे व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्यास्तामस्या देव्या लक्ष्म्याश्विष्ठिका तस्या इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(२ चतुर्धरी) तथेत्युक्त्वा तयोर्वचनमङ्गीकृत्य जघने सक्थिद्वयमूलं कृत्वा स्थापयित्वा तयोः शिरसी चक्रेण छिमे इत्यन्वयः । अत्र स्थलपक्षे ऊर्वाः समाहारः ऊर्वा । अतः जघने अपि ऊर्वा । अथवा देवत्वस्य पार्थिवत्वात् जघनमपि तथोच्यते ॥ ७७ ॥

(३ शान्तनवी) सुमेषा ऋषिः सुरयं प्रति वाक्यमूचिवान् । हे मधुकैटभौ यद्येषा युवाभ्यामगादि तत्तथा न ततो-
न्यथा इत्युक्त्वा शङ्खचक्रगदाभृता भगवता विष्णुना स्वकीये जघने उपस्थादूर्ध्वप्रदेशे तयोरसुरयोः शिरसी कृत्वा निधाय अवस्थाय । वै प्रसिद्धौ । चक्रेण छिमे कृते अच्छेदिषातामित्यन्वयः । प्रलयकालजलपूरो भगवतो जघनद्वयो जघनादधः नाभूदिति भगवतो जघनं जलम्लुतं न च । ऊर्वा च भवति । पृथिव्यारब्धत्वात् । इत्थं विष्णुचक्रोच्छिन्नशिरस्कृत्वास्तयोर-
सुरयोः श्लाघ्यमृत्युता च । शङ्खश्च चक्रं च गदा च । सेनाह्मत्वादिकवत् । तच्छङ्खचक्रगदम् आभिर्भर्ति शङ्खचक्रगदाभृत् तेन । यद्वा शङ्खश्च चक्रं च शङ्खचक्रं तेन सहिता गदा शङ्खचक्रगदा तां विभर्ति शङ्खचक्रगदाभृत् तेन । स्त्रीकृत्याः पुरोभागो हन्यते इति जघने इत्युपलक्षणम् ॥ ७७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिस्त्वाच । तथेति पूर्वं वर्तमानकथाभिप्रायेण । ऋषिस्त्वाचेत्युक्तिः । अत्र भूय उपहाराभि-
प्रायेण । वस्तुतः सप्तशतीत्वव्यवहारप्रयोजकसप्तशतमन्त्रसंख्यापूरणीयतया उक्तिः । यथा चैतत्तथा काल्यायनीसंमति-
पूर्वकं सर्वान्ते उपपादयिष्यामः । तत्र न यत्रोर्वात्येवं संपादयन् तयोः शिरसी जघने उपस्थादूर्ध्वं नाभेरधोभागे कृत्वा चक्रेण छिन्नवान् ॥ ७७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) पुनः ऋषिरिति । पुनः 'ऋषिस्त्वाचेत्ययं मन्त्रः १०२' । श्लोकद्वयं मन्त्रद्वयं भवेदिति द्वौ श्लोकौ द्वौ मन्त्रौ भवेताम् । तद्यथा तथेत्युक्त्वैति १०३ ॥ ७७ ॥

(६ दशोद्धारः) ॥ ७७ ॥

एवमेषा समुत्पन्ना ब्रह्मणा संस्तुता स्वयम् । प्रभावमस्या देव्यास्तु भूयः शृणु वदामि ते ॥७८॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये मधुकैटभवधो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

(१ शुक्लवती) अथात्रोवाचाङ्किता मन्त्रा विचार्यन्ते । ते चापेक्षानपेक्षाभ्यां सदसद्भावाभ्यां च चतुर्विधाः । तत्र सप्तवर्णिरित्यादिः कस्योक्तिरित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादायो मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रोऽपेक्षितोऽस्ति च । स च वैदयमेकं दर्शयति इत्यन्तमनुव्रतः । तदुत्तरश्लोकस्य राजोक्तिर्वेपि राजोवाचेत्यस्य नापेक्षा । स पृष्टस्तेनेत्यनेनैव तदर्थस्य निबन्धनात् । एवं राजोक्तिरुक्तव्यवधानात्तदुत्तरश्लोकारम्भे पुनरपि मार्कण्डेय उवाचेत्यस्यापेक्षायां सत्यामपीत्याकर्ण्येति श्लोकरूपेणैतिशब्देन राजोक्तेः क्रोडीकारेण पूर्वप्रकान्ताया अनुव्रतस्याः सन्निहितायाश्च मार्कण्डेयोक्तैर्मध्यपातसंभवेन न तस्य पुनरुल्लेखः । इत्या-
कर्ण्येति श्लोक एव वैदयः प्रत्युवाचेत्यस्य निबद्धतया तदुत्तरप्रत्यारम्भे वैदय उवाचेति मन्त्रो नापेक्षित एव । तथाप्यस्ति । अत एवानन्यगत्या तत्सार्यक्याय तेनैव सोऽर्थः स्मर्यो न विद्यमानेनाप्युपायान्तरेणेति नियमः कल्पनीयः । पूर्वं श्लोक-
मन्त्रार्थैर्दशायामेव बुद्धस्यार्थस्य पुनर्बोधस्यादृष्टार्थता वा 'चतुर्भिरत्रिमादत्ते' इति विहितमन्त्रेषु द्वितीयादिमन्त्रार्थबोधस्येव वाच्यम् । तन्त्रान्तरपक्षे तिवह वैदय उवाचेति मन्त्रो नास्त्येवेति वक्ष्यमाणत्वात् तत्पक्षे नियमादृष्टादिकुट्टिः । ततो रा-
जोवाचेत्याद्युवाचषट्कं च स्थानमपेक्षितमेवास्ति । ततो ब्रह्मोवाचेति नातीवापेक्षितम् । तदुत्तरमृष्यादित्रयमपेक्षितमेवास्ति । तत आवां जहीत्यर्षारम्भे मधुकैटमावुचतुरित्यपेक्षितमपि कैश्चित्पञ्चमानमपि ताभ्यां गदित इत्यनेन गतार्थत्वाभास्ति । तदुत्तरमृषिस्त्वाचेति तु नातीवापेक्षितम् । ऋषिवाक्यस्यातीव सन्निहितत्वेनेति गदित इत्यन्वितेनेतिशब्देन तत्क्रोडीकार संभवात् । अतएव यामलपाठेऽयं मन्त्रो नास्तीति दिक् ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीभास्कररायोन्नीतायां शुक्लवत्यां सप्तमती मन्त्रव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) उपसंहरति एवमिति । प्रभावं प्रकृष्टं भवनम् । स्वेच्छाकृतं जन्मेति यावत् । भूयः पुनः ते तुभ्यम् ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां मधुकैटमवधः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) एवंप्रक्रमेण ब्रह्मणात्मनोवा स्वयमात्मना संस्तुता एषा देवी समुत्पन्ना देवकार्वाचं प्रादुरभूत् ।

हे राजन् सुरथ त्वं भूयः पुनः भूयिष्ठं यथा भवति तथा च अस्याः देव्याः प्रभावं प्रादुर्भावं सामर्थ्यं च शृणु आकर्ण्य । भूयस्ते वदामि । अहं सुमेधानाम ऋषिः ॥ ७८ ॥ ॥ इति शान्तनवीटीकायां मधुकैटभबधः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एतेन भगवद्देहस्य शुद्धमायिकत्वेनापान्द्यभौतिकतया जघने मारणेऽपि सलिलप्लुताभावविशिष्टां प्रार्थितस्य वक्षस्यावृत्तिरिति परास्तम् । उपसंहरति । एवमेवेति । समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । अस्या देव्या इति अधिकरणे पृष्ठा । अस्याः तामस्याः मूलभूता या त्रिगुणा महालक्ष्मीः तस्या इत्यर्थः । अत एव तुल्यदसंगतिः । भूयः प्रभावं पुनः प्रादुर्भावम् । भूय इत्युक्तिस्तु तामस्यास्तस्या अंशभेदात् पूर्वोक्तप्रभावोऽपि तस्या एव इति ध्वनयितुम् । यद्वा प्रापानिकरहस्योक्त आद्यचतुर्भुजप्रादुर्भावापक्षया मध्यमचरित्रवक्ष्यमाणाष्टादशभुजाप्रादुर्भावस्य पुनस्त्वमादाय यदुक्तिः । तदुक्तं लक्ष्मीतन्त्रे । 'योगनिद्रा हरेरुक्ता या सा देवी दुरत्यया । महाकाल्यास्तनुं विद्धि तां मां देवी सनातनीम् । मधुकैटभनाशायमहिती च तदा तथा । जघ्नाते वरलामेन देवदेवेन विष्णुना । एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । स्तुत्या वशीकृता कुर्याद् दिशः स्तोतुश्चराम्' इति । स्तुता विधेश्चर्यादिसूक्तरूपया । तदुक्तम् । 'विधेश्चर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्गङ्गा तदा । स्तुतये यागनिद्रायाः समं देव्याः पुरंदरः । अस्या देव्याः समुत्पत्तिश्चरितं स्तोत्रमित्यपि । हिताय सर्वभूतानां धार्यते ब्रह्मवादिभिः' इति विधेश्चर्यादिसूक्तमेव रात्रिसूक्तमिति व्यवहियते । कालरात्रिर्महारात्रिरिति तत्र रात्रिपदाभ्यासादिति बोध्यम् । विधेश्चर्यापदानांप्रकृतात् विधेश्चरीसूक्तमपि ७८ । समाप्तौ सावर्णेः कः प्रकाशो यत्र तादृशो मन्वन्तरे तदुर्णने इत्यर्थः ॥ ॥ इति शिवभट्टमुत्तसीगर्भजनागोजीभट्टकृतसप्तशतीव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवमेवेति १०४ । 'श्लोकानामष्टसप्तत्याश्चतुर्भिरधिकं शतम् । उवाचवचनैः सार्धं विभागे प्रथमे मतः' इति । श्लोकानां सप्तशतीश्लोकमन्त्राणां अष्टसप्तत्याः अष्टाधिकवायाः सप्ततेः । द्विगुणाया अशीतिरित्यर्थः । उवाचवचनैः उवाच इति वाक्यकथनैः सार्धं साकं चतुर्भिरधिकं शतं प्रथमोऽध्याये विभागे विभाजने मतः । समत इत्यर्थः । 'मार्कण्डेयद्वयं वैश्यद्वयं राजत्रयं ततः । ऋषिपञ्चमुद्दिष्टं भगवानेक एव तु । ब्रह्मैक तु चतुर्विंशतिरधर्ममन्त्राः प्रकीर्तिताः' इति । मार्कण्डेयद्वयमिति मार्कण्डेय उवाचेति द्वौ मन्त्रौ । वैश्यद्वयमिति वैश्य उवाचेति द्वौ मन्त्रौ । राजत्रयं तत इति राजोवाचेति त्रयां मन्त्राः । ऋषिपञ्चमुद्दिष्टमिति ऋषिस्वाचेति पञ्च मन्त्रा उद्दिष्टाः । भगवानेक एव इति तु पुनः भगवानुवाचेति एको मन्त्रः । ब्रह्मैकमिति ब्रह्मोवाचेति एको मन्त्रः । ऊनचतुर्विंशत्यधर्ममन्त्राः प्रकीर्तिता इति तु पुनः चतुर्विंशतिसंख्याका अधर्ममन्त्रा अर्धश्लोकरूपा मन्त्राः । पादद्वयात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । प्रकीर्तिताः । 'उवाचपदमध्ये तु श्लोकद्वादशकेषु च' इति उवाचपदं मध्ये येषां ते उवाचपदमध्यास्तेषु एतादृशेषु श्लोकानां पद्यानां द्वादशकानि तेषु । तथाहि इत्याकष्यै वचस्तस्य इति श्लोकस्य अर्धद्वयमध्यवर्ती वैश्य उवाचेत्येको मन्त्र इत्यर्थः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ भिन्नावित्यर्थः । एवं राजोवाचेत्यादिका मन्त्रा पूर्ववत् बोध्याः । तथाहि । कथं ते किञ्चित् श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ भिन्नावित्यर्थः । तेषु किं भवत इति श्लोकस्य अर्धद्वयमध्यवर्ती वैश्य उवाचेति एको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ भिन्नावित्यर्थः । करोमि किं यदिति मन्त्रस्यार्धद्वयमध्यवर्ती मार्कण्डेय उवाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको मन्त्रौ बोध्यौ । उपविष्टौ कथा इति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ भवतः । समास्य चेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिस्वाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको मन्त्रौ बोध्यौ । संसारबन्धेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती राजोवाचेत्येको मन्त्रः । श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ ज्ञातव्यौ । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामीति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिस्वाचेत्येको मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ स्तः । विबोधनार्थायेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ब्रह्मोवाचेत्येको मन्त्रः । एतच्छ्लोकस्यार्धद्वयात्मको मन्त्रौ भवतः । योवश्च क्रियतामिति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिस्वाचेत्येको मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ स्तः । उक्तवन्ताविति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती भगवानुवाचेत्येको मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मको मन्त्रौ भवतः । किमन्येनेति श्लोकस्यार्धद्वयमध्यवर्ती ऋषिस्वाचेत्येको मन्त्रः । एतस्यैव श्लोकस्यार्धद्वयात्मको द्वौ मन्त्रौ स्तः । अथायादौ मार्कण्डेय उवाचेत्येको मन्त्रः । विलोक्य ताभ्यामिति श्लोकस्यान्ते ऋषिस्वाचेत्येको मन्त्रः ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीकूर्मचलेन्द्रराजर्षिवर्यश्रीज्ञानचन्द्रात्मजश्रीकुमारजगच्चन्द्राश्रितसोमयाजिपुरोहितबलभद्रपण्डितगोत्रापत्यहर्षिदेवात्मजावसथ्यमगीरथविरचितानां कराचगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां प्रथमाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाव्याख्याटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(६ दशोद्धारः) सावर्णिख सावर्णिकः । बाह्यदेराकृतिगणत्वादिव् । तस्येदं सावर्णिकम् । यद्वा सावर्णिकमिति अभिधत्ते । यद्वा सावर्णो भवं सावर्णिकम् । अच्यारभादिवाङ् ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीमहोपनामदुण्डिराजभट्टसूरसूनु-राजासमविरचिते सप्तशतीदशोद्धारं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २.

ऋषिरुवाच ।

देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा । महिषेऽसुराणामधिपे देवानां च पुरंदरे ॥ १ ॥

(१ शुश्रूषती) अथ तन्त्रे नवमिः श्लोकैर्द्वितीयाध्यायत्रयमन्त्रविभजनपरो द्वितीयः पटलः । 'ईश्वर उवाच । द्वितीये ऋषिवागष्ट पट्टिः श्लोका इति क्रमः । ततस्तृतीयेऽध्याये तु ऋषिः प्रोवाच देशिके । पञ्चविंशततः श्लोकमन्त्रा ज्ञेया वरानने । देव्युवाच ततः श्लोकमन्त्र एको महेश्वरि । ऋषिरुक्तिः पुनः श्लोकमन्त्राः पञ्च सनातनाः । एकमाहुतयस्तत्र चत्वारि शततुर्युताः ।' द्वितीयेऽध्याये ऋषिरुवाचेत्येको मन्त्रः । देवासुरमित्यादयोऽष्टपट्टिः श्लोकमन्त्राः । इत्येकोनसप्ततिः । तृतीये तु ऋषिवाग्यद्वयं देव्युवाचेत्येकः एकचत्वारिंशच्छ्लोकमन्त्रा इति चतुश्चत्वारिंशत् । देशिके इति देव्या एव गुरुत्वेन संबोधनम् । 'चतुर्थे तृषिवाङ्मन्त्रः श्लोकाः षड्विंशतित्ततः । पुनस्तथैव ऋष्युक्तिः श्लोकौ द्वौ मन्त्ररूपिणौ । एवं स्तुतेति मन्त्रोऽयामितिगुह्योऽति पावनः । देव्युक्तिर्त्रियता मन्त्रः कथितः षोडशाक्षरः । देवा ऊचुरिति प्रोच्य भगवत्या कृतं वदेत् । मन्त्रोऽयं शतवर्णाब्जो द्वादशोत्तरयुक् पुनः । अथो ऋषिरुवाचेति मन्त्रश्चेति प्रसादिता । इति श्लोकास्तु चत्वारो मन्त्रास्तावन्त एव ते' । श्लोकौ द्वावित्युक्तयोर्मध्ये प्रथमस्य प्रशंसाभाजमेव स्तुतेति । त्रियतामित्यर्थः श्लोकमन्त्रोत्तरम् । 'ददाम्यहमतिप्रीत्या स्तवैरेभिः सुपूजिता । कर्तव्यमपरं यच्च दुष्करं तन्निवेद्यताम्' इति श्लोकः क्वचित्पण्यते स प्रकृततन्त्रानुसारिभिः नादत्तव्य इति प्वनयन्नाह । देवा ऊचुरिति । भगवत्या कृतं सर्वम् इत्यारभ्याम्बिके इत्यन्तोऽध्यष्टश्लोकात्मक एव मन्त्रो द्वादशाधिकशताक्षर इत्युक्त्या मन्त्रोयमित्येकवचनेन च प्रतीयते । प्रार्थनारूपार्थैक्यालक्षणतोऽपि युज्यते । परंतु पटलान्ते वक्ष्यमाणार्थ्यासंतदध्याय-स्थमन्त्रेयत्वात्तद्विकेचनाभ्यां सह विरोधापत्त्यैकत्वमविवक्षितम् । तावन्त एव ते इत्यत्र तच्छब्देनैषवधानेनोक्तान् अध्यायश्लोका-नन्त्य तावन्त एवेत्यनेन चतुर्मन्त्रात्मकता विधीयते । अन्यथा तस्य त्रियर्थ्यापत्तेः । अतश्चैकोर्ध्वश्लोकमन्त्रत्रयः श्लोकमन्त्रा इति सिद्धयति । स च यद्यपि काण्डोक्तरीत्या प्रथमार्थमात्रस्यापि निराकाङ्क्षत्वात्स एवेति सुवचम् । तथाप्युत्तरश्लोकमन्त्रद्वयेन नैराकाङ्क्ष्यसामञ्जस्यम् । अतश्चरमस्यैवार्थस्य पूर्वोक्तैर्नोत्सर्गिकन्यायेन मन्त्रत्वमास्थेयम् । यच्च मर्त्य इति मन्त्रस्य तु सार्धश्लोकत्वे सत्येवैकवाक्यत्वस्य संभवादेवागत्याध्याहारादिभिः पूर्णता स्वीकार्या । अथवा वित्तिर्धिविभक्तैरित्येतन्नकं पदं किंतु वित्त-ऋद्धीति पदद्वयं भिन्नम् । वित्ता तत्संबन्धिज्ञानविषयीभूता सती संपदा विभक्तैर्द्वि समर्धयेत्यर्थः । ऋद्धौत्यादेर्विकरणव्यत्यय-रूपान्वसः । एतेन धनवित्तपदयोः पौनरुक्त्यमपि समाहितं भवति । नस्तुतस्तु मन्त्रचतुष्टयस्यैकसंख्यावशीकरणैकस्य कथनादेव शापकान्मन्त्रार्थोऽत्र परस्परकाङ्क्षानिषत्तथे एक एवानुसंधेयः । आहुतिमात्रं तु मित्यत इत्यन्यत्रोत्सर्गसिद्धस्यै-कार्षीबोधकत्वैकाहुतिकरणत्वपर्याप्त्यधिकरणतयोः सामानाधिकरण्यस्यापवाद इति न कोपि दोषः । 'श्लोकाश्चतुर्थेऽध्याये तु षट्त्रिंशत्परमेष्ठरि । अथ (धे) मन्त्रद्वयेनैव चत्वारिंशच्छ्लोक्यु पुनः' । देवानां देव्याश्चैकैकोक्तिः । ऋषिवाक्यत्रयं द्वावर्ध्वश्लोकौ पञ्चविंशच्छ्लोकमन्त्रा इति द्विचत्वारिंशन्मन्त्रा इत्यर्थः । 'एव मन्त्रचरित्रस्य पञ्चाशच्च शतोत्तरम् । तथा पञ्चयुतं मन्त्रा महा-लक्ष्म्या विभेदतः' । महालक्ष्म्या इति द्वितीयचरित्रदेवतोक्तिः । एवमुत्तरत्र सरस्वत्यादिदेवतानामध्यायभेदेन तत्रतत्र कथनात्पूर्वाप्याये महाकाव्येव परिशेषादेवता । द्वादशत्रयोदशाध्याययोरिह तन्त्रे देवताया अकथनाच्चासुण्डैव सामान्यप्राप्ता-देवता चण्डिका वा । तृतीयचरित्रत्वाविशेषात् महासरस्वत्येव वा देवतेति ध्येयम् । इति श्रीगुप्तवत्यां कात्यायनीतन्त्रस्यैकविं-शपटलस्य व्याख्या ॥ ॥ अथैतत्संप्रहृश्लोकाः सप्त । 'ऋषिवागष्टपट्टिः स्युः श्लोका देवासुरादयः । एवं द्वितीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोनसप्ततिः । ऋषिर्निहन्यमानाद्याः पञ्चविंशतु मन्त्रकाः । देव्योक्तिर्गर्जगर्जेति श्लोक एव ऋषेर्वचः । पञ्च श्लोका इति चतुश्चत्वारिंशत्तृतीयके । ऋषिः शकादयः श्लोकाः षड्विंशतिरथर्विवाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकार्धं त्रियतामिति । देवा ऊ-चुष्यः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः । वृद्धेऽस्मत्प्रसन्ना त्वमित्यर्थः श्लोकको मनुः । ऋषेर्वचश्चतुःश्लोकीत्यध्याये तु चतुर्थेकं । मन्त्रा द्विचत्वारिंशत्सुराध्यायत्रितयात्मनः । मध्यमस्य चरित्रस्य पञ्चपञ्चाशत्तुराः । शतं मन्त्रास्तेषु देव्या वचसी द्वे ऋषेस्तु पट् । देवानामेकमर्धे द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः ॥ २५ ॥' मध्यमचारित्रस्य विष्णुऋषिः । महालक्ष्मीदेवता । उणिक् छन्दः । शाकम्भरी शक्तिः । दुर्गा बीजम् । वायुस्तत्त्वम् । महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । अथ मन्त्रव्याख्या । विप्र-चित्तोदैत्यस्य पुत्री माहिष्मतीनाम्री सिन्धुद्रीपाख्यमूर्ध्नि तपस्यन्तं महिषीवेषेणाभीषयत् । ततस्तेन महिष्येव भवेति ज्ञाता सती तत्त्वैषर्षेः शुक्रं दैत्यकन्यादर्शनेन रुक्मं पीत्वा महिषासुराख्यं दैत्यं प्राप्नुतेति कथा वराहपुराणं देवीभागवते च विस्तरेण वर्णिता तत एवावगन्तव्या ॥ देवासुरं तदुभयसमाहाररूपम् ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) भूयः शृण्वति अभिहितं तत्रेतिहासमवतारयन् ऋषिरुवाचेति । देवासुरमिति । देवाश्चासुराश्च प्रह-तारो यस्मिन्नेवासुरम् । देवासुराणामिदमिति वा परपदद्विः । अन्दशतमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । महिषे रन्मासुरः

तमेजे । असुराणां देवद्वेषाम् अधिपे राजनि इति काकाक्षिवदन्वयः । पुरंदरे पुरंदरनाम्नि । वैवस्वतमन्वन्तर इति यावत् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) पुरा कल्पे (युगे) महिषासुरे असुराणामधिपे सति देवानां च पुरंदरे इन्द्रे अधिपे सति देवासुरं युद्धं पूर्णम् अन्यूनम् अद्दशतं वर्षशतम् अभूदित्यन्वयः । असुराणां विजिगीषूणामिदम् आसुरं देवानाम् आसुरं देवासुरम् । अथवा देवैः सह आसुरं देवासुरं युद्धम् । यद्वा देवाश्च असुराश्च देवासुरम् । 'एषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः । तस्मिन् अस्ति तदेवासुरं युद्धम् । अर्शादिवादाच्च । यद्वा देवासुरस्येदं देवासुरं युद्धम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति व्यादिबुद्धयभावः । अन्यथा देवासुरमित्येव स्यात् । पुराण्यरीणां दारयति पुरंदरः । 'वाचंयमपुरंदरी च' इति खद्यप्रत्ययः । महिषेऽसुराणामधिपे इति निवृच्छन्दो मधुकैटभौ दुरात्मानावितिवत् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भूयः शृण्वित्युक्तं तत्रैतिहासमाह । ऋषिस्त्वाच । देवासुरमिति । असुराणामधिपे महिषे च सति पुनर्देवानामधिपे पुरंदरे इन्द्रे सति । देवा असुराश्च प्रहारी यत्र तादृशं युद्धमद्दशतमार्तीदित्यर्थः । देवासुरमित्यत्रार्शादिवादाच्च । रम्भासुरतपस्यया प्रसन्नस्य शिवस्यांशोऽयम् । तत्सुतो महिषः । स च तपसा देवीनिकटे मम सायुज्यं भवत्विति वरं प्रार्थितवानिति कालीपुराणे स्पष्टम् ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । अध्यायादावेव ऋषिस्त्वाचेति सकृन्मनुरिति अध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य आदौ पूर्वमेव 'ऋषिस्त्वाच स्वादित्येक इति सकृन्मनुरेको मन्त्रः १ । 'अष्टषष्टिमिताः श्लोकास्तन्मिता मनवो मताः' इति । अष्टभिः अधिका षष्टिरष्टषष्टिर्विशतित्रयम् अष्टाधिकमित्यर्थः । तन्मितास्तत्परिमिताः तावन्त एव प्रत्येकं श्लोकाः देवासुरमभ्युद्धमित्यादिकाः मनवो मन्त्राः मताः स्मृताः 'एकैकसमितिः सर्वेऽध्याये मन्त्रा द्वितीयके' इति । एकैकं उक्ता सप्ततिः विशतित्रयं नवाधिकमित्यर्थः । सर्वे मन्त्रा मनवः । द्वयोः पूरणां द्वितीयस्तस्मिन् । स्वाधे कः । अध्यायाः प्रकीर्तिताः उक्ताः । तथाहि 'ऋषिस्त्वाचस्वाहा १' । देवासुरमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) पूर्वाध्यायान्ते भूयः शृण्वति प्रतिज्ञातं तत्प्रतिपादनायेतिहासे प्रस्तौति देवासुरमित्यादिना । देवाश्चासुराश्च योद्धारोऽस्मिन्निति देवासुरम् । अर्शाद्यच्च मत्वर्थे । यद्वा देवासुराणामिदं देवासुरम् 'तस्येदम्' इत्यणि बुद्धयभावः । असुराणामिदम् आसुरं देवैः सहसुरं देवासुरमिति वा । पुरंदरनामधेये ॥ १ ॥

तत्रासुरैर्महर्षीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् । जित्वा च सकलान्देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्र युद्धे । इन्द्रः सुरराट् ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र युद्धे महावीर्यैः असुरैः देवसैन्यम् पराजितम् अभिभूतम् अभ्यभावि । ततश्च महिषासुरः सकलान्देवान् जित्वा अभिभूय इन्द्रोऽभूदित्यन्वयः । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च वीरकर्म च कीर्तनम्' । सिनोति ब्रह्मन्ति सह अनेन स्वामिना वर्तते वा सेनां सैन्यं सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वाधे ध्वञ् ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रैति । इन्द्रः सुरराट् ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत्रासुरैरिति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २ ॥

ततः पराजिता देवाः पद्मयोनिं प्रजापतिम् । पुरस्कृत्य गतास्तत्र यत्रेशगरुडध्वजौ ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) पद्मयोनिं ब्रह्माणम् । प्रजापतिमिति तस्य विशेषणम् । ईशो रुद्रः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः महिषासुरोत्पराजिताः प्राप्तपराभवाः देवाः पद्मयोनिं पद्मजं प्रजापतिं ब्रह्माणं पुरस्कृत्य पुरोधाय तत्र गताः । क । यत्र ईशः शर्वः यत्र च गरुडजः विष्णुरास्ते इत्यन्वयः । 'योनिः स्यात्कारणे मने' । 'पुरोऽव्ययं गत्याह्वयम्' 'पराजेरतोऽः' इत्यपादानाख्या ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । पद्मयोनिं ब्रह्माणम् । प्रजापतिमिति तस्य विशेषणम् । ब्रह्मणः प्रजासृष्टत्वेन सिद्धसंबन्धत्वात् आदौ देवानां तत्र गमनम् । ततः पालनसंहारयोः शिवविष्णोरेवाधिकारात्सब्रह्माणं तयोः समीपे गमनम् ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः पराजिता इति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

यथावृत्तं तयोस्तद्वन्महिषासुरचेष्टितम् । त्रिदशाः कथयामासुर्देवाभिभवविस्तरम् ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) यथावृत्तं यथाभूतं तद्वत् तथैव महिषासुरस्य चेष्टितं चरितम् । त्रिदशाः देवाः तयाः रुद्रकृष्णयोर्विषये समीपे वा कथयामासुरित्यन्वयः । देवानामभिभवस्य विस्तरः प्रपञ्चो यत्र चेष्टिते ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) त्रिदशाः देवास्तयोरीशकेशवयोः अप्रे यथा येन प्रकारेण वृत्तं निष्पन्नं महिषासुरचेष्टितम् औद्धत्यं तद्वत्तथैव प्रकारेण वृत्तं देवाभिभवविस्तरं देवानाम् अभिभवस्य विस्तरं शब्दप्रपञ्चनं कथयामासुः । अथवा त्रिदशास्तयोरीशकेशवयोरेप्रे यथावृत्तं चरित्रमनतिक्रम्य महिषासुरचेष्टितं कथयामासुः । तद्वत् महिषासुरचेष्टितं यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य देवाभिभवविस्तरं देवानाम् अभिभवो यस्मिन् विस्तरो यस्मिन्कर्मणि तथथा भवति तथा कथयामासुः । महिषासुरचेष्टितं च देवाभिभवं च विस्तरसहितं कथयामासुरिति भावः ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यथावृत्तमिति । देवानामभिभवस्य विस्तरः प्रपञ्चो यत्रेति चेष्टितविशेषणम् ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यथावृत्तमिति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४ ॥

सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दूनां यमस्य वरुणस्य च । अन्येषां चाधिकारान्स स्वयमेवाधितिष्ठति ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) स महिषासुरोऽधितिष्ठत्यनुतिष्ठति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मसंज्ञा ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) चकारेणानुक्तदिकृत्यनुग्रहा गृह्यन्ते । ततोऽन्येषां ब्रह्मर्षीणां च अमीषां सूर्यादीनाम् अधिकारान्स महिषासुरः स्वयमेवाधितिष्ठति । सूर्यस्य इन्द्रस्य अग्नेः अनिलस्य इन्दोर्यमस्य वरुणस्य अतोऽन्येषां च देवानाम् ऋषीणां चाधिकारेषु स्वयमेव महिषासुरस्तिष्ठति । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यधिकरणं कर्माख्यम् 'उपपद्विभक्तेः कारकविभक्तिर्बैलीयसी' अन्यथामिधाने ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सूर्येन्देति । स स्वयमित्यत्र 'एतत्तदोः' इति सुलोपः । स्वयमिति द्विसकारपाठस्तु 'अनञ्चि च' इति द्वित्वेन बोध्यः ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सूर्येन्द्राग्न्यनिलेति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५ ॥

स्वर्गाभिराकृताः सर्वे तेन देवगणा भुवि । विचरन्ति तथा मर्त्या महिषेण दुरात्मना ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) निराकृताः निःसारिताः भुवि चरन्ति इत्यन्वयः । मर्त्या मनुष्या इव ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) दुरात्मना तेन महिषासुरेण सर्वे देवगणाः स्वर्गाभिराकृताः सन्तः भुवि विचरन्ति प्रचरन्ति मर्त्या यथा मरणधर्माणो मनुष्या इव प्रत्याख्याताः निरस्ताः निराकृताः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वर्गादिति । निराकृताः निःसारिताः ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्वर्गाभिराकृता इति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६ ॥

एतद्वः कथितं सर्वममरारिविचेष्टितम् । शरणं च प्रपन्नाः स्मो वधस्तस्य विचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) एतद्व इति बहुवचनं हारिहरो सशक्तिकौ लक्ष्यीकृत्य ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) वः इति गुरुवादेकशो बहुवचनम् । प्रपन्ना आगताः स्मो भवामः ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) अत्र वः इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरापेक्षं बहुवचनम् । अस्माभिर्देवैरेन्द्रादिभिः एतन् अमरारिविचेष्टितं देवरीपोः महिषासुरस्य विचेष्टितम् 'औद्धत्यं देवाभिभवनं च सर्वं निरवशेषं च युष्माकमप्रे कथितम् । वयमिन्द्रादयः सर्वे वः युष्मान् त्रीन् शरणं रक्षितृन् दुःखेभ्यः पालयितृन् प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः । तस्य महिषासुरस्य वधः इननं विचिन्त्यताम् । येन स हन्येत स उपायो युष्माभिश्चिन्तनीयः । शृ हिंसायाम् । शृणाति शत्रून् । 'शरणं गृहरक्षिणीः' वेदाः प्रमाणमिति वच्छरणमिहैकवचनान्तं विवक्षितम् । अस्तेल्लुप्तमपुरुषबहुवचनान्तं स्म इति । वध हिंसायाम् । वधनं वधः । मावे धनम् । 'अनिव-

ध्योऽव' इति वृद्धयभावः । अतएव च वधितुमर्हो वध्यौ । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । तथा च 'मम वध्यावुभावपि' इति प्राक्ने प्रयोगे इदं च साधनमवगन्तव्यम् । 'द्वनो वा वध च' इति तु अदन्तत्वं तत्र दर्शितम् । ममेति । तत्र 'कृत्यानां कर्तार वा' इति षष्ठी । यद्वा तत्र वधमर्हतो वध्यौ । 'दण्डादिभ्यो यत्' इति यत् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एतद् इति । वः इति द्वयोर्बहुवचनं गौरवात् । च परं शरणं प्रपन्नाः आगताः स्मो भवामः ॥ ७ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) एतद् इति कथितमिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) एतद् इति । व इति बहुवचनं द्वयोरपि कार्यसाधकत्वेन बहुत्वापेक्षया ॥ ७ ॥

इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः । चकार कोपं शम्भुश्च भृकुटीकुटिलाननौ ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) भृकुटी भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यं तेन कुटिले आनने ययोस्तौ ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) भृकुटीललाटचमलतया कुटिले आनने ययोः ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) इत्थं देवानां वचांसि निशम्य आकर्ण्य मधुसूदनः कैटभञ्जित् विष्णुश्च शम्भुः सृत्युजयश्च कोपं चकार । तौ कीदृशाकृति । भृकुटीकुटिलाननौ भ्रकुटीकुटिलाननौ भृकुटीकुटिलाननौ इति पाठत्रयम् । भृकुटी भ्रकुटी भृकुटी स्त्रियाम् । कुट-कौटिल्ये । 'इकृत्यादिभ्यः' । यद्वा सर्वधातुभ्य इन् । कुटादित्वात् कृत्वात् पुणाभावः । कृदिकागदक्तिनो वा झीप् । 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य' इत्योत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । अकारो वा । भृकुंसादीनामिति पक्षे अत्वमौत्तरपदिकम् । तत्रश्च भ्रुवो कोधात् भुमे कुटी इव भृकुञ्चो ताभ्यां भृकुटीभ्यां कुटिले भुमे आनने ययोस्तौ भृकुटीकुटिलाननौ हरिहरो । निशम्येति शमेणौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'शमोऽदर्शने' इति सूत्रेण चक्षुःसाधनज्ञानादन्यत्र श्रवणे भिस्वात् 'मितां ह्रस्वः' । चक्षुःसाधनज्ञाने तु निशामय पर्येत्यर्थे ह्रस्वत्वाभावः । चकारात् ब्रह्मापि भृकुटीकुटिलाननौ कोपं चकारेत्यनुसंधेयः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इत्थमिति । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यं तेन कुटिले भुमे आनने ययोस्तौ । भ्रूशब्दस्य पृषोदरादि-त्वात् ह्रस्वः । कुटेरिक्प्रत्ययान्तात् 'कृदिकारात्' इति झीप् । ब्रह्मणः कोपेपि रजभाधिक्येन शिवस्य तमोगुणप्राधान्येन कोपेपि तमोगुणस्याधिक्येन विष्णुकोपस्य पालकमूलत्वेन सत्त्वाधिक्यवत्तया त्रिगुणा एषा इति ध्वन्यते । अत एवोक्तं वैकृति-करहृत्वे । 'सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूतामितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनी' । तत्रापि रजःसत्त्वयोराधि-क्यम् । देवानां रजःसत्त्वमयत्वात् ॥ ८ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) इत्थं निशम्य देवानामिति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ८ ॥

ततोऽतिकोपपूर्णस्य चक्रिणो वदनात्ततः । निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शंकरस्य च ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) 'मदीयाः शक्तिलेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः' इति लक्ष्मीतन्त्रादिवचनादेवेनायुधेषु च विद्यमानः शक्ति-भागः सर्वोपेकीभूयाद्यदशुभारमकनारीशक्तिरूपेण परिणतोऽभूदित्याह । ततोऽतिकोपेत्वादिना ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) चक्रिणो विष्णोः । ततः तत्र । सार्वविभक्तिकस्तसिः । ब्रह्मणः शंकरस्य वदनात् गदित्यनुषङ्ग्यते ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरम् अतिकोपपूर्णस्य चक्रिणः विष्णोः ब्रह्मणः शंकरस्य च ततः विस्तृतः तस्माच्च वदनात् सकाशात् महत्तेजः निश्चक्राम निरगात् । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च क्लेशे शुके प्रकीर्तितम्' ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । द्वितीयं तत इति प्रसिद्धादित्यर्थं वदनादित्यस्य विशेषणम् ॥ ९ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) ततोऽतिकोपेति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । कोपपूर्णस्य चक्रिणः ततः प्रसिद्धाद्वदनात् । तत्र तेषामित्यर्थं वा । सार्वविभक्ति-कस्तसिः ॥ ९ ॥

अन्येषां चैव देवानां शक्रादीनां क्षीरतः । निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) ततेजः ऐक्यम् एकभावं समगच्छत अभवदित्यन्वयः । समगच्छतेति छान्दसत्वादात्प्रत्ययेपदम् । 'समो गम्यच्छि' इत्यादेरकर्मकविषयत्वात् । अथवा ऐक्यम् एकम् । स्वार्थे यण् । समगच्छताऽभवत् ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) तेभ्यस्त्रिभ्यः अन्येषां शक्रादीनां च देवानां सुमहत्तेजः कर्तुं । शरीरत एव निर्गतं निर्गमत् । तच्च तेजः कर्तुं । ऐक्यम् एवम् धातृष्वक् समगच्छत समपद्यत एकमभवत् । ऐक्यमिति । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ध्वम् । 'अक-

‘कर्मकाव’ इत्यनुवृत्तौ ‘समो गम्यच्छि’ इत्यादिसूत्रेण गमेरात्मनेपदं तद् । तच्चैक्यं समपयतेत्यपि क्वचित्पाठः । सकर्मकत्वे तु परस्मैपदम् । तच्चैक्यम् । एकतां समगच्छत ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अन्येषां चेति । कृपितानामिति शेषः । यत्तेजः निर्गतं तच्च ब्रह्मादीनां तेजश्च ऐक्यम् एकत्वं समगच्छत । छान्दसस्तद् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अन्येषामिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्येषामिति । एकमेव ऐक्यम् । चातुर्वर्ण्यादिराकृतिगणत्वात्सार्वभौम्यं व्यञ्ज । एकमभवदित्यर्थः । ‘अकर्मकाव’ इति वर्तमाने ‘समो गम्यच्छिभ्याम्’ इत्यात्मनेपदविधामात्सकर्मके तद्भूतत्वात् । समपयतेति क्वचित्पाठः ॥ १० ॥

अतीव तेजसः कूटं ज्वलन्तमिव पर्वतम् । ददृशुस्ते सुरास्तत्र ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्थरी) अतीव अत्युच्छ्रितं कूटं पुञ्जम् । तत्र पुराणान्तरप्रसिद्धे कात्यायनाश्रमे ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ते इन्द्रादयः सुराः तत्र देवसदसि । यद्वा तत्र देवतेजसि देदीप्यमाने जृम्भमाणे जयति सति अतीव अत्यर्थं सुतराम् अतितरां सुष्ठु ज्वालाव्याप्तदिगन्तरं ज्वालाभिरचिर्भिः व्याप्तं विद्योतितं दिशां दशानामन्तरं मध्यमन्तरालं येन तं तथोक्तम् । ज्वलन्तं दीप्यमानं पर्वतमिव हेमाद्रिमिव तेजसः कूटं ददृशुः दृष्टवन्तः । ‘मायानिश्चलयन्नेषु कैतवावृतराशिषु । अयोधने शैलभ्यङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्’ ‘बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे’ ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीवेति । तत्रेत्यस्य काले इति देशे इति वा विशेषः ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतीव तेजस इति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ११ ॥

अतुलं तत्र तत्तेजः सर्वदेवशरीरजम् । एकस्थं तदभून्नारी व्याप्तलोकत्रयं त्विषा ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्थरी) एकस्थमेकाकारेण स्थितम् । तदित्यव्ययमानन्तर्यं । नारीऽभून्नार्याकारेण परिणमत । त्विषा दीप्त्या भासा व्याप्तं लोकत्रयं येन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र देवानां सदसि तत्प्रागुत्पन्नं ब्रह्मविष्णुसुखं तेजः तत्पश्चादुत्पन्नम् । इन्द्रादिसर्वदेवशरीरजं च तेजः उभयत्विषा अतुलम् अनुपमम् । त्विषा दीप्त्या व्याप्तलोकत्रयम् एकस्थम् एकस्मिन्नेव समवायिनि तिष्ठत् एकत्वेन अपृथक् भावेनावतिष्ठत् वर्तमानं सत् नारी अभूत् । तत्तेजः स्त्रीरूपमभूदिति भावः । ‘तृनरथोवैद्विष्व’ इति शार्ङ्गवादिपाठा-
नृत्वजातिविवक्षायां ङीप् ङिङ् ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतुलमिति । तत् ततः । तत्र पुराणान्तरप्रसिद्धे कात्यायनाश्रमे तत्तेजः एकस्थं सन्नारी अभूत् । त्विषा दीप्त्या ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतुलं तत्रेति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) अतुलमिति । तत् ततः । आनन्तर्येऽव्ययम् ॥ १२ ॥

यदभूच्छाम्भवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखम् । याम्येन चाभवन्केशा बाहवो विष्णुतेजसा ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्थरी) शाम्भवं शैवं तत्तेजस्तेनाजायत । तदित्यव्ययम् । तस्या इत्यर्थः । तस्या मुखं तन्मुखं वा । याम्येन यमसंघनिधतेजसा ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) यत् शाम्भोरिदं शाम्भवं तेजः तेन तस्याः नार्याः मुखम् अजायत अजनिष्ट । याम्येन यमदेव-
ताकेन तेजसा तस्याः नार्याः केशा अभवन् । विष्णुतेजसा तस्या नार्याः बाहवश्चाभवन् । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः’
इत्यत्र यमावेति वक्तव्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तेजोविभागेनाङ्गविभागमाह । यदिति । शाम्भोः श्वेताङ्गतया तत्तेज आयातं मुखं श्वेतमित्यर्थः ।
विष्णोर्नीलवर्णतया बाहवोऽष्टादश नीलाः ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यदभूच्छाम्भवमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) यदभूदिति । याम्येन केशा अभवन्तित्यत्र तस्या इत्यध्याहारः । तन्मुखमित्यसमस्तं वा । तदित्य-
व्ययं तस्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सौम्येन स्तनयोर्युग्मं मध्यमैन्द्रेण चाभवत् । वारुणेन च जङ्घोरु नितम्बस्तेजसा भुवः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) सौम्येनेति । सौम्यशब्दादण् । सोमशब्दाच्छान्दसो वा व्यण् । जङ्घोरु इति भिन्ने पदे । नितम्बः
कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्येन चान्द्रमसेन तेजसा । जङ्घोर्विति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । दीर्घपाठस्तु एकवद्भावस्य वैदिकः ।
तथा समर्थनीयः । अन्य आह । जङ्घासहितौ ऊरु जङ्घोरु इति । वारुणेनैव जङ्घा अभवत् । ऊरु नितम्बस्तेजसा भुव
इति वा । नितम्बः कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) सौम्येन सोमदेताकेन तेजसा तस्या नार्याः स्तनयोः युग्ममभवत् । ऐन्द्रेण तेजसा मध्यम् अभवत् ।
वारुणसंबन्धिना वारुणेन तेजसा जङ्घोरु जङ्घाभ्यां सहितौ ऊरु जङ्घोरु अभवताम् । जङ्घे च ऊरु च वारुणेन तेजसा प्रत्येक-
मभूतामित्यर्थः । अन्यथा जानुबाहुवत् प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावप्रसक्तत्वाद्भ्रष्टत्वं स्यात् । भुवस्तेजसा नितम्बः कटिप्रदेशः
अभवत् । जङ्घोरु इति नदधिपयआदित्वात्रैकवचनमिति पक्षे जङ्घा च ऊरुश्चेति जात्यैकवचनं विग्रहे ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्येनेति । सोमसंबन्धिनेत्यर्थः । छान्दसत्वादिदमर्थेऽपि यण् । अत एव श्वेतस्तनी । ऐन्द्रेण
मध्यं रक्तम् । जङ्घे ऊरु इत्यत्र पूर्वनिपातैकवद्भावविधेरनित्यत्वान्न दोषः । भिन्ने पदे वा । जङ्घे ऊरु च वारुणेनेत्यन्वयः ।
भुवः पृथ्व्याः नितम्बः कटिपश्चाद्भागः ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सौम्येनेति ॥ १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) सौम्येनेति । वारुणेन जङ्घा ऊरु, नितम्बश्च भुवस्तेजसेति सम्बन्धः । चकारो भिन्नकर्मः नितम्ब इत्य-
स्याग्रे बोध्यः । केचित् जङ्घोर्विति । प्राण्याङ्गत्वादेकवद्भावे अर्शआदिस्वादीर्घ इत्याहुः । तप्त । द्वन्द्वे जङ्घोरुशब्दस्य पूर्वनिपा-
तप्रसंगात् 'लक्षणहेत्वोः' इत्यादिनिर्देशात्पूर्वनिपातानियमाद्वा कथंचियोज्यम् । जङ्घासहिते ऊरु इति वा बोध्यम् । जङ्घोरु इति
ह्रस्वपाठः सुगमः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणस्तेजसा पादौ तदङ्गुल्योऽर्कतेजसा । वसूनां च कराङ्गुल्यः कौबेरेण च नासिका ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) तदङ्गुल्यः पादाङ्गुल्यः । वसूनां तेजसा इत्यनुपज्यते ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) ब्रह्मणस्तेजसा तस्या नार्याः पादावभवताम् । तदङ्गुल्यः पादयोरङ्गुल्यः अर्कतेजसा अभवन् ।
अष्टानां वसूनां च तेजसा कराङ्गुल्यः अभवन् । कौबेरेण कुबेरसंबन्धिना तेजसा नासिका अभवत् ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रह्मण इति । अतएव पादौ रक्तौ । एतदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेत-
स्तनमण्डला । रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुहन्मदा । सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणाः चित्रानुलेपना कान्तिरूप-
सौभाग्यशालिनी' इति । एवं च रूपेणापि त्रिगुणत्वं सूचितम् । स्वस्य चित्रत्वात् चित्रमाल्यादिधारणम् । वसूनामित्यस्य
तेजसेति शेषः । एवमन्यत्रापि ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ब्रह्मणस्तेजसेति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ब्रह्मण इति । तदङ्गुल्यः पादाङ्गुल्यः न तु तस्या अङ्गुल्यः । सर्वनामामुत्सर्गतः प्रधानपरमार्थि-
त्वात् कराङ्गुल्यः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ १५ ॥

तस्यास्तु दन्ताः संभूताः प्राजापत्येन तेजसा । नयनत्रितयं जज्ञे तथा पावकतेजसा ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) प्राजापत्येन दक्षप्रजापतिसंबन्धिना ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) प्राजापत्येन दक्षप्रजापतिसंबन्धिना तेजसेति वामनपुराणदर्शनात् । जज्ञे जातम् ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) तस्या नार्याः दन्तास्तु प्राजापत्येन प्राजापतिसंबन्धिना तेजसा संभूताः समभवन् । प्राग्दीव्यती-
येषु अर्थेषु 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः' । तथा नयनत्रितयं पावकतेजसा, वह्नितेजसा जज्ञे अजनिष्ट । जनेः कर्तरि
परोक्षे लिख्यात्मनेपदम् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्या इति । प्राजापत्येन दक्षादितेजसा । तेन ब्रह्मणस्तेजसा पादाभित्यनेन न विरोधः ।
पावकोऽग्निः ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यास्तु दन्ता इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति । प्राजापत्येन दक्षादिसंबन्धिना ॥ १६ ॥

भ्रुवौ च संध्ययोस्तेजः श्रवणावनिलस्य च । अन्येषां चैव देवानां संभवस्तेजसां शिवा ॥ १७ ॥

(१ शुभवती) संध्ययोः सायंप्रातश्चैवर्णिकवन्दनीयदेवतयोः । तेजः कर्तुं । युगलभ्रुवौ जहे । भ्रूयुग्मात्मना परिण-
तम् । तेजसां संभवः एकशरीरात्मना परिणाम एव शिवा ॥ १७ ॥

(२ चतुर्थरी) संध्ययोः पूर्वपरयोस्तेजसः भ्रुवावभूताम् । करणकर्तृत्वम् । साध्वसिद्धिरिति इतिवत् । श्रवणौ कर्णौ
संभवतीति संभवः कार्यम् । अन्येषां वायुनासत्यविश्वकर्माप्रभृतीनां देवानां तेजसां शिवासंभवः इत्यन्वयः । अनादिष्टलिङ्ग-
त्वात्पुस्तकम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) तस्या नार्याः ये भ्रुवौ तत्संध्ययोस्तेजः । यद्वा यत्संध्ययोस्तेजः तत्तस्या नार्या भ्रुवौ इति ह्युभ-
यथा योज्यम् । तथा अनिलस्य वायोः यत्तेजः तौ तस्या नार्याः श्रवणौ शब्दग्रहौ । यद्वा यौ तस्या नार्याः श्रवणौ शब्द-
ग्रहौ तत् अनिलस्य वायोः तेज इत्युभयथापि योज्यम् । तद्विधम् । उक्तानां च ततोऽन्येषां च देवानां च संबन्धिनां तेजसां यः
संभवः समुदायः सा शिवा सर्वमङ्गला देवी । यद्वा या शिवा स देवानां तेजसां संभवः इत्युभयथापि योज्यम् । निर्दिश्यमा-
नप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति । सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गसंख्याभाजि भवन्ति । ध्रूयते शब्द आन्यामिति करणं
स्युटि श्रवणौ शब्दग्रहौ इति पुँलिङ्गता । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यभिधानतस्तु नपुंसकत्वेन । श्रवणं
अनिलस्य चेति पाठोऽपि सभ्यः ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भ्रुवौ चेति । संध्ययोस्तेजः भ्रुवावभूतामित्यन्वयः । करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा । 'पुनपुसकयोः
कर्णः श्रवणः श्रवणं श्रुतौ इति हेममाली । अन्येषां च देवानां संबन्धिदेजसां शिवा चण्डीसंभवः । एकीभावः कार्यं
वत्यर्थः । एव प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भ्रुवौ च संध्ययोरिति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

ततः समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवाम् । तां विलोक्य मुदं प्राप्नुमरा महिषादिताः ॥ १८ ॥

(१ शुभवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्थरी) मुदं वित्तोल्लासम् ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शिवायाः देव्या आविर्भावानन्तरं समस्तदेवानां तेजोराशिसमुद्भवां तेजःपुंजात्समुद्भवन्तां
तां सर्वमङ्गलां देवीं विलोक्य अमराः प्राक् महिषादिता अपि महिषासुरेण हिसिता अपि मुदं प्रीतिं प्रापुः प्राप्तवन्तः । अर्द्धं
द्विसायां चुरादिः । क्तः कर्मणि ॥

(ततो देवा ददुस्तस्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च ।

उचुर्जयजयेत्युच्चैर्जयन्तीं ते जयैषिणः ॥)

ततो देवीदर्शनतः प्रमोदावाप्त्यनन्तरं ते देवा जयैषिणः सन्तः तां देवीं जयन्तीं जयजय इत्युच्चैरुचुः । अथ ते देवाः
सर्वेऽपि तस्यै देव्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च ददुः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तेजोराशिसमुद्भवामिति सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । मुदं हर्षम् । ब्रह्मादिषु विद्य-
मानस्वतेजसैव भगवती आविर्भूतेति तात्पर्यम् । एवमायुधदानमपि बोध्यम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः समस्तेति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । तेजोराशिसमुद्भवाम् इत्यस्यावयवोत्पत्तिमात्रे तात्पर्यं न तु देव्या ब्रह्मादीनां देव्यनीन-
त्वेन पूर्वोक्तेन सह विरोधात् । अनित्यत्वापत्तेश्च ॥ १८ ॥

शूलं शूलादिनिष्कृष्य ददौ तस्यै पिनाकधृक् । चक्रं च दत्तवान्कृष्णः समुत्पाटय स्वचक्रतः १९

(१ शुभवती) शूलं शूलादित्यतः प्राक् । 'ततो देवा ददुस्तस्यै स्वानि स्वान्यायुधानि च' इत्यर्थमधिकं कचित्पठ्यते ।
इदमर्थमेव स्वीकृत्य कबन्धा गुणधुर्देव्या इत्यर्थमुत्तरश्लोकेन पुनरुक्तं कैश्चिदपठ्यमानं परित्यज्याध्यायपाठे तु शेषश्च सर्वनागेश

इत्यादिश्लोकेषु मन्त्रत्वसामञ्जस्य संपद्यत इति द्रष्टव्यम् । चक्रं चेति चकाराद्भ्रामपि । वैकृतिकरहस्ये गद्यैव संहाष्टादशायुध-
संख्यापूर्तिस्मरणात् ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) विनिष्कृष्य । उत्पांठयेति यावत् । पिनाकधृक् महादेवः । कृष्णः स्वचक्रतः सुदर्शनात् समुत्पाद्य
जनयित्वा । समुत्पादयेति वा पाठः । एवमुत्तरत्रापि ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) देवायुधानि मन्त्राभ्यान्वशब्ददेवताकृतीन्यत्यद्भुतशक्तीनीति श्लात् शलायुधदेवतात् विनिष्कृष्य
आकृष्य पिनाकधृक् पिनाकी शिवः तस्यै देव्यै शलमायुधम् स्वसदृक्षमायुधं ददौ दत्तवान् । आयुधाधिदेवतासामर्थ्यादायुधं
स्वसदृक्षमायुधं तूते यत्तत्तस्यै दत्तवानिति भावः । 'अस्त्री शलं रुगायुधम् ।' कृष्णः विष्णुः स्वचक्रतः सुदर्शनात् चक्रं समुत्पाद्य
आकृष्य तस्यै देव्यै दत्तवान् । यथा देवतेजोभिः तेजोमयी देवी समभवत् तथा तदायुधान्यपि देवायुधसमुद्भवान्येव देवतेच्छ-
येति नात्राश्चर्यमिति भावः ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शूलमिति । विनिष्कृष्य आकृष्येत्यर्थः । कृष्ण्यन्तस्य रूपम् । एवमग्रेपि । अत्र चक्रं चेति
चाददात् ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शूलं शूलादिति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १९ ॥

शङ्खं च वरुणः शक्तिं ददौ तस्यै हुताशनः । मारुतो दत्तवांश्चापं बाणपूर्णे तथेषुधी ॥ २० ॥

(१ गुप्तवर्ती) इषुधी तूणीरौ ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) वरुणश्च शङ्खं दत्तवानित्यनुषज्यते । चापं धनुः । बाणपूर्णे अक्षयबाणे इषुधी तूणौ । 'तूणोपासक-
तूणारनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । इषुधी तूणौ ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) वरुणश्च शङ्खं तस्यै देव्यै ददौ । हुताशनश्च अग्निः तस्यै देव्यै शक्तिमायुधविशेषं ददौ । अत्रापि
शङ्खतः शक्तिश्च शङ्खं शक्तिं चाकृष्य दत्तवन्ती ताविति भावः । मरुदेव मारुतः मारुतो वायुस्तस्यै देव्यै चापं दत्तवान् ।
तथा मारुत एव बाणपूर्णे शरसंभृते इषुधी तस्यै देव्यै दत्तवान् । अक्षयबाणपूर्णे तूणौ दत्तवान् । 'तूणोपासकतूणारनिषङ्गा
इषुधिर्द्वयोः' । इषवः धीयन्तेऽत्र । इषुधी इति द्विवचनसव्यापसव्याभ्यां चापाकर्षणसूचनार्थम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) शङ्खं चेति । वरुणाच्छङ्खस्य । अग्नेः शक्तेः । वायोश्चापबाणयोर्लोभ इत्यर्थः । शङ्खं चेति
चकारो वक्ष्यमाणपाशसमुच्चय इत्यर्थे वा ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शङ्खं च वरुण इति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) शङ्खमिति । इषवो बाणा धीयन्तेऽनयोस्ताविषुधी तूणौ । द्विवचनं तु सव्यापसव्याभ्यां चापाक-
र्षणसूचनाय ॥ २० ॥

वज्रमिन्द्रः समुत्पाद्य कुलिशादमराधिपः । ददौ तस्यै सहस्राक्षो घण्टामैरावताद्भजात् ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवर्ती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) कालदण्डात् समुत्पादयेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) अमराधिपः सहस्राक्षः इन्द्रः शचीपतिः कुलिशात् वज्रात् सकाशात् वज्रं पवि समुत्पाद्य आकृष्य
तस्यै देव्यै ददौ । किंच स एव इन्द्रः शचीपतिः ऐरावतात् स्वर्गगजात् सकाशात् घण्टां च महतीम् आकृष्य तस्यै देव्यै
ददौ । 'वज्रोऽस्त्री हरिके पवौ' 'संभवे व्यभिचारं च स्याद्विशेषणमर्थवत्' । इदि परमैश्वर्ये । इन्द्रति इन्द्रः । सोऽन्योपि स्यात्
अत उक्तम् अमराधिप इति । सोऽन्योपि देवः स्यात् अत उक्तं सहस्राक्ष इति । सहस्रमक्षीणि यस्य स तथोक्तः । सोऽहिः
शेषोपि सहस्राननत्वात् सहस्रमेवाक्षीणि यस्येत्यवधृतविमहत्त्वस्य विवक्षितत्वाददोषः । रुद्धिर्भोगमपहरतीति तु न्यायो-
ऽत्र नाश्रितः । तत्र ह्याश्रितेऽयं व्यावृत्त्या कीर्तनेन शेषो नास्तीति यद्यपि स्यात् तथापि पदाश्रयजनितः पौनःपुन्यदोषः
प्रसज्येत्येत्यलं विस्तरेण । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्यङ्गोः स्वाङ्गात्षच्' समासान्तः ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वज्रमिति । देयमेदादेकस्यैव दातुः क्वचित्पुनरुपादानेपि न दोषः ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वज्रमिन्द्र इति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) वज्रमिति । कुलिशात् वज्रात् ॥ २१ ॥

कालदण्डायमो दण्डं पाशं चाम्बुपतिर्ददौ । प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) अम्बुपतिर्वरुणः । ब्रह्मा अक्षमालां कमण्डलुं च ददावित्यन्वयः । प्रजापतिरिति ब्रह्मणो विशेषणं ब्रह्मा अक्षमालां कमण्डलुं चेति वामनपुराणदर्शनात् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) यमः अन्तकः कालदण्डात् आकृष्य दण्डं कालदण्डम् आयुधं तस्यै देव्यै ददौ । अम्बुपतिश्च वरुणः पाशादाकृष्य पाशं ददौ । तस्यै देव्यै पाशाख्यं शस्त्रं ददौ । 'अस्त्राख्यशालिशोघ्रायै ? पाशो बन्धनशस्त्रयोः' । प्रजापतिर्ब्रह्मा तस्यै देव्यै अक्षमालां जपमालां ददौ । कमण्डलुं च ददौ । 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्ड्री' । ब्रह्मा विप्रोऽपि कश्चित्स्यात् अतः उक्तं प्रजापतिरिति । स मनुरपि स्यात् अतः उक्तं ब्रह्मेति । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कालेति । उत्पादयेति शेषः । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । अक्षमालां कमण्डलुं च ददावित्यन्वयः । ब्रह्माक्षमालां कमण्डलुमिति वामनपुराणात् ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कालदण्डादिति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्रजेति । प्रजापतिरिति ब्रह्मणो विशेषणम् । दक्षो वा प्रजापतिः ॥ २२ ॥

समस्तरोमकूपेषु निजरस्मीन्दिवाकरः । कालश्च दत्तवान् खड्गं तस्याश्चर्म च निर्मलम् ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) कालश्चेति । कालो निमिषाद्यभिमानिनी देवता तस्या इति संक्षेपकत्वात् संप्रदामत्वम् । यद्वा संबन्ध-
विवक्षायां षष्ठी । अन्य आह । खड्गं दत्तवान् । तस्य खड्गस्य चर्म च दत्तवान् । चर्म किंभूतम् । निर्मलं प्रदीतम् । अमुं दीप्तौ
इत्यस्य धातोः क्तिप् रूपम् । अथवा चतुर्थ्येकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रेण छन्दसि चतुर्थ्यर्थे षष्ठी बहुलं स्यात् ।
तस्यै इत्यर्थे तस्या इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) रविः निजान् आत्मीयान् रस्मीन् किरणान् तस्या देव्याः समस्तेषु सर्वेषु रोम्णां कूपेषु आधा-
रगतेषु ददौ निक्षिप्तवान् । 'किरणप्रप्रहौ रस्मी' 'खके नित्ये निजं त्रिषु' । कालो यमः तस्यै देव्यै निर्मलं खड्गं निर्मलं
खच्छं चर्म च दत्तवान् । अङ्गत्राणसाधनं फलकं चर्म चर्ममयत्वाच्चर्मं दत्तवान् । 'फलकोद्गी फलं चर्म' 'कालो मृत्यो
महाकाले यमनेहसि च स्मृतः' ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) समस्तेति । कालस्तदभिमानिनी देवता । तस्या इति संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) समस्तरोमेति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) समस्तेति । तस्यै इति वक्तव्ये तस्या इति षष्ठी तु शेषत्वविवक्षया रजकस्य वसु ददातीतिवत् ।
यद्वा तस्य आः च्छेदः इत्यव्ययमनुरूपार्थः । तस्य खड्गस्य आः योग्यं चर्मैत्यर्थः । तस्यै इति पाठः सुगमः ॥ २३ ॥

क्षीरोदश्चामलं हारमजरे च तथाम्बरे । चूडामणिं तथा दिव्यं कुण्डले कटकानि च ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) अजरे अभिनश्वरे नित्यनूतने अम्बरे वाससी कटकानि वलयाणि ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) क्षीराण्युदकानि यस्य यस्मिन्वाक्षीरोदश्च । 'उदकस्योदः सङ्गायाम्' क्षीराब्ज्यधिदेवता अमलं हारं
मुक्ताहारं तस्यै देव्यै दत्तवान् । तथा स एव क्षीरोदः तस्यै देव्यै अजरे च नूतने जरारहिते अम्बरे वाससी दत्तवान् । 'अम्बरं
व्योम्नि वाससि' चूडामणिरित्यारभ्य श्लोकत्रयमेककर्तृकैकक्रियकं द्रष्टव्यम् । तथाहि विश्वकर्मा देवशिल्पी सूर्योपि । यदभ्यधुः ।
'विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः' इति । विश्वस्य कर्मास्मादकांश्च विश्वकर्मास्य सुरशिल्पिन इति विश्वकर्मा स देवशिल्पी तस्यै देव्यै
तथा चातुर्येण रचितं दिव्यं दिवि भवम् । 'युप्रागपागुदकप्रतीचो यत्' । चूडामणिं शिरोरत्नं ददौ । तथा कुण्डले कर्णवेष्टनं
सुवर्तुले तस्यै देव्यै स एव विश्वकर्मा ददौ । कटकोऽर्धर्चादित्वादस्त्रियाम् । तथा स एव तस्यै देव्यै कटकानि वलयाणि हस्त-
सूत्राख्यानि च ददौ । 'कटकोर्धर्चादित्वादस्त्रियाम्' ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षीरोदश्चेति । अङ्गुलीयकरज्जदानान्तं क्षीरोदः कर्ता ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षीरोदश्चेति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

अर्धचन्द्रं तथा दिव्यं केयूरान्सर्वबाहुषु । नूपुरौ विमलौ तद्वद्वैवेयकमनुत्तमम् ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) केयूरान् अङ्गदानि । 'अङ्गदं तु केयूरं पुनपुंसकम्' इत्यभिधानात् । नूपुरौ हंसकटको । वैवेयकं प्रीवा-
भरणम् । अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्मात् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) तथा स एव तस्यै देव्यै शुभ्रम् अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्रस्य समप्रविभागः अर्धचन्द्रः तं ददौ । 'अर्धं नपुंसकम्'
इति समासः । 'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' । तथा स एव विश्वकर्मा तस्यै देव्यै सर्वबाहुषु सर्वेषु बाहुषु केयूरान् केयूराणि
अङ्गदानि ददौ । केयूरोर्ध्वार्चिस्त्वादस्त्रियाम् । तद्वत्पूर्ववत्स एव विश्वकर्मा तस्या देव्याः पादयोः नूपुरौ मञ्जीरौ विमलौ नि-
मलौ मञ्जीरौ ददौ । 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरौ नूपुरोऽस्त्रियाम्' । हंसकः पादकटकः । तद्वत्पूर्ववत् चातुर्येण रचितम् । अनु-
त्तमं नान्यदुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं वरेण्यं वैवेयकं प्रीवालंकारं कण्ठभूषणं तस्यै देव्यै ददौ । विश्वकर्मा 'कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः
आस्यलंकारेषु' इति ढक् । 'नास्रसत्कारिणां प्रैवम्' इत्यत्र त्वनलंकारत्वाद्देव ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विश्वकर्मणः परशुः अन्नकवचदातृत्वं, चूडामण्यादिकवचदानान्तं विश्वकर्मकर्तृत्वमित्यन्वयः ।
तन्मते अर्धचन्द्रशब्देन तदाकारो ललाटभूषणविशेषः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्धचन्द्रमिति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

अङ्गुलीयकरत्नानि समस्तास्वङ्गुलीषु च । विश्वकर्मा ददौ तस्यै परशुं चातिनिर्मलम् ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) अङ्गुलीयकरत्नान्यङ्गुलीयकभूषणमुह्यानि ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) तथा स एव विश्वकर्मा देवशिल्पी तस्या देव्याः समस्तासु सकलासु अङ्गुलीषु योग्यानि अङ्गुलीयक-
रत्नानि समस्तानि तस्यै देव्यै ददौ । 'जिह्वामूलाङ्गुलेदृष्टः' स्वायें कन् । अङ्गुलीषु भवानि अङ्गुलीयकानि, अङ्गुलीयकानां
रत्नानि अङ्गुलीयकान्येव वा रत्नानि । 'रत्नं स्वजातिभेदेऽपि' इत्यभिधानतः गुणतः श्रेष्ठानि मनोहानि अङ्गुलीयकरत्नानि । रमन्ते
ऽस्मिन् रत्नम् । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमभिधीयते' । यद्वा अङ्गुलीयकानि च रत्नानि चेति द्वन्द्वः । तथा स एव विश्व-
कर्मा तस्यै देव्यै अतिनिर्मलं परशुं च परान् श्यति खण्डयति परशुः तं परश्वधं ददौ । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः
परशुश्च परश्वधः' ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अङ्गुलीयकेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यं च दंशनम् । अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापराम् ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) अमेद्यं दंशनं कवचम् ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) अनेकरूपाणि बहुप्रकाराणि । अमेद्यं भेतुमशक्यं दंशनं कवचम् । चूडामण्यादिकं विश्वकर्मा ददा-
वित्यन्वयः । अम्लानानि म्लानिङ्गानि पङ्कजानि यस्याम् ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) तथा अनेकरूपाणि अस्त्राणि तस्यै देव्यै ददौ विश्वकर्मा । शूलचक्रादिभ्यो देवैः दत्तेभ्योऽन्यान्यायु-
धानि अस्त्राणि तस्यै देव्यै दद्यानित्यर्थः । अस्यन्ते अस्त्राणि । तथा स एव विश्वकर्मा अमेद्यं दंशनं तनुत्रं चर्म दंशनं
च दिव्यं कवचं च तस्यै देव्यै ददौ । दंश्यते बध्यते दंशनं 'तनुत्रं चर्म दंशनम् । उरच्छदः कंकटकोऽजगरः
कवचोऽस्त्रियाम्' । अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां सा । माल्यते धार्यते सा माला स्त्रक् । यद्वा नास्ति म्लानं
म्लानिः सर्वदा येषां तानि अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां सा ताम् । आपराम् आसमेतादासा आसिक्त्रिवापेक्षया आशब्दस्यो-
पसर्गत्वम् । आपोऽम्भांसि यैः यानि वा तानि आगानि पङ्कजानि राति गृह्णति आपरा ताम् । 'ऋक्पूरवधुः पथामानक्षे' इति
अः समासान्तः । 'अन्तरूपसर्गेभ्योप ईत्' न तु 'ईत्त्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यम्' इति स्मरणात् । इत्थं च आपराम् इति छेदः ।
यद्वा नास्ति परं श्रेष्ठं यतः सा आपरा अनुत्तमा ताम् । यद्वा न विद्यन्ते पराः शत्रवो यत्र धार्यमाणायां सा ताम् । यद्वा ततो
देवीतः अपरा न परा अपरा अभिन्ना अपृथग्भूता सदैव संलम्भा ताम् । यद्वा शिरसि उरसि च अपरां पृथग्भूतां शिरसि
मालां माल्यरूपां स्रजम् 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि' इत्यभिधानात् । उरसि कण्ठात् प्रालम्बरूपां मालां 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्'
कण्ठात् इत्यभिधानात् कण्ठाद्दक्षस्यवलम्बमानं माल्यं मालाख्यं प्रालम्बमुच्यते इति अपरत्वं पृथक्त्वं मालायाः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अम्लानेत्यारभ्य पङ्कजदानान्तं जलधिः कर्ता । तत्र पङ्कजं हस्ते रत्नसिंहयोर्दाने हिमवानदद-
दिति । दद वाने इत्यस्य लङि रूपम् । छान्दसत्वात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अत्राप्यनेकेति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

अददज्जलधिस्तस्यै पङ्कजं चातिशोभनम् । हिमवान्वाहनं सिंहं रत्नानि विविधानि च ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्थरी) अददत् । ददानेरात्मनेपदिनोपि छान्दसत्वात् परस्मैपदम् । एवं युयुधुरिति, न चोत्पत्यन्ति चापरे
इति, निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् इति यथा परस्मैपदेन्यत्मानेपदम् । भवेथाः सर्वदास्मिन्ने इति, यद्वा चान्यानकर्षतेति, स्वङ्गेन-
निरकृतत, प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात्, स्वं राज्यं प्राप्स्यते भवानिति ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) जलधिः समुद्रः तस्यै देव्यै शिरसि उरसि विषये अपरामम्लानपङ्कजां मालाम् अददात् । इडाव-
दाने । भूतानघतने लङ् परस्मैपदम् । अदददिति पाठे तु चक्षिडो द्विकरणाल्लिङ्गात् । अनुदात्तेष्वनिबन्धनमात्मनेपदमनित्य-
मित्यात्मनेपदाभावः । किंच स एव जलधिः तस्यै देव्यै अतिशोभनमत्यर्थं मनोहरं पङ्कजं लीलारविन्दम् अददात् अददद्वा ।
हिमवान् अद्रिराजः तस्यै देव्यै सिंहं वाहनं ददौ । वाहयति प्रापयति तद्वाहनम् । यद्वा बहति वाहनम् 'वाहनमाहितात्'
इति प्रयोगात् 'अन्वेषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । यद्वा उच्यते प्राप्यते अनेनेति वाहनम् । 'वाहनमाहितात्' इति निया-
तनादुपधादीर्घत्वम् । हिनस्ति सिंहः पञ्चास्यः कण्ठीरवः । किंच स एव हिमवान् तस्यै देव्यै च विविधानि नानाप्रकाराणि
रत्नानि अददात् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अदददिति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) अदददिति । अदददिति परस्मैपदमार्षम् । ददेरनुदात्तेत्वात् । आत्मनेपदानित्यत्वं वा कल्प्यम् ।
अददादिति पाठः सुगमः ॥ २८ ॥

ददावशून्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः । शेषश्च सर्वनागेशो महामणिविभूषितम् ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्थरी) सुरया अमृतेन अशून्यं पूरितम् । मणिभ्यो महान् महामणिः तेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) धनाधिपः कुबेरः तस्यै देव्यै सुरया अशून्यं सर्वदा परिपूर्णं पानपात्रं ददौ । सूयते परिवास्यते
सुरा गन्धोत्तमा । इमां पृथिवीं धत्ते धारयति सर्वनागेशः सर्वनागाधिपः शेषः अनन्तश्च महामणिविभूषितम् । अग्रिमस्थे-
नान्वयः ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ददाविति । अनेनाष्टादशभुजा सहस्रभुजा चैवेति सूचितम् । तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'अष्टादशभुजा
पूज्या सा सहस्रभुजा सती' । अष्टादशभुजघायाणां विशिष्योक्तेः सामान्यतः अन्यैरपि देवैरायुधैरेत्युक्तेष्वेति भावः । 'आयु-
धानात्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधः करकमात् । अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा । चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च
पाशकः । शक्तिर्दण्डश्चैव चापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलंकृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम् । सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां
रुप । पूजयन्सर्वलोकाणां स देवानां प्रभुर्मेव' । इति एवंस्वरूपायुधैरस्या ब्राह्मीत्वं वैष्णवीत्वं त्रिगुणात्वं च सर्वमूलभूतशक्तैरथ
प्रादुर्भासस्तत्समान इति च सूचितम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मादीनामिन्द्रादीनां च शरीराभिष्क्रान्ततेजो देवीविग्रहरूपेणाभिव्यक्तमा-
सीत् आयुधानि च देवैः स्वस्वशलादिभ्यो विनिर्गम्य वस्तानि इत्येकोक्तम्, तथापि देवीशक्त्यंशा एव तत्तद्देवपालनीयेकदेश-
पालनशक्तित्वेन ये देव्या निवेशितास्ते एव महिषवधेन सर्वलोकरक्षणाय पुनरेकीभूय देवीरूपं प्राप्ताः । एवं तवायुधाः निज-
शक्त्यंशा अपीति बोध्यम् । 'अहं विभूत्या बहुभिः' इत्यादितृतीयचरितगतवचनसमूहात् । लक्ष्मीतन्त्रेपि शक्रं प्रति लक्ष्मी-
वचनानि । 'महालक्ष्मीरहं शक्र पुनः स्नायंभुवेऽन्तरे । हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी । मदीयाः शक्तिलेशा ये
तत्र देवशरीरगाः । भूतं मया तैः संभूतै रूपं परमसौम्यम् । अस्युधानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर । मच्छक्तयस्तदाका-
राण्ययुधानि ममामकन्द' इति ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ददावशून्यमिति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २९ ॥

नागहारं ददौ तस्यै धत्ते यः पृथिवीमिमाम् । अन्यैरपि सुरैर्देवी भूषणैरायुधैस्तथा ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) नागहारं नागलोकोद्भवम् । इमां धत्ते धारयति ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) नागहारं नागरूपं हारं तस्मै देव्यै ददौ । नागाः सर्वेभ्योऽन्ये देवयोनय इत्याहुः । 'अनन्तो नाग-
राजः स्यात्सर्वराजस्तु वासुकिः । काद्रवेये गजे सीमे नागः स्यान्नागकेशरे' । तैरायुधालंकारादिकं देव्यै समर्पितं देवैस्ततो-
ऽन्यैरपि सुरैः सर्वैर्भिषूषणैस्तथा आयुधैश्च ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातास्य पद्यस्य टीका ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नागहारमिति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) नागहारमिति । नागलोके भवो हारो नागहारः । नाग एव वा हारत्वमापन्नः ॥ ३० ॥

संमानिता ननादोच्चैः सादृहासं मुहुर्मुहुः । तस्या नादेन घोरेण कृत्स्नमापूरितं नभः ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) सादृहासं महाहासमहितं यथा स्यात् । कृत्स्नमशेषं नभो व्योम । भुवर्लोक इत्यर्थः । आपूरितम-
भिव्याप्तम् ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) संमानिता पूजिता सती देवी सादृहासम् अत्यधिकहासगर्भं यथा स्यात्तथा उच्चैः उदग्रं यथा स्यादु-
दात्तं वा यथा स्यात्तथा मुहुर्मुहुर्वारंवारं ननाद । नद अव्यक्ते शब्दे । मुखार्तो नादमानन्दतः सिंहनादं च कारणम् । एतेन
संग्रामतः शत्रून् संहारयिष्यामि इति वीररसाविर्भावः सूचितः । सिंहनादेन 'क्षेडा तु सिंहनादः स्यात्' । सिंहस्यैव नादो
नदनं वीराणां योदुकामानां खलु भवति । अष्ट अतिक्रमणहिंसनयोः । भावे घञ् । अष्टनम् अष्टः । अष्टेन जातो हासोऽट-
हासः । अष्टहासेन सहितं सादृहासम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्या देव्याः घोरेण भयंघोरेण नादेन सिंहनादेन कृत्स्नं नभः
अन्तारिक्षम् आपूरितम् अभिव्याप्तं कवलितम् ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) संमानितेति सादृहासमिति नादक्रियाविशेषणम् । सादृहासोत्यर्थहासः । नभ इति भुवर्लोक-
पलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) संमानितेति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३१ ॥

अमायतातिमहता प्रतिशब्दो महानभूत् । चुक्षुभुः सकला लोकाः समुद्राश्च चकम्पिरे ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) अमायता अपर्याप्ताधिकरणकरणकेन ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) अमायतेति । मीयतेऽनयेति मा परिमाणं तां यता गच्छता मायता । न मायता अमायता । अ-
परिमितेनेत्यर्थः । यद्वा अमा (रवि) रश्मिविशेषः तां यता गच्छता । स्पृशतेति यावत् । 'अमा नाम रवे रश्मिः सूर्यलोके
प्रतिष्ठितः' इति स्मरणात् । यद्वा अमायता सह गच्छता । अर्थादष्टहासेन । 'अमा सह समीपे च' इत्यभिधानात् । यद्वा
मानं माया न विद्यते माया यस्य सोऽमायः तद्वदिव आचरतीत्यमायिः तेन अमायता । शत्र्वन्तात्तृतीयेत्यन्ये । यद्वा अमा-
यस्य भावः अमायता अमितत्वं तथा । अमायतातिमहतेत्येकं पदम् । अतिमहतेति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रतिशब्दो मुख्य-
सादृश्याभ्यन्तरम् । चुक्षुभुश्चलिताः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) अथ च अमायता असमीपे आयता आगच्छता अतिमहता अतिदीर्घेण वर्धमानेन तेन सिंह-
नादेन घोरेण जनितः प्रतिशब्दः प्रविष्टानिः महानभूत् । इण् गतो । आङ्पूर्वः । यद्वा अनुपसर्गः । शतरि इणो यणादेशः ।
तृतीयान्तं नादेनेत्यस्य विशेषणम् । अमायतेति । 'समीपार्थे सहाय्ये च स्यादमेत्येतदव्ययम् ।' कश्चित्तु माङ्माने दैवादिकः आत्म-
नेपदानित्यत्वेन शत्र्वन्तं मायतेत्येतदित्याह्वयत् । तत्र द्विरुपनिमित्तात्मनेपदस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा माङ् माने दिवादिः ।
भूतानद्यत्ने लङ् । तेन नादेन कृत्स्नं नभः आपूरितं सत् अमायत् परिमितम् अजायत । अहो विभुः नभः अनन्तं महत्परिमाण-
मपि तेन सिंहनादेन आपूरितत्वादमायत् परिमितमजायतेत्याश्रयोक्तिः । अन्यथा विभु तावन्न परिमीयते । परिमीयते
चेद्विभुः कव्याहृतिरिति । तेन प्रतिशब्देन निमित्तेन सकला लोकाः चुक्षुभुः क्षोभमापुः । क्षुभ संचलने । 'लोकेस्तु भुवनं
जने' । तेन प्रतिशब्देन समुद्राश्च चकम्पिरे सरित्पतयश्च कम्पमापुः । कपि चलने ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अमायतेति । मा माने देवादिकथ्यन्ते नयसमासः । तेन असंभवतेत्यर्थः । अस्य नभ-
मीत्यादिः ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अमायतेति ३३ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति । मीयतेऽनयेति माता मातीति मायन् न मायन् अमायन् तेन । अभितेनेत्यर्थः ।
यद्वा अम इत्यव्ययं सहाय्यं । सह गच्छतां बट्टहासेन सहेत्यर्थः । यद्वा अमा मूर्यरश्मिविशेषः । 'अमा नाम मूर्यरश्मिः
सूर्यलोके प्रतिष्ठिता' इति वचनात् तां यथाऽस्पृशतेत्यर्थः । यद्वा मानं मायः न विद्यते मायो यस्येत्यमायः । स इवाचरप्र-
मायन् तेन । घञन्तान्माधातोर्नञसमासेऽमायशब्दादाचारक्रियन्तान् । यद्वा मानं मा तामयतीति मायः । कर्मण्यण् । न
मायोऽमायस्य भावोऽमायता तया । अतिमहतेति समस्तं पदम् ॥ ३२ ॥

चचाल वसुधा चेष्टुः सकलाश्च महीधराः । जयेति देवाश्च मुदा तामूचुः सिंहवाहिनीम् ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्थरी) महीधराः पर्वताः अर्थापत्यलंकारोऽयम् ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) चचाल वसुधा भूः चलनमाप । चल कम्पने । सकलाश्च महीधराः पर्वताः चेष्टुः कंपिरे
कम्पमापुः । चल कम्पने । सर्वत्र कर्तार लिट् । सिंहो बाह्वनं यस्याः सा सिंहवाहना तां सिंहवाहनां देवीम् । जय लोकोत्कर्षेण
वर्तस्वेति देवा ऊचुः । सिंहवाहिनीमिति पाठे सिंहाः बाह्वयस्यात्मानं सिंहवाहिनी तां सिंहवाहिनीम् ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चचालेति । महीधराः पर्वताः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चचालेति ॥ ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) जयेति ॥ ३३ ॥

तुष्टुवर्मुनयश्चैनां भक्तिनम्रात्ममूर्तयः । दृष्ट्वा समस्तं संभुब्धं त्रैलोक्यममरारयः ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्थरी) संभुब्धमाकुलीकृतम् ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) अथो एनां देवी भक्तिनम्रात्ममूर्तयो मुनयस्तुष्टुवः चकारादानुब्ध । भक्त्या नम्राः आत्ममूर्तयो
येषां ते तथोक्ताः । आत्ममूर्तयः स्वकीयाः । तद्विषयम् । देव्याः साष्ट्वासिंहनादेन समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुवनं संभुब्धं दृष्ट्वा
प्राप्तसंक्षेपेण बोध्यं ते सर्वे अमरारयः महिषासुरादयः दैत्याः सन्नद्धाखिलसैन्याः उदायुधाः सन्तः समुत्तस्थुः योदुमुत्थिता अभू-
वन् इत्यन्वयः । सम्यक् भुब्धं संभुब्धम् । भुब्धशब्देन दध्यादिमद्यनेन साधनमुच्यते । भुधादन्यत्र जृम्भितमित्येव भवति इह
रूपमानाः संभुब्धमिव संभुब्धम् । यदाहुः । भुब्धस्त्वान्तेति निपातनान्मन्यातिरेकविषयः भुम्भितमिति प्राप्नोति तत्र परिहारः ।
भुब्धागिरिर्नदीत्याद्यमिति । 'भुब्धागिरिर्नदीत्याद्यमुपमानाद्भविष्यति' इति । त्रयो लोकाः त्रैलोक्यम् । चादुर्वर्ण्यादित्वास्त्वायै
ष्यञ् अमराणाम् अरयः अमरारयः अमराः अरयो येषां ते अमरारयः महिषासुरादिदैत्याः ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टुवरिति । भक्त्या नम्रः अपकृष्टत्वज्ञानवानात्मा शरीरं येषाम् । संभुब्धम् आकुलं जातमिति
शेषः । अमरारयश्च संभुब्धा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टुवरिति ॥ ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) आत्मा अन्तःकरणम् । मूर्तिः शरीरम् । दृष्ट्वेति । भुब्धमन्वेति निपातितत्वात्संभुब्धमिव संभुब्ध-
मित्युपचारात्साधु ॥ ३४ ॥

सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते समुत्तस्थुरुदायुधाः । आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुरः ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्थरी) सन्नद्धानि सज्जितानि अखिलसैन्यानि-येषाम् । समुत्तस्थुः उद्योगं चक्रुः । उदायुधाः उद्बतास्त्राः ।
आः इत्यव्ययं क्रोधाविष्कारस्यालुकारे ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सन्नद्धाः व्यूढकण्टकाः अखिलाः सैन्याः सैनिकाः येषां सेनाधीश्वराणां ते तथोक्ताः । 'संघट्टो
वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकण्टकः' 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकश्च ते' । योदुर्मूर्च्छाकृतानि आयुधानि यैस्ते उदा-

युधाः समुत्तस्थुः । 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इत्युकेनात्रात्मनेपदम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' । महिषासुरः आः एतत् किम् इति क्रोधात् आभाष्य उक्त्वा ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सन्नद्धेति । युद्धाय सज्जानि धृतसन्नाहानि अखिलसैन्यानि येषाम् । आः इति क्रोधाविष्कारे । अनेन च महिषासुरस्य तमोमयवमुक्तम् । दूताग्रेसरणात् कस्यचित्सैनिकस्य प्रथममप्रेषणाच्च स्वयमेव क्रोधजमाह । न प्रथममेव युद्धार्थं धावमानाच्च रूपेणापि तमोमयत्वाच्च । अत एव रजःसत्त्वाधिकदेव्यास्तद्वन्तृत्वम् ॥ ३५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सन्नद्धेति ३६ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) आः किमिति । आ इत्यव्ययं क्रोधाविष्कारे । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' ॥ ३५ ॥

अभ्यधावत तं शब्दमशेषैरसुरैर्वृतः । स ददर्श ततो देवीं व्याप्तलोकत्रयां त्विषा ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) अभ्यधावत शब्दलक्ष्याभिमुखं गतवान् ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) अशेषैरसुरैर्वृतः सन् तं देव्याः शब्दं सिंहनादलक्षणम् अभ्यधावत अभियथो । धाव गतिशुद्धयोः । स्वरितेत्स्वादात्मनेपदम् । श्लोकद्वयमेकान्वयं द्रष्टव्यम् । ततः अभिधावनानन्तरं स महिषासुरः तां देवीं ददर्श । कीदृशीं ताम् । त्विषा दोष्या तेजसा व्याप्तलोकत्रयाम् ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अभ्यधावतेति स्वरितेत् ॥ ३६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अभ्यधेति ३७ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

पादाक्रान्त्यानतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् । क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वेन ताम् ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) किरीटेनोल्लिखितम् अम्बरं व्योम यया । धनुर्ज्यानिःस्वेनेन क्षोभितान्यशेषपातालानि यया ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) पादाक्रान्त्या नतभुवं नम्रवसुंधरां किरीटेन उल्लिखिताम्बरां स्पृष्टगगनाम् । धनुर्ज्यायाः निःस्वेनेन च क्षोभिताशेषपातालां कम्पितसकलरसातलाम् ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीं विशेषयति सार्धेन । पादेति । धनुषो ज्यायाश्च निःस्वेनेन । धनुषः क्रेद्धारः । ज्यायाः उद्धारः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पादाक्रान्तेति ३८ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३७ ॥

दिशो भुजसहस्रेण समन्ताद्व्याप्य संस्थिताम् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तथा देव्या सुरद्विषाम् ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) समन्ताद्व्याप्य संस्थिताम् इत्यस्योत्तरम् 'अष्टाशीतिसहस्रेण सखीभिः परिवारिताम्' इत्यर्थमधिकम् ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) समन्तात् सर्वतः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) भुजसहस्रेण समन्तात्समन्ततः दिशः दश व्याप्य संस्थितां सम्यगवस्थिताम् । 'मुकुटं किरीटं पुष्पसंस्कम्' धनुर्ज्यां धनुषि आरोपिता मौर्वी । समन्तात्समन्तत इत्यर्थे अव्ययम् । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' । ततो देवीदश-
नानन्तरं तथा देव्या सह सुरद्विषां महिषासुरादीनां युद्धं प्रवृत्ते प्रकर्षेण अवर्तिष्ठ ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दिश इति । समन्तात्सर्वतः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दिशो भुजेति ३९ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति ॥ ३८ ॥

शस्त्रास्त्रैर्बहुधासुतैरादीपितदिगन्तरम् । महिषासुरसेनानींश्चिभुराख्यो महासुरः ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) शस्त्रैरक्षैः शस्त्रादिभिः । अस्त्रैः क्षैः शरादिभिः । शस्त्रास्त्रैः लोहास्त्रैर्वा । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारैः । चिभुराख्यः चिभुरनाम् ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशयुद्धम् । बहुधा उच्यतेः प्रयुक्तः प्रेरितः शस्त्रास्त्रैः खड्गबाणादिभिः आदीपतदिगन्तरम् आसमन्तादीपितं द्योतितं दिशामन्तरं मध्यमन्तरालं यस्य यत्र वा तत् तथोक्तम् । क्रियाविशेषणं चेतस्तथा । तद्यथा 'आयुधं तु ग्रहरणं शस्त्रमन्त्रम्' इत्यभिधायैतयाम्युस्तथापि शस्त्राणि खड्गादीनि करस्थानि । अस्त्राणि तु बाणादीनि मोक्तव्यानि इत्यस्यान्तरभेदः । अथवा 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यभिधानात् शस्त्रेण कौहेन कालायसेन निर्मितान्यस्त्राणि तैः । अतश्च सेनाज्ञ-त्वनिवन्धनैकवद्भावश्चाप्यपास्ता । शास्त्रैरिति पाठे आयुधशस्त्रे कथितान्यस्त्राणि तैः । यद्वा शास्त्रैस्तत्तद्वतःकर्मन्त्रैः शिक्षितान्यस्त्राणि । यद्वा शस्त्रस्य लोहस्य इमानि शास्त्राणि लोहमयानि तैः । सेनां नयमानः सेनानीर्महिषापुरस्य सेनानीः सेनाधिपः चिधुराख्यः चिधुरसंज्ञो महासुरः ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शस्त्रास्त्रैरिति । शस्त्रं केवलम् । मन्त्रयुक्तं यत्तदस्त्रम् ॥ ३९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) शस्त्रास्त्रैरिति ४० ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) शस्त्रैरेवेत्यैः खड्गादिभिः । अर्धैः सेवेत्येवादिभिः । यद्वा शस्त्रं लाहं तस्यास्त्रैरित्यर्थः । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यभिधानात् शस्त्रैरायुधैः । अस्त्रैरामेयादिभिर्वा ॥ ३९ ॥

युयुधे चामरश्चान्यैश्चतुरङ्गवलान्वितः । रथानामयुतैः षड्विंशद्वाराख्यो महासुरः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) चामरश्च अन्यैः असुरान्तरैः सहितः । चत्वारि रथनागहयपादातान्यस्त्राणि यस्य तेन अन्वितः । उद्-
ग्राह्य उदप्रनामा ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) युयुधे । युध संप्रहारे । आत्मनेपदोः । संप्रहारो हननम् । अध च अन्यः चामरः महासुरश्चतुरङ्गवला-
न्वितः सन् युयुधे संप्रजहार । 'हस्तयश्चरपपादात् सेनाज्ञं स्याच्चतुष्टयम्' । चत्वारि अस्त्राणि यत्र बलं तेनान्वितः । रथानां षड्भिः अयु-
धैः अन्वितः रथानां षट्पादा सहस्रैर्युक्तः उदग्राख्यो महासुरः युयुधे । एकाद्याः संख्या अष्टादशपर्यन्ताः संख्येयेषु वर्तमानान्त्रिलिङ्गाः
विशेष्यलिङ्गा भवन्ति । इह षड्भिरित्येतदयुतैरित्यस्य विशेषणं द्रष्टव्यम् । किंच विंशत्याद्यास्तु सर्वाः संख्याः संख्यायां
च संख्येये च वर्तमानाः सत्यः एकवचनान्ता एव भवन्ति । किंच संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्यायाः
द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । सहायणामेकशेषारम्भान् । द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः गवां विंशतयः । इह च षट् अयुतानि
षड्भिरयुतैरित्ययुतशब्दस्य एकशेषस्ततो बहुवचनम् । एवमुत्तरप्रापि यथासंख्यं व्युत्पत्तिरनुसंधेया । दशसहस्राण्ययुतम् ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधे इति । अन्यैः प्रधानदैत्यैः सहितः चामराख्यः चिधुराख्यश्च रथनागहयपादातरूपचतुर-
ङ्गसेनायुतो युयुधे इत्यर्थः ॥ ४० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) युयुधे इति ४१ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) रथानामिति । अयुतानां सहस्रेण कोट्या इत्यर्थः । 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च
नियुतं चैव कोटिर्युदमेव च । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । महापद्मं परार्धं च दशवृद्धया यथाक्रमम्' इति
गणनात् । एवमप्रेपि ॥ ४० ॥

अयुध्यतायुतानां च सहस्रेण महाहनुः । पञ्चाशद्विंशतियुतैरसिलोमा महासुरः ॥ ४१ ॥

(१ गुप्तवती) अयुतं दशसहस्राणि । नियुतं दशलक्षाणि ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) अयुतानां सहस्रेण कोट्या इत्यर्थः । 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव
कोटिर्युदमेव च । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्यं मय्यं परार्धं च दशवृद्धया यथाक्रमम्' इति ब्रह्माण्डपु-
राणे दर्शनात् । पञ्चाशद्विंशतियुतैः पञ्चकोटिभिः ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) महाहनुर्नाम महासुरः रथानाम् अयुतानि यानि तेषामयुतानां सहस्रेण रथायुतसहस्रेण युद्धसाधनं
देव्या सह अयुध्यत । रथानां कोट्या साधनभूतया युद्धमकरोदित्यर्थः । असयः खड्गा इव लोमानि असय एव वा लोमानि
यस्य स असिलोमा नाम महासुरश्च रथानां पञ्चाशद्विंशतियुतैः युद्धसाधनैः देव्या सह अयुध्यत युद्धमकरोत् । दशलक्षाणि
नियुतम् । पञ्चाशद्विंशतियुतानि पञ्चकोटयः । रथानां पञ्चभिः कोटिभिर्युध्यतेत्यर्थः । ४ द्वौ पञ्च तौ षड्भिर्यु-
द्धशतानां सहस्रम् । दश सहस्राण्ययुतम् । दशायुतानि प्रयुतम् । तत्तु लक्षमेव । दशलक्षाणि नियुतमेव । अत एव लक्षादु-
परि गणितस्थानं नियुतमुक्तं गणितागमे । लक्षमयं नियुतमिति । एतेन तस्मिन्स्तम् । यत् 'अयुतं दशसाहस्रं नियुतं स्यादशा-
वुतैः' इति । नियुतं दशावुतैरित्येतदमूलप्रमाणमुपेक्ष्यं प्रेक्षावद्भिः । विस्तृतायाः सदैकत्वे यद्यपि स्फुस्तथापि संख्यामात्रेण

वर्तमानानां विंशत्यादीनां संख्यानां द्विवचनबहुवचने अपि भवतः । एकशेषात् । ततश्च पञ्चाशद्विरित्यत्र बहुवचनं युक्तम् । नियुतैरित्यत्र बहुत्वात् ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अयुध्यतेति । अयुतानामिति नियुतैरिति च तद्वतबहुवचनविवक्षया बहुवचनम् । एवमग्रेषु । 'एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च । वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्यं मध्यं परार्धं च दशशृङ्गा यथाक्रमम्' इति ब्रह्माण्डे ॥ ४१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अयुध्यतेति ४२ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

अयुतानां शतैः षड्विर्वाष्कलो युयुधे रणे । गजवाजिसहस्रौघैरनेकैः परिवारितः ॥ ४२ ॥

(१ गुप्तवती) एवं 'गजवाजिसहस्रौघैरनेकैरुद्गदर्शनः । उग्रथात्युग्रवीर्यश्च त्रिनेत्रश्च महाबलः' इति चरणप्रथम-
धिकम् ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) अयुतानां षड्भिः शतैः षष्ठिलक्षैः रथानामित्यनुवर्तते । गजवाजिसहस्राणामौघैर्वृन्दैः ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) रणे युद्धे बाष्कलो नाम महासुरः अयुतानां षड्भिः शतैः युयुधे । रथानां यानि अयुतानि षड्भिः शतैर्गुणितानि षष्ठिलक्षाणि तैः साधनैः देव्या समं बाष्कलो युद्धं चकार । तस्मिन्पुद्गे उद्गदर्शनो नाम महासुरः अनेकैर्गज-
वाजिसहस्रौघैश्च रथानां कोट्या च वृतः परिवेष्टितः सन् देव्या समम् अयुध्यत । गजाश्च वाजिनश्च भूयांसः गजवाजि । सेनाहत्वा-
वृन्दैकवद्भावः । गजवाजिनो भूयांसः सहस्राणि अपरिमितानि तेषामोघाः समूहाः अनेक अपरिमिताः तैः ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अयुतानामिति । गजवाजोरथतो विडालसैन्यम् ॥ ४२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अयुतानामिति ४३ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः ॥ ४२ ॥

वृत्तो रथानां कोट्या च युद्धे तस्मिन्नयुध्यत । विडालाख्योऽयुतानां च पञ्चाशद्विरथयुतैः ॥ ४३ ॥

(१ गुप्तवती) विडालाख्य इति । विडालाक्ष इति पाठ एव मुख्यः । वामनादियुगणेषु 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव विडाल-
नयनस्तथा' इत्यादिदर्शनात् आरुप्येतिपाठे नार्मकदेशपरतया व्याख्येयम् । एवं विडालस्यासिना कायादित्युत्तराध्यायप्रयो-
गोपि । अयुतानां पञ्चाशदयुतानि पञ्चान्जानि । शतकोटिपञ्चकेनेतिभावत् ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) रथानां च कोट्या वृतः परिवारितः परिवारितनामाऽयुध्यतेत्यन्वयः । विडालस्याक्षिणी इवाक्षिणी
यस्य स विडालाक्षः । विडाल इत्याख्या यस्येति केचित् । तत्र 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव विडालनयनोऽपरः' इति वामनपुराणव-
चनात् । अथेत्यानन्तर्ये ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) वृतः परिवेष्टितः । अथच रथानां कोट्या वृतः । कोटिः संख्याविशेषः । कोटिरर्बुदसंज्ञा सह्या । प्रयु-
तसंज्ञं लक्षम् । अर्बुदसंज्ञा कोटिरिति व्याहुः । अथ तत्र संयुगे संप्राने विडालाख्यः विडालो नाम महादेव्यः रथानां पञ्चा-
शद्विरथुतैः पञ्चभिर्लक्षैः ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वृत इति । अथ तेषां वधानन्तरम् । अयुतानां पञ्चाशद्विरथुतैः परिवारितो विडालनामा तत्र
संयुगे युयुधे इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । 'दुर्धरो दुर्मुखश्चैव विडालनयनस्तथा' इति वामनपुराणेषु विडालनयनशब्दो योग्योऽ-
न केवलं यौगिकः । प्रकृते च नार्मकदेशे नामग्रहणम् । अतएव विडालस्यासिनेति वक्ष्यमाणं संगच्छते ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वृत्तो रथानामिति ४४ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) विडालाक्ष इति पाठः । 'विडालनयनोऽपरः' इति वामनपुराणात् । विडालस्यासिनेति नार्मकदेश-
ग्रहणम् । विडालाख्य इति कचित् ॥ ४३ ॥

युयुधे संयुगे तत्र रथानां परिवारितः । अन्ये च तत्रायुतशो रथनागह्यैर्वृताः ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) रथानामयुतानां च पञ्चाशद्विरथुतैः । पञ्चाशत्कोटिभिरित्यर्थः । परिवारितो वेष्टितः । संयुगे रणे ।
अन्ये च चण्डमुण्डरक्तबीजादयः । अयुतशो रक्षयुता लक्षसंख्याका वा ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) परिवारितः परिवर्धितः सन् देव्या सह समं युयुधे युद्धं चकार ।

(वृत्तः कालो रथानां च रणे पञ्चाशतायुतैः ।

युयुधे संयुगे तत्र तावद्भिः परिवारितः ॥ ४५ ॥

कालनामा महादैत्यः रणे रथानां पञ्चाशतायुतैः पञ्चशतसंख्यागुणितैस्तैरयुतैः प्रयभिलक्षैः वृत्तां वेष्टितः युयुधे । अपिच स एव तत्र संयुगे युद्धे तावद्भिरेव हस्तिभिः वाजिभिः पदातिभिश्च सेनाङ्गैः प्रत्येकं पञ्चाशच्छैः परिवारितः सन् देव्या समं युयुधे ॥ ४५ ॥ तत्र संयुगे युद्धे अन्ये च चिक्षुरादिभ्योऽपरे ये असुरास्तत्र तेषु महासुरा अयुतशः अयुतैरयुतैः दशसहस्रैः रथनागहयैः करणैर्वृताः परिवेष्टिताः सन्तः देव्या सह युयुधुः । चक्षिणी डिस्करणतोऽनुदात्तेत्त्वनिमित्तात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अन्यथात्र युयुधिरे इत्येव न्याय्यम् । युध्यतेरनुदात्तेत्वात् । इह अन्ये च तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । ये चिक्षुरादिभ्योऽन्ये असुराः सन्ति तत्र तेषु महासुरा इति यत्तदोरर्थतो नित्यः संवन्धः । परितां यस्तत्र शब्दः न संयुगे इत्येतदपेक्षयाधिकरणसप्तम्यन्तः । अयुतश इति । 'संह्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति कारकवाचिनः संख्याशब्दात् वीप्सायां शम्प्रत्ययः । रथैः सहिताः नागाः गजाः रथनागाः रथनागैः सहिताः हयाः रथनागहयास्ते । समानाधिकरणाधिकारे शाकपाथिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेति समासः । अन्यथा रथाश्च नागाश्च हयाश्चेति द्वन्द्वे तु रथनागहयमिति सेनाजलादेकवद्भावः स्यात् ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधे इति स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधे संयुगे इति ४५ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्ये चेति । तस्मिन् विडालास्ये महिषासुरं वा युज्यमानं इति शेषः । रथैः सहिता नामा रथनागास्तेः सहिता हयाः । द्वन्द्वे तु सेनाजलादेकवत्स्यात् ॥ ४४ ॥

युयुधुः संयुगे देव्या सह तत्र महासुराः । कोटिकोटिसहस्रेस्तु रथानां दन्तिनां तथा ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) कोटिकोटिसहस्रं परार्थमेव । तत्संख्याकरणेनैके रथादिभिः प्रत्येकं युक्ती महिषासुरः ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्थरी) कोटिकोटिसहस्रैः कोट्या कोटिसहस्रैः । परार्थेति यावन् । रथानां दन्तिनां हयानां च कोटिकोटिसहस्रैरेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) महिषासुरस्तु तत्र युद्धे रथानां दन्तिनां हयानां च प्रत्येकं कोटिकोटिसहस्रैर्वृत्तः पार्श्वोष्ठः सन् तत्र देव्या सह यान्दुमवहितोऽभूत् । कोट्या गुणिता कोटिः कोटिकोटिः । कोटिकोट्या गुणितानि सहस्राणि कोटिकोटिसहस्रणि तैः । चकारात्पदातिनामपि तावद्भिरेव कोटिकोटिसहस्रैर्वृत्तः इत्येवगन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधुरिति । अस्य पूर्वणान्वयः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणतद्वोऽनित्यत्वात्परस्मैपदम् । उत्तरान्वयि ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधुः संयुगे देव्येति ४६ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) युयुधुरिति त्वनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वात्परस्मैपदम् ॥ ४५ ॥

हयानां च वृत्तो युद्धे तत्राभून्महिषासुरः । तोमरैर्भिन्दिपालैश्च शक्तिभिर्मुसलैस्तथा ॥ ४६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्थरी) तोमरैः सर्वलानामभिः । भिन्दिपालैः हस्तिवधकशैः । शक्तिभिः शस्त्रैः । मुसलैर्जयदण्डैश्च ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) संयुगे युद्धे चिक्षुराद्याः सर्वेऽपि महासुराः तोमराद्यैरायुतैः साधनैः देव्या समं युयुधुः । चक्षिणी डिस्करणल्लिङ्गादात्मनेपदानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अन्यथा युयुधिरे इत्येव स्यात् । युधेरनुदात्तेत्वात् । 'सर्वला तोमराऽस्त्रियाम्' इतीम्यन्ते श्लाघ्यन्ते तोमराः । स्तोम श्लाघायाम् । 'भिन्दिपालः स्रगस्तुल्यो' । भिन्दनः शत्रुः प्रयोक्तारं पालयति भिन्दिपालः हस्तक्षेप्यो लघुः । 'कामूसामर्थ्ययोः शक्तिः' । कामूनामायुधविशेषः । 'अथोद्यं मुसलोऽस्त्री स्यात्' । मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसलम् ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हयानां चेति । रथदन्तिहयानां प्रत्येकं कोटिकोटिसहस्रसंख्यायुतो महिषस्तत्राभूदित्यर्थः । उत्तरान्वयि । भिन्दि इति दन्त्यन्तः ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हयानां चेति ४७ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) तोमररिति । तोमरः सर्वलादिभिः । भिन्दिपालैः । क्षेपणीभिः शक्तिभिः शल्यैः । मुसलैरथोप्र-
दण्डः परशुभिः कुठारैः । पट्टिशैर्विस्तीर्णखड्गैः ॥ ४६ ॥

युयुधुः संयुगे देव्या खड्गैः परशुपट्टिशैः । केचिच्च चिक्षिपुः शक्तीः केचित्पाशांस्तथापरे ॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) परशुभिः कुठारिकाभिः । पट्टिशैः खड्गविशेषैः । मुसलपट्टिशौ दन्त्यमध्यान्तौ तालव्यमध्यान्तावपि ।
महापट्टिसमलभवाणशुरुमुसललेचनीति(?)भट्टिमरणात् । 'वंशः करीशकमुशलमिति' । 'पट्टिश पाशका-पाशवदयोशा' इति
बोध्यभेदात्(?) ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) खण्डयति भिनत्ति खड्गः द्विधरः करवालोऽसितिर्यथः । परान् स्थन्ति तनूकुर्वन्ति परशवः कुठा-
रभेदाः । 'पट्टिः क्षेत्रादिविन्यासे ह्यसाम्राधारयोरपि' । पट्टिशारविशेषोऽस्त्यस्मिन् पट्टिशः । लोमादित्वात् शः । परशुभिः
सहिताः पट्टिशाः परशुपट्टिशाः तैः । परशवश्च पट्टिशाश्च आयुधविशेषा इति द्वन्द्वे तु सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः स्यात् ।
ततो युद्धप्रवृत्तेरनन्तरं केचिन्महामुराः देवीं हन्तुं शक्तीश्चिक्षिपुः । क्षिप प्रेरणे । आचिक्षिपुरिति पाठे प्रत्योक्तुमाकृष्टवन्तः ।
तथा केचिद्देवीं हन्तुं पाशांश्चिक्षुः पाशान् प्रेरितवन्तः ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युयुधुरिति । केचिद्देव्या इति शेषः । अपरं इत्युत्तरान्वयि ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) युयुधुः संयुगे देव्या खड्गैरिति ४८ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) केचिच्चेति । प्रचक्रमुः उद्यममित्यध्याहारः । उद्यमं प्रक्रमणं चक्रुरित्यर्थः । तेनाक्रमकस्ताभावात्
'प्रोपाभ्याम्' इत्यात्मनेपदं न । यद्वा प्रेत्युपसर्गप्रतिरूपकमव्ययं न तूपसर्गः ॥ ४७ ॥

देवीं खड्गप्रहारैस्तु ते तां हन्तुं प्रचक्रमुः । सापि देवी ततस्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि चण्डिका ॥ ४८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रचक्रमुः प्रकान्ताः ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) तथैव अपरं केचित्तु खड्गप्रहारैर्देवीं हन्तुं प्रचक्रमुः । आदिकर्मणि प्रयाक्तव्ये 'प्रोपाभ्यां समर्थोपाभ्याम्'
इत्यात्मनेपदेन भाव्यमिति चेत् । उच्यते । पूर्वं धातुः साधनं युज्यते । पश्चादुपसर्गेणत्यादिकर्मणि वृत्तिः । अथवा नाणं प्र
इत्युपसर्गः तर्हि प्रोपसर्गप्रतिरूपकः अव्ययाख्यः । अन्यथा प्रचक्रमिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । ततः सा देवी विजिगीषमाणा
चण्डिकापि निजान्यात्मायांनि शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि च बाणादीन्यायुधानि वर्षति प्रवर्तयति तच्छीलिति तथोक्ता
सती तानि महामुरप्रवर्तितानि प्रयुक्तानि शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि च बाणादीन्यायुधानि ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीमिति । अपरे तु ते प्रसिद्धदेव्या इत्यर्थः । 'प्रोपाभ्याम्' इत्यात्मनेपदं न । छान्दस्त्वात् ॥ ४८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देवीं खड्गैरिति ४९ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४८ ॥

लीलयैव प्रचिच्छेद निजशस्त्रास्त्रवर्षिणी । अनायस्तानना देवी स्तूयमाना सुरर्षिभिः ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) अनायस्तम् आयासजन्यविकारमप्राप्तम् आननं यस्याः सा ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) अनायस्तानना अविश्रुतमुखी । 'आयस्तस्तेजिते क्षिते ह्येक्षिते कुपिते हते' इत्यभिधानात् ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) लीलयैव प्रचिच्छेद द्वेषा चकार खण्डयामारः । छिद्रि द्वैधीकरणे । हलादिः शेषे पुनः प्रसङ्ग-
निहीनात्सिद्धमिति प्रसक्तोपि । ननु किं हलादिः शेषः नावयवावयवः । समुदायावयवो भवतीति वचनात् । शस्त्राण्यस्त्राणि
चण्डिकेति पाठे अन्तरेणापि चकारे चार्थोऽर्थतः क्वचिन्नश्यते । यथा अहरहर्नयमानोपि गामधं पुरुषं पशुव्रजं वैवस्वतो न
तृप्यतीति वाक्ये । अथवा शस्त्राण्यस्त्राणि चाम्बिका इति पाठः । 'शस्त्राण्यस्त्राणि चेचरी' इति तु कचित्पाठः । लीला हला-
कित्वाः खेला क्रोडा वा तथा । अनायस्तमस्त्रिभ्रमम्लानम् आननं मुखं यस्याः सा तथोक्ता देवी विजिगीषमाणा सर्वै-
र्भङ्गादिभिर्कृषिभिर्वसिष्ठादिभिश्च । यद्वा नारदादिभिः सुरर्षिभिः स्तूयमाना ईश्वरी च भगवती अमुराणां देहेषु । यद्वा
अमुरेषु अमुरसंभन्धिषु देहेषु शस्त्राणि खड्गादीनि । शस्त्राणि बाणादीन्यायुधानि ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लीलयैवेति । आयासरहितानना ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लील्यैवेति ५० ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४९ ॥

मुमोचासुरदेहेषु शस्त्राण्यस्त्राणि चेश्वरी । सोऽपि क्रुद्धो धुतसटो देव्या वाहनकेसरी ॥ ५० ॥

(१ गुप्तवती) धुताः कम्पिताः सटाः केसराणि प्रीवा वा यस्थेति यावत् ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) धुतसटः कम्पितकेसरः । दन्त्यमध्यस्तालव्यमध्य । केसरः केसरोऽपीति द्विरूपात् । केसरी मिहः ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) मुमोच प्रयुक्तवती प्रेरितवती । ईश्वरस्य ह्यी ईश्वरी । यद्वा 'अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरट् चेन्नोपधायाः' इति । ईश्वरी विश्वव्यापिका भगवतीत्यर्थः । रा प्रणिङ्गः देव्याः वाहनीभूतः केसरी मिहोऽपि क्रुद्धः धुतसटः कम्पितस्कन्धकेसरः सन् ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) मुमोचेति । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि । धुताः कम्पिताः सटा येन ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मुमोचामरेति ५१ ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५० ॥

चचारासुरसैन्येषु वनेष्विव हुताशनः । निःश्वासान्मुमुचे यांश्च युध्यमाना रणेऽम्बिका ॥ ५१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) अगुरसैन्येषु चचार प्रससार परिवशाम । केपु क इव । वनेषु हुताशनोऽभिरिव । मिहः कोपेन ज्वलदृषत्वाद्वुताशन इव । हुताशनग्राहस्थं मिहस्य वर्णितम् । यथाच वनानि वनाग्निदग्धानि भस्मीस्युस्तथा देवसैन्यान्वयि देवीधाराणीभूतमिहरोषानलदग्धानि भवेद्युधिनि देवसैन्यानां वनसाहस्यं द्रष्टव्यम् । 'क्रुद्धः कण्ठीरवो गर्जन्नुज्ज्वलोऽज्ज्वलदीपितः । उद्रमन्निव सज्जालमज्जालि ज्वलने युधि' इति भावः । 'प्रतिनस्तु सटा जटा' इत्यभिधानात् । प्रतिनः शिखा सदैव्युच्यते । इह तु गटेय सटा इत्युपमात्वा धुताः सटा येन स तथोक्त इति सटाप्रयोगसिद्धिः । अम्बिका चण्डिका रणे संप्राप्ते महासुरैः समं युध्यमाना सर्ती यान् यान् जानन् यावत् एव निःश्वासान् उच्छ्वासान् मुमुचे उज्जितवती ५१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चचारनि । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि । यान् यावत् ॥ ५१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चचारासुरेति ५२ ॥ ५१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५१ ॥

त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः । युयुधुस्ते परशुभिर्भिन्दिपालासिपट्टिशैः ॥ ५२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५२ ॥

(२ चतुर्धरी) ते निःश्वासा एव गणाः संभूता इत्यन्वयः सद्यस्तत्क्षणात् ॥ ५२ ॥

(३ शान्तनवी) ते एव तावन्त एव निःश्वासाः प्रत्येकं सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे सहस्रशः गणाः चण्डिकागणाः संभूताः समदृश्यन्त । इह गणाः शताधिकं सहस्रं चेद्विवक्षिताः स्युस्तदा शतसहस्रम् । एकादशशतानि । शतसहस्रं शतसहस्रमिति वीप्सायां शतसहस्रशः । 'सहस्रैकवचनाच्च वीप्सायाम्' शम् । अथ च गणाः शतगुणितानि सहस्राणि शतं वा सहस्राणि स्युस्तदा शतसहस्राणि लक्षमित्यर्थः । शतसहस्राणि शतसहस्राणि शतसहस्रशः । लक्षशतगुणाः समुत्पन्ना इत्यर्थः । ते रणे देवीरोषनिःश्वासाः गणाः युध्यन्त्वं युध्यन्वमिति देव्या उपवृंहिताः प्रीत्याहिताः परशुभिर्भिन्दिपालासिपट्टिशैः आयुधैः असुरगणान् नाशयन्तः महासुरैः समं युयुधुः । चक्षिणो शिरःकरणात् ज्ञापकात् । 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदनित्यत्वाद् युयुधिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । भिन्दिपालैः सहिता असयः खड्गाः नैश्च सहिताः पट्टिशः तैः । द्रुद्धे तु सेनापत्वादेकवचनात्वं स्यात् ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त एवंति । तावन्त एवेत्यर्थः । एकैकनिःश्वासादेकैको गणः संभूत इत्यर्थः । ते गणाः ॥ ५२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त एव सद्य इति ५३ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५३ ॥

नाशयन्तोऽसुरगणान्देवीशक्त्युपवृंहिताः । अवाद्यन्त पट्टहान् गणाः शङ्कास्तथापरे ॥ ५३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५३ ॥

(२ चतुर्धरी) ते गणाः देव्याः शक्त्याः प्रभावेण उपवृंहिताः आप्यायिताः । अवाद्यन्त इति कचित्पाठः । तत्र युयुधिरिति संबन्धः ॥ ५३ ॥

(३ शान्तनवी) बृहि वृद्धी । उपपूर्वः प्रोत्साहने वृद्धयुक्त्वे वा वर्तते । देवीशक्त्यपबृंहितानिति केचित्पठन्ति नक्ष अपपूर्वो बृहिर वृद्धिवाची । ते गणाः देवीसामर्थ्याधीणानसुरगणान् नाशयन्तः युयुधारित्यर्थः । अस्मिन्पाठे गणानां शीर्षोक्तयो नास्ति । यतो देवीशक्त्यपबृंहिता एवासुरगणान् नाशयन्तो युयुधुः । युद्धे महोत्सवे इव तस्मिन् युद्धमहोत्सवे देव्याः गणाः पटहानानक्षयवादयन्त वादितवन्तः । वदेष्यन्तादृक् 'णिनश्च' इत्यात्मनेपदम् । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्' । तथा अपरे गणाः शस्त्रान् अवादयन्त प्रदम्बुः ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नाशयन्त इति । देवीप्रभावेणाप्यायिताः अवादयन्त । वादितवन्त इत्यर्थः । गणाः केचिदिति शेषः ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नाशयन्त इति ५४ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) आवादयन्तः पटहानिति पाठः कचित् । आ रामन्ताद्वादयन्त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

मृदङ्गाश्च तथैवान्ये तस्मिन् युद्धमहोत्सवे । ततो देवी त्रिशूलेन गद्या शक्तिवृष्टिभिः ॥ ५४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५४ ॥

(२ चतुर्धरी) युद्धमेव महोत्सवः । वीराणां हर्षविह्वलात् । शक्तीनां वृष्टिभिर्वर्षणैः ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) तथा अन्ये च गणाः मृदङ्गान् सुरजान् अवादयन्त । युद्धमहोत्सव इत्यनेन गणानां रणोन्मुखत्वेन शीर्षोक्तयोः संग्रामविजयिण्यं च सूच्यते । उत्सृते सुखमुखसवः । महानुत्सवो महोत्सवः । ततः रणोत्सवोत्साहकारणपटहादि-मदनादनन्तरं देवी त्रिशूलेन गद्या शरवृष्टिभिः ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मृदङ्गाश्चेति । युद्धमेव महोत्सवो वीराणां हर्षत्वात् । शक्तीनां वृष्टिभिर्वर्षणैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मृदङ्गाश्चेति ५५ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) युद्धमेव महोत्सवः वीराणां हर्षजनकत्वात् ॥ ५४ ॥

खड्गादिभिश्च शतशो निजघान महासुरान् । पातयामास चैवान्यान्यवष्टास्वनविमोहितान् ॥ ५५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) खड्गादिभिश्च संग्रामसाधनैरायुधैः शतशः शतैः शतैः महासुरान् निजघान नितरां जिहिंस । आदि-शब्देन पठिष्यपरशुक्रतुमुद्रमुसलकर्तरीकरबालिकाभिन्दिपालपरिघशङ्कुतोमरवज्रशक्तिपाशचक्राद्यायुधानि गृह्यन्ते । अथ च देवी घण्टास्वनविमोहितान् घण्टानिर्घोषमूर्च्छितान् अन्याम् असुरान् भुवि पातयामास प्रअंशयामास ॥ ५५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गादिभिश्चेति ५५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) खड्गादिभिश्चेति ५६ ॥ ५५ ॥

(६ दंशोद्धारः) पातयामासेति ॥ ५५ ॥

असुरान् भुवि पाशेन बद्धा चान्यानकर्षयत् । केचिद्विधा कृतास्तीक्ष्णैः खड्गपातैस्तथापरे ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) अकर्षयत् आकृष्टवती । कृषेध्वोरादिकाद्रूपम् । अकर्षतेति वा पाठः ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) अथ च देवी अन्यान् असुरान्पाशेन अकर्षयच्च आकृष्टवती । कृषेध्वोरादिकास्त्राण्ये णिचि लङ्ङि रूपम् । ननु च नायं पठ्यते चुरादौ । यत्तु 'कर्षेत्याकर्षणेशे तु कर्षते कृषतीत्युभे' इत्येवं पठ्यते । एवं तर्हि भ्वादेः कर्षते कर्षणं कर्षः कर्षमकरोत् अकर्षयत् । तत्करोतीति णिच् । देव्यास्तीक्ष्णैः खड्गपातैः केचिन्महासुराः द्विधा कृताः द्विधा खण्डिताः । तथा अपरे असुराः देव्या गद्या कृतेन निपातेन विषोधिताः सन्तः भुवि भूमौ शरते शयितवन्त इत्यर्थः । लङो डः । 'आ-त्मनेपदेवन्तः' 'शीडो रुट्' 'शीडः सार्वधातुके गुणः' ॥ ५६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) असुरानिति । अकर्षयदिति कृषेध्वोरादिकालङ् । अपर इत्युत्तरान्वयि ॥ ५६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) असुरानिति ५७ ॥ ५६ ॥

(६ दंशोद्धारः) अकर्षतेत्यात्मनेपदसार्पम् । अकर्षयदिति पाठे चौरादिकस्य रूपम् केचिदिति ॥ ५६ ॥

विपोथिता निपातेन गद्या भुवि शेरते । वेमुश्च केचिद्भुधिरं मुसलेन भृशं हताः ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) विपोथिताः आघातेनाथः पतिताः शेरते दीर्घतन्द्रया । वेमुरित्यादि छान्दसशब्दनिर्णयो वैयाकरणः शान्तनव्यादिटीकातोऽवसेयः ॥ ५७ ॥

(२ चतुर्थरी) गद्या विपोथिताः आमर्दिताः सन्तो निपातेन भुवि शेरते इत्यन्वयः । अथवा गद्या यो निपातो निपतनं तेन । यद्वा गद्येति षष्ठ्यर्थे तृतीया । गद्या निपातेन आघातेनेत्यर्थः । वेमुरद्विरन् । बाधितेपि सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्त इति नानानिर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । 'न शसदद्वादि' इत्यादिना एवमभ्यामलोपनिषयो न भवति । यद्वा निरोप्यो वक्तोऽन्योऽस्ति तस्येदं रूपम् । सूत्रे निर्दिष्टो दन्त्य इति 'उद्वेमुस्तत्र रुधिरं वक्तिनोऽन्ये निराकृताः' इत्यत्रापि भृशं हतं इत्यादिताः ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) विपोथिता इति । पुथ हिंसायाम् । दिवादिः । यदभ्यधुः । 'पुथ्येत्पुंयति हिंसार्थे भाषार्थं पोथयेदिति' । विविधं पोथनं विहननं पोथः स जातो येषां विपोथिताः । संजातविघाता इत्यर्थः । यद्वा विविधः पोथः विघातो येषां ते विपोथाः विपोथाः कृताः विरोधिताः । 'तत्करोति' इति णिच् कर्मणि क्तः । ननु च पुथ्यतेर्णिच् कर्मणि क्तः । ननु च पुथ्यते-रुपपत्त्यापुंसके भावे क्ते कृते क्त्वनिवेधपक्षे पोथितमिति स्यात् । ततश्च विविधं पोथितं पोथनं विहननं येषां ते इति बहुव्रीहौ बाहिताभ्यादित्वाभिष्टान्तस्य परनिपाते विपोथिताः स्युः न स्युः । यतः 'उदुपधाद्वादिर्कर्मणोरन्यतरस्याम्' इति शचिकरणानामेवोदुपधानां तत्र सूत्रे ग्रहणं नान्येषामित्यभ्युपगम्युः । यद्वा विपुथिता इति पाठे पुथ हिंसासंज्ञेयानयोः भ्वादिः । कर्मणि क्तः विपुथिता विहिंसिताः संज्ञेयानोः ज्ञेयिणः । वधिता इति यावत् । केचिच्च महामुराः देव्या मुसलेन भृशम् अत्यर्थं हन्तुः ताडिताः रुधिरं रक्तं वेमुः उज्जगहः । वेमुरिति 'अत एकहस्मभ्येऽनादेशादेलिटि' दृक्म उद्विरणं इत्यस्य इति निषेधादेरवाभ्यासलोपो न स्तः इत्याहुः । ततश्च ववमुः इत्येवं भवितव्यम् । अत्र समादधुः 'न शसदद्वादिगुणानाम्' 'अत एकहस्मभ्येऽनादेशादेर्न शसदद्वादिगुणानां लिटि' इत्येकयोगे कर्तव्ये योगविभागादस्यानित्यत्वमिति । ततः वेमुरित्यापि कचित् साधु स्यादिति ॥ ५७ ॥

(४ नामोजीभट्टी) विपोथिता इति । अथरे गद्या विपोथिता आमर्दिताः निपातेन निपतनेन भुवि शेरत इत्यन्वयः । वेमुरिति छान्दसम् ॥ ५७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विपोथिता इति ५८ ॥ ५७ ॥

(६ दंशोद्धारः) गद्या विपोथिता निपातेन शेरते गदारूपेण निपातेन वा । कर्मणि घञ् । षष्ठ्यर्थे वा तृतीया । गद्या निपातेन विपोथिता इत्यन्वयः । वेमुश्चेति । वेमुरद्विरण्वन्तः । बाह्वित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधस्तु न । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पनात् । यद्वा 'न शसदद्वादिगुणानाम्' इति वक्तव्ये आदिग्रहणमुपदेशो यो वादिरित्यर्थेलाभाय तत् । अनुबन्ध एकारान्त इति पक्षेऽस्याबादित्वेन वकारात्प्राक् एकारप्रत्ययेण वा बाह्वित्वाभावादिव निषेधे नूति भागवत्सिमतः । मतान्तरेपि 'अत एकहस्मभ्येऽनादेशादिशसदद्वादिगुणानाम्' इति वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादस्यानित्यत्वं बोध्यम् । केचित्तु वमिमो-ष्ठ्यादिमाहुस्तान्मूलम् । जगधं गीर्णं वान्तमित्यादौ दन्त्योष्ठपाठस्यैव निर्विवादत्वात् ॥ ५७ ॥

केचिन्निपतिता भूमौ भिन्नाः शूलेन वक्षसि । निराकृताः शरीवेण कृताः केचिद्रणाजिरे ॥ ५८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) केचिच्च महामुराः देव्या शूलेन वक्षसि भिन्नाः विदारिताः सन्तः भूमौ निपतिताः न्यपतन् । केचित् शैलानुकारिणः शैलान् स्वगात्रपरिमणतः अनुकुर्वाणाः पर्वतात्पमानाः त्रिदशानां देवानाम् अर्चनाः अर्दयितारः हिंसकाः मसुराः रणाजिरे रणस्याग्रे देव्या प्रत्युक्तेन निरन्तरं शरीवेण अबिच्छिन्नबाणव्यूहेन कृताः छिन्नाः विद्धाः त्यज-वेष्टाः प्राणान् असन् मुमुषुः व्यमुञ्चन् । शरणागमोचः शरीवः तेन शरीवेण । 'कुमति च' इति गत्वम् । निरन्तराः शराः तेषामोचः समूहः तेन निरन्तरशरीवेण ॥ ५८ ॥

(४ नामोजीभट्टी) केचिदिति । शूलेन वक्षसि भिन्नाः भूमौ निपातिताः निषेधुरित्यन्वयः । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ५९

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केचिन्निपतिता इति ५९ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) निरन्तरा इति ॥ ५८ ॥

सेनानुकारिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दिनाः । केषांचिद्बाहवश्छिन्नाश्छिन्नग्रीवास्तथापरे ॥ ५९ ॥

(१ गुप्तवती) सेनामनु पश्चाद्बाहे कुर्वन्ति ते सेनानुकारिणोऽग्रेसरा इति यावत् ॥ ५९ ॥

(२ चतुर्थरी) श्येनानां पक्षिणामनुकारिणः सदृशः । यथा श्येनाः स्वपञ्चैर्निरन्तरास्तथा दैत्या अपि शरीरिलम्बयः । यद्वा श्येनाः शल्यमृगाः 'श्येनः पत्रिणि शल्ये च' इत्यजयतोदात्तः । शरीरवर्णत्वात् शल्यमृगा इव लक्ष्यन्ते इति । सेनानुकारिण इति पाठे सेनामनु पश्चात् कर्तुं शीलं येषां ते सेनाप्रणा इत्यर्थः । सेनानियन्तरा इति केचित् । यद्वा सेन इति पाठे सेनस्तद्वर्ती मत्स्य इति ॥ ५९ ॥

(३ शान्तनवी) सेनानुकारिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दिनः इति वा पाठः । शरीरेण प्रतिलोमकूपं निरन्तराः व्याप्तावयवाः कृताः सेनानुकारिणः सेना सेन्यम् अनु पश्चात् कर्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अग्रेसराः त्रिदशार्दिनः देवहिसिनः केचिदमुराः रणाजिरे प्राणान् मुमुचुः अत्याधुः । सेनानुकारिण इति पाठे तिष्ठन्ति सेनाः । शल्यानुकारिणः इति तु सभ्यः पाठः । 'श्वचित्तु शल्यः' इत्यभिधानात् । शल्यः शल्यको भक्ष्यः पञ्चनखः । शरीरेण निरन्तरा प्रतिलोमकूपं व्याप्ताः कृताः विद्धाः । अत एव शल्यका इव शललीकण्टकशतावृताः शल्यका इव दृश्यमाना रणाग्रे प्राणान् मुमुचुः केचिदमुरा इत्यर्थः । निरन्तराः शरीरेण कृताः इति तु पाठे कृताः रचिता इत्यर्थः । तथा देव्या केषांचित् अमुराणां बाहवो भुजाः छिन्नाः खण्डिताः भुवि पेतुः तथा देव्या परे अमुराः छिन्नाः ग्रीवाः शरीरयो येषां ते तथोक्ताः छिन्नग्रीवाः सन्तः भुवि पेतुः ॥ ५९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सेनेति । सेनामनु पश्चात्कुर्वन्ति सेनाप्रणाः शरीरव्याप्तत्वात् सेनाः शल्यस्तत्सदृशाश्च अपरे छिन्नग्रीवाः प्राणान् मुमुचुरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सेनानुकारिण इति ६० ॥ ५९ ॥

(६ दंशोद्धारः) निरन्तरा इति । सेनामनु पश्चात्कर्तुं शीलं येषां ते सेनाप्रणा इत्यर्थः । श्येनानुकारिण इति पाठे श्येनपक्ष्यनुसारिणः यथा श्येनाः पक्षिण उत्पत्य निपनन्ति तथा तेषां पार्श्वसंलग्नशरपुङ्खतया सपक्षा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

शिरांसि पेतुरन्येषामन्ये मध्ये विदारिताः । विच्छिन्नजङ्घास्त्वपरे पेतुरव्यां महासुराः ॥ ६० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६० ॥

(२ चतुर्थरी) मध्ये हृदि । उर्व्यां भूमौ ॥ ६० ॥

(३ शान्तनवी) तथा देव्या अन्येषाम् अमुराणां छिन्नानि शिरांसि भुवि पेतुः । तथा देव्या अन्ये अमुराः बहुषो मध्यदेशे विदारिताः खण्डिताः पेतुः भूमौ प्रव्रज्युः । 'अराकृत्ये तु चिचर्च' 'छिन्नं छातं लूनं कृत्स्नं दातं दितं छितं वृक्कणम्' 'दाहरो भिन्नमेदितो' । अपरे तु महासुराः महान्तोऽमुराः देव्या विच्छिन्नजङ्घाः खण्डितजङ्घकाः सन्तः उर्व्यां भुवि पेतुः प्रव्रज्युः ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) शिरांसीति । छिन्नानीति शेषः ॥ ६० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शिरांसीति ॥ ६१ ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६० ॥

एकबाह्वक्षिचरणाः केचिद्देव्या द्विधा कृताः । छिन्नेपि चान्ये शिरसि पतिताः पुनरुत्थिताः ६१

(१ गुप्तवती) ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्थरी) पतिताः पुनरुत्थिताः इति 'मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च । उदतिष्ठन्कबन्धानि बहूनुत्थापितान्यपि' इति शान्तिपर्वणि । अतः सहस्रेऽभिहते कबन्ध एक उत्तिष्ठते इति ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) केचित्तु महासुराः युध्यन्त एकबाह्वक्षिचरणाः एकबाहुकाः एकाक्षाः एकचरणकाश्च सन्तो देव्या द्विधा कृताः खण्डिताः उर्व्यां पेतुः न्यपतन् । बाहुश्च अक्षि च चरणं च बाह्वक्षिचरणं युद्धतः प्रति महासुरं संपन्नम् । एकमेव बाह्वक्षिचरणं येषां ते एकबाह्वक्षिचरणाः । द्वन्द्वान्ते ध्रूणमाणं व्यावर्तकं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा संपन्नग्रीहियवो ग्रामः । तथा च ग्रीहियवधनाः प्रजाः (?) अन्ये महासुराः शिरसि छिन्नेपि सति भूमौ पतिताः पुनस्तदनु उत्थिताः ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एक इति । आशिरः पादपर्यन्तं पाटिता इत्यर्थः । उत्तरार्धमुत्तरान्वधि ॥ ६१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एकबाह्वक्षीति ॥ ६२ ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) छिन्नेपीति । अयुतवीरवधे एकः कबन्ध उत्तिष्ठत इति प्रसिद्धिः । उक्तं च महाभारते भीष्मपर्वणि । 'मनुष्याणां सहस्रेषु शतेषु पतितेषु च । उदतिष्ठन्कबन्धानि बहुन्युत्थाय चाद्रवन्' इति । कश्चित्त्रयं शतसहस्रशब्दोऽयुतपरत्वेन व्याख्येय इत्याह । तदसत् । बहूनि इत्यस्याऽसंगत्यापत्तेः शतपदस्यानन्तरस्योचितत्वात् ॥ ६१ ॥

कबन्धा युयुधुदैव्या गृहीतपरमायुधाः । ननृतुश्चापरे तत्र युद्धे तूर्यलयाश्रिताः ॥ ६२ ॥

(१ गुप्तवती) तूयाणां लयं कालक्रियामानरूपतालविरामसाम्यमाश्रिताः ॥ ६२ ॥

(२ चतुर्धरी) तूर्यलयान्विताः वायानुसारेणः ॥ ६२ ॥

(३ शान्तनवी) कं शिरो बध्नन्ति कबन्धाः सन्तः पुनः शिरोधारिणः सन्तः गृहीतपरमायुधा आत्तोत्तमशस्त्राः सन्तः पुनर्देव्या समं युयुधुः । चक्षिणो द्वित्वादनुदात्तेष्वनिमित्तात्मनेपदानिखत्वायुच्यतेः अनुदात्तेष्वपि परस्मैपदम् । अन्यथा युयुधिरे इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । गृहीतपरमायुधाः । देव्या इति तृतीयान्तम् । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' कस्य शिरोबन्धोऽत्र कबन्धः । कं बध्नाति वा कबन्धः । 'कबन्धं सस्त्रिणे रुडे' । 'युद्धे योभूषु शरेषु सहस्रं कृतमूर्धसु । तदावेशात्कबन्धः स्यादेकोऽमूर्धा क्रियान्वितः' इति कबन्धलक्षणम् । 'देवीदानवयुद्धे तु कबन्धार्जुदकोटयः । क्षणे क्षणे समुत्पन्ना देव्या युयुधिरे पुनः । देवीदानवयुद्धोत्थकबन्धार्जुदकोटयः । देवीरोषोत्थङ्कारज्वलज्ज्वलनभस्मिताः' । तत्र युद्धे देवीदानवसंग्रामं अपरं महासुराः तूर्यलयाश्रिताः तूयाणां वायानां ततविततानद्गुणिराणां चतुर्णां लयः साम्यं वावादीनामन्योन्यसमतामाश्रिताः वीररसावेशनशाः खड्गशक्त्यष्टिपाणयः युद्धयमानाः पूर्वं देव्या छिन्नशिरसोऽपि वीररसाविष्कारात्संग्रामाधिदेवतावेशान्नावि-
हृतचेतसाः सन्तः पश्चात्कं शिरो बध्नन्ति स्वस्वं यथास्थानं संनिवेशयन्तीति कबन्धाः सन्तः पुनः शिरोधारिणः सन्तः ननृतुः नृत्यं चक्रुः । चकारात्केचिदेव्या समं युयुधिरे च । तूर्यलयाश्रिता हि नृत्यन्ति ॥ ६२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कबन्धा इति । 'मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्धसु । तदावेशात्कबन्धः स्यादेको मूर्धा क्रिया-
न्वितः' इति लक्षितः । अपरे कबन्धाश्च युयुधुः ॥ ६२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कबन्धा युयुधुरिति ६३ ॥ ६२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननृतुरिति । छिन्नानि शिरांसि अर्थादन्धेषां यस्ते कबन्धा इत्यर्थः । यद्वा छिन्नशिरसोपि कं शिरो बध्नन्ति मायावित्वात् । यद्वा कबन्धा असुरविशेषाः । को वायुरेव बन्ध आश्रयो येषामित्यन्ये ॥ ६२ ॥

कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यष्टिपाणयः । तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तो देवीमन्ये महासुराः ॥ ६३ ॥

(१ गुप्तवती) कबन्धाः निःशिरस्कदेहा वीरावेशेन क्षतान्तराणामिव शिरस्तेदस्याप्यभावेनोभयत्र व्यासज्यवृत्ति-
जीवनसत्त्वापत्तितेन मुखेन भाषणं चलता कबन्धेन प्रहारश्चाभवदित्याशयः ॥ ६३ ॥

(२ चतुर्धरी) कबन्धाश्छिन्नशिरस इति पर्यायाभ्यां तेषामतिबहुत्वमाह । छिन्नशिरस इति स्वरूपाख्यानं वा । को वायुरेव बन्धः आश्रयो येषां ते कबन्धा इति वा । यद्वा छिन्नशिरसोपि कबन्धाः कं शिरो बध्नन्तीति कबन्धाः । तेष-
मायावित्वात् छिन्नमपि शिरो बद्धं भवतीति तदा बहुपि क्षमाधिष्ठानत्वाच्च । यद्वा छिन्नं शिरो यैः कबन्धा अपि अन्येषां शिरः छिन्वन्ति । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः । पूर्वं छिन्नशिरसः पश्चात्कबन्धाः क्रियायुक्ताः । तूर्यतालाश्रिता इति चावत् । तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तो हस्ताक्षेपादेव भाषमाणा इवेति इवार्थो गम्यः । अन्यथा छिन्नशिरां भवात् कथं तिष्ठतिष्ठेति यदिष्यन्ति इति कश्चिदाह । कबन्धोऽसुरजातिविशेषः तद्विशेषणं छिन्नशिरस इति । अन्य आह कबन्धजात्यसुरव्यवच्छेदकं छिन्नशिरस इति विशेषणम् । ऋषय एकधाराः खड्गाः । अन्ये कबन्धेन तैः युयुधुः ननृतुश्चे-
त्यनुषज्यते ॥ ६३ ॥

(३ शान्तनवी) खड्गशक्त्यष्टिपाणयो हि युष्मन्ते । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानदं सुरजादिकम्' । वंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्' । तथा च भरतः 'ततं चैवावनदं च घनं शुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोयं लक्षणांनितम्' । अत एवाभ्यधुः । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोयनामकम्' इति । यद्यपि 'खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिक्कृत्यः' इति ऋषिः खड्गपर्यायस्तथाप्याकृतिसन्निवेशविशेषभेदभिन्नतया पृथक्पृथक् प्रयुक्तः । खड्गशक्त्यष्टिपाणय इति तु पाठे खड्गैः शक्तिगिश्च अष्टाः व्याप्ताः पाणयो येषां ते तयोक्ताः । यद्वा दैत्याः केचिदष्टभुजाः सन्तीति । खड्गाश्च शक्तयश्च अष्टस्यपि पाणिषु येषां ते खड्गशक्त्यष्टिपाणयः । अन्ये महासुराः संग्रामशराः युद्धे तिष्ठतिष्ठेति देवी भाषन्तः कथयन्तः स्वकीयामहमहमिकां प्रकटयन्तो देव्या समं योद्धुमाजंगमुरिति शेषः । तिष्ठतिष्ठेत्यत्र 'नित्यवीरसयोः' इति नित्ये आभीक्ष्ये च तडि तस्य द्विवचनम् ।

भाषन्त इति भाष व्यक्तायां वाचि । अनुदासेत्वात् प्राप्तस्यात्मनेपदस्य चक्षिडो डित्वादनित्यत्वात्परस्मैपदम् । शतृप्रत्ययः । तिष्ठतिष्ठेत्यभाषन्तेति पाठे तु अन्ये महासुराः देवीं तिष्ठतिष्ठ अथ स मदये क यास्यसि क च निलीसे इति भर्त्सनं नामग्राह मालवक्षित्यर्थः । 'तिष्ठतिष्ठेति चैवाक्त्वा देव्याऽन्ये युयुधुर्मृधे' अन्ये च महासुराः मृधे युद्धे देवीं तिष्ठतिष्ठेति सभर्त्सनमुक्त्वा देव्यैव समं युयुधुः । 'रुधिरौघविलुप्ताङ्गाः संग्रामे लोमहर्षणे' । लोमाणि रोमाणि हृष्यन्त्युद्भवन्त्यनेनेति लोमहर्षणं तस्मिन् रोमाञ्चोद्गमकारिणि संग्रामे रुधिराणामोघाः स्तोमाः तैः रक्तसमूहैः विलुप्ताङ्गाः अपरे महासुराः देवीमपलायस्वेति सभर्त्सनमुक्त्वैवं देव्या समं युयुधिरैः । 'रोमाञ्चो रोमपुलको रोमहर्षणमित्यपि' । 'ओघो वृन्देऽम्भसां रये' ॥ ६३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कवन्धा इति । उभयत्रापि युयुधुरेति शेषः । छिन्नशिरस इति स्वरूपकथनम् । छिन्नानि शिरांसि यैरिति वा । ऋष्टय उभयतोधाराः खन्नाः । भाषन्त इति छान्दसः ॥ ६३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कवन्धाच्छेति ६४ ॥ ६३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ऋष्टयः खन्नाकारा एकधाराः । तिष्ठतिष्ठेति भाषन्त इति । शतृप्रत्यय आर्षः । आत्मनेपदित्वात् । यद्वा भाषन्त इति भाषः । पचायच् । स इवाचरतीत्याचारकिबन्ताच्छता ॥ ६३ ॥

पातितै रथनागाश्चैरसुरैश्च वसुंधरा । अगम्या साभवत्तत्र यत्राभूत्स महारणः ॥ ६४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६४ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ६४ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या पातितैः भ्रंशितैः रथैः नागैः गर्जैः अक्षरसुरैश्च आर्क्षणीं सा वसुंधरा अगम्या अनधिगम्या गन्तुमशक्या तत्राभूत् । क यत्र स महारणः संग्रामः देव्या सह महिषासुरसैन्यानामभूत् । पातितै रथेत्यत्र 'रो रि' इति रफ-लोपः । रथसहिता नागाः रथनागाः । रथनागसहिताः अश्वाः रथनागाश्वाः तैः । द्वन्द्वे तु सेनाज्ञत्वादेकवद्भावः । वसुनि धारयतीति वसुंधरा । अगम्या असेव्या । गमैः 'पोरदुपधात्' इति यत् ॥ ६४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पातितैरिति । रथनागसहितैरश्वैरित्यर्थः । एवमग्रेषु ॥ ६४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पातितै रथेति ६५ ॥ ६४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६४ ॥

शोणितौघा महानद्यः सद्यस्तत्र विसुसुवुः । मध्ये चासुरसैन्यस्य वारणासुरवाजिनाम् ॥ ६५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६५ ॥

(२ चतुर्थरी) वारणा गजाः । महानद्यः तत्र असुरसैन्यस्य मध्ये सद्यः विसुसुवुः ॥ ६५ ॥

(३ शान्तनवी) किंच तत्र युद्धे असुरसैन्यमध्ये । 'सद्यः सपदि तत्क्षणं' देव्या सह संग्रामारम्भक्षणे एव वारणानां गजानाम् असुराणां दैत्यानां वाजिनां घोडकानां शोणितौघाः रक्तसमूहा एव महानद्यः समुद्रगाः आपगाः सद्यः विसुसुवुः । प्रसुसुवुरित्यर्थः । विशेषेण खवन्ति प्रवहन्ति स्म । रक्तप्रवाहमप्यो महानद्यो बभूवुरित्यर्थः । विसुसुवुः । सु गतो लिट् । उत्सुवङ् ॥ ६५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शोणितौघेति असुरसैन्यस्य मध्ये वारणासुरवाजिनां शोणितस्य ओघः प्रवाहो यासु तादृशो नद्यः प्रसुसुवुः । छान्दसत्वात्समासः ॥ ६५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शोणितौघेति ६६ ॥ ६५ ॥

(६ दंशोद्धारः) शोणितौघा इति । वारणाश्च असुराश्च वाजिनश्चेति द्वन्द्वः । तेषां शोणितमंघ्र ओघो जलप्रवाहो यासु ॥ ६५ ॥

क्षणेन तन्महासैन्यमसुराणां तथाभिवका । नित्ये क्षयं यथा वद्विस्तृणदारुमहाचयम् ॥ ६६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६६ ॥

(२ चतुर्थरी) महासैन्यं समुदायं क्षयं निन्ये नीतवती ॥ ६६ ॥

(३ शान्तनवी) यथा यद्वद्विः तृणदारुमहाचयं क्षणेन क्षणमात्रेण क्षयं विनाशं नयात् तथा निन्ये प्रापयामास । नवतिद्विर्कर्मकः तृणानि च दारुणि च तृणदारुणि तेषां महान् चयः गणः समूहः तम् । यद्वा यथा तथैव साम्यम् ॥ ६६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ६६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षणेन तदिति ६७ ॥ ६६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६६ ॥

स च सिंहो महानादमुत्सृजन्धुतकेसरः । शरीरेभ्योऽमरारीणामसूनिव विचिन्वति ॥ ६७ ॥

(१ गुप्तवती) असूनिव विचिन्वति प्राणानिव विचिनोति ॥ ६७ ॥

(२ चतुर्धरी) असून् प्राणान् विचिन्वन् आदाय समुच्चिनोतीत्युत्प्रेक्षायाम् । विचिन्वतीति । अतिपूर्वत्वाच्चिन्नोते क्रियासमभिव्यक्तिरित्यादिपञ्चम्या मध्यमपुरुषैकवचनम् । अतिविचिन्वति । अतीति अतिपूर्वत्वात् साध्यं तत्तच्छब्दसिद्धे परे चेति अतिशब्दस्य परनिपातः । यद्वा विचिनोतीति वक्तव्ये विचिन्वतीत्युक्तम् । तत्र वर्णागमोऽधिकारो वा छान्दानुरोधेन 'स देवी शरवर्षेण वर्षं समरेऽसुरः । यथा मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयदः' । यथा अम्बिका महासैन्यं क्षयं निन्ये सिंहश्च तस्मिन् सिंहे असुराणां शरीरेभ्यः असून् प्राणान् विचिन्वति राक्षसिभ्यः कुर्वति सति ॥ ६७ ॥

(३ शान्तनवी) न केवलमम्बिकैव असुरसैन्यं क्षयं निन्ये अपि तु स सिंहश्च । स प्रसिद्धो देवतावाहनीभूतो धुतकेसरः कम्पितस्कन्धकेसरः सिंहश्च महानादं महान्तं नादं कण्ठीरवत्वात् कण्ठगर्जनम् । उत्सृजन् कुर्वन् यथोचितं असुरसैन्यं क्षयं नाशं निन्ये । प्रापयामास । यच्चाख्यात् । 'सोपि कुट्टो धुतसटो देव्या वाहनकेसरी । चचारासुरसैन्येषु वनेष्विव हुताशनः' । अथवा स च सिंहः कर्ता । विचिन्वतीति विचयनक्रियायां संबन्धनीयः । स प्रसिद्धः देव्याः सिंहश्च महानादमुत्सृजन् धुतकेसरः सन् अमरारीणां सुरद्विषां शरीरेभ्यः सकाशात् असून् प्राणान् विचिन्वन्निव प्राणान् गृह्णीयादिव । विचिन्वतीति चिञ् चयने । विध्यादौ लिङर्थे लेट् । कर्तरि स्वादिभ्यः इत् । लेट्स्तिप् 'लेटोडाटो' इति अडागमः । छान्दसो गुणाभावः । इकोय-णचि-त्तु ना किं तु हुदनुवोः सर्वधातुके यण् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तु वा । तेनात्र इति श्रूयते । अथवा विचिन्वतीति सप्तमीयम् । स च सिंहश्च धुतकेसरः महानादमुत्सृजन् असुरान् व्यापाय तच्छरीरेभ्यः प्राणान् विचिन्वतीत्येतदुत्प्रेक्षते । ततश्च तस्मिन्सिंहे अमरारीणां शरीरेभ्यः सकाशात् असून् प्राणान् विचिन्वतीव इतस्ततः संहरुं गवेषयती-व सति देव्यागणैश्च तैः असुरैः सह युद्धं कृतम् । व्यधायीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(४ नामोजीभट्टी) स चेति । क्षयं निन्ये इति शेषः । तत्रोत्प्रेक्षतं । अमरारीणां शरीरेभ्यः असून्विचिन्वतीव । 'भूतं लट्' इति अडागमो गुणाभावश्च छान्दसः ॥ ६७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स च सिंह इति ६८ ॥ ६७ ॥

(६ देशोद्धारः) स चेति । विचिनोति वक्तव्ये छान्दसोऽकारागमः । कश्चित्तु विचिन्वतीति चेदः । अति अ-तिशयेन पुनःपुनर्व्यचिनोदित्यर्थः । क्रियासमभिव्यक्तिरित्यादिपञ्चम्या मध्यमपुरुषैकवचनम् । अतिविचिन्वति । अतीति अतिपूर्वत्वात् साध्यं तत्तच्छब्दसिद्धे परे चेति अतिशब्दस्य परनिपातः । यद्वा विचिनोतीति वक्तव्ये विचिन्वतीत्युक्तम् । तत्र वर्णागमोऽधिकारो वा छान्दानुरोधेन 'स देवी शरवर्षेण वर्षं समरेऽसुरः । यथा मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयदः' । यथा अम्बिका महासैन्यं क्षयं निन्ये सिंहश्च तस्मिन् सिंहे असुराणां शरीरेभ्यः असून् प्राणान् विचिन्वतीत्येतदुत्प्रेक्षते । ततश्च तस्मिन्सिंहे अमरारीणां शरीरेभ्यः सकाशात् असून् प्राणान् विचिन्वतीव इतस्ततः संहरुं गवेषयती-व सति देव्यागणैश्च तैः असुरैः सह युद्धं कृतम् । व्यधायीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

देव्या गणैश्च तैस्तत्र कृतं युद्धं तथासुरैः । यथैषां तुष्टुर्देवाः पुष्पवृष्टिमुचो दिवि ॥ ६८ ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये महिषासुरसैन्यवधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) देव्या गणैः कर्तुमिरष्टुरैः सह तथा युद्धं कृतम् । यथा देवास्तुष्टुः ॥ ६८ ॥ इति श्रीगुप्तवत्या गन्त्रव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) देव्या अम्बिकायाः गणैस्तत्र असुरैः सार्धं तथा युद्धं कृतम् । यथा दिवि देवाः एषां गणानां तुष्टुस्तुष्टा इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र संप्रामभूमौ देव्याः अम्बिकायाः अम्बिकारोषाग्निः सप्तभूतैर्गणैश्च तैरसुरैः सह युद्धं तथा कृतं यथा दिवि स्वर्गे देवाः दिविषदः पुष्पवृष्टिमुचः संतः एनां देवी तुष्टुः स्तुतवन्तः । पुष्पाणां वृष्टयः ताः मुञ्चन्ति पुष्पवृष्टिमुचः । युद्धं महासुरैः । अथेनां तुष्टुवरेति पाठे तु देव्याः गणैश्च तत्र युद्धभूमौ तैर्महासुरैः समं युद्धं कृतम् । अथ सम-नन्तरं पुष्पवृष्टिमुचो देवा दिविषदः एनां युध्यमानां ससिंहां सगणामम्बिकां तुष्टुः । अहो इदं नामाश्चर्यम् । योद्धारो माया-विज्ञो महासुराः तैः सममेकाकिन्यबला बुध्यते । महासुरसैन्यान्वप्यनेकानि दशशः शतशः अयुतशः लक्षशः कौटिशः कोटि-कोटिशश्च क्षयं तथैकैष नितानि । तद्वर्णं कम्बुधाः अपि तथा अबलया युध्यन्ते । ते च तदबलारोषहुंकारज्वलज्ज्वलनज्वाला-वलीढाः क्षणेक्षणे भस्मीभवन्ति । अथ च रणमण्डले तदबलाविखण्डितप्रचण्डविक्रमोत्प्लासिमहायोद्धमहासुरवर्षिगलमुधिरोषाः महानद्यः प्रवहन्ति इति तामस्यद्भुताद्भुतचरितां लोकान्युदयैकफलोदयामम्बिकां दिविषदः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्सोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मज श्रीशान्तनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकासाहस्यटीकायां महिषासुरसैन्यवधविधुपलक्षितो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्या इति । चोप्यर्थे । तुतुषुस्तुष्टाः ॥ ६८ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतं सप्तशतीव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्या गर्णेरिति ६९ ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीकूर्माचलेन्द्रराजर्षिवर्यश्रीज्ञानचन्द्रात्मजश्रीकुमारजगच्चन्द्राश्रितसोमयाजिपुरोहितबलभद्रपण्डितगोत्रापल्यहर्षदेवात्मजावसथिभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां द्वितीयाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) देव्या इति । एषां तुतुषुः तुष्टा बभूवुः । तुष्टवरिति पाठे एतानित्यर्थे दंशं षष्ठी । युद्धमित्यव्याहारात् ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीमद्रत्नोपनामदुण्डिराजभट्टमूरिसूनुराजारामविरचिते सप्तशतीदंशोद्धारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३.

ऋषिरुवाच ।

निहन्यमानं तत्सैन्यमवलोक्य महासुरः । सेनानीश्चिभुरः कोपाययौ योद्धुमयाम्बिकाम् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) अथ पूर्वाध्यायान्त्यश्लोकान्तमृष्युक्तेरनुवृत्तिसत्त्वेऽपि पुनरेतदध्यायारम्भे ऋषिरुवाचेति कथनमध्यायसमाप्तिबोधकवाक्यस्य सूताशुक्तिरूपस्य व्यवधायकतया तस्या उत्तरत्राननुवृत्त्यभिप्रायेण । अत एव यामलादितन्त्रे समाप्तिवाक्यस्यापि स्वातन्त्र्येण मन्त्रान्तरत्वकथनमुपपद्यते । तत्तद्विदशाः कथयामासुरित्यनेनैव गतार्थत्वात्सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्द्रनामिति श्लोकत्रयारम्भे देवा ऊनुरित्यनपेक्षितत्वादेव नास्ति । तदुत्तरमृषिरुवाचेत्यपेक्षितमपि नैतत्तन्त्रसंमतमिति मण्डूकश्रुत्यैवाध्यायप्रारम्भस्थस्यासमाप्त्यनुकर्षः । तन्त्रान्तरेषु सप्तश्लोकोत्तरम् ऋषिरिति पठ्यत एव । एवमष्टमे 'भक्ष्यमाणास्त्वया चोप्रा इत्यर्थादुत्तरं दशमं श्लोकत्रयोत्तरं चापेक्षितस्य तन्त्रान्तरे सतोप्युषिमन्त्रस्य प्रकृततन्त्रेऽभावादियमेव यत्र गतिरिति दिक् ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) अथ महिषासुरस्य सेनानीः चिभुरः चिभुरसंज्ञकः महासुरः तत्सैन्यं तस्य महिषासुरस्य सैन्यव्या निहन्यमानं नितरां हन्यमानम् अवलोक्य वीक्ष्य कोपायोद्धुमम्बिकां देवीं ययौ जगाम । निहन्यमानमिति 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भूते लट् । निहतमित्यर्थः ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । निहन्यमानमिति ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । आदौ ऋषिरुवाच इति । आदौ अध्यायस्य पूर्वम् ऋषिरुवाच इति एको मन्त्रो भवेत् । 'ऋषिरुवाच स्वाहा १ ।' पञ्चत्रिंशत्ततः परम् । निहन्यमानायाः श्लोका मुखरागाकुलाक्षरम् । इत्यन्ता इति । ततः परम् ऋषिरुवाचेत्यनन्तरं निहन्यमान आदौ येषां ते निहन्यमानायाः मुखरागाकुलाक्षरमित्यन्ता एतत्पर्यन्ताः श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः पञ्च अधिका त्रिंशत् पञ्चत्रिंशत् । दशदश अधिका विंशतिरित्यर्थः । वर्तते इति शेषः । तथाहि ऋषिरुवाच १ । निहन्यमानमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

स देवीं शरवर्षेण ववर्ष समरेऽसुरः । यथा मेरुगिरेः शृङ्गं तोयवर्षेण तोयदः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्थरी) यथा मेरुगिरेः शृङ्गमिति अभूतोपमा ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) स चिभुराख्यः असुरः समरे संग्रामे शरवर्षेण निरन्तरं प्रयुक्तबाणपातनेन देवीं ववर्ष छादयामास । कः केन कसिम् । तोयं ददातीति तोयदः मेघः तोयवर्षेण संततप्रवृद्धपायः प्रथितपातनेन मेरुगिरेः हेमाद्रेः शृङ्गं यथा शृङ्गमिव । 'न मित्रे वचने किञ्चे न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धावतः' । यद्वा यथातथैवैव सामर्थ्ये ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स देवीमिति १ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) स देवीमिति । यथा मेरुगिरेः शृङ्गमित्यभूतोपमा । मेघमण्डलस्य मेरोरधो वियमानत्वात् ॥ २ ॥

तस्य च्छित्त्वा ततो देवी लीलयैव शरोत्करान् । जघान तुरगान्बाणैर्यन्तारं चैवं वाजिनाम् ॥३॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) शरोत्करान् शरसमुहान् । यन्तारं सारथिम् ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं देवी संप्रामे लीलयैव क्रीडयैव अनायासेनैव बाणैः तस्य चिक्षुरसंहस्य महासुरस्य शरोत्करान् बाणपुञ्जान् छित्त्वा खण्डयित्वा तुरगान् घोटकान् बाणैर्जघान । अथ च बाणैरेव वाजिनां घोटकानां यन्तारं सारथिं जघान । 'कीडा लीला च नर्म च' । 'स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमाललितं तथा । हेलालील्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च सारथिः' ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति । उत्तरः समूहः । वाजिनां यन्तारं रथं च जघानेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य छित्तेति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

चिच्छेद च धनुः सद्यो ध्वजं चातिसमुच्छितम् । विव्याध चैव गात्रेषु छिन्नधन्वानमाशुगैः ॥४॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) आशुगैः बाणैः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवी सद्यः सपदि तत्क्षणं एव आशुगैः विशिखैः धनुः कोदण्डं चिच्छेद अच्छिन्नम् । अत्युन्नतम् अत्युन्नतं ध्वजं केतनम् आशुगैः चिच्छेद अच्छेत्सीत् । छिन्नं धनुः यस्य स तथोक्तः तं छिन्नधन्यां चिक्षुरं महासुरं गात्रेषु सर्वावयवेषु च आशुगैरेव विव्याध ताडयामास । व्यध ताडने 'लिङ्गान्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । 'आशुगौ वायुविशिखौ' । धनुरर्ध्वार्दिस्वावपुंसकेषु । अन्यथा 'धनुश्चापौ धन्यशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यभिधानात् पुंस्येव स्यात् । 'धनुर्वैश्विद्वद्रोपि निर्गुणः किं करिष्यति' इतिवत् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चिच्छेदेति । आशुगाः बाणाः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चिच्छेदेति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४ ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अभ्यधावत तां देवीं खड्गचर्मधरोऽसुरः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) सः चिक्षुराख्यः महासुरः देव्या छिन्नं धन्व धनुर्यस्य सः छिन्नधन्वा । विच्छिन्नो रथो यस्य स विरथः । हताः अश्वाः यस्य सः हताश्वः । हतः सारथिर्यस्य सः हतसारथिः । ईदृगवस्थः खड्गचर्मधरः सन् तां देवीं हन्तुं अभ्यधावत उपाद्रवत् । स गतो । सतैर्वैगितायां गतौ धावादेशो वक्तव्यः । यथेवं सतैः परस्मैपदिवादात्मनेपदं न स्यात् । स्यात्कर्तारि कर्मव्यतिहार इति । न स्यात् 'न गतिर्हिसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधात् । अतश्च 'अभ्यधावत्ततो देवीम्' इत्यपाठिषु । यद्वा धावु गतिशुद्धयोः । इत्येतस्य स्वरितेत्वात् पाक्षिकमस्यात्मनेपदमित्यस्तु । अभ्यधावत तां देवीमित्यपि पाठपाठवं पठितुणाम् । 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' गात्रत्राणं चर्ममयत्वाच्चर्म । धृन् धारणे । धरते धरः । खड्गश्च चर्म च खड्गचर्म । सेनाज्ञत्वादेकवज्रावः । खड्गचर्मणो धरः खड्गचर्मधरः । अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स च्छिन्नधन्वेति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५ ॥

सिंहमाहृत्य खड्गेन तीक्ष्णधारेण मूर्धनि । आजघान भुजे सव्ये देवीमप्यतिवेगवान् ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) सव्ये वामे ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) सिंहमाहृत्येति । सव्ये वामे तस्या भुजमित्यभिमेणान्वयः ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) अतितरां वेगवान् इति अतिवेगवान् सः चिक्षुरः सेनानीरसुरः तीक्ष्णः नेमयो धारा यस्य तेन त-
थोक्तेन खड्गेन मण्डलाग्रेण सिंहं मूर्धनि आहृत्य प्रहृत्य देवीमपि सव्ये वामे भुजे आजघान प्रजहार । अकर्मकत्वात्पराज्ञकर्मः कत्वाच्च 'आहो यमहनः' इत्यात्मनेपदप्राप्तिः । 'वामं ऋगीं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम्' ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सिद्धमिति । सव्ये वामे ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सिंहमाह्वयेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) सिद्धमिति । 'आहो यमहनः' इत्यात्मनेपदं तु न । अकर्मकात्साङ्गकर्मकादिति वचनात् । सव्ये वामे ॥ ६ ॥

तस्याः खड्गो भुजं प्राप्य पफाल नृपनन्दन । ततो जग्राह शूलं स कोपादरुणलोचनः ॥ ७ ॥

(१ शुभवती) पफाल विशीर्णः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्या भुजमित्यन्वयः । पफाल अभज्यतेत्यर्थः । अफला विशरण इत्यस्य रूपम् । हे नृपनन्दन । यद्वा नन्दयतीति नन्दः । हे नृपनन्द । न पफाल आत्मक्रियानिष्पत्तिं नाकरोत् । एवं च फल निष्पत्तावित्यस्मादेव रूपम् । तच्छूलमिति पाठः । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' इति द्विलिङ्गत्वाभिधानात् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् सुरथ निशामयेति तस्याः देव्याः वामभुजं प्राप्य चिधुराख्यमहासुरप्रयुक्तः खड्गः मण्डलाग्रः पफाल । अफला विशरणे । विशासार चूर्णाबभूव विशीर्णोऽभूत् । ततः खड्गमङ्गानन्तरं कोपात् अरुणलोचन-रक्तलोचनः सः चिधुराख्योऽसुरः शूलं त्रिशूलम् आयुधं जग्राह अप्रहीत् । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्या इति । पफाल विशीर्णः । तस्या भुजमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्याः खड्ग इति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति । पफाल व्यशीर्यत् । अफला विशरणे । यद्वा नृपानन्दयतीति नृपनन्दनः । मूल-विभुजादित्राकः । तत्संयुद्धिः हे नृपनन्दन । पफाल । निजकार्यं चकारेत्यर्थः । फल निष्पत्तौ । अन्नभाषितव्यर्थः ॥ ७ ॥

चिक्षेप च ततस्तत्तु भद्रकाल्यां महासुरः । जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥ ८ ॥

(१ शुभवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) तेजोभी रश्मिभिः जाज्वल्यमानम् अत्यन्तं ज्वलत् । अम्बरात् आकाशे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । यद्वा अम्बरे समवस्थायि रविबिम्बमिवेति त्यज्यलोपे पञ्चमी । केचित्तु अम्बरम् । अतः सातत्यगमने इति किप् रविबिम्बस्यैव विशेषणमाहुः । तेजोभी रविबिम्बमिवेति । रो रीतिलोपे शिति दीर्घत्वम् । ह्रस्वपाठे तु अविशब्द एव रविबिम्बवचनः । 'अविर्मेघे गिरी सूर्ये' इत्यभिधानात् ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) ततः त्रिशूलप्रहणादनन्तरं चिधुराख्यो महासुरः ततः प्राक् गृहीतत्रिशूलमायुधं भद्रकाल्यां देव्यां विषये चिक्षेप अक्षेप्सीत् । क्षिप प्रेरणे । कीदृशं त्रिशूलम् । अम्बरात् आकाशात् अम्बरमाकाशम् आक्रम्य तेजोभिः रविबि-म्बमिव सूर्यमण्डलमिव जाज्वल्यमानं देदीप्यमानम् इत्यर्थः । अम्बरादिति कर्मणि त्यज्यलोपे पञ्चमी वक्तव्या । तेजोभि रविबिम्बमित्यत्र रो रीति रेफलोपे पूर्वस्याणो दीर्घः । तेजोभिरविबिम्बमित्यदीर्घपाठेऽपि अवेः सूर्यस्य बिम्बमिवेत्यर्थः । 'अवयः शैलमेघार्कः' इत्यभिधानात् । अम्बरमतति सततं गच्छति अम्बरादिति प्रथमान्तत्वे तु रविबिम्बविशेषणं द्रष्टव्यम् । भद्रा च सा कालस्य कालाग्रिदस्य स्त्री काली चेति भद्रकाली । यद्वा काली चण्डिका ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चिक्षेपेति । तत् शूलं अम्बराद्रविबिम्बमिव इत्युत्तरान्वयि । तेजोभिः इत्यत्र इलोप इति दीर्घः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चिक्षेपेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) चिक्षेपेति । जाज्वल्यमानमत्यर्थं ज्वलत् । अम्बरात् आकाशे । छान्दसत्वाद्भिभक्त्यित्यर्थः । यद्वा अम्बरे अवस्थाय्य चिक्षेपेत्यर्थः । त्यज्यलोपे पञ्चमी । यद्वा अम्बरमततीत्यम्बरात् । प्रथमान्तं रविबिम्बविशेषणम् । अतः सातत्यगमनेऽस्मात् किप् तेजोभिरविबिम्बमिति पाठे अविः बिम्बमिति च्छेदः । 'अविः शैले रवौ मेघे' इति विधुः ॥ ८ ॥

दृष्ट्वा तदापतच्छूलं देवी शूलममुञ्चत । तेन तच्छतधा नीतं शूलं स च महासुरः ॥ ९ ॥

(१ शुभवती) तेन देवीमुक्तेन प्रतिशूलेन स चिधुरश्च शतधा नीत इति लिङ्गविपारेणामेनान्वयः ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) तत् चिधुरप्रयुक्तम् आपतत् आगच्छत् शूलं कर्म दृष्ट्वा देवी स्वकीयं शूलम् अमुञ्चत प्रयुक्तवती । तेन देव्या अम्बिकया प्रयुक्तेन शूलेन तत् चिधुरप्रयुक्तं शूलं शतधा शतप्रकारैः चूर्णतां नीतं प्रापितमभूत् । न केवलं चि-

क्षुरसंबन्धिशूलमेव शतधा चूर्णतां नीतम् अपितु सः चिक्षुरश्च महासुरः देव्या प्रयुक्तेन शूलेन शतधा चूर्णतां नीत इत्यर्थः । चिक्षुरप्रयुक्तं शूलं चिक्षुरश्च देव्या प्रयुक्तेन शूलेन शतधा चूर्णतां नीतश्चाभूदित्यर्थः । 'अस्त्री शूलं क्लायुधम्' । असुबत । मुच्यु मोक्षणे स्वरितेत् ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दृष्टेति । तत् एवं सुन्दरं शूलमापतत् आगच्छत् दृष्ट्वा चेत्यर्थः । तच्च शतधा नीतमिति शेषः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दृष्ट्वा तदेति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ९ ॥

हते तस्मिन्महावीर्ये महिषस्य चमूपतौ । आजगाम गजारूढश्रामरस्त्रिदशार्दनः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) महिषासुरस्य चमूपतौ सेनाधिनाथे तस्मिन् चिक्षुरे चिक्षुराख्ये महासुरे देव्या हते संप्रामे व्याहते सति चामरो नाम त्रिदशार्दनः अमरहिंसनः महासुरः गजारूढः सन् देव्या सह संप्राममवितुम् आजगाम आययौ आगतवान्, वीर्यं बलं प्रमावध । अर्दयति हिनस्ति अर्दनः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) हते तस्मिन्निति ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हते तस्मिन्निति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) हत इति । चामरनामा दैत्यः ॥ १० ॥

सोऽपि शक्तिं मुमोचाथ देव्यास्तामम्बिका द्रुतम् । हुंकाराभिहतां भूमौ पातयामास निष्प्रभाग ११

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) अथ सः चामरः चामरनामा महादैत्यः देव्याः प्रतिघातनाय शक्तिम् आयुधविशेषं मुमोच प्रवि-
क्षेप अथ अम्बिका देवी तां शीघ्रं सत्वरं हुंकाराभिहताम् अत एव निष्प्रभां तां चामरदैत्यप्रयुक्तां शक्तिं भूमौ पातयामास
प्रपञ्चार्थवाचकार ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सोऽपीति । हुंकारेति ह्रस्वम् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽपि शक्तिमिति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) सोऽपीति । देव्यै इति वक्तव्ये शेषे षष्ठीयम् । वधायेत्यध्याहारो वा ॥ ११ ॥

भमां शक्तिं निपतितां दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । चिक्षेप चामरः शूलं बाणैस्तदपि साच्छिन्नत् ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) चामराख्यो महासुरः आत्मीयां शक्तिम् आयुधं देव्या भमां चूर्णितां भूमौ निपतितां प्रपञ्चं दृष्ट्वा
क्रोधसमन्वितः अप्रतिहतशक्तिः । शक्तिरथ मदीया हता ईदृगवस्थामास्तादिति कोषोर्मिमूर्च्छितः सन् देवीं प्रति शूलं
चिक्षेप मुमोच । तदपि चामरदैत्यप्रयुक्तं शूलं सा देवी बाणैः कृत्वा अच्छिन्नत् खण्डयामास । छिदिर् द्वैधीकरणे । भूतान-
वतने लङ् लिङ्गिण्येपि क्वचिदस्ति । पुराकल्प एव तदास्यदिति भाष्यकारप्रयोगाश्रित्तादित्याहुः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भमां शक्तिमिति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थितः । बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) समुत्पत्य आमुत्पत्य ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः देव्या चामरीये शूले भमं चूर्णिते सति अनन्तरं सिंहः पञ्चास्यः उच्चैः समुत्पत्य सञ्चरन्त्य

गजस्य कुम्भौ तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् गजकुम्भान्तरे बिन्दौ स्थितः सन् तेन त्रिदशारिणा सुरद्विषा चामरेण दैत्येन समं उच्चैरतितरां बाहुभ्यां प्रवर्तितेन युद्धेन बाहुयुद्धेन नियुद्धेन संप्रहारेण युयुधे संप्रजहे । युध्यतेरनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । 'कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्' ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । समुत्पत्य आप्लव्य । गजकुम्भान्तरस्थित इत्येकं पदम् ॥ १३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंह इति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

युध्यमानौ ततस्तौ तु तस्मान्नागान्मर्शं गतौ । युयुधातेऽतिसंरब्धौ प्रहारैरतिदारुणैः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) युयुधाते इति प्रकृतिवद्भावश्चान्दसः ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) अतिसंरब्धौ क्रोधातिशयशालिनौ ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) ततो बाहुयुद्धप्रवृत्तितः तु पुनः युध्यमानौ तौ सिंहचामरौ तस्मान्नागादजास्यकाशात् मर्दी भूमिं गतौ सन्तौ अतिदारुणैः भयंकरैः प्रहारैः अतिसंरब्धौ अतितरां क्रोधाविष्टौ युयुधातं संप्रभं चक्रुः । संपूर्णं रभिः क्रोधाधैः । युयुधाते अतिसंरब्धौ इति छेदः । मणीवादित्वात्प्रगृह्यत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावात् 'एङ्' पदान्तादिति इति पूर्वरूपत्वमेव । अथवा शिष्टप्रयोगतः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ओर्ण्णादित्यतः स्वायंभुवप्रयोगवत् ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) युध्यमानाविति । नागात् गजान् । युयुधाते इत्यत्र प्रगृह्यत्वाभावश्चान्दसः ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) युध्यमानाविति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) युध्यमानाविति । नागात् गजान् युयुधातेऽतिसंरब्धावित्यत्र संधिरार्थः । एदन्तद्विवचनत्वेन प्रगृह्यत्वात् प्रानामनुरोधेनेट् । नन्यमते अतिशब्दः प्रकारे । मणीवेल्यत्र वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इत्युक्तम् । भवयवानामपि समुदायार्थत्वमत्र बीजम् । अत एव भागुरिरवाभ्योरलोपमाह । अवाभ्योरित्युदाहरणं परिगणने तु धिषणेति न मिथेदित्याशयः । मणीवादित्वं वा कल्प्यम् ॥ १४ ॥

ततो वेगात्त्वमुत्पत्य निपत्य च मृगारिणा । करप्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक्कृतम् ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) वेगात् गतितात्पर्यात् खमाकाशम् । मृगारिणा सिंहेन पृथक्कृतं छिन्नम् ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) ततो युद्धरसावेशतो वेगात् जगज्जयरयात् खम् अन्तरिक्षम् उत्पत्य उत्पुस्य पुनर्वेगान्निपत्य च मृगारिणा मृगशत्रुणा सिंहेन चामरस्य चामरनाभौ महामुरस्य शिरः मस्तकं करप्रहारेण करकृतः प्रहारस्ताडनं तेन पृथक्कृतं दरीकृतं छिन्नम् । 'प्रवाहजवयोर्वेगो विष्मृत्वातिप्रवर्तने' ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । युद्धानन्तरं वेगात्त्वमुत्पत्य गत्वा पुनस्ततो निपत्यावतीर्थे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततो वेगादिति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

उदग्रश्च रणे देव्या शिलावृक्षादिभिर्हतः । दन्तमुष्टितलैश्चैव करालश्च निपातितः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) मुष्टिभिस्तलैश्चपेटादिभिश्च ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) रणे युद्धे दन्तं हस्तिदन्तेन निर्मितो मुष्टिः खड्गमुष्टिस्तस्य तलैरधोभागाघातैः । यद्वा दन्तैर्मुष्टिभिस्तलैः करतलैश्च । भुजसहस्रत्वाद्वहुवचनम् ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) रणे देव्या शिलाभिः पावाणैः वृक्षैस्तदाभिः । आदिशब्दात् धनुरायायुधैश्च उदग्रः उदग्राख्यो महासुरः हतः न्यधाति व्यसूकृतः । करालो नाम महासुरः चकारात्ससैन्यः दन्तमुष्टितलैः दन्तैर्मुष्टिभिः तलैः प्रतलैः । चशब्दात् खड्गाद्यैरायुधैश्च रणे सिंहेन गणैः देव्या च निपातितः न्यधाति व्यसूकृतः । 'पाणौ चपेटप्रतलण्डना विस्तृताङ्गुली' । दन्तैः सहिताः मुष्टयः दन्तमुष्टयः दन्तमुष्टिभिः सहिताः तलाः प्रतलाः दन्तमुष्टितलाः तैः । द्वन्द्वे तु प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः स्यात् । दन्तो गजदन्तः तेन निर्मितो मुष्टिः क्षुरिकामुष्टिः तस्य तलैः भागदेशैः क्षुरिकाधाराविशेषैश्च निपातित इत्यपि व्याख्यानम् । कश्चित्तमुष्टितलैरिति कान्तं पठित्वा दत्तं मुष्टितलं वैगुणैस्ते दत्तमुष्टितलाः तैर्निपातित इत्यपि व्याख्यतम् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उदप्रश्नेति । रणे गुदे दन्तैर्गजदन्तनिर्मितयुधैः मुष्टिभिः तलैश्चपेटैश्च इत्यर्थः । यद्वा दन्तैर्दन्त-
क्षतैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उदप्रश्नं रण इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) उदप्रश्न इति । उदप्रनामा दैत्यः । एवमप्यपि दैत्यनामान्यूहानि । दन्तैः मुष्टिभिः तलैश्चपेटाभिः ।
यद्वा दन्तो गजदन्तः तन्मयमुष्टिभिस्तलैस्तलभागैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

देवी क्रुद्धा गदापातैश्चूर्णयामास चोद्धतम् । बाष्कलं भिन्दिपालेन बाणैस्ताम्रं तथान्धकम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) उद्धतम् उद्धतनामानम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) रणे देवी क्रुद्धा उद्धतं नाम महासुरं चशब्दात् ससैन्यं : गदापातैश्चूर्णयामास संपिपय परासुमका-
यात् । त्रिनेत्रा परमेश्वरी चण्डिका देवी रणे क्रुद्धा सती भिन्दिपालेन हस्तक्षेप्येण लगुडेन बाष्कलं नाम महासुरं जघान जिहिम
व्यसुं चकार । 'भिन्दिपालः स्रगस्तुल्यो' । 'रिष्टः कृपाणिका प्रोक्ता भिन्दिपालस्तु गोफणिः' इति । भिन्दिपालव्याख्यान-
ममूलमप्याख्यानं मूले प्रेक्ष्यं प्रेक्षावद्भिः । तथा परमेश्वरी बाणैस्ताम्रं नाम महासुरं जघान व्यसुं चकार । तथा परमेश्वरी बाणै-
रेव अन्धकनामानं महासुरं जघान ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीति । उद्धतं तन्नामानम् । भिन्दीति दमध्यः ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देवी क्रुद्धेति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

उग्रास्यमुग्रवीर्यं च तथैव च महाहनुम् । त्रिनेत्रा च त्रिशूलेन जघान परमेश्वरी ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) तथा परमेश्वरी उग्रास्यम् उग्रम् आस्यं मुखं यस्य तम् उग्रास्यं नाम महासुरं जघान व्यसुं चकार
तथा परमेश्वरी उग्रवीर्यम् उग्रं वीर्यं यस्य तम् उग्रवीर्यनामानं महासुरं जघान । चशब्दात्ससैन्यं तं व्यसुं चकार । 'तीर्थं
बलं प्रभावश्च' । तथैव परमेश्वरी बाणैरेव महान्तो हनु कपोलाधोभागो यस्य तं महाहनुं नाम महासुरं जघान ।
चशब्दात्ससैन्यं तं व्यसुं चकार । त्रिनेत्रं चेति पाठे परमेश्वरी त्रीणि नेत्राणि यस्य तं त्रिनेत्रं नाम महासुरं
त्रिशूलेन जघान । चशब्दात्ससैन्यकं तं व्यसुं चकार । परमा ईश्वरी । 'अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरट् चेतोपधायाः' । यद्वा
परमेश्वरस्य स्त्री परमेश्वरी ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उग्रास्यमिति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

बिडालस्यासिना कायात्पातयामास वै शिरः । दुर्धरं दुर्मुखं चोभौ शरीर्निन्ये यमक्षयम् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) बिडालस्य बिडालाक्षस्य । संज्ञैकदेशे संज्ञाप्रतीतिरिति न्यायात् यमक्षयं यमगृहम् । बाणैर्दुर्धरं दु-
र्मुखं निन्ये ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) रणे देवी अक्षिना खड्गेन बिडालस्य बिडालनाम्नो महासुरस्य शिरः मूर्धानं कायात् शरीरात् वै
प्रख्यातितः पातयामास प्रभंशयामास । रणे देवी शरैः दुर्धरं च दुर्मुखं च उभौ महासुरौ कर्मणी । यमक्षयं यमस्य गृहं
द्वितीयं कर्म । निन्ये प्रापयामास । नयतिर्द्विकर्मकः । 'क्षयो यक्ष्मणि कल्पान्ते तथैव निलयेऽपि च' ॥

'कालं च कालदण्डेन कालरात्रिरपातयत् । उग्रदर्शनमत्युग्रैः खड्गपातैरताडयत् ॥ २० ॥

असिनेवासिलोमानमाच्छिन्नस्ता रणोत्सवे । गणैः सिंहेन देव्या च जपक्ष्वेदाकृतोच्चकैः ॥ २१ ॥'

कालं नाम महासुरं कालरात्रिरम्बिका कालदण्डेन अपातयत् । उग्रदर्शनं नाम महासुरम् अत्युग्रैः खड्गपातैः कालरात्रिरम्बिका

अताडयत् । तड आयाते चुरादिः । सा कालरात्रिरम्बिका रणोत्सवे असिर्नैव असिलोमनामानं महासुरम् आच्छिनत् अच्छे-
त्सीन् । 'क्षेडा तु सिंहनादः स्यात्' कालं चेत्यादिश्लोकद्वयं केचित्पठन्ति केचित्तु न ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बिडालस्येति । यमक्षयं यमगृहम् ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बिडालस्येति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) बिडालस्येति । बिडालाख्यस्य । यमक्षयं यमगृहम् ॥ १९ ॥

एवं संक्षीयमाणे तु स्वसैन्ये महिषासुरः । महिषेण स्वरूपेण त्रासयामास तान्गणान् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) एवं प्रायुक्तभङ्ग्या स्वसैन्ये आत्मीयसैन्ये स्वयं संक्षीयमाणे सति महिषासुरस्तु तदसहमानः सन्
महिषेण महिषसंबन्धिना महिषाकारेण स्वरूपेण तान् देवीसंबन्धिनो गणान् त्रासयामास उद्वेजयामास । संक्षीयमाण इति ।
क्षि क्षये भ्वादिभिरकर्मकः परस्मैपदी । इह तु प्रयोगतोऽन्तर्भावितण्यर्थविवक्षायाम् 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' 'क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि' इतिवत् सकर्मकत्वे सति कर्मकर्तारं लट् : शानचि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति यक्यात्मनेपदे अकृतसार्व-
धातुकर्योदीर्घे रूपम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति । गणान् निःश्वाससंभवान् ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं संक्षीयेति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । तान् निःश्वासंभवान् ॥ २० ॥

कांश्चित्तुण्डप्रहारेण खुरक्षेपैस्तथापरान् । लाङ्गूलताडितांश्चान्यान् शृङ्गाभ्यां च विदारितान् २१

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) खुरक्षेपैः पादाघातैः । कवर्गाद्वितीयोऽयं खुरशब्दः । 'अश्वादिस्तु कवर्गयोः' इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) स महिषासुरः तुण्डप्रहारेण तुण्डेन वक्त्रेण जनिताघातेन कांश्चित्कानपि गणान् देवीरोषजनितान्
पुष्पान् रणशूरान् भूतलं पातयामास । तथा खुरक्षेपैः अपरान् गणान् भूमौ भूतले पातयामास । 'शफं क्रीवे खुरः पुमान्' ।
स तथा अन्यान् लाङ्गूलताडितान् गणान् भूमौ पातयामास । 'पुच्छोऽस्त्री लसलाङ्गूलं' । स तथान्यांश्च शृङ्गाभ्यां विदारितान्
विषाणाभ्यां भेदितान् गणान् भूमौ पातयामास । 'दारिते भिन्नभेदितौ' ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कांश्चिदिति । खुरः कवर्गादिः ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कांश्चित्तुण्डेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

वेगेन कांश्चिदपरान्नादेन भ्रमणेन च । निःश्वासपवनेनान्यान्यापातयामास भूतले ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) वेगेन गतितारतम्येन । भ्रमणेन मण्डलाकारगत्या ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) तथा महिषः नादेन ध्वनिना कण्ठगर्जितेन अपरान् व्याकुलचित्तान् भूमौ पातयामास । सः तथा अ-
न्यान्यगणान् निःश्वासपवनेन निःश्वास एव पवनो वायुस्तेन परतयामास । सः महिषः तथा अपरान् गणान् भ्रमणेन परितो-
ऽप्रतः पार्श्वतश्च भूतले पातयामास । स तथा वेगेन जवेन कांश्चिदपरान्भूमौ पातयामास ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वेगेन कांश्चिदिति । वेगयुक्तभ्रमणेन । वेगो गतेः भ्रमणं मण्डलाकारगतिः ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वेगेनेति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

निपात्य प्रमथानीकमभ्यधावत सोऽसुरः । सिद्धं हन्तुं महादेव्याः कोपं चक्रे ततोऽम्बिका ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रमथा गणाः तेषामनीकं सैन्यम् ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) इष्य महिषासुरः महादेव्याः अभिकायाः प्रमथानाम् अनीकान् सैन्यानि प्रमथयान् निपात्य भूमौ नितरां पातयित्वा तस्याः सिंहं पचास्यं हन्तुं हिंसितुम् अभ्यधावत् आभिमुख्येन अधावत् । 'बहूभिर्ना बलं सैन्यं चक्रं चानी-कमस्त्रियाम्' । ततः प्रमथगणमथनतः सिंहं हन्तुमागमत् । ततश्च महिषमहासुरनिष्येऽतिवका भण्डिका कोपं चक्रे क्रांथं व्यधादित्याह । कोपं चक्रे ततोऽम्बिकेति ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निपात्येति । प्रमथाः गणाः २४ ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निपात्येति ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २३ ॥

सोऽपि कोपान्महावीर्यः खुरक्षुण्णमहीतलः । शृङ्गाभ्यां पर्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) महावीर्यः सः महिषासुरः खुरक्षुण्णमहीतलः सन् कोपात् कोपात् अग्रैकपादशक्तिपिण्डकृताप्रक्षो-धिभागः सन् उच्चैरभ्रैलिहान् पर्वतान् उच्चैरभ्रैलिहमुकुटमूर्धनि देव्यामुच्चैश्चिक्षेप च उच्चैरक्षेप्सीत् । अथवा उच्चैर्ननाद । नद अत्र्यक्ते शब्दे । गलगर्जेन चोच्चैश्चकार । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । बलं प्राणसामर्थ्यम् । महावीर्यसंपन्नः सर्ववान् महिषोऽनितरा-मिति यावत् ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सोऽपि कोपादिति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

वेगभ्रमणविभुण्णा मही तस्य व्यशीर्यत । लाङ्गूलेनाहतश्चाग्निः ग्रावयामास सर्वतः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्थरी) तस्य वेगभ्रमणाभ्यां विभुण्णा मही व्यशीर्यत विशीर्णा । कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य महिषस्य महासुरस्य वेगेन ज्वेन युक्तं भ्रमणं तेन विभुण्णा विशीर्षेण संपिष्टा मही व्यशीर्यत स्वयमेव विशीर्णा अभवत् । इ हिंसायाम् । क्वाट्टिः परस्मैपदी विपूर्वकोऽकर्मकः । इह तु अन्तर्भावितृण्यर्थविवक्षायां विशी-र्यते मेघः स्वयमेव । विशीर्यते सेतुः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तारि लङि रूपम् । किंच तस्य महिषस्य लाङ्गूलेन पुच्छेन आहत-स्ताडितोऽन्धिरर्णवः सर्वतः सर्वत्र पृथिव्यां सकलजनान् ग्रावयामास वारिममं चकार । तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसं-हयानम्' इत्यधिकरणं नसिः । यद्वा कर्मणि त्यज्जोपे पञ्चमी । सर्वतः सर्वा पृथ्वी प्राप्य ग्रावयामास मज्जयामासत्यर्थः ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वेगेति । विभुण्णा कुड्रेता व्यशीर्यतेति कर्मकर्तारि रूपम् । सर्वतः । सर्वविभक्तिस्तसिः । ग्रावयामास । जलेनेति शेषः ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वेगभ्रमणेति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) वेगेति । व्यशीर्यतेति कर्मकर्तारि तद्ध ॥ २५ ॥

धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डंखण्डं ययुर्धनाः । आसानिलास्ताः शतशो निपेतुर्नभसोऽचलाः ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्थरी) खण्डंखण्डमिति क्रियाविशेषणम् । ययुर्धनाः अना मेघाः आसानिलास्ताः निःआसवात-निहिस्ताः नभसः आकाशात् । अयु क्षेपणे ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) घनाश्च महान्तो मेघाः तेन महिषेण धुनाभ्यां शृङ्गाभ्यां विभिन्नाः विदारिताः सन्तः खण्डंखण्डं शकलशकलं ययुः प्रापुः । महिषेण धुतशृङ्गविदारिताः महान्तो मेघाः खण्डप्रकाराः खण्डसदृशाः सन्तः खण्डसादृश्यं ययुरि-त्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति अधिकृत्याल्पसादृश्ये-गुणवचनस्य द्विर्भावः । खण्डंखण्डमयुरिति तु पाठे 'कर्मधारयबहुत्-रेष' इति विकल्पेन कर्मधारयस्वातिदेशात् द्विरुक्तयोर्भागयोर्मध्ये पूर्वभागसंवन्धिन्याः विभक्तेर्लुक् । 'आसानिलास्ताः शतशो' 'आसानिलाहताः शीर्ष्णः' 'आसानिलास्ताऽविशीर्णा' इति पाठत्रयम् । तस्य महिषस्य रोषजाः आसा एव अनिलाः वायवः तैस्तः क्षिप्ताः अत एव विशीर्णाश्चूर्णीभूताः अचलाः पर्वताः नभसः सकृशात् निपेतुः निपतिताः । यद्वा आसानिलास्ताः

शतशः । शतशतं शतशः । 'सहस्रैकवचनाच्च बोधायाम्' इति शप्रत्ययः । यद्वा स्वासानिलाहताः शीर्णाः स्वासानिलैराहता-
स्ताडिताः इत्यनुसंधेयम् । शीर्णाश्चूर्णाभूताः ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) धुतेति । कम्पितेत्यर्थः । खण्डस्य खण्डा यस्यां क्रियायाम् । स्वासानिलेनाकाशं प्रत्यस्ताः क्षिताः
अचलाः पुनराकाशात्पेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) धुतगृहेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

इति क्रोधसमाध्मातमापतन्तं महासुरम् । दृष्ट्वा सा चण्डिका कोपं तद्वधाय तदाकरोत् ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) क्रोधसमाध्मातं क्रोधनोद्दीप्तम् ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) इति प्रायुक्तरीत्या क्रोधसमाध्मातं क्रोधाप्रियुक्तं क्रोधेन समन्तादाविष्टमासमन्ताद्विजृम्भितम् आ-
पतन्तम् अभ्यधावन्तं महिषं महासुरं दृष्ट्वा वीक्ष्य तदा तद्वधाय तं महिषं हन्तुं चण्डिकादेवी कोपम् अकरोत् । वध हिंसार्थः
इति । वधिः प्रकृत्यन्तरम् 'जनिवध्योश्च' इति वधिप्रहणादवसीयते । तद्वधायेति । तस्य वधनं वधः । भावं घञ् 'जनिवध्योश्च'
'अत उपधायाः' वृद्धभावः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । तद्वधं विधातुं कोपं क्रोधमकरोत्
अक्रुध्यत । चण्डि कोपं । चण्डते चण्डति वा चण्डिका ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इति क्रोधेति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । क्रोधेन समाध्मातं संतप्तम् ॥ २७ ॥

सा क्षिप्वा तस्य वै पाशं तं बन्धन् महासुरम् । तत्याज माहिषं रूपं सौजपि बद्धो महामृधे ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) तस्मेति । संबन्धलक्षणा षष्ठी । मृधे युद्धे ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) श्रियन्ते यस्मिन्वीराः मृधं युद्धं तत्र महति युधे सा चण्डिका देवी तावत् तस्य महिषस्य महा-
सुरस्य वधाय वै प्रतिद्वं वरुणादवासं पाशं पाशाख्यमायुधं क्षिप्वा प्रवर्तन्तं महिषं महासुरं बन्धन् । अथ स पाशावन्धमसहि-
षुर्माहिषं रूपं तत्याज अत्याक्षीत् । ततोऽनु स संत्यक्तमाहिषाकारो मायावित्वादित्य एव पशुः शार्दूलः खड्गः पोत्री वा प्रशस्तः
प्रथमशतपात्रीऽभूत् । अथ देव्या पाशेन सोपि वा बद्ध एवाभूत् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) संति । सा तस्योपांर पाशं क्षिप्वा तं बन्धन्वेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सा क्षिप्वेति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) सा क्षिप्वेति । तस्य पाशं बन्धनायेति शेषः । तस्य तस्मिन् । संबन्धसामान्ये षष्ठी वा ॥ २८ ॥

ततः सिंहोऽभवत्सद्यो यावत्तस्याम्बिका शिरः । छिनत्ति तावत्पुरुषः खड्गपाणिर्दृश्यत ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) ततः महिषादिरूपपरित्यागादनन्तरं सः महासुरः भायावित्वात्सद्यः सद्यदि देव्या समं योद्धे सिंहो-
ऽभूत् । ततः अम्बिकादेवी तस्य मायामयसिंहस्य शिरः मूर्धनं यावत् यावता कालेन छिनत्ति छेत्स्यति तावत् तावत्वेव
काले स मायावो महासुरः खड्गपाणिः पुरुषः प्रादुर्भवन् अदृश्यत दृष्टः । देव्येति शेषः । यावच्छिनत्ति इति भविष्यति-
काले 'यावत्पुराणिपातयोर्लट्' छिदिर् द्वैधीकरणे रुधादिः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' । खड्गं पाणौ यस्य
स तथोक्तः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति च वक्तव्यम् ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तस्य सिंहीभूतस्य । अदृश्यत देव्येति शेषः ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंह इति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । छिनत्ति छेत्स्यति । 'यावत्पुराणिपातयोः' इति भविष्यति लट् ॥ २९ ॥

तत एवाशु पुरुषं देवी चिच्छेद सायकैः । तं खड्गचर्मणा सार्धं ततः सोऽभून्महागजः ॥ ३० ॥

(१ शुभवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) आशु शीघ्रम् । आश्वेव तं पुरुषं चिच्छेदेत्यन्वयः । सायकैर्बाणैः । खड्गचर्मणा सहितं पुरुषं खड्गं च चर्म च चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) ततः खड्गपाणेः पुरुषस्य दर्शनादनन्तरमेव देवी आशु सत्वरं सायकैराशुगैः खड्गचर्मणा सार्धं तं खड्गपाणिं पुरुषं कण्ठे चिच्छेद । खड्गं चर्म च पुरुषं च सायकैश्चिच्छेदेति सूचयितुं सार्धमित्युक्तम् । खड्गं चर्म च खड्गचर्म । सेनाहत्वादेकवद्भावः । तेन सार्धम् 'फलकोऽस्त्री फलं चर्म' चर्ममयं मात्राणां हस्तप्राप्तं फलकम् । ततः पुरुषरूपतः सकाशात् स महासुरः महागजोऽभूत् ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तं पुरुषं देवी आश्वेव । खड्गचर्मणेति समाहारद्वन्द्वः । तत्सहितं सायकैश्चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत एवाश्विति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३० ॥

करेण च महासिंहं तं चकर्ष जगर्ज च । कर्षतस्तु करं देवी खड्गेन निरकृन्तत ॥ ३१ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) स च महागजः करेण हस्तेन गुण्डादण्डेन तं प्रसिद्धं देव्या बाहनं सिंहं चकर्ष आकृष्टवान् जगर्ज च । बृंहितं चकार । 'बृंहितं करिगर्जितम्' । गर्ज शब्दे आदिः परस्मैपदी । गजः सिंहं चकर्षेति हि महासुरविनाशसूचक उत्पातोऽयम् । प्रसिद्धिर्बरीत्यात् । ततः देवी तु पुनः सिंहं कर्षतः आक्षिपतः आहरतः तस्य महागजस्य करं गुण्डादण्डं खड्गेन चन्द्रहासेन निरकृन्तत निष्कृष्य अच्छेत्सीत् । कृती छेदने परस्मैपदी । यदभ्यधुः । 'कृणोति कृन्ततीत्येते वेष्टने छेदने क्रमात्' इति । इह तु छान्दसमात्मनेपदम् । ऋषयश्छान्दसं पदमनुकुर्वन्ति । अन्यथा निरकृन्तदित्येव स्यात् । कर्षतस्तत्करं देवीति पाठे कर्षतो गजस्य स करः प्रसिद्धः तत्कर इति व्याख्या । इह स महासुरः प्राङ्महाहवक्षसः 'महिषोऽभूततो व्याघ्रः अजः पोत्री हरिः पुमान् । गजोऽथ महिषो भूयो मायावी स महामृषे' इत्येतदावेदयितुमाह ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) करेणेति । महासिंहं देवीबाहनं कर्षत इत्यस्य सिंहमित्यादि । निरकृन्ततेति छान्दसम् ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) करेण चेति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) करेणेति । गजेन सिंहाकर्षणं महासुरविनाशसूचक उत्पातोऽयम् । अकृतं त । कृती छेदने । परस्मैपदित्वेति तद्वर्षः ॥ ३१ ॥

ततो महासुरो भूयो माहिषं वपुःस्थितः । तथैव क्षोभयामास त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३२ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) वपुः क्षीरम् । आस्थितो गृहीतवान् । तथैव पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः गजरूपवपुस्त्यागादनन्तरं भूयः पुनरपि स महासुरः माहिषं वपुःस्थितः प्राप्तवान् सन् तथैव पूर्ववदेव प्राप्तवत् महिषः सन् त्रैलोक्यं क्षोभयामास क्षोभं प्रापयामास । तथैव स चराचरं त्रैलोक्यं लोकत्रयं क्षोभयामास । आश्रित इति श्रियुः सेवायां सेवानुसरणे गतिविशेषे इति कर्तरि क्तः । आस्थित इति पाठे तु आङ्पूर्वस्ति-श्रुतिः प्रतिज्ञानार्थः सकर्मकः । 'गत्यर्थकर्मकश्चिषशीह्रस्वास' इत्यादिना कर्तरि क्तः । वपुःस्थितः अङ्गीकृतवान् सन् त्रैलोक्यं क्षोभयामासेत्यर्थः । आस्थितेत्यविसर्गपाठे तु 'आङ्स्थः प्रतिज्ञाने' इत्यात्मनेपदम् । कर्तरि लङ् । 'स्थाध्वोरिञ्च' इत्याकारस्य इत्वं सिचः क्तिव् च । तेन गुणाभावः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । त्रैलोक्यं सचराचरम् इत्यत्र त्रयो लोका-त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्कार्ये व्यञ् । स इति छेदे तु स महासुर इत्यर्थः । चराश्च देवादयः । अचराश्च पर्वतादयः । चराचरम् । सर्वो द्वन्द्वो विभार्षकवद्भवति । चराचरात्मकं त्रैलोक्यं स महासुरः क्षोभयामासेत्यर्थः । यद्वा चराश्चाचराश्च चरा-चरास्तेः सहितं त्रैलोक्यं सचराचरं संभवात्स्वरूपाख्यान्ततो विशेष्यभावः । यद्वा त्रैलोक्यं क्षोभयामास । तत् कीदृशं चराचरं जगदात्मकमित्यर्थः । स महासुरः जगदात्मकं त्रैलोक्यं क्षोभयामासेत्यर्थः । यद्वा सचराचरं जगत्सामान्यमसहितं

प्रलोक्य क्षोभयामासेत्यर्थः । चरित्यर्थः । 'चारिण्यपतिवरीनां वा द्वित्वमध्याकवाभ्यासस्य' इति पञ्चाशच्च द्विभविऽभ्यासस्य च आगागमः । अविधिसामर्थ्याद्वलादिः शेषाभायः । अन्यथा आगागमदेशयोर्विशेषाभावादागमलिङ्गमपार्थक्यं स्यात् । 'चरिण्यु जङ्गमचरं त्रसमिन्नं चराचरम्' ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तथैव प्राग्गदेव ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो महेति ३३ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३२ ॥

ततः क्रुद्धा जगन्माता चण्डिका पानमुत्तमम् । पयो पुनः पुनश्चैव जहासारुणलोगना ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) क्रुद्धेति । तुरीयापि चण्डिका प्रधानहननरूपं कृत्वापि रजोगुणाविर्भावाभ्युपगमेन स्वस्या महालक्ष्मीत्वमापादितवतीति ध्वननाय मध्ये पानमाह । अत एवारुणलोचनत्वं मुखरागादिश्च युज्यते ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) पीयत इति पानं मधु ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । ततश्चैलोक्यक्षोभणादनन्तरं जगन्माता जगतां जननी जगद्धिता चण्डिकादेवी क्रुद्धा सती अत एव अरुणलोचना अरुणे रक्ते लोचने यस्याः सा । उत्तमम् अमृतं पानं मधु पुनः पुनः पयो । पा पाने । लीलया मध्येव पयो । पुनः पुनश्च जहासैव । बुद्धं तु न गणयामास । इमे हसने । लिट्तिापि णल् । पपाविति 'आत औ णल्' । वीरपानं चकारेत्यर्थः । 'वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनिःवारणं' वीराणां कर्तव्यं मय्यपानं वीरपानं 'मुहुः पुनःपुनः' शब्दमीक्षणमसङ्गत्समाः । 'घटायुतायुतोन्मानं मधु मांसोपदेशकम् । एकैकम्भस्मत्तत्त्वण्डी पपावत् रणोत्सवे' ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । महिषस्य शिवावतारत्वेन जायमानदथादिविच्छेदायाश्च गद्यपद्यं पानं मयम् । कर्मणि ल्युट् । पानादरुणलोचना पुनःपुनर्जहासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः क्रुद्धेति ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३३ ॥

ननर्द चासुरः सोपि बलवीर्यमदोद्धतः । विषाणाभ्यां च चिक्षेप चण्डिकां प्रति भूधरान् ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) बलं शारीरं सामर्थ्यम् । वीर्यम् उत्साहः । ताभ्यां यो गर्वः मदः । उद्धतः उद्विक्तः ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) क्लेन सामर्थ्येन । वीर्येण प्रभावेन तेजसा । मदेन हर्षेण गर्वेण च उद्धतः अविनीतः निर्भर्त्तुः । उत्कटः स महिषः असुरोऽपि ननर्द च कण्ठगर्जनं चकार । 'नर्दं गर्दं शब्दं' चण्डिकां प्रति भूधरान् गिरीन् विषाणाभ्यां शस्त्राभ्यां चिक्षेप प्रक्षिप्तवान् । 'अविनीतः ममुद्धतः' । 'म्यौत्थसामर्थ्यसंगेभु बलं ना काकसीरिणोः' । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननर्दति । बलं शारीरम् । वीर्यमुत्साहः । ताभ्यां मदो गर्वः ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ननर्द वेति ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननर्दति । बलं शारीरशक्तिः । वीर्यम् उत्साहशक्तिः । ताभ्यां मदो गर्वस्तेनोद्धतः 'विषाणं दन्तशस्त्रयोः' । श्लयमरः ॥ ३४ ॥

सा च तान्प्रहितास्तेन चूर्णयन्ती शरोत्करैः । उवाच तं मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरम् ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) लक्ष्म्याः सुरायाश्च मादक्त्वेन साम्याच्च । 'सहत्या (?) वा एतद्देवताया रूपं यन्मधु' इति ध्रुतेश्च मदेन सुराजन्येन उद्धूतः अतिशयितो मुखस्य रागो रक्तिमा यत्र । आकुलान्वस्पष्टाक्षराणि च यस्मिन्कर्मणि तत् ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) मदेन उद्धूते मुखरागो यस्याः सा । आकुलाक्षरम् अव्यक्तवर्णं यथा स्यात्तथा ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सा चण्डिका तेन महिषेण महाभूरेण प्रक्षिप्तान् क्षिप्तान् तान् भूधरान् गिरीन् शरोत्करैः शराणाम् उत्करैः उत्क्षेपैः प्रक्षेपणैः चूर्णयन्ती निःशेषयन्ती सती महिषासुरं मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरं यथा स्वास्तथा उवाच । मदान्मधुपानजादुद्धूतो मुखे रागः तेनाकुलान्वस्पष्टाक्षराणि वर्णा यस्मिन्कर्मणि वचने तन्मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरम् । किंवाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकैकत्वं च वक्तव्यम् । यद्वा मदोद्धूतमुखरागा देवी मदेन मधुपानजेन उद्धूतो जातो मुखे रागः कषायभाजो यस्याः सा तयोक्ता । आकुलाक्षरमिति क्रियाविशेषणम् । आकुलानि व्यामिश्रिताति अस्पष्टानि अस्पष्टाणि यस्मिन्कर्मणि तत् आकुलाक्षरम् अस्पष्टाक्षरम् ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सा चेति । मदेनोद्धतः अतिशयेन जातो मुखे रागो यस्याः सा । आकुलाक्षरमिति यत्नं क्रियाविशेषणम् । मयस्वभावोऽयम् ॥ ३५ ॥

(५ अगच्छन्त्यन्त्रिका) सा च तानिति ३६ ॥ ३५ ॥

(६ वंशोज्जारः) मदेनोद्धतो यो मुखरागस्तेनाकुलान्वधराणि यस्याः क्रियायां तथोवाच मदेनोद्धतमुखरागेति देवी-विशेषणं प्रपञ्चयद् ॥ ३५ ॥

देव्युवाच ।

गर्जं गर्जं क्षणं मूढं मधुं यावत्पिबाम्यहम् । मया त्वयि हृतेऽग्रेव गर्जिष्यन्त्याशु देवताः ॥ ३६ ॥

(१ गुणवती) मधुं यावत् पिबामि लब्ध्वायेवमितिहा यावत्पिबामि । मया लब्ध्वा । 'इन्द्रो लोकमाता मा' इति कोशात् ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्थी) गर्जं गर्जंति सञ्जनेन पुनरुक्तिः । आशु दीप्रम् ॥ ३६ ॥

(३ शास्त्रमयी) अत्र आकुलाक्षरमुवाचेत्युक्तत्वात् गर्जं गर्जं इत्येवं प्रतिपत्तं व्यत्यस्ताक्षरं देव्युक्तम् । अत्रिणा तु तस्य-रक्षत्यर्थसंगत्या प्रणीतम् । 'रे मूढ हे अतः त्वं क्षणं नागतं गर्जं गर्जं । यावत्तु मधुं पिबामि यावता क्षणेन मधुं पास्यामि तावन्तं क्षणं त्वमपि कण्ठगर्जने कुङ्कुद । तावन्तं तयायुः । ततः क्षणान्तरे मया त्वयि महिषासुरे हृते व्यग्रकृते सति अथ अत्रिप-समासभूमायेव । अत्रिवास्मिन्नेव क्षणेऽवसरे वा आशु अधिकम्बितं देवताः इत्यादयो देवाः गर्जिष्यन्त्यागम्यन्तां यास्यामि । एति वाद्ये लट् । पिबामीति । या यावे भयित्यनि फाट् 'यावत्पुरा' इति लट् । 'अत्रै मृदयथाजानमुख्येवैवथा-विद्याः' ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । गर्जं गर्जंति सञ्जनेन द्विरुक्तिः । मदेन च पिबामीति पूर्व-प्रादित्युक्तिः । मया त्वं प्रति कम् इति न दोषः ॥ ३६ ॥

(५ अगच्छन्त्यन्त्रिका) देव्युवाचैक इति । देव्युवाचेति एकां सम्प्रः । तथाहि 'देव्युवाच' आद्या ३० । 'गर्जं गर्जंति' आगरे इति । तथाहि 'गर्जं गर्जं क्षणं मूढं' इति अपरोऽप्यः ओक्त्वो भग्भः ३८ ॥ ३६ ॥

(६ वंशोज्जारः) गर्जंति । गर्जं गर्जंति 'निष्पत्ती' इति गीमःपुन्ये जितम् । पिबामि पास्यामि । 'यावत्पुरा' इति लट् ॥ ३६ ॥

अचिरुवाच ।

एवमुक्त्वा समुत्पन्नं ताकटा तं महासुरम् । पारेनाक्रम्य कण्ठे च शूलैर्नेममताडयत् ॥ ३७ ॥

(१ गुणवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्थी) पारेनाक्रम्य । पुष्टे इति दोषः ॥ ३७ ॥

(३ शास्त्रमयी) सा देवी एवमुक्त्वा समुत्पन्नं जातुम् तं महिसासुरम् आकटा आकटयतां मती एनं महिषं महा-सुरं कण्ठे च कण्ठप्रवेश एव एकेन पादेन उचितेनाक्रम्य हतैन आयुधेन अताडयत् । तड आघाते सुरादिः । आकटा । इह तु 'गर्जं गर्जंति' इत्यादिना कर्तारः क्तः । एतन्निष्पत्त्यादिशो रूपमिदम् । 'एवमोऽप्यनरत्त्वाम्' ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अचिरुवाच । एवमिति । समुत्पन्नं कर्तुं कृत्वा तं सा आकटा अथ एनं पारेनाक्रम्य रटंयत् । कण्ठे हतैनाताडयदित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५ अगच्छन्त्यन्त्रिका) अचिरुवाचेति 'अचिरुवाच' इत्यर्थः सम्प्रः ३९ । पुनश्च ओक्त्वोऽप्यनरत्त्वामिति । गुणवतीऽपि ओकामा पञ्चकं पञ्चकोकत्वा सम्प्रः इति । तथाहि एवमुक्तेति ४० ॥ ३७ ॥

(६ वंशोज्जारः) ॥ ३७ ॥

ततः सौऽपि पदाक्रान्तस्त्वया मिजमुत्पाततः । अर्धमिष्कात्तं पृषाति देव्या वीर्येण संवृतः ॥ ३८ ॥

(१ गुणवती) ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्थी) ततस्तान् मिजमुत्पात आत्ममुत्पात । ततः शूलनाडनात् हेवीः अर्धमिष्कात्तः मिःसुतावीर्यावः तथा देव्या वीर्येण कामध्वेन अत्यतिशयेन संवृतः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं स महिषासुरः तथा देव्या पदा पादेन आक्रान्तः शूलेन ताडितः सप्तपि ततस्तस्माभिज-
मुखादतमीयात् महिषवक्रात् संकाशात् अर्धनिष्क्रान्त एव अर्धेन शरीरेण निर्गतः देव्या वीर्येण बलेन सामर्थ्येन संवृतः संछादितः
स्मिमत आसीत् । तथैवास न संपूर्णो निष्क्रान्तः । अर्धनिष्क्रान्तः अर्धेन वा निष्क्रान्तः अर्धनिष्क्रान्तः ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तथा पादाक्रान्तः द्वां श्रुतोपि सः ततः शूलताडनोत्तरं ततः महिषस्वरूपीयात् निज-
मुखादर्धनिष्क्रान्तः निःश्रुतार्धकाय एव देव्या वीर्येण अति अतिशयेन संवृतः परिवद्धः निष्क्रामितुं नाशकदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः सोऽपीति ४१ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

अर्धनिष्क्रान्त एवासौ युद्धयमानो महासुरः । तथा महासिना देव्या शिरश्छित्त्वा निपातितः ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) तथा देव्या मधुपानेन परिणता राजसी लक्ष्मीस्तया निपातित इत्यर्थः । शिरश्छेदोत्तरमपि युद्धयोः
पुराणान्तरेषु द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्थरी) एवं च 'शिरश्छेदोद्भवं तद्दानवं खड्गपाणिनम्' इत्यादिविशेषः कल्पान्तरीण इति प्रतीयते ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) असौ महासुरः महिषवक्रात् अर्धनिष्क्रान्तः शरीरस्याध्वेन निर्गतः युध्यमान एव युद्धं कुर्वाण एव
तथा देव्या भगवत्या महासिना मण्डलाग्रेण शिरः तस्यासुरस्योत्तमाङ्गे छित्त्वा भूमौ निपातितः । शरीरस्यार्धः निष्क्रान्तः ।
विशेषणसमासः । शरीरस्याध्वेन वा निष्क्रान्तः अर्धनिष्क्रान्तः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । न बहुव्रीहिः । अर्धो
निष्क्रान्तो देहभागो यस्य सोऽर्धनिष्क्रान्तः इति बहुव्रीहौ वातादिष्विति निष्ठान्तस्य परनिपातः । नात्र 'अर्धं नपुंसकम्' इति
समासः । अर्धनिष्क्रान्तस्येति विग्रहप्रसङ्गात् ॥

'एवं स महिषो नाम सैन्यः समुद्गणः । त्रैलोक्यं मोहयित्वा तु तथा देव्या विनाशितः ॥ ४० ॥'

एवमुक्तरीत्या महिषो नाम प्रसिद्धः स महासुरः सैन्यः सैन्यसहितः समुद्गणः सुहृद्वगणसहितः त्रैलोक्यं त्रीन्लोकान्
मोहयित्वा मोहं दुःखं प्राप्तवान् । ततो युद्धं कुर्वाणो देव्या तथा भगवत्या तु विनाशितः विनाशे प्रापितः । 'महाकाल्या
निपातितः' इति क्वचित्पाठः । महान्कालः उग्रः तत्पत्न्या महती काली दुर्गा तथा वा निपातितः । परासुः क्रतुः ॥

त्रैलोक्यस्थैस्तदा भूतैर्महिषं विनिपातिते । जयेत्युक्तं तदा सर्वैः सदेवासुरमानुषैः ॥ ४१ ॥

तदा तस्मिन्समये देव्या महिषे महासुरे विनिपातिते सति त्रैलोक्यस्थैः सर्वैः पुरुषैः देवीं प्रति जयेति लोकोत्कर्षेण
वर्तस्वेत्युक्त्वा । कीदृशैः त्रैलोक्यस्थैः सर्वैः पुरुषैः । सदेवासुरमानवैः देवाः स्वर्लोकसज्जानः इन्द्रादयः । असुराः पाता-
ललोकसज्जानो बलिप्रभृतयः । मानवाः भूलोकसज्जानो ब्राह्मणादयः । तैः सहिताः तैः । पुनः कीदृशैः । त्रैलोक्यस्थैः तदा
भूतैः तस्मात् महिषासुरात् आभूताः पीडां प्राप्नुवंतः तैः 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' भूमासावात्मनेपदी चुरादिः 'आभूषाद्वा' इति
णिजभावपक्षे कर्तरि क्ते रूपम् । योगविभागात्समासः । इत्थंभूतेति निर्देशाद्वा ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अर्धेति । एवं च शिरश्छेदोद्भवं तं दानवं खड्गपाणिनमिति विशेषः कल्पान्तरीय इति
बोध्यम् ॥ ३९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) अर्धनिष्क्रान्त इति ४२ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३९ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत् । प्रहर्षं च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ननाश पलायितम् । अत्र कृपिद्वयं यथास्थानमपेक्षितमेव । दैत्युक्तिरनपेक्षितैवास्तीति दिक् ॥ ४० ॥

(२ चतुर्थरी) हाहाकृतं कृतहाहाशब्दम् । सर्वमित्यवशिष्टाभिप्रायेण ननाश पलायितम् । प्रहर्षं हर्षोद्वेगं परं निर-
तिशयं जग्मुर्लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) ततो महिषमर्दनानन्तरं यत्किञ्चिद्दैत्यसैन्यम् अवशिष्टम् अल्पं स्वल्पं तदपि हाहाकृतं हाहा इति
संसभ्रमं दीनभावेन कृतम् आहितं तत् ननाश । गदा अदर्शने । अर्दनमभावः । अदृष्टमभूत् । किञ्च देवतानां गणास्तु सकलाः
सर्वेऽपि परमुत्कृष्टं प्रहर्षं संतोषं जग्मुश्च प्राप्तवन्तः । 'हा विषादशुगतिषु' । चापले द्वे भवतु इति वक्तव्यम् । संभ्रमेण
प्रवृत्तिश्चापलम् । हाहा इति संभ्रमप्रवृत्त्या दीनत्वेन कृतमनाथं ननाश । दैत्यसैन्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । ननाश पलायितम् । हाहिति कृतं येनेति संभ्रमविशेषणम् ॥ ४० ॥

१ अयं श्लोको न पाठान्तर्गतः केवलं शान्तनवीकारेणैव व्याख्यात इति मध्ये निवेक्षितः ।

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो हाहेति ४३ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । ननाश पलायितम् । णश अदशने ॥ ४० ॥

तुष्टुस्तां सुरा देवीं सह दिव्यैर्महर्षिभिः । जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सार्वर्णिके० महिषासुरवधस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४१ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्यानं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) दिव्यैर्दिवि भवैः । महर्षिभिर्नारदादिभिः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे चतुर्धरीटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) अथ तां देवीं सुरा इन्द्रादयः दिवि भवैः दिव्यैः महर्षिभिः सह राहिनास्तुष्टुः स्तुतवन्तः । सुराश्च दिव्यमहर्षयश्च देवीं स्तुतवन्त इत्यर्थः । अथ गन्धर्वपतयश्च जगुः हाहाहूहूप्रभृतयो गन्धर्वा गायनाः तेषां पतयो गायनविनक्षणास्तुम्बहप्रभृतयः गीतवन्तः । ग शब्दे लिट् । अथाप्सरोगणाश्च अप्सरसां गणाश्च ननृतुः उर्वशीप्रभृतयः स्वर्गवाराजनाः अप्सरसः तासां गणाः नृतवन्तो देवीं विजयमहोत्सवं । नृती गात्रविक्षेपे । लिट् उभ् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजप्रीतोमरान्वयश्रीमदुद्धरणामजश्रीशान्तनुचक्रवर्तिरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां महिषासुरवधविशुद्धलक्षितस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टा) तुष्टुर्इति । सुरा इन्द्राद्याः । दिव्यैर्ब्रह्मादिभिः महर्षिभिश्च सह तुष्टुर्इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति शिवभट्टसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतं सप्तशतीव्याख्यानं महिषासुरवधं । नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टुस्तामिति ४४ ॥ चतुश्चत्वारिंशतिस्तु सर्वे मन्त्रास्तृतीयकं इति । तु पुनः तृतीयकं अध्याये सर्वे मन्त्राः चतुर्भिरधिकाश्चत्वारिंशतिः स्युरिति शेषः । चतुर्दशाधिकत्रिंशतिः स्युर्गित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमगीरधिविरचिता रामशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां जगच्चन्द्रचन्द्रिकायां टीका संपूर्णा ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥ इति श्रीदंशोद्धारव्याख्यानसप्तशतीटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

ऋषिरुवाच ।

शक्रादयः सुरगणा निहतेऽतिवीर्यं तस्मिन्दुरात्मनि सुरारिबले च देव्या ।

तां तुष्टुः प्रणतिनम्रतिरोधरांता वाग्भिः प्रहर्षपुलकोद्गमचारुदेहाः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) शक्रादय इति मर्षाणांमुपलक्षणम् । उभयधामभ्येतदृष्टत्वात् । 'महिषान्तकरीतूक्तं इष्टं देवैर्महर्षिभिः' इति तन्त्रान्तरात् । तस्मिन् महिषासुरे तां महालक्ष्मीं प्रणतिभिर्नम्रा शिरोधरा प्रीता अंसी च येषां ते । पुलकाद्गमनं रोमाश्चाविर्भावेन चारवः कण्टकिता इव देहा येषाम् ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) (ततः सुरगणाः सर्वे देव्या इन्द्रपुरोगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे ॥ १ ॥ ततोऽनन्तरम् इन्द्रमुख्या देवाः महिषासुरवधादनन्तरं देवीस्तुतिं कर्तुम् आरेभिरे उद्यमं चक्रुः ॥ १ ॥)

शक्रादय इति । तस्मिन्महिषे सुरारिबले दैत्यसैन्ये देव्या निहते सति सुरगणास्तां देवीं वाग्भिस्तुष्टुर्इत्यन्वयः । देवा इति पाठः । सुरगणाः देवाः क्रीडायुक्ता इति योज्यम् । शिरोधरा प्रीता । अंसी स्कन्धौ (बाहुमूर्धनश्च) प्रणत्या नम्राः शिरो धरांता येषां ते । प्रहर्षपुलकोद्गमः प्रहर्षजनितरोमोत्थानं तेन चारवो देहा येषाम् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) ऋषिरुवाच सुमेधा ऋषिः सुरथं राजानं प्रति वाक्यमुक्तवान् ।

ततः सुरगणाः सर्वे देव्या इन्द्रपुरोगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे ॥ १ ॥

चण्डिकया रणे महिषासुरे निहते सति ततोऽनन्तरम् इन्द्रपुरोगमाः शक्रमुखाः सर्वेपि सुरगणाः देव्याः स्तुतिं कर्तुमारेभिरे उपकान्तवन्तः । रम रामस्ये । आत्मनेपदे लिङि पुरो गच्छति पुरोगमः । इन्द्रः पुरोगमः अग्रेसरो येषां ते तथोक्ताः । 'पुरोगमः पुरोगामी' । रणे देव्या चण्डिकया तस्मिन्नतिवीर्यं सुरारिबले महिषासुरसैन्ये च तस्मिन्नतिवीर्यं दुरात्मनि महिषासुरे च निहते

वक्षिते सति प्रणतिमन्त्रशिरोधराः प्रहर्षपुलकोद्गमकादेहाः शक्रावयः सुरगणाः तां देवीं वाग्निभः तुष्टुः स्तुतवन्तः । वीर्यं बलं प्रभावश्च । प्रणतिभिः नद्याः शिरोधराः शिरोधयः कंधराः प्रीवाः अंसाः स्कन्धा भुजशिरोति न येनां ते तथोक्ताः । धरन्ति धराः शिरसां धराः शिरोधराः प्रहर्षेण प्रमोदेन पुलकाः रोमाश्वाः तेषाम् उद्गमः प्राहुर्मात्रः तेन वारवः मनोरमाः देहाः येनां ते तथोक्ताः । वाग्निभिरिति अनुर्थिभिः वागीभिः । यद्वाच्यं 'अनुर्थी शब्दानां प्रकृतिः' 'जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः प्रव्यशब्दाश्च' 'अनुर्थी' इति । अन्ये त्वाहुः । 'द्रव्यं गुणं क्रियां जातिमाहुः शब्दाश्चतुर्विधाः । बह्वच्यया प्रयुक्ताः स्युः संज्ञाशब्दस्तु पञ्चमः' । अग्रे त्वाहुः । 'वैखरी दाम्निपतिर्मध्यमा ध्रुतिगोचरा । योतितायां च पश्यन्ती सूक्ष्मा चाभ्यनपायिनी' इति अनुर्थी वायुच्यते । शब्दान्तं निष्पत्तिर्यस्याः सा दाम्निपतिः षट्पादार्थस्या बाहू वैखरी इत्युच्यते । ध्रुतिगोचरा भोजमाद्या बाहू मध्यमे-
त्युच्यते । योतितः अर्धो यथा सा योतितायां ज्ञानरूपा बाहू पश्यन्तीत्युच्यते । अनपायिनी मन्त्ररूपा बाहू सूक्ष्मेत्युच्यते ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टुः सुरा इत्युक्तं तां स्तुतिमाह । ऋषिदत्ताय । शक्रावय इति । तस्मिन्महिषासुरे देव्या नि-
हते इत्यन्वयः । शिरोधरा प्रीवा अंसाः स्कन्धाः । पुलकाः रोमाश्वाः ॥ १ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चित्रिका) अथ अनुर्थीध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रप्रहंमभिभाग उच्यते । आद्य ऋषिदत्तायेति शक्राया-
न्लोकात्मप्रकाः । बह्विद्या इति । आद्यः प्रथमः ऋषिदत्तायेति ऋषिदत्तायैत्याह्वयं मन्त्रो वर्तते १ । शक्रायाः शक्रावयः
सुरगणा इत्येवमाद्यः लोकात्मप्रका लोकात्म मन्त्राः यद्बुद्धिः । यद्बुद्धिः किंशक्तिरित्यर्थः । शक्रावय इति २ ॥ १ ॥

(६ वृक्षोच्चारः) शक्रावय इति । गुरावयं च देवा इति पाठे देवाः कीदृशयुक्ताः इति बोध्यम् । प्रणया आनतं
शिरोधरासं प्रीवास्कन्ध येनां तं । अंसाद्वद्व्याऽत्याक्षरार्थेन पूर्वप्रयोगस्याऽभिरुच्यतेपरनिपातः ॥ १ ॥

देव्या यया तत्तमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।

तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताः स्म विधातु शुभानि ता नः ॥ २ ॥

(१ शुभशर्ती) ॥ २ ॥

(२ अनुर्थी) इदं जगत् प्रभावम् आततम् अभिव्याप्तम् आत्मशक्त्या निःशेषोपाधिकसमाप्तम् । निःशेषोपाधिकः । कर्मे
तर्हि अस्या मूर्तिमत्त्वम् इत्याह । निःशेषेति । निःशेषदेवगणस्य शक्तिसमूहाय सामर्थ्योपपत्त्याय मूर्तिः विप्रहो यस्याः 'मूर्तिर्दे-
वरिप्रह' । देवगणैर्हि प्रागु आतत्परः प्राप्तिता सती शक्तिरासीत् । यद्वा तत् प्रपञ्चितम् । तुष्टुमित्यर्थः । आत्मशक्त्या निज-
प्रभावेण निःशेषदेवगणस्य शक्तिसमूहः तैर्जोशाप्रत्यय एव मूर्तिः काशी यस्याः तथा । भक्त्या संश्लेषकभावस्वीकार-
पुरःसरं मन्त्रीभावेन नताः प्रणताः स्म । स्म इत्यन्वयः स्मः इत्यर्थः । पादपूरणे वा छात्रोदुरोधात् छत्रविसर्जनीयं वा ।
अम्बिका मोडस्माकं शुभानि विधातु ॥ २ ॥

(३ शास्त्रमन्त्री) निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या यया देव्या आत्मशक्त्या जगत्तया इदं जगत् प्रपञ्चितं ताम् अखि-
लदेवमहर्षिपूज्याम् अम्बिकां चण्डिकां देवीं भक्त्या आनताः स्म । सा मोडस्माकं शुभानि विधातु करोतु । 'तु हि न स्म इ धि
पादपूरणे' । निःशेषाः सर्वे देवाः तेषां गणाः तेषां शक्तयः तासां समूहाः ते एव मूर्तयो यस्याः सा तथोक्ता । अखिलाः
सर्वे देवा महर्षयश्च तैस्तेष्व पूज्यां पूजनीयाम् । आनताः सर्वे भक्तिप्रहः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्येति । आततं व्याप्तं तत् तुष्टुं च निःशेषदेवगणशक्तीनां समूहनाथं तुष्टुं च तच्छक्तिसमूह
एव तैर्जोशाप्रत्यय एव च मूर्तिर्विप्रहो यस्यास्तथेत्यर्थः । समूह इति भाष्ये कः । नताः स्मिन्मन्त्रे 'वा नरे' इति विसर्गस्य
तः ॥ २ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चित्रिका) देव्या ययेति ३ ॥ २ ॥

(६ वृक्षोच्चारः) देव्येति तत् व्याप्तं तुष्टुं वा । अशेषदेवगणानां शक्तिसमूहाय सामर्थ्योपपत्त्याय मूर्तिर्देव्याः ।
निःशेषदेवगणानां शक्तिसमूह एव मूर्तिर्देव्या इति वा । स्मेति छात्रोदुरोधात् विसर्गजीवः । स्मः इत्यर्थेऽन्वयः वा पादपूरणे
वा ॥ २ ॥

यस्याः प्रभावमनुलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च ।

सा चण्डिकारिखलजगत्परिपालनाय नाशाय बाहुभनयस्य मर्ति करोतु ॥ ३ ॥

(१ शुभशर्ती) ॥ ३ ॥

(२ अनुर्थी) प्रभावः प्रकृतं स्वभावम् अनुलम् अन्वयसाधारणं बलं सामर्थ्यं च वक्तुं वर्णयितुं न शक्यं न वर्णासा इत्य-

१ 'बाहुभनयस्य' इति मागीजीभट्टीसंमतः पाठः ।

भवः । अशुभम् अकल्याणम् भयं भाविदुःखप्रतिबंधानजमस्तुलम् । अशुभभयस्य नाशाय न्येत्यन्यः । वैभाषिक एवमज्ञातः । अशुभा दैत्यास्तैर्भ्यो भयं तस्य नाशायैति शान्त्यः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) यस्याः देव्याः अतुलम् अनुपमं प्रभावं बलं च बलं साकारेण वर्णयितुं प्रकाशयितुं शक्यः भगवान् स-
र्वैश्वर्यसंपन्नः अनन्तः विष्णुः हृदयं नाकं न हि समर्थः । हि प्रसिद्धमेतत् । सा चण्डिका देवी अखिलजगत्परिपालनाय अ-
शुभभयस्य च नाशाय मतिं करोतु । अखिलं जगत् पालयितुम् अशुभेभ्यो भयं नाशयितुं च स्वयं स्नातं दत्तावधानं करोतु ।
प्रभावः प्रभुत्वम् । 'स्वीत्यसामर्थ्यसिद्धये तु बलम्' । असुरभयस्य इति पाठः । अशुभभवस्येति पाठे भयः उदयः ॥ ३ ॥

(४ मागोजीभट्टी) यस्या इति । यस्या अतुलं प्रभावं तेजः बलं वारीरं बलम् अनन्तः सदासास्त्रोपि प्रकाश सदापि
हरः सर्वशक्तिरपि नालं न पर्याप्ताः । असुरेभ्यो भयस्येत्यर्थः । समाहारे द्वन्द्वो वा ॥ ३ ॥

(५ जगन्मन्त्रमित्रिका) यस्याः प्रभावमिति ४ ॥ ३ ॥

(६ वंशोज्जारः) यस्या इति । अशुभभक्त्याणं भयं भाविदुःखप्रतिबंधानम् । समाहारे द्वन्द्वजनज्ञातः । अशुभमु-
क्तस्य भयस्येत्युत्तरपक्षो वा ॥ ३ ॥

या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः ।

भद्रा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा तां स्वी नताः स्म परिपालय देवि विश्वम् ॥ ४ ॥

(१ शुभवर्ती) कृतधियां 'पण्डितैर्पूतमानां च विद्वत्सु कृतबुद्धयः' इति गारगात् । कुलजनप्रभवस्य भद्राकुलोत्पन्न-
कुलजप्रभुत्वम् । स्मेति विसर्गलोपोऽभ्यर्थः वा ॥ ४ ॥

(२ अशुधरी) सुकृतिनां पुण्यशीलानां भवनेषु गेहेषु वा स्वयमात्मना पूर्वकृपावहरिण्यर्थः । श्रीः संपदिसाम्रगः ।
तथा पापात्मनां पापशीलानां भवनेष्वलक्ष्मीरित्यन्वयः । तथा कृतधियाम् अभ्याससंस्कृतात्तःकरणानां हृदयेषु अन्तःकरणेषु
बुद्धिः अध्यवसायः । यद्वा हृदये मनसि सुबुद्धिः स्वर्गावधारणार्थं ज्ञानम् । तथा सतां सत्यगामानाशिकानाम् आगमवीक्षितै-
र्तत्पर्यायवसायः भद्रा । कुलजनप्रभवस्य सुद्वसंतीनजन्मनो जनस्या करणीयाप्रवृत्तिलक्षणान्तःकरणगुणा लज्जा तां तथा-
विद्याम् । विश्वं जगत् ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सुकृतिनां पुण्यवती भवनेषु गेहेषु वा श्रीः संपत्तिरभूदिति भविष्यति स्वयं तां स्वी नताः
प्रणताः वयम् । अतस्त्वं सुकृत्यात्मकं विश्वं श्रीः सती परिपालय । हे देवि पापात्मनां भवनेषु वा अलक्ष्मीः अभूदिति भ-
विष्यति स्वयं तां स्वी नताः प्रणताः वयम् । अतस्त्वं पापात्मकं विश्वम् अलक्ष्मीः सती परिपालय । हे देवि कृतधियां शास्त्र-
जमितधियां ज्ञानिनां हृदयेषु वा बुद्धिः अभूदिति भविष्यति स्वयं तां स्वी नताः प्रणताः वयम् । अतस्त्वं कृताध्यात्मकं बुद्धिः
सती परिपालय । हे देवि सतां सज्जनानां हृदयेषु वा भद्रा सत्कर्मनिष्ठाऽभूदिति भविष्यति स्वयं तां स्वी नताः प्रणताः
वयम् । अतस्त्वं भद्रा सती सदात्मकं विश्वं परिपालय । हे देवि त्वं कुलजनप्रभवस्य सतां सज्जनानां कुलभूतस्य लोकस्य
हृदये वा लज्जाऽभूदिति भविष्यति स्वयं तां स्वी नताः प्रणताः वयम् । अतस्त्वं सत्कृत्यावधारणार्थं लज्जा लज्जा सती सत्कुल-
जनप्रवासात्मकं विश्वं परिपालय । स्वभावः पावपूर्णे । स्वयमभ्यवयम् । सुषु अन्नः शुभावहो विधिविहितम् कर्मणि मनने
परिपालने वा तत् । स्वयमिति क्रियाविशेषणम् । गर्तुसकलितम् ॥ ४ ॥

(४ मागोजीभट्टी) या श्रीरिति । पापात्मनां भवनेष्वलक्ष्मीः । कृतधियां निर्मलात्तःकरणानां हृदये बुद्धिः स्वर्गा-
वधारणार्थम् । सतां हृदयेषु भद्रा आस्तिक्यबुद्धिः । कुलजनप्रभवस्य सुद्वजन्मनो हृदयेषु लज्जा अकरणीयाप्रवृत्तिलक्षणान्तः-
करणवृत्तिविशेषः । नताः स्मेति प्राग्वत् ॥ ४ ॥

(५ जगन्मन्त्रमित्रिका) या श्रीरिति ५ ॥ ४ ॥

(६ वंशोज्जारः) या श्रीरिति । सुकृतिनां भवनेषु श्रीः पापात्मनां भवनेष्वलक्ष्मीरित्यन्वयः । कृतधियाम् अभ्या-
ससंस्कृतचित्तानां हृदयेषु बुद्धिरसद्वृत्तिसंपूर्वकस्तत्त्वाध्यवसायः । यद्वा हृदयेषु मनःसु बुद्धिः स्वर्गादिसाधनज्ञानम् । सज्जना-
शिकानां भद्रा आगमवीक्षितैस्तत्त्वमित्यर्थः । कुलजनप्रभवस्य सुद्वसंतीनजन्मनोऽकार्यकरणे लज्जा ॥ ४ ॥

किं वर्णयाम तव रूपमधिभ्यमेतत्तत्क चातिवीर्यमसुखकारि भूरि ।

किं चाह्वयेषु चरितानि तर्वाति यानि सर्वेषु देव्यसुरदेवगणाधिकेषु ॥ ५ ॥

(१ शुभवर्ती) किं वर्णयाम । तव रूपवीर्यचरितानि वानामगोचराणीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ 'तवाश्रुतामि' इत्यपि पाठः ।

(१ चतुर्धरी) एतच्च स्तुतिपरम् । वस्तुस्तुतिर्वाच्यं त्वमित्याह । किमिति । इदं त्वं रूपं स्वरूपं किं वर्णयामिति समर्थनायां पञ्चमी । असामर्थ्यं हेतुमाह । अचिन्त्यमिति । सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु अचिन्त्यम् अनिरूपणीयं मर्तो-
रकृष्टत्वादित्यन्वयायां । एतत्प्रसिद्धम् अतिवीर्यमनन्यसाधारणं सामर्थ्यं च त्वं किं वर्णयामेत्यन्वयः । प्राचीन एव हेतुः ।
भूरि प्रचुरम् । हे देवि यानि चाह्वेषु त्वं अति चरितानि अनन्यसमानि चेष्टितानि च किं वर्णयामेत्यन्वयः । इहापि स
एव हेतुत्वेन विपरिणमते । सु(स्व)चरितानीति वा पद(रि)च्छेदः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) असुराश्च देवाश्च असुरदेवाः । शाश्वतिकविरोधविवक्षायां तु असुरदेवम् । तेषामसुराणां च देवानां
च गणाः आदयो येषां मनुष्यादीनां ते तथोक्ताः तेषु । 'अजात्यदन्तम्' इत्यसुरशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । अजात्यदन्तत्वादन्य-
हितत्वाच्च । अमरदैत्यगणादिकेषु इति पाठः सम्भ्यः । हे देवि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु त्वं अद्भुतं रूपम् अचिन्त्यं मनसा-
पि चिन्तयितुं स्मर्तुम् अत्यशक्यम् एतत्त्वमनोहरं रूपं वाचा किं वर्णयामः । वर्णं वर्णक्रियायाम् । चुरादिलोडन्तं तत् ।
मनसापि स्मर्तुमशक्यं तत् वाचा किं वर्णयितुं शक्यं स्यादिति भावः । हे देवि त्वं भूरि अधिकम् असुरक्षयकारि अतिवीर्यं च
किं वाचा वर्णयामः । यन्मनसापि अचिन्त्यं स्यात् वीर्यं बलं प्रभावश्च । हे देवि सर्वेषु असुरदेवगणादिकेषु आह्वेषु संप्रा-
प्तेषु तवाद्भुतानि चरितानि वीरकर्मणि च किं वर्णयामः वाचा वाण्या यानि मनसापि स्मर्तुमशक्यानि ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एषा शापाततः स्तुतिर्वस्तुतत्त्वनिर्वाच्याऽस्तुत्यैवेत्याह । किमिति । असुरा देवाः । देवाः
शिवादयः । गणाः प्रमथाः । तत्प्रभृतिषु अचिन्त्यं सर्वैरकृष्टत्वादनिरूपणीयं तत्र रूपम् । अतः किं केन प्रकारेण वर्णयामः ।
च परं दैत्यनाशकारि भूरि वीर्यम् अति अत्युत्कृष्टम् । च परं युद्धेषु यानि चरितानि तान्यप्यति अत्युत्कृष्टानि । अतः किं
वर्णयामेत्यन्वयः । सर्वप्राचिन्त्या इति ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) किं वर्णयाम इति ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) किं वर्णयाम इति । लोडुतमवहुवचनम् । दन्त्यपाठे सुचरितानीति च्छेदः । यानि सर्वेषु असुरदे-
वगणादिकेषु अतिशयेन वर्तन्ते । अद्भुतानीति वा पाठः ॥ ५ ॥

हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषैर्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा ।

सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) दोषैः बुद्धिमान्यादिभिः अंशभूता । त्वेति शोपः । 'पादोऽस्य विच्चाभूतानि' इति ध्रुतः । अव्याकृता
नामरूपव्याकृत्यातः पौर्वकालिकी । अत एवाद्या ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) मूलप्रकृतिश्च त्वमेवेत्याह । हेतुरिति । त्वं समस्तजगतां हेतुः मूलकारणम् । तन्नोपपत्तिमाह । त्रिगु-
णिति । सत्त्वरजस्तमोमयीत्यर्थः । नन्वेवं रागादिसंबन्धः स्यान्न च सः । किन्तु सर्वकारणत्वमेवेत्याह । अपीति । त्रिगुणापि सती
दोषैः रागादिभिर्न ज्ञायसे । न त्रिषर्थीक्रियसे इत्यर्थः । एवमपि परिच्छिन्नतया सर्वकारणमप्यसीत्याह । हरिहरादिभिरिति ।
अथवा सर्वाश्रयेति कचित् तत्पुरुषेऽपि वाच्यलिङ्गता । सर्वाश्रयाः सर्व आश्रयो यस्या इति बहुव्रीहिः । कारणान्तरमप्यस्ती-
त्याह । अखिलमिति । इदमखिलं जगत् ब्रह्माण्डम् अंशभूतं त्वैकदेशाश्रितम् अनन्तब्रह्माण्डाधिकरणत्वात् । न त्वेवं विकारा-
गतिः । सांशत्वेन मूर्तित्वापत्तिरित्याह । अव्याकृतेति । षड्विधविकारहीनित्यर्थः । 'भूमिरापोऽनलो वायुः त्वं मनो बुद्धिरिव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति भगवद्गीतासु । हि यस्मात् त्वम् आद्या प्रकृतिः तस्याः विशेषणं परमेति । परः
परमात्मा मीयते जीवभावेनावच्छिद्यतेऽनयेति परमा । परो हि प्रकृतधर्माध्यासात् जीवभावेनाव्यवसीयते ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं त्रिगुणापि त्रयो गुणाः यस्यां सा सर्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः सत्त्वगुणा त्वं वर्णयन्ती
शक्तिः सती जगन्ति रक्षसि । रजोगुणा त्वं ब्राह्मी शक्तिः सती जगन्ति सृजसि । तमोगुणा त्वं मातृशरी शक्तिः सती जगन्ति
संहरसि । अत एव त्रिगुणाप्यसि । अत एव त्वं समस्तजगतां हेतुरसि । सर्जनयसंरक्षयसंहरणीयानि विविधानि जगन्ति
स्वर्गभूतालाभयानि तेषां त्वं हेतुरसि । हे देवि त्वं हरिहरादिभिरपि देवैस्तत्त्वतो न ज्ञायसे । मायारूपत्वात् । हे देवि त्वम्
अपारा अनवधिरनन्ता अन्तरहिता । हे देवि त्वं सर्वाश्रया सर्वः आश्रयो यस्याः सा तथोक्ता या आश्रयीते आश्रया सर्वस्या-
श्रया सर्वाश्रयापि । हे देवि इदमखिलं जगत् त्वैव अंशभूतं मायामयत्वाज्जगतः अंशरूपेण समत्वं निष्पन्नं समस्मांशत्वभूतत्वं
प्रापदिति वा अंशभूतम् । हे देवि त्वमव्याकृतासि केनापि न व्याकृतासि पदेन वाच्येन वा । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति श्रुतेः । त्वं च विशात्वेन परब्रह्मतत्त्वमेव । यद्वा हे देवि त्वम् अव्याकृतासि केनापि प्रकाशितासि । पर-
प्रकाशित्वानभ्युपगमात् ब्रह्मस्वरूपस्य स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । तस्य त्वं च परब्रह्म तत्त्वमेव स्वयं प्रकाशमानमनतिशया-
नन्विष्टपुण्यमसीत्यर्थः । यद्वा हे देवि त्वमव्याकृतासि अव्याकृतासि । केनापि न हिंसितासि । कृष्णं हिसायां स्वादिः । त्व-

मेव तु युद्धे हितान्वयाकृणोपि व्याहंसि । यदन्यथुः । 'हिसाकरणयोः स्वादौ कृणोति कृणुते कृचः । करोति कुरुते द्वे द्वे संबधेते पदे क्रमात्' इति । अव्याकृता हि परमा इति पाठे तु हि यस्मात् हे देवि त्वं परमा परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीः ततः अव्याकृता अः विष्णुः तेन व्याकृता उरसि स्थापिता लोकेषु वा व्याकृता व्यवस्थिता । यद्वा हे देवि हि यस्मात् तव समस्तरोमकूपेषु निज-रश्मीन् दिवाकरो ददौ । अतस्त्वम् अव्याकृतासि अविना मूर्त्येण आत्ममन्तात् कृतायि तेजोभिनिर्मितायि । अत एव त्वं परमा परा श्रेष्ठा मा तेजोलक्ष्मीः । 'अवयः शैलमेषार्काः' । यद्वा 'अव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाया' । हे देवि हि यतः त्वं जगतामाया मूलभूता । अतः सृष्टेः प्राक् केवलैवेति अव्याकृता सत्त्वरजस्तमोगुणानुदयान् भेदप्रत्ययानुदयात्स्वत्वादिना अपृथक्कृता सांख्यदर्शनप्रसिद्धा परमा प्रकृतिः प्रधानाख्यासि । इयं देवी सांख्यमते प्रकृतिराख्याता । वेदान्तिनस्तु तामनिर्वचनीयामात्ममायाभ-नादिमविद्यामाहुः । शाब्दिकास्तां शब्दशक्तिमाचक्षते । तान्त्रिकास्तां कर्मणामपूर्वोत्पादनमाभ्यर्थ्यलक्षणां फलशक्तिमाहुः । तात्त्विकास्तां च स्तुता(?) चावसिति गिद्धिभिदा माहुः । शैवास्तां शिवशक्तिमाहुः । वैष्णवा विष्णुमायां तामाहुः । शाक्तास्तु तां महामायायानादिमादिमां शक्तिमाहुः । पौराणिकास्तु तां देवीमाहुः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मूलप्रकृतिस्त्वमेवेत्याह । हेतुरिति । त्वं समस्तजगतां हेतुर्मूलकारणम् । तत्र हेतुः । यतः त्रि-गुणा सत्त्वरजस्तमोयुता । नन्वेवं रागादिसंयन्धेन सर्वकारणं न स्यादत आह । अपीति । त्रिगुणापि दोषैः रागादिभिर्न ज्ञायमे न विषयीक्रियमे । यद्वा दोषविशिष्टा केनापि न ज्ञायमे । तदभावादित्यर्थः । नन्वेवं परिच्छिन्नतया सर्वहेतुत्वं न स्यादत आह । हरेरहारादिभिरप्यपारा अज्ञाता । परिच्छेदाभावादित्यर्थः । तत्र हेतुः । सर्वाश्रया सर्वमाश्रयं यस्याः सा । कार्यं हि कारणमाश्रयते । सर्वत्र वर्तमाना च । यत एव जगत् तत्वांशभूतं सर्वसमष्टेर्ब्रह्मणस्त्वदंशत्वात् । एतद्द्वयं परिच्छिन्नं स्वयाहृतं स्यादिति भावः । नन्वेवं विकारापत्तिरत आह । अव्याकृता पक्षिपविकाररहितत्वात् हि यतः संसारमाया प्रथमा प्रकृतिः सत्त्वरजस्त-ममां साम्यावस्थासि । क्रीदशी । परमा पर आत्मा मीयते जीवभावेन विच्छिद्यते यथा । परमात्मैव प्रकृतिः धर्माध्यामा-जीवत्वेनाश्रयसीयते ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हेतुः समस्तेति ॥ ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) मूलप्रकृतिश्च त्वमेवेत्याहुः । हेतुरिति । यतो हरिहरादिभिरप्यपारा अपारिच्छिन्ना । तत्र हेतुः । सर्वाश्रया । आर्षत्वात्परवर्द्धितत्वाभावेन विशेष्यनिवृत्ता । यद्वा सर्वपामाश्रयो यस्यामिति बहुव्रीहिः । हेतवन्तरमाह । अस्मिन् जगत्तत्वांशभूतम् । नचैवं विकारितापत्तिरित्याह । अव्याकृता विकाररहिता । यत आया परमा प्रकृतिः पर आत्मा मीयतेऽवच्छि-द्यतेऽनया जीवत्वेनेति परमा । आवरणशक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्याः समस्तसुरतासमुदीरणेन तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि ।

स्वाहासि वै पितृगणस्य च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) सुरता देवता । 'देवातल्' इति देवशब्दोऽर्थपरः । यद्वा सुरसमूहः सोमा 'पौष्णं त्रैतमाकभेत' इति वाक्ये त्रयाणां यमलानां समूहश्चिता तत्र भवञ्चैत इत्यत्रैव प्रकृतेऽपि निर्वाहाय 'गजसहाभ्यां च' इति वार्तिके चकारा-दन्यत्रापि मुख्यत्वात् । समस्तसुरशक्तिरूपा त्वमित्यन्वयो वा । तृप्तिं प्रयाति देवगण इति शेषः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन समुच्चारणेन समस्तसुरता निःशेषदेवगणः । तृप्तिं प्रयाति । सा स्वा-हासि भवति । यत्तदोः साहचर्यनियमात् । स्वधा च त्वमेवेत्यन्वयः । अतो हेतोः त्वम् उच्चार्यसे । पितृकर्मस्विति शेषः ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) समस्तसुरता इति । सुर ऐश्वर्ये । सुरन्ति सुराः । सुराणां भावः सुरता । सास्ति येषां ते सुरताः इन्द्रादयः । मत्वर्ये अशौआदित्वाद् । समस्ताश्च ते सुरताश्च समस्तसुरताः । समस्तविबुधा इति यावत् । हे देवि सा वै प्रसिद्धा स्वाहा त्वमेवासि । 'स्वाहा च हुतमुक्प्रिया' । यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन उच्चारणेन सकलेषु मखेषु यज्ञेषु सम-स्तसुरताः समस्तविबुधा यज्ञभुजः तृप्तिं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति । किंच हे देवि वै प्रसिद्धा सा स्वधा त्वमेवासि । अत एव खलु पितृयज्ञेषु जनैः पितृश्राद्धकृद्भिः पुष्टेः पितृगणस्य तृप्तिहेतुः स्वधा स्वधेत्येवंरूपमन्त्रात्मा सती त्वमेवीच्चार्यसे कथ्यसे । 'दैवे श्राद्धे मवेत्स्वाहा फेये श्राद्धे स्वधोच्यते' । 'स्वाहा देवहविर्दाने श्रोषडौषडुषडुस्वधा' इत्यभिधाने तु विभागो नाश्रितः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यस्या इति । हे देवि यस्याः समुदीरणेन उच्चारणेन समस्तसुरता सकलसुरसमूहः सर्वयज्ञेषु तृप्तिं प्रयाति सा स्वाहा त्वमेवासि । वै प्रसिद्धम् । तथा पितृगणस्यापि तृप्तिहेतुस्त्वमेव । अत एव जनैः पितृकर्मणि स्वधा च उच्चार्यते वा ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यस्याः समस्तेति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) यस्या इति । यस्याः स्वाहायाः समुदीरणेन समुच्चारणेन समस्तसुरता समस्तदेवगणस्तृप्तिं प्रयाति सा स्वाहासि । तथा स्वधा च पितृगणतृप्तिहेतुरिति ॥ ७ ॥

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्वमभ्येस्यसे मुनियतेन्द्रियतत्त्वसारः ।

मोक्षार्थिभिर्दुर्निभिरस्तसमस्तदोषैर्विध्यासि सा भगवती परमा हि देवी ॥ ८ ॥

(१ गुणवती) अस्तसमस्तदोषैः 'अस्तमरा तत्र प्रज्ञा' इति योगसूत्रोक्ताऽतस्त्वविषयकत्वादियोयिरहितादुद्दिभिः परमा विद्याभि निर्दिष्टव्यवहारितरूपा त्वमेवाभि ॥ ८ ॥

(२ आनुधरो) या मुक्तिहेतुरिति । हे देवि सा प्रतिष्ठा विद्या त्वमेति । गवती भगवद्विषये (ब्रह्मविषये)ति यावत् । परमा प्रकृतमा । तत्रोपपत्तिमाह । येति । 'सा विद्या या विमुक्तये' इति वचनात् । अचिन्त्ये दुरगुणैर्बन्धनात् साधने यस्याः सा गता । महाभक्तमाह भगवान् पातजलिः । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्योपरिग्रहः । एते तु जातिदेशकालसमयावच्छिन्नाः सार्वभौमा महाभक्तम्' इति । हि हेतो । यस्मात् विद्यार्थिष्वभ्यः । अनस्य मुनिभिर्मनसपरिरभ्यस्यते । पुनरभ्यस्यसे । गुरु नियताभि वशीकृतामीन्द्रियाणि यैः ते तत्त्वं ब्रह्मैव सारो येषां मुनियतेन्द्रियाश्च ते तत्त्वसाराश्चेति विग्रहः । अस्ताः भ्रष्टाः समस्ता दोषा रागादयो येषाम् ॥ ८ ॥

(३ शान्तवती) हे देवि हि मिश्रयेन या मुक्तिहेतुः अचिन्त्यमहाव्रता परमा वेदास्तोद्भाषनीयपरमव्रतावगति-क्षयसाक्षात्कारलक्षणा विद्याभि सा भगवती त्वमेव मुनियतेन्द्रियतत्त्वसारः मोक्षार्थिभिरस्तसमस्तदोषैर्दुर्निभिः अभ्यस्यसे मुनः-पुत्रापरैरेवे शिष्यसे इत्यभ्यः । विद्यासि इति पाठे तु हे देवि हि मिश्रयेन त्वमेव भगवती सा परमा वेदान्तप्रवणमनस-निर्विद्यासमवर्जनीयप्रकृतस्वावगत्याकृतिसाक्षात्कृतिरूपा विद्यासि । या यस्या विद्या त्वमेव मुक्तिहेतुः अचिन्त्यमहाव्रता एवं मुनियतेन्द्रियतत्त्वसारः (मोक्षार्थिभिः अस्तसमस्तदोषैः मुनिभिरभ्यस्यसे शिष्यसे) वाचस्पत्ये इत्यभ्यः । मुक्तिरमुत्तं किमस्मात् । 'ज्ञानायैव तु केवलम्' इत्युपगमात् मुक्तिहेतुर्विद्या । 'हेतुर्वा कारणं बीजम्' । कीदृशी विद्या । अचिन्त्याभि चिन्तयितुमशक्याभि सुधराणि महान्ति प्रताभि उपनासादीनि गुणानि यस्यां ता अचिन्त्यमहाव्रता अभ्यस्यसे । अमु दोगणे । अभि-पूर्वः कर्मीणे कर्तु । यासः मे । गुरु नियताभि शिष्येभ्यो व्यापरीतानि इन्द्रियाणि अस्ते मुनियतेन्द्रियाः मेव ते तत्त्वसाराश्चेति मुनिभिरभ्यस्यतत्त्वसाराः । तत्त्वं तत्त्वं ज्ञाने सारं व्याप्य (नाभ्यं) येषां ते तत्त्वसाराः मस्यन्ते मुणयः ते मोक्षमर्त्यकृते मोक्षार्थिनः । अस्तः मरुः समस्तः दोषः कायक्रोधमौमादिरूपो येषां ते अस्तसमस्तदोषाः ते । विद्यते ज्ञायतेऽनया विद्या भगवती सर्वभयसंपत्ता परमा सा चोक्त्या ॥ ८ ॥

(४ मागोजीभट्टी) प्रकृतिरूपत्वमुक्त्वा ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह । येति । हे देवि या मुक्तिहेतुः । अचिन्त्यमहाव्रता त्वमेव अचिन्त्या अभ्यस्यसे महाभक्तम् अहिंसासत्याचारैर्ब्रह्मचर्योपरिग्रहैः योगशास्त्रसिद्धे साधने यस्या दैहिकी च या सा भगवती भगवद्विषया परमा उत्कृष्टविद्या तद्विषयवर्णनभक्तिका ब्रह्मज्ञानरूपा त्वमेवाभि । हि यतः अतस्त्वयस्तसमस्तरागादिमोक्षोद्धारिण्युनिभिर्वशीकृतेन्द्रियैः तत्त्वं ब्रह्मैव ज्ञेयमेव सारो येषां तीरज्यायते इत्यर्थः । अभ्यस्यसे इत्यत्रासिपि संहितायां अभिस्त्वाम् ॥ ८ ॥

(५ अगच्छास्त्रमिह्रता) या मुक्तिहेतुरिति ९ ॥ ८ ॥

(६ दैवतोच्चारः) या मुक्तिहेतुरिति । सा परमा उत्कृष्टा भगवती विद्या त्वमेव । सा या । याऽचिन्त्यमहाव्रता अचिन्त्यमे महाभक्तं यस्याः । महाभक्तं च पातजलि अभिहितम् । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्योपरिग्रहः । एते तु जातिदेश-कालसमयावच्छिन्नाः सार्वभौमा महाभक्तम्' इति । गुरु नियताभि इन्द्रियाणि यैः । तत्त्वं ब्रह्मैव सारो येषां ते च ते ॥ ८ ॥

शब्दार्थिका सुविमलमर्गजुषां निधानमुप्रीथरम्यपदपाठवतां च सास्त्राम् ।

देवि प्रयी भगवती भव भावनाय वार्तां च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री ॥ ९ ॥

(१ गुणवती) शब्दार्थिका नात्रब्रह्म । ऋग्यजुषामिति समासाम्नीज् नेह अमित्याह । उद्गीथः पञ्चमफिकल्प साम्नी द्वितीया भक्तिस्तत्त्वत्वात् सैव मिर्विष्टा । रम्यपदपाठो देवतापदस्तीमैः कालपूरणम् । भवभावनाय उत्पत्तिक्रियायै वार्ता जीवमस्थितिक्रियायै । आर्तिहन्त्री अमुप्रहङ्करवती । तेन पञ्चकृत्यपराधेति यावत् ॥ ९ ॥

(२ आनुधरो) शब्दार्थिका इति । शब्दार्थिका शब्दब्रह्मस्वरूपा । ऋक् यजुर्वेदः । यजुर्वेदः । सुविमलानि निर्दोषाणि ऋग्यजुर्वेदं वेति तेषां साम्नां सामवेदानां च विविधानामाश्रय इत्यर्थः । व्यक्त्यवेष्टया बहुवचनं मिधानमिति । अजहतिस्तत्त्वात् शब्दविज्ञानाभावः । उद्गीतमुक्तेर्गौने तेन रम्यः । पदानां पाठो विद्यते येषु सामानु । उद्गीथेति पाठे उद्गीथः

साम्प्रतीयः विभाज्यविशेषः । तेन रम्याणां पदानां रसविशेषभाजं पाठो विद्यते येषु । 'साम्प्र उद्गीथो रसः' इति श्रुतेः । यद्वा उद्गीथः प्रणवो मन्त्रः तेन रम्यपदपाठवतामिति सर्वेषां विशेषणम् । 'उद्गीथः प्रणवो मन्त्रः सर्वव्यापी निरञ्जनः' इति नैगमाभिधानम् । तेन रम्यपदपाठवतामिति सर्वेषां विशेषणम् । 'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादाश्रयन्ते च सर्वदा । क्षरत्यादौ (अवधेनो) वृत्ते पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते' इति मनुस्मरणम् । इत्थं त्रयी वेदत्रयरूपा त्वम् । आधर्वणास्तु शान्तिकपोष्टिकाभिचारिकात्मकतयैतैष्वन्तर्भावात् पृथङ्नामाभिधानम् । 'देवयति सर्वाङ्गं प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन व्यवहारयतीति देवी भगवती वीर्यातिशयधात्मिकी सर्वप्राणिभ्यो बलीयस्त्वात् । भवः संसारः तस्य भावनाय अनुवर्तनाय । वार्ता कृत्यादिरूपा । 'कृषिर्वीणिज्या तद्गुणवृत्तीयं पशुपालनम् । विद्या होता महाभाग वार्ताश्रुतिप्रयाध्रयाः' इति यिगुपुराणे दर्शनात् । परमार्तिहन्त्री पीडातिशयस्कांक्षिनी । वार्ताविश्लेषणं वा भवती भावनाय संसारज्ञानार्थं त्रयी वेदस्त्वमित्यन्वयः । अन्य आह भवभावनाय संसारस्थितये त्रयी त्वं यज्ञोपदेयत्वात् । तथाच 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं भगवती ऐश्वर्यादिसंपन्ना शब्दात्मिका वर्णपदवाक्यरूपवाणीस्वरूपा सुविमलग्येजुषाम् उद्गीथरम्यपदपाठवतां साम्नां च निधानं सर्वजगताम् आर्तिहन्त्री परमा उत्तमा चतुर्वर्गदर्शनी वार्ता वृत्तान्तरूपा त्रयसि वेदानां त्रयी भवसीत्यन्वयः । अथ वा हे देवि भवती त्वं सर्वजगतां भवभावनाय संस्तुत्युपादनाय परं निधानम् आश्रयः स्थानं वसतिरसि आर्तिहन्त्यसि । त्वं वार्तासि कृषिभोरक्ष्यादिदृष्टिरसि । त्वं शब्दात्मिका नादरूपासि । यद्वा वर्णपदवाक्यरूपासि गणपत्यारम्भासि । हे देवि त्वं सुविमलानि ऋग्भिः रक्षितानि यजुषि तेषां विमलग्येजुषाम् ऋचः ऋग्वेदाः यजुषि चतुर्वेदाः तेषाम् उद्गीथरम्यपदपाठवतां साम्नां सामवेदानां त्रयसि इत्यन्वयः । वेदशास्त्राणां बाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । उद्गीथ उद्गीतम् अत एव रम्यपदपाठवताम् उद्गीथेन रम्याणि पदानि तैः कृत्वा पाठवताम् । अन्यथा पदानां पाठः पदपाठः उद्गीथेन रम्यः पदपाठो येषां तानि उद्गीथरम्यपदपाठानि सामानि इति स्यात् । उद्गीथः प्रणव इति क्षीरतरङ्गिणीकारो व्याहृत्यत् । उद्गीथः सामवेदः इत्यौणादिरुक्तिकारः । प्रणवपक्षे उद्गीथरम्यता ऋग्यजुषामपि अस्ति । यद्वा उद्गीथः उद्गीतं सानि प्रसिद्धम् । 'वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ' वृत्तिः कुसीदपाशुपाल्यवाणिज्याख्या । जनश्रुतिर्जनानां । 'त्रियामृत्सामयजुषी इति वेदास्तत्त्ववर्त्मा' । ऋचश्च यजुषि च ऋग्यजुषाणि । अचतुरादिना अत्र समासान्तः । इह तु समासान्तविध्यनित्यारम्भमाधितम् । सुविमलानि ऋग्यजुषि येषाम् । यद्वा यमासान्तरमुक्तमेव । भवभावनाय भवः शिवः परमार्मा तस्य भावनं स्थानं तस्मै प्रवृत्ता त्रयी त्वमेवासि इत्यर्थः । 'खे (उग्रे) जन्मनि कन्याणे प्राप्नो संयुतिगतयोः' । भवः आर्तिहन्त्रीति । 'जनिकर्तुः प्रवृत्तिः' इति निर्देशात्तनाससिद्धिः । 'आर्तिः पीडा धनुःकोट्योः' अङ्गपूर्वा कचिन् । देवि इति । अत्र देवि इति संसुप्तयन्तः पाठः । अगीति संवन्धतः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शब्देति । सुविमलानामपौरुषेयत्वेन दोषरहितानाम् ऋचां यजुषां साम्नां च निधानमाश्रयः शब्दब्रह्मरूपा भवस्य संसारस्य भावनाय प्रवृत्त्यवच्छेदाय वा देवी शोतनशीला त्रयी वेदत्रयी सा भगवती । भवन्ति ते भवाः प्राणिनस्तेषां भवाय जीवनाय वार्ता कृषिवाणिज्यपशुपालनम् ॥ ९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) शब्दात्मिकेति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) शब्दात्मिकेति । शब्दात्मिका शब्दब्रह्मरूपा सुविमलानाम् ऋग्यजुषाम् ऋग्वेदयजुर्वेदौ तयोर्निधानमाश्रयः । व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । उद्गीतेनोद्गीर्णनेन रम्याणां पदानां पाठो विद्यते येषु तेषां साम्नां च निधानम् । उद्गीथेति पाठे उद्गीथः सामविशेषः । यद्वा उद्गीथेन प्रणवेन रम्यपदपाठवतामिति ऋग्यजुषामपि विशेषणम् । उद्गीथः प्रणवो मन्त्रः सर्वव्यापी निरञ्जनः' इत्यभिधानम् । कश्चित्तु रम्यः पदपाठो येष्विति विजग्राह । तच्चिन्त्यम् । कर्मधारयान्मत्वर्थोऽस्यास्य निषिद्धत्वात् । बहुव्रीहौ नैव गतार्थत्वात् । अधर्वणस्त्वभिचारादिविषयत्वेन त्रय्यान्मन्तर्भावात् पृथगभिधानं मन्यन्ते । देवयति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन सर्वाङ्गं व्यवहारयतीति देवी भगवती सर्वोत्कृष्टा त्रयी । भवभावनाय संसारानुवर्तनाय वार्ता कृत्यादिः । यद्वा भवभावनाय संसारस्थितये त्रयी त्वमित्यन्वयः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति वचनेन यज्ञादिद्वारा स्थितिकर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा ।

श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा ॥ १० ॥

(१ शुभवती) नौरसङ्गा सङ्गाभावस्यैव तारकत्वात् 'सङ्गाः सर्वात्मना त्याज्यः' इति वचनात् ॥ १० ॥

(२ चतुर्थी) मेधा इति । मेधा सरस्वती । विदितः ज्ञातः अखिलशास्त्राणां सारस्तत्त्वं यथा सा । दुर्गो ह्रस्वच्छेदो यो भवसागरः संसारसागरः तत्र नौरिव नौः पारगतिसाधनम् । असङ्गा अप्रतिहतप्रसरा अन्य आह । असङ्गा अद्वितीया ।

नोऽस्तु कर्णधारवाहकयुक्ता । त्वं तद्विहितापि पारयसि । श्रीलक्ष्मीः कैटभारेः हृदये एकया अद्वितीयया कृतोऽधिवासो यथा सा । शशिमौलौ हरशिरसि कृता प्रतिष्ठा आस्पदं यथा । यद्वा शशिमौलैर्हरस्य कृता प्रतिष्ठा उत्कर्षो यथेत्यन्वयः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं मेधासि । अत एव त्वं विदिताखिलशास्त्रसारासि । यद्वा हे देवि त्वं विदिताखिलशास्त्रसारा मेधासि । 'धीर्धारणावती मेधा' । विदितानि अखिलानि शास्त्राणि साराणि चतुर्वर्गतत्त्वपराणि न्याय्यानि यथा मेधया या त्वमेवासि । 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते' । हे देवि त्वम् असङ्गा गत्यक्षाखिलबन्धहेतुः अप्रतिबन्धा अनिवारितगतिः दुर्गा दुष्प्राप्ता दुःखेन गम्यमाना दुर्गा दुर्गभवसागरनौरसि । दुर्गो दुस्तरः भवः संसारः सागर इव दुर्गभवसागरः दुर्गभवसागरे नौः दुर्गभवसागरनौः तरणिरसि । लोके नौः नौका प्रसिद्धा । यद्वा दुर्गो दुस्तरो भवः संसारः तं दुर्गभवं स्यति खण्डयति दुर्गभवसा । न विद्यते गरो विषं दुःखं यत्र सा अग्रा अग्रा चासौ नौश्चेति अगहनौः दुर्गभवसा चासौ अगहनौश्चेति दुर्गभवसागरनौः । अधवा हे देवि त्वं दुर्गे दुर्गमे दुष्प्रापे भवे शंभौ परब्रह्मतत्त्वसारे सामृते विषये असङ्गा रागादिरहिता दुर्गा दुष्प्राप्ता दुर्लभा नोन्मरणिरसि । नौरिव नौः । देवी ब्रह्मप्राप्ति-गाधनभूता विद्यारूपेति भावः । हे देवि त्वं कैटभारिहृदयेककृताधिवासा श्रीरसि । विष्णुवशः स्थलनिवासिनी लक्ष्मीस्त्वमेवासि । कीटस्थेव इन्द्रगोपकस्थेव भा यस्य तत् कीटं विष्णुकर्णमलं तत्र भावः कैटभः अमुरः अधिवासः स्थितिर्यस्याः सा तथोक्ता । 'हृदयं चित्तवस्त्रोः' । हे देवि त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा गौरी उमा असि । शशी चन्द्रः मौलौ किरिटी यस्य स चन्द्रशेखरः शंभुः तेन कृता प्रतिष्ठा अवस्थितिरर्थशरीरभाक्त्वेन यस्याः सा तथोक्ता । 'चूडा किरिटी केदाक्ष मंयता मौलयन्त्रयः' ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदधिष्ठात्रपि त्वमेवेत्याह मेधासीति । मेधा सरस्वती । सैव दुःखप्राप्यत्वेन दुर्गासीत्युच्यते । दुर्गमसारसागरस्य नौः ज्ञानद्वारा । एवं पूर्वार्धेन ब्राह्मीत्वं चोक्तम् । प्रसिद्धनौतो व्यतिरेकमाह । धमेनेति । सा हि कर्णधारिणीवती । शंभौ कृता प्रतिष्ठा आस्पदं यथा अर्धशरीरत्वात् । उत्तरार्धेन रौद्रीत्वं वैष्णवीत्वं चोक्तम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मेधासीति ११ ॥ १० ॥

(६ देशोद्धारः) मेधासीति । मेधा सरस्वती विदितोऽखिलशास्त्राणां सारस्तत्त्वं यथा । दुर्गे दुर्गमे भवसागरे सङ्गाऽप्रतिहतप्रसारा नौः । यद्वा असङ्गा अद्वितीया । कर्णधारार्धनपेक्षेत्यर्थः । कैटभारिर्विष्णुः ॥ १० ॥

ईषत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ।

अत्यद्भुतं प्रहृतमात्तरुषा तथापि वक्रं विलोक्य सहसा महिषासुरेण ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) अत्यद्भुतमिति । ईदृशवक्त्रालोकनेनारिषडङ्गत्वंसपूर्वकचित्तशुद्ध्या परतत्त्वावबोधस्य सद्योऽवदंभभावादिति भावः । तेन पापाधिक्यं ध्वनितम् ॥ ११ ॥

(२ चतुर्थरी) ईषद्वासेन सह वर्तत इति ईषत्सहासम् । सैषद्वासमिति वक्तव्ये ईषत्सहासमिति पदव्यत्ययश्चान्दसः । यद्वा ईषत्सहासमिति क्रियाविशेषणं भिन्नं पदम् । कनकोत्तमम् अत्युत्कृष्टं काष्ठं तस्य कान्तिरिव कान्तियस्य । कनकाद्युत्तमा कान्तियस्येति वा । अतएव कान्तं मनोरमम् । तथापि वक्रं विलोक्य महिषासुरेण प्रहृतं तदत्यद्भुतमात्तरुष्वर्थमित्यर्थः । आत्तरुषा व्यासकोपेनेति महिषासुरस्य विशेषणम् । सहसा बलेन ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ईषत्सहासं मन्दस्मितोपेतम् अमलं हस्तिरि परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि पूर्णेन्दुबिम्बोपमं कनकेषु उत्तमं यत्कनकं तस्येव कान्तिः शोभा यस्य तत् कनकोत्तमकान्ति अत एव कान्तं शोभास्वं मनोहरम् । हे देवि ईदृग्विधं तव वक्त्रकमलं जगन्मोहनं जयति तथापि तव वक्रं विलोक्य पुमानानन्दमाप्नुयात् । तत्कथं महिषासुरस्तद्विलोक्य संजात-कोपः प्राहर्षादिति चित्रमेतदिति भावः । अतर्कितं तु सहसा अव्ययम् । बले त्वनव्ययम् । सहसा बलेन वा महिषासुरेण प्रहृतम् । 'सहो बलं सहा मार्गः' । सहते सहः । अनव्ययत्वे सहसा कृतमिति । 'ओजःसहोम्मस्तमसस्तृतीयायाः' इत्यौत्त-रपदिकमलुग्विधानं चावगमकम् । अत्यद्भुतम् । अदि भुवो दुतत् । अदित्याश्वयैऽव्ययम् । अन्ना रुद्र कुम्भ येन सः तेन परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि तादृशमिति ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ईषदिति । ईषत् द्वांसद्वितम् । चान्दसः पदव्यत्ययः । पूर्वार्धोक्तगुणविशिष्टं तव वक्रं विलो-नयापि आत्तरुषा प्रासुरोपेण महिषासुरेण सहसा दर्शयितुं कालमेव तथातिनिष्ठं यत्प्रहृतं तदत्यर्थमित्यर्थः । जगन्मोहक-मिति इष्टापि न तस्य मोह इति अतिप्रसङ्गोऽयम् । तादृशस्यापि वधेन देव्या एवोत्कर्षः सिध्यति ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ईषत्सहासमिति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) इषदिति । इषद्वासेन सह वतमानम् । रोषद्वाप्तमिति वक्तव्ये आर्षः पदव्यत्ययः । यद्वा इषदिति प्रहृतविशेषणम् । कनकोत्तमस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य । कान्तिकान्तमिति पाठे कनकादुत्तमा कान्तिर्यस्य अत एव कान्तम् ईदृशमपि वक्तुं विलोक्य महिषासुरेण प्रहृतमित्युद्भूतम् । आह्लादिमुखचन्द्रावलोकनेन कोऽयमन्वकाशः । अवकाशस्यानौचित्यादिति भावः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा तु देवि कुपितं भुकुटीकरालमुखच्छशाङ्कसदृशच्छवि यन्न सद्यः ।

प्राणान्मुमोच महिषस्तदतीव चित्रं कैर्जीव्यते हि कुपितान्तकदर्शनेन ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) पुण्याधिक्यं चास्तीत्याह । दृष्टेति । उद्यदित्यारक्तताञ्जननाय शशाङ्कविशेषणम् ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) तव वक्तुं दृष्ट्वा यत्सद्यस्तत्क्षणान्महिषः प्राणान् मुमोच तदतीव चित्रम् आश्चर्यमित्यर्थः । भुकुट्या कौटिल्येन करालं भीषणम् । उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि रोषारुणम् । जीव्यते जीवितुं शक्यते । हि हंतौ । कुपितस्यान्तकस्य यमस्य दर्शनेनावलोकनेन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि कुपितं कोधाविष्टं भुकुटीकरालं भुकुट्या करालं विषमं विरुद्धं भयंकरम् अत एव कोप-
ताम्रं उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि । उद्यत् उदयं कुर्वन् शशाङ्कः शशालाञ्जनः शशी आरक्तः पूर्णमण्डलचन्द्रः तेन सदृशी छविः प्रभापलवरागताम्ना यस्य तत्तथोक्तं त्वदीयं संप्राप्नोन्मुखं मुखं दृष्ट्वा तु दृष्ट्वैव महिषो महिषासुरः सद्यः सपदि दर्शनक्षण एव प्राणान् मुमोच न तत्याज इति यत् तदतीव चित्रम् । युक्तोऽयमर्थः । हि मिथ्येन । कुपितान्तकदर्शनेन कुपितकृतान्त-
दर्शनेन कैर्जनुभिः जीव्यते । न कैश्चिदपि । जीव प्राणधारणे । अकर्मकत्वाभावे लटि यगात्मानेपदे प्रथमपुरुषैकवचनमेव । भावस्यैकत्वात् । प्राणधारणं प्रकृतावन्तर्भूतम् इति । जीवति देवदत्त इति प्रयोगे पृथक् प्राणपदं कर्मवाचिनः प्रयुज्यते । अनु-
च्यमानेऽपि तस्मिन्प्राणान्धारयतीति गम्यमानत्वात् । अतश्च जीवतिरकर्मकः । भुवौ कुटी इव भुकुटी । 'इको ह्रस्वोऽयो गालवस्य' इत्युत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् अतएव च वा तेन भुकुटी भुकुटीव भुकुटीकरालं कुटिलम् । 'वलवत्सुप्तु किमुत स्वत्यतीन न निर्भर' 'करालो दन्तुरे तुङ्गे' । कृणोति हिनस्ति करालम् ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दृष्ट्वा त्विति । दृष्ट्वापीत्यर्थः । भुवोः कुटी षकृता तथा करालं भीषणम् । उद्यच्छशाङ्कैर्यनना-
रक्तता । अनेन महिषस्यापि धीरत्वम् । देव्युत्कर्षः प्राग्वदेव ॥ १२ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) दृष्ट्वा तु देवीति १३ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) दृष्टेति । भुवोः कुट्या कौटिल्येन करालम् । उद्यच्छशाङ्कसदृशच्छवि कोपादरुणम् । जीव्यते जीवितुं शक्यते ॥ १२ ॥

देवि प्रसीद परमाभवती भवाय सद्यो विनाशयसि कोपवती कुलानि ।

विज्ञातमेतदधुनैव यदस्तमेतन्नीतं बलं सुविपुलं महिषासुरस्य ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) मा च मा च मामे श्रीधियावैश्वर्यपाण्डित्ये इति यावत् । परं उत्कृष्टे मामे लभ्येत यस्मात् स परमाभः प्रसादः तद्वीती त्वं चेद्भवाय कुलाभिन्नद्वये भवसि । कोपवती चेन्नाशयति । न केवलमेकमेव किं तु कुलानि । अतोऽस्माम् प्रसीदैव । कोपफलं दर्शयति । विज्ञानमेतदिति ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रसीद प्रसादं कुरु । परा उत्कृष्टा सानुग्रहा मा बुद्धिर्यस्याः सा तथा सती भवती त्वं भवायाद्भवस-
पदे भवतीति यावत् । यद्वा भवाय भगवाय संपदे भवतीति यावत् । यद्वा भवभावनाय संसारविभूतिजननाय भवती त्वं परमा उत्कृष्टा । प्रसादपरमेति वा पाठः । कुलानि गणान् । बलं सैन्यम् । अस्तं विनाशं नीतं प्रापितम् ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि त्वं परमासि परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीरसि । हे देवि भवती प्र-
सन्ना सती जगतां भवाय संपदुद्भवाय सद्यः सपदि भवति संपद्यते । हे देवि भवती त्वं कोपवती अप्रसन्ना भवसि तर्हि सद्यः सपदि जगतां कुलानि गृह्णाणि वंशान् समूहान् वा विनाशयति विध्वंसयति । इह भवतीति भवच्छब्दप्रयोगे गुण-
दस्मच्छब्दान्यत्वेन शेषः प्रथमः पुरुषः । विनाशयतीत्ययम् 'वंशे वृन्दे गृहे कुलम्' । उक्तमर्थं प्रकृतेन देवीचारेतेन योजयति वि-
ज्ञातमित्यादिनार्थेन । हे देवि भवती कोपवती कुपिता सती कुलानि विघ्नानि विनाशयतीत्येतत् अधुनैव विज्ञातं विदितम-
स्माभिः । एतत् किं यत् स्वम् एतम् आ इतम् एतं योद्धुमागतं सुविपुलं एषु बहुलं बहुतरं महिषासुरस्य बलं सैन्यम् अस्तं विनाशं नीतं प्रापितमित्येतदस्माभिर्ज्ञातम् । प्रसादपरमा भवती भवायेति पाठे तु हे देवि भवती प्रसादेन प्रसन्नत्वेन परमा उत्कृष्टा स्यात्वेत् तर्हि लोकानां भवाय भूतये संपदुद्भवाय भवति संपद्यते । अथ चेत् भवती कोपवती स्याः तर्हि सद्यः

सपदेव 'कुलानि लोकानां वृन्दानि विनाशयन्त्येवेति पूर्वार्थस्यार्थो ज्ञेयः । प्राग्बुधसुरार्थः । भवतीति भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव । विनाशयतीति अस्तमदर्शने अस्तावन्त मकारान्तमव्ययसमुपलभ्येयं वर्तते । असु क्षेपण इत्यतो ननुसके भावे केतु कस्तं प्रेरणं दूरीकरणम् अन्यत्र क्षये नीतं प्रापितमित्यर्थः स्यात् । विनाशं नीतमित्यर्थस्तु न स्यात् । अस्तमित्यव्ययग्रहणे स्थितिसिद्धिः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीति । देवि प्रसविष्युक्त्वा विचार्यै कथमेतद्भवः प्रसन्नत्वादेव तवेत्याह । भवती परमा परा सानुग्रहा मा बुद्धिरस्यास्तादृशी । कथमेतत् ज्ञानं तत्राह । यतो नो भवाय कोपवती एवं नो विपुणां कुलानि सद्यो विनाशयसि । तत्र संप्रतिपत्तिमाह । विहातमित्यादि । एवंच कोपोप्यपररक्षणफलको न तु स्वाभाविक इति सत्त्वगुणप्रधानत्वं दर्शितम् ॥ १३ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) देवि प्रसीदिति १४ ॥ १३ ॥

(६ देशोद्धारः) देवीति । परा सानुग्रहा मा शोभा यस्यास्तथा भवती जायमाना त्वं प्रसीद । भवाय उत्तरोत्तरमपदे । भवती त्वमिति वाऽन्वयः । भवभावनायेति पाठं संसारविभूतिजननाय । अस्तं विनाशम् ॥ १३ ॥

ते संमता जनपदेषु धनानि तेषां तेषां यशांसि न च सीदति धर्मवर्गः ।

धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा येषां सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवर्ती) प्रसादफलमाह । ते संमता इति त्रिभिः । धन्या धनलाभवन्तः । धनगणं लब्ध्वा इति यः ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) संमताः संमानभाजः । न सीदति अवसानं न लभते । धर्मवर्ग इति धर्मपदे पुरुषार्थोपलक्षणम् । पुरुषार्थवर्ग इत्यर्थः । धन्याः स्वाध्याः निभृता विनीताः आत्मजाः सुताः भृत्याः शैवकाः दाराः कुटुम्बादयः येषां ते ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि भवती सदाभ्युदयदा भवती येषां प्रसन्नास्ति ते एव लोकाः जनपदेषु नीचगृह देशेषु संमताः सत्पुरुषाः लब्धप्रतिष्ठाः स्युः । हे देवि भवती येषां प्रसन्नानि तेषामेव धनानि स्युः । तेषामेव यशांसि कीर्तयः स्युः । हे देवि भवती सदा अभ्युदयदा सती येषां प्रसन्नास्ति तेषामेव अभ्युदयश्च न सीदति न दुःस्वपति । चकाराच्चतुष्पातप्रभृतिश्च न सीदति । त एव धन्या धनेषु साधवः । यद्वा धनैर् लब्ध्वारः प्राप्ताः धन्याः । धनगणं लब्ध्वा इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः । 'सु-कृती पुण्यवान् धन्याः' । हे देवि येषां भवती सदाभ्युदयदा सती प्रसन्नास्ति त एव निभृतात्मजभृत्यदाराः धन्याश्च स्युः । निभृताः विनीताः शिक्षितकुलानारा अनपत्याः आत्मजाः सुताः भृत्याः अनुचराः दाराः कुलमित्रश्च येषां ते सत्यान्ताः । देव्याः समनुग्रहात् भवन्त्येते गुणा इति भावः । 'निभृतविनीतप्रथिताः समाः' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ते इति । संमताः महाजनाङ्गीकृताः । धर्मवर्गः धर्मपटितो वर्गः धर्मार्थकाममोक्षरूपः । धन्याः पुण्यनस्त्वेन प्रसिद्धाः । निभृताः नितरां पोषिताः । अभ्युदयदा सर्वमनोरथदा ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) ते संमता इति १५ ॥ १४ ॥

(६ देशोद्धारः) ते संमता इति । धर्मवर्ग इति पुरुषार्थोपलक्षणम् । निभृता विनीता आत्मजभृत्यदारा येषाम् । चतुर्वर्ग इत्यपि पाठः ॥ १४ ॥

धर्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्यत्याहतः प्रतिदिनं सुकृती करोति ।

स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादाह्लोकत्रयेऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवर्ती) धर्म्याणि धर्मेण प्राप्याणि । 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यः ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) धर्म्याणि धर्मादनपेतानि । अत्याहताऽतिप्रद्वान् । ततः कर्मणा हतोः स्वर्गं ब्रह्मलोकदिलक्षणं चकारान्मोक्षं च भवतीप्रसादाद्भवत्यनुग्रहात् । छन्दोबुरोधात् न पुनर्दावः । यद्वा भवतीति भिन्नं पदम् । प्रसादात्प्रसन्नतया । ननु भो तेन हेतुना लोकत्रये इह स्वर्गे मोक्षोपीत्यर्थः । तत्रैहिकं फलं सत्कर्माचरणं स्वर्गायसुखानुभवः । मौक्तिकं नित्या-नन्दोद्बोधः लोकत्रय इति ठः । तत्र इहलोकं परं लोकं च ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि भवतीप्रसादात् भवत्याः देव्याः प्रसादात्संभावितः सुकृती सुकृतवान् पुण्यवाजनः प्रति-दिनं सदैव अत्याहतः अतितरां सादरः सन् सकलग्निं समस्तानि स्वशास्त्रोक्तानि अत एव धर्म्याणि धर्मेण प्राप्याणि धर्मा-दनपेतानि वा यथायथं स्मार्तानि श्रौतानि चोभयानि वा कर्माणि ब्रह्मयज्ञायानि करोति । ज्योतिष्टोमादीनि हि स्वर्गकामः करोति तन्त्रश्च स्वर्गं प्रयाति । इत्थं पुनः कर्म करोति पुनः स्वर्गं प्रयाति । तेन हेतुना हे देवि लोकत्रयेऽपि भुवि दिव्यपि त्वमेव फलदासि । ननु इदम् इत्थमेव । 'प्रभावधारणानुष्ठाननुयामन्त्रेषु ननु' 'नौवयोधर्म' इति धर्मेण प्राप्याणित्यर्थे यत्प्रत्ययः । यद्वा धर्मादनपेतानि धर्म्याणि 'धर्मपञ्चयथन्यायादनपेते' इति यत् । 'आहतौ सादरार्चितौ' । ननु च भवतीप्रसादादित्यत्र सर्वनाम्ने

इतिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावो भवतीति भवत्प्रसादादिति स्यात् । उच्यते । पुंवदिति योगविभागसाध्यमिदं पुंवत्त्वम् ।
देव योगविभागादिष्टसिद्धिः । ततश्च 'एकोऽहं भवतीमुतः क्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः' इतिवत्पुंवद्भावभावः । कचिदस्त्येव
भवतीति तु छित्त्वा प्रसादात् प्रवृत्तत्वाद्भवती लोकद्वयेषु फलदास्ति इति पुंवत्त्वशङ्कानिरासपरव्याख्यानं भवतीमुतक्षयकर
इति प्रयोगः कर्तव्यः स्यात् ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) धर्म्याणीति । हे देवि भवतीप्रसादात् यः शुक्ती प्राग्जन्मार्जितपुण्यवान् सततमेव मुक्तल-
ब्धात्प्रसादादेव अत्याहतः नित्यनैमित्तिकदावतिभ्रष्टावान् प्रतिदिनं सदैव । षष्टिघटिकावच्छेदेन सकलानि धर्म्याणि
कर्माणि करोति । पुनस्तत्र एव त्वत्प्रीत्युद्देशेन कृतकर्मभ्यो लब्धत्वात्प्रसादादेव स्वर्गं प्रयाति । ततः क्रमेण वा मोक्षं च । ननु
निश्चये । तेन त्वं लोकत्रयेऽपि फलदा इति शेषः ॥ १५ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) धर्म्याणीति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) धर्म्याणीति । चान्मोक्षम् । भवतीप्रसादात् । अर्षत्वात् पुंवद्भावः । यद्वा भवती कर्त्री । प्रसादा-
लोकत्रयेऽपि फलदा । ऐहिकफलं सदाचारः । स्वर्गफलं सुखानुभवः । शुक्तिफलं नित्यानन्दः । लोकद्वये इति वा पाठः ॥ १५ ॥

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।

दारिद्र्यदुःखमयहारिणि का त्वदन्या सर्वोपकारकरणाय सदाद्रिचिता ॥ १६ ॥

(१ शुभवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) दुर्गे संकटे । दारिद्र्यं निर्धनता । दुःखं मतिकूलप्रबन्दीयम् । भयमनागतप्रतीकूलसंधानजदुःखम् ।
आर्द्रचित्ता स्निग्धचित्ता त्वदन्या कार्पात्यर्थः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे दुर्गे भीतस्य अस्वस्थस्य अशेषजन्तोः सर्वस्यापि प्राणिनः स्वान्तेन स्मृता सती त्वं
भीतिं हरसि । हे दुर्गे त्वं स्वस्थैरभीतैः तु जन्तुभिः स्मृता सती अतीव शुभां मतिं चतुर्वर्गफलसाधनभूतां युद्धिं ददासि ।
त्वन्मन्त्रत्वद्वधानत्वद्वजनपरां मतिं वा ददासि । तदित्यम् । हे देवि त्वं दारिद्र्यदुःखमयहारिणि सर्वोपकारकरणाय सर्वोपकारान्
कर्तुं सदा आर्द्रचित्ता कृपाद्रिहृदया परा देवता त्वदन्या कास्ति । न कापि 'अभ्यादितो भवं हर्तुं मतिं दातुमनुत्तमाम् । देवि त्व-
दपरा कास्ति सर्वोपकृतिकारिणी' । दुःखेन गन्तुं शक्यतेऽस्यां दुर्गा 'सुदुरोरधिकरणं च' इति डः । 'वल्लवसुप्तु किमुन
स्वस्यतीव च निर्भरे' । स्वस्थैः स्वर्गस्थैर्देवैः स्मृता अतीव शुभां मतिं ददासि इत्यर्थः । दारिद्र्यं दुर्गती दारिद्र्यात् दुर्गच्छति
निःस्वीभवति निर्बन्नीभवत्यकिञ्चनीभवतीति दारिद्र्यं दारिद्र्यस्य भावः कर्म च दारिद्र्यं दारिद्र्यतः समुत्थितं दुःखं दारिद्र्यदुःखं
दारिद्र्यदुःखादयं दारिद्र्यदुःखमयं तत् हरतीति तच्छीला दारिद्र्यदुःखमयहारिणी तस्याः संबुद्धिः हे दारिद्र्यदुःखमयहारिणि ।
सर्वेषु भक्तेषु अभक्तेषु उदासीनेषु शत्रुषु च उपकाराणां करणे विधानं तस्मै ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्गे इति । दुर्गे दुर्गमे संकटे इति यावत् । तन्नाम इति च । दारिद्र्यशब्दाद्भावं घञ् । भयं
प्रतिकूलप्रतिसंधानजम् । आर्द्रचित्ता स्निग्धचित्ता ॥ १६ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) दुर्गे इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) दुर्गे इति । दुर्गे संकटे । संबोधनं वा ॥ १६ ॥

एभिर्हतैर्जगदुपैति सुखं तथैते कुर्वन्तु नाम नरकाय चिराय पापम् ।

संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयान्तु मत्वेति नूनमहितान्विनिहंसि देवि ॥ १७ ॥

(१ शुभवती) ईषत्सहासमिति श्लोकद्वयेनोक्तमाश्चर्यं परिहरति द्वाभ्याम् । एभिरिति ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) एभिरिति । एभिरर्जुनैः हतैः सद्भिः । प्रकृत्यादित्वात्पुतीया । चिराय चिरकालम् । नरकायेति
तादर्थ्यं चतुर्थी । पापं प्रतिकूलं कुर्वन्तु नामेति नामशब्दोऽभ्युपगमे । नूनमुत्प्रेक्षायाम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) अथैषा देवी सर्वोपकारकरणाय दत्तावधाना सदाद्रिचिता स्यात् किमिति तर्हि कैयान् निहन्ति तत्रां-
सरमाह । उपैतु इति लोडन्तः पाठः । कुर्वन्तु इतिवत् । नाम इत्युपपाठः । नाम्ब इति पाठे न अम्ब इति छेदः । हे देवि
हे अम्ब हे सर्वजननि त्वं सर्वोपकारकरणाय सदा कृपाद्रिचिता असि इति यत्तत्तथैव नान्यथा । तच्चार्द्रि एभिः अहितैर्जगत्पीडा-
कर्मैर्हिषासुरादिभिर्देवैर्हतैः रणे त्वद्वैतैः जगत् लोकः सुखमुपैतु पीडकाभावात् सुखं प्राप्नोतु । तथा एते अहिताः लोकत्र-
यदुःखः महिषासुरादयो देवाः चिराय नरकाय नरकं निरयं गन्तुं पापं पाप्मानं कुर्वन्तु । किन्तु । संग्रामे मृत्युं मरणम्
अधिगम्य मृत्युमुपैवेति दिवं स्वर्गं प्रयान्तु प्राप्नुवन्तु इति मत्वा विचिन्त्य अनुग्रहकुक्ष्या एष एतान् अहितान् सर्वलोक-

ब्रह्मो महिषासुरादीन् दैत्यान् विनिहंसि भारयसि । ततोऽन्धानपि दैत्यान् विनिहंसि हनिष्यसि च । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । नूनमवश्यम् । निश्चयेऽव्ययम् । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याधिरार्थकाः' अव्ययाख्याः । अम्ब इति 'अम्बार्थनयोर्हत्वः' । नामेत्येव पाठे न आमनरकाय इति छेदः । आमनरकाय कुष्टादिमहाव्याधिप्रधाननरकाय पापं न कुर्वन्तु इत्यर्थः । अथवा 'नाम प्राकाश्यसंभाष्यकोधोपगमकुत्सने' । एभिः असुरैर्देतैः जगत्सुखमुपेतु । तथा एते असुराः यद्यपि पापं कृतवन्तः कुर्वन्तु नाम चिराय चिरकालं तथा बधेनोद्धरणीया इत्यर्थः । नरकाय पापं कुर्वन्तु नाम तथापि संग्रामसूत्रयुग्म-भिगम्य तु दिवं प्रयान्तु इति मत्वा नूनं निश्चित्याह । हे देवि त्वम् एतान् असुरान् अहितान् विनिहंसि तस्मात्त्वं सर्वोपकार-करणाय सदाद्विचितासीति यत्कृतं तत्तथैव मान्यथा ॥ १७ ॥

(४ नामोजीभट्टी) सर्वोपकारित्वमुपपादयति । एभिरिति । दैतैरित्यर्थः । उपैतीति लट् । उपैतिवत्यर्थः । एते दैत्याः । नामेत्यभ्युपगमे । नरकायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । तथापि रणे मृत्युं प्राप्य स्वर्गं गच्छन्तु इति हेतुत्रयं मनसि कृत्वा जगदहितान् हंसित्वर्थः ॥ १७ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) एभिर्देतैरेति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) नन्वसुरावकारिण्या मम कथं सर्वोपकारित्वमिष्यत आहुः । एभिरिति । असुरहननेन जगदुपका-रित्वं पापिनरूपि स्वीदानेन दैत्योपकारित्वम् इति भावः ॥ १७ ॥

हृष्टैव किं न भवती प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु यत्प्रहिणोषि शस्त्रम् ।

लोकान्प्रयान्तु रिपवोऽपि हि शस्त्रपूता इत्थं मतिर्भवति तेष्वहितेषु साध्वी ॥ १८ ॥

(१ शुभवती) शस्त्रेण भारतीर्भत्वात्पापनेन पूताः ॥ १८ ॥

(२ चतुर्थरी) हृष्टैव विलोक्यैव हृष्टा बभूवैवेति (हृष्टया दर्शनेनैवति) पाठार्थः । न किं भस्म प्रकरोति कर्तुं शक्नोति । प्रहिणोषि व्यापारयसि । लोकान् इन्द्रलोकादीन् शस्त्रैः पूताः क्षीणपापाः । शस्त्रैः पूतान् निर्जितानिति पाठार्थः । इत्थम् एवं प्रक्षरेषु तेषु रिपुष्वपि अतिसाध्वी परोपकारस्वरूपा ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि भवती सर्वासुरान् सर्वेषामपि असून् प्राणान् रान्ति गृह्णन्ति सर्वासुराः तान् असुरान् हृष्टैव क्रूरदृष्टेयं भस्म भस्मीभूतान् किं न प्रकरोति किं न भस्मीकरोति । किन्तु सामर्थ्यतः करोत्येव । तथापि हे देवि त्वम् अरिषु शत्रुषु शस्त्रम् आयुधं प्रहिणोषि प्रयुक्षे इति यत् तत्र तवाभिप्रायोऽन्य एव । हि निश्चयेन । रिपवोऽपि शस्त्रवोपि संग्रामे शस्त्रपूताः शस्त्रहताः कृतप्रायश्चिता इव शमितपापफलाः सन्तः लोकान् वाञ्छितान् स्वर्गादीन् प्रयान्तिवति । तदिदम् । हे देवि तव तेष्वहितेष्वपि शत्रुष्वपि साध्वी मतिरनुग्रहबुद्धिर्भवति । किं पुनः साधुषु स्वधर्मनिरतेषु साध्वी तव मति-र्भवतीति किं ब्रूम इति भावः । भवतीशब्दप्रयोगे प्रकरोतीति प्रथमपुरुषः । भस्मत्वस्य विधेयत्वादेकत्वेन न विरोधो वेदाः प्रमाणमिति वत् । प्रहिणोषि । हि गतो 'स्वादिभ्यः झुः' 'हिनुमीना' इति शत्वम् । 'लोकस्तु भुवने जने' । साध्वी । 'बोतो गुणवचनात्' इति ङीप् ॥ १८ ॥

(४ नामोजीभट्टी) हृष्टैवेति । दर्शनोत्तरमेतावन्मात्रेणैव भस्मकरणयोग्येषु यत् त्वं शस्त्रं पातयसि तत्तेषामुत्तमलो-कप्राप्तये इति तेष्वपि उपकारिकैव त्वमिति किं वक्तव्यं भवेन्निति भावः ॥ १८ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) हृष्टैव किं नेति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ननु जगद्विनाशमेतान्दन्मि तत्कथं स्वर्गादिदानेनोपकारित्वं निर्णतं भवद्भिरिति चेत्तत्राहुः । हृष्टैवेति । लोकान्निन्द्रलोकादीन् । शस्त्रपूतानिति पाठे । शस्त्रनिर्जितानित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वप्नप्रभानिकरविस्फुरणैस्तथोग्रैः शूलाप्रकान्तिनिवहेन दृशोऽसुराणाम् ।

यन्मागता विलयमंशुमदिन्दुखण्डयोग्याननं तव विलोक्यतां तदेतत् ॥ १९ ॥

(१ शुभवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्थरी) अत्रत्य प्रभानिकरो दीप्तिसमूहस्तस्य विस्फुरणैः सर्वतः प्रसरणैः उग्रैः भवानंकः कृत्वा शूलाप्र-कान्तिमुच्यम् । अत्रशब्दस्य श्रेष्ठवाचिरवादः । तस्य कान्तिनिवहेन दीप्तिसमूहेन कृत्वा असुराणां दृशः चक्षुषि कर्तुं विलयं विना-शानं यन्मागताः तदेतदाश्चर्यमिति शेषः । हेतुगर्भविशेषणमाह । अंशुमत् इन्दुखण्डयोग्यम् अर्धचन्द्रान्वितं तव आननं मुखं विलोक्यतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि रणे तव उग्रैः स्वप्नप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रैर्षु शूलाप्रकान्तिनिवहेन च असुराणां दृश्य-

दशः विलयं विनाशं नागताः नागमन् इति यत् तदेतद्व्यवस्थास्ति कारणम् । किं तत् । अंशुमदिन्दुखण्डयोगि आननं सुधांशुखण्ड-
युक्तं तव वक्त्रं विलोक्यताम् इति हेतुगमितं विधेयणम् असुराणाम् । यद्यपि असुराः रणे देव्याः अंशुमदिन्दुखण्डयोगि अमृतांशुख-
ण्डयुक्तम् आननं न विलोकयेयुः तर्हि उग्रैः खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रैः शूलाप्रक्रान्तिनिबहेन च विलयं गतदशः विनाशं
गतदृष्टयः संप्रवेरन्ति भावः । अत्र क्रियातिपत्तिर्वर्तते । यथा हे देवि संप्राप्ते यद्यसुरास्तवामृतांशुमयेन्दुखण्डयोगि आननं
न व्यलोकयिष्यन् तर्हि उग्रैः खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः तथा उग्रैः शूलाप्रक्रान्तिनिबहेन च विलीनदशः समपश्यन्त । न च त-
देतत् समपश्यत । यत् यस्मात् अंशुमदिन्दुखण्डयोगि आननं व्यलोकयिष्यन् । तस्मादसुरा विलीनदशो न पश्यन्त इति ।
खड्गप्रभाः तासां निबहः स्तोमः तस्य विस्फुरणानि संचलनानि तैः । शूलस्याप्राणि त्रीणि तेषां कान्तयः प्रभाः तासां निबहः
समूहः तेन अंशवः किरणाः तद्गान्धिरुमृतमयुखः तस्य खण्डः शकलः तेन योगः संबन्धो मेलनं तद्वत् अंशुमदिन्दुखण्डेन
योगुर्महं योग्यम् आननम् अंशुमदिन्दुखण्डयोग्याननम् इत्यपि समासः । 'अहः सर्वेषां दीर्घः' ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गेति । निबहः समूहः । विस्फुरणं सर्वत्र प्रसरणम् । निबहः समूहः । यद्विलयं नागतास्तदे-
तत् अंशुमदिन्दुखण्डं तद्योगि तद्युक्तमाननं तव विलोक्यतां वैषामाश्रयादिति शेषः ॥ १९ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) खड्गप्रभेति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) खड्गप्रभेति । किंच खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैः असिक्रान्तिसमूहस्फुरणैः शूलाप्रस्य शूलमुखस्य दीप्ति
समूहेन च कृत्वा असुराणां दशो विलयं यथागतास्तदेतद्युक्तमिति शेषः । यतः अंशुमदिन्दुखण्डयोगि अर्धचन्द्रान्वितं तथाननं
विलोक्यताम् । यद्वा अंशुमदिन्दोः खण्डने योग्यं शरत्पूर्णचन्द्रापेक्षयाऽधिक्राद्वादकारित्वात् सर्वोत्कृष्टतन्मुखचन्द्रावलोकनेना-
द्वादितारिदृष्टीनां दुःसहमपि शक्ततेजः सुसहं जातमित्यर्थः । कथितुं तदेतदाश्चर्यमित्यध्याजहार तत्र । अंशुमदित्यादिहै-
तुगर्भविशेषणासंगतेः ॥ १९ ॥

दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि शीलं रूपं तथैवदविचिन्त्यमतुल्यमन्यैः ।

वीर्यं च हन्तुं हतदेवपराक्रमाणां वैरिष्वपि प्रकटितैव दयां त्वयेत्यम् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) हतदेवपराक्रमाणां दैत्यानां हन्तुं वीर्याणामित्यन्वयः ॥ २० ॥

(२ चतुर्थरी) हे देवि तव दुर्वृत्तवृत्तशमनं दुर्जनवेष्टाखण्डनशीलं चरितं रूपं सौन्दर्यम् अस्ति । हतो देवानां पराक्रमो
वैस्तेषामसुराणामित्यर्थः । इत्थम् एवं सत्यपि दया शस्त्रप्रहरणलक्षणा । शस्त्रहता हि पापिनोऽपि पूज्यन्ते ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि तव शीलं सद्बुद्धं कर्तुं । दुर्वृत्तवृत्तशमनम् । बुद्धं बुद्धं येषां ते दुर्वृत्ताः तेषां दुष्टचरित्राणां
पुंसां बुद्धस्य शमनं शमयितुं निवारकं वर्तते । यद्वा बुद्धेन बुद्धेन बुद्धं निष्पन्नं फलं दुर्वृत्तवृत्तं बुद्धं फलं नरकलक्षणं तस्य
शमनं शमयितुं अपनेतु तव शीलम् । तथा हे देवि तव एतत् सर्वसौभाग्यसौन्दर्यभाजनं रूपम् अचिन्त्यं मनसापि विचारयि-
तुमशक्यम् अविचार्यं सत् अन्यैर्नोद्देशैरतुल्यम् असदृशम् असाधारणमसमानं वर्तते । तथाच हे देवि तव वीर्यं च हतदेवपरा-
क्रमाणां दैत्यानां हन्तुं पातकं वर्तते । तथा हे देवि इत्थं प्रायुक्तमणित्या त्वया देव्या स्वकीया दया कृपा वैरिष्वपि प्रकटि-
तैव प्रकाशितैव । 'बुद्धं पथे चरित्रे त्रिष्वतीति दृढनिस्तले' 'शीलं स्वभावे सद्बुद्धे' 'रूपं गुणे स्वभावे च' । अचिन्त्यं स्मर्तुम्
अशक्यं वीर्यं बलं प्रभावश्च । वीर्यं कर्तुं । हतः देवानां पराक्रमो यैः तेषाम् असुराणाम् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्वृत्तानां बुद्धं पापं तस्य शमनं तव शीलं स्वाभाविको गुणः । तथान्यैरतुल्यमत एवाविचि-
न्त्यम् । कीदृशमिति चिन्ताविषयं दृष्ट्वैव किं नैत्यादिना रूपमाकृतिः च परं हताभात्मसाकृताः देवा येन ईदृशः पराक्रमो
येषां तेषां दैत्यानां हन्तुं वीर्यम् । एवं चेदृशरूपेणैवबलेन तेषां शक्ततो हननमिति तदीयपापशान्तये इति तेषु दैवैव त्वया
कृतेति भावः ॥ २० ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) दुर्वृत्तेति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य रूपं च शत्रुभयकार्यतिहारि कुत्र ।

चित्ते कृपा समरनिधुरता च दृष्टा त्वय्येव देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) अतिहारि अतिसुन्दरम् । वरदे वरान् ददासीति कृपा । वरान्देत्यान् हंसि खण्डयसीति निधुरता
च ॥ २१ ॥

(२ चतुर्थरी) ते तव पराक्रमे केनान्येनोपमा भवतु । अपि तु न केनापि । रूपं च तव शत्रुभयकारि शत्रूणां भय-
कर्तुं शीलं यस्य तत् । अतिहारि अतिमनोहरं कुत्र । न कुत्रापि । किंतु भुवनत्रये त्वय्येवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ते तव अस्य पराक्रमस्य केन सह उपमा भवतु । केनापि उपमैव
नास्ति । निरुपमत्वात् पराक्रमस्य । ननु 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निषेधात् तृतीया न स्यात् सहविवक्षायां तृतीयास्त्येव ।
सूत्रं तु षष्ठ्यर्थे सहभावाविवक्षार्थं च । हे देवि हे वरदे रूपं च शत्रुभयकारि शत्रूणां भयोत्पादनशीलं ततोऽन्येषां तु अति-
हारि अतिमनोहारि तवैवास्ति न त्वन्यस्य कस्यापि । हे देवि हे वरदे त्वदीये चित्ते कृपा च समरनिष्ठुरता तथा त्वय्येव दृष्टा
नान्यत्र दृष्टा न कुत्रापि दृष्टेति भावः । भवतिविति लोट् । दृष्टा इति निष्ठा । दृष्टा इति क्त्वान्तोऽपपाठः । कृपा समरनिष्ठुरता
इति च प्रथमा न तु द्वितीया । समरे निष्ठुराया भावः । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावः' ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) केनेति । अतिहारि मनोहरम् । विरोधोऽप्रालंकारः । केनोपमेति तृतीया आर्षत्वात् । चित्ते कृपा
रिपुष्वप्युपकारकत्वात् निष्ठुरता तु स्पष्टैव । अत्र कृपा स्वाभाविकी निष्ठुरता त्वारोपितेति विरोधपरिहार इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केनोपमेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) केनेति । अतिहारि अतिमनोहरम् ॥ २१ ॥

त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन त्रातं त्वया समरमूर्धनि तेऽपि हत्वा ।

नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्तमस्माकमुन्मदसुरारिभवं नमस्ते ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्थरी) ते रिपवोऽपि समरमूर्धनि रणप्रधानस्थाने हत्वा दिवं नीता इत्यन्वयः । उन्मदाः उद्विक्ताहंकाराः
ये सुरारयस्तद्भवं तेभ्यो जातं भयमपि अपास्तम् अपनीतम् । ते तुभ्यम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वया एतत् त्रैलोक्यं रिपुनाशनेन अखिलं यथा भवति तथा त्रातं रक्षितम् । त्रैलू पालने ।
'नुदधिवोन्दन्नाग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति वा निष्ठानत्वम् । हे देवि त्वया समरमूर्धनि युद्धभूमौ रिपुगणान् हत्वा ते रिपुगणाः
दिवं स्वर्गं नीताः प्रापिताः । हे देवि त्वया अस्माकं देवानाम् उन्मदसुरारिभवं भयमपि अपास्तम् अपक्षिप्तं दूरीकृतम् । हे देवि
सर्वजननि नमस्ते । लोके खलु हिताः नतिमर्हन्ति । त्रयो लोकाञ्चैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वायं ध्यञ् । अखिलं त्रैलोक्य-
मिति पाठे पौनरुक्त्यशङ्का । न विद्यतेऽखिलं यस्मिन्निति क्रियाविशेषणं द्रष्टव्यम् । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थ-
वत्' । रिपूणां नाशनेन समरमूर्धनि समरस्य मूर्धेव मूर्ध्ना युद्धाग्रभूमिः । तत्र उदुच्छ्रितमदेभ्यः सुराणामरिभ्यो दैत्येभ्यो
भवं संभवम् । 'नमः स्वस्ति' इति चतुर्थी ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त्रैलोक्यमिति । त्वय्येत्यन्तमेकान्वयः । ततो रिपुगणा इत्यन्तम् अपरं वाक्यम् । भयमित्यतो
भवमित्यन्तमपरम् । अनेन चित्ते कृपेत्येतद्विश्रुतम् । नमस्ते इत्यनेन नमस्कारातिरिक्तप्रत्युपकारणे नास्माकं सामर्थ्यमिति
च्यवितम् ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रैलोक्यमिति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २२ ॥

शूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चाम्बिके । घण्टास्वनेन नः पाहि चापज्यानिःस्वनेन च ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे अम्बिके त्वं शूलं आयुधेन शत्रुभ्यो नोऽस्मान् पाहि रक्ष । पा रक्षणे । 'सैर्हपिब' ।
'अस्त्री शूलं स्त्रायुधम्' । हे देवि अम्बिके त्वं घण्टास्वनेन घण्टायाः स्वनेन नः शत्रुतः पापतश्च पाहि । हे देवि हे अम्बिके
त्वं चापज्यानिःस्वनेन चापातोभिरुद्धमौर्षाजनितनिःस्वनेन च नोऽस्मान् पाहि शत्रुतः पाप्मनश्चेति शेषः ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २३ ॥

चन्द्रिका) शूलेनेति २४ ॥ २३ ॥

पञ्चाङ्गैः ॥ २३ ॥

प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चण्डिके रक्ष दक्षिणे । भ्रामणेनात्मशूलस्य उत्तरस्यां तथैश्वरि ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) भ्रामणेनेत्यनेन विदिक्त्रध ऊर्ध्वं च रक्षेति च्यवितम् । ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) दक्षिणे दक्षिणभागे भ्रामणेन । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् इत्यो न भवति । यथा । 'स तैराक्रमया-
मास अस्मान् संक्रामितैः परैः' इति ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे ईश्वरि ईश्वरस्य पत्नि । यद्वा हे ईश्वरि जगद्व्यापिनि । 'अधोतेराशुर्कर्मणि वरट् चेच्चोपघायाः' ।
हे देवि हे चण्डिके त्वम् आत्मनः शूलस्य आयुधस्य भ्रामणेन परितोऽभितक्षकाकारेण परिवर्तनेन अस्मान् देवान् प्राच्यां दिशि
रक्ष शत्रुतः । हे ईश्वरि हे चण्डिके त्वं प्रतीच्यां दिशि पश्चिमायामाशायाम् आत्मशूलस्य भ्रामणेन अस्मान् रक्ष शत्रुतः । हे ईश्वरि
अम्बिके आत्मशूलस्य भ्रामणेन दक्षिणे दिग्भिर्भागे अवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि अस्मान् रक्ष शत्रुतः । तथा हे ईश्वरि हे अम्बिके
हे चण्डिके त्वम् आत्मशूलस्य भ्रामणेन उत्तरस्यां दिशि अस्मान् रक्ष शत्रुतः । भ्रामणेनेति भ्रमणस्येदं भ्रामणं प्रदक्षिणीकरणं
परितो मण्डलीकरणम् । अन्यथा अनवस्थानमात्रं चलनमात्रं वा शूलसमवेता क्रिया स्यात् । अतश्च प्रदक्षिणाकृति परिभ्रामणं
विवक्षितमिति सूचयितुं प्राच्यां प्रतीच्यां दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युक्तम् । चकाराद्विदिग्रहणम् ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्राच्यामिति । दक्षिणं इत्यस्य दिग्भागे इति शेषः । भ्रामणेनेत्यत्र इत्यास्यैवः संज्ञापूर्वकविधेरनि-
त्यत्वात् ॥ २४ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) प्राच्यां रक्षेति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) प्राच्यामिति । दक्षिणे दक्षिणभागे ॥ २४ ॥

सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते । यानि चात्यर्थघोराणि ते रक्षास्मांस्तथा भुवम् ॥ २५ ॥

(१ शुभवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) सौम्यानि मृष्टिस्थितिव्यापाराणि अत्यन्तमतिशयेन घोराणि संहारकराणि । अत्यर्थेति वा पाठः ।
अस्मान् रक्ष । तथा भुवं पृथिवीं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्रैलोक्ये त्रिषु लोकेषु ते तव यानि सौम्यानि सुन्दराणि प्रसन्नानि रूपाणि विचरन्ति
विहरन्ति । यानि चात्यन्तघोराणि भयंकराणि रूपाणि विचरन्ति तैस्तेषु रूपैरपलक्षिता त्वं तैस्तेः करणीर्वा अस्मान्देवान् रक्ष ।
तथा तैरेव द्विविधैः रूपैर्भुवं रक्ष । तथा चकारात् तैरेव रूपैः पातालं रक्ष । 'सौम्यं तु मुन्दरे सोमदेवते' 'सोमाद्यणि भवेत्सौम्यं
मुन्दरे तृपचारतः' । 'अनुगृह्णाति यान्देवी तेषां सौमो जगन्मयी । नानुगृह्णाति यान्देवी तेषां घोरा जगन्मयी' ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सौम्यानीति । मृष्टिस्थितिव्यापाराणि । अत्यर्थघोराणि संहारव्यापाराणि । तथा भुवं पृथिवीं-
चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) सौम्यानीति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

खड्गशूलगदादीनि यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके । करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष सर्वतः ॥ २६ ॥

(१ शुभवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) करपल्लवसङ्गीनि करपल्लवेन सङ्गः संसर्गो विद्यते येषाम् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) हे अम्बिके देवि यानि ते तव करपल्लवसङ्गीनि खड्गशूलगदादीनि वान्यायुधानि तैः यानि
चास्त्राणि धनुरादीनि सन्ति तैश्च त्वं सर्वतः संमततः अस्मान् त्वदेकदारणान् देवान् रक्ष । दुःखतः पापतः शत्रुतश्च पालय ।
'हस्तिशुष्कांशुवाहाप्रबलिपूक्तः करः पुमान्' करो हस्तः पाणिः । 'पदशास्त्रः शयः पाणिः' 'अङ्गुल्यः करशास्त्राः स्युः' कर-
पल्लावाः अङ्गुल्यः तैः सङ्गः तद्वन्ति करपल्लवसङ्गीनि । यद्वा करः पल्लव इव करपल्लवः तेन सङ्गः तद्वन्ति वा करपल्लवसङ्गीनि ।
हस्तस्थितानीत्यर्थः । 'संमतस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' । खड्गश्च शूलश्च गदा च खड्गशूलगदम् । सेनाप्राप्तत्वादेकवचनम् ।
तत् आदिष्वेषां तानि तथोक्तानि धनुरादीनि ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खड्गेति । सङ्गः संसर्गः ॥ २६ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) खड्गशूलेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं स्तुता सुरैर्दिव्यैः कुसुमैर्नन्दनोद्भवैः । अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) नन्दनोद्भवैर्देवोद्यानजातैः । गन्धैः धीवासादिभिः । अनुलेपनैः श्रीखण्डादिभिः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) एवमुक्तमणितया जगतां धात्री पोषयित्री देवी देवैः स्तुता ततो दिव्यैर्दिवि भवैः नन्दनोद्भवैः नन्दनं स्वस्तनवनं तत उद्भवैः कुसुमैः । तथा दिव्यैः गन्धानुलेपनैः चार्चिता पूजिता आराधिता गन्धैरनुलेपनीयैः गन्धाः कुङ्कुमादयः । 'कुङ्कुमागरुक्स्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नाम्ना स्याद्यक्षकर्मणः' । अनुलेपनमङ्गरागः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीमटी) ऋषिरुवाच । एवमिति । नन्दनं देवोद्यानम् । दिव्यैः उत्कृष्टैः । गन्धाः श्री(रागा)वासादयः । अनुलेपनं धीचन्दनादि ॥ २७ ॥

(५ जगद्धन्वन्निष्का) आधेन ऋषिरुवाचेत्यनेन सह सप्तशतान्ताः श्लोकस्या मन्त्राः सप्तविंशतिमन्त्राद्या इत्यर्थः । ऋषिरिति ऋषिरुवाच स्वाहेत्यष्टाविंशतिका मन्त्राः २८ । श्लोकद्वयमिति । श्लोकयोर्द्वयं शुभं द्वौ श्लोकस्यो पृथक् मन्त्रा-
वित्यर्थः । तथाहि एवं स्तुतेति २९ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

भक्त्या समस्तैस्त्रिदशैर्दिव्यैर्धूपैः सुधूपिता । प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान्प्रणतान्सुरान् ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) दिव्यैर्मनोहैः । प्रसादेन रूपया शोभनं मुखं यस्याः । सुरान्देवान्प्रणतान् चरणी गतान् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) समस्तैस्त्रिदशैर्दिव्यैर्भक्त्या दिवि भवैः धूपैः गन्धाद्यैः धूपराजैः सुधूपिता सुपूजिता देवी प्रसादसुमुखी प्रसादत्वेन प्रसन्नत्वेन सुमुखी सती तान् प्रणतान्समस्तान् सुरान् इन्द्रादीन्देवान् वाक्यं प्राह उवाच । उपसर्गप्रतिरूपः प्रसादोऽव्ययादयः । अहेति निपातस्त्रिदशप्रतिरूपकः कालसामान्यवचनः । शोभनं मुखमस्त्यस्याः सुमुखी । 'स्वाहाचोपसर्ज-
नादसंस्थोपोपधात्' इति वा डीष् टाप् च । 'नखसुखात्संज्ञायाम्' इति ङीषो निषेधस्तु संज्ञायामेव ॥ २८ ॥

(४ नागोजीमटी) भक्त्येति । अन्तःकरणेन प्रेमतया भजनं सेवनं भक्तिः तथा प्रेमलक्षणया भक्त्या दिव्यैर्मनोहैः धूपैस्त्रिदशैः पाठः ॥ २८ ॥

(५ जगद्धन्वन्निष्का) भक्त्या समस्तैरिति ३० ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २८ ॥

देव्युवाच ।

प्रियतां त्रिदशाः सर्वे यदस्मत्तोऽभिवाञ्छितम् । (ददाम्यहमतिप्रीत्यां स्तवैरेभिः सुपूजिता) ।

देवा उचुः ।

भगवत्या कृतं सर्वं न किञ्चिदवशिष्यते ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) अतिप्रीत्या प्रीत्यतिशयेन । प्रीतेति वा पाठः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) हे सर्वे त्रिदशाः पुष्करकूर्तैरेभिः स्तवैः प्रपूजिता अहम् अतिप्रीतास्मि । युष्माभिः सर्वैर्देवैर्देवस्तः सकृदात् अभिवाञ्छितम् अभिलषितं वर्तते तद्वस्तु प्रियतां प्रार्थयताम् । अहं ददामि दास्यामि । इह प्रीता प्रीत्या इति पाठद्वयम् । अत्र आधे पाठे अर्थ उक्तः । यत्तस्मत्तोऽभिवाञ्छितम् इति पाठः सभ्यः । यदस्यतोऽभिवाञ्छितमिति पाठे अस्मात् देवीतः प्रियताम् अहं ददामीति वचनवाचुर्यम् । कीदृशं स्यात् । बहुल्येनोपक्रम्यैकत्वेनोपसंहाराद्वाचोयुक्तिरियं वाचो-
युक्तिमतासुद्वेगं जनयतीत्यर्थः ।

कर्तव्यमपरं यत्तु कृतं तन्निवेद्यताम् । इत्याकर्ण्यं वचो देव्याः प्रत्युच्यते दिवौकसः ॥

हे देवाः अपरं युष्माभिः कर्तव्यं सत्तु कृतं दुःसाध्यं यत् तच्च मयमे मया निवेद्यतां हान्यतां तदप्यपरं महिषासुरवधा-

१ 'धूपैस्तु धूपिता' इति पाठः । २ इदं पथार्थं गुप्तवतीनागोजीमटीकारैर्नाहं ददयते । ३ इदं पथमपि केवलं शान्तनवीकारिणं व्याख्यातमतो नास्त्य मूले निवेष्टाः कृतः ।

पक्षया द्वितीयं कार्यं साधयामीति भावः । इति इत्थं देव्याः वचः आकर्ण्य श्रुत्वा ते सर्वे दिवौकसः दन्वादयः सुगाः प्रत्यक्षुः प्रतिवाक्यमुक्त्वन्तः । दिवि ओक्तांसि निवासा येषां ते दिवौकसः । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । त्रियतामिति । देवा ऊचुः । भगवत्येति ॥ २९ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) देवीति । 'देव्युवाचेत्यर्थं मन्त्रः ३१' । ततः परं देव्युवाचेत्यनन्तरं 'त्रियतां त्रिदशाः सर्वे यदस्मनोऽभिवाञ्छितं स्वाहा ३२' इति अर्धश्लोकमन्त्रोऽर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । अथ देवा ऊचुरिति । अथानन्तरं 'देवा ऊचुः स्वाहेत्यपरो मन्त्रः ३३' । ततः परमिति । देवा ऊचुरित्यनन्तरं 'भगवत्या कृतं सर्वं मित्यर्थं श्लोकमन्त्रक इति भगवत्येत्यादि अर्धश्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि 'भगवत्या कृतं सर्वं न किञ्चिदवशिष्यते स्वाहा ३४' ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २९ ॥

यद्यं निहतः शत्रुस्माकं महिषासुरः । यदि वापि वरो देयस्त्वयास्माकं महेश्वरि ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यद्यस्मात् त्वया भगवत्या अस्माकं देवानां शत्रुरयं महिषासुरनामा निहतः व्यमुक्तः अतस्त्वया भगवत्या सर्वमस्माकं देवानां प्रयोजनं कृतमेव । न किञ्चिदवशिष्यते न किञ्चित्कार्येषोऽवशिष्यते । न काश्चिदपि शत्रुः शेषोऽवशिष्टः । हे महेश्वरि महानीचरः तस्य स्त्री । यद्वा महनी ईश्वरी । 'अश्रोतराशुर्कर्मणि वरद्वे चोपधायाः' देवि यदि पश्चान्तरे । त्वया भगवत्या अस्माकं त्वदनुग्रहजीविनां देवानां त्वदेकजीविनां वरश्च देवोऽनुमतः स्यात् तर्हि अयं वरः प्रार्थ्यतेऽस्माभिः ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) यदिति । यत् इत्यर्थः । पूर्वार्थमप्यर्थम् । उत्तरार्थमुत्तरान्वयि । यदि धार्याति । वासन्द एवमर्थः । यद्येवं सरयपि वरो देय इति त्वच्छा चेत्तदा वक्ष्यमाणमस्त्वित्यर्थः । अस्माकममभ्यप्रमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) यद्यं निहताद्यं च श्लोकमन्त्रत्रयं भवेदिति । तु पुनः यद्यं निहता आद्यां यस्य तान् यद्यं निहताद्यं श्लोकरूपा ये मन्त्रास्तेषां त्रयं भवेत् । त्रयः पृथक् मन्त्रा भवेयुरित्यर्थः । तथाहि यद्यं निहता इति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३० ॥

संस्मृता संस्मृता त्वं नो हिंसेयाः परमापदः । यश्च मर्त्यः स्तर्वरेभिस्त्वां स्तोष्यत्यमलानने ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्थरी) हिंसेया इति । भौवादिगणपाठादारमनेपदम् । हे अमलाननं प्रसन्नवदनं अम्बिकं यश्च मर्त्यः लोकः एभिः स्तवैः पूज्यैः त्वां स्तोष्यति ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) कोऽसौ । हे देवि त्वं परमापत्सु अस्माभिस्त्वदेकशरणैर्देवैः संस्मृता संस्मृता सती धारंवारं ध्याता सती नोऽस्माकं परमापदः परमाः आपदः । यद्वा परमा अत्यर्थाः आपदः येभ्यस्ते परमापदः शत्रवः तान् महासुरान् हिंसेयाः हिंसाः । हिंसि हिंसायाम् । रुधादेः प्रार्थने लिट् । परस्मैपदस्थाने 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदस्य धातुः सीयुट् । अस्माकमिति दानप्रतिग्रहभाषाभावात्संप्रधानत्वात्संबन्धे बहुषेव । मात्रा पित्रा च पुत्राणां बालानां कशिपुर्दीयते 'रजकस्यांशुकं दत्ते स्वामी भृत्यस्य वेतनम्' इतिवत् । पश्चान्तरे चेद्यदि च । देवाः द्वितीयं वरं प्रार्थयन्तः । हे अम्बिके हे अमलानने हे प्रसन्नवदने त्वम् अस्माभिः प्रसन्ना प्रणता सेविता सती वरदासि अतः यच्च मर्त्यः एभिस्त्वद्विषयैरस्माभिर्देवैः कृतैः स्तवैः त्वां देवीं स्तोष्यति भक्तिः स्तुतिश्च्यति ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) संस्मृतेति । हिंसेया इत्यर्थः । उत्तरार्थमुत्तरान्वयि ॥ ३१ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) संस्मृता संस्मृतेति ३६ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) यदीति । हिंसेया इति भौवादिकस्य रूपं न तु रौघादिकस्य । तस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ३१ ॥

तस्य वितर्द्धिविभवेर्धनदारादिसंपदाम् । वृद्धयेऽस्मत्प्रसन्ना त्वं भवेथाः सर्वदाऽम्बिके ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) वृद्धय इति । अस्मदिति निमित्तपक्षमी । प्रसन्ना सती सर्वदा पुस्तार्थप्रदा भवेथाः । मर्त्यस्यापराधा-
भिनिस्तीकृत्य तस्मै मा कुद्वय इति भावः । स्पष्टमन्यम् ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्थरी) तस्य मर्त्यस्य अस्मत्प्रसन्ना सती अस्माकं प्रसन्ना सती त्वं वितर्द्धिविभवेः धनदाप्राप्तिसंपदाम् । वित्तं धेनम् । ज्ञानमिति यावत् । भावे कविधानात् । ऋद्धिः उपचयः । विभवः ऐश्वर्यम् । तैरिति सहाये तुल्यया । अर्थेनापि भ

तीति स्मरणात् । धन कनकादि । आदिशब्दः क्षेत्रादिपारिग्रहार्थः । (आदिशब्दात्पुत्रदारादिसंग्रहः) धनदारादय एव संपदः नासां वृद्धये उपचयाय भवेथा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य मर्यस्य मनुष्यस्य वित्तद्विविधैः सह धनदारादिसंपदां सदा वृद्धये प्रवृद्धये भवेथाः । सर्वदा वित्तस्य अर्थस्य क्रुद्धेः समृद्धेर्विभवेऽर्द्धैः सह धनस्य गोमहिष्यश्वादिः दाराणां पत्नीनाम् । आदिशब्दात्सेवकादीनां संपदां क्षेत्रारामधान्यपुत्रमित्रादिसंपत्तीनां च वृद्धये भवेथाः । प्रार्थने लिङ् । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । (वैदिकं वेदकल्प-मिदं देवीस्तवनमिति सूचयितुं प्रयुक्तमृषिभिः) यद्यपि वित्तं धनमिति पर्यायौ तथाप्युपचाराद्गोमहिष्यश्वादिकं धनशब्देन विव-क्षितम् । वित्तद्वयश्च विभवाश्च ऐश्वर्याणि तैः सहितं धनं गवादि दारादि पत्न्यादि तेषां संपदः तासाम् ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति । वित्तद्विविधैरिति सहयोगे तृतीया । भवने च साहित्यं वित्तं ज्ञानं तस्य वृद्धिरुप-नयः । विभवा ऐश्वर्यादयः । धनदारादीनां संपदः अनुरूपा आत्मभावाः । आदिना पुत्रादिवृद्धये उपचयाय ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्य वित्तद्विविधैः ३७ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) यथेति । वित्तं वेदानं ज्ञानम् । भावे क्तः । ऋद्धिरुपचयः । विभव ऐश्वर्यम् । सहायै तृतीया ॥ ३२ ॥

ऋषिरुवाच ।

इति प्रसादिता देवैर्जगतोऽर्थे तथात्मनः । तथेत्युक्त्वा भद्रकाली बभूवान्तर्हिता नृप ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) भद्रं कल्याणं करोतीति भद्रा । भद्रा चासौ काली चेति विग्रहः । भद्रं कालयति वर्धयतीति कर्मण्य-णव । अन्तर्हिता अदृश्या ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) हे नृप हे सुरथ इति प्रागुक्तरात्या देवैर्जगतोऽर्थे त्रैलोक्यसंरक्षणप्रयोजनाय तथा आत्मनोऽर्थे स्वार्थे देवकार्यविषयेऽर्थे च प्रसादिता प्रसादसुमुखीकृता भद्रकाली भद्रा सर्वमङ्गला काली रूपलौ । कर्मधारयः । हे देवाः तथास्तु युष्मद्वाञ्छितमस्तु सिध्यतिवित्युक्त्वा अन्तर्हिता बभूव अन्तर्धानमगात् अदृश्या बभूव ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । इतीति । तथात्मनः आत्मनश्चार्थे इत्यर्थः । तथेत्युक्त्वा तथास्तिवित्युक्त्वा भद्रं कालयतीति भद्रकाली । अन्तर्हिता अदृश्या बभूवेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति । 'ऋषिरुवाचेत्यपरो मन्त्रः ३८' । लोकाश्चत्वारो मनवः परिकीर्तिता इति चत्वारो मन्त्रा भवेयुस्तिर्य्यः । प्रकीर्तिता उक्ताः । तथा 'इति प्रसादितेति ३९' ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । भद्रा चासौ काली चेति विग्रहः । यद्वा भद्रं कारयतीति तथा । कर्मण्यण् । रलयोर-भेदः ॥ ३३ ॥

इत्येतत्कथितं भूप संभूता सा यथा पुरा । देवी देवशरीरेभ्यो जगन्नयहितैषिणी ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) हे भूप हे सुरथ । जगन्नयहितैषिणी सा देवी देवशरीरेभ्यो यथा पुरा पूर्वं तेजोरूपा संभूता महिषासुरवधाय प्रादुरभूत् इत्येतत् सर्वं ते तुभ्यं सुरयाय मया सुमंधसा मुनिना कथितं तथास्तु कम् ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इतीति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इत्येतत्कथितं भूयेति ४० ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३४ ॥

पुनश्च गौरीदेहात्सा समुद्भूता यथाभवत् । वधाय दुष्टदैत्यानां तथा शुम्भनिशुम्भयोः ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) गौरीदेहादिति । गौरवर्णशरीरप्रकटनाय नीलवर्णकोशरूपं शरीरं पार्वत्या परित्यक्तमिति वक्ष्यते । देहात्कोशादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) इतिहासान्तरं निरूपयति । पुनरिति । गौरी पार्वतीत्यनुषज्यते । देहं शरीरम् आसनम् आसः अव-स्थितिर्यस्याः सा देहासा । गृहीतशरीरेति यावत् । सा गदितमाहात्म्या गौरी पुनर्गृहीतदेहा सती यथा समुद्भूताऽमबादि-

स्वन्वयः । अथवा गौर्या देहः शरीरकोश एव देहकारणं यस्याः सा गौरीदेहा । शक्यार्थिवादित्वात्ममपदलोपी समासः । देहग्रहे हेतुमाह । वधायेति । दुष्टदैत्यानां धूम्रलोचनादीनाम् । ते तुभ्यम् ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) इदं श्लोकद्वयमेकक्रियमेकान्वयं द्रष्टव्यम् । शृणु स्व इति पदद्वयम् । हे स्व हे आत्मीय भूप सूरध सा प्रसिद्धा देवानामुपकारिणी देवी पुनश्च पुनरपि दुष्टदैत्यानां दुष्टानां देवादिपीडकानां धूम्रलोचनरक्तवीजचण्डमुण्डादीनां दैत्यानां वधाय च तथा शुम्भनिशुम्भयोः वधाय च लोकानां रक्षणाय च प्रयोजनाय यथा गौरीदेहात् गौर्याः देहात्समुद्भूता अभवत् आसीत् तत्सर्वं यथावद्यथार्थं यावत् ते तुभ्यं राक्षे कथयाम्यहं सुमेधानाम ऋषिः तत् त्वं यथावत् यावत्प्रकारेण ख्यातं मया कथितं शृणु आकर्णय । शृणुष्वेति पाठे 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । शुम्भ भाषणे हिंसायां च भ्वादिः । शुम्भति भाषते हिंस्ति वा शुम्भः । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिपाठे शुभशुम्भ-शोभायै तुदादिः । शुम्भति शोभते रणेष्विति शुम्भः । यथाप्रकारवत् यथावत् । क्रियाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुनश्चेति । गौरीदेहः कारणं यस्या इत्यर्थः । समुद्रवः यथा तत्र हेतुर्दुष्टवधो देवलोकरक्षणं वा ॥ ३५ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) पुनश्च गौरीति ४१ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतिहासान्तरं सूचयति । पुनश्चेति । गौरीदेहासा इति पाठे गौरीदेह एव आसनमासः स्थितिरस्याः । शरीरकोशनिःसृतत्वात् । यद्वा गौरीदेहो वेहकारणमस्या इति मध्यमपदलोपी समासः ॥ ३५ ॥

रक्षणाय च लोकानां देवानामुपकारिणी । तच्छृणुष्व मयाख्यातं यथावत्कथयामि ते ॥ ३६ ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे शकादिकृतदेव्याः स्तुतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) अत्र चण्डीस्त्रवे देवकृताश्रयः स्ववास्तत्तदारम्भे देवा ऊचुरित्यपेक्षितम् । तथा देवकृतवरप्रार्थनद्वयमपीति तयोरारम्भेऽपि द्विवारमिति पञ्चवारं तन्त्रान्तरे देवोक्तिरस्ति । परं तु स्ववारम्भे प्राक् श्लोकेषु मियमेन तदर्शस्योपनि-
यद्भवेन पौनस्त्यापत्त्या स्ववारम्भे त्रितयं नापेक्षितमित्याशयेन यामलपाठे प्रार्थनारम्भ एव द्विवारं देवोक्तिराहता । प्रकृ-
तन्त्रे त्वर्धजरतीयमेव प्रथम(कृतस्तवस्य चरमस्तवस्य चारम्भे परिहृत्यैतदुत्तरं स्ववारम्भे प्रार्थनद्वयारम्भे चेति त्रिदेवो-
क्तिरङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् । अतः प्रथमश्लोकोत्तरं देवा ऊचुरिति न वक्तव्यम् । इतरयथास्थानं युक्तमेवेति दिक् । पूर्वाध्याये
मध्यमध्याये श्लोकान्तराण्यत्र फलश्रुतौ च तानि बहुत्वान्न प्रदर्शितानि ॥ ३६ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने शकादि-
स्तुतिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३६ ॥ इति चतुर्धरीटीकायां शकादिभिः कृता देव्याः स्तुतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) अस्य श्लोकस्य व्याख्या पूर्वश्लोकेन सह कृतास्ति ॥ ३६ ॥ इति श्रीमन्नाजचिराजतोमरान्वय-
श्रीमदुद्धरात्मजशान्तनुविरचितायां शान्तनव्यां देवीमाहात्म्यटीकायां शकादिस्तुतिश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननु तेनाप्यस्याः कोऽर्थस्तदाह । उपकारिणीति । उपकारस्वभावा यत इत्यर्थः । तच्छृणुष्वेत्या-
र्शस्तद् । तत्प्रकारं मया मत्तः । निपातोऽयम् । ख्यातं लोकप्रसिद्धम् । एनामुपक्रम्य लक्ष्मीतन्त्रे लक्ष्मीवाक्यम् । 'अभि-
धुता सूरिः साहं महिषं जघ्नुषी क्षणात् । महिषान्तकरीसूक्तं दृष्टं देवैर्महर्षिभिः । उत्पत्तिं युद्धविक्रान्तिः स्तोत्रं चेति
सुरेश्वर । कथयन्ति सुविस्तीर्णा ब्राह्मणा वेदपारगाः । लभन्ते च फलं शम्भदाधिपत्यमनन्धरम्' । इति महिषान्तकरीसूक्तं
देवैर्महर्षिभिश्च दृष्टम् । देव्या यया ततमिति श्लोकेऽखिलदेवमहर्षिपूज्यत्वविशेषणात् । युष्माभिः स्तुतयो याश्चेति श्लोके
ब्राह्मणीणां स्तुतिकर्तृत्वप्रतिपादनाच्चेति बोध्यम् ॥ ३६ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) रक्षणाय च लोकानामिति ४२ ॥ ३६ ॥ "ऋषित्रयं तु देव्यैका एकदेवास्तु पञ्चभिः ।
उवाचचवचनैः श्लोकाः पञ्चत्रिंशत् मन्त्रकाः" । अर्धश्लोकात्मकं यत्तन् मन्त्रद्वयं भवेदिति । इह चतुर्थेऽध्याये तु पुनः ऋषित्रयम् ।
ऋषिसत्त्वाच्चेति त्रयो मन्त्राः । देव्यैका देव्युवाचेत्येको मन्त्रः । एकदेवाः देवा ऊचुरित्येको मन्त्रः । तु पुनः एतैः पञ्चभिस्त्वाचव-
चनैः सह पञ्च अधिका त्रिंशत् एका श्लोकरूपा मन्त्रका मन्त्रा इत्यर्थः । अर्धश्लोकरूपं यन्मन्त्रद्वयं मन्त्रयुग्मं द्वौ मन्त्रावित्यर्थः ।
भवेत् । "षट्त्रिंशच्छ्लोककेऽध्याये चत्वारिंशद्वयाधिका । विभज्य गणना कार्या मन्त्राणां हवनादिषु" । इति षट्त्रिंशच्छ्लोका
यस्मिन्नीहोऽध्याये चतुर्थाध्याये द्वयाधिका द्वाभ्यामधिका चत्वारिंशत् भवेदिति शेषः । द्विचत्वारिंशन्मन्त्रा भवन्तीत्यर्थः ।
मन्त्राणां शकादय इत्यादिमन्त्राणां हवनादिषु होमादिषु विभज्य मन्त्रविभागं कृत्वा गणना संख्या कार्या कर्तव्या । मन्त्रवि-

भागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीसप्तशतीमन्त्रहोमकारिकाणां भगीरथविरचिता जगन्मन्त्रचन्द्रिकाख्या चतुर्थाध्यायस्य टीका संपूर्णा ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥ इति श्रीदंशोद्धारटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५.

ऋषिरुवाच ।

पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हता मदबलाश्रयात् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) अप तन्त्रे सार्धद्वाविंशत्या श्लोकैः पञ्चमाध्यायवटूकगतमन्त्रविभजनपरस्तुतीयः पटलः ॥ ३॥ “ईश्वर उवाच । ऋषिवाक्यं पुरेत्याद्या विष्णुमायां प्रतुष्टुः । इत्यन्ताः श्लोकमन्त्राः षट् देवा ऊबुस्ततः परम् ॥ नमो देव्या इति त्रिंश-
च्छ्लोकयन्ते नम्रमूर्तिभिः । विष्णुमायादिकास्तेषु भ्रान्त्यन्ता एकविंशतिः ॥ अवतारैः पृथग्मन्त्रा त्रिवष्ट्याहुतयस्तु ताः । चितिरूपेण मन्त्रेणाप्याहुतित्रयमाचरेत् । एवं मन्त्रा अशीतिः स्मुरयो ऋषिरुवाच ॥ ” नमो देव्यै महादेव्यै इत्यारभ्य त्रिंशश्लोकी वर्तते । तदन्तिमध्वरणः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिरिति पठ्यते तेषां त्रिंशतो मध्ये विष्णुमायेति शब्दितेत्यारभ्य भ्रान्तिरूपेण संस्थितेयेतद्द्वितीयचरणवन्तः श्लोका एकविंशतिः सन्ति । इतरचरणत्रयस्य सर्वेषु साधारण्यादसाधारणमध्यमप्रतीकग्रहणम् । ते एकरूपा एव भासमाना अपि महाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वतीरूपचण्डिकावतारैस्त्रिभिः प्रतिपाद्यैरर्थैर्भेदास्पृश्यगेव मन्त्रा मन्तव्याः । प्रत्येकं त्रिभिर्मन्त्ररूपा इति यावत् । ततश्चैतैस्त्रिभिः पुनरुच्चारितैस्त्रिसंस्तव आहुतयः कार्या इति संहत्य त्रिषष्टिः । एकविंशतिस्त्रिषष्टिरिति च कथनेन तन्त्रान्तरे लक्ष्म्या उपरि धृतिस्तुष्टेरपरि पृष्टिवेति मन्त्रद्वयमधिकम् । स्फूर्तिमेधाद्वयमपि पठ्यमानमेतत्तन्त्रानुसारिभिर्नौपसंहर्तव्यमिति ध्वनितम् । चितिरूपेणेति मन्त्रस्यापि त्रिराहुतिरिति षट्षष्टिः त्रिंशत्यवशिष्टाः श्लोका अष्टौ पुराशुम्भेत्यादयः पूर्वोक्ताः षड्विधेवं चतुर्दशाहुतय इत्यर्थातिर्मन्त्रा जाता इत्यर्थः । ऋषिदेववचनोक्तमन्त्रमध्ये पार्थक्येन निर्देश्यमाणत्वादिति भावः । मन्त्रे संहत्यापिण्डकथनं तु श्लोकसंहत्यातो मन्त्रसंहत्याया अत्यन्तविप्रकर्षेण गणकबुद्धिभ्रमनिरासार्थम् । ऋषिदेववचनो गणनमध्यायसमाप्तिभ्रमनिरासार्थम् । अत्रैकैकश्लोकोद्भवमन्त्रस्यावतारत्रयरूपप्रतिपादभेदेनैव भेदं वदता मन्त्राणां शब्दानुपूर्व्यां मिथो वैलक्षण्यभावात् सूचितः न्यायश्च । नमस्तस्या इत्यक्षरचतुष्टयस्यैकरूपत्वेपि तच्छब्दार्थानां महाकाव्यादिरूपाणां भेदात् सर्वत्र सहस्रनामसु नाम्नां पुनरुक्त्या सहस्रसंहयान्यूनताप्रसक्तेः पुनरुक्तनामार्थभेदवर्णनैव भगवत्पादादिभिर्भाष्यकारैः परिह्रियमाणताया दर्शनात् । मन्त्राणामनुसंधानार्थत्वेन तन्त्रेदाद्रेदस्य युक्तत्वाच्च । पूर्वार्थस्य तु प्रतिमन्त्रं पूर्वभागेऽनुवचनम् । चरमाक्षरचतुष्टयस्य तु प्रतिमन्त्रमन्तेऽनुवचनम् । ‘या ते अग्ने अयाशया रजाशया हराशया तनूवर्षिष्ठा गबुध्रेष्ठा उग्रं वचो अपावधीस्त्वेवं वचो अपावधीः’ इतिमन्त्रे अयाशयादित्रये प्रत्येकं पूर्वभागे याते अग्ने इत्यस्यापि तनुरित्यादंश्च योगेन मन्त्रत्रयस्वरूपस्यानुवचनो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु पुत्र्ययोगित्वादित्यधिकरणे निर्णयदर्शनात् । तेनैव न्यायेन नमकचरम-मन्त्रस्यैकत्वेन पठितस्यापि होमे विभज्य मन्त्रत्रयरूपनापेक्षायां ये पृथिव्याभित्यादित्रये नमो स्तुभ्य इति पूर्वभागस्यैववस्तेभ्य इत्यादेवत्तरभागस्य च पूर्वोत्तरस्थाने प्रत्येकमनुवचने मन्त्रत्रयस्य सर्वसंमतत्वाच्च । तेन या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता । नमस्तस्यै नमोनम इति षट्पञ्चविंशत्यक्षरोऽष्टाक्षरैस्त्रिभिः पद्विरेको गायत्रीछन्दस्को मन्त्रः सिद्धः । अयमेव च त्रिः पठनीयः । देवता तु मिथानुसन्धेयेति सिद्धम् । एवंसति यस्काण्वेनांक्तम् । प्रथमो विंशत्यक्षरो द्वितीयश्चतुरक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षर इति तद्वि-भजनं केन न्यायेन केन वा वचनेन सिध्यतीति स एव प्रष्टव्यः । ननु नमस्तस्यै इत्येतद्वयमेव प्रत्येकं परिपूर्णवाक्यत्वान्मन्त्र-त्रयम् । तस्मिन्तीदामृत इत्यस्यैव तच्छब्दप्रयुक्ताकाङ्क्षायाः पूर्णत्वविषयकत्वाभावादिति स्वयंभोक्तेः । तेनैव न्यायेन या देवी-त्यस्य प्रत्येकं मन्त्रत्वमात्रौ त्रय एव प्रतिश्लोकं मन्त्रा इति (प्रति) वचनेनाधिक्यासंभवाय यत्र ऋषिदेववाक्यतयान्यतराका-ङ्क्षामात्रेण योगे सिद्धे स्वाध्यवहितेनैव परेण योगः कल्प्यते तावतैव निराकाङ्क्षत्वात् । एवं नमोनम इत्यस्यापि स्वाध्यवहितपूर्व-णोते मध्यस्थस्य न केनापि योगः । अयाशयेत्यादेर्यं पृथिव्याभित्यादेश्च निराकाङ्क्षत्वाभावादानुवचनार्थकाङ्क्षया कल्प्यमानो योगो विनिर्गमनाविरहादिष्वपि सिध्यतीति वैचल्यम् । यस्वर्गभेदमात्रेण मन्त्रभेद इति तन्त्राभाधिक्यसंभवात् पठनीयत्वेन यत्र क्वापि पाठे तस्याप्यवर्जनीयत्वादेव । अतएवोक्तं वैमिनिना ‘आनन्तर्यमचोदना’ इति । अन्यथा ‘चित्पतित्वा पुनातु । वाक्यतित्वा पुनातु । देवत्वा सधिता पुनातु’ इति वाक्यत्रयस्यापि प्रत्येकं परिपूर्णत्वेन ‘अच्छिन्ने पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रदिमनिः’ इति शेषस्य स्वाकाङ्क्षामात्रेण

कल्पयमानो योग एकेनैव कल्पनीयः स्यात् । इष्टञ्च तस्य त्रिभिरपि योगो भाष्यकारादेः । कथमन्यथा शतस्त्रीये देवानां हव्येभ्यः । इत्यस्य 'नमो वः किरीकेभ्यः' इत्यव्ययवहितपूर्वेणान्वयमात्रेण विश्रान्ताकाङ्क्षस्य 'नमो विश्विणकेभ्यः' । इत्यादीनां नमस्तस्या इतिवत्पूर्णानामप्याकाङ्क्षोऽस्थापनेन तस्य पुनःपुनराकर्षणेन महति अमेयातनेन (?) बहुशेषतापादनं सर्वसंमतं युज्यताम् । तस्मादन्वतराकाङ्क्षयाप्युत्थाप्यमाना परस्याकाङ्क्षा विनिगमनाविरहात्रायाणामपि शेषित्वयोग्यानामुत्थाप्यत इति त्रिभिरप्याहृत्या शेषस्याप्यन्वयो वाच्यः । ताभ्यः स्वाहेत्यस्यैव ता इदमित्यस्यापि पूर्णत्वेनान्वतराकाङ्क्षाया अप्यभावेन वाक्यान्तरेण संदर्भः (पठिततयैव) पठिततया च नानुषङ्गप्रसक्तिः । ऋष्यन्तरमतानुसारेण तस्य प्रसक्तौ वा तयैव रीत्या स्वाहेत्यस्यापि अनुषङ्गेणैव सिद्धेर्द्विः पाठवैयर्थ्यापत्तिः । तद्वशादेव च तावन्मात्रस्यैव भिन्नमन्त्रत्वशापनाच्च दोषः । अथापि यदि य इदं या इदमिति यच्छब्दयोगेन पठ्यते तदानुसङ्गो ब्रह्मणापि न वार्येत । तच्छब्दपाठास्तु द्वयोरपि नराकाङ्क्षयाभानुषङ्ग इति तु संकर्षस्थ-जैमिनीयाधिकरणाशयः । एतेन तत्र स्वाहाशब्दस्यैव प्रकृते नमःशब्दस्य प्रत्येकं पाठात्तावन्मात्रस्यैव मन्त्रत्वसंभव इत्य-पात्ताम् । शेषस्य या देवीति यच्छब्दव्यतिरिक्तेन वचनबलेन स्वतन्त्रमन्त्रत्वायोगेन त्रिष्वप्याकाङ्क्षाया उत्पादनीयत्वात् । पू-जायां तु नमोऽन्तिमा इति वचनेनान्यभागे एव योजनीयस्य लौकिकनमःशब्दस्यानुषङ्गनमोनमःशब्दस्य वा पूजार्थकत्वेन 'स्वाहाशब्दस्य समुत्पन्नुतर्ध्वः स्वाहेति' मन्त्रमन्यपठितस्वाहापदस्य हविस्त्यागार्थकताया इव तादृशनमःशब्दस्यापि तदभावेन तत्पुनः पाठमात्रेण तावन्मात्रस्य मन्त्रत्वासिद्धेः । अतोऽन्यायाभासमूलक एव त्वत्कल्पितो विभागः । तादृशस्याप्युपादेय-तायामिदंवाच्यवस्थापत्तिः । यथा पूर्वार्धमेको मन्त्रः । उत्तरार्धे तु समं स्यादिति न्यायाद् द्वौ पादौ द्वौ मन्त्रौ । अथवा द्वाविंशत्यक्षरचतुरक्षरः षडक्षर इति त्रयः । अथवा त्रिंशत्यक्षरः षडक्षरौ द्वाविंशति मध्यममन्त्रस्य 'नमो हिरण्यवाहये' इत्य(ये)त्रैवोभयतो नमस्काररवसंभवात् । अथवा द्वितीयतृतीयनमःशब्दयोः पूर्वत्र परत्रापि वारद्वयमन्त्रयः । 'नमो मवाय च ह्याय च नमः शर्वाय च' इत्यादौ द्वितीयादिनमःशब्दानां काकाक्षिवदुभयत्रावृत्तिस्वीकारेण तेषामुभयतो नमस्कारारम्-भकत्वपक्षस्यापि स्वीकारात् । तेन द्वाविंशत्यक्षरषडक्षराष्टाक्षरा इति त्रयो मन्त्रा भवन्ति । नमोनम इत्येव वा नम इत्येव वा मिमो मन्त्रः । मध्यमः षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा दशाक्षरो वा चतुरक्षरो वा इतरांश्च एकः । वसिष्ठस्मृतौ श्रद्धमैप्रकरणेऽस्या-भ्यनुज्ञातो नमस्कारो मन्त्र इति वाक्यस्य नम इति शब्दमात्रं द्व्यक्षरो मन्त्र इति व्याख्यानदर्शनात् । अतएव नमःशब्दो द्वावपि वा भिन्नौ मन्त्रावन्त्यः सर्वे एक इत्यादिवदुभयाकूली स्यात् । यद्यप्यर्थभेदेन मन्त्रभेदो निरस्त इति तदपि न । लक्ष्मिता-ह्ननाममन्त्रपद्धतया एव संभवप्रदर्शनाय तन्निरासात् । सहस्रमोजनेऽप्येकस्यैव ब्राह्मणस्य दिनभेदेन द्विभोजननिरा-सार्थं तथोक्तैः । अलाभे तु तस्याप्यङ्गीकारात् कथमन्यथा विष्णुसहस्रनामादौ गतिः । नामशब्दस्य प्रातिपदिकपरत्वेना-र्थवच्छब्दरूपस्य विशिष्टस्य तस्यार्थैक्योऽपि शब्दभेदमात्रेणैव शब्दकयेत्यर्थभेदमात्रेण भेदस्य विशेष्याभावादिप्रयुक्तविशिष्टा-भावरूपस्यापाततो दुर्निवारतायास्तत्रैवात्माभिः समर्थितत्वाच्च । अवतारैः पृथक्मन्त्रा इति वचनेनैवार्थभेदस्यैव प्रकृते मन्त्रभेद-कत्वेन स्पष्टमेव मन्त्राणां साजात्यत्वननाच्च । एकस्यैव त्रिरात्मनेनाभ्यासादपि मन्त्रभेदसिद्धेः । कथमन्यथा ऋषां दशसहस्राणी-त्यादिना ऋग्वेदमन्त्राणां समुदितसंख्यापिण्डः कथ्यमानो युज्यताम् । कतिपयानामृचाममवावती गोमतीरित्यादीनां पुनराज्जानात् सावर्णिर्भविता मजुरिति चरमचरणस्य सङ्ख्याप्राप्तस्यापि त्वन्मन्तरीत्या द्विचरणविधानमात्रेण मन्त्रेण मन्त्रान्तरत्वस्वीकारे एकजातीयस्यैव त्रिराज्जाने मन्त्रत्रयावस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धौ शब्दभेदानावश्यकत्वाच्च । वस्तुतस्तत्र त्रयोदशाभ्यायाभि-मश्लोक (द्वय) स्यैव पुनरुच्चारणं विधीयते न चरमचरणमात्रस्येति वक्ष्यते । तेन 'अत्र नो अपि वातय मनः' इति दशाक्षरस्य ऋगन्तरावयवत्वपार्थक्याभ्यां मन्त्रभेदस्यैव सावर्णिरिति चरणे पूर्वश्लोकशेषत्वत्वात्तन्माभ्यां द्वैविध्यस्य स्वीकारेण द्धान्तासि-द्धावपि न क्षतिः । चरमश्लोकद्वयस्यैव द्धान्तरत्वसंभवात् । तस्माद्वायत्रीछन्दस्क एक एव मन्त्रोऽवतारभेदानुसंधानेन त्रिभिः पठनीय इति कृतमतवो मात्सर्यमुत्सार्य विद्वान्कुर्वन्तु । "आदावेव स्तवादि स्यादन्ते कस्मान्न पृथक्ते । इति सप्तदशश्लोकमन्त्रा-अथ ऋग्वैवचः । निशम्येयादयः श्लोका गिरित्यन्तास्तत्तज्जयः । अथ दूत उवाचेति देवि देवैश्चरादयः । ब्रजान्ता नव मन्त्राः स्युरथो ऋषिदशावह । इत्युक्त्वा सा तदेत्येकः श्लोकमन्त्रः सरस्वती । देव्युवाच चत्वारः श्लोकाः सखादयो ऋषु । वृत्तो-क्तिरभिसासि भैरमित्यादयस्ततः । श्लोका गमिष्यसीत्यन्ताश्चत्वारो देव्युवाच हि । एवमेतद्वृत्ती दैत्यः स च युष्मं करोतु यत् । इत्यन्तौ द्वौ मनु श्लोकावहमन्त्राश्च ते नव । इत्यूनत्रिशदधिकः शतं मन्त्राः प्रकीर्तिताः ।" अत्र कथ्यति पदस्य लक्ष्यन्ता इत्यर्थः । सरस्वतीशब्दोद्देशविशेषणम् । तृतीयचरित्रे तस्या एव देवतात्वद्योतनार्थम् । संख्यापिण्डकथनं त्वप्यायसमाप्तिद्योतकम् । "ऋष्युक्तिरित्याकर्ष्येति श्लोकाश्चत्वार ईरिताः । पुनर्ऋषिदशाचेति तेनाहता इति त्रयः । श्लोकारमक्यस्ततो मन्त्रा देव्युवाच ततः परम् । दैत्येचरणे प्रहित इत्येकः श्लोकमन्त्रकः । अथर्विवाक्यमित्युक्तः सोऽभ्यवाचदिति शमी । श्लोका द्वादश मन्त्राः स्युः षष्ठेऽध्याये तु संवृताः । चतुर्विंशतिसंख्याका देवताहुतयः क्रमात् । ऋष्युक्तिरहितेत्याद्यान्वयोविशति मातरः । ऋषि-वाक्यं ततस्तावामीतो द्वौ सातत्यविधि । सप्तविंशतिसंख्याका भवन्त्याहुतयः त्रिये । अत्राप्याचद्वये देवी भूमाक्षीति प्रकी-र्तिता । देवतामन्त्रयोर्भेदान्मातृपदेन मन्त्रा एवोच्यन्ते । "ऋषिदशे च निहते इत्यभ्यावावसानकाः । त्रिषष्ट्याहुतयः श्लोका

एकात्रार्चाहुतिर्मता । रक्ताक्षी देवताष्टौ च महाशक्तयः प्रकीर्तिताः ।” ऋष्याद्या अव्यायसमाप्तिपर्यन्तात्रिषष्टिमन्त्रास्तेष्वेकोऽर्ध-
श्लोकमन्त्र एक ऋषिस्त्वेति मन्त्र एकषष्टिश्लोकमन्त्राः । अस्याध्यायस्य नव देवताः । तेष्वेका रक्ताक्षी या चण्डिकाया
ललाटफलकाभिषम्भा । अन्या ब्रह्मेशशुक्लविष्णुवराहवृत्सिंहशक्रचण्डिकानां शक्तयोऽष्टावित्यर्थः । ‘क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्’ इति
शक्तेः क्तिचि ‘कृदिकारात्’ इति ङीष् शक्त्य इति रूपम् । स चार्धश्लोको ‘मुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम्’ इति ।
ततोऽसावाजघानायेत्याधुतरश्लोकषट्सामंजस्यस्य तदभावेऽनुपपत्तेः । एतेन मन्त्रार्थगन्धानभिज्ञेनोक्तस्तेषां मानृगण इत्य-
र्धमन्त्रात्वेन नोपादेयः । “राजा विचित्रमित्यादिश्लोकद्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमतुलंमित्याद्याः श्लोकरूपकाः । सप्त-
त्रिंशच्च विज्ञेया देवतामन्त्ररूपकाः । इत्येकचत्वारिंशत्स्युर्नवमाहुतयः शिवे । देवता भैरवी तारा शृणु गोप्यं वरानने । ऋषि-
निशुम्भं निहतमिति श्लोकावभौ मनु । ततो देवी वचः प्रोक्तमेकैवाहमिति द्वयम् । देव्युवाच ततश्चाहं विभूत्येदेकलो मनुः ।
ऋषिस्ततः प्रवृत्ते सार्धां द्वाविंशतिर्मताः । द्वात्रिंशन्मनवः सर्वे तेष्वेकोऽर्धमनुर्मतः । दशमे सिंहमारुढा शूलपाशविधारिणी ।
मुख्या चतुर्भुजा बाणचापहस्ता शुभेक्षणा” । एकल एकः । तत्रापि सा निराधारायुधे तेन चण्डिका । इत्यर्धश्लोको मन्त्रो ननु
सर्वान्तिम इति भ्रमितव्यम् । नियुद्धं खे तदेत्यादीनामसामञ्जस्यापत्तेः । इति श्रीगुप्तवर्यां कात्यायनीतन्त्रस्यद्वाविंशपटलस्य
व्याख्या ॥ ॥ अथैतत्संप्रहश्लोकाः सार्धत्रयोविंशतिः । अथर्विवाक्पुरा शुम्भेत्यादयः श्लोककास्तु षट् । देवा ऊचुर्नमो
देव्या इत्यादि श्लोकषष्कम् । “ततः श्लोकैकविंशत्या प्रतिश्लोकं त्रिंशत्त्रिंशः । तद्विभागानुषङ्गाभ्यां त्रिषष्ट्याहुतयो
यथा । महाकाल्याद्यर्धमेदाग्रमस्तस्या इति त्रयः । मन्त्रात्पूर्वोत्तरौ शेषौ यद्देव्यर्धं नमोनमः । तेषामाद्यन्तयोर्ध्वोर्ध्वौ प्रतिमन्त्र-
क्रमेण तु । तेन पर्यवसन्नः स्यादैकैको मन्त्र ईदृशः । या देवीत्यर्धमुच्चार्य नमस्तस्यै नमोनमः । इत्युच्चरेत्त्रिपादायश्चेषा
त्वदवसानिकाः एते पूर्वार्धतुर्याङ्घ्रियोगोऽस्या एकविंशतिः । भवन्ति विष्णुमायादिभ्रांत्यन्तपदगमिताः । प्रथमा विष्णुमा-
योक्ता द्वितीया चेतना ततः । बुद्धिनिद्रा क्षुधा छायाशक्तिस्तृष्णा तथाष्टमी । क्षान्तिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः श्रद्धा त्रयोदशी ।
कान्तिर्लक्ष्मीस्ततो वृत्तिः स्थितिरूपेण संस्थिता । दया हृष्टिस्त(धामाता)तो माया भ्रान्तिरित्येकविंशतिः । स्वस्थानवृद्ध्या
भिः प्रोक्ता त्रिषष्टिर्नवः स्मृताः । इन्द्रियाणामिति श्लोक एको मन्त्रस्तदुत्तरः । चित्तिरूपेण येत्येषप्रारब्धमन्त्रत्रयात्मकः ।
स्तुता सूरैरिति श्लोकावधिरेवंस्तवादिकाः । श्लोकाः सप्तदशार्धविंशत्येति मनुत्रयम् । दूतोक्तिर्देवि दैत्येति नवश्लोका ऋषेर्वचः
इत्युक्त्वा सा तदेत्येकः श्लोको देवीवचस्ततः । सत्यमुक्तमिति श्लोकचतुर्ध्वमय दूतवाक् । अवलिप्तेति चत्वारः श्लोका दे-
व्यास्ततो वचः । एवमेतदिति द्वावित्येकोनत्रिंशदुत्तरम् । शतं मन्त्राः पञ्चमे षट्सप्ततिश्लोकमण्डिते । अथर्विरित्याकर्ष्येति
चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाज्ञप्त इति श्लोकत्रयं देवीवचस्ततः । दैत्येश्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त इत्यर्धम् । द्वादशेति मताः
षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः । अथर्विवाक्यमाज्ञप्ता इत्याद्याख्यान्वविंशतिः । ऋषिस्तावित्युमावित्यं सप्तमे सप्तविंशतिः । अथर्वि-
वाणी चण्डे चेत्यारभ्याभिजघान तम् । इत्यन्ताः पञ्चपञ्चाशच्छ्लोका मन्त्रास्ततः परम् । मुखेन काली जगद्दे इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः ।
ततोऽसाविति षट् श्लोकात्रिषष्टिष्वेत्यमष्टमे । राजा विचित्रमित्यादि श्लोकद्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तत्रि-
ंशद्वीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत्स्युर्नवमाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिनिशुम्भं निहतमिति द्वावम्बिकावचः । एकैवेति द्वयं देवी तत
एकोऽर्धमित्युषिः । ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा निराधारेत्यर्धश्लोकात्मको मनुः । नियुद्धं खे
तदा दैत्य इत्याद्या मनवो नव । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वाविंशन्मनवो मताः ॥ ॥ अथ मन्त्रव्याख्या । उत्तमचरित्रस्य ह्य
ऋषिः । महासरस्वती देवता । अनुष्टुप् छन्दः । भीमा शक्तिः । आमरी बीजम् । सूर्यस्तत्त्वम् । महासरस्वतीप्रीत्यर्थं जपे
विनियोगः ॥ पुरेति । कस्यपाददित्यामुत्पन्नौ नमुचेर्ज्येष्ठौ शिवदत्तवरौ शुम्भनिशुम्भाविति पुराणान्तरे स्थितं क्वचिद्देशे
तिहाय्याय आदित एव श्लोकत्रयमधिकं पठ्यते । “पुरा शुम्भनिशुम्भाख्यावसुरौ घोरदर्शनौ । अप्राप्तयौवनावेव चेतु-
स्तप उत्तमम् । वर्षाणामयुतं दिव्यं राजन्विस्मापनप्रदम् । निराहारौ यतात्मानौ पुष्करे लोकपावने । ततः प्रसन्नो भगवान्ब्रह्मा
श्लोकपितामहः । मनोभिलषितान्कामास्तयोः प्रादादनुत्तमान् । ततः शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः” । इत्यादि ।
अन्यत्र शिववरोप्यनयोक्तः । ये तु शुम्भशब्दं तालव्यादि बहवः पठन्ति तच्चिन्त्यम् । दक्षिणामूर्तिसंहिताविरोधात् ।
तत्र हि ज्वालामालिनी नित्याप्रकरणे जातवेदसे सुनवाम सोममित्यृगक्षरादिदेवतानामकथनावसरे जाग्रतीतापिनी वेदगर्भाद्-
हनरूपिणी सेन्दुखण्डासुम्भहन्त्री नमश्चारण्यनन्तरमिति पाठात् । अतएव दन्त्यादिदेवेनैव इषिडदेशे पाठः संगच्छते ।
मदबलाभ्यादिति समाहारः । अनुचिताहरणे मदो हेतुः । स च “विद्यामदो धनमदः” इत्यादिरीत्या बहुविधः । बलं सैन्यं
शारीरं तपश्च तदुभयसाधारणो हेतुः । आश्रयः शिवदत्तवरूपः दुर्गस्थानादिवरूपश्च ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) इदानीं देव्या माहात्म्यान्तरमाचिख्यासुरनन्तराध्यायसूचितमितिहासान्तरमवतारयत् । पुरेति ।
शुम्भनिशुम्भाभ्यां कस्यपसूनुभ्याम् असुराभ्यां दनुजाभ्याम् । तथा च वामनपुराणे “कस्यपस्य दनुर्नाम भार्या सा द्विजसप्तम ।
तस्याः पुत्रद्वयं जज्ञे सहस्राक्षद्वलाधिकम् । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम
महाबलपराक्रमः” ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् पुरा पूर्वस्मिन्काले शुम्भनिशुम्भाभ्याम् असुराभ्यां द्वाभ्यां कर्तृभ्यां मदबलाध्यात् मदेन गर्वेण सहितं बलं मदबलं तस्य आधायः संश्रयणं तस्मादेतोर्मदबलान्वितत्वात् । शचीपतेः इन्द्रस्य इन्द्राद्वा सकाशात् त्रैलोक्यम् आहतं गृहीतम् । किंच यज्ञभागाश्च हताः । यज्ञविधिविहतिद्वारा यज्ञभागा अपि इन्द्रस्य विहताः । त्रयो लोकास्त्रै-
लोक्यं यज्ञानां भागाः अंशाः । 'हर्षे गर्वे मदे क्षौब्धे गजदाने च कीर्तितः' । 'स्थौल्यसामर्थ्येतेन्येषु बलं नाकाकसीरिणोः' ।
शुम्भ भाषणे हिंसायां च । भ्वादिः परस्मैपदी दन्त्यादिः । शुम्भति भाषते हिनस्ति च शुम्भः । दन्त्यादिरपि शुम्भः ।
तालव्यादिपाठे तु शुम्भ शोभायै । रधादिः । शुम्भति शोभते रणेष्विति शुम्भः तथा निशुम्भः ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यथावत्कथयामीति प्रतिहातमितिहासमाह । ऋषिस्त्वाच । पुरेति । कश्यपात् दन्वामुत्पन्नौ नमुचिज्येष्ठौ शुम्भनिशुम्भाविमौ सतालव्यौ चेति वामनपुराणे । लक्ष्मीतन्त्रेपि 'तामसे त्वन्तरे शक्त महाविद्यां विधाय सा । गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदा ह्यहम् । वधाय दुष्टदैत्यानां तथा शुभनिशुम्भयोः । मदीयाः शक्तयो यास्ता देवश्रेष्ठ-
शरीरगाः । तास्तास्तद्वपारिण्यः साहाय्यं विदधुर्मम । तामिर्निहृतदैत्येन्द्राद्वन्तव्यो मे यथातथा । सहस्रात्मनि ताः सर्वा मदीया विलुप्तोऽखिलाः । अहं निजधुषी पश्चाद्वैत्यौ शुम्भनिशुम्भका'विति । 'नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । पुरंदर तदा दृष्टं देवैरग्निपुरोगमैः । एषा संपूजिता भक्त्या सर्वशक्तं प्रयच्छति । कौशिकी सर्वदेवेश सर्वकामप्रदा ह्यहम् । उत्पत्तिर्बुद्धविक्रान्तिः स्तुतिश्चेति पुरातनैः । पठ्यते त्रितयं विप्रैर्वेदेदाङ्गपारगैः । एतासां परमा प्रोक्ता कूटस्था सा मही-
यसी । महालक्ष्मीर्महाभागा प्रकृतिः परमेश्वरी । अमुष्याः स्तुतये दृष्टं ब्रह्मायैः सकलैः सुरैः । नमोदेव्यादिकं देवीसूक्तं सर्वफलप्रदम् । इमां देवीं स्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह । क्लेशागतीत्य सकलानैश्वर्यं महदस्तुते' इति । 'यज्जप्त्वा वैश्यसुरधौ परां सिद्धिमवापतुः' इति अग्निमुखदेवगणदृष्टस्तोत्रं नारायणीसूक्तम् । तत्र 'नारायणि नमोस्तु ते' इति बहुधाभ्यासात् नमो देव्यै इत्यादिकं देवीसूक्तं देवीपदेनोपक्रमादिति बोध्यम् । मदीं गर्वः । बलं शक्तिः ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । 'षट्सप्ततिश्लोकयुक्तेऽध्याये मन्त्रास्तु पञ्चमे । एकोनत्रिंशदधिकं शतं कात्यायनीमतम्' इति । तु पुनः षडधिका सप्ततिः षडधिका सार्धविंशतित्रयं तावन्तो यं श्लोकस्तैर्लुके ईदृशे पञ्चमे पञ्चमाध्याये एकैकं जना त्रिंशन्नवाधिका विंशतिरित्यर्थः । अधिकं शतं विंशतिपञ्चकं कात्या-
यनीमते कात्यायनीतन्त्रस्य मते मन्त्राः स्युः । एक ऋषिस्त्वाचेति । 'ऋषिस्त्वाचेति एको मन्त्रः १' । पुरा शुम्भादयश्च षट् । श्लोकमन्त्रा इति । पुरा शुम्भ इति श्लोक आदिर्येषां ते पुराशुम्भादयः पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामित्यादयः च पुनः षट् श्लोकमन्त्राः श्लोकरूपाः षट् मन्त्रा वर्तन्ते । तथाहि पुरा शुम्भ इति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) पूर्वाध्यायान्ते सूचितमितिहासं प्रस्तुवन्नृषिस्त्वाच । शुम्भनिशुम्भौ कश्यपसुतौ । बधोक्तं वामने । 'कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद्द्विजसत्तमाः । तस्याः पुत्रत्रयं जज्ञे सहस्राक्षद्वलाधिकम् । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चा-
ऽपरोऽसुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलपराक्रमः' इति । मदीं गर्वः । बलं शक्तिः ॥ १ ॥

तावेव सूर्यतां तद्वदधिकारं तथैन्दवम् । कौबेरमथ याम्यं च चक्राते वरुणस्य च ॥ २ ॥

(१ शुभवती) सूर्यतां रूपधर्मकालादियरिच्छेदरूपमधिकारम् । त्रैलोक्यपदेन स्वर्गस्यापि कोडीकारादितरदिक्पालत्र-
यमेवाह । कौबेरमिति ॥ २ ॥

(२ चतुर्थरी) सूर्यतां सूर्यभावं सूर्यस्याधिकारमित्यर्थः । ऐन्दवम् इन्दुसंबन्धिनमधिकारम् इतरविलक्षणं क्रियाकलापं
तथा कौबेरमथ याम्यं च वा वरुणस्याधिकारमित्यनुषज्यते ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) तावेव शुम्भानिशुम्भावेव कामरूपत्वात् सूर्यरूपतां सूर्यभावं चक्राते विदधाते । सूर्याधिकारहरणात् सूर्यभावमिव । ऐन्दवम् इन्दुसंबन्धिनम् अधिकारम् आपिपत्यं तावेवासुरौ चक्राते । तथा तावेव कौबेरसंबन्धिनमधिकारं कुबे-
रपदं चक्राते । अथ च तावेव याम्यं यमदैवताकम् अधिकारं चक्राते । तथा तावेव वरुणस्य अधिकारं चक्राते । याम्यमिति । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इत्यत्र प्राग्दिव्यतीयेष्वेषु यमाच्चेति वक्तव्यमिति प्यः । सूर्येन्दुकुबेरयमवरुणाधिकारान् तावेवासुरौ द्वावपि अग्रहीष्टमित्यर्थः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तावेवेति । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्यस्तस्य भावः सर्वलोककर्मप्रेरकता । तद्वदैन्द-
वमधिकारं तथा कौबेरं वरुणस्य चाधिकारमित्यन्वयः ॥ २ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) तावेव सूर्यतामिति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) तावेवेति । सूर्यतां सूर्याधिकारम् ॥ २ ॥

तावेव पवनर्द्धिं च चक्रतुर्वह्निकर्म च । ततो देवा विनिर्धृता भ्रष्टराज्याः पराजिताः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) दैत्यदानवरक्षसामेकयूथ्यत्वेन निर्गतेर्वैरदायकत्वेनोपजीव्यत्वादीशानस्य च परित्यागेन विदिक्पालद्र-
यमेवाह । तावेवेति । चकारद्वयेन वा द्वयोर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) पवनर्द्धिं वायोरधिकारमित्यन्वयः । ततोऽनन्तरं देवास्तां देवीं स्मरन्तीत्यन्वयः । चिरातीतेऽप्यर्थे
वर्तमानतयाऽऽहेषु ज्ञाप्यते अथाह वर्णानां विदितो महेश्वर इति । विनिर्धृता न्यकृताः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) तावेवासुरौ पवनस्य वायोः ऋद्धिम् अधिकृतिम् (अस्वलितगतिं) ऐश्वर्यं च चक्रतुः । तथा तावेवासुरौ
वैः कर्म च अग्निव्यापारं चक्रतुः । तावेवान्येषां दिवौकसां देवानामधिकारान्नप्रहीष्टाम् । इदमर्थं क्वाप्येव हृदयते ।
ततस्ताभ्यामसुराभ्यां सकाशतः पराजिताः प्राप्तपराभवाः अत एव भ्रष्टराज्याः भ्रष्टाधिकाराः देवाः विनिर्धृताः स्वर्गात्
दूरीकृता आसन् । ताभ्यामसुराभ्यां विनिर्धृताः समुज्जितास्त्यक्ता इति भावः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तावेति । पवनः ऋष्यतेऽनेनेति करणे क्तिन् । तेन तदधिकारमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तावेव पवनर्द्धिमिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

हताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निराकृताः । महासुराभ्यां तां देवीं संस्मरन्त्यपराजिताम् ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) चतुर्थश्लोकोत्तरार्धस्थाने श्लोकचतुष्टयमधिकं परे पठन्ति । 'तेषु तेष्वयं धिष्येषु लोकेषु च महीपते ।
स्वधृत्या प्रथिता दैत्या अधिकारे नियोजिताः । ततो देवाः सहेन्द्रेण विभ्राणा मातुषी तनुम् । विचेरवनी राजन्मनुजैः
संगताः कृशाः । एवं निवसतां तत्र देवानाममितौजसाम् । गतमासीन्महाराज क्तवारिशचतुर्गुणम् । ततो देवाः सहेन्द्रेण
ब्रह्मणा च समेय वै । दुर्गा भगवती भक्त्या संस्मरन्तोपराजिताम्' इति ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) त्रिदशाः तिस्रो जन्मयौवननाशलक्षणाः दशा अवस्था येषां देवानाम् । निराकृता निरासिताः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) ताभ्यां शुम्भनिशुम्भाभ्यां हताधिकाराः अपहृतराज्याः निराकृताः निरस्ताः सर्वे त्रिदशाः देवाः
तां प्रसिद्धाम् अपराजितां कैरप्यपराजिताम् अराभूताम् अपरैरपराजिताम् अपरैरनभिभूतां देवीं स्मरन्ति स्म स्मृतवन्तः ।
स्मृतातीत्ययम् । स्मरन्तीति पाठे स्मेत्यध्याहृत्य 'लट् स्मे' इति भूते लट् प्रयोगो ज्ञेयः । 'प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्या-
हृत्यातो निराकृतः' अपराजिता नाम देवी ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हतेति । आत्मसाकृता इत्यर्थः । अधिकारिणिराकृता दश त्रिदशाः अधिकारिरूपान्तभावेन-
कार्याभावः । तेन त्रयस्त्रिंशदित्यर्थः । ते चार्का द्वादश रुद्रा एकादश वसवोऽष्टौ विष्वेदेनौ द्वाविंशति । एक एव त्रिशन्दस्त-
न्त्रेणोभयार्थः । निराकृताः स्वर्गादपि निराकृताः निःसारिताः संस्मरन्ति स्मृतवन्तः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हताधिकारा इति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) हताधिकारा इति । संस्मरन्तीति भूतेषु वर्तमानव्यपदेश उपचारात् । 'अयं कंसो निहन्त्यते'
इतिवत् ॥ ४ ॥

तथास्माकं वरो दत्तो यथापस्तु स्मृताखिलाः । भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात्परमापदः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) तथास्माकमिति । यथाशब्द इतिशब्दपर्यायः प्रकारार्थकत्वात् ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) उत्तमचारितस्य कथं स्मरन्तीत्याह । तथेति । वरस्य कारणमाह । यथेति आपस्तु इति तत्क्ष-
णात् भवताम् अखिला आपदः नाशयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) ताभ्यां निराकृताः देवाः कां बुद्धिमुपेत्य कं देशं गता इत्यत आह । यथा प्रागुक्तप्रकारेण आपस्तु
परमापत्तिषु स्मृता सती तत्क्षणादेव भवतां देवानाम् अखिलाः परमापदः नाशयिष्यामीति तथा देव्यास्माकं वरो दत्तोऽस्ति
इति मतिं मनसि कृत्वा चेतसि निधाय देवाः हिमवन्तं नगेश्वरं नगाधिराजं जग्मुः युयुः । ततस्तत्र विष्णुमायां मण्डलायां
प्रतुष्टुवः प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धापूर्वकं स्तुतवन्तः । विष्णुमाया महामाया इति पर्यायो । अथवा वेवेष्टि विष्णुः मानं मायः विष्णु-
र्मयो मानं परिमाणं यस्याः सा तथोक्ता । सर्वव्यापकेत्यर्थः । प्रतुष्टुडरिति । प्रः आरम्भे । स्तोतुमारब्धवन्तः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्रैव हेतुमाह । तथेति । स्मृता सती अखिलाः परमापद इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तथास्माकमिति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्मरणमाह । तथेत्यादि ॥ ५ ॥

इति कृत्वा मतिं देवा हिमवन्तं नगेश्वरम् । जग्मुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्र हिमवन्तं प्रति । प्रतुष्टुरिति । प्रशब्दो भक्तिभ्रष्टातिशयलक्षण प्रकर्षमाचष्टे ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) अस्य व्याख्या पूर्वश्लोकेन सह कृतास्ति ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इतीति । भवान्या अभिव्यक्तिस्थानत्वाद्विमवद्गमनम् । तत्र हिमवति शुम्भनिशुम्भदमन्याः सरस्वतीत्वेऽपि यथा विष्णुमायात्वं तथोक्तमुपक्रमे ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इति कृतेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । प्रतुष्टुरिति प्रशब्दः भ्रष्टातिशयं सूचयति ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) नमो देव्या इत्यथर्वशीर्षस्थो मन्त्रः । स्मेत्यव्ययम् । प्रार्थनायां वा लोट् ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) देव्यै द्योतनशीलायै । महतो ब्रह्मादीनपि देवयति सर्गादिभिर्न्यवहारयतीति महादेवी तस्यै । शिवं कल्याणं तद्देतुत्वाच्छिवा तस्यै । प्रकृत्यै मूलप्रकृतिरूपायै । सर्वशक्त्यै इत्यर्थः । भद्रमखिलप्राणिगणरक्षणं करोतीति भद्रा स्थितिशक्तिस्तस्यै । नियताः चित्तप्रणिधानभाजः स्म । स्म पादपूरणे ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) नमो देव्या इति । दीव्यति विजिगीष्यते देवी । तस्यै देव्यै नमोस्तु । महान् देवो महादेवः तस्य स्त्री महादेवी तस्यै महादेव्यै सततं नमः । शिवायै मङ्गलहेतवे भवान्यै सततं नमः । पुयोगे तु शिवस्य स्त्री शिवा । प्रकृति-जगत्कारणं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यद्वा अङ्गमन्त्रापेक्षया मूलमन्त्रात्मिका देवता प्रकृतिः । यद्वा प्रख्यातपूर्वा प्रकृतिः । यदाहुः । 'प्रकृतिः पार्वती साक्षात्प्रत्ययस्तु महेश्वरः । अर्धनारीश्वरः शब्दः कामधुगवः प्रसीदतु' इति तस्यै भद्रायै नमः । भद्रा सर्वमङ्गला भद्ररूपेत्यर्थः । तां प्रतिह्वाम् अस्मद्वरदाम् अभिवाकाम् अम्बां नियताः जितेन्द्रियाः प्रणताः नमोभवाभ्याम् । स्मशब्दः पादपूरणेऽव्ययं वा । नियत्यै प्रणतात्मनामिति पाठे भक्तिप्रह्वस्वभावानां पुंसां नियत्यै दिष्ट्यै नमः । भाग्यरूपायै नम इत्यर्थः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) द्योतितसार्वात्म्येन स्तुतिमाह । देवा ऊचुः । नम इति । देवी द्युत्यात्मिका । महादेवी महता ब्रह्मादीनामपि स्वर्गादिव्यवहारप्रवर्तयित्री । शिवा कल्याणरूपा तद्देतुत्वात् । प्रकृत्यै सृष्टिशक्त्यै । भद्रा रक्षणशक्तिः । नियताः समाहितचित्ताः प्रणताः स्म । स्मेति पादपूरणे ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो देवा ऊचुश्चैवाष्टमो मन्तरिति । ततः सप्तमन्त्रानन्तरं च पुनः देवा ऊचुः स्वाहेत्येवाष्टमो मन्त्रमन्त्रः प्रोक्तः ८ । नमो देव्यादिकाः श्लोकाः पञ्च मन्त्राः प्रकीर्तिताः । नमो देवी आदिर्येषां ते नमो देव्यादिकाः श्लोकाः श्लोकरूपाः पञ्च मन्त्रास्तत्संख्याका मन्त्राः प्रकीर्तिता उक्ताः । तथाहि नमो देव्यै इति ९ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) नमो देव्यै द्योतनशीलायै । महतो ब्रह्मादीनपि देवयति सृष्ट्यादिरूपेण क्रीडयति इति तथा । शिवं कल्याणं तद्देतुत्वाच्छिवायै प्रकृत्यै मूलप्रकृतिरूपायै भद्रमखिलरक्षणं तद्देतुत्वाद्भद्रायै नियताः प्रणिहितचित्ताः स्म । पादपूरणे स्म । अव्ययं वा ॥ ७ ॥

रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धान्यै नमो नमः । ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) रौद्रो रसविशेषस्तद्वती रौद्रा । मत्स्ययीचोच् । धान्यै पोषकत्वादुपमात्रे । सुखायै अमेदेन सुखवर्त्यै शोभनेन्द्रियायै वा ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) रौद्रायै दारुणायै संहतिशक्त्यै इति । नित्यायै कालानवच्छिन्नायै । गौर्यै गौरवर्णायै । धान्यै जगत्पा-षिकार्यै । ज्योत्स्नायै प्रकाशरूपायै । चेन्दुरूपिण्यै ज्योतीरूपायै । ज्योत्स्ना चेन्दुरूपलक्षणत्वात् । सुखायै परमानन्दमय्यै ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) रसस्यैव रौद्रम् उग्रं रूपमस्त्यस्याः सा रौद्री तस्यै रौद्रायै नमः । रौद्रशब्दादर्शवादित्वादच् । 'निर्धुव' इत्यप् । नित्यायै कालत्रयावस्थितायै नमः । गुरी उद्यमे बुदादिः अनुदात्तेत् । गुरते गोरः । पचायच् । इगुपधत्वात् को वा । गुर एव गोरः । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्त्रीषण् । 'टिड्ढाणच्' इति स्त्रियां ङीप् । यद्वा वर्णवाचित्वेन रूढत्वाद् 'पिड्ढौगदिभ्यश्च' इति निपातनात्साधुत्वे ङीप् । गौर्यै पार्वत्यै नमः । गौरी गौरवर्णयोगात् । यद्वा गुङ् अव्यक्तं शब्दे । अतः उणादौ 'ऊङ्ग्रेन्द्राम्' इत्यादिसूत्रेण णि वृद्धौ निपातितायां गवते गौरः । 'गौरोऽङ्गे सिते पीते' । धान्यै धरण्यायै नमोस्तु । धान्यै उपमात्रे च नमः ।

‘धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरव्यामलक्यपि । ज्योतिःशालचिरोषे स्याज्ज्योतिरक्षरतेजसाः । ज्योतिर्ना भास्करे ह्रीर्बमन्नि-
खद्योतदृष्टिषु । ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना । तस्यै ज्योत्स्नायै सततं नमः । चदि आह्लादने । चन्दति चन्द्रः । रूप रूपक्रियायाम् ।
रूप रूपदर्शने च । चुरादिः । चन्द्रं रूपयति तच्छीला चन्द्ररूपिणी तस्यै चन्द्ररूपिण्यै सततं नमः । चन्द्रस्य रूपं करोति चन्द्र-
रूपिणीति च व्युत्पत्तिः । ‘मुख दुःख तत्क्रियायाम्’ सुखं दुःखं च तत्क्रिया । सुखयतीति सुखा । पचायच् । सुखायै
सुखकारिण्यै सततं नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) रौद्रायै इति संहारशक्त्यै । नित्या कालानवच्छिन्ना नित्याख्यशक्तिरूपा च । गौरीति तद्गुर-
णाद्वात्री जगदाधारा ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणा । इन्दुचन्द्रः । इदमुपलक्षणम् ज्योतीरूपस्य । सुखा परमानन्दरूपा ॥ ८ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) रौद्रायै इति १० ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) रौद्रायै इति । संहारशक्त्यै नित्यायै कालानवच्छिन्नायै गौर्यै गौरवर्णायै धार्यै पोषिण्यै ज्योत्स्नायै
प्रकाशकारिण्यै इन्दुरूपिण्यै ज्योतिःस्वरूपायै सुखायै आनन्दमध्यै ॥ ८ ॥

कल्याण्यै प्रणतावृद्धयै सिद्धयै कूर्म्यै नमो नमः । नैर्ऋत्यै भूभृतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै ते नमो नमः ९

(१ गुप्तवती) प्रणतावृद्धयै प्रणतानामावृद्धिरूपा । प्रणतौ सत्यामृद्धिरूपेति पदद्वयं वा । कूर्मस्य विष्णोः स्त्री कूर्मी
कुः पृथिवी तद्रूपा । ऊर्म्यो वीच्यो यस्यामिति वा । कूर्म इति पाठे प्रणताः सन्तो वयं नमस्कुरुम इत्यन्वय इति केचित् ।
भूभृतां गिरीणां राज्ञां वा ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) कल्याण्यै कल्याणकारिण्यै । वृद्धयै उपनयकारिण्यै अणिमादिरूपायै नमोनमः कूर्मे इत्यन्वयः ।
नैर्ऋत्यै असुरशक्त्यै नैर्ऋतपदस्यासुरोपलक्षणात् । अन्य आह । निर्ऋतिलक्ष्मीः । स्वार्थेण् । भूभृतां लक्ष्म्यै राजश्रियै शर्वाण्यै
शिवधर्मिण्यै । ते तुभ्यम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) कलासु साधुः कल्याणशुभात्मिका वाणी । कल्याणमिति कर्तव्यं निश्कर्तं वा अणति कथयति कल्याणी
तस्यै कल्याण्यै नमः । अण शब्दार्थः । कर्मण्यण् । किंच जगद्भिः ऋद्धयै सिद्धयै च प्रणतां वन्दितां जगज्जननीं देवीं प्रति नमः
नति कूर्मः । कूर्मो इति पाठे । प्रणमन्तीति प्रणन्तः सेषां प्रणतामिति षष्ठीबहुवचनान्तं बोध्यम् । तथाच प्रणतां प्रणमतां
ऋद्धयै सिद्धयै च नमः इत्यल्वेष्टरभट्टः । कूर्म्यै कूर्मजातिशक्त्यै भूभारोद्धरणसमर्थकूर्मशक्त्यै नमः । कौर्म्यै इति पाठे कूर्मसं-
बन्धिण्यै शक्त्यै नमः । निष्कान्ता ऋतेः सन्मागात् निर्ऋतिः अलक्ष्मीः ‘अन्यायोपाजिता लक्ष्मीः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः’
निर्ऋते रूपमाकृतिर्नैर्ऋती तस्यै नैर्ऋत्यै अलक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं शर्वाण्यै शंभुपत्न्यै नमोनमः । यद्वा निश्चिता ऋतिः सत्यता
येन स निर्ऋतिः निर्ऋतेर्दिक्पालयेयम् नैर्ऋती तस्यै नैर्ऋत्यै निर्ऋत्युपाजितलक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं नमः । अथ च भुवं विभ्रतीति
भूभृतः आदिमण्डकादयः कूर्मादिनागादिकुलपर्वतादिमनुप्रवृत्तिराजानः सेषां भूभृतां लक्ष्म्यै लक्ष्मीरूपायै ते तुभ्यं शम्भु-
पत्न्यै शर्वाण्यै नमोनमः । शर्वस्य स्त्री शर्वाणी । ‘इन्द्रवरुण’ इत्यादिना पुंयोगे ङीबान्कौ ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कल्याणी तत्कर्त्री । शर्वाणी शिवशक्तिः ॥ ९ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) कल्याण्यै इति ११ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) कल्याण्यै कल्याणरूपायै वृद्धयै उपनयरूपिण्यै सिद्धयै अणिमादिरूपायै नमः कूर्मे इत्यन्वयः ।
कूर्म्यै इति पाठे कूर्मशक्त्यै नैर्ऋत्यै असुरशक्त्यै यद्वा अलक्ष्म्यै । ‘स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः’ इत्यमरः । स्वार्थेऽण् । भूभृतां
लक्ष्म्यै राजलक्ष्म्यै । शर्वाण्यै शिवरूपिण्यै ॥ ९ ॥

दुर्गायै दुर्गपारायै सारायै सर्वकारिण्यै । ख्यात्यै तथैव कृष्णायै धूम्रायै सततं नमः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) दुर्गाया इति चरणत्रयं वक्तव्यस्य । चतुर्यं चरणः पथ्यायाः । पथ्यायुज्ज्योतिरिति पिङ्गलसूत्रे शुक्प-
दस्य जातिव्यक्तिपक्षभेदेन द्वेधा हलायुधेन व्याख्यातस्य छन्दोभाष्यराजेऽस्माभिः समर्थनात् । अतो न वृत्तमङ्ग इति
अभितव्यम् ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) दुर्गायै दुरधिगमायै । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् दुर्गे संकटे पारयति पालयतीति दुर्गा । पारः प-
रिच्छेदोऽस्या इति वा । देशकालानवच्छिन्नेति थावत् । दुर्गात्संसारत्यागयति पारं करोतीति वा तस्यै । सारायै सारो बलं
तशोगिन्यै सर्वकारिण्यै समस्तवस्तुजातस्वतन्त्रायै । ख्यातिर्यथाभूतिः सत्त्वगुणस्वान्यथाभेदज्ञानं ख्यातिरित्यन्यस्तद्रूपायै ।
कृष्णायै कृष्णधूम्रवर्णयोगिन्यै ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं दुर्गायै सततं नमः । दुःखेन गम्यते दुर्गो । यद्वा दुःखेन गच्छत्यस्मा सा दुर्गा । 'सदुरोरधिकरणे' इति वक्तव्यम् । गमेर्ङः । तथा हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं, दुर्गपारयै सततं नमः । दुर्गं पारं यस्याः महाभावाख्यसिन्धोः सा दुर्गपारा । यद्वा 'पारं तीरं कर्मसमामो' पारयति पारा । दुर्गाणां कार्याणां पारा दुर्गपारा । यद्वा दुर्गाः पाराः पारयन्तो गणाः यस्याः सा दुर्गपारा नाम देवी । हे सर्वकारिणि हे देवि तुभ्यं सारायै संसारसम्रायै वरायै श्रेष्ठायै सततं नमोस्तु । हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं ह्यायै विख्यातरूपायै सततं नमः । हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं कृष्णायै कृष्णवर्णायै फालरात्र्यै सततं नमः । तथैव हे सर्वकारिणि देवि तुभ्यं भूमायै भूभवर्णायै सततं नमः । सर्वं करोति इति सर्वकारिणी तया संयुद्धिः हे सर्वकारिणि । सर्वकारिण्यै इति पाठे सर्वकारिण्यै देव्यै सततं नम इत्यनुसंधेयम् ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्गायै इति । दुःखत्रेयायै । दुर्गां दुरधिगमः परिच्छेदो यस्यास्तस्यै । दुर्गासंसारतत्पारं करोतीति च सारो बलं तद्वत्यै सर्वकारिण्यै सर्वजननं स्वतन्त्रायै । प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानं कथातिस्तद्रूपायै प्रसिद्धयै च । कृष्णा तद्वर्णा कृष्णशक्तिश्च । भूमा तद्वर्णा ॥ १० ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) दुर्गायै इति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोज्जारः) दुर्गायै इति । दुर्गायै दुर्हानायै दुर्गे संकटे पारयति फालयति दुर्गपारा तस्यै । यद्वा दुर्गः पारोऽस्याः । देशकालाद्यनवच्छिन्नार्यै इत्यर्थः । दुर्गासंसारतत्पारयति पारं नयति इति वा । सारायै बलवत्यै । ह्यायै कीर्तिरूपायै । कृष्णायै कृष्णवर्णायै भूमायै भूभवर्णायै ॥ १० ॥

अतिसौम्यातिरोद्रायै नतास्तस्यै नमो नमः । नमो जगत्प्रतिष्ठायै देव्यै कृत्यै नमो नमः ॥ ११ ॥

(१ शुभघटी) सौम्यान् रोद्रांश्चातिक्रान्ताऽतिसौम्यातिरोद्रा । कृत्यं यत्कृत्यैर्भावनायै । वेदोक्तधर्मरूपेणति यावत् । स्तन एव जगत्प्रतिष्ठेति विशेषणम् । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) अतिसौम्यायै विद्याभावेन संसारतापोच्छेदहेतुत्वात् । अतिरोद्रायै अविद्याभावेन संस्कारकारणत्वात् । जगत्प्रतिष्ठायै जगदधिष्ठानरूपायै । देव्यै देवशक्त्यै क्रियात्मिकायै ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) 'सोमाद्व्ययः' । सौम्यं सोमदेवताकं सुन्दरं मनोहरं च रूपम् । अत्यर्थं सौम्यं यस्याः सा अतिसौम्या । स्वदेवतकं रुद्रसंयन्धि वा रूपं रौद्रम् अत्यर्थं रौद्रं यस्याः सा अतिरोद्रा । ततश्च भजतामभजतां च यथाक्रममादतिसौम्या चासावतिरोद्रा चेति कर्मधारयः । तस्यै अतिसौम्यातिरोद्रायै वाङ्मोमारूपायै त्रिशक्त्यात्मिकायै देव्यै नमोनमः । इति शक्तित्रयापेक्षं नमस्त्रयम् । सोमस्य भावः सौम्यम् । मावे ज्यञ् । रुद्रस्य भावः रौद्रम् । युवादिरोद्रावे अण् । अतिक्रान्ते सौम्यं यया सा अतिसौम्या । अतिक्रान्ते रौद्रं यया सा अतिरोद्रा । ततः कर्मधारये सति तस्यै नम इत्यप्यनुसंधेयम् । जगतां प्राणश्रुतां प्रतिष्ठा आस्पदमाधारशक्तिस्थानं तस्यै जगत्प्रतिष्ठायै जगत्प्रतिष्ठारूपायै नमोनमः । प्राणिनां प्राणधारणाय प्राणधारणायै यत्स्थानं मूलाधारसङ्गं तत्प्रतिष्ठेत्युच्यते । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम् इत्यास्पदशब्दस्य पर्यायः प्रतिष्ठाशब्दः । विदुः श्रीवादी । दीप्यतीति देवी तस्यै श्रीवाविजिगीषार्थक्रियाकारिण्यै देव्यै नमः । करणं कृतिः प्रयत्नः । सर्वस्थितिप्रत्यवहारविषयः प्रयत्नोऽत्र विवक्षितः । तस्यै कृत्यै कृतिरूपायै प्रयत्नरूपायै नमः । नमस्यानां त्रित्वादिह नमस्त्रित्वम् । कृत्यै इति पाठे तुष्णतत्वात् जगदिति कर्म विवक्षितम् । जगत्कारणशीलायै देव्यै नम इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीति । विद्यात्वेन संसारशामकत्वादतिसौम्या । अविद्यारूपेण संसारहेतुत्वादतिरोद्रा । नमोऽनमः इत्येतदुक्तिपूर्वकं नताः नम्रा इत्यर्थः । जगत्प्रतिष्ठा जगदुपादानकारणम् । देव्यै देवशक्त्यै । कृतिः क्रिया ॥ ११ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) अतिसौम्येति १३ ॥ ११ ॥

(६ दंशोज्जारः) अतिसौम्येति । अतिसौम्यातिरोद्रायै भक्तामक्तयोः । जगति प्रतिष्ठा यस्याः चिच्छक्तिरूपत्वात् । देव्यै देवशक्त्यै । कृत्यै क्रियात्मिकायै ॥ ११ ॥

या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १२ ॥

(१ शुभघटी) विष्णुमायेति वराहपुराणे मेघवृष्टिशस्योत्पत्त्यादीनि बहूनि कार्याणि विष्णुमायात्मकत्वेन महता प्रत्येन प्रदर्शितानि । कालिकापुराणे तु 'अव्यक्तं व्यक्तरूपेण रजःसत्त्वतमोगुणैः । विभज्य यार्थं कुरुते विष्णुमायेति सोच्यते' इति संक्षिप्य स एवार्थः कथितः । इह लक्ष्म्या उत्तरं धृतिस्तुष्टपुतरं पुष्टिश्चेति द्वयं तन्त्रान्तरसंमतम् । ये तु कीर्तिप्रशामेधाभुतिस्फूर्तिप्रभृतयो बहवो मन्त्राः पठ्यन्ते ते तु तन्त्रत्रयस्यासंमताः । स्फूर्तिमेधे संमते एवेत्यन्ये । प्रकृततन्त्रैवेकविंशतिरेवेति वेद्यम् ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) सर्वभूतेष्वशेषप्राणिषु या प्रसिद्धा विष्णुमूलाविद्या । इति शब्द उपपददर्शने । शब्दिता सर्वांगमेधु

प्रतिपादिता तस्यै देव्यै नमो नम इत्यन्वयः । विष्णुमाया हि सात्त्विकराजसतामसतया त्रिधा विद्यत इति तत्परामर्शकं तस्यैपदं त्रिरभ्यस्यते । नमःपदं तु प्रसादने संभ्रमे वा । तदुक्तम् । 'विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने संभ्रमेऽपि द्वित्रिशक्तं न दुष्यति' । इत्यन्य आह । त्रिः प्रणमने महत्कुलमित्येकस्यास्त्रिनमस्कारो यथा त्रिभिः प्रदक्षिणमिति अन्य आह । पदत्रयेण कायिकवाचिकमानसिकनमस्कारत्रयं दर्शितम् । एवमितरत्रापि । अयं चानुक्रमः । विष्णुमाया १ चेतना २ बुद्धि ३ निन्दे ४ क्षुधा ५ छाये ६ शक्ति ७ तृष्ण ८ (तथान्या) ख्याति ९ जाति १० लज्जा ११ (या सह शान्तिः) १२ भ्रष्टा १३ कान्तिः १४ (स्याच्च) लक्ष्मीः १५ संवृत्तिः १६ (अथो) धृतिः १७ स्पृतिः १८ दया (तथा) १९ तुष्टी २० कं ततो मातु २१ भ्रान्ति २२ स्मृती २३ इह मात्रानुक्रमः । धृतिपुष्टी त्वनार्थे इति कस्यापि संमतः । त्रिः प्रमाणताहंतोरेतदन्ये न श्रूयन्ति । संप्रदायप्रमाणं चेत् परः किमपराध्यति । आर्षत्वेऽपि हि सात्त्व्येव कचिदित्यार्षता स्थितिः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) या देवी वाङ्मोमारिमका सर्वभूतेषु कालत्रयात्मिका सर्वेषु भूतेषु भूतात्मिका अनात्मन्यात्मबुद्धि जनयन्ती आत्मनि चानात्मबुद्धि जनयन्ती सती ममतावशंवदान् लोकान् प्रसूयमाना सर्वजननी महाभगवती विष्णुमायेति शब्दिता कथिता तस्यै त्रिरूपायै सात्त्विक्यै राजस्यै तामस्यै च प्रत्येकं कायवाङ्मनोभिः एकस्यै चैव वा देव्यै । भक्तिभ्रष्टा-तिशयद्योतनाय नमःशब्दो नमस्येन च सहाभ्रेडितः । आभ्रेडितं द्वित्रिशक्तम् । चापलं द्विर्वचनम् । संभ्रमेण वृत्तिश्चापलम् । इत्थं हि न पौनरुक्त्यं दोषावहम् । यदुक्तम् । 'प्रकर्षकोपहर्षेषु खप्रदैन्यभयेषु च । स्तुत्यभ्यासातुवादेषु पौनरुक्त्यं न दुष्यति' सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि देवामारम्भकत्वेन सन्ति तानि सर्वभूतानि देहानि इति प्रथमा देवी विष्णुमाया ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) येति । विष्णुमाया मूलशब्दवियेति शब्दिता सर्वांगमेषु प्रतिपादिता नमस्तस्यै इति त्रिकेण । एवमप्रेषि ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रयोदशैवं मन्त्रास्त्विति । एवं प्रकारेण तु पुनः त्रयोदश मन्त्रा विज्ञेयाः । या देवी-स्यादयोपि च । एकविंशतिकाः श्लोका भ्रान्त्यन्ता इति । या देवीति आदिर्येषां ते यादेवीत्यादयः । या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता इत्यादयोऽपि । च पुनः एकअधिका विंशतिकाः श्लोकाः । भ्रान्तिरन्ते येषां ते भ्रान्त्यन्ताः वर्तन्ते इति शेषः । भ्रान्तिरूपेण संस्थिताः एतत्पर्यन्ताः तेषु मन्त्रकाः प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेया इति । तेषु एकविंशतिश्लोकेषु प्रतिश्लोकं त्रयो मन्त्रा ज्ञेया ज्ञातव्याः । तत्र श्लोकेषु तिलोऽधिकाः षष्टिकास्त्रिपष्टिकाः । त्रिभिरधिकं विंशतित्रयमित्यर्थः । तथा हि । या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता । नमस्तस्यै स्वाहेत्येको मन्त्रः १४ । नमस्तस्यै स्वाहेति द्वितीयो मन्त्र-स्तुरक्षरः १५ । नमस्तस्यै नमोनमः स्वाहेति अष्टाक्षरकस्तृतीयः १६ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) या देवीति । विष्णुमाया मूलाऽविया तस्यै नमः । त्रिशक्तिस्तु प्रसादने । उक्तं च 'विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने संभ्रमे च द्वित्रिशक्तं न दुष्यति' । यद्वा कायिकवाचिकमानसिकनमस्कारमूचनय त्रिशक्तिः तस्यैपदस्यापि विष्णुमायादीनां सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १२ ॥

या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) चेतना जीवनाडी ॥ १३ ॥

(२ चतुर्थरी) चेतना अन्तःकरणवृत्तिः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) अभिधीयते कथ्यते । चुरादावात्मनेपदी । चित्तं संचेतने संवदने वा । चेतनं चेतना । ननु चेत-नेयं बुद्धिरेवेति कथं पौनरुक्त्यम् । सत्यम् । यद्यपि वैशेषिकादौ दर्शने चेतना बुद्धिरेव तथापि सांख्ये बुद्धिर्धर्मश्चित्तवृत्तिविशेष-विजृम्भतशक्तिश्चेतनेत्याश्रयणादपौनरुक्त्यम् । अन्ये तु चेतना चित्तवृत्तिविशेषशक्तिः संज्ञानं वा । बुद्धिस्तु स्वप्रकाशनज्ञान-स्वभावव्याहुः । अन्ये तु निर्बिकल्पकज्ञानं चेतना । बुद्धिस्तद्विशेषावगतिः सविकल्पकज्ञानमित्यस्ति तयोर्भेद इत्याहुः । द्वितीया देवी चेतना ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चेतना निर्बिकल्पा या चिच्छक्तिरित्युच्यते ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं प्रतिमन्त्रं या देवीत्येवमादिषु एकविंशतिश्लोकेषु प्रत्येकं त्रयो मन्त्रा भवान्त । तथाहि । चेतनेति १७, १८, १९ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) चेतना । चिच्छक्तिः ॥ १३ ॥

या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) बुद्धिरप्यवसायः ॥ १४ ॥

(२ चतुर्थरी) बुद्धिः अन्तःकरणम् ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) बुद्धिरित्येवंरूपेण स्वरूपेण संस्थिता सम्यगवस्थिता । यदभ्यधुः । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' ।
तृतीया देवी बुद्धिः ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बुद्धिः सविकल्पकज्ञानम् ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) बुद्धिरिति २०, २१, २२ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) बुद्धिरभ्यवसायकार्यन्तःकरणम् ॥ १४ ॥

या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) निद्रा बाह्येन्द्रियव्यापारोपरमानुकूलविकारः ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) निद्रा निरिन्द्रियप्रदेशे मनोलयः ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) निद्रेति रूपं तेन निद्रा । द्रा कुन्त्यायाम् । नियतं द्रान्यस्यां निद्रा संवेदाः । भुक्ताद्यादिपरीपाकादिहेतु-
निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानं निद्रा । सर्वेन्द्रियव्यापारचिरनी प्राणनं मुखनं निद्रे-य-ये । चतुर्धा देवी निद्रा ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निद्रा सुषुप्तिः स्वप्नावस्था वा ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) निद्रा रूपेणेति २३, २४, २५ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) निद्रा इन्द्रियमनसोः क्रमेण लयात्मिकाऽवस्था ॥ १५ ॥

या देवी सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) क्षुधा बुभुक्षोत्पादकौदर्याभिधिकारः ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षुधा पार्थिवधातुक्षयकृतोऽवसादः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) क्षुध बुभुक्षायाम् । संपदादित्वाद्भावे त्रियां क्रिप् । क्षुध् प्रातिपदिकम् । भोक्तुमिच्छा क्षुत् । अश-
नाया बुभुक्षा क्षुत् तथा क्षुधा । रूपेणेति पृथक्पदम् । यद्वा 'यष्टि भागुरिरङ्गोपमयाध्याकासर्गयोः । हलन्तादपि टाप् च यथा
बाबा निशा दिशा' ततश्च क्षुधेति रूपं स्वरूपं तेन क्षुधारूपेण क्षुधां विना प्राणिनां शरीरभूतां मुखे नास्ति । इति पञ्चमी देवी
क्षुधा ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षुधा अभ्यवजिहीर्षा ॥ १६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) क्षुधेति २६, २७, २८, ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षुधा पार्थिवधातुक्षयकृतोऽवसादः ॥ १६ ॥

या देवी सर्वभूतेषु छाया रूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) छाया प्रतिबस्तुविद्यमाना तत्समानाऽनातपवती ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) छाया वर्णप्रसादः आतपसंतापहरणादतिशीतलेति वा ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) छाया प्रतिबिम्बरूपा सर्वभूतेषु तिष्ठति । नष्टच्छायो मन्थाक्रम इत्यत्र तु आतपभावभावो विव-
क्षितः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' । प्रतिबिम्बे यथा मन्दान्नच्छाय आदर्शः । छगति छिनत्ति संतापं
छाया । इति षष्ठी देवी छाया ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) छाया संसारतापाभावः वर्णसादृश्यं च ॥ १७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) छायेति २९, ३०, ३१ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) छाया वर्णप्रसादः ॥ १७ ॥

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) शक्तिः सामर्थ्यमुत्साहो वा शिवस्यार्धस्वरूपा शक्तिर्वा ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) शक्तृ शक्ती । शक्त्वं शक्तिः सामर्थ्यम् । वस्तुगतः स्वभावसिद्धो धर्मः शक्तिरिति रूपम् । तेन शक्तिः
प्रतिबस्तु प्रतिनियतार्थक्रियाकारित्वं वस्तुधर्म इत्येके । वस्तुस्वरूपमेव शक्तिर्नतु वस्तुनोऽन्यो धर्मः शक्तिरित्यन्येभ्युपजग्मुः ।
इह तु सार्वभौमविद्याधाराधेयभावावदाच्छक्तिर्वस्तुधर्म इत्येष पक्षोऽभ्युपगतः । इति सप्तमी देवी शक्तिः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शक्तिः कार्यजननसामर्थ्यम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शक्तिः ३२, ३३, ३४ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) शक्तिः सामर्थ्यमुत्साहो वा ॥ १८ ॥

या देवी सर्वभूतेषु तृष्णारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) तृष्णा लोभः ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) तृष्णा अनात्मीयस्वीकारेच्छा ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वाणि भूतानि पृथिव्यादीनि येषां देहानामारम्भकत्वेन सन्ति तानि सर्वभूतानि देहास्तेषु । भित्तुषा पिपासायाम् । 'तृषिणुपिरसिभ्यः क्लृप्' इति नः । तृष्णा उपभोगनिमित्तकोऽभिलाषः । 'तृष्णामिलषणं भोगे तृष्णा वनपिशाचिका' 'तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे तद्रूपेहाम्बिका स्मृता' । तर्षणं तृष्णा स्पृहा । निरुदलक्षणश्चात् । इत्यष्टमी देवी तृष्णा ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तृष्णा अनात्मीयस्वीकारेच्छा ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तृष्णेति ३५, ३६, ३७ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तृष्णा अनात्मीयजिघृक्षा ॥ १९ ॥

या देवी सर्वभूतेषु क्षान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) क्षान्तिः क्षमा ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) क्षान्तिरपकारिण्यप्यनपकारविकीर्षा ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) क्षम्य सहने । पित्र्वास्त्रियां क्षमा । बाहुलकात् क्तिमि क्षान्तिः । 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः कृदिति' इति दीर्घः । 'क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च मर्षश्च सहनार्थकाः' । क्षान्तिस्तृष्णापारिपन्थिनी परप्रयुक्तापकारं प्रत्युपेक्षा प्रतिकूलवेदनां प्रत्युपेक्षा च । इति नवमी देवी क्षान्तिः ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षान्तिः सत्यपि सामर्थ्येऽपकाराचिकीर्षा ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) क्षान्तिरिति ३८, ३९, ४० ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षान्तिरपकारिण्यनपकारः ॥ २० ॥

या देवी सर्वभूतेषु जातिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) जातिर्जन्म ब्रह्मसत्ता वा ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) जातिरनेकेष्वेकाकारव्यवहारसाधनम् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) नित्यैकानुगतप्रत्ययहेतुरनेकसमवायिनी जातिः । यथा मनुष्येषु मनुष्यत्वं गोषु गोत्वम् । 'जातिः नामान्यजन्मनोः' । जायतेऽस्या भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रयोगो जातिः । इति दशमी देवी जातिः ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) जातिः गोत्वादिः ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) जातिरिति ४१, ४२, ४३ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) जातिरनेकेष्वेकाकारप्रत्यायिका ॥ २१ ॥

या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) लज्जा त्रया ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) लज्जा स्वकार्यविषयान्यज्ञानभीः ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) ओलसृजी म्रीडायाम् । स्त्रियाम् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । 'म्रीलां जश् क्षशि' इति दः क्षुत्त्वम् । स्त्रियाम् 'अजायतशप्' । कर्तव्याकारणनिमित्तम् अकार्यकरणनिमित्तमन्वतः स्वतो वा जनितं लज्जनं संकोचनं मनुष्यादिचित्तेषु लज्जेत्युच्यते इत्येकादशी लज्जा ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लज्जा स्वकार्यविषयान्यज्ञानभिन्ना ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) लज्जेति ४४, ४५, ४६ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) लज्जा चिकीर्षितविषये लोकभीः ॥ २२ ॥

या देवी सर्वभूतेषु शान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) शान्तिः शमः ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) शान्तिर्विषयोपरमः ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) शम उपशमे । श्रियां किन् । शान्तिवर्दीर्घः । 'शमथस्तु शमः शान्तिः' । शान्तिः कामक्रोधा-
भावः । विक्रतेन्द्रियनिवृत्तिः शान्तिरित्यन्ये । विषयव्यावृत्तात्मता शान्तिरित्यपरे । इति शान्तिर्द्वादशी देवी ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शान्तिरिन्द्रियसंयमः विषयोपरतिरूपः ॥ २३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) शान्तिरिति ४७, ४८, ४९ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) शान्तिर्मेनसो विषयेभ्यो विरामः ॥ २३ ॥

या देवी सर्वभूतेषु श्रद्धारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) श्रद्धा फलावस्थंभावनिश्चयः ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) श्रद्धा आगमार्थसंप्रत्ययः ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) दुष्पात्र धारणपोषणयोः । 'श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्युपसर्गसंज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । श्रियां
टाप् । श्रद्धं श्रद्धा । 'श्रद्धा संप्रत्ययः सृष्टा' । संप्रत्ययो भक्त्यतिशयः । 'श्रद्धया परयोपेता' इति वत् । शास्त्रोक्तेऽर्थेऽ-
विपरीतबुद्धिः श्रद्धेत्यन्ये । आदरेणानुसरणं भक्तिः । श्रद्धा त्वास्तिक्यबुद्धिरित्यपरे । इति श्रद्धा त्रयोदशी देवी ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रद्धा श्रुत्याद्युक्तेर्ष्ये आस्तिकत्वम् ॥ २४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) श्रद्धेति ५०, ५१, ५२ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ॥ २४ ॥

या देवी सर्वभूतेषु कान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) कान्तिर्लावण्यमिच्छा वा ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) कान्तिः शोभा कमनीयता च ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) कम कान्तौ । कमेर्णिङ् । 'आयादय आर्षधातुके वा' । श्रियां किन् । 'अनुनासिकस्य किसलोः
कृति' इति दीर्घः । 'शोभा कान्तिर्द्युतिकृतिः' कामने कान्तिः काम्यते वा कान्तिः । 'कान्तिः शोभेच्छयोः श्रियाम्' ।
अन्ये तु कान्तिर्ज्योतिः स्वरूपं ज्वलतेत्याहुः । इति कान्तिश्चतुर्दशी देवी ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कान्तिः शोभा ॥ २५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) कान्तीति ५३, ५४, ५५ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) कान्तिः शोभा ॥ २५ ॥

या देवी सर्वभूतेषु लक्ष्मीरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) लक्ष्मीः संपत्तिः ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) 'लक्ष्म दर्शनाङ्गनयोः' चुरादिः । 'लक्ष्मेर्दु च' इति तस्य मुञ्जागमः । 'नेदुषि कृति' । 'जेरनिटि'
इति णिलोपः । 'लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च कायशोभा च कीर्तिता' । इति लक्ष्मीः पञ्चदशी देवी ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) लक्ष्मीर्धनादिसंपत् ॥ २६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) लक्ष्मीरिति ५६, ५७, ५८ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) लक्ष्मीः संपत् ॥ २६ ॥

या देवी सर्वभूतेषु वृत्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) वृत्तिर्जाविका मानता वा ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) वृत्तिर्जीवनं प्रवृत्तिर्वा । वृत्तिरवसादप्राप्तावप्यनवसादः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) धृक् धारणे । भ्रादिः । स्त्रियां क्तिन् । 'वृत्तिः स्याद्धारणे धैर्ये सौख्यसंतोषयोरपि' । इति वृत्तिः षोडशी देवी । वृत्तु वर्तने । स्त्रियां क्तिन् । वर्तने वृत्तिः । यद्वा वर्ततेऽनया वृत्तिः । 'आजीवो जीविक्य वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने' । वृत्तिर्जीवनोपायः । 'युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यनीते समे त्रिषु' 'भूतं ह्रीधे प्रदे युक्ते पृथिव्यादावृतेऽपि च' 'त्रिषु पाप्मावनीते च प्राणिन्यपि समेषु च' । सर्वभूतः प्राणिनः । इति वृत्तिः सप्तदशी देवी ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वृत्तिर्जाविको वृत्तिश्च ॥ २७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वृत्तिरिति ५९, ६०, ६१ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) वृत्तिर्जावनं प्रवृत्तिर्वा । एतदग्रे वृत्तिरूपेणेति कचित्पठ्यते । तत्र वृत्तिश्चित्तावसादकालेप्यनवसादः । किं तु यक्ष्यमाणकाल्यावनीतन्त्रांक्तमन्त्रगणने पठितत्वादसांप्रदायिकः पाठः । एवमग्रे पुष्टिरूपेणैव । पुष्टिः सामर्थ्यम् ॥ २७ ॥

या देवी सर्वभूतेषु स्मृतिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) स्मृतिः संस्कारजन्यं ज्ञानम् ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) स्मृतिरनुभूतविषयज्ञानम् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) 'स्वाचिन्ता स्मृतिराध्यानम् । अनुभूतस्य भावनाख्यसंस्कारहेतुको ज्ञानविशेषः स्मृतिः । इत्यष्टादशी देवी स्मृतिः ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्मृतिरनुभूतविषयज्ञानम् ॥ २८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्मृतिरिति ६२, ६३, ६४ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्मृतिरनुभूतस्य कालान्तरे प्रतिसंधानम् ॥ २८ ॥

या देवी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) दया निरुपधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) दया अन्यदुःखपरिहारेच्छा ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) दय क्षणे । 'विद्भिदादिभ्योऽङ्' । दयन्तेऽनया दया । 'दया दयाऽनुकम्पा स्यात् । परदुःखप्रहाणेच्छा परदुःखसमभाक्त्वं वा दया । इत्येकीनविंशी दया देवी ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दया परदुःखप्रहाणेच्छा ॥ २९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दयेति ६५, ६६, ६७ ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) दयाऽन्यदुःखपरिहारेच्छा ॥ २९ ॥

या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) तुष्टिः संतोषः ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) तुष्टिः समश्नवस्तुष्वनाङ्क्षा । (अनधिगताभिलाषः) । पुष्टिः पुष्ट्यर्थसाधनसामर्थ्यम् ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) नीतिनयः । इति विंशी देवी नीतिः । तुष प्रीतौ । प्रीतिरानन्दः । तुष्टिः विषयोपभोगमवाप्य तदभिलाषादुपरमस्तुष्टिरित्यपरं । अथ तुष्टिर्विषयोपभोगं प्राप्य पुनस्तदभिलाषास्तदवाप्त्यावाप्तं परमं सुखमित्याहुः । इति एकविंशी देवी तुष्टिः ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तुष्टिरधिगताधिकानभिलाषः ॥ ३० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तुष्टिरिति ६८, ६९, ७० ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) तुष्टिर्यथालाभसंतोषः ॥ ३० ॥

या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) माता प्रमाता ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) माता देहाधिष्ठात्री वर्णाभिमानि देवता मातैव वा ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) पुष पुष्टौ । पुष्टिरवयवोपनिर्मितिरित्यपरं । इति द्वाविंशी पुष्टिर्देवी सर्वेषु भूतेषु जनयितव्येषु जनयितुं

याग्येषु विषयेषु या देवी मातृरूपेण कारणरूपेण प्रकृतिरूपेण सम्यगवतिष्ठति । नमस्तस्यै । मातृस्यां गर्भे इति माता । 'जनयित्री प्रमूमाता' । यद्वा मान पूजयाम् । मान्यते पूज्यते माता । उणादौ 'नानुनेष्ट्वटृ' आदिपुत्रेण निपात्यते । यद्वा अष्टौ मातृनाम्न आद्याः शक्तयो याश्च विना भूतसृष्टिरेव न घटते । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च काली संकर्षणीति च' इति त्रयोविंशती देवी माता ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) माता पालयित्री मातृकाधिष्ठात्री देवता च ॥ ३१ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) मातेति ७१, ७२, ७३ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) माता मातृका ब्राह्म्यादिः वर्णदेवता वा जननी वा ॥ ३१ ॥

या देवी सर्वभूतेषु भ्रान्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) भ्रान्तिरप्रमा ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) भ्रान्तिरनुभवसंप्रमोषः । अतस्मिन्स्तदिति प्रत्ययो वा ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) 'भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः' अतस्मिन्स्तदिति ज्ञानं भ्रान्तिः । तद्रूपेण । इति चतुर्विंशती देवो भ्रान्तिः तदित्ये विष्णुमायादिमूर्त्यो देव्याः सर्वभूतेषु वर्तमाना भ्रान्त्यन्ताश्चतुर्विंशतिः प्रदर्शिताः ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भ्रान्तिरतद्वति तद्वत्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) भ्रान्तिरिति ७४, ७५, ७६ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) भ्रान्तिरतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानम् ॥ ३२ ॥

इन्द्रियाणामधिष्ठात्री भूतानामखिलेषु या । भूतेषु सततं तस्यै व्याप्त्यै देव्यै नमो नमः ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) भूतानां पृथिव्यादीनाम् भूतेषु । प्राणिषु ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) अखिलेषु अशेषेषु भूतेषु प्राणिषु इन्द्रियाणां बुद्धिकर्मात्मकानाम् एकादशानां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानाम् अधिष्ठात्री प्रकृति(निवृत्ति)कारणं तस्यै व्याप्त्यै । देव्यै विभवेकस्वभावायै ब्रह्मशक्त्यै इति यावत् ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) या देवी भूतानांपृथिव्यादीनाम् पञ्चानाम् अधिष्ठात्री आधारशक्तिः स्वाभिनी ईश्वरी व्यापिनी । या च देवी अपरेष्वखिलेषु विशिष्टेषु भूतेषु प्राणिषु वर्तमानानां भूतानाम् प्राणिनामिन्द्रियाणां मनोनेत्ररसनप्राणत्वक्श्रवणानाम् अधिष्ठात्री आधारशक्तिः तस्यै व्याप्त्यै व्याप्तिरूपायै सततं नमो नमः । एतेन सर्वगत्यम् उक्तं देव्याः ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इन्द्रियेति । याखिलेषु भूतेषु अन्तर्या विद्यया स्थिता इन्द्रियाणां ज्ञानकरणानां ज्ञानविषयाणां सूक्ष्मस्थूलानाम् अधिष्ठात्री प्रवर्तिका च तस्यै व्याप्त्यै देव्यै व्यापिकायै इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) पुनः श्लोकात्मको मन्त्र इति । पुनः श्लोकरूपो मन्त्रः । तथाहि इन्द्रियाणामिति ७७ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) इन्द्रियाणामिति । अखिलेषु प्राणिषु इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियात्मकानां पृथिव्यादीनां व्याप्तिदेव्यै ब्रह्मशक्त्यै तस्याः सत्त्वादियुगसंबन्धमावाप्तस्य इति नात्रेति तम् ॥ ३३ ॥

चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) चितिर्निर्विषयकसंचित् ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्र च तस्यैपदानामभ्यासे ब्रह्मशक्तेर्गुणातीतत्वमाह । चितिः प्रकृतिः (प्रत्येक) चैतन्यं तद्रूपेण जीवभावेनेत्यर्थः । अन्ये तु विष्णुमायादिपञ्चविंशतिपदैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यभिदधति । संख्याशान्यात्र तत्समीचीनमति-प्रसङ्गात् ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) चिन् चबने । चयनं चित्तिरविकारता कूटरूपता तद्रूपेण । यद्वा चिती संहाने । स्त्रियां 'इकृष्या-दिभ्यः' इति इकृप्रत्ययः । चेतनं चितिः । संहानरूपेण या देवी एतत् कृत्स्नम् अखिलं जगत् व्याप्य स्थिता अवचलिता नमस्तस्यै । पुनः पुनर्नैतेनेककर्तृकत्वादेनैकस्तोऽवस्थायां न पौनस्त्यमार्थं शाब्दं वा शङ्कनीयम् ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चितिः विच्छक्तिः ॥ ३४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) त्रिमन्त्रश्लोककं पुनरिति । पुनः मन्त्रत्रयात्मक एकः श्लोकः । तथाहि चित्तिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् । नमस्तस्यै स्वाहेति एको मन्त्रः ७८ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) चितिर्जावचैतन्यम् ॥ ३४ ॥

स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात्तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता ।

करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) पूर्वं महिषासुरकाले । दिनेषु प्रतिदिनम् ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्थरी) सुरैर्देवैः पूर्वं महिषासुरवधकाले अभीष्टसंश्रयादभिमत्तलाभाद्देवैः । दिनेषु प्रतिदिनं वा नोऽस्माकं शुभानि मङ्गलानि भद्राणि सुखानि अतिशयकल्याणानि वा ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वं पुराकल्पे सुरैः स्तुता तथा अभीष्टसंश्रयात् अभीष्टस्य वस्तुनः सभयात्कारणान् सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता । सुरेन्द्रः शक्रः ईशः शंकरः दिनेशः सूर्यः तैः संविता आभिता । अत एव भद्रमणति भद्राणी । अस्तु भद्रमिति कथयती अत एव शुभहेतुः सा ईश्वरी ईश्वरपत्नी नः अस्माकं देवानां शुभानि मङ्गलानि करोतु जनयतु । किं च नः अस्माकम् आपदश्च विरोधिजनितदुःखानि चाभिहन्तु विहन्तु । सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता इति पाठे सुरेन्द्रेण शक्रेण दिनेषु प्रत्यहम् अभीष्टसंश्रयाद्देवैः संवितात्यर्थः । शुभानि भद्राणि इति छेदं यानि नः शुभानि जगद्विगतानि कर्माणि प्रार्थनीयानि तानि भद्राणि अनुकूलानि अवाधितानि अविघ्नानि करोत्वित्यर्थः । ईश्वरीति । 'अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरद् चेन्नोपधायाः' इत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरमनुसंधेयम् । अभीष्टसंश्रयेतिपाठे अभीष्टः वाञ्छितः संश्रियमाणः संश्रयोऽर्थो वा यस्याः सकाशात् भवति सा अभीष्टसंश्रया देवी ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीमट्टी) अत्रायं सप्रहः । 'विष्णुमाया चेतना च बुद्धिनिन्दे शुद्धा तथा । छाया शक्तिश्च नृणां च शान्तिर्जातिस्ततः परम् । लब्धा शान्तिस्ततः प्रज्ञा कान्तिर्लक्ष्मीस्ततः परम् । वृत्तिः स्मृतिर्दया चैव नुष्टिर्माता ततः परम् । शान्तिर्व्याप्तिश्चित्तश्चैव त्रयोविंशतिसंख्यकः । इतोऽधिकमनार्थं स्यात्तन्त्रं कात्यायने रफुटम्' । नवार्णपीठपूजाविधावेता एव त्रयोविंशतिः तत्कथनं व्याप्तिचित्योः त्यागश्च । तदयुक्तम् । कात्यायनीतन्त्रविरोधान् । स्तुतेति या शुभहेतुरीश्वरी सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वं स्तुता तथा इन्द्रेण च महिषवधे सत्यभीष्टस्य संश्रयात् दिनेषु प्रतिदिनं सेविता सा नः शुभानि भद्राणि अतिशयितशुभानि करोतु आपदश्च हन्तिवत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नमस्तस्यै स्वाहेति द्वितीयः ७५ । नमस्तस्यै नमः स्वाहेति तृतीयः ८० । 'त्रयोविंशतिश्लोककेषु मन्त्रा वै सप्तषष्टिकाः' इति । त्रयोविंशति श्लोककास्तेषु वै निश्चयेन सप्तभिरधिकाः षष्टिका मन्त्रा ज्ञेयाः । 'एव द्वाविंशतिश्लोके ज्ञेयं मन्त्रत्रयं बुधे' इति । एवं गणनप्रकारेण द्वाभ्यामधिका विंशतिश्लोका या देवीत्येवमादिकास्तत्र बुधेः कात्यायनीतन्त्रज्ञैः पण्डितैः मन्त्रत्रयं मन्त्राणां त्रयं प्रतिश्लोकं ज्ञेयं बोध्यम् । एक इन्द्रियाणामिति । पूर्वत्रयोदशमन्त्रैः सहावीतिरुदाहृता इति पूर्वैर्देविकृत्वा च पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामित्यादिभिः त्रयोदशमन्त्रैः सहावीतिर्विंशतिचतुष्टयमुदाहृताः कथिताः । आदौ त्रयोदशमन्त्राः सप्तषष्टिर्वा देवीत्यादिमन्त्राः । एतैः सर्वैर्मिलित्वा अशोक्तिमन्त्रा जाता इत्यर्थः । स्तुता सुरैति च श्लोकत्रयं चेति तथाहि । स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयादिति ८१ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्तुतेति अभीष्टसंश्रयादभीष्टार्थलाभात् दिनेषु समयेषु शुभानि मङ्गलानि भद्राणि सुखानि निरतिशयकल्याणानि वा ॥ ३५ ॥

या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैरस्माभिराशा च सुरैर्नमस्यते ।

या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्थरी) सांप्रतं चेदानीमपि ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) या सुरैः स्तुता देवी नः शुभहेतुरित्युक्तं सा का ह्याह । या देवी सांप्रतम् इदानीम् उद्धतदैत्य-तापितैः उद्धतैर्निर्मयादैः बलोल्लणैः दैत्यैः शुम्भनिशुम्भादिभिस्तापितैः संतापितैरस्माभिः सुरैः ईशा स्वामिनी नमस्यते सेव्यते । या च देवी भक्तिविनम्रमूर्तिभिः सुरैः स्मृता च स्मृतैव सती तत्क्षणमेव स्मृतिकाल एव नोऽस्माकं सुराणां सर्वापदो हन्ति । यद्वा सर्वापदो यतः स्युस्ते सर्वापदः शत्रवः तान् । सांप्रतमव्ययम् । इष्टे ईशा पञ्चायच् । 'इगुपधज्ञाप्र्रीकिरः कः' वा । मक्स्या । विनम्रा मूर्तयः काया येषां ते तथोक्ताः तैर्नमस्यते इति 'नमोवारेवधिन्नडः क्यच्' नमसः पूजायाम् । भावकर्मणोः सार्वधातुके यक् । 'यस्य हलः' 'क्यस्य विभाषा' इति यलोपः ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीमट्टी) येति । सांप्रतं च या ईशा सुरैरस्माभिः उद्धतदैत्यतापितैः पीडितैः नमस्यते स्तूयते च करोतु सा न इत्यनेनान्वयः ॥ ३६ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) 'या सांप्रतं बोद्धतदैत्यतापितैरिति च द्वयं द्वौ मन्त्रौ वा ८२' । अत्र एकलोपध्वन्यः ॥ ३६ ॥
(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं स्तर्षादियुक्तानां देवानां तत्र पार्वती । स्नातुमभ्याययौ तोये जाह्नव्या नृपनन्दन ॥ ३७ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्थरी) एवमुक्तरीत्या स्वादौ युक्तानां देवानामिति सप्तम्यर्थे पृष्ठी संवन्धे । देवानामपि अभिमुखम् अनादरे वा पृष्ठी । देवान् अनादृत्य ययौ इत्यर्थः । जाह्नव्या गङ्गाया इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) हे नृपनन्दन हे सुरथ एवमित्थं देव्याः स्तवाभियुक्तानां स्तुतिप्रवणचित्तानां देवानाम् अग्रतः तत्र हिमादौ पार्वती देवी गौरी जाह्नव्या गङ्गायाः तोये पाथसि जलक्रीडां कर्तुम् अभ्याययौ देवानामग्रतोऽभ्यागमन् ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एवमिति । तत्र देवसमिहिते । हे राजन् पार्वती जाह्नव्यास्तोये स्नातुमिव स्त्री-स्तवादियुक्तानामभि संमुखं ययावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) एवं पुनर्ऋषिरिति । एवंप्रकारेण 'ऋषिरुवाचेत्यर्थे मन्त्रः ८३' । पुनः सप्तदश श्लोका इति पुनः । सप्तभिरधिका दश सप्तदश तत्संख्यायाः श्लोकाः श्लोकस्या मन्त्राः । तथाहि एवं स्तवंति ८४ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । देवानामित्यनादरे पृष्ठी । स्तुवनो देवाननादृत्य स्नातुं ययावित्यर्थः । पुरन इति शेषो वा ॥ ३७ ॥

साव्रवीत्तान्पुरान्सुभूर्भवद्भिः स्तूयतेऽत्र का । शरीरकोशतश्चास्याः समुद्रूताव्रवीच्छिव ॥ ३८ ॥

(१ शुभ्रवती) शरीरकोशतश्चेति । पुरा किल पार्वत्याः संबोधनं कालीति पदेन शिवः कदाचिन् कृतवान् । तच्छ्रुत्वा स्त्रीयं नैत्यं मर्मत्वेनोद्घाटितमिति धिया 'भूयसी च तवाप्रीतिरगौरमिति मे वतुः । कीडोक्तिरपि कालीति घटेन कथमन्यथा' इत्यादिकमुक्त्वा कुपिता पार्वती शिवेन यथाकथंचित्समाहितापि स्वकीयनीलरूपकोशनिरसनेच्छया शिवाङ्गयैव गोतृमा-धर्मं प्राप्य तत्र तपस्तप्त्वा भुजङ्गीकञ्चुकमिव कृष्णवर्णं कोशमृत्पुन्यं गौरवर्णयुक्तशरीरेण गौरीति प्रसिद्धिं प्राप्य पुनः शिवसमीपं प्राप्ता । उत्सृष्टकोशादतिमुन्दरी नीलवर्णा काचिलपार्वत्या विभूतिरेव कन्यकाः प्रादुर्भूता । सेवं पार्वत्या सहैव संचरन्ती प्रत्युत्तरमाहेत्यर्थः । ननु सांप्रतमेव सा प्रादुर्भूतेति मन्तव्यम् । शिवपुराणे वायुसंहितायामीशशस्यैव कथनकस्या-ग्रानात् । 'दैत्यो शुम्भनिशुम्भाह्वयो भ्रातरो संबभूवतुः । ताभ्यां तपोबलालम्बं ब्रह्मणः परमेश्विनः । अवध्यत्वं जगत्यस्मि-नुरुषैरखिलैरपि । अयोनिजा तु या कन्या कथञ्चकोशसमुद्भवा । अजातपुंस्पर्शरतिरविलङ्घ्यपराक्रमा । तथा तु नो यथः संह्ये तस्यां कथमभिभूतयोः । इति चाभ्यर्चितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति' इत्यादिना । तथा तत्रैव का सा कौशि-कीति शिवेन पृष्टा देव्युवाच । 'किं देवेन न सा दृष्टा या मृष्टा कौशिकी मया । तादृशी कन्यका लोके न भूना न भवि-ष्यति । तस्या वीर्यं बले विद्धि नित्यं विजयं तथा । शुम्भस्य च निशुम्भस्य मरणं च तथा रणे । प्रत्यक्षफलदानं च लोकाय भजते सदा । देवानां रक्षणं नैव ब्रह्मा विज्ञापयिष्यति' इत्याद्युक्तम् ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्थरी) तस्याः पार्वत्याः शरीरकोशतो देहावरणकचर्मण इति यावत् । शरीरसमुदायादित्यन्धे ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) सा देवानामग्रतः किं कृतवतीत्याह । सा सुभूः पार्वती तान्स्तूयभियुक्तान्पुरान् अव्रवीत् पृष्ट-वती । किमिति । हे सुराः अत्र हिमवति पर्वते भवद्भिः का स्तूयते इति । शोभने भुवौ यस्याः सा सुभूः । इह भवद्भिः का देवता स्तूयते नाम इति देवान्पृष्टवती पार्वती । ततस्तां पार्वतीं प्रति तावदेवैवोत्तरं दातुमुचितम् । किं तु ततः प्रागेव किल तस्याः पार्वत्याः शरीरात्सकाशात् त्रिनिर्गत्य शिवानामाद्या देवी पार्वती प्रति वाक्यमब्रवीत् । इयं हि सामन्तेजसां शिवा इति वचनात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिसर्वतोजोमयी शिवा नामाद्या शक्तिरवसेया । एतदेव दर्शयति । अस्याः पार्वत्याः शरीरकोशतः शरीरकोश इव शरीरकोशः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खग्रे पिधानेयौघदिभ्ययोः' ततः शरीरकोशतः । ज्ञानावैनि-धित्वेन सर्वजगमिधित्वेन पार्वतीशरीरं कोशेनोपमीयते । परमानन्दमिधित्वेनेव कोशः । ततः उद्भूता शिवा देवी पार्वती प्रत्यब्रवीत् ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथापि तेषामज्ञानं दृष्ट्वा का स्तूयत इति पृच्छति । सेति । का मन्वन्वा स्तूयते यन्मां नाभि-

भाष्य मदन्त्या अभावः । ततोऽप्यज्ञानमव दृष्ट्वा तेषां दयया स्वयमवतीत । अस्या इत्युक्तिः राजानं प्राति ऋषः शरीर-
रूपात्कोशतो गृह्णात् समुद्भूता सत्त्वप्रधानांशेन प्रादुर्भूताऽत एव शिवा अवतीदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सावरीदिति ८५ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

स्तोत्रं ममेतत्क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतः । देवैः समंतः समरे निशुम्भेन पराजितैः ॥ ३९ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) समस्तैः समुद्भूतैः । समंतैरिति वा पाठः । समरं रणे ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) किमित्यवतीतत्राह । स्तोत्रं ममेतत्क्रियते । समरे निशुम्भेन पराजितैरभिभूतैः शुम्भदैत्यनिराकृतैः
शुम्भेन प्रत्यादिष्टैः समस्तैर्देवैः मम शिवायाः सर्वदैवतेजोमय्याः एतस्तोत्रं क्रियते इत्यवतीत ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किमवतीतदाह । स्तोत्रमिति । समंतैः मिलितैः रणे निशुम्भेन पराजितैः अत एव शुम्भेन
निराकृतैः स्वर्गादिति शेषः ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्तोत्रं ममेति ८६ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३९ ॥

शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृताम्बिका । कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ॥ ४० ॥

(१ शुभवती) ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) यद्यस्मात्कौशिकी तालव्यशकारवती । कोशात् कौशिकदन्दशकछिन्नशक इति(१)शब्दभेददर्शनात्
पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) यद्यस्मात्तस्याः पार्वत्याः शरीरकोशात् शरीरात् अम्बिका निःसृता निवृत्ता ततः कारणात् सा समस्तेषु
लोकेषु कौशिकीति गीयते कथ्यते । पार्वत्याः शरीरकोशात् निःसृता सती शिवा कौशिकीति प्रख्यायते । कोशेन दीव्यति कोशातो
निर्गता कौशिकी । 'तेन दीव्यति' इति ठक् । यद्वा कोशात् या निर्गता सा कोशेन निर्वृतेति । 'निर्वृतेऽक्षयूतादिभ्यः'
इति ठक् ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरीरेति । यत् निर्गता तत् कौशिकीति गीयते इत्यन्वयः । कौशिकीति पृषोदरादित्वात्साधु ।
तालव्यमिदम् ॥ ४० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शरीरकोशादिति ८७ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) शरीरकोशादिति । कोशे भवा कौशिकी । अध्यात्मादित्वाद् ॥ ४० ॥

तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाभूत्सापि पार्वती । कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ॥ ४१ ॥

(१ शुभवती) तस्या विनिर्गता या त्विति । तस्या इति पञ्चमी । या त्विति तु तच्छब्दापेक्षया यच्छब्दः
प्रथमान्तः । परदेवतासकाशाया तु विनिर्गता कौशिकी सापि पार्वत्येव परं तु कृष्णाभूतः कालिकेत्याख्याता सती हिमाचल
एव निखिलदेवप्रार्थितस्थाने तिष्ठति । न पुनः ज्ञानार्थं ततो निर्गत्य गतेत्यर्थः । देवेषु स्तुतृषु सत्सु तं स्तवमङ्गीकृतवत्याः
कौशिक्यास्तानुपेक्ष्यान्यत्र गमनस्यानुचितत्वादिति भावः । परदेवता तु तां तत्रैवावस्थाप्य ज्ञानार्थं गतेति त्वर्थाद्भव्यते ।
तदुक्तं वायुसंहितायाम् । 'तत्कोशं सहस्रोत्प्लव्य गौरी सा समजायत । तत्कोशादात्मनोत्प्लव्यात्कौशिकी नाम नामतः । काली
कालाम्बुदप्रख्या कन्यका समपद्यत' इत्यादिना । यदा तु प्रकृतश्लोके तस्यामिति विनिर्गतायामिति च उद्वयं सप्तम्यन्तमेव
बहुपुस्तकैरूपलम्भात्प्रामाणिकमित्याग्रहस्तदा तस्यामिति पदं परदेवतापरं कृत्वा गौर्यां ज्ञातुं वा ज्ञात्वा कैलासं वा विनि-
र्गतायां सत्यां कृष्णा या कालिका पार्वत्यभूत्सा हिमाचल एव कालिकानाम्नी उर्वासेति कौशिक्या एव काण्वर्षवाद्यौ
व्याख्येयौ । शिवपुराणकालिकापुराणादिषु कौशिकीनिर्गमनोत्तरं परदेवताया गौरवर्णप्रप्तेः कथिताया विरोधेन परदेवतापि
कृष्णा जातेति व्याख्याया अनुचितत्वादित्यवधेयम् ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) सा भगवती पार्वत्यपि स्वात् शरीरकोशात्तस्यां सर्वदैवतेजोमय्यां कौशिक्यां भगवत्यां विनिर्गतायां
सत्यां कृष्णा अभूत् कृष्णवर्णा समजनिष्ट । ततश्च सा पार्वती कालिकेति समाख्याता सती हिमाचलकृताश्रया हिमाद्री कृत-

निलयाभूत् । कृष्णवर्णार्थात् कालशब्दात् तद्वति वर्तमानात्संज्ञायां जनपदसूत्रेण ङीप् । संज्ञायां कन् । 'केणः' इति ह्रस्वः । 'काली हैमवतीश्वरी' । इह महाभाया देवकार्यार्थे विष्णुयोगनिद्राभूत् । ततः सर्वदेवतेजोमयी शिवाभूत् । ततः पार्वत्यभूत् । ततः कौशिक्यभूत् देवकृतस्तुतिमङ्गीकर्तुं ततः कालिका अभूत् । सैवाम्बिका नामेत्याह ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्यामिति । कृष्णसहोदरीत्वात्तमः प्रधानशिवशक्तित्वाच्च कृष्णवर्णत्वं सरस्वत्याः प्रादुर्भूतत्वाच्च शिवशक्तेस्तत एव पुनः सरस्वत्या निर्मम इति बोध्यम् । तदारभ्य शिवः कालीपतिरिति बोध्यम् । आश्रयः स्थानम् । तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये । 'गौरीदेहात्समुद्भूता या सत्त्वैकगुणाश्रया । साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी । दधौ चाष्ट-
भुजा बाणमुसलं शूलचक्रम् । शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कर्मुकं वसुधाधिप । एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति' । शिवपुराणसंहितायाम् । 'दैव्यो शुम्भनिशुम्भाभ्यां भ्रातरौ संबभूवतुः । याचितं तपसा ताभ्यां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । अव-
ध्यत्वं जगत्स्मिन्पुष्पैरखिलैरपि । अयोनिजा तु या कन्या रुक्मकोशसमुद्भवा । अजातपुंस्पर्शरतिरविलङ्घ्यपराक्रमा । तस्या कन्यादुभौ संख्ये तस्यां कामाभिभूतये । इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति' । (ततस्ताभ्यां जगति उपद्रुते ।) 'तयोर्लयाय देवेश ब्रह्मा प्रार्थितवाञ्छितम् । विनिन्यापि रहस्यं वां कोधयित्वा यथातथा । तद्वर्णकोशां शक्ति-
मकामां कन्यकात्मिकाम् । निशुम्भशुम्भयोर्हन्त्रीं देवेभ्यो दातुमर्हसि । एवमभ्यर्थितो धात्रा भगवाभीललोहितः । काली-
त्याह रहस्यं वा' इत्युक्तम् । (कुदां तां दृष्ट्वा कीडार्यं कालीत्युक्तमिति शिवस्योक्तेः ।) 'भूयसी च तवाप्रीतिरगौरमिति मे वपुः । कीडोक्तिरपि कालीति घटते कथमन्यथा' इति देवीवचनमुपन्यस्य कथंचिद्देवी देवाज्ञया गौतमाश्रमं प्राप्य तपश्च-
रित्वा रजोगुणाधिकात् ब्रह्मणो गौररूपं प्राप्य नीलकोशसमुत्पद्यती । ततः कोशादुद्भूता कौशिकीत्युक्तम् । 'तत्कोशं सहसोत्सृज्य गौरी सा समजायत । सा तु मायात्मिका शक्तियोगनिद्रा हरेः स्मृता' इति ततः प्रत्यागतया देव्या देवं प्रति कौशिकीमहिमा कथितः । 'किं देवेन न सा दृष्टा या सृष्टौ कौशिकी मया । तादृशी कन्यका लोके न भूता न भविष्यति । अजातपुंस्पर्शरतिरपृष्ट्या चातिसुन्दरी' इति ॥ ४१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यां विनिर्गतायामिति ८८ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

ततोऽम्बिकां परं रूपं विभ्राणां सुमनोहरम् । ददर्श चण्डो मुण्डश्च भृत्यौ शुम्भनिशुम्भयोः ४२ ॥

(१ शुभवती) परं रूपमिति । रूपान्तरं कौशिकीनामकमित्यर्थः । उत्कृष्टं लावण्यं वा । स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविध-
देवतारूपश्लेषाच्चरमरूपमित्यर्थः । तत्पक्षे सुमनोहरम् 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति' इति श्रुतिसिद्धसर्वदेवतातादात्म्यवत् । चण्ड इति तु चण्डीपतिरिति रहस्यम् । इतरप्रकटार्थमेव ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) ततो हेतोः परं प्रकटं रूपं सौन्दर्यं विभ्राणां धारयन्तीम् ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरम् । यद्वा । ततस्त्रयं हिमवति गिरी आद्यादिक्तात्तसिः । शुम्भनिशुम्भयोः । भृत्यौ सेवकौ चण्डो मुण्डश्च परम् अतितरं सुमनोहरं रूपं विभ्राणां दधानान् अम्बिकां कालिकाख्यां पार्वतीं ददर्श अद्राक्षीत् । सुमनोहरा-
मिति पाठे देवीविशेषणम् । परं रूपं विभ्रती सुमनोहरां देवीं ददर्शेत्यर्थः । चण्डि कोपि । चण्डते चण्डः । मुण्डि क्खण्डने । मुण्डति मुण्डयति वा मुण्डः ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ततोऽम्बिकामिति । परमुत्कृष्टम् ॥ ४२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततोऽम्बिकामिति ८९ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४२ ॥

ताभ्यां शुम्भाय चारुवाता सातीव सुमनोहरा । काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलम् ४३

(१ शुभवती) ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) शुम्भायेति क्रियायोगे चतुर्थी । भासयन्ती दीपयन्ती ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) सा रूपवती कालिका देवी ताभ्यां चण्डमुण्डाभ्यां शुम्भाय महासुराय आख्याता च शुम्भसमक्ष-
मुक्ता । किमिति । हे महाराज हे शुम्भ दैत्येश्वर समधिगतसर्वैश्वर्यं सावधानो भव । अतीव सुमनोहरा कापि स्त्री आस्ते । किं कुर्वती । हिमाचलं हिमाद्रिं भासयन्ती स्वयं श्यामा श्यामाभिः शोभाभिः अदभ्रशुभ्रे शोभायां हिमाद्रिं भासोभिर्मावयन्ती पार्वती आस्ते । आख्याता अतीवेश्वर वाक्ये वैवक्षितं संधिकार्यम् । शुम्भायेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वं पत्ये शेते इतिवत् । 'बल्लवसुष्टु किमुत खल्यतीव च निर्भरे' अतीवेति छेदः । सुष्टु मनो हरति सुमनोहरा । 'हरतेरनुयमनेच' । यद्वा

इः कामः वसु धनं येषां ते इवसवः कामधनाः तेषां मनः इवसुमनः तत् हरति इति इवसुमनोहरा । अत्यर्थम् इवसुमनोहरा अतीवसुमनोहरा इत्यम्बिका प्रत्यनिष्टोऽर्थः । तस्याः पातित्रत्यभङ्गप्रसङ्गात् । इष्टोऽर्थस्त्वेषः । शोभनं मनो यस्य स सुमनाः संसुप्तं रहस्यर्थाङ्गहरत्वात्सुमनोहरा । अतितरां सुमनोहरा अतीवसुमनोहरा । यद्वा पे ओवै शोषणे । इं कामं वायति शो पयति इवःशिवः । यद्वा इं कामं वाति गच्छति इवः शिवः । आतोऽनुपसर्गे कः । इवस्य सुमनोहरा इवसुमनोहरा । अत्यधिगम् इवसुमनोहरा अतीवसुमनोहरा । यद्वा इः कामः इं लक्ष्मीः वसवश्चाष्टौ प्रसिद्धाः धुवादयः इवसवः अतिक्रान्ता इवसून् अतीवसुः शंभुः अतीवसोः शंभोः मनोहरा अतीवसुमनोहरा । 'ध्रुवो धरश्च सोमश्च व्यापश्चैवाभिलोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ धुवादयः' ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ताभ्यामिति । शुम्भायेति क्रियायोगे चतुर्थी । कापि अनिर्वाच्या ॥ ४३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ताभ्यां शुम्भायेति ९० ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ताभ्यामिति । आनयाना कथिता । अतीवेति । संहिताया अविवक्षणात् संधिः । गामयन्ती दीपयन्ती ॥ ४३ ॥

नैव तादृक् कचिद्रूपं दृष्टं केनचिदुत्तमम् । ज्ञायतां काप्यसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) हे असुरेश्वर हे शुम्भ कचिदपि भुवने केनचिदपि पुंसा तादृक् तादृशम् उत्तमम् अतिसुन्दरं रूपम् आकारः नैव दृष्टं नैवालोकि । हे शुम्भ असौ कापि देवी देवस्त्री । यद्वा कापि कृताभियेका राक्षी इति त्वया ज्ञायतामवगम्यताम् । अथ त्वया गृह्यताम् उपादीयताम् इत्यम्बिका प्रत्यनिष्टोऽन्वयः । इष्टस्त्वेषः । हे असुरेश्वर हे शुम्भ तादृगुत्तमं कचिद्रूपं ज्ञायतां कापि केनचित् दृष्टं किम् । न कापि न केनापि । तस्मादसौ देवी कापि परदेवता इति त्वया ज्ञायताम् असौ कापि एका स्त्री अयलास्तीति नैव ज्ञायताम् । अपि त्वसौ देवी । गृह्यतां चान्तरक्षणार्थमाधोयतामिति हितोपदेशः शुम्भं प्रति तादृस्थेन ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नैवेति । असौ देवी कापि अतो ज्ञायतां मनुष्यद्वारा तत्स्वरूपं विचार्यतां गृह्यतां च अङ्गीक्रियतां च ॥ ४४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नैव तादृमिति ९१ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४४ ॥

स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा । सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान्द्रष्टुमर्हति ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्थरी) स्त्रीरत्नमुत्तमस्त्री । अजहङ्गित्वात्पुंसकत्वम् ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ त्विषा दीप्त्या दिशः दशापि ककुभः द्योतयन्ती अङ्गकान्त्या भासयन्ती अतिचार्वङ्गी अत्यन्तं चारु मनोहरम् अङ्गयस्याः सा तथोक्ता स्त्रीनाम रत्नम् । रत्नं हि मनोहरत्वेनोत्कृष्टं सा पुनरुत्कृष्टा तिष्ठति तां भवान् द्रष्टुमर्हति इत्ययमम्बिका प्रत्यनिष्टोऽन्वयः । इष्टस्त्वेषः । हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ सा नूनं स्त्रीरत्नं सा नूनम् अति चार्वङ्गी सा नूनं त्विषा दिशो द्योतयन्ती तिष्ठति किं तथा ते कृतं स्यात् । तां भवान्द्रष्टुमर्हति । यस्तां दोषबुद्ध्या पर्येष्टव्येति तदेव । तस्मात्तां द्रष्टुं भवान् मा यततामिति शुम्भं प्रति तादृस्थेन हितोपदेशः । रमन्ते यस्मिन् रत्नं रत्नमिति प्रहृयातमणापेव न केवलम् । 'जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ननु किमर्थमङ्गीकारस्तस्या इत्यत आह । स्त्रीरत्नमिति । उत्तमा स्त्रीत्यर्थः । भवान् तां द्रष्टुमर्हति सा तव दर्शनयोग्या । अतोऽङ्गीक्रियतामिति भावस्तु हेतो ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स्त्रीरत्नमतीति ९२ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्त्रीरत्नमिति । स्त्री रत्नमिव स्त्रीरत्नम् ॥ ४५ ॥

यानि रत्नानि मणयो गजाश्वादीनि वै प्रभो । त्रैलोक्ये तु समस्तानि सांप्रतं भान्ति ते गृहे ४६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्थरी) रत्नानि स्वजातिप्रेष्ठानि । 'यद्यच्छ्रेष्ठतमं जातो तद्रत्नमभिधीयते' इत्यभिधानात् । मणयो रत्नादयः । भान्ति दीव्यन्ते । विद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो हे त्रैलोक्येश्वर शुम्भ यानि यान्येव त्रैलोक्ये गजाधादीनि तत्तज्जातिप्रधानान्मुक्तकृष्णानि रत्नानि तथा देदीप्यमानानि पद्मरागादयो मणयश्च रत्नानि तानि समस्तानि सर्वाणि सांप्रतम् । अधुना ते तव गृहे वर्तन्ते । वै प्रभि-
द्धमेवैतत् । तादृश्येपि प्रायेणैषोन्वयः । हे प्रभो शुम्भ त्वं दूतवचनात्तामानयितुं यतेथाः चेताहिं यानि त्रैलोक्ये गजा-
धादीनि रत्नानि वै प्रसिद्धानि मणयश्च रत्नानि तानि समस्तानि ते गृहे सांप्रतं तु संप्रत्यधुनैव वर्तन्ते । स्वदर्शनोत्तरकालं तु
न स्युः । किं तु त्रैलोक्ये एव तानि यथास्थानं स्युरिति शुम्भं प्रति हितोपदेशः ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यदि सा रत्नभूता कथमस्माकं स्यादत आह । यानीति । यानि गजाधादीनि रत्नानि स्वजाति-
श्रेष्ठानि । तुः हेतौ । एवं च समस्तानि समस्तरत्नानि यतस्तव गृहे अत इयमपि तव भविष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यानि रत्नानीति ९३ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) यानीति । गजआदीनि रत्नानि । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठं स्यात्' इति मेदिनी । भविष्यन्तीति ॥ ४६ ॥

ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरंदरात् । पारिजाततृश्चायं तथैवोच्चैःश्रवा इयः ॥ ४७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) गजाधादिशब्दविवक्षितरत्नजातानि नामतो निर्देशमाह । गजो रत्नमितिपाठ उत्तरत्र रत्नप्राधान्य-
सूचनार्थम् । गजरत्नमिति पाठे रत्नानीति वक्ष्यमाणरत्नोपसंहारवशात्सर्वत्र रत्नोपक्रमोऽप्यवगन्तव्यः । यः पुरंदरात् ऐरावतो
नाम गजः समानीतः तत् गजरत्नं गृहे ते वर्तते । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वगामानि विषय्येण
तल्लिङ्गभाजि भवन्ति । एति भ्राम्यति अनया इरा तद्वान् इरावान् सुरोदः सुरामुद्रः तत्र जातः ऐरावतः । पुराण्य-
रीणां दारयति पुरंदरः । गज इति रत्नं गजरत्नम् । हे प्रभो अथ च यः पुरंदरात्पारिजाततृः समानीतः तत्तत्तृश्चायं ते
गृहे वर्तते । पारिणः पारवतोऽप्येजातः पारिजाताख्यस्तृः । हे प्रभो तथा पुरंदरादेव उच्चैःश्रवाः इयः समानीतः तद्-
गजरत्नं ते गृहे वर्तते । उच्चैः श्रवसी यस्य स उच्चैःश्रवाः ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेव विज्ञोति । ऐरावत इति ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऐरावत इति ९४ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४७ ॥

विमानं हंससंयुक्तमेतच्छ्रुति सेङ्गणे । रत्नभूतमिहानीतं यदासीद्वेधसोऽद्भुतम् ॥ ४८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) विमानं हंससंयुक्तं देवयानं यत् वेधसो ब्रह्मण आसीत् तत् इहानीतं ते तवाङ्गणे चत्वरं तिष्ठती-
त्यन्वयः । अद्भुतमाध्वर्यहेतुकं विमानविशेषणम् । यद्वा अद्भुतमाध्वर्यमेतत् । यस्माद्भूतप्राप्तस्तथैव विमानमानीतमिति ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो यत् वेधसः ब्रह्मणोऽपि लघुरपि अद्भुतम् आध्वर्यकारि विमानमासीत् तत् हंससंयुक्तं रत्न-
भूतं रत्नत्वं प्राप्तं विमानं यानरत्नं देवयानम् इहानीतं तत्ते गृहे तेऽङ्गणे तिष्ठति । विधिकं मान्ति वर्तन्तेऽस्मिन् देवाः विमानं
देवयानम् । 'देवयानं विमानोऽस्त्री' ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विमानमिति । वेधसो वरप्रदस्यापि यद्विमानमानीतं तदद्भुतम् । एवं च द्योवर्तिसङ्कलाज्यत्वं
सूचितम् । बलात् तु दत्तम् । दत्तवरत्वाच्च तेनोपेक्षितम् इति हृदयम् ॥ ४८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विमानमिति ९५ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) विमानमिति । अद्भुतम् आध्वर्यहेतुकं विमानम् । यद्वा यस्माद्भूतसो वरः प्राप्तस्तथैव विमान-
मानीतमित्यद्भुतम् ॥ ४८ ॥

निधिरेष महापद्मः समानीतो धनेश्वरात् । किञ्जल्किनीं ददी चाब्धिर्मालामम्लानपङ्कजाम् ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) महापद्मनामा । किञ्जल्किनीनाम्नी अगणितकेसरारिमका वा ते तव गृहे तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो धनेश्वरात् कुबेरात् य एष महापद्मो नाम निधिः समानीतः तदेव निधिरत्नं ते गृहे व-
र्तते । महात्मासौ पद्मश्च महापद्मः । यद्वा महान्तः पद्मा निधिभेदाः यस्माद्भवन्त्युत्पद्यन्ते स महापद्मः । हे प्रभो तुभ्यम् अग्निः
समुद्रः किञ्जल्किनी किञ्जल्काः केसराः तद्युक्तामविस्तीर्णकेसराम् । अवयवगतधर्मः केसरवत्त्वं मालायामपि अपहृज्ज्वरभ्रवाद्यव-

भावयव्यभेदोपचारात्प्रानुवन्ति कर्णस्थकुण्डलन कुण्डलीदेवदत्त इतिवत् किञ्चित्किनीत्युक्तम् । अथ सर्वदा भ्रमलानपङ्कजाम् अपि-
आकर्मलां मालां सजं ददौ स्वप्नं ददौ । पङ्कजरत्नं वा उपचारतः किञ्चिच्चलति जटीभवति किञ्जल्कः ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निधिरिति । किञ्चित्किनी तन्नामिका ददायित्वस्य भयादिति शेषः ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निधिरप इति ४९ ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४९ ॥

छत्रं ते वारुणं गेहे काञ्चनस्त्रावि तिष्ठति । तथाप्यं स्यन्दनवरो यः पुरासीत्प्रजापतेः ॥ ५० ॥

(१ शुम्भवती) ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) ते तव गेहे तिष्ठतीत्यन्वयः । स्यन्दनवरो रथमुख्यः प्रजापतेर्ब्रह्मणः ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) हे प्रभो यन् वारुणं वरुणसंवन्धि काञ्चनस्त्रावि छत्रं तत् छत्ररत्नं ते तव गृहे तिष्ठति नान्यत्र । काञ्चनं सुवर्णं स्रवति वर्षति काञ्चनस्त्राविर्वाति व्याख्यातम् उत्कर्षाभावात्पुंश्रणीयम् प्रेक्षावद्भिः । यस्य गृहे महापद्मादयो नि-
धेयः सन्ति तस्य छत्रावाचितस्त्रेणैव वि. स्यात् । कस्तर्हि विप्रदः कात्या काञ्चनं स्रवति वर्षति इति काञ्चनस्त्रावि । यद्वा कात्या काञ्चनस्त्रावि काञ्चनवर्षा कल्पवृक्षः । यद्वा काञ्चनकान्तिमिव कान्तिं स्रवति काञ्चनस्त्रावि । यद्वा काञ्चनस्यैव कान्तिं स्रवति काञ्चनस्त्रावि । पृषोदरादिस्त्रादीनि सततशब्दनिद्रया कान्तिशब्दलोपः । यद्वा कचि दीप्तिवन्धनयोः काञ्चनं दीप्तिः प्रभा । काञ्चनमेव काञ्चनम् । 'अन्धेषामपि दश्यते' इति दीर्घः पुरुषवत् । काञ्चनं दीप्तिं छत्रं स्रवति वर्षति तच्छीलं काञ्चनस्त्रावि लावण्यस्त्रावि मुखमिति वदुप्रेक्षितमेतत् । काञ्चनं नाम वैदिकनिघण्टुतः स्वर्णीकमम्भः स्रवतीति काञ्चनस्त्रावि इति तु व्या-
ख्यानं कुशकाशावलम्बनम् । अथ द्वितीयोऽन्वयः । हे प्रभो हे शुम्भ यन् वारुणं वरुणसंवन्धि छत्रं तत् छत्ररत्नं ते तव काञ्चनस्त्रावि गेहे तिष्ठति काञ्चनस्त्रावि इति सप्तम्येकवचनान्तं गृहे इत्यस्य विशेषणम् । सृ गतौ । 'हेतुमति च' इति णिन्
प्यन्तात् धिप् । 'ष्यद्दोषावियङ्ग्यण्गुणवृद्धिर्दीर्घः' पूर्वविप्रतिषेधेन' इति अकृत्वावृद्धवातादेशौ णिलोपः । ततः 'प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणम्' इति वृद्धिः । अवादेशस्तु वर्णात्ययव्यात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति । गवे हितं गोहितम् इत्यवादेशवत् ।
वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नेष्यते । पुंसि काञ्चनानां स्त्रीः काञ्चनस्त्रीः काञ्चनानां प्रापयिता । नपुंसके तु 'ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य' 'एच इप्रस्वादेशे' काञ्चनस्य त्रपुशब्दवृत्तम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्के पुंश्रालवस्य' इति दो ह्रस्वश्च नुम्
च न भवति अवादेशः । काञ्चनस्त्रावि । पक्षे काञ्चनस्त्रावि गृहे । हे प्रभो अयं स्यन्दनवरः । अयमिति को नु । यः पुराकल्पे
प्रजापतेः ब्रह्मणः आसीत् तदिदं नाम रथरत्नं तथा त्वया समानीतं समानायितमिति वाक्यशेषः । स्यन्दनेषु वरः श्रेष्ठः ।
'याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः' ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) छत्रमिति । काञ्चनस्त्रावि स्वर्णवर्षणशीलं प्रजापतेर्दक्षस्य अयं रिपूणामजेयः ॥ ५० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) छत्रं त इति ५० ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) छत्रमिति । प्रजापतेः दक्षस्य । कश्चित् ब्रह्मण इत्याह तत्र । वेधसो विमानमानीतमित्युक्त्वात् ५०

भृत्योस्तृकान्तिदा नाम शक्तिरीश त्वया हता । पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे ॥ ५१ ॥

(१ शुम्भवती) ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) अन्य आहन्ति मरणं ददातीत्युक्तान्तिदा उत्क्रान्तौ मरणकाले यति खण्डयतीति वा हे ईश परिग्रहे
विषये सन्ननि इत्यर्थः । यद्वा परिगृह्यतेऽनेनेति पारिग्रहो हस्तः तिष्ठतीति शेषः ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) हे ईश स्वामिन् भृत्योरन्तकस्य संहारकालस्य या शक्तिः सा उत्क्रान्तिदा नाम प्रसिद्धा सा त्वया
हता गृहीता । 'भुजिगृह्ण्यो युक्तयुक्तौ' 'गृह्युः क्रीपुंसयोः' । भ्रियन्तेस्मिन्नुपस्थितेन प्राणिन इति सृष्टुः । प्राणिनामायु-
धेनो या प्राणाकर्षणकारिणी शक्तिः सत्क्रान्तिदोक्तान्तिलिङ्गकायविनिर्गतिः । उत्क्रमणमुत्क्रान्तिस्तां ददाति उत्क्रान्तिदा
'कामूसामर्थ्ययोः शक्तिर्देवतायामृतावि' । हे प्रभो हे शुम्भ तव भ्रातुः निशुम्भस्य परिग्रहे परिजने विषये सलिलराजस्य
अपापतेः वरुणस्य पाशः आयुधं वनेति । 'पक्षीपारिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' । 'पाशो बन्धनशक्तयोः' ॥ ५१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भृत्योरिति । उत्क्रान्तिर्मरणम् । पारिग्रहे परिजने करणव्युत्पत्त्या हस्ते वा ॥ ५१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भृत्योस्तृकान्तिदेति ५० ॥ ५१ ॥

(६ दंशोद्धारः) भृत्योरिति । उत्क्रान्तिर्मरणं तां ददातीत्युक्तान्तिदा । पारिग्रहे सन्ननि । यद्वा परिगृह्यतेऽनेनेति
पारिग्रहो हस्तः । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । तस्मिन् तिष्ठतीति शेषः ॥ ५१ ॥

निशुम्भस्याब्धिजाताश्च समस्ता रत्नजातयः । बद्धिश्चापि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ॥५२॥

(१ शुभवती) अग्निशौचे इति सदैवाग्निवन्निर्मले अग्निप्रक्षेपापनेयमले वा ॥ ५२ ॥

(२ चतुर्थरी) वाससी अन्तरीयोत्तरीये । अग्निशौचे अग्निरेव शौचं नैर्मल्यकरणं ययोस्तं । अग्नौ क्षिप्ते मिर्मलं भवतः । अग्निरेव शौचं निर्मलं ययोरिति वा ॥ ५२ ॥

(३ शान्तनवी) किंच हे प्रभो ते तव भ्रातुर्निशुम्भस्य गृहे अब्धिजाताः रत्नाकरसमुद्भूताः समस्ताः सकलाः रत्न-
जातयश्च उत्तमरत्नप्रकारास्तिष्ठन्ति । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' । मुक्ताफलविद्रुमहरिन्मणिवज्रपद्मरागाद्याः रत्नजातयः ।
'रत्नं रत्नमिति प्रख्या मणिवैव न केवलम् । जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' । हे प्रभो तुभ्यं बद्धिश्चापि विश्वानरो देवोऽपि
अग्निशौचे नाम वाससी वसने ददौ दत्तवान् । अग्नौ निक्षेपतः शौचं निर्मलीकरणं ययोस्ते अग्निशौचे यथासती । कल्पवृक्षोप-
कल्पितं स्वर्णमयमग्निदेवताकमग्निनिक्षेपेण विमलात्मकं वासोयुग्ममग्निशौचमाहुः ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निशुम्भस्येति । अब्धिजाता रत्नजातयश्च निशुम्भस्य परिग्रह इत्यर्थः । अग्निशौचे अग्निरेव
नैर्मल्यकरणं ययोरित्यर्थः । कल्पवृक्षोपकल्पितम् । अग्निप्रक्षेपाग्नैर्मल्यं वासोयुग्मम् अग्निशौचाद्व्यमाहुः ॥ ५२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निशुम्भस्येति ५५ ॥ ५२ ॥

(६ दंशोद्धारः) निशुम्भस्येति । अग्नौ शौचं नैर्मल्यं ययाः । अग्निप्रक्षेपेणैव निर्मलं भवत इत्यर्थः । यद्वा
अग्निरेव शौचं ययोर्मलसंलग्नीभावादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं दैत्येन्द्र रत्नानि समस्तान्याहृतानि ते । स्त्रीरत्नमेषा कल्याणी त्वया कस्मान्न गृह्यते ॥५३॥

(१ शुभवती) ॥ ५३ ॥

(२ चतुर्थरी) तेन त्वया कर्मभेदाधिकारान् वृत्तीयायस्ते निपातः ॥ ५३ ॥

(३ शान्तनवी) एवमित्यमुक्तरीत्या ऐरावतः समानीत इत्यायया हे दैत्येन्द्र ! यद्वा हे दैत्य हे शुम्भ इन्द्रजानि
इन्द्रादीनां देवानाम् ऐरावतादीनि रत्नानि समस्तानि ते तव तुभ्यम् आहृतानि उपवीकितानि उपहारीकृतानि । एषा च कल्या-
णी अम्बिका स्त्रीरत्नं वर्तते । तत् स्त्रीरत्नं त्वया शुम्भेन कस्मात् कारणान्न गृह्यते । अग्रहणं न किञ्चित्कारणमिति तस्मात्तत्
गृह्यनामित्यर्थः । अयं त्वम्बिकां प्रत्यनिष्टोऽर्थः । अयं निष्टोऽर्थः तदर्थोक्तिसमाधिना । हे दैत्येन्द्र हे शुम्भ यद्यप्येषमु-
क्तरीत्या ऐरावतादीनि समस्तानि रत्नानि ते तुभ्यं शुम्भाय आहृतानि देवरूपहारीकृतानि तथाप्येषा स्त्रीरत्नम् अम्बिका
ते तव शुम्भस्य कल्याणी शुभकारिणी न । यतः एषा भगवती त्वम् अन्यं यानीति त्वया । 'आनोऽनुपसर्गो कः' अन्यगा-
मिनीति गृह्यते ज्ञायते । त्वशब्दोऽन्यवाची सर्वादियु पठ्यते । त्वम् अन्यं महेश्वरं याति त्वया । यतः एषा अन्यया अन्य-
पत्नी महेश्वरपत्नी दैत्योपसंहारकारिणी । अतः शुम्भस्य शुभकारिणी न । तस्मात्तच्चिन्तां त्यजेति हिनोपदेशोऽयम् ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति । ते इति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एवं दैत्येन्द्रेति १०० ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । ते त्वया । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ ५३ ॥

ऋषिरुवाच ।

निशम्येति वचः शुम्भः स तदा चण्डमुण्डयोः । प्रेषयामास सुग्रीवं दूतं देव्या महासुरम् ॥५४॥

(१ शुभवती) ॥ ५४ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) महासुरः शुम्भः तदा चण्डमुण्डयोः प्रति प्रागुक्तमुपन्यस्तं वचनं निशम्य ध्रुवा सुग्रीवं नाम दूतं सं-
देशहरं देव्या देवीमुद्दिश्य प्रेषयामास प्रस्थापयामास । शाम्यतिर्निर्पूर्वः ध्रुवणार्थः । इष गतो प्रपूर्वः । आहुणः । देव्याः इति
कर्मणि त्यज्जोपे पञ्चमी । महासुरः इति शुम्भस्य विशेषणम् । दूत इति दूयतेऽनेन यथोक्तवादितात्पारित्यायते पर इति
दूतः ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । निशम्येति । सुग्रीवं तन्नामानम् ॥ ५४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिस्त्वाचेति । ऋषिस्त्वाच स्थाहेति १०१ । एकधिकशतं मन्त्रा जाता इत्यर्थः । लोक-
त्रयं तत इति । ततोऽनन्तरं श्लोकत्रयं श्लोकत्रयात्मकास्त्रयो मन्त्राः । तथाहि निम्नमेति १०२ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५४ ॥

इति चेति च वक्तव्या सा गत्वा वचनान्मम । यथा चाभ्येति संप्रीत्या तथा कार्यं त्वया लघु ५५

(१ गुप्तवती) इति चेति चेति स्तोक्तानुनयनैर्गुप्तवचसोऽभिनीय प्रदर्शनं लघु क्षिप्रमभ्येतीत्यनेनान्वेति । तेनोक्त-
म्नामिदं भवति ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्थरी) इतीदं इति चेति चण्डमुण्डवचनानुवादः । कार्यं करणीयम् । लघु क्षीघ्रम् ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुग्रीव हे दूत त्वया तत्र गत्वा सा ह्री मम शुम्भस्य वचनात् इति च इत्थं चेत्थं च साप्रा भेदेन
चोपायेन वक्तव्या कथनीया । अपिच यथा च सा संप्रीत्या हर्षेण लघु क्षिप्रम् अविलम्बम् अभ्येति आभिमुख्येन आगच्छति
तथा कार्यं त्वया तथा विधेयम् । अयं त्वम्बिकयामनिष्ठोऽर्थः । इष्टव्यम् । अत्रापरेण मन्त्रबुद्धिसमाधिनाख्यायतेत्यर्थः ।
हे दूत तत्र गत्वा त्वया लघु क्षिप्रम् अतथा कार्यं मदभिप्रायादन्यथात्वेन कर्तव्यम् । तत्कथम् । यथा अम्बिका शुम्भे निगुम्भे
च विषये अभ्येति योद्धुमभ्यागच्छति । कथंभूता अम्बिका । अवचनात् अवियमानं वचनं श्रौतस्मार्तं च येषां ते अवचना
असुराः तान् अस्ति उपसंहरतीति अवचनात् । अवचनात् असुरसंहारकारिणीत्यर्थः । पुनः कथंभूता अम्बिका । एति गच्छति
विनश्यति इत् तस्मिन् इति शुम्भं निगुम्भं च विषये वक्तव्यासा वक्तव्यप्रतिक्षेपा । असु क्षेपेण । असनमासः वक्तव्यो वचनीय
आसः प्रतिक्षेपो न्यङ्कारा ययासौ वक्तव्यासा । पुनः कथंभूता अम्बिका । मम । ममस्यव्ययम् । ममशब्दोऽत्र गायवचनः ।
निर्गमो योगी सममः संसरोतिवत् । मायारूपाम्बिकेत्यर्थः । पुनः कथंभूता अम्बिका । संप्रीत्या । प्रीः प्रीतिं दिनादिः । प्रीतिः
प्रीः । स्त्रियां संपदादित्वाद्वावे किप् । समीचीना प्रीः प्रीतिर्येषां ते संप्रयो विबुधाः । इयते वयं प्राप्यते तपोमिश्रसकैरिति
इत्या । 'एतिस्तुशास्त्रद्वयः कथम्' । सम्यक्प्रकर्षेणोपासकैः इत्या संप्रीत्या । आदन्तं रूपम् ॥ ५५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इति चेति चेति । इदं चेत्थर्थः । वक्ष्यमाणस्य परामर्शः । अनेन शुम्भनिशुम्भयो रजोगुणमयत्वं
भवति । अतएव तद्वार्थं सत्त्वगुणप्रधानोऽवतार इति बोध्यम् । लघु क्षीघ्रम् ॥ ५५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) इति चेति चेति १०३ ॥ ५५ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । इति पूर्वोक्तम् इति च चण्डमुण्डवाक्यानुकारि च । लघु क्षीघ्रम् ॥ ५५ ॥

स तत्र गत्वा यत्रास्ते शैलोद्देशेऽतिशोभने । सा देवी तां ततः प्राह शृक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्थरी) स सुग्रीवः सा यत्रास्ते इत्यन्वयः । देवीति प्रथमान्तपाठे पूर्वैर्गैवान्वयः । शृक्ष्णम् अनुत्कटम् । मधुरया
कोमलया (मृद्या) ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) स सुग्रीवो नाम दूतः यत्र यस्मिन् अतिशोभने अतिमनोहरे शैलोद्देशे पर्वतप्रदेशे अतो देवी आस्ते
तिष्ठति तत्र तस्मिन् पर्वतप्रदेशे गत्वा ततस्तदनन्तरं तां देवीम् अम्बिकां शृक्ष्णं समुचितं संगतं सुकुमारं यथा स्वास्तथा मधुरया
श्राव्याक्षरपदया गिरा वाचा प्राह च शुम्भोदितसंदेशाभिप्रायगर्भं संदर्भमकथयन् । प्राहेति प्रशब्द उपसर्गप्रतिरूपको निपातः ।
आहेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं कालसामान्यवृत्तिः । शृक्ष्णमिति शिष आलिङ्गने 'शृषेरबोपधायाः' इति क्लृप्तः कत्वपत्वे ॥ ५६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स इति । सः दूतः ततः शुम्भात्सकाशात् यत्र शैलोद्देशे सा देवी आस्ते तत्र गत्वा शृक्ष्णमनु-
त्कटं मधुरया कोमलया गिरा प्राहेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स तत्र गत्वेति १०४ ॥ ५६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स तत्रेति । सा देवी यत्रास्ते तत्र गत्वेत्यन्वयः । शृक्ष्णमनुत्कटम् ॥ ५७ ॥

दूत उवाच ।

देवि दैत्येश्वरः शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः । दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) देवीति । राजा भद्ररको देवस्तस्य ह्रीति सिद्धवत्काराभिप्रायेण संबोधनम् ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्थरी) त्वत्सकाशं त्वत्तमीपम् ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सावधाना भव । अस्ति खलु दैत्येश्वरः महासुरः शुम्भो नाम त्रैलोक्ये परमेश्वरः लोकत्रये

परमः उत्कृष्टः ईश्वरः स्वामी तेन शुम्भेन त्वत्सकशं प्रति प्रेषितः प्रहितः दूतः संदेशहरोऽहम् इहाग्नोऽस्मि । दत्तग्रहणं जातिव्यापनाय । ईश्वर इति जातिप्राधान्यसूचनायैव । त्रैलोक्यग्रहणं देव्याः प्ररोचनाय । त्रैलोक्यपरमेश्वर इति एकपदपक्षे त्रैलोक्यं कामं पाति त्रैलोक्यपः स चासौ रमेश्वरश्च । लक्ष्मीवान् इत्यर्थः । अनेन देवी प्रति दूतप्रेषणप्रयोजनं सूचितम् । दूतग्रहणं तमिग्रहणपरिहाराय । 'दूतोक्तं सदसद्वापि धृत्वा कार्यं हिताहितम् । दूतो नहि निहतमव्य इति नीतिनिर्देशो विदुः' । आदौ देवी इत्युक्त्वा देव्या एव जयः सूच्यते । यतः दीव्यति त्रिजिगीषते देवी । हे देवि तेन शुम्भेन दूतः प्रेषितः ननु देवीतः स शुम्भः कांशं तृणं गतः स्यात् न तु जयमित्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दूत उवाच । देवीति न केवलं दैत्येश्वर एव किन्तु त्रैलोक्यस्य परमेश्वर इत्यर्थः । यस्मात्समीपम् ॥ ५३ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) दूतयेति । च पुनः 'दूत उवाच स्वाहृत्ययं मन्त्रः १०५ ।' एतं नमस्कृत्य इति । एन प्रकारेण नवश्लोकाः नवसंख्याकाः प्रत्येकं श्लोकस्या मन्त्राः । तथाहि देवि दैत्येश्वरः शुम्भ इति १०६ ॥ ५४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५५ ॥

अव्याहताज्ञः सर्वासु यः सदा देवयोनिषु । निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाह शृणुष्व तत् ॥ ५८ ॥

(१ शुभवती) ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्धरी) अव्याहता आज्ञा यस्य सः देवयोनिषु विद्याधरादिषु सर्वास्त्विति व्यत्ययात्स्वीकृत्यम् । निर्जिता अखिलदैत्यारयो देवा येन ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि यः सदा सर्वासु देवयोनिषु विषयेषु अव्याहताज्ञः अप्रतिहतशासनः निर्जिताखिलदैत्यारिः निर्जिता अभिभूता अखिलाः दैत्यारयः अमुरक्षत्रयो देवाः येन स तथोक्तः शुम्भः स शुम्भः यन् आह अवोचत् तद्वचनं मे शृणुष्व आकर्षणाय । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । अथो शृण्वति स्यात् । आहति कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकत्वव्ययम् । व्येन् संवरणे । संवरणमाच्छादनं कृष् । अं किण्णं व्ययति संवृणोति आच्छादयति व्याप्नोति अधिष्ठात्वेनेति अत्री-विष्णुमाया तथा अव्या मायया देव्या आहता आज्ञा यस्य शुम्भस्य सः अव्याहताज्ञो भविष्यति । 'निर्जित्यनिषेधयोः' निर्जिताः अखिला दैत्यारयो देवाः येन सः तथोक्तो भविष्यति इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः ॥ ५८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेवोपादयति । अव्याहतेति । देवयोनिषु देवतासु । देवाश्च ते जगद्योनयश्चेत्यर्हति ॥ ५८ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) अव्याहताज्ञ इति १०७ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) अव्याहताज्ञ इति । योनिशब्दस्य पुस्त्वाम्मर्वास्त्विति व्यत्ययात्स्वीकृत्यतेति चतुर्भुजमिश्राः तप्त । 'भगं योनिर्द्वयोः' इत्यमरात् ॥ ५८ ॥

मम त्रैलोक्यमखिलं मम देवा वशानुगाः । यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्रामि पृथक्पृथक् ॥ ५९ ॥

(१ शुभवती) पृथक् पृथक् एकोपि तत्तद्देवाधिकाररूपोपाधिभेदेन ॥ ५९ ॥

(२ चतुर्धरी) वशानुगा इच्छानुविधायिनः । वशा आयत्ता अनुगाश्च । कर्मधारया वा । पृथगिन्द्राधिकारभेदेन ॥ ५९ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भ आहदम् । पदेकदेशे दग्धे पदो दग्ध इति अवयव एकदेशोऽप्यवयवी समुदायो वर्तते । कचिदवयवावयविनोरभेदोपाचाराल्प्रयोगेषु । तद्वर्त्तलोक्यं मम खं वर्तते इत्युक्ते किं त्रैलोक्यमकदेशवृत्त्या विवक्षितमिहेति कस्यचिच्छब्दा स्यात् अतस्तामपननुमखिलमिति । अखिलमित्येवोक्ते एकैकाऽपि लोकाऽखिलो भवत्यखण्डवृत्तित्वाद्भवत्येत्यतः त्रैलोक्यमित्युक्तम् । इह ममेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं मायावाचि । निर्ममो योगीतिवत् । मम मायायाः देव्याखिलोक्त्यम् अखिलं खं वर्तते तत्कुतः शुम्भस्येत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । देवाः मम शुम्भस्य वशानुगाः । वश कन्तो । कन्तिरिच्छा । तदनुसारिणो देवा वर्तन्ते इत्यर्थः । ममेति मायावाच्यव्ययम् । निर्ममो योगीतिवत् । मम मायाया देव्याः वशानुगाः वशवर्तिनो देवाः वर्तन्ते इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । तत्र देवतोद्देशेन पृथक्पृथक् विहितान्तात् सर्वान् यज्ञभागान् आनुतिरूपान् यज्ञांशान् अहमेव शुम्भः पृथक्पृथक् इन्द्रादितत्तद्देवताकारकायव्यहमुपाश्रित्य उपाश्रामि उपभुञ्जे । अथ भोजने-कर्मदिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमविव्यावाचि । अधिया वाऽतस्मिन्स्तद्भुद्धिः । देव्येव भगवती यज्ञभागानुपाश्रामातीति कुतः शुम्भस्य यज्ञभागोपभोग इत्यपि देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः ॥ ५९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदुक्तिमाह ममेति ॥ ५९ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) मम त्रैलोक्यमिति १०८ ॥ ५९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ममेति । वशानुगा इच्छानुगाः । यद्वा वशा अधीनाश्च तेऽनुगाश्चेति कर्मधारयः ॥ ५९ ॥

त्रैलोक्यवररत्नानि मम वक्ष्यान्यशेषतः । तथैव गजरत्नं च हतं देवेन्द्रवाहनम् ॥ ६० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६० ॥

(२ चतुर्धरी) अशेषतोऽशेषाणि गजरत्नानि नानादिदशप्रसिद्धानि मम वक्ष्यानीत्यनुषज्यते । तदेवाश्वरत्नं हस्ता समानीयार्मर्मम समर्पितम् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

(३ शान्तनवी) त्रिष्वपि लोकेषु वराणि श्रेष्ठान्युत्कृष्टानि रत्नानि स्त्रीरत्नानि उर्वशीप्रमुखानि अशेषतः सामस्येन मम वक्ष्यानि विधेयानि प्रणयानि च संगतान्यभूयन् । हतं गृहीतम् । 'वाहनमाहितात्' इति णत्वं नात्र भवति । आहितस्या-
विवक्षितत्वात् । अत्र हि देवेन्द्रस्य वाहनमित्येतस्य स्वस्वामिभावसंबन्धमात्रं विवक्षितं न त्वादहितत्वम् । यद्वाहने आरोपितम्
उत्तोलितं तदाहितमुच्यते । इधुवाहणमित्यत्र इक्ष्वां वाहने आरोपिता इति कृत्वा णत्वं भवति । ममेति विभक्तिप्रतिरूपक-
व्ययं मायावाचि । निर्ममो योगीतिवत् । ततश्च मम मायायाः देव्याः त्रैलोक्ये अशेषतो रत्नानि वक्ष्यानि वशंगतानि न तु
शुम्भस्य । तथैव गजरत्नं च मायाया हतं देव्या त्रैलोक्येऽवस्थापितं न तु शुम्भेन हतं शुम्भस्त्वाहोपुरुषिकामात्र इत्यपि
देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । 'आहोपुरुषिका दर्पोद्या स्यात्संभावनात्मनि' ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अशेषतः अशेषाणि हतमित्यन्वयि ॥ ६० ॥

(५ जगद्धन्द्रचन्द्रिका) त्रैलोक्यवरेति १०९ ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६० ॥

क्षीरोदमयनोद्धूतमश्वरत्नं ममार्मरः । उच्चैःश्रवससंज्ञं तत्प्रणिपत्य समर्पितम् ॥ ६१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्धरी) उच्चैःश्रवससंज्ञां मातुः नरुक्तो वणांगमः । यद्वाः राज्ञो देवाकृतित्वात्पाक्षिकोऽन् । यथा हरिवंशे
'आकाशस्यैर्वित्रीकसैः' इति ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) क्षीराण्युद्धूतानि यस्य स क्षीरादः क्षीराभिः । उत्तरपदं 'उदकस्यादः संज्ञायाम्' इत्यत्रः संज्ञाधामु-
त्तरपदस्योदकशब्दस्यादित्येवोक्तं वक्तव्यः । क्षीरोदस्य मयनं विलोडनं तत् उद्धूतम् उच्चैःश्रवससंज्ञम् । श्रु गतौ । श्रु श्रवणे ।
उच्चैः श्रुणोति गच्छति आकर्णयति उच्चैःश्रवाः । पचायच्च । सह संज्ञया चेतनया नात्रा वा वर्तते संज्ञः । 'सहस्य सः सं-
ज्ञायाम्' 'वोपसजेनस्य' इत्यतः कर्मधारयः । उच्चैःश्रवश्चासौ संज्ञश्च उच्चैःश्रवससंज्ञः । अश्वविशेषणत्वे पुंलिङ्गः । अश्वरत्नवि-
शेषणं तु नपुंसकलिङ्गं उच्चैःश्रवससंज्ञम् । अथवा प्रशस्ते श्रवसी यस्य सः श्रवसः । मत्वर्थे अर्शआदित्वाच्च । जवेन मानेन
च उक्तत्वाद्बुधैरित्युच्यते । उच्चैःश्रवसो श्रवसश्च उच्चैःश्रवसः । उच्चैःश्रवस इति संज्ञा यस्य सः उच्चैःश्रवससंज्ञः । अश्वरत्नवि-
शेषणत्वं तु उच्चैःश्रवससंज्ञम् अश्वरत्नं तु मद्गतिः अर्मरः प्रणिपत्य मत्पादपद्मे निपत्य अर्पितम् । उपगृहीतम् उपायनीकृतम् ।
'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' । अत्रापि मायावाचि ममेत्यव्ययम् । मायायाः भगवत्याः अर्मरः मक्तिनमैः उच्चैःश्रवस-
संज्ञमश्वरत्नं प्रणिपत्य समर्पितम् । तत् त्रैलोक्ये गृहं तस्याः यत्र क्वाप्यस्तु । अयं तु शुम्भो मदीयं ममेदमिति उक्त्वाभिमन्यते
इति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षीरोदेति । तदश्वरत्नं हस्ता इन्द्रादुल्लाङ्कारेण गृहीत्वा अर्मरः प्रणिपत्य समर्पितमित्यर्थः ।
उच्चैःश्रवसेत्यत्रापि अजिति योगविभागाच्च समारान्तः ॥ ६१ ॥

(५ जगद्धन्द्रचन्द्रिका) क्षीरोदेति ११० ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) क्षीरोदेति । उच्चैःश्रवसेत्यकारश्छान्दसः । 'आकाशस्यैर्वित्रीकसैः' इति हरिवंशवत् ॥ ६१ ॥

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषूरगेषु च । रत्नभूतानि भूतानि तानि मय्येव शोभने ॥ ६२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६२ ॥

(२ चतुर्धरी) भूतानि प्राप्तानि स्थितानि वा । शोभने शोभनदेहे ॥ ६२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे शोभने देवेषु वा गन्धर्वेषु देवगायकेषु वा उरगेषु वा नागेषु वा यानि चान्यानि रत्न-
भूतानि रत्नवस्तुत्कृष्टां प्राप्तानि भूतानि शरीरभाजि मनोहराणि स्त्रीरूपाणि सन्ति तानि सर्वाणि मय्येव शुम्भविषये वर्तन्ते ।
आः सखि शोभने गर्वस्थोसावित्यमभूतवादी शुम्भः शाम्भवीयं देव्येव भूतमयी भूतमिदमित्यभिष्टमाचष्ट । यानि देवेषु गन्ध-
र्वेषु उरगेषु च रत्नभूतानि रत्नतां प्राप्तानि भूतानि यानि सत्यानि तथ्यानि सन्ति तानि मय्येव देव्यामेव वर्तन्ते नान्यत्र

अथवा इतोऽन्यानि च यानि रत्नभूतानि पृथिव्यादीनि सन्ति यानि च रत्नभूतानि प्राणभृति स्त्रीरत्नानि पुरुषरत्नानि च तानि सर्वाणि विभवरूपत्वेन विभवात्मत्वेन च मध्येव देव्यामेव वर्तन्ते न शुम्भे नापि निशुम्भे इति देवीसखीजनोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः । 'युक्ते श्मादाहते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' ॥ ६२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यानि चेति । रत्नभूतानि भूतानि रत्नरूपाणि स्थिताऽतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) यानि चान्यानीति ॥ १११ ॥ ६२ ॥

(६ दंशोज्जारः) यानीति । मध्येव भूतानि प्राणानि । अः प्राणो ॥ ६२ ॥

स्त्रीरत्नभूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयम् । सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो गन्तुमजो वयम् ६३

(१ शुम्भवती) ॥ ६३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ६३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि लोके अस्मिन्भूलोके हिमाचलवामिनीं मानिनीं त्वां स्त्रीरत्नभूतां स्त्रीजात्युत्कृष्टतां प्राप्तवतीं वयं शुम्भनामानो मन्यामहे । सा एवंविधा स्त्रीरत्नभूता त्वम् अस्मानुपागच्छ शुम्भनाम्रो भूभुजः प्रति प्राप्नुहि । कुत इत्यत आह । यतो रत्नभुजो वयं राजानः । यतस्त्वं च स्त्रीरत्नं स्त्रीरत्नभूता अतः त्वमस्मानुपागच्छ प्राप्नुहि । यदुक्तं 'स्वराष्ट्रमन्यतो रक्षत्यन्यदीयं क्षिणोति च । वर्धेतोपायवाञ्छितं रत्नहारी च पार्थिवः' । देवीार्थस्त्वेषः । उपागच्छेत्यत्र उ पाः गच्छेति छेदः । तत्र 'उ संतुष्टो ह्योक्तो च भिववाचि त्वनव्ययम्' । पाने पिबतिः रक्षायां पातिः पायतिः शोषणे । वैओवे शोषणे । क्तिप् । पायति शत्रून् शोषयतीति पाः उरिव रुद्र इव उपाः । हे देवि कात्याभिरुद्र इव पायन्ती शत्रून् शोषयन्ती सती अस्मानिति शुम्भादीन् त्वामाकारयमाणान् शत्रून् शोषयितुं गच्छ याहि इति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽप्यनुसंधेयः । यद्वा अगु शोषणे दिवादिः क्तिप् । अस्यत्यरीन् क्षिपति अधिक्षिपति न्यक्करानि भः । 'अवयन्तस्य च' इति उपधादीर्घस्त्वो धातोरिति प्रतिषेधाम् भवति । वैओवे शोषणे । भ्वादिः । पायन्ति शोषयन्ति मन्तापयन्ति लोचनानि पाः । तेषां पां शुम्भादीनां दैत्यानाम् अः आसिक्क्ष क्षेपिका अधिक्षेपिका न्यक्कारिका इति पाः । पाम् अः पाः उ इति संतुष्टावव्ययम् । उ इति हे देवि त्वम् अस्मानुपागच्छेति शुम्भादिभिः रत्नभुभिः दैत्यैराकारितामि । सा त्वं पाः सती गच्छ । पायतो जगन्ति शोषयतः मन्तापयन्तः तान् शुम्भादीन् दैत्यान् अस्मन्ती अधिक्षिपन्ती न्यकुर्वती सती गच्छ याहि । कुत इत्यत आह । यतस्ते रत्नभुजः । भुजो कौटिल्ये रुधादिः क्तिप् । भुजन्ति कौटिल्येन वर्तन्ते भुजः । रत्नेषु तेषु तेषु कृष्टेषु विषयेषु भुजः कौटिल्येन अन्यायेन वर्तमानाः रत्नभुजः अतस्ते पां शुम्भादीनां कुटिलानां दैत्यानां न्यकरणाय गमनयुक्तमुत्पश्याम इति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायोऽप्यनुसंधेयः ॥ ६३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्षीति । वयस्त्रियात्मगौरवार्थं बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) स्त्रीरत्नेति ११२ ॥ ६३ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ६३ ॥

मां वा ममानुजं वापि निशुम्भमुरुविक्रमम् । भज त्वं चञ्चलापाङ्गि रत्नभूतासि वै यतः ॥ ६४ ॥

(१ शुम्भवती) ॥ ६४ ॥

(२ चतुर्धरी) उरुविक्रमे विक्रमातिशयभाजं भज आश्रयं । चञ्चलो चपलस्वभावो अपाङ्गो नेत्रान्तो यस्याः । वै प्रसिद्धौ ॥ ६४ ॥

(३ शान्तनवी) 'चलाचलः स्यात्तरलश्चलश्चपलश्चलः' । चञ्चलो नेत्रान्तनिरीक्षणेन तरलो अपाङ्गो नेत्रान्तो यस्याः सा चञ्चलापाङ्गी तत्संतुष्टो हे चञ्चलापाङ्गि हे वरारोहे त्वं यतः रत्नभूतासि सौन्दर्येण उत्कृष्टतां प्राप्तासि ततः वै अनुनीयसे । 'न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्' इति न्यायतः प्रार्थ्यमे । ततश्च मां निशुम्भं वा भज आश्रय । उरुविक्रमम् उरुर्विपुलः महान् विक्रमः शौर्यलक्षणो यस्य स तथोक्तः तं मम अनुजं कनिष्ठं भ्रातरं निशुम्भं वापि भज संश्रय । त्वं हि रत्नं रत्नभाजश्च राजान एव वयम् । तस्मात्त्वमस्मानेव भज नान्यानीति शुम्भानुकूलोऽभिप्रायोऽयम् । 'वै स्यात्संबोधने पादपूर्णेऽनुनयेपि च' देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । 'सप्तम्यां जनेर्दः' 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र सूत्रे अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि जो भवति क्त्वरक्तन्तरेषूपपदे चेति वचनात् पिप्प्लु संचूर्णने इत्यस्मादाहूयर्वाचञ्चलोपपदात् ङः टिलोपः । सा चञ्चलान्यायादपभ्रशान् गुष्टादैस्यान् वा समन्तादभिम्याप्य पिनष्टि संचूर्णयति हिनस्तीति चञ्चलापम् अङ्गं गात्रं यस्याः सा चञ्चलापाङ्गी । अङ्गगात्रकृष्टेभ्योपसंख्यानाद्वा ङीष् । तत्संतुष्टो हे चञ्चलापाङ्गि हे गुष्टैर्योपसंचूर्णनसंनद्धगात्रे एवंविधा त्वं शुम्भेन आक्रुतितासि । किमिति मां शुम्भं भज अनुजं वापि निशुम्भं भजेति आहूतासि । यतश्च त्वं रत्नभूतासि वै अनुनीयसे प्रा-

यस्ये च । ततः त्वं मां वेति शुम्भम् अम गच्छ याहि अनुजं वापि इति शुम्भानुजं निशुम्भम् अम गच्छ याहि । अम इत्येत-
दम गतावित्यतो व्यादेर्लोपि रूपम् । तच्च मां वा अम मा अनुजम् इति पदच्छेदादभ्यते । किंविशिष्टा त्वं मा । 'यः शिवे मा
रमायां च मा निषेधेऽव्ययं मतम्' । मं शिवं शंभुम् असति गच्छति शंभुमादत्ते शंभुना सह दीव्यति चेति विगृह्य । अस
गतिदीश्यादानेनित्यगतेः पूर्ववदपिशब्दविहितो उः छिति टेरसशब्दस्य लोपः । स्त्रियां मा इति रूपम् । ततश्च तादृशी शोभवी
चञ्चलापाङ्गी दुष्टदैत्यसंहारे गज्जाङ्गी सती त्वम् उरु विपुलं यथा स्यात्तथा शुम्भनिशुम्भादिदैत्येषु हेतुषु विक्रमं भज शौर्यं समा-
भज पराक्रमं दर्शयेति देवीपार्षदोक्तिलेशोऽनुसंधेयः । यद्वा चञ्चलापाङ्गी रत्नभूतासि वा ऐ यतः इति छेदः । 'एकार
उच्यते विष्णुरेकारः स्यान्महेश्वरः' । ममेति मायावाच्यव्ययम् । जीवन्मुक्तोऽसि निर्मम इतिवत् । यती प्रयत्ने । यतनं यत् ।
यित्वा भावे संपदादिवात् वा कृप् । ऐ महेश्वरस्यैव कालाग्रिहृदस्यैव यत् यतं यतनं प्राप्येत्यर्थे कर्मणि क्यब्लोपे पञ्चमी । ये
यन्तः कालाग्रिहृदस्य गतं यतनं प्राप्य हे मम हे माये देवि त्वं चञ्चलापाङ्गी रत्नभूतासि वा सती मां वेति परामृष्टं शुम्भानुजं
निशुम्भं वा हन्तुम् उरु महान्तं विक्रमं पादविक्षेपं पराक्रमं शौर्यं च भज उपाश्रयेति देवीपार्षदोक्तिलेशाभिप्रायोऽनुसंधेयः ।
अशालान् तरलान् न्यायादपभ्रशान् दैत्यान् अपकर्तुं हिंसितुम् अहति प्राप्नोति तच्छीला चञ्चलापाङ्गी । अगिर्गत्यर्थः । रत्नतां
वाप्नुवान् रत्नभूतः रत्नभूतधासावमिश्रेति रत्नभूतासिः चञ्चलापाङ्गी चासौ रत्नभूतासिष्वेति चञ्चलापाङ्गीरत्नभूतासिः । तं
जम्भ्यासं गज्जरत्नं रिपून् हन्तुं वा तिष्ठति त्वं चञ्चलापाङ्गीरत्नभूतासि । वा गतिगन्धनयोः । 'आतोऽनुपसर्गं कः' ॥ ६४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मां वेति । उरुविक्रमं महाविक्रमम् । वै प्रसिद्धौ ॥ ६४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मां वा ममेति ११३ ॥ ६४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६४ ॥

परमैश्वर्यमतुलं प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात् । एतद्बुद्ध्या समालोच्य मत्परिग्रहतां व्रज ॥ ६५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६५ ॥

(२ चतुर्धरी) मत्परिग्रहात् मदाश्रयात् । मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वम् ॥ ६५ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भो वक्ति । हे देवि त्वं मत्परिग्रहात् मम शुम्भस्य परिग्रहात्पत्नीत्वेन स्वीकारात् मत्स्वीकारात्
अतुलम् अनुपमं परं श्रेष्ठम् ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वं परमेषु श्रेष्ठेषु स्वाभितां च प्राप्स्यसे प्राप्स्यसि गमिष्यसि । व्यस्यथेनात्मनेपदम् । यद्वा
मया शुम्भेन त्वं परमैश्वर्यं प्राप्स्यसे । प्रापयतेः कर्मणि लटि धातुः से रूपम् । हे देवि त्वम् एतत्समस्तं प्राप्नुक्तं शुम्भाभिप्राय-
गर्भसंदर्भं बुद्ध्या आत्मना समालोच्य विचार्य मत्परिग्रहतां मम शुम्भस्य परिग्रहतां पत्नीत्वं व्रज मत्पत्नीभावं प्राप्नुहि । 'परि-
ग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारगूलयोः' यदाहुः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकू-
लोऽर्थस्तु देवी मत्स्वीजनेनाविक्रियते यथा । हे देवि त्वं परमा सर्वोत्कृष्टा । यद्वा परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीरित्यमेव । अनुलमे-
श्वर्यं प्राप्स्यसि इति यत् रात्यमेवैतत् स्वतःसिद्धमिति किं चित्रमेतत् । किंच मत्परिग्रहान्मदीयहर्षो वृद्धिं प्राप्नोति । मदी हर्षं
साहायं मदं कृप् । यः मद् मायन् परिग्रहः मातृमुख्यः परिवारः परिजनः तं प्राप्य त्वं परमैश्वर्यं प्राप्स्यसे इत्येतदपि सिद्ध-
मेवैतत् । मत्परिग्रहादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । हे देवि त्वम् एतद्बुद्ध्या समालोच्य मायत्परिग्रहो मायत्परिजनोस्ति
देव्या मया देव्या इति एतद्बुद्ध्या समालोच्य विचार्य मत्परिग्रहतां व्रज । मत् मायन् परिग्रहो मातृमुख्यः [परिजनो
जम्भ्यां सा मत्परिग्रहा । यस्य भावः मत्परिग्रहतां व्रज संप्राप्नुहि । यः खल्विमाश्रित्वा गावो मे सन्तीत्यादौ बुद्ध्या
समालोच्यते स एव खलु चित्रगुतां प्राप्नोति । तद्वदियमपि देवी आत्मनो मन्मायन्परिग्रहोऽस्तीति बुद्ध्या समालोच्य ५-
॥ मायत्परिग्रहतां व्रजतीति देवीपार्षदोक्तिः । 'त्वतलोगुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः' ॥ ६५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) परमेति । प्राप्स्यस इति छान्दसस्तद् । मत्परिग्रहात् मदाश्रयात् । समालोच्य विचार्य । मत्प-
रिग्रहतां मत्पत्नीत्वम् ॥ ६५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) परमैश्वर्यमिति ११४ ॥ ६५ ॥

(६ दंशोद्धारः) परमैश्वर्यमिति । मत्परिग्रहान्मदाश्रयात् । मत्परिग्रहतां मत्पत्नीत्वम् ॥ ६५ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ । दुर्गा भगवती भद्रा ययेदं धार्यते जगत् ॥ ६६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६६ ॥

(२ चतुर्धरी) गम्भीरम् अन्तरे अभ्यन्तरे स्मितं यस्याः । जगौ उक्तवती । भगवती अचिन्त्यमाहात्म्या ॥ ६६ ॥

(३ शान्तनवी) तदा संदेशप्रवणसमये इत्येवं शूम्नेन दूतद्वारा उक्ता कथिता सा देवी गम्भीरा अगाधाभिप्राया

गूढाभिप्राया दैत्यान् हन्तुकामा अत एव अन्तःस्मिता शुम्भो दुरात्मासौ मां प्रति देवतामिथमाहेति सोत्प्रासमन्तस्तम्भित-
हासा तं हन्तुमनाः सती जगौ दूतं प्रतिवाचमकथयत् । सा देवी कीदृशी । दुर्गा दुर्गमा दुःखप्राप्त्या भगवती समग्रैश्वर्ययशःश्री-
वैराग्यमोक्षा भद्रा क्षेमरूपा यया इदं जगत् धार्यते सा ईदृग्लक्षणा देवी दूतं प्रति उक्तवतीत्यर्थः । गै शब्दे । 'भात औ
णलः' । अयं भावः इति दूतेन व्यभिचारिभावेनोक्तापि देवी न सा असा तादृशी नाभूत् । पतिव्रतात्वात् दूतवचनपरा सती
शुम्भादिभिः सह रन्तुकामा नाभवत् । किन्तु अतदा कालान्तरेण शुम्भादीन् हन्तुकामैवाभूदिति ॥ ६६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिह्वाच । इत्युक्तेति । अन्तःस्मितत्वेन यावद्देलमुत्तरं सूचितम् ॥ ६६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरिति । 'ऋषिह्वाच स्वाहेत्यपरो मन्त्रः ११५' । एक इति एकश्लोकस्यो मन्त्रः । त-
थाहि 'इत्युक्तेति ११६' ॥ ६६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६६ ॥

देव्युवाच

सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किंचित्स्वयोदितम् । त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भो निशुम्भश्चापि तादृशः ६७

(१ शुम्भवती) ॥ ६७ ॥

(२ चतुर्धरी) सत्यमिति ॥ ६७ ॥

(३ शान्तनवी) हे दूत त्वया अत्र शुम्भे निशुम्भे च विषये सत्यमुक्तम् । अत्र त्वया मिथ्यापदं किंचित्तोदितम् ।
तथाहि शुम्भत्रैलोक्याधिपतिर्भवति । निशुम्भोपि च तादृशः त्रैलोक्याधिपतित्वेन शुम्भस्तादृश एव । मिथ्येत्यव्ययम् । इदं हि
सोच्छुष्टनं वचः । अनति जीवति अनः । पचाद्यच् । अयेन शुभावहेन विधिना अनः अशानः । तत्संबुद्धौ हे अयान हे
दूत त्वया अत्र अस्यां पतिव्रतायां देव्यां विषये यत् असंभावितं किंचित् मिथ्योदितम् अवयमुक्तं शुम्भं वा निशुम्भं वा
भजेति तत्तु सत्यमुक्तं सत्येन मुक्तम् ऋतेन हीनम् । त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भो निशुम्भश्चापि तादृशः इति हि यत् एतत्सत्यम् ।
यत् शुम्भः त्रैलोक्यस्याधेर्मानसपीडायाः पतिः उत्पादकत्वेन स्वामी । यतश्च स तादृश एव निशुम्भोपि शुम्भवदेव निशुम्भोपि
त्रैलोक्यस्य आधिपतिः आधेर्मानसपीडाया उत्पादकत्वेन पतिर्भवति । 'पुंस्याधिनानसी व्यथा' । त्रैलोक्यस्य स्वधिपतिरिषं
देव्येवेति देवीपार्षदोक्तिलेखाभिप्रायतः सोत्प्रासतावसेया ॥ ६७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । सत्यमिति । अत्र शुम्भविषये । त्रैलोक्याधिपतिरिति सत्यम् ॥ ६७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अम्बिका इति । ततोऽनन्तरम् अम्बिका 'देव्युवाचेत्ययं मन्त्रः ११७' । चतुःश्लोक
इति चत्वारः श्लोकाः प्रत्येकं मन्त्ररूपा इत्यर्थः । तथाहि सत्यमुक्तमिति ११८ ॥ ६७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६७ ॥

किं त्वत्र यत्प्रतिज्ञातं मिथ्या तत्क्रियते कथम् । श्रूयतामल्पबुद्धित्वात्प्रतिज्ञा या कृता पुरा ६८

(१ शुम्भवती) प्रतिज्ञातं संकल्पितम् । अल्पबुद्धित्वात्स्वस्वरूपपेक्षया मनोवृत्तिरूपाया बुद्धेरल्पवस्थ स्वाभाविक-
त्वादेव ॥ ६८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ६८ ॥

(३ शान्तनवी) त्रैलोक्याधिपतिः शुम्भः इति पूर्ववाक्यार्थपेक्षया । किं त्विति । 'किं वितर्कं परिप्रश्ने क्षेपे निन्दा
प्रकारयोः । किमव्ययं वितर्कं तु तु स्याद्देदेऽवधारणे' । शुम्भत्रैलोक्याधिपतिः सत्यम् । किं तु अत्रास्मिन् शुम्भे पत्यावाश्रयि-
तव्ये विषये कश्चिन्मम देव्याः विचारोस्ति पृथक् प्रतिनियतः । मया यत् प्राक्प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञा या कृता सा त्वया दूतेन
श्रूयताम् । पुराशब्दमपनीय मयेति केचित्पठन्ति । कृतेत्यनेन भूतकालगता । अन्यथा मयेति अध्याहार्यं स्यात् । अत सात-
त्यगमने । अल्पबुद्धित्वम् अतति सन्ततं गच्छति सदाप्रोति इति अल्पबुद्धित्वात् । किपि रूपं तत्संबुद्धौ हे अल्पबुद्धित्वात् हे
स्वल्पविषण्ण हे दूत त्वयोक्तं शुम्भं निशुम्भं वा भजेति तत्र मया देव्या प्रतिज्ञा भर्तारि विषये कृता सा श्रूयताम् आकर्ष्यताम् ।
सा चेत् घटेत तर्हि मे भर्ता अन्यथा यन्मया प्रतिज्ञातं तन्निश्चयाभूतं कथं क्रियते इति देवीपार्षदोक्तिलेखाभिप्रायोप्यवसेयः ।
'अङ्गीकृतपरित्यागादनङ्गीकृतसंश्रयात् । मानिनो निरयं यान्ति यावदाभूतसंलयम्' ॥ ६८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किं त्विति । अत्र परिग्रहविषये अल्पबुद्धित्वादिति संभवाय प्रतिज्ञाहानौ च महान्दोषः ।
पापं च पुरुषपरिग्रहे ॥ ६८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) किं त्वत्र यदिति ११९ ॥ ६८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६८ ॥

यो मां जयति संप्रामे यो मे दर्पं व्यपोहति । यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति ॥ ६९ ॥

(१ शुभवती) पुरुषत्वं प्राप्तायाः स्वस्या एव रूपं पाठान्तरेण वर्णयति । यो मां जयतीति । सृष्टिस्तयोपधिकः परशिवो भव इत्युच्यते । तद्गदाचारेभ्यन् भविष्यन् लोको जनः शिव एव । तस्मिन् तत्सङ्घमर्थे 'असंख्याताः सहस्राणि ये ह्य' इति श्रुत्या तेषां बहुत्वात्तेष्वन्यतमो भर्तास्तीत्यर्थः । संप्रामदर्पशब्दौ ग्राम्यश्रमेकंदर्पव्यञ्जको । ग्रामे सम्पन्नकृत्य तद्धर्मस्यैव पौष्कल्यात्मकत्वात् । ग्रामशब्दोऽयं बहुर्थे इति महाभाष्यात्सांप्रदर्शो निर्वपेद्ग्रामकाम इति वशीकारार्थे प्रयोगानस्य च परस्परसामर्थ्य एव पर्यवसानात् । 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इति कोशात् । प्रतिबलः प्रत्यगात्मा ॥ ६९ ॥

(२ चतुर्धरी) जयति रणे वलेनाभिभवति । दर्पं बलवत्ताभिमानं व्यपोहति शमयति । प्रतिबलः समानसामर्थ्यः । पूर्वपूर्वाभिभवे सतीति भावः ॥ ६९ ॥

(३ शान्तनवी) कालौ प्रतिज्ञा । संप्रामे युधि यः मां देवीं जयति अभिभवति न्यङ्करोति । जि अभिभवे । जि जये इत्ययं त्वकर्मकः यो मे देव्याः दर्पं गर्वं व्यपोहति द्रावयति दूरीकरोति । दप हर्षणमोदनयोः । मोहनं गर्वः । 'गर्बोऽभिमानोऽहंकारो दर्पोऽहंकारसूर्ययोः' । ऊह वितर्के आत्मनेपदी । उपसर्गादस्यत्युक्तोर्वावचनमिति वा परस्मैपदम् । यः मे देव्याः प्रतिबलो लोके अधिवलः सबलः स्यात् प्रतिबलः विपक्षः प्रतियोगी वा स्यात्स मे भर्ता भविष्यति इति प्रतिज्ञास्वरूपम् । लोके जयन्ती अभिभवित्री शक्तिरियमेव नैनां कोपि जेतुम् अभिभवितुं शक्नोति । लोके दर्पात्मा गर्वात्मा अहंकाररूपां शक्तिरियमेव नैनां कोपि बलस्वरूपात् प्रच्यावयितुं शक्नोति इत्यभिप्रायेण प्रतिज्ञातमित्थं देव्या । यः संप्रामे संप्रामतुल्ये संसारग्रामे संसारचक्रे मां लक्ष्मीं मेादं जयति परमवैराग्ययोगादभिभवति । यः अमे अलक्ष्मीके दुर्गते दैत्यवर्गविषये दर्पं हर्षं गर्वं च व्यपोहति अपनयति । यः लोके मे देव्याः अप्रतिबलः अप्रतिपक्षः अनुकूलः स महेश्वरो मे भर्ता धारकः पोषकश्च नान्य इति देव्याः परमोऽभिप्रायोऽयं देवीपार्षदेः सहदयैरुहितः ॥ ६९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रतिज्ञातमाह । यो मामिति । जयति संप्रामातिरिक्तेनापि प्रकरेण संप्रामे यो मे दर्पं बलवत्ताभिमानं व्यपोहति यत्र मे प्रतिबलः समानबलः पूर्वपूर्वाभावे उत्तरः तादृशश्च तत्त्वज्ञ एवेति गूढ आशयः ॥ ६९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यो मां जयतीति १२० ॥ ६९ ॥

(६ दंशोद्धारः) यो मामिति । जयति अभिभवति । दर्पं बलवत्ताभिमानं व्यपोहति शमयति । प्रतिबलः समानमर्थः । पूर्वपूर्वाभिभव इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तदा गच्छतु शुम्भोऽत्र निशुम्भो वा महासुरः । मां जित्वा किं चिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु ७० ॥

(१ शुभवती) पाणिं गृह्णातु मङ्गस्तत्रपेशं स्वीकरोतिविति श्वनिः । लघुपदेन हननोत्कण्ठातिशयश्वनिः ॥ ७० ॥

(२ चतुर्धरी) तत्संसारपाणिं गृह्णातु विबाहं करोतु ॥ ७० ॥

(३ शान्तनवी) तत्समात्प्रतिज्ञाकारणात् अत्र मन्त्रये साधयितव्ये विषये महासुरः महान् असुरः शुम्भो वा आगच्छतु आयातु निशुम्भो वा आगच्छतु । करोतु मया सार्धं संप्रामम् । मां देवीं जित्वा विजित्य लघु क्षिप्रम् अवलम्बितं यथा स्यात्तथा मे पाणिं गृह्णातु पाणिग्रहणं करोतु । तथोरन्यतरः अत्र मत्प्रतिज्ञाप्रतिपालने विषये चिरेण कालेन किं साध्यं किं विलम्बेन कृतं स्यात् । संप्रामे मां जित्वा क्षिप्रं पाणिग्रहणं विधेयम् । अत्र-विलम्बेन कालक्षेपेण 'आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः । क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्' । मत्पाणौ शत्रुस्तत्फलं द्रक्ष्यति स इति देव्याभितनीत्याशयः । तत्समात्प्रतिज्ञातः कारणान् शुम्भो वा निशुम्भो वा आगच्छतु । शुम्भनिशुम्भागमने किं स्यात् । तदनादृत्य जित्वा जेता त्रैलोक्यविजयी महानसुरः महासुरः महादेवः महेश्वरः मां देवीं गृह्णातु । अत्र अस्मिन् मङ्गहणे प्रस्तुते किं चिरेणेति मे मम देव्याः पाणिं गृह्णातु महादेवः । अपितु लघु क्षिप्रम् एव पाणिपीडनं करोतु इति देव्याः परमाभिप्रायं देवीसहस्रः सखचेतः सुः ऊहते । जित्वा इति जि अभिभवे । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिषि हस्यस्य पिति कृति तुगागमः । नातः । चिरेणेति कालेन । अव्ययं चानव्ययं चेदम् ॥ ७० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदिति । पाणिग्रहणात्पूर्वं मम गमनमनुचितमिति भावः ॥ ७० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तदागच्छतिविति १२१ ॥ ७० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७० ॥

दूत उवाच ।

अवल्लिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः । त्रैलोक्ये कः पुमांस्तिष्ठेदग्रे शुम्भनिशुम्भयोः ॥७१॥

(१ गुप्तवती) अवलिप्तासि गर्वेण विवेकहीनासि ॥ ७१ ॥

(२ चतुर्धरी) अवलिप्ता स्तब्धा ॥ ७१ ॥

(३ शान्तनवी) लिपि उपदेहे । उपदेह उपचयः । अवपुत्रस्तु लिपिर्गर्वे वर्तते । मतद्वशापादवल्लिप्यमूलादितिवत् । यदभ्यधुः । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दपोऽवल्लोपोऽहंता च' । हे देवि त्वम् अवलिप्तासि अहं युद्धे बलवती मया सार्धं योद्धुं कोपि न शक्नोति युद्धे मत्समः कोपि नास्तीति गर्वितासि सगर्वासि । मैवं भूः एवं गर्विता मा त्वं भूः । हे देवि त्वं ममाग्रतः एवं यदवोचः 'यो मां जयति संप्रामे' इति यच्चावोचः 'तदागच्छतु शुम्भोऽत्र निशुम्भो वा महासुरः । मां जित्वा किं चिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु' इति प्रतिज्ञाव्याजं खलु त्वं केवलमहमहमिकामवोचं मैवं ब्रूहि । कुत इत्यत आह । त्रैलोक्ये त्रिषु लोकेषु शुम्भनिशुम्भयोरग्रे योद्धुकामः कः पुमान् तिष्ठेत् । न कोपि तयोरग्रे योद्धुकामः त्रैलोक्येऽपि स्थातुं न शक्नोति । अवला त्वं योगस्यसे इति का कथा इति शुम्भानुकूलोऽभिप्रायः । देव्यनुकूलस्तु अवलिप्तान् गर्वितान् सदपान् अस्यति अधिक्षिपत्यपास्यतीति अवलिप्तासि । असु क्षेपणं कर्मण्यणि टिड्ढाण्डमुद्रेण ह्रीपि रूपम् । तत्संबुद्धौ हे अवलिप्तासि हे मदोद्धतमर्दनि देवि यतस्त्वं मा लक्ष्मीः अतः ममाग्रतः सखीजनस्य पुरतः एवं ब्रूहि यो मां जयति संप्रामे इत्यादिकं ब्रूहि । कुत इत्याह त्रैलोक्ये लोकत्रयमध्ये अग्रे पुराभाविनि संप्रामे शुम्भनिशुम्भयोर्मध्ये कः पुमान् त्वया समं योद्धुं तिष्ठेत् अपि तु न कोपि इति यदा तदग्रे शुम्भनिशुम्भयोः संबन्धी कः पुमान्योद्धुकामः तिष्ठेत् कोपि इति देव्याः सखी-जनाशयोऽनुसंधेयः ॥ ७१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दूत उवाच । अवलिप्तासि । अवल्लेपां गर्वः । एवं प्रागुक्तं यदग्रे पुमान् अपि न तिष्ठेत् तदग्रे स्त्री न तिष्ठेदेवेति भावः ॥ ७१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनर्दूत इति । पुनः 'दूत उवाचेत्यथ गन्धः' १२२ । चतुःश्लोकीति चतुर्णां श्लोकानां समाहारश्चतुःश्लोकी । चत्वारः श्लोकाः प्रत्येकं मन्त्राः । तथाहि अवलिप्तासीति १२३ ॥ ७१ ॥

(६ दंशोद्धारः) अवलिप्तेति । अवलिप्ता स्तब्धा ॥ ७१ ॥

अन्येषामपि दैत्यानां सर्वे देवा न वै युधि । तिष्ठन्ति संमुखे देवि किं पुनः स्त्री त्वमेकिका ७२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७२ ॥

(२ चतुर्धरी) एकिकेति कुत्सायां कः ॥ ७२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे भगव्ये अन्येषामपि शुम्भनिशुम्भव्यतिरिक्तानां दैत्यानां भूषलालचनप्रवृत्तीनां युधि सर्वे देवाः योद्धुकामाः संमुखाः न तिष्ठन्ति किं पुनः त्वमेकिका स्त्री दैत्यानां पुरतः योद्धुमक्षमेति किं पुनः वक्तव्यमिति शुम्भादिदैत्यानुकूलोऽभिप्रायः । वै हे देवि अन्येषामपि दैत्यानां संमुखं युधि सर्वे देवाः न तिष्ठन्ति चेत् ते मा तिष्ठन्तु । त्वं पुनः त्वं तु स्त्रीसत्यपि समस्तवाक्याधिदेवतारूपा एकिकैव एकाकिन्येव असहायशरा योद्धुम् अन्येषां दैत्यानां संमुखी किं न तिष्ठसि । अपि तु योद्धुं संमुखी तिष्ठस्येवेति देवीसखीजनाभिप्रायोऽनुसंधेयः । 'वै स्यात् संबोधने पादपूरणेऽनुनयेऽपि च' 'एकाकी त्वेक एककः' । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यमुपः' ॥ ७२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्वहं देवीत्यतः स्थास्यामीत्यत आह । अन्येषां स्त्रीति द्वाभ्याम् । एकिकेति कुत्सायां कन् ॥ ७२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अन्येषामपि १२४ ॥ ७२ ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्येषामिति । एकिकेति कुत्सायां कः ॥ ७२ ॥

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे । शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि संमुखम् ॥७३॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७३ ॥

(२ चतुर्धरी) संयुगे रणे ॥ ७३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि येषां शुम्भादीनां दैत्यानां संयुगे संप्रामे इन्द्राद्याः सकलाः देवाः न तस्थुः योद्धुं न स्थितवन्तः तेषां शुम्भादीनां दैत्यानां संमुखम् अभिमुखं त्वं स्त्री अवला योद्धुं कथं प्रयास्यसि गमिष्यसि । विवाहनिमित्तप्रतिज्ञा-

प्रतिपालनाय शुम्भादिभिर्देवैः समं क्रियास्तव युद्धं न घटते अपि तु युद्धमन्तरेणैव शुम्भेनाहृता त्वं तं भज व्रजेति शुम्भा-
नुकूलोऽभिप्रायः । देव्याः सखीजनाभिप्रायोऽन्य एव । तथाहि हे देवि त्वम् इन्द्राद्याः । आस उपवेशनं कर्तरि क्प् ।
आस्ते आः सान्तः । इन्द्रादिषु आः आसीनाः इन्द्राद्या इन्द्रादिभिर्देवैः ध्याता सती तेषासीनासि । हे देवि त्वं सकला
कलाभिः सहवर्तमानासि । हे देवि त्वं देवाः सान्तम् । दिवः क्रीडाविजिगीषादौ । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । दीव्यति देवः 'अव-
सन्तस्य' इति उपधादीर्घः । देवाः विजिगीषमाणासि । पुनः कथंभूता त्वम् । येषां शुम्भादीनां संयुगे इन्द्राद्याः न तस्युः तेषां
दैत्यानां स्त्री प्रयासि असि स्त्रीः प्रयासन्ती भर्तृविनाशजनितदुःखाः कुर्वती । यस्मै प्रयत्ने षिच् । कर्मण्यङ् डीप् । एवंविधासि ।
ईदृशी त्वं तेषां संयुगे संमुखं कथं न यास्यसि । अपि तु योद्धुं प्रयास्यसि इति देवीसखीजनाभिप्रायः । 'संभवत्येकवा-
क्यत्वे वाक्यभेदस्तु नैष्यते । अर्धान्तरविवक्षायां वाक्यभेदो न दुष्यति' । यद्वा हे देवि इन्द्राद्याः सकलाः देवाः तेषां
शुम्भादीनां संयुगे संमुखं न तस्युः युद्धाय स्थातुं न शक्नुः । एतावता तेषां शुम्भादीनां संयुगे संमुखं योद्धुं विजेतुं त्वं
कथं न प्रयास्यसि । अपि तु योद्धुं प्रयास्यस्येव इति देवीसखीजनाभिप्रायः । यद्वा तस्युः या ईषाम् इति छेदः । ईष गति-
हिसादर्शनेषु । भ्वादिः आत्मनेपदी । कर्तरि क्प् । ईषन्ते हिसन्ति ईषः हिसकाः तेषाम् ईषां हिसकानां दैत्यानां संयुगे संग्रामं
इन्द्राद्याः सकलाः देवाः न तस्युः न स्थितवन्तः ते खलु भीरवा मयैव तस्युः । हे देवि या त्वं रुयपि सर्वशक्तिस्त्वामतीर्णाणि
सा भगवती तेषामेषां हिसकानां शुम्भादीनां संयुगे संमुखं यथा स्यात्तथा कथं न प्रयास्यसि अपि तु प्रयास्यसीवेति देवी-
सखीजनाभिप्रायः ॥ ७२ ॥

(४ नागोजाभट्टी) ॥ ७३ ॥

(५ जगद्धन्दचन्द्रिका) इन्द्राद्या ईन १२५ ॥ ७३ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ ७३ ॥

सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वे शुम्भनिशुम्भयोः । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा भागमिष्यसि ॥ ७४ ॥

(१ गुमवती) ॥ ७४ ॥

(२ चतुर्धरी) केशाकर्षणेन निर्धूतं तिरस्कृतं गौरव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सा त्वं प्रागुक्तप्रतिज्ञापालनं पटीयरी विबोद्धुमास्त्वं मया दूतेन उक्ता कथमेव सर्वा ।
यद्वा त्वद्गौरवाभिवांछिना मया दूतेन उपदिष्टेव सति प्रतिज्ञाभङ्गभयं परित्यज्याऽनपत्रया सर्वा शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ
याहि । अतस्तत् इत्येव सदुपदेशमाश्रयन्ती केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा सर्वा मागमिष्यसि । मा इत्यङ्गिद्वयं निषेधार्थकम् । अ-
न्यथा माङ्गि लुङ् स्यात् । केशानां शिरोरुहाणाम् आकर्षणेन निर्धूतं कम्पितम् अपास्ताम् अपनीतं गौरवं गुरुत्वं बहुमान्यत्वं यस्याः
सा तथोक्ता । इत्येवमा सती नागमिष्यसि अन्यथा त्वं सदुपदेशपराङ्मुखी सती प्रतिज्ञां प्रतिपालयितुं संग्रामं कर्तुकामापि तम-
सभमानात्रैवासीना केशपाशाकर्षणपाकृतं बहुमान्या सती धलादाकृत्यमाणा शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गमिष्यसि । इति शुम्भा-
नुकूलोऽर्थः । देवीसखाविवक्षितोऽर्थस्तन्य एव यथा । हे देवि सा त्वं दुरात्मना दूतेनेत्यमुक्ता अत एव संज्ञातकोधा सर्वा
मया सख्या सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ । ततः तयोः केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा तयोः शुम्भनिशुम्भयोः केशानां मूर्धजानाम्
आकर्षणेन निर्धूतं निरस्ते विनाशितम् अपनीतं गौरवं गुरुत्वं दैत्येष्वरत्वं यथा सा केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा । नृतीयार्थेन बहु-
व्रीहिः । एवंविधा त्वं पुनरपि अमा सखीजनस्य समीपम् आगमिष्यसि इत्येष देवीसखीजनाभिप्रायः । 'अमा सह सर्वापि च'
'त्यक्तं ह्रीन् विधुतं समुज्जितं धूतमुन्मृष्टे' । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवानागमिष्यसि इति पाठे तु हे देवि सा त्वं मया त्वद्गौरवा-
च्छिना दूतेनोक्ता उपदिष्टा सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे समीपभागं गच्छ याहि । मत्पार्श्वे इति पाठे द्वितीयादिवचनान्तम् ।
हे देवि मद्वचनाच्चेन्न गच्छेः तर्हि गौरवात् बहुमानात् नागमिष्यसि किं तु केशाकर्षणनिर्धूता सती तयोः शुम्भनिशुम्भयोः
पार्श्वम् आगमिष्यसि । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । केशाकर्षणनिर्धूता केशाकर्षणेन निर्धूता अत्यक्ता बद्धा गृहीता बन्दीकृता सती
अपमानादागमिष्यसि गौरवात् नागमिष्यसि इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्तन्यः । हे देवि सा त्वं कृतप्रतिज्ञा सती
तेन दुरात्मना शुम्भदैत्यदूतेन इत्यं शुम्भं भजेत्युक्ता सती अतः सकोधा मया सख्या सह शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे हननाय
गच्छ याहि । ततश्च तयोः शुम्भनिशुम्भयोः केशाकर्षणनिर्धूता निर्धूतमत्यक्तं निगृहीतं केशाकर्षणं मूर्धजाकर्षणं यथा सा के-
शाकर्षणनिर्धूता । आहिताग्न्यादित्वात् अग्न्याहित इतिवशिष्ठान्तस्य परनिपातः । निर्धूतशत्रुकेशाकर्षणा सती अत्यक्तशत्रुकेशा-
कर्षणा सती अगौरवानागमिष्यसि अपमानानागमिष्यसि । किं तु गौरवादेव सम्मानादेव निजस्थानं पुनरप्यागमिष्यसि इति
देवीसखीजनाभिप्रायः । केशाकर्षणनिर्धूतगौरवादागमिष्यसि इति पाठे तु हे देवि सा त्वं मया त्वद्गौरवाच्छिना दूतेनोक्ता
सती शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वे गच्छ याहि । हे देवि मद्वचनाच्चेन्न गच्छेत्तर्हि केशाकर्षणनिर्धूता असंयक्ता गृहीता बद्धा सती
अगौरवादपमानादागमिष्यसि न तु सम्मानादिति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्तन्यः । हे देवि दुरात्मना शुम्भदूतेन

शुभं भजेत्युक्ता सा त्वं सकाशा सती मया सखीवर्गेण सह शुभमनिशुम्भयोः पार्श्वं हन्तुं गच्छ याहि । ततश्च तयोः शुभ-
निशुम्भयोः केशाकर्षणनिर्धूता निर्धूतकेशाकर्षण निर्धूतम् अत्यक्तं निगृहीतं केशाकर्षणं शत्रुमूर्धजाकर्षणं यया सा केशाकर्षण-
निर्धूता । पूर्ववदभ्याहित इतिवभिष्टान्तस्य परनिपाते निर्धूतकेशाकर्षणा सती अत्यक्तशत्रुकेशाकर्षणा सती गौर-
वात्सल्यमादागमिष्यसि पुनः स्वस्थानमायास्यसीति देवीसखीवर्गाभीष्टोर्थः । केशाकर्षणनिर्धूता गौरवाद्भागमिष्यसि
इति पाठे तु हे देवि सा तथाविधा प्रतिज्ञा त्वं प्रतिज्ञां परित्यज्य मया दूतेर्मेवांका आहूता सती शुभमनिशु-
म्भयोः पार्श्वं गच्छ याहि । अथ न गच्छेत्सहिं केशाकर्षणनिर्धूता केशाकर्षणकम्पिता सती अगौरवाद्वा अगौरवाद्देव
अपमानादेव आगमिष्यसि । धूतं कम्पितं त्यक्तम् उज्जितम् इति यावत् । निनिषेधे न भूतं निर्धूतं दैत्यरनुज्जितम् अत्यक्तं
गृहीतं केशानां मूर्धजानाम् आकर्षणं यस्याः सा केशाकर्षणनिर्धूता । निर्धूतकेशाकर्षणा इति यावत् । अभ्याहितवभिष्टान्तस्य पर-
योगो विकल्पितः । दैत्यगृहीतकेशा सती शुभपार्श्वम् आगमिष्यसि इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेकार्थं च
समुच्चये' । देव्यनुकूलोर्थस्त्वेषः । यथा देवी सा पतिदेवता त्वं तेन दुरात्मना शुभमदूतेन शुभं भजेति उक्ता सकाशा सती
गया सखीवर्गेण सह शुभमनिशुम्भयोः पार्श्वं गच्छ याहि । ततश्च केशाकर्षणनिर्धूतगौरवाद्वा इत्येकपदम् । कथं ब्रह्मा अथ
विष्णुः ईशश्च महेश्वरः केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः तेषामाकर्षणं भ्यानेन वशीकरणं ह्यवस्थापनं केशाकर्षणं धूतं त्यक्तम् उज्जितम् ।
निनिषेधे निर्धूतम् अत्यक्तं केशाकर्षणं ये ऋषिभिः ते निर्धूतकेशाकर्षणाः ऋषयः केशाकर्षणनिर्धूताः । पूर्ववदभ्याहितवत्
भिष्टान्तस्य परप्रयोगः । अत्यक्तकेशाकर्षणाः अनुज्जितव्रह्मविष्णुमहेश्वराकर्षणाः ऋषयः तेषां केशाकर्षणनिर्धूतानाम् ऋषीणाम्
आ समन्तादभिव्याप्य वर्तमानं गौरवं मान्यत्वं तद् अदन्ति नाशयन्ति ये दैत्यास्तं केशाकर्षणनिर्धूतागौरवाद् दैत्याः
पैर्भवे शोषणे । तान् केशाकर्षणनिर्धूतगौरवाद् दैत्यान् वायति शोषयति केशाकर्षणनिर्धूतगौरवाद्वा । आगोऽनुपतर्गं कः ।
एवंविधा सती आगमिष्यति अनुस्यूतब्रह्मविष्णुमहेश्वराणाम् ऋषीणाम् आ समन्तादभिव्याप्य गौरवाद् दैत्याः । अद् भक्षणे
किप् । तान् दैत्यान् वायन्ती शोषयन्ती सत्यायास्यति स्वस्थानमिति देवीसखीजनाभीष्टमिष्टायः ॥ ७४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उपसंहरति । सात्वमिति । मयैवेत्येनागमेनेन तेषां संश्लेषां दुष्टतया गौरवं न । न तिष्ठदित्यर्थः ।
तद्व्यविषये वाचकमाह । केशाकर्षणं निर्धूतं खण्डितं गौरवं यस्यास्तादृशी मागमिष्यसि । अङ्गित्मानर्थः सकाकथ ॥ ७४ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) सा त्वं गच्छेति २२६ ॥ ७५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७४ ॥

देव्युवाच ।

एवमेतद्वली शुम्भो निशुम्भश्चातिवीर्यवान् । किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा ॥ ७५ ॥

(१ शुभवती) शुम्भो निशुम्भश्च बली उपहारयोग्यावेति तु श्रुष्टम् । मया तवात्रोपहृतामिति सामयिकश्लोकेऽ-
स्यास्य स्पष्टवदनात् । वदत्वप्रयुक्ताभक्ष्यत्वेन वलिपूजातर्हत्वस्य पाणिग्रहणयोग्यत्वस्य च निरासे बोद्धव्यमर्हदेन ध्वनयितुमाह ।
अतिवीर्यवानिति ध्वननार्थमेव त्वतिशौर्यवानिति नोक्तम् । पुरानालोचिता सय एव कृता । बलिभक्षणस्य तुच्छत्वेन पूर्वा-
लोचनानपेक्षत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥

(२ चतुर्थरी) एवमेतदित्यादिप्रहासाक्तिः १ मे मया ॥ ७५ ॥

(३ शान्तनवी) हे दूत त्वया यदुक्तं शुम्भो बली अतिवीर्यवान् निशुम्भश्च बली अतिवीर्यवानिति एतत् एवम्
अन्यथा न । अहं तु किं करोमि । यद्यस्यात् मे मम प्रतिज्ञा इयमस्ति । पुरा प्रागेव मयानालोचिता विचारिता नाभूत् ।
'संभावितं प्रतिज्ञाय निर्बोद्धव्यं मनीषिभिः । प्रतिज्ञायप्यसंभाव्यं निर्बोद्धव्यं कथं तु तैः । निर्बोद्धव्यं प्रतिज्ञातं तर्कितं
वायतर्कितम् । प्रतिज्ञातपरित्यक्तेः प्राणत्यक्तिर्वरं नृणाम् । वीरकर्मं तदेतच्च वीर्यमित्यभिधीयते' । 'स्वोत्थसामर्थ्यसैन्येषु
यत्ने ना काक्क्षीरिणोः' । 'वीर्यं वलं प्रभावश्च वीर्यं कर्म च रेतसः' । 'हवेऽथमथैवेवम्' 'यत्तद्यतस्ततो हतो' यद्यस्यात्कार-
णाम्मया पुरा अनालोचिताप्यविचारिता यद्यपि मे देव्याः प्रतिज्ञा ईदृश्यभूत् । अतथाहं किं करोमि । युद्धादन्यत्किं करोमि ।
किं तु युद्धमेव किञ्चित्करोमि । किञ्च बली शुम्भो निशुम्भश्चातिवीर्यवान् । इति दूतेन नयोर्वै उक्तस्तमगर्वमपि गर्वमगर्वं
करोमि । एवमेतत् इदमित्यमेवेति देव्याः परमोऽभिप्रायः ॥ ७५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । एवमेतदिति सोपहासम् । यत् यतः प्रतिज्ञेत्यस्य कृतेति शेषः ॥ ७५ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) पुनः शिवा इति । पुनः शिवा 'देव्युवाचेत्यपरो मन्त्रः १२७' । श्लोकाद्व्यमिति । द्वौ
श्लोको अपरो मन्त्रौ । तथाहि एवमेतदिति १२८ ॥ ७५ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । एवमित्यादि सहासोक्तिः ॥ ७५ ॥

म त्वं गच्छ मयैवांक्तं यदेतत्सर्वमादृतः । तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् ॥ ७६ ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीदूतसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) इह कौशिकीवाक्यान्तरं तत्पदनिर्वचनारम्भे ऋषिस्वाचेल्यपेक्षितमपि समीपं तस्य सत्त्वादात्तम् । इतिचेतिचेत्यारम्भे शुम्भ उवाचेत्यस्याभावादेव पूर्वश्लोकं उक्त्या प्रेषयामासति शेषपुरणम् । तत्रोत्तरश्लोकार्थः कर्म । अत एव तदुत्तरं पुनर्ऋषिस्वाचेति नापेक्षितम् । तेन कचित्पुस्तके दृश्यमानमप्यपिबचनं तन्त्रत्रयेभ्यःभावादप्रमाणमेव । तस्मादिह नवैवा-
वाचमन्त्रा यथास्थानं सन्त्येव ॥ ७६ ॥ इति श्रीगुप्तवत्या मन्त्रव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) यत् यस्मात् । आदृतः सयलः । मया यदुक्तं तत् आचक्ष्व । स च यत् युक्तं तत्करोतु इत्यन्वयः ॥ ७६ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां दूतवाक्यं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) हे दूत स त्वं यथासदृशवादी त्वं गच्छ निजस्थानं याहि । मया देव्या यदेतदुक्तं प्रातःप्रातःसुखं वचनं तदेव सर्वम् आदृतः आकलितवान्सन् अमुरेन्द्राय शुम्भाय आचक्ष्व आख्याहि कथय । स च त एव शुम्भः यद्युक्तम् उचितं यन्वायुक्तं यदनुचितं तत्करोतु । यदेतत्सर्वमादृतः इति पाठे हे दूत स त्वं गच्छ मया यदेतदुक्तं तदेव अविकलम् आदित आरभ्य अमुरेन्द्राय आचक्ष्व । चक्षिडो लोटि रूपम् । स च यत् युक्तमुचितं तत्करोतु ॥ ७६ ॥ इति श्रीमद्वाजा-
धिराजः श्रीदेवीदूतसंवादे देवीविध्युपलक्षितः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स त्वमिति । मया यदेतदुक्तं तत्सर्वमादृतः सन् तस्मै आचक्ष्व सः युक्तं तत्करोतु चेत्यन्वयः । आदृत इत्यनेनान्यूनानतिरिक्तं वदेति सूच्यते ॥ ७६ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) सा त्वं गच्छ मयेति १२५ ॥ मिलित्वा तु चत्वारिंशद्व्याधिकाः । श्लोका इति सर्वे मिलित्वा द्वयाधिकाश्चत्वारिंशत् मन्त्राः स्युर्द्वाचत्वारिंशन्मन्त्रा इत्यर्थः । सप्तोवाचवाक्यमिति । सप्त तत् सख्या उवाच-
वाक्यम् उवाचवचनं द्वाभ्यां मिलित्वा एकोनपञ्चाशत् एकोनाधिशतं सह अशीत्यापि च संयोगे एकोनत्रिंशताधिकम् । शतमेकं तु विज्ञेयमाहुतीनां च पयसे इति । एकेन ऊनम् अर्धशतम् । एकोनपञ्चाशदित्यर्थः । अशीत्या सह विंशतिचतुष्टयेन सह च पुनः संयोगेपि एकेन ऊनं त्रिंशत् तथा अधिकं शतम् एकशतं तु पुनः पञ्चमाध्याये च आहुतीनां विज्ञेयं ज्ञातव्यम् । ऋषिचतुष्टयं प्रोक्तमिति ऋषिस्वाचेति चत्वारो मन्त्राः प्रोक्ताः । देवा ऊचुरिति सक्तपुनरिति । पुनः देवा ऊचुरित्येको मन्त्रः । दूत उवाच इत्यमिति । दूत उवाच इति द्वौ मन्त्रौ देवौ उवाचः । द्वितीयं तथेति तथा तेन प्रकारेण देवी उवाचेति द्वौ मन्त्रौ स्तः । नवो-
वाचेति सर्वैर्मिलित्वा नव तत्सख्याकानि उवाचवचनानि भवन्ति । चतुःपञ्चाशत् श्लोकाहुतयः तथेति । तथा तेनैव प्रका-
रेण चतुर्भिरधिका पञ्चाशत् श्लोकानां तद्रूपमन्त्राणाम् आहुतयो भवन्ति । द्वाविंशत्याहुतिश्लोकं षट्षष्ट्याहुतयो मता इति । द्वाविंशत्येकोयम् आहुतिश्लोकस्तत्र षडधिका षष्टिः तत्सख्याका या आहुतयस्ता मताः संमताः ॥ ७६ ॥ इति श्रीभगीरथ-
विरचिता कण्वगोविन्दकृतकारिकाणां जगद्धन्वचन्द्रिकाख्यटीका सप्तशतीपञ्चमाध्यायस्य संपूर्णा ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) इति श्रीमद्भुक्तोपः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ६

ऋषिरुवाच ।

इत्याकर्ण्य वचो देव्याः स दूतोऽमर्षपूरितः । समाचष्ट समागम्य दैत्यराजाय विस्तरात् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) इत्याकर्ण्येति ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) अमर्षः क्रोधः तेन पूरितः कांपव्याप्तः । समाचष्ट कथितवान् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुरथ इति प्राशुक्तं देव्याः वचः आकर्ण्य निशम्य ध्रुत्वा अमर्षपूरितः अमर्षेण क्रोधेन पूरितः पूर्णः स दूतः समागम्य देवीशैलात्सकाशात् आगत्य दैत्यराजाय शुम्भाय विस्तरात् शब्दप्रपञ्चान् समाचष्ट अकथयत् । चक्षिडो लटि रूपम् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिस्वाच । इतीति । अमर्षः क्रोधः । समाचष्ट उक्तवान् ॥ १ ॥

(५ जगद्धन्वचन्द्रिका) अथ षष्ठ्याध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । विंशतिश्लोकयुक्ते षष्ठाध्याये प्र-
कीर्तिताः । सर्वे श्लोका मन्त्ररूपा इति विंशतिः ये श्लोकास्तैर्युक्ते षष्ठेऽध्याये सर्वे श्लोकाश्चतुःपादात्मका इत्यर्थः । मन्त्ररूपा

मन्त्रस्वरूपाः प्रकीर्तिता उक्ताः । देव्येकेति । देव्युवाचेति एको मन्त्रः । अथ ऋषित्रयमिति । ऋषिस्त्राचेति त्रयो ये मन्त्राः चतुर्विंशतिमन्त्राणामित्येवं परिकीर्तिता इति चतुर्विंशतिः मन्त्रास्तेषाम् इत्यनेन प्रकारेण परिकीर्तिता उक्ताः । तथाहि 'ऋषि-
स्त्राच स्वाहा १' । इत्याकर्ण्येति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

तस्य दूतस्य तद्वाक्यमाकर्ण्यासुरराट् ततः । सक्रोधः प्राह दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनम् ॥ २ ॥

(१ शुभवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्थरी) दैत्यानामधिपम् असुराणां सेनानाथम् ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) असुराणां राट् दैत्यराजः शुम्भः तस्य दूतस्य मुखात् तत् वाक्यम् । यद्वा तस्याः देव्याः वाक्यं प्रतिकूलम् आकर्ण्य भुक्त्वा ततोऽसौ सक्रोधः सन् दैत्यानामधिपं धूम्रलोचनं नाम महामुरं प्राह प्रकथयामास । प्रहति उपसर्गप्रति-
रूपकमाहेति च तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । हे शुम्भ त्वत्पार्श्वे देवी नायाति त्वया सह योदुमिच्छति । तां जेतुमुद्युक्त्वा इति वृत्तवचः भुक्त्वा देव्यानयनाय शुम्भो धूम्रलोचनं प्रस्थापयामास ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति । दैत्यानामधिपं सेनापतिम् ॥ २ ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) तस्य कृतस्येति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २ ॥

हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः । तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥ ३ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्थरी) दुष्टां दुःशीलाम् । केशाकर्षणविह्वलां केशाकर्षणेन आकुलीकृताम् ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) हे धूम्रलोचन त्वं स्वसैन्यपरिवारितः मन् दुष्टां केशाकर्षणविह्वलां केशानामाकर्षणेन विह्वलां विवशां तां नितम्बिनीमाशु क्षिप्रं बलात् आनय प्रापय । मां शुम्भमिति शेषः । णी प्रापणे द्विकर्मकः । इत्थं शुम्भस्याचरणं स-
न्मन्त्रशक्तिरहितं च तमिदमनीतिकमालोच्य शुम्भहितकारी नीतिपिशारदोऽमात्यः कश्चिद्धूम्रलोचनं प्रस्थातुमुद्युक्तमुद्दिश्यो-
ददिशति । कथं तामानय बलाद्दुष्टामित्यत्र तन्त्रेण स्वेतो धावतीतिवदर्थान्तरमृष्टौ पदान्तरमृष्टिरिष्टेति ताम् अ आनय इति पदच्छेदः क्रियते । तथाहि अनेकार्थस्य सकृदुच्चरणं तन्त्रमाहुः । तत्र अ इति निषेधोक्तव्यः । 'अमानोनाः प्रतिषेधेऽध्य-
यास्याः' इति वचनात् । अतश्च हे धूम्रलोचन त्वं स्वसैन्यपरिवारितः सन् तां देवीम् आशु क्षिप्रं बलात् बलमाधित्य बलात्का-
रेण अ आनय न आनय । कीदृशां तां पूर्ववत्तन्त्रेण आनयबलाद्दुष्टाम् इत्येकं पदम् । अविद्यमानः नयो नीतियैषां ते अनयाः पुरयाः शुम्भादयः तेषाम् इमानि बलानि आनयानि च नानि बलानि च आनयबलानि अतन्ति सततं गच्छन्ति भजन्ति आनयबलात् । अतः सातत्यगमने । क्षिप् । तेषु आनयबलात्सु आनयसंयन्धिवलमाशु पुरुषेषु दुष्टां विरुद्धां क्रूरां तामानय-
बलाद्दुष्टाम् इत्येकं पदम् । यद्वा दुष्टां देवीम् एवम् आनयबलाद्दुष्टामित्येव पदम् । पुनः कीदृशां ताम् केशाकर्षणविह्वलां कथं ब्रह्मा
अथ विष्णुः ईशश्च महेश्वरः केशाः तेषामात्मशक्तेरात्मब्रह्माया केशात्सकाशात् जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारिणी । तत्तद्वस-
रेषु चित्तेष्वाकर्षणं केशाकर्षणं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराकर्षणं स्वमायायत्नेन ब्रह्मादिप्रकटीकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराह्वानं तत्र विषये
विशेषेण हलति चलति बिजुम्भते चेष्टते वा केशाकर्षणविह्वला तां देवीम् । हल चलने । पचाद्यच् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां
व्यवस्थितः स्वमायातः प्रकाशीकरणे व्यग्रोद्यममादिमे शक्तिमानय इति देव्यभीष्टार्थप्रतिपत्तिपरव्याख्यायतो दैत्यकुलविष्वंसो
न भविष्यतीति नीतिविदमात्याभिप्रायः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हे इति । दुष्टां दुर्वचनाम् । विह्वलामाकुलाम् ॥ ३ ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) हे धूम्रलोचनेति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

तत्परित्राणदः कश्चिद्यदिवोत्तिष्ठते परः । स हन्तव्योऽमरो वापि यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ ४ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्थरी) उत्तिष्ठते समीहते । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) हे धूम्रलोचन तत्परित्राणदः तत्परित्राणं तस्या देव्याः परित्राणं रक्षणं तत् पदातीति तत्परित्राणदः
तस्याः परित्राणं दातुं क्षमः तत्परित्राणदः । 'आतोऽनुपनगे कः' । यः कश्चित्परो मर्त्यो वा अमरो देवो वा यक्षो वापि गन्धर्वो

वापि परः शत्रुः अपरः तां जिघृक्षुः अन्यः चकारात् नागादिर्वा विपक्षत्वेन उत्तिष्ठते उद्युक्ते यदि स हन्तव्य एव न स्थापनीयः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदम् । यक्षः कुबेरादिः । गन्धर्वस्तुमुहप्रभृतिः । पक्षान्तरे यदि अयं हि शुम्भो नीतिरहितो यदा इष्टमादिक्षत् परस्त्रियमानयेति तत्र नीतिपरोऽमात्यस्त्वाह । हे धूम्रलोचन तत्परित्राणदः तस्य देव्याः सकाशात् प्राणं संरक्षणं येषां ते तत्परित्राणदास्तद्रक्षास्तदेककारणा देवादयः । दो अवलम्बने । तत्परित्राणान् देवादीन् यति खण्डयति हिनस्ति इति तत्परित्राणदः तद्रक्षार्हिसापरः शत्रुर्यः कश्चित् मरो मानुषो मर्त्यो वा अमरो देवो वा यक्षः कुबेरादिर्वा गन्धर्वस्तुमुहप्रभृतिर्वा । चकारात् दैत्यो बान्यस्तद्वेषी वा राक्षसो वा लङ्घानिवासी नागो वा काद्रयेयः विद्याधरो वा जीमूतवाहनादिकिमरो वा अस्मादिमुख्यभूतो वा बालप्रहादिः वा उत्तिष्ठते हिंसितुमुद्युक्ते घटते स हन्तव्यो देव्यैव हन्तव्य एव न स्थापनीय इति । तस्मात्तां नानय । आनयमि चेत्तामापदमेवानयमि । दैत्यकुलविध्वंसिनी संति नीतिविदमात्योक्तिसमाधिना देवीशार्धसिद्धिः ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तत्परित्राणद इति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोज्जारः) तत्परित्राणद इति । उत्तिष्ठते । 'उदोऽनूर्ध्व' इत्यात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

ऋषिरुवाच ।

तेनाज्ञस्ततः शीघ्रं स दैत्यो धूम्रलोचनः । वृतः षष्ठ्या सहस्राणामसुराणां द्रुतं ययौ ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) असुराणां सहस्राणां षष्ठ्या वृत इत्यन्वयः । द्रुतं सत्वरम् ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) ततः तेन शुम्भेन शीघ्रं गच्छ तावानयेत्याज्ञस्तः आदिष्टः नियोजितः अनुज्ञापितः स धूम्रलोचनः दैत्या षष्ठ्या गुणितानां षष्टित्वसंख्यया गुणितानां सहस्राणां संख्येयानाम् असुराणां संघेन वृतः द्रुतं क्षिप्रं ययौ । सहस्राणाम् असुराण षष्ठ्या वृतः असुरषष्टिसहस्रवृतो ययौ असुराणां संख्यधीन सहस्राणि तेषां संवन्धिनी या षष्टिः तथा वृतो द्रुतं ययौ आज्ञप्त इति ष्यप् । मारणतोषणनिशामनेषु मिश्रैतिचुरादिः । कर्मणि क्तः । वा दान्तसूत्रे ज्ञप्त इति निपातनात् वा इष्टप्रतिषेधो गिष्ठसोपधाया हस्तता च । ज्ञा नियोजने चुरादिरेव । अतो निष्ठायामाज्ञप्त इत्येव ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । तेनेति । सहस्राणामसुराणां षष्ठ्या वृत इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति । तेनाज्ञस्त इति ७ ॥ ५ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ५ ॥

स दृष्ट्वा तां ततो देवीं तुहिनाचलसंस्थिताम् । जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) जगादोच्चैरित्यनेनानुनयाभावो न्वनितः ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) तुहिनाचलो हिमवान् । मूलं समीपम् । मूलमाद्यन्तिकप्रेषे (शिफास्थिति) ध्विति नामलिङ्गानुशासनात् ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शुम्भनिदेशानन्तरं स धूम्रलोचनः दैत्यः तुहिनाचलसंस्थितां हिमाचलमास्थितां देवीं दृष्ट्वा वीक्ष्य इति उच्चैः जगाद अत्युच्चैरुवाच । किमिति । हे देवि त्वं शुम्भनिशुम्भयोः मूलम् वान्तिकं समीपं प्रयाहि गच्छेति । 'मूलमाद्ये शिफायां स्याद्रे निकुञ्जेतिकेऽपि च' इति शुम्भायुक्ल्लोऽर्थः । देव्ययुक्ल्लोऽर्थस्त्वेषः । हे देवि त्वम् । मूलं प्रतिष्ठायां भ्वादिः । मूलनं मूलः । भावे घञ् । तं मूलं प्रतिष्ठां प्रभुतां याहि प्राप्नुहि इति स देवीसखीजनः तुहिनाचलसंस्थितां तां दृष्ट्वा उच्चैर्जगाद उक्त्वान् । कीदृशी देवी । शुम्भनिशुम्भयोः । शुम्भ भासनर्हिसनयोः । भ्वादिः परस्मैपदी । शुम्भति रणे भ्रासते हिनस्ति चेति शुम्भो दैत्यः । पचाद्यच् । नितरां शुम्भनं हिंसनं निशुम्भः । भावे घञ् । शुम्भस्य दैत्यस्य निशुम्भः हिंसनं शुम्भनिशुम्भः शुम्भदैत्यकर्म हिंसनं तस्मिन् शुम्भनिशुम्भविषये शुम्भर्हिसनविषये यतमाना शुम्भनिशुम्भया शुम्भस्य हिंसने विषये यतमानेत्यर्थः । यती प्रयत्ने । भ्वादिरात्मनेपदी । 'सप्तम्यां जनेर्द्धः' । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपधिव्यभिचारार्थ इतिवचनात् । धात्वन्तरे कारकान्तरेऽपि च दो भवति छित्यमस्यापि टिलोपः । क्रियां टाप् । भवति रक्षति पापेभ्य ऊः उवो उवः । शुम्भनिशुम्भया चासौ ऊञेति विगृह्य कर्मधारये आहुणे च शुम्भनिशुम्भयोः । यद्वा शुम्भनिशुम्भया देवी । पुनः कीदृशी त्वम् । ऊ इति पदच्छेदः । अव रक्षणे क्तिप् । 'उत्तरत्वरसिव्यविमवासुपधायाश्च' इति अकारस्य अकारस्य च ऊठादेशद्वये सवर्णदीर्घत्वे ऊः रक्षिका इति देव्यभीष्टार्थो देवीसखीजनेन वर्णितः । संस्थितां सम्भवगवस्थितान् । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स दृष्टेति । तुहिं हिमम् । मूलं समीपम् ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स दृष्टा तामिति ८ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) स दृष्टेति । तुहिनाचलो हिमाचलः । मूलं समीपम् । 'मूलमाद्ये शिफायां स्याद्रे निकुञ्जेनिकेऽपि च' इति विश्वः ॥ ६ ॥

न चेत्प्रीत्याद्य भवती मद्गतीरमुपैष्यति । ततो बलाजयोम्यद्य केशाकर्षणविह्वलाम् ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) चेत् यदि ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि अथ अस्मिन्नहमि भवती प्रीत्या ज्ञेहेन स्वहत्या मद्गतीरं मम धूम्रलोचनस्य भर्तारं पोषकं स्वाभिन् शुम्भं नोपैष्यति चेत् ततस्तर्हि अगमनादपराधतः एषोऽहं धूम्रलोचनः अद्याधुनैव बलाद्वलात्कारेणैव केशाकर्षणविह्वला केशानामाकर्षणादाश्लथनात् विह्वला विवशा विकला विह्वला व्याकुला भवती देवी मद्गतीरं प्रापयामि । स्वाभिन् शुम्भं नयामि प्रापयामि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । उपैष्यतीति भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव । एत्येधत्युत्सु इन्द्रिः । इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । हे देवि अथ भवती मत् मां सखीजनम् आसन्नम् प्राप्य । कर्मणि त्यज्यलोपे पञ्चमी अवलात् अवलात्कारेण स्वतएव प्रीत्या हर्षेण भर्तारं शिवं न उपैष्यति चेत् उपगमिष्यति चेत् । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थे गमवतः । ततः एषोऽहं सखीजनः त्वां केशाकर्षणविह्वलां यामि प्राप्नोमि मजामि । कथं ब्रह्मा अथ विष्णुः तौ कौ तयोः ब्रह्म-विष्णोश्च ईशः स्वामी शिवः केशः तस्य केशस्य शिवस्य आकर्षणम् आह्वानं तस्मिन्विषये विह्वला लजितत्वादाकुलाः त्वा एषां यामि भजामीति देव्यमीष्टार्थो देवीसखीजनेन प्रस्तुतः । अथ प्रकारान्तरं यथा उपैष्यतीत्यत्र उप एष्यति इति छेदः । नचेत्प्रीत्या इत्येकं पदम् । 'उ संबुद्धौ रुषोऽकौ च शिववाचि त्वनव्ययम्' । धूम्रलोचन आह । उ देवि हे देवि अथ मद्गतीरं मत्स्वामिन् शुम्भम् एष्यति प्राप्स्यति । किंविशिष्टा सती भवती एष्यति । पा रक्षणे । पान्ति रक्षन्ति निवारयन्ति पाः । कर्तारं किपि जसि रूपम् । अज गतिक्षेपणयोः । पो रक्षकान् शुम्भस्य परिवारान् अजति क्षिपति न्यङ्करोति अधः करोति दूरीकरोति इति पा देवी । 'सप्तम्यां जनेर्दः' 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ इति वचनात् धात्वन्तरादपि कारकान्तरेऽपि च हो भवति । इत्यमस्यापीति अजराशब्दस्य टेलोपः । श्रियामजायतट्टाप । हलृष्पादि-लोपे सति पा इति रूपम् । पा शुम्भरक्षकक्षेपिका देवी एवंविधा सती शुम्भं हन्तुम् एष्यतीत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टा सती भगवती शुम्भं हन्तुम् एष्यतीत्यर्थः । किंविशिष्टा सती भगवती शुम्भं हन्तुम् एष्यति नचेत्प्रीत्या । अकारान्तमेतत् । चिती संज्ञाने चेतन्ति केचन तानन्ये प्रयुज्यते इति 'हेतुमति च' इति णिच् ततः क्तिप् । 'णेरनिटि' 'वैरपुण्यस्य' लोपः । अप्रत्ययलक्षणेन गुणः । चेतः देवर्थादयः तेषु चेतुः बोधयितृषु वैदिकधर्मप्रवर्तयितृषु देवर्थादिषु विद्वत्सु प्रीतिः ज्ञेहः चेत्प्रीतिः । न इति ननोऽन्य एव निषेधार्थो निपातः न विद्यमाना चेत्प्रीतियैषां दैत्यानां ते नचेत्प्रीतयो दैत्याः । 'नलोपो ननः' इति यास्ति न तु नशब्दस्याप्यननुबन्धकस्य । उज्ज उत्सर्गः । नचेत्प्रीतीन् अविद्यमानविबुधप्रीतीन् दैत्यान् उज्जति उत्सृजति परिवर्जयति हिनस्तीति पूर्ववत् उप्रत्यये इत्यमस्यापि टेलोपः । स च उज्जरेव । श्रियां ङान्तादाप् । 'इको यणचि' हलङ्गादिलोपः । नचेत्प्रीत्या देवी दैत्यान् विबुधविद्वेषिणः उज्जन्तीत्यर्थः । यत ईदृशी भवन्ती देवी शुम्भं प्रति तत्पक्षिकसैनिकविश्राविका च विबुधविद्वेषिहन्त्री च सती एष्यति ततः अथ अधुनाहं 'धूम्रलोचनः सन् भवती देवी बलात् वलं सैन्यं प्राप्य । कर्मणि त्यज्यलोपे पञ्चमी । न यामि न गच्छामि मद्गतीरं च न गच्छामीत्यर्थः । कीदृशी भवतीम् एषकेशाकर्षणविह्वलाम् इत्येकं पदम् । इष गतिहिंसादर्शनेषु । भ्यादिशास्त्रनेपदी आहूर्पूर्वः । आसमन्ता-दीपन्ते हिंसति एषाः पचायच् । एषाणां हिंसकानां दैत्यानां केशाः मूर्धजाः तेषामाकर्षणं निग्रहणं तस्मिन् विषये विशेषेण हला । हल चलने हलति चलति पतते चेष्टते इति पचायच् । एषकेशाकर्षणविह्वला तां दैत्यकेशाकर्षणसज्जचेष्टामित्यर्थं देवीष्टार्थः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विपक्षे बाधकमाह । न चेदिति । तर्हीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) न चेत्प्रीत्येति ९ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७ ॥

देव्युवाच ।

दैत्येश्वरेण प्रहितो बलवान्बलसंवृतः । बलान्नयसि मामेवं ततः किं ते करोम्यहम् ॥ ८ ॥

(१ शुभवती) बलवान् रूपवान् । बलसंवृतः कर्कैरावृतः । बलाच्छरीरस्योत्थमात्रात् । किं ते करोम्यहं तवाहंकारं कृतिसतं करोमि । 'बलं गन्धे रते रूपे स्थेमनि स्थोऽथ्यसेनयोः । बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

(२ चतुर्थरी) बलवान् सामर्थ्यवान् इति सोऽङ्गुष्ठम् । बलसंवृतः करोमि कर्तुं शक्नोमि ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) हे धूम्रलोचन त्वं बलवान् सामर्थ्ययुक्तः वीर्योपेतः बलसंवृतः बलेन सैन्येन संवृतो वेष्टितः संगतः अथ च दैत्येश्वरेण शुम्भेन प्रहितः प्रस्थापितः बलात् बलात्कारेण एवं केशकर्षणविह्वला मूर्धजाच्छन्नविदशा मामबलां नयसि ततोऽहं ते तव किं करोमि । त्वां प्रति किमप्यहं स्त्रीत्वात् युद्धादिकं कर्तुमक्षमोऽस्मीति शुम्भानुकूलोऽर्थोऽयम् । देव्यनुमतोऽर्थ-
स्त्वेषः । हे धूम्रलोचन त्वं बलवान् बलसंवृतश्चेति दैत्येश्वरेण शुम्भेन प्रहितः प्रस्थापितोऽसि ततो मां नयसि । एवंसति त्वामहं पृच्छामि । बलमसि बलात् अहं बलाद् मां देवीतो धूम्रलोचनस्य संबन्धि वस्तु किं नयमि किं यापयसि । नयते-
द्विकर्मकत्वाद्वाजां प्राप्तं नयतीति वत्प्रधानमप्रधानं चेति कर्मद्वयं वक्तव्यम् । तत्र बलाद् मां देवीं प्रधानं कर्म द्वितीयं किं स्थात्
तद्वहि अथेह प्रकृतत्वात्प्रसक्तत्वात् बलाद् मां देवीं शुम्भं च चेत्ययसि तर्हि बलादमिति कृत्वा तस्य सामर्थ्यमस्यामि संह-
रिष्यामि । अथ बलाद् मां देवीं त्वमेवात्मानं नयसि तर्हि त्वामेव धूम्रलोचनमस्यामि संहरिष्यामि । अथ बलाद् मां देवीं
त्वत्संबन्धीयं सैन्यं नयसि तर्हि सुतरां तदेवास्यामि संहरिष्यामि । ततः ते किं करोमि किमस्ति ते यत्करोम्यहम् । हे धूम-
लोचन समस्तं ते यत् किञ्चिदस्ति तद्वहि तदपि विनष्टं करोमीति क्रोधावेशोऽथो देव्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । दैत्येश्वरेणेति । एवं केशकर्षणविह्वला बलात् सामर्थ्यसत्ता अवशता च । सावष्ट-
म्भोक्तिरेवा ॥ ८ ॥

(५ जगद्धन्वन्त्रिका) देव्युवाचेति १० । दैत्येश्वरेणेति ११ ॥ ८ ॥

(६ वंशोज्झारः) दैत्यो बलवान् समर्थः । बलसंवृतः सेनापरिवृतः । करोमि कर्तुं शक्नोमि ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः । हुंकारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः ॥ ९ ॥

(१ शुभवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) सा अम्बिका तं भस्म भस्मसात् चकार इत्यन्वयः । भस्मसात् भस्मस्वरूपमिति वा पाठार्थो ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) इत्येवं देव्याउक्तः स धूम्रलोचनः असुरः तां देवीम् अभ्यधावत् वेगेन अभ्यद्रवत् । 'यु गतो ।
सर्तेर्वेगितायां गतो धावादेशो वक्तव्यः । यद्वा धावु गतिशुद्ध्योः । उभयपदी । ततोऽनन्तरं साम्बिका देवी तं धूम्रलोचनं
क्रोधानलज्वालागर्भेण हुंकारेणैव भस्म चकार भस्मीचकार । हुं वितर्कं परिप्रेक्षे भित्तायां भर्त्सने भये । क्रोधे हुः
विकारेऽपि मन्त्रभेदेऽपि चाभ्ययम्' । ऋचिषु भस्मसाच्चकारेति वा वाठः । 'विभाषा सातिकात्स्न्ये' इति अभूततद्भावे
कृत्वस्तियोगे' संपद्यकर्तरि च्छिरित्यस्मिन्निषये कृत्स्नतायां मन्यमानायां सातिप्रत्ययः । अभस्म भस्म चकार कात्स्न्येन
भस्मसाच्चकार । धूम्रलोचनशरीरं कृत्स्नमपि भस्मीचकारेत्यर्थः । अन्तर्बर्तिविभक्त्याधितेन पदत्वेन न लोपवत् । पादान्तय-
तिशङ्कान्दसत्त्वेन वा । सानावाधिता । हुम् इत्यस्य कारणं हुंकारः हुंकारित्यर्थः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । इतीति । तं सा भस्मचकारेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

(५ जगद्धन्वन्त्रिका) ऋषिरुवाचेति १२ । इत्युक्त इति ॥ १३ ॥ ९ ॥

(६ वंशोज्झारः) इत्युक्त इति । भस्मसादिति पाठः ॥ ९ ॥

अथ कुद्धं महासैन्यमसुराणां तथाम्बिका । ववर्ष सायकैस्तीक्ष्णैस्तथा शक्तिपरश्वधैः ॥ १० ॥

(१ शुभवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) महासैन्यं सेनासमुदायः । सायकैः शरैः । परश्वधैः कुठारैः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) अथ धूम्रलोचने भस्मीकृते तथा कुद्धम् असुराणां सैन्यं कर्तुं तीक्ष्णैः सायकैः तथा शक्तिसहितैः पर-
श्वधैः शक्तिसहितैः परशुभिश्च आयुधैः कुठारैरम्बिकां देवीं ववर्ष शरसंपातेन शक्तिपातेन परशुपातेन च देवीं संछादयामास ।
असुरसेनामित्यर्थः । शक्तिपरश्वधौरेति मध्यमपदलोपी समसः । द्वन्द्वे तु सेनाज्ञत्वादिकवद्भावः स्यात् । परशुश्च परश्वधः ।

इह असुरमहासैन्यं कर्तुं । अम्बिकायायुधैर्वर्षं संछादयामास । ततोऽनन्तरं सिंह एव असुरसेनया युयुधे भैरवमिबकेति कल्पविदाशङ्का स्यात् किमम्बिका असुरशरसंपाततो मृता न जीवति सेति । यद्यप्युत्तरत्र सा समानीयता लभ्यति तद-
मृततोपत्यते । तथापि सा महासुरसंपाततः संमूर्च्छिता सती पुनरुत्थाय योद्धुमक्षमाभूत् । अन्यथा युध्यतैव किं नेति वी-
रकर्मण्यपकर्षः स्यात् । अतः सोपि युयुधे । तद्यथा तत्रैव 'ओके अम्बिका अम् भवति इति पदच्छेदः । अम्बिका कर्त्री ।
महासैन्यं कर्म । 'उ प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोष आम् स्मृतौ चावधारणे' । अथ धूम्रलोचनः संप्रामे देव्या भस्मीकृत इति अम् इति
भनसा स्मृत्वा कुद्मं कोपाविष्टम् असुराणां महासैन्यं कर्म । अम्बिकापि क्रुद्धा सती तथा तद्वदेव तीक्ष्णैरेव सायकैः
शक्तिपरश्वधैश्च शक्तिभिः सहितैः कुठारैश्च वर्षं असुरसेनां संछादयामास । यद्वा अमित्यवधारणे । अथ तथा क्रुद्धमसुराणां
महासैन्यं कर्म । अम्बिका आम् अम्बिकैव देव्येव तीक्ष्णैः सायकैः तथा शक्तिपरश्वधैश्च वर्षं । न त्वसुरमहासेनाम् अम्बिका
इति अम्बिकाया एव वीरकर्मण्युत्कर्षः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अथेति । अम्बिका कर्त्री । अत एव तथा स्वारस्यम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अथ क्रुद्धमिति १४ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १० ॥

ततो ध्रुतसटः कोपात्कृत्वा नादं सुभैरवम् । पपातासुरसेनायां सिंहो देव्याः स्ववाहनः ॥ ११ ॥

(१ शुप्तवती) ध्रुतसटः कम्पितकेसरः ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) ध्रुतसटः कम्पितकेसरः । पपात प्राविशत् । अर्धआदिपाठात् स्ववाहन इति बहुवचनात् कर्मणि ल्युः ।
तोऽनन्यसाधारणो निजभूतो वाहनः ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) ततः कोपात् ध्रुतसटः कम्पितस्कन्धकेसरः स सिंहो देव्याः वाहनो बाहनीभूतो देव्याः सिंहः सु-
भैरवम् अतिभयंकरं नादं सिंहनादं कण्ठगर्जनं कृत्वा असुरसेनायां हिंसितुं पपात । उत्प्लुत्य निपपात । स्ववाहनमिति पाठे अ-
नन्यसाधारणं वाहनं देव्या एव सिंहो वाहनं नान्यस्येति स इति पाठे प्रसिद्धः सिंहो भीरोरयं प्रासकारी भैरवः त्रिलिङ्गः
'वाहनमाहितात्' इति निर्देशाद्वाहनशब्दो नपुंसकलिङ्गः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निर्नायकसैन्ये देव्याः प्रयासो व्यर्थ इति मत्वा सिंहो युयुधे । तत इति तत्र हेतुगर्भविशेष-
णम् । स्ववाहन इति । अर्धर्चादित्वात्पुंस्त्वम् । स्त्रीयंवाहन इत्यर्थः । पपात प्राविशत् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो ध्रुतसट इति १५ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । ध्रुतसटः कम्पितकेसरः । बाहयतीति वाहनः । कर्तारि बाहुलकाल्युद् । सः प्रसिद्धः ।
स्ववाहन इति पाठे स्वस्या वाहनः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्वाचः । आर्षत्वाद्वास्त्वमिति चतुर्धृजोक्तिस्त्वसाध्यैव ॥ ११ ॥

कांश्चित्करप्रहारेण दैत्यानास्येन चापरान् । आक्रान्त्या चाधरेणान्याजघान स महासुरान् ॥ १२ ॥

(१ शुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) आक्रम्यातिक्रम्य । आक्रान्त्येतिपाठे आक्रान्त्या भयेन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) असुरसेनायां निपत्य सिंहः किमकार्षीत्तत्राह । स सिंहः पञ्चास्यः करप्रहारेण कांश्चित्कृत्यान् जघान ।
स सिंहः आस्येन अपरांश्च दैत्यान् मुखेन जघान । स सिंहः चरणेनाक्रम्य अन्यान् महासुरान् जघान जिहिंस । स सिंहः खलु
पञ्चास्यः एकम् आस्यं वक्रम् आस्यवत् घातकत्वात्करद्वयं चरणद्वयं चास्यवत्पुष्ट्यम् । पञ्चास्यानि युद्धसाधनानि यस्य स पञ्चास्यः ।
आक्रम्य चाधरेणान्यान् इत्यपि पाठे अधरेण चरणभागेनाक्रम्यान्यान् महासुरान् जघानेत्येवार्थः । अन्यथा अधरेणोष्ठेन महासु-
राणामाक्रमणं न संभवति । अथ देवीप्रभावात्संभवेत् । तस्याप्यास्येन चापरान् जघानेत्यास्यप्रहणेनैवाधरस्यापि युद्धसाधनत्वेन
प्रहणस्य सिद्धत्वात्पुनरधरेणेति केयं वाचोयुक्तिरुक्तिमताम् । यद्वा अधरेण ओष्ठेन स्फुरितेन प्रकट्टीकृतः कोपाध इत्युपच-
र्यते । अधरेण कोपेनाक्रम्य । यद्वा अधस्तादुपचारतः शरीरस्थाधस्तादधोभागेन उरोदेशेनाक्रम्य । यद्वा अविद्यमाना घरा
भूयत्र सोऽधरः आकाशदेशः तेन अन्तरिक्षेणाक्रम्य निरुध्य ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कांश्चिदिति । स सिंहः । आक्रान्तिराक्रम्य तेन च अधरेण अधरक्रम्येनाधरोष्ठेन च अन्यान्म-
हासुरान्दैत्याजघानेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कांश्चित्करेति १६ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

'आक्रम्य चा' इति चतुर्धरीपाठः ।

केषांचित्पाटयामास नखैः कोष्ठानि केसरी । तथा तलप्रहारेण शिरांसि कृतवान्पृथक् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) कोष्ठानि हृदयानि । केसरी सिंहः । तलौ विस्तृताङ्गुलिपाणिः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) स केसरी सिंहः केषांचिद्देलानां कोष्ठान् जठराभ्यन्तरदेशान् नखैः नखरैः उत्पाटयामास विदार-
यामास । पट भाषार्थबुरादिः । धात्वनेकार्थत्वेन प्रयोगतो विदारणार्थः । 'असाकस्ये तु विचन' पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसू-
लोन्तर्हं तथा' । कोष्ठानि केसरीति तु पाठे व्यत्ययेन छान्दसं नपुंसकत्वम् । यद्वा कोष्ठान् इकेसरी इति छेदः । इःकमः । इना
कमेन चरति इचारी इकेसरी । अनिवारितप्रसरः केसरीत्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः । तथा तलप्रहारेण हस्तस्य तलचा-
तेन चपेटेन चपटया चपेताघातेन केषांचिद्देलानां शरीरेभ्यः शिरांसि मस्तकानि पृथक् पृथग्भूतानि कृतवान् । करनखपञ्चरेण
शिरांसि छित्त्वा भुवि पातयामासत्यर्थः । 'पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुली' केचिदाहुः तलाभ्यां द्वाभ्यां प्रवर्ति-
तेन प्रहारेण शिरांसि पृथक् कृतवानिति । युक्तमेतत् । यदभ्यधुः । 'द्वौ संहतौ सिंहतलो प्रतलो वामदक्षिणौ' । द्वौ प्रतलो
संहतौ वामदक्षिणाख्यौ मिलितौ सिंहतलो सिंहतलाख्यौ कथ्येते । सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) केषामिति । कोष्ठानि तु उदरमध्यानि ततो । विस्तृताङ्गुलिः पाणिः ॥ १३ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) केषांचिदिति १७ ॥ १३ ॥

(६ वंशोज्जारः) ॥ १३ ॥

विच्छिन्नबाहुशिरसः कृतास्तेन तथापरं । पपौ च रुधिरं कोष्ठादन्येषां धृतकेसरः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) तथा शौर्यभाजा तेन सिंहेन अपरे शत्रवः महासुराः विच्छिन्नबाहुशिरसः कृताः । बाहुबन्ध शिरांसि च
मस्तकानि बाहुशिरः । प्राण्यह्नत्वादेकवद्भावः । तथा विच्छिन्नं शिरो येषां ते । अथ च तथा शौर्यशाली धुनकेसरः स केसरी
सिंहः अन्येषां महासुराणां कोष्ठात् अन्तर्जठरात् जठराभ्यन्तरदेशात् कोष्ठं विदार्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पयमी । रुधिरं पपौ
पा पाने । एतेन सिंहस्यापि वीरपानौचित्यं सूचिता । 'वीरपानं तु वत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' । 'पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं
कुसूलोऽन्तर्हं तथा' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १४ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) विच्छिन्नेति १८ ॥ १४ ॥

(६ वंशोज्जारः) ॥ १४ ॥

क्षणेन तद्बलं सर्वं क्षयं नीतं महात्मना । तेन केसरिणा देव्या बाह्वनेनातिकोपिना ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) महात्मना महोत्साहेन ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) तेन केसरिणा सिंहेन देव्याः बाह्वनेनातिकोपिना । अत एव क्षणेनैव तत् प्रसिद्धं बलं सैन्यम् । यद्वा
तस्य धूम्रलोचनस्य बलं सैन्यं क्षयं नीतं नाशं प्रापितम् । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' । 'निलयापचयौ क्षयो' ।
'आत्मा यज्ञो धृतिर्बुद्धिः स्वमात्रां ब्रह्म वर्त्म च' । अतितरां कापिना ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १५ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) क्षणेन तद्बलमिति १५ ॥ १५ ॥

(६ वंशोज्जारः) ॥ १५ ॥

श्रुत्वा तमसुरं देव्या निहतं धूम्रलोचनम् । बलं च क्षयितं कृत्स्नं देवी केसरिणा ततः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षयितं क्षययुक्तम् । तारकादित्वादितच् वा क्षयक्षब्दान् तत्करोतीति शिजन्ताभिष्टा ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) इह श्रवणाकोपनाज्ञापनाक्रियाद्वयापेक्षैककर्तृत्वेन लोकायुगमत्यैकोऽन्ययो ज्ञेयः । देव्या तत्प्रसिद्धं

धूम्रलोचनम् असुरं निहतं भस्मितं ध्रुत्वा आकर्ष्य ततः देवीकेसरिणा देव्याः सिंहेन तस्य धूम्रलोचनस्य कृष्णं वलं सैन्यं क्षयितं नाशितं च ध्रुत्वा दैत्याधिपतिः शुम्भः कोपतः स्फुरिताधरः संरम्भकम्पितोऽग्रः सन् चुकोप चुकोध । अथ तौ प्रसिद्धौ प्रागष्टदेवीको चण्डमुण्डौ महासुरौ कर्मभूतौ आज्ञापयामास च निजभृत्यौ नियुक्ते । क्षयितमिति । क्षिप प्रेरणे चुरादिः अदन्तः । प्रेरितं दूरीकृतम् । विनाशितमिति यावत् । क्षयितमिति पाठः । क्षयः संजातोऽस्येति तारकादित्वादितच् । आज्ञापयामास । ज्ञा नियोजने चुरादिः । स्वायं णिच् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ध्रुत्वेति । क्षयितमिति क्षयशब्दादाख्यातसम्भन्तात् क्तः । कृतक्षयमिति ॥ १६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ध्रुत्वा तमसुरमिति २० ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ध्रुत्वेति । क्षयितं क्षयं प्रापितम् । तारकादित्वादितच् । क्षयनमिति पाठे क्षिप्रातांश्वन्तात् क्तः ॥ १६ ॥

चुकोप दैत्याधिपतिः शुम्भः प्रस्फुरिताधरः । आज्ञापयामास च तौ चण्डमुण्डौ महासुरौ ॥ १७ ॥

(१ शुभवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) तौ पूर्वोक्तौ ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) अस्यार्थः स्फुटत्वात् विवृतः ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तौ पूर्वौ ॥ १७ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) चुकोप दैत्येति २१ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

हे चण्ड हे मुण्ड बहुलैर्बहुभिः परिवारितौ । तत्र गच्छत गत्वा च सा समानीयतां लघु ॥ १८ ॥

(१ शुभवती) तत्र गच्छत । तत्कारे विन्दुलोपश्छन्दोनुरोधान् । सैनिकहिताभिप्रायकं बहुवचनं वा । उत्तरश्लोके वा इति दर्शनात् । उत्तराध्याये आह्वयस्त इत्युक्तेष्व ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) गच्छतेति छन्दोनुरोधात् विन्दुलोपो (बहुल्यात्) व्यस्यत् द्वयोरिव वा बहुवचनं गौरवोत्था प्रत्येकं वा । एवं च उत्तरत्रापि गच्छतमित्येव पाठः ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड युवां बहुभिर्बलैः सैन्यैः परिवारितौ परिवर्धितौ संतौ तत्र गच्छतम् । कुत्र यत्र सा देवी वर्तते । गत्वा च गत्वैव क्षिप्रं लघु आलु सा देवी समानीयताम् । युवाभ्यामिति शेषः । गच्छतमिति गमेर्लोपश्चम-पुहवस्य द्विवचनस्य भसस्तम् । लोटो लङ्वादिति निर्देशात् । गच्छतेति पाठे चण्डमुण्ड तद्वलेषु बहुषु निवर्धितेषु । बहुवचनस्य पूर्ववदतिदेशात् धस्य तः । हे चण्ड हे मुण्ड युवां बहुबलपरिवारितौ मुहयो द्वौ बहुभिर्बलानि च ते सर्वे यूयं मिलित्वा यत्र सा देव्यवर्तते तत्र गच्छ यात । गत्वा तु लघु शीघ्रं सा समानीयताम् । सा इत्यभिहितं कर्म । तामिति द्वितीयमनभिहितम् अत्रां प्राप्तिं नीयतामितिवदनुसंधेयम् । प्रधानं कर्माभिहितं नाप्रधानम् । गच्छतेति वर्गापेक्षया बहुवचनम् । अत एवापेक्षया बहुवचनं यदि वः संशयो युधीति । शुम्भानुकूलोऽयमर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । तथाहि गच्छतं तत्र गत्वा तु सा आसम् आनीयतां लघु इति पदच्छेदः । असु क्षेपणे भावे चम् । असनमासः । क्षेपोऽधःकारो न्यकारः । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' । ततश्चण्डमुण्डायागमनं दृष्ट्वा सखीवर्गो देवीमाचष्ट । हे देवि त्वम् आः कोपेन तत्र गच्छ । कुत्र यत्र चण्डो मुण्डश्च बहुभिर्बलैः सैन्यैः परिवारितौ स्तः । गत्वा तु पुनः तं चण्डं मुण्डं च आह्वयस्व । हे चण्ड हे मुण्डं योद्धुमागच्छेति स्पर्धया तमाकारय । किञ्च तु पुनः तथा देव्या लघु शीघ्रं सा चण्डमुण्डसंबन्धिनी सेना आसं क्षेपं न्यकारं विनाशं च नीयतां योजयताम् इति सखी-वर्गोक्तोऽयं देव्यनुकूलोऽर्थोऽधिगन्तव्यः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हे चण्डेति बहुलैर्बहुभिरित्यर्थः । गच्छत गच्छतम् । छन्दोनुरोधाद्विन्दुलोपः । लघु शीघ्रम् ॥ १८ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) हे चण्ड हे मुण्डेति २२ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) हे चण्डेति । गच्छतमिति वक्तव्ये मकारलोप आर्षः । बलवत्त्वेन द्वयोरपि बहुवचनविवक्षया गौरवेण प्रत्येकं वा ॥ १८ ॥

केशोष्माकृष्य बद्धा वा यदि वः संशयो युधि । तदाशेषायुधैः सर्वैरसुरैर्वेनिहन्यताम् ॥ १९ ॥

(१ शुभवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) यदीत्यादि । शीघ्रमागम्यतामित्यन्तेन देव्या हननपक्षमनु (यतम)ज्ञाप्य प्राचीनानयनपक्षं मुख्य-तया निर्धारयन्नुवदति बद्धेति । अथवा यदि वः संशयस्तदेत्यर्थः । तामभिधेयं च बद्धो यदीत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ 'बहुलैः' इति नागोजीभट्टीत्यः पाठः ।

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड बलानि च युष्माभिः सा देवी केशेषु मूर्धजेषु आकृष्य आच्छिन्वा बद्धा व रज्जुभिः सा समानीयताम् । केशाकर्षणे बन्धने च वा वः युष्माकं यदि पक्षान्तरे संशयः स्यात् तदा युधि संप्राप्ते अशेषा-
युधैः साधनस्तयुक्तैर्वा सर्वैर्युष्माभिः सा देवी विनिहन्यतां निक्षिप्ता निजधीना कर्तव्या । यद्वा विशेषेण निहन्तव्या
निम्ना आयत्ता वदया कर्तव्येति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । देवी स्ववर्गनादिक्षत् । मदीयाः गणाः युष्माभिः
स चण्डो मुण्डश्च केशेषु मूर्धजेषु आकृष्य बद्धा वा विनिहन्यताम् । हे मदीयाः गणाः यदि वः युष्माकं केशाकर्षणे बन्धने च
संशयः स्यात् तदा युधि संयुगे अशेषायुधैः सर्वैर्युष्माभिः स चण्डो मुण्डश्च विनिहन्यताम् । किंविशिष्टैर्युष्माभिः ।
असुरैः अमूर्न् दैत्यप्राणान् रान्ति गृहन्ति असुराः । 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' तैः दैत्यप्राणापहरिभिः इति देव्यभीष्टोऽर्थः ।
अन्यथा देव्याः पराभिभववचःप्रवणादपकर्षः शङ्कितः स्यात् । अथवा केशेषु आकृष्य बद्धा अव यदि वः संशय इति पद-
च्छेदः । वः ब्रह्मा अः विष्णुः इः रुद्रः तेषामिव इषवो बाणा यस्याः सा केशेषुः तया देव्या केष्वैव आकृष्य बद्धा दैत्यान्
अव रक्ष । कान् अयदिवः अयेन शुभावहविधिना लब्धा द्यौर्यैस्ते अयदिवो देवाः तान् अयदिवः सधृताः आभरणीकृताः
शयवः चक्रमण्डलाभ्याः सर्पा यया सा संशयुः कालिका देवी तत्संबुद्धौ हे संशये । तस्या युधः युद्धस्य संबन्धिन्यः आशा
दिशस्तदाशाः तदाशाम् प्रयुद्धाशाम् प्रयुक्तानि ईषाः लाङ्गलदण्डा एव आयुधानि यैस्ते तदाशेषायुधाः दैत्याः तैः अस्य विप्रहा-
न्तरं त्वमे वक्ष्य इति तत्पदविवक्षितविप्रहा । अत्रान्वयः । सखीभिर्देवी प्रार्थ्यते । हे संशया हे संयुतशया हे संयुतचक्रमं-
डलाख्यसर्पाभरणे हे कालिके देवि त्वम् अयदिवः अयेन लब्धस्वर्गान्देवान् अव रक्ष । अव रक्षणे । हे देवि केशेष्व ।
तृतीयान्तमेतत् । ब्रह्मविष्णुरुद्रसदृशबाणया त्वया देवपाशेन दैत्यान् आकृष्य आच्छिन्वा बद्धा वा युधि युद्धे तदाशेषायुधः
युद्धदिक्रमयुक्तरायुधैः सर्वैर्युधैः स चण्डः मुण्डश्च दैत्यो विनिहन्यताम् इति देव्यभीष्टोऽर्थः । द्वितीयः इषुर्बाणः केशेष्व । देव्या
अव रक्ष अयदिवः देवान् हे संशये हे संयुतसर्पाभरणे तदाशेषायुधैः तस्यां विधि विषये आसमेतात् आशाः अस्तुवानाः
ईषा लाङ्गलदण्डाः आयुधानि येषां ते तदाशेषायुधाः दैत्याः तैः स विनिहन्यतां चण्डमुण्डश्चेत्युक्ते देव्या अपि विनिहन्यताम्
इति गम्यते । यथा पुत्रेण सह पिता भुङ्क्ते इत्यत्र पुत्रोऽपि भुङ्क्ते इति गम्यते ॥ १९ ॥

(४ नागोजीमटी) आनयने प्रकारद्वयमाह । केशेष्विति । आकर्षणमात्रादनागमनं बन्धनं च इति गौरवाद्वह-
वचनम् । तृतीया सहार्थे । युधि युद्धे प्रसक्ते यदि तथा नयने संदेहस्तदा सर्वैर्दैत्यैः सकलायुधैः सा विशेषेण निहन्त्यताम् । मा-
यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) केशेष्वारुध्यति २३ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) केशेष्विति । यदात्यादशीग्रमागम्यतामित्यन्तेन हननपक्षमन्यत्र प्राचीनं बद्धानयनपक्षं निर्धार-
यति । बद्धेत्यादि । यद्वा यदि वो युधि संशयस्तर्हि हन्यताम् । यदि संशयो न तर्हि बद्धा गृहीत्वा आगम्यतामित्यर्थः ।
यद्वा अशेषायुधैर्विनिहन्यतां ताज्यताम् । पुनः सिंहं निपातिते तस्यां हतायाम् । भूमौ गतायाम् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्यां हतायां दुष्टायां सिंहे च विनिपातिते । शीघ्रमागम्यतां बद्धा गृहीत्वा तामथाम्बिकाम् २०
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये धूम्रलोचनवधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) अथाम्बिकामिति । अथवा अम्बिका जीवन्तीमेव बद्धा गृहीत्वा आगम्यतामित्यर्थः । अथ हननान्तरे
बद्धा शवमेव बद्धेत्यर्थः इति केचित् । इह चत्वार उवाचमन्त्राः ॥ २० ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) अपर आह । तस्यां हतायां बलवतायाम् । अपर आह । सिंहं विनिपातिते सति तस्यां हतायां
भूमौ गतायाम् । अत्र पक्षं हननं गत्यर्थः । हन हिंसागत्याः । गत्यर्थाः प्राप्यर्थाः । यद्वा दुष्टायां सेनायां दुष्टा मना वरुधिनी ।
शीघ्रमागम्यतामिति काकाक्षिवत्संबन्धः ॥ २० ॥ इति चतुर्धरीटीकायां धूम्रलोचनवधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) हे चण्ड हे मुण्ड हे बलानि च युष्माभिः सर्वैः दैत्यैः दुष्टायां दैत्यद्वेषिण्यां तस्यां देव्यां हतायां
ताडितायां सत्यां परातूकृतायां तदीये सिंहं विनिपातिते व्यसूकृते वा शीघ्रमागम्यतां निजस्थानं प्राप्यताम् । अथ सा जी-
वती आनेतुं शक्या चेत्तर्हि तामम्बिकां गृहीत्वा बद्धा शीघ्रमागम्यताम् । तदर्शने समाभिलाषोऽस्तीत्यभिप्रायः । तस्यां ह-
तायाम् इति अतिकोपेन प्रज्वलितात्मनाम् अतिकोपिना पुंसां प्रबलशत्रौ मृधे मृतोपि द्रष्टुम् इच्छते । अथवा क्रोधज्वलितेन
व्याकुलचेतसा तस्यां हतायां समागम्यतामिति तावदुक्तम् । ततः पुनरप्युक्तं बद्धा तु तां जीवन्तीमेव अम्बिकां शीघ्रं गृ-
हीत्वा युष्माभिरागम्यतामित्युक्तम् । ननु तामम्बिकाशब्दो मानुषाचीति शुभः कथं ब्रूयात् । तामम्बिकामेव अभिगन्तुकामः । अत्राहुः
शुम्भादन्त्रेषां साम्बिकैवेति तस्यां चण्डमुण्डादीनां रमणाभिलाषो न कर्तव्यः इयं हि युष्माकम्भवेति सूचयितुम् अम्बिकानि-
त्युक्तम् । मानुषगमनं हि पशुपदीतरेषु स्वत एव गहितम् इति शुम्भानुकूलोऽर्थः । देव्यनुकूलोऽर्थस्त्वेषः । तस्यां हतायां दुष्टायां
सिंहे च विनिपा आतिते शीघ्रम् । आगम्यतां बद्धा गृहीत्वा तामथाम्बिकाम् इति पदच्छेदः । हतायामिति हन्तेर्गत्यर्थे कर्मणि

तैरि कः । विनिपा इति पैओबै शोषणे । कर्तैरि क्तिप् । विशेषेण नितरां पायति शत्रून् शोषयति विनिपाः तथा विनिपा देव्या आतिते इति । अतः सातत्यगमने । अतनम् आतः । भावे घच् । आतः संजातोऽस्याः सा आतितः तत्संयुद्धौ हे आ-
तिते हे देवि अम्बिकामिति अम्बिकाशब्देन देवीहननं विवक्षितम् । तर्हि अवि रवि लधि अवस्वसने इत्यतः कर्तैरि ण्युलि वोर-
कारादेशे इत्वे च अम्बते लम्बते शत्रूणां गलेष्विति अम्बिका या रज्जुर्विवाहकता इति विवक्षितपदविग्रहः । अत्रायं दे-
व्यनुकूलोऽन्वय उच्यते । हे सिंह च अन्यत्र च आतिते हे जगद्रक्षणाय संजातसततगते हे देवि तस्यां दुष्टायां देवदेविण्यां
दैत्यसेनायां हतायां गतायाम् उपस्थितायां सत्याम् अथानन्तरं विनिपा विशेषेण नितरां पायन्त्या शत्रून् शोषयन्त्या
स्वया देव्या अम्बिकां शत्रुगलेषु लम्बिकां पाशरज्जुं गृहीत्वा तां दैत्यसेनां बद्धा शीघ्रम् आगम्यताम् इति । सखीभिः देवी नि-
गदितेति देव्यभीष्टार्थसिद्धिः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्वाजपिण्डराजश्रीतोमरान्वयश्रीमदुद्धरणस्मृतश्रीशतनुचक्रवर्तिविरचितायां
शान्तनव्यां चण्डिकासाहाय्यटीकायां धूमलोचनवधविश्वयुपलक्षितः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उपसंहरति । आगम्यतामित्यन्तेन । सर्वथा प्रहीतुमशक्या चेदेवं हन्तव्या नान्यथेत्याह । ब-
द्धेति । अथेति पक्षान्तरे । यदा शक्यते तर्हि बद्धां तां गृहीत्वैवागम्यन्त्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति शिवभट्टमृगतीर्गभजना-
गोजीभट्टकृते सप्तशतीन्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) तस्यां हतायामिति २५ ॥ २० ॥ इति श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्र-
होमविभागकारिकायां जगज्जन्मचन्द्रिकाव्याख्याटीका संपूर्णा ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) इति श्रीदशोद्धारटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

ऋषिरुवाच ।

आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः । चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) चण्डमुण्डो पुरोगमो येषां ते ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) ततो धूमलोचनवधानन्तरं शुम्भेन आज्ञप्ताः आदिष्टाः नियुक्ताः चण्डमुण्डपुरोगमाः चण्डमुण्ड-
पुरःसराः ते दैत्याः चतुरङ्गबलोपेता हस्त्यश्वरथपादातसमेताः अभ्युद्यतायुधाः सप्तद्वन्द्वोन्मुखायुधाः संतो ययुः जम्बुः ।
आज्ञप्ता इति वा दान्तमूत्रेण निपातितः । 'पुरोगमः पुरोगामी' । पुरो गच्छतः पुरोगमौ । 'चण्डमुण्डो पुरोगमौ येषां ते
तथोक्ताः । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनां स्थाबन्तुष्टयम्' चत्वारि राजानि यत्र तत् चतुरङ्गबलं सैन्यं तेन उपेताः संगताः ययुषे ।
न पुनरायाता इति भावः ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । आज्ञप्ता इति । शैलेन्द्रशृङ्गे हिमाचलशृङ्गे सिंहस्त्योपरीति स्थितमित्यन्वयः ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) अथ सप्तशतीसप्तमाध्यायस्य मन्त्रहोमविभाग उच्यते । एवं विंशतिश्लोकैः षष्ठ्यायै म-
न्यास्तु सप्तमे । सर्वे मन्त्राः श्लोकरूपा इति पञ्च अधिका ये विंशतिश्लोकास्तैर्युक्ते सप्तमेऽध्याये तु पुनः सर्वे मन्त्राः श्लो-
करूपाः वर्तन्ते । ऋषिरुवाचद्वयं ततः ऋषिरुवाचेति द्वौ मन्त्रौ । ततः षष्ठाध्यायानन्तरम् । अत्र रेफलोपधिन्त्यः । सप्तविंशतिरेवं तु
मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता इति तु पुनः एवंप्रकारेण सप्त अधिका विंशतिः मन्त्रसंख्या प्रकीर्तिता उक्ता । तथाहि ऋषिरुवाचसाहा
१ । आज्ञप्ता इति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्दासां व्यवस्थिताम् । सिंहस्त्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) शैलेन्द्रस्य हिमवतः शृङ्गे । सिंहस्त्योपरि व्यवस्थितामित्यन्वयः । काञ्चने सौवर्णे ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) ततः आगताः चण्डादयो दैत्याः महति उभे काञ्चने काञ्चनमये सौवर्णे शैलेन्द्रशृङ्गे हिमाद्रिशिखरे
स्थितस्य सिंहस्य उपरि व्यवस्थितां विशेषेण अवस्थितां सिंहम् आरूढवतीम् ईषदस्यो दासो यस्याः सा ईषदासा तां देवीं
ददृशुः षष्ठाध्यायः । कचि दीप्तिबन्धनयोः । भावे ल्युट् । कंचनस्य पीतदीप्तिरूपस्येदमधिकरणत्वेन काञ्चनं शृङ्गं तस्मिन्निति
व्युत्पद्यते रूपम् । अतिशुभ्रो हेमाद्रिः तस्य वस्तीवर्णं शृङ्गं तदतिपीतवर्णं तस्योपरि स्थितो यः सिंहः सोऽत्यदम्रः तस्योपरि
आजमाना वा देवी सा कालिका देव्यतिकालिमेति विविधवर्णसामिष्याद्वर्णोत्कर्षो देव्या वर्णितः । शत्रूणां तु विरुद्धवर्णदर्श-

नाद्विर्णमुखता सूच्यते । देवीमीषद्वासामद्राधुरिति यन्नेन यथा प्राग्भूषलोचनदर्शनस्य फलं ससैन्यः प्राप तथा असाधणि
अण्डमुण्डादिरवारपतादिनि देव्याः गोदानो ह्यलो वर्णितः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ददशुस्ते इति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ददशुरिति । शैलेन्द्रस्य हिमवतः शृङ्गे सिंहस्योपायं व्यवस्थितामित्यर्थः ॥ २ ॥

ते दृष्ट्वा तां समादातुमुद्यमं चकुरुद्यताः । आकृष्टचापासिधरास्तथान्ये तत्समीपगाः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) ते देव्याः समादातुं प्रहीतुम् उद्यमम् उत्साहम् उद्योगम् । उद्यता उत्साहिताः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः उद्यताः उद्युक्तास्ते चण्डादयो महाभुराः तां देवीं दृष्ट्वा समादातुमुद्यमं चक्रुः । तथा अन्ये
तत्समीपगाः तथोः चण्डमुण्डयोः समीपवर्तिनः असुराः आकृष्टचापासिधराः सन्तः तां समादातुमुद्यमं चक्रुः । इन्तु वा
तत्समीप आसन् । तस्याः देव्याः समीपभागमगमन् । आकृष्टा आच्छिताश्चापा यैस्ते च असीनां खड्गानां धराः धारकाः
अभिधराश्चेति द्वन्द्वः । आच्छि आयामे । आच्छितः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ते इति । चण्डादयः समग्रधानाः समादातुं प्रहीतुम् उद्यमम् उद्योगम् । उद्यताः उत्साहवन्तः ।
आकृष्टम् आकर्णान्तकृष्टं चापं यैस्ते कोशोद्धृतासयश्च तत्समीपगाः । प्रहीतुमुद्यतानां रक्षणार्थं समीपगा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ते दृष्ट्वा तामिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

ततः कोपं चकाराञ्चैरम्बिका तानरीन्प्रति । कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) उच्चैरत्यर्थम् । मषी लिपिद्रव्यं तद्वर्णम् । कृष्णतरमित्यर्थः । 'लाक्षा लिक्षा च गण्डया गृध्रमी
चमसी मसी' । इत्यमरः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) ततो दैत्यानुपसंहर्तुम् अम्बिका देवी तानागतान् अरीन् दैत्यान् प्रति उच्चैरतितरां कोपं चकार ।
तदा कोपेन आस्या देव्या वदनं मुखं मध्या इव वर्णः कृष्णो यस्य तत् मषीवर्णं कृष्णमभूत् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अनेन चण्डादीनामतितामसत्वं सूचितम् । अतस्तद्वधार्थं तामसीप्रादुर्भाविमाह । तत इति ।
मषी लिपिस्थाघनद्रव्यं तद्वत् इयामवर्णं निःसरमाणकालीप्रतिबिम्बादिति भावः ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः कोपमिति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) मषीवर्णमिति । इयामं देव्याः कृष्णत्वेन कोपादतिदयामत्वमुचितमेव । केचित्तु मषीबालाऽर्कम-
ण्डलमित्याहुस्तत्र । कोशानुपलम्भात् । कालीजनकत्वेन मषीवर्णत्वस्यैवोचिततरवात् ॥ ४ ॥

भुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् । काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) ललाटफलकात् भालपरिसरात् काली कृष्णवर्णा करालमतिभीषणं वदनं मुखं यस्याः । असिपाशौ
विद्येते यस्याः सा तथा ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) यदम्बिकामुखं कोपात्कृष्णवर्णमभूत्तदा तस्या काली नाम देवी दैत्यान्विनाशयितुं जातेत्याह । शत्रुषु
कुप्यन्त्यास्तस्याः अम्बिकायाः देव्याः भुकुटीकुटिलात् भुवो कुटी इव भुकुटी । 'इको हस्त्रोदयो गालवस्य' इति वा औ-
त्तरपदिकं हस्त्रत्वं वा आत्वं च भुक्तघादीनां तेन उभयविकल्पे त्रैलोक्यं भुकुटी भुकुटी भुकुटी चेति भुक्तव्याः भूभङ्गात्
कुटिलं भुमं तस्मात् भूभङ्गात्कुटिलात् ललाटफलकात् ललाटे फलकमिव विशालत्वेन ललाटफलकं तस्मात् सकाशाद्द्रुतं शीघ्रं
करालवदना कराले भयंकरं दन्तुरं तुङ्गं वदनं वक्त्रं यस्याः सा तथोक्ता दंष्ट्राकरालवक्त्रा । अतिः खड्गः परशुश्चायुधमाकर्षणसा-
धनं तद्वती । असिपाशिनी खड्गपाशपाणिः सती काली नाम शक्तिः कापि अपरा देवी निष्क्रान्ता निरगात् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भुकुटीति । तस्याः कुपितदेव्याः विनिष्क्रान्ता निःसृता ॥ ५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) भुकुटीति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) भुकुटीति । ललाटफलकाद्भालपरिसरात् ॥ ५ ॥

विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) खट्वाङ्गदण्डारोपितनरशिरस्कं खट्वापाद् एव वा । द्वीपिचर्म वैधाग्रकृत्तिः ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) खट्वाङ्गं धरः । यद्वा खट्वाङ्गं नरमञ्जरी नरमाला नरमुण्डमाला विभूषणं यस्याः सा । 'नरेन्द्रमूर्ध्नी खजमुद्रहन्ती'ति वामनपुराणदर्शनात् । द्वीपी चित्रव्याघ्रः । शुष्कमांसा निर्मासदेहा ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशी काली । धरति विभर्ति धरा । विविधानि चित्राणि यस्य तत् विचित्रम् । खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गं विचित्रं च तत् खट्वाङ्गं च विचित्रखट्वाङ्गं तस्य धरा विचित्रखट्वाङ्गधरा । यद्वा विचित्रगट्वाङ्गस्य अङ्गं शरीरारम्भा-
कास्थिपञ्जरः कङ्कालाख्योऽत्र गृह्यते । तद्वरा विचित्रखट्वाङ्गधरा । प्रेतनरखट्वाङ्गधरेति चाहः । नराणां प्रेतानां शिरसा माला नरमाला सक् विभूषणं यस्याः नरमालाविभूषणा नरमुण्डमालाविभूषणा । मध्यमपदलोपी समासः । द्विधा गता आपो यस्मिन् तत् द्वीपं ततस्तस्य निवासत्वेन द्वीपी व्याघ्रः तस्य चर्म परिधानं वालो यस्याः सा । शुष्कमांसा निर्मांसा अति-
चर्ममात्रशरीरा अत एव अतितरां भैरवी अतिभैरवी अतिभयंकररूपा अतिक्रान्ता भैरवी अनिभैरवी । अतिभयंकररूपा अतिक्रान्ता भैरवान् भयंकरान्पुरुषान् अतिभैरवी इति च पाठः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विचित्रेति । खट्वाङ्गं पदिका कंकालपञ्जरस्थं वा । नरमालेयत्र नरघटस्तनमुण्डं लाक्षणिकः द्वीपः व्याघ्रः शुष्कमांसा निर्मासदेहा । अत एवातिभैरवा ॥ ६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विचित्रखट्वाङ्गेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ६ ॥

अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा । निमग्नारक्तनयना नादाप्ररितदिङ्मुखा ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) जिह्वाया ललनं चालनं तेन अवलेहनेन वा भीषणा । निमग्नानि कोटरीभूतानि आरक्तानि च नय-
नानि यस्याः सा ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) पुनः कीदृशी काली । अतिक्रान्तं विस्तारम् अतिविस्तारम् अधिको विस्तारो यस्य वा तत् अतिवि-
स्तारं वदनं यस्याः सा अतिविस्तारवदना । लल इत्यायां चुरादिराकुलीय आरमनेपदी । णिचि भावे स्युटि लालनम् । ललनं
त्वनित्यण्यन्तत्वपक्षे ज्ञेयम् । जिह्वाया ललनं चालनम् अवलेदुमिच्छा तेन भीषणा भयानका जिह्वाललनभीषणा । निमग्ने नित-
रामन्तर्लने अन्तर्गते आरक्ते आसमंतात् लोहिते नयने यस्याः सा निमग्नारक्तनयना । नादेन सिंहनादेन कण्ठगर्जनेन आस-
मन्तात्पूरितानि दिशामाशानामपि मुखानि द्वाराण्यन्तरालानि यथा सा नादाप्ररितदिङ्मुखा । स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोप-
धाद्वा ङीष् । दिङ्पूर्वपदान्ङीत्वा टाप् । तेन ङीषोऽपवादेन ङीषामुक्ते टावेव । यद्वेह प्रागादिदिङ्शब्दपूर्वत्वाभावान्ङीषामुक्ते
टावेव ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतीति । अतिशयितो विस्तारो यस्य तादृशं वदनं यस्या इत्यर्थः । ललनं चालनं निमग्नानि
निमग्नप्रविष्टानि आरक्तानि नयनानि यस्याङ्गिनेत्रत्वात् ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अतिविस्तारेति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोज्जारः) अतिविस्तारेति । जिह्वाया ललनेन चालनेन अवलेहनेन वा भीषणानि मग्नानि कोटरीभूतानि
आरक्तानि नयनाम्यस्याः ॥ ७ ॥

सा वेगेनाभिपतिता घातयन्ती महासुरान् । सैन्ये तत्र सुरारीणामभक्षयत तद्गलम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) अभिचाललाटोद्भूता सा काली देवी वेगेन जवेन अभिपतिता अभियाता महासुरान् प्रतिघात-
यन्ती घातं कुर्वन्ती ताडयन्ती सती तत्र सैन्ये सुरारीणां सुराणाम् अरयः तेषां देवद्विषां तत् प्रसिद्धं बलं सैन्यं कर्म । अभ-
क्षयत् अभादत् । मक्ष अदने चुरादिः । 'णिवच' इत्यात्मनेपदम् । घातयन्ती । घातशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । महासुरान्
प्रति घातं कुर्वन्ती । ताडयन्तीत्यर्थः । अन्यथा व्रतः प्रयुक्ते घातयन्तीत्युक्ते प्रन्तु मामसुरा इति प्रयुक्तवतीत्यर्थः । व्रतः गच्छतः
पलायमानान् पलाययामिति प्रयुजाना घातयन्तीत्युच्यते । अथ गच्छतः पुङ्खवान् गच्छतेति प्रयुजाना गमयन्तीत्युच्यते ।
यथा गच्छतः पुङ्खान् गच्छतेति प्रयुजाना गमयन्तीत्युच्यते । यद्वा महासुरान् घातयन्ती प्रन्तीत्यर्थः । स्वार्थे शिष्टप्रयोगतो

गिन् । 'निवृत्तप्रेषणादातोः प्राकृतेऽर्थे गिजिष्यते । भावार्थानुपवेशोऽपि बुद्धशरोपाणिचं विना' इति वचनात् । वेगः
प्रगाढजवयोः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सा वेगेनेति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ८ ॥

पार्ष्णिग्राहाङ्कुशग्राही योधघण्टासमन्वितान् । समादायैकहस्तेन मुखे चिक्षेप वारणान् ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) पार्ष्णिग्राहो गजस्य पश्चाद्भागस्थः प्रप्ररक्षकः । अङ्कुशग्राही पूर्वभागस्थः ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) 'पुमान्पार्ष्णिस्तयोर्भ्यः' तयोः गुप्तयोः अथः पश्चाद्भागः पार्ष्णिः । इहोपमानात् पार्ष्णिमिव पार्ष्णि
गृह्णन्ति अवष्टभते । 'पार्ष्णिग्राहस्तु प्रपृतः' । गजानां पार्ष्णिग्राहाः अश्वकाः प्रपृगाः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः श्विथाम्'
अङ्कुशान्गृह्णन्ति अङ्कुशग्राहाः । कर्मण्यण् । युज्यन्ते संप्रहरन्ति योधाः । पचाद्यन् । योद्धारः । घण्टाः गजानां पार्श्वलम्बिन्यः
निद्राजस्यवारिण्योऽलंकारार्थाश्च तन्ममन्वितान् वारयन्त्यरीन्वारणा गजाः । नन्वादिस्वाल्गुः तान् । एकहस्तेन समादाय गेक्षिष्य
मुखे वके चिक्षेप सा काली देवीति संबन्धः । पार्ष्णिग्राहादिभिर्घण्टान्तैः सहितान्गजान् चनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पार्ष्णीति । पार्ष्णिग्राहो गजपार्ष्णिरक्षकः । अङ्कुशग्राही महामात्रः । योधो गजान्दो वीरः ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पार्ष्णिग्राहानिति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) पार्ष्णिग्राही गजप्ररक्षकः । अङ्कुशग्राही पूर्वभागस्थः । योधो मध्यभागस्थः ॥ ९ ॥

तथैव योधं तुरगै रथं सारथिना सह । निक्षिप्य वक्त्रे दशनैश्चर्वयन्त्यतिभैरवम् ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) योधो मध्यभागस्थः हयं च चर्वयन्ती दन्तैः पेययन्ती । अतिभैरवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) किं कुर्वन्ती सा काली । तथैव गजानिव योधं योद्धारम् अश्वारोहम् । जात्यैकवचनम् । योधान् योद्धन्
अश्वारोहान् तुरगैः सह अश्वैः समं वक्त्रे निक्षिप्य दशनैर्दन्तैः साधनैः अतिभैरवं भयंकरम् अतिभयंकरं मृत्युं माता काली
योधान् तुरगांश्च चर्वयन्ती अतिभैरवं मृत्युं चर्वेति प्रयुज्जाना चर्वयन्तीत्युच्यते । 'गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थे'तिसूत्रेण अप्यन्ताप-
स्थायां-यः कर्ता सः ण्यन्ते कर्म भवति । तथैव रथं सारथिना सह । अत्रापि जात्यैकवचनम् । रथान् सारथिभिः सह
वक्त्रे निक्षिप्य दशनैः साधनैः अतिभैरवम् अतिभयंकरं मृत्युं चर्वयन्ती चर्वन्तं चर्वेति प्रयुज्जाना भुङ्क्ष्वेति प्रेरयन्ती चर्वयन्ती-
त्युच्यते । अत्र योधास्तुरगाः रथाः सारथयश्च चर्ष्याः भक्ष्याः । चर्वको अतिभैरवो मृत्युः पात्रं वक्त्रं परिवेष्टिका काली
सैव चर्वयन्ती माता पुत्रमिवेति समाधिः । अत्राश्वारोहाः अयोद्धारः चर्वयन्तीति शस्त्रयुनोर्नित्यं तुम् । चर्वयतीति पाठेपि
लिङ्गिष्ये काले 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लट् ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथैवेति । योधमिति जातावेकवचनम् । एवं रथमपरमन्यमित्यादानम् । चर्वयन्तीति वर्तमानसा-
मीप्ये भूते लट् । अतिभैरवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तथैव योधमिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) तथैवेति । योधम् अश्वबाहम् ॥ १० ॥

एकं जग्राह केशेषु ग्रीवायामथ चापरम् । पादेनाक्रम्य चैवान्यमुरसान्यमपोथयत् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) अपोथयत् आलोडितवती ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) हस्त्यभरणविध्वंसनानन्तरं पदातिरूपसैन्यं विध्वंसयितुमाह । सा काली एकमक्षुरं ताडयितुं केशेषु
करेण जग्राह । अथ सा काली अपरं च दानवं ताडयितुं ग्रीवायां शिरोधारायां जग्राह । अथ च सा काली अन्यं दानवं पादे-
नैव आक्रम्य अपोथयत् हिंसितवती । यद्यपि युद्धयत्युधति हिंसार्थं भासार्येऽपोथयेदिति अभिधानात् तुरादौ पुथ भासार्ये
इति दश्यते । तथापि भात्यनेकार्थत्वेन पुथ हिंसार्थं इत्यपि ज्ञेयः । अथवा अपोथयदिति पाठः । पुट् संवर्णने तुरादिः ।
चूर्णाचकार । यद्वा अपुडयदिति पाठः । पुट् हिंसायां तुरादिः । तथा सा काली अन्यं दानवम् उरसा आक्रम्य अपोथयत्
हिंसितवती । अपुडयदित्यर्थः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एकमिति । अपोथयत् अवधीत् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) एकं जग्राहेति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) एकमिति । अपोथयत् आलोडितवती ॥ ११ ॥

तर्मुक्तानि च शस्त्राणि महास्त्राणि तथासुरैः । मुखेन जग्राह रुषा दशनैर्मथितान्यपि ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) रुषा कोधेन ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी तैश्चण्डमुण्डादिभिरसुरैर्मुक्तानि प्रयुक्तानि शस्त्राणि खट्वादीनि हस्तस्थशस्त्राणि तथा महास्त्राणि महान्ति बाणादीनि अन्येन चापादिना मोक्षणीयानि ध्येय्याणि आमेयवायव्यादीनि मुखे जग्राह गृहीतवती । अपिच तानि तानि शस्त्राणि महास्त्राणि च तथा रुषा मुखेन गृहीत्वा दशनैः साधनस्तया काल्या देव्या मथितान्यपि । मथितानि विलोडितानि । मथे विलोडने । चर्वितानि चूर्णितानि । शस्त्रमल्लमायुधमिति आयुधत्वेन एकरूपेण तत्तज्जात्याकारं प्रयोगभेदेन भेदोऽस्त्येव तयोरित्याहुः । देवीशक्तिर्विचित्रा तेन घटत एवायमर्थः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तैरिति । मथितान्यपि मथितानि चकस्त्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तैर्मुक्तानीति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

बलिनां तद्वलं सर्वमसुराणां महात्मनाम् । ममर्दाभक्षयस्त्रान्पानन्यांश्चाताडयत्तथा ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) महान्त आत्मानां देहा येषां ते ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी दुरात्मनां दुष्टाशयानां बलिनां बलवताम् असुराणां चण्डादीनां तत्प्रसिद्धं सप्र ननुर्विधं हस्त्यस्त्रपादातलक्षणं बलं सैन्यं ममर्द । मृदस्ति तिक्षायां क्रयादिः लिट् । कुशोद पिप्लवर्णाचकार । अन्यान् देवान् अभक्षयत् अखादच । तथा अन्यान् दैत्यान् अनाडयच अतीतडन् । तड आघाते चुरादिः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बलिनामिति । महात्मनां महादेहानाम् ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बलिनां तद्वलमिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

असिना निहताः केचित्केचित्खट्वाङ्गताडिताः । जगुर्विनाशमसुरा दन्ताग्राभिहतास्तथा ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) तथा काल्या देव्या केचिदसुराः असिना मण्डलाग्रेण निहतास्ताडिताः सन्तः विनाशं जग्मुः । तथा केचिदसुराः तथा काल्या देव्या दन्ताग्राभिहताः सन्तो विनाशं जग्मुः । असाकृत्येन । खट्वाया अङ्गम् अङ्गिः तेन ताडिताः । खट्वेह पितृभूमिश्च स्मशानसिद्धिल-
विधा देवता तदुत्तमत्रमायुधमप्रतिहतशक्तिरुमसायसाधकम् । अन्ये त्वाहुः । खट्वा असुरशरीरपञ्जरः खट्वाभ्यमङ्गं खट्वाङ्ग-
मिति । अन्ये तु प्रेतनरशरीरकीकसपञ्जरः कङ्कालः खट्वाङ्गमाहुः । दन्तानामग्राः भागाः दन्ताग्राः दन्तेषु वा अग्रास्तैरभि-
हताः ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) असिना निहता इति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

क्षणेन तद्वलं सर्वमसुराणां निपातितम् । दृष्ट्वा चण्डोऽभिदुद्राव तां कालीमतिभीषणाम् ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) अभिदुद्राव अभिमुखं गतवान् ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) तथा काल्या देव्या क्षणेन क्षणमात्रेण कालेन । यद्वा क्षणेन रणोत्सवेन तत्प्रसिद्धम् । 'हस्त्यस्त्र' ।

शपादातलक्षणे च चतुर्विधं महत् बहुलं चण्डादीनाम् अमुराणां बलं सैन्यं निपातितं रणभूमौ ह्यत्र अवलोक्य प्रचण्डविक्रम-
श्रृण्वो दैत्यः तामतिभीषणाम् अतिभयंकररूपविक्रमां कालीं देवीम् अभिदुद्राव अभिमुख्येनोपद्रोदुमाहुलौकं । क्षणेन तद्वलं
सर्वमसुराणाम् इति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिभीषणम् इति पाठे तु क्रियाविशेषणमेतत् । दु गतौ लिटि अभिदुद्राव । अति-
भीषयते अतिभीषणा । नन्यादिवाङ्मयः ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १५ ॥

(५ जगद्धन्द्रचन्द्रिका) क्षणेन तद्वलमिति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

शरवर्षैर्महाभीमैर्भीमाक्षीं तां महासुरः । छादयामास चक्रैश्च मुण्डः क्षितैः सहस्रशः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्थरी) क्षितैः प्रेषितैः चक्रैर्मुण्डस्तां छादयामासेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डस्तामभिदुस्य किमकार्षीत्तत्राह । शराणां वर्षाणि संपाताः तैः महान्ति बहुलानि अतिभीमानि
घोराणि तैः भीमे भयंकरे अक्षिणी यस्याः सा ताम् । 'बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पञ्च' समासान्तः । महान् असुरः ।
मुण्डानि मस्तकानि क्षितानि अपनीतानि रणान्तरे यैस्तानि मुण्डक्षितानि क्षितमुण्डानि क्षितमस्तकानि । वा 'हिताप्यादिभिर'ति
निष्ठान्तस्याक्षितशब्दस्य परनिपातः । सहस्रेण सहस्रेण सहस्रशः । 'सहस्रैकवचनाच्च वीप्सायाम्' शास्त्रम् । कुर्वन्त्यनेनेति चक्रम् ।
घनवर्षे कविधानम् । कृत्वादीनां च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अयान्वयः । महासुरश्चण्डः महाभीमैः अतिभयंकरैः घोरैः शरवर्षैः
बाणसंपातैः भीमाक्षीं भयंकरदृष्टिं तां कालीं दैत्यबलमार्दिनीं देवीं छादयामास आहूतां चकार । छद् संवरणे चुरादिः ।
किञ्च स एव महासुरश्चण्डः सहस्रेण आयुधैः तां कालीं छादयामास । कथंभूतैश्चक्रैः । मुण्डक्षितैः मुण्डानि क्षितानि रणान्तरे
मुण्डानि मस्तकानि क्षितानि अपनीतानि चूर्णितानि यैस्तानि मुण्डक्षितानि क्षितमुण्डानि अपनीतमस्तकानि तैः । अपरे
त्वाहुः । चण्डः शरवर्षैः तां कालीं छादयामास । मुण्डश्च मुण्डस्तु क्षितैस्तैः प्रेरितैश्चायुधैः तां कालीं छादयामासेति ।
तत्र उत्तरत्र अथ मुण्डोऽध्यधावतामिति प्राधान्येन पृथक् मुण्डस्य युद्धारम्भेण विरोक्ष्यते । तस्माच्चण्ड एव शरवर्षैरुक्तः
कारित्वेन तां छादयामासेति युक्तं वक्षुम् । ततश्च मुण्डः क्षितैरिति सविसर्गो मुण्डशब्दो न पठ्यतां किन्तु निर्विसर्ग एव
कृतसमासश्च ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरवर्षैरिति । चण्डः शरवर्षैः मुण्डः सहस्रशः क्षितैश्चक्रैः छादयामास इत्यन्वयः । एवं पूर्व-
श्लोके चण्डग्रहणं मुण्डस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(५ जगद्धन्द्रचन्द्रिका) शरवर्षैरिति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तानि चक्राण्यनेकानि विषमानानि तन्मुखम् । बभुर्यथार्कबिम्बानि सुबहूनि घनोदरम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्थरी) तस्या देव्या मुखं तन्मुखं विषमानानि सन्ति बभुः शुश्रुभिर । घनोदरं मेघान्तरम् । अभूतोप-
मेयम् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) तानि चण्डेन दैत्येन प्रयुक्तानि अनेकानि असंख्यातानि चक्राणि कर्तृणि तन्मुखं तस्याः कान्या
देव्याः मुखं कर्म विषमानानि प्रवेशनशीलानि बभुः । भा दीप्तौ । शुश्रुभिर । कानीव अर्कबिम्बानीव । यथा सुबहून्य-
र्कस्य रवेर्बिम्बानि मण्डलानि घनोदरं घनस्य कृष्णस्य मेघस्य उदरं जटारम् अभ्यन्तरे प्रविशमानानि प्रवेशनस्थानानि भास्ति
शोभन्ते तथेभान्यपि चक्राणि इति । 'निर्विशः' इत्यात्मनेपदविधौ निरुपसर्गस्याश्रयणादिह न ज्ञानच् । कस्तर्हि ताच्छीत्यत्र-
योवचनशक्तिषु चानश्रुप्रत्ययो नादेशो लटः 'न लोकाव्यय' इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधविधौ वृत्तिरिति लटः ज्ञानृ इति वृत्तशब्दमारभ्य
तृनो नकारेण प्रत्याह्वयाश्रयणात् चानश्रुयोगे (कृद्योगे) षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयम् । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदे तु लटः शान्ति-
लादेशयोगे षष्ठीप्रतिषेधाद्वितीयोऽपि । विश प्रवेशनं सकर्मकः । 'उपदा विविश्रुस्तस्य' नोत्सेकाः कोसलेभरम् इतिषत् । उर्या-
तादौ बहुव्यर्कबिम्बानि भवेयुः । अभूतं वीपम्यं द्रष्टव्यम् । 'अर्कः एकटिकसूर्ययोः' 'चक्रं राष्ट्रे रषाणे च सैन्ये वाक्त्रे च की-
र्तितम्' 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे' ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तानीति । मुखं विषमानानि च घनोदरं विषमानामन्यर्कबिम्बानीव बभुः । ज्ञानच्-
छान्दसः ॥ १७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) तानि चक्राणीति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) अर्कचिन्मानीत्याद्यभूतोपमा ॥ १७ ॥

ततो जहासातिरुषा भीमं भैरवनादिनी । काली करालवक्त्रान्तर्दुर्दर्शदशनोज्ज्वला ॥ १८ ॥

(१ शुभवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्थरी) भीमं भयंकरं यथा स्यात् ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) ततो रणोत्सवोद्भासतः काली देवी अतिरुषा क्रुधा भीमं भयंकरं यथास्यात्तथा जहास हसितवती । हसे हसने । कीदृशी काली । भैरवं भयंकरं यथा स्यात्तथा नदी भैरवनादिनी । यद्वा भैरवः कालाभिरुद्रः तद्रूपवति गर्जति भैरवनादिनी । भैरवं नादयति नादोपेतं करोति दानवपशुबलिभागोत्सवतः कृतशृङ्गनादं कृतवती भैरवनादिनी । पुनः कीदृशी काली । करालवक्त्रा करालं भयकरूपं दन्तुरं तुङ्गमद्भुतं वक्त्रं यस्याः तथोक्ता । यद्वा उत्तरार्धमेकं पदम् । कालीपदं विहाय करालवक्त्रं तस्याभ्यन्तरं तत्र दुर्दर्शाः दुःखेन दृश्यमाना द्रष्टुमशक्या ये दशनाः, दंष्ट्रास्तीक्ष्णज्ज्वला करालवक्त्रा-न्तर्दुर्दर्शदशनोज्ज्वला । हासः शुभः तेन काली कृष्णापि सती उज्ज्वलाभूदिति वर्णोत्कर्षोक्तिः ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । मीममिति क्रियाविशेषणम् । वक्रान्ते वक्रमध्ये विफटवन्तरत्नात् दुर्दर्शाः ये दशनाः तेषां तेजसा उज्ज्वला तेजोमयी ॥ १८ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) ततो जहासति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत । गृहीत्वा चारय केशेषु शिरस्तेनासिनाच्छिनत् ॥ १९ ॥

(१ शुभवती) उत्थाय चेति । उत्थाप्येत्यर्थः । महासिं महाखड्गम् । इम् इति कोपोक्तिः । एतच्छ्लोकोत्तरम् ।

‘छिन्ने शिरसि दैत्येन्द्रश्चेक नादं सुभैरवम् । तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम्’ ॥ २० ॥

इत्येकः श्लोकोऽधिकः क्वचित्पठ्यते ॥ १९ ॥

(२ चतुर्थरी) महासिं महाखड्गम् उत्थाय उद्यम्य । इमिति रोषोक्त्यनुकारः । कश्चिदाह इन्नुमिरस्य निरुक्तो वर्ण-नाशः । अपर आह महासिंहम् उत्थाय आरुह्य इति । एतदसंगतम् । काल्याः सिंहबाहनत्वाभावात् । उत्तरत्र तेनासिनेति दर्श-नाच्च । अस्य चण्डस्य तेन पूर्वोद्यतेन संगतः ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली देवी विजिगीषुः सती महासिं महान्तं खड्गम् उत्थाय उत्थाप्य सञ्जीकृत्य ऊर्ध्वोक्त्य । अ-न्तर्भावित्पथ्योऽत्र तिष्ठति । यद्वा उत्थाय उद्यम्य ऊर्ध्वोक्त्य । उत्पूर्वस्तिष्ठतिः क्वचित् प्रयोगतो गतिवचनः सकर्मकः । यद्वा उत्ताप्येति पाठः । तत्र गतो णिच् । महासिमुत्तायमानं प्रयुज्य ऊर्ध्वं कृत्वा चण्डमधावत । धाह गतिशुद्ध्योः भ्वादिः स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । चण्डदैत्यमुपाद्रोदुमादौकत् । ततः किम् । गृहीत्वेत्यादि । अस्यासुरस्य चण्डस्य केशेषु मूर्ध्वजेषु गृहीत्वा आकृष्य तेन प्रसिद्धेन असिना शिरो मस्तकमच्छिनत् अच्छिन्दत् । उत्थाय च महासिंहं देवीति पाठे महान्तं केशरिणं सिंहम् उत्थाय आरुह्य देवी चण्डमधावतेति संबन्धः । अथवा महासिंहं देवी इति पदच्छेदः । ‘रुषोक्तौ तु ह्यव्ययम्’ । तुल्य उ-न्माने बुरादिः । देवी महासिं महान्तं खड्गम् उत्थाय उत्तोत्य उच्चात्य उत्थाप्य इत्याद्यर्थाश्रयणं सिद्धप्रयोगतो धात्वनेकार्थतया घटते । यद्वा उत्थाय च महासिंहं देवी चण्डमधावतेति पाठः । ‘सुपि स्थः’ इति कः । उच्चैस्तिष्ठति उरसा । अथ गतो आङ्पूर्वः कर्त्तव्यो ल्यप् । आसमन्तादधित्वा आप्य । देवी उत्था उरिथिता सती महासिंहं च आप्य आगत्य प्राप्य चण्डमधा-वतेत्यन्वयः । अत्रैव च पाठे अर्धान्तरं यथा देवी इम् इति रुषा उरथा उरिथिता सती महासिं महाखड्गं च आप्य आगत्य प्राप्य चण्डमधावतेत्युत्तरार्धान्वयस्तु पूर्ववत् ।

‘छिन्ने शिरसि दैत्येन्द्रश्चेक नादं सुभैरवम् । तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम् ॥ २० ॥

दैत्येन्द्रचण्डः महासुरः तस्मैव शिरसि देव्या छिन्ने सति शिरस्छेदसमय एव पशुवत् सुभैरवं सुषु भयंकरं नादं सिंहनादं सु-खेन ज्वनि चक्रे कृतवान् । तेन महता नादेन शब्देन भुवनत्रयं त्रासितम् । त्रसी उद्वेगे णिच् कर्मणि क्तः । उद्वेगं प्रापितम् । यद्वा त्रसणं त्रासः । ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्’ । किमसौ चण्डः छिन्नशिरा अपि मायावित्तं पुनरुत्थितो यौहुम् अन्वया कथमयं नादस्तस्येति तेन नादेन भयंकरेण त्रासितं संजातत्रासमभूद्भुवनत्रयम् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्थाय चेति । महासिं महाखड्गम् उत्थाय उत्थाप्य उद्यमं सकोपवारणं यथा स्यात्तथा इमि-त्युक्त्वा देवी चण्डमधावत । अस्य चण्डस्य तेनोद्यतेन ॥ १९ ॥

१, अयं श्लोकः शुभवतीटीकायां शान्तनव्यां च गृहीतो नाम्यटीकासु पाठकर्तृभ्यो हस्यते ।

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) उत्थाय चेति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) उत्थायेति । महासिंहं महाखड्गम् उत्थाय उद्यम्याभावत् । धातुनामनेकार्थत्वात् हम् इति रोषावेश-
सूचकं शब्दं कृतेत्यव्याहार्यम् । यद्वा हन्तुमिति वक्तव्ये आर्षस्तुशब्दलोपः । यद्वा हन्तीति हन्तं महासिमित्यन्वयः । अन्येष्व-
पीति दक्षिणप्रहाराः । कश्चित् महासिंहम् उत्थाय आरुह्येति व्याचक्ष्यौ तत्र । काल्याः सिंहवाहनत्वाभावात् । तेनासिनेत्युत्त-
रग्रन्थास्वरसाच्च । अस्य चण्डस्य । यद्वा अस्या केशेषु स्मश्रुध्विरत्यर्थः । एतेन गर्वेण स्मश्रुस्तृप्तिश्चण्डे देव्याः कोपातिशयो-
ध्वनितः । तेन पूर्वोद्यतेन ॥ १९ ॥

अथ मुण्डोऽभ्यधावत्तां दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् । तमप्यपातयद्भूमौ सा खड्गाभिहतं रुषा ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) अथ मुण्डो महासुरः तथा काल्या देव्या निपातितं भ्रंशितं चण्डं दृष्ट्वा तां कालीम् अभ्यधावत्
उपरोद्धुमडौकत् । स गतो सतैर्वैगितायां गतो धावादेश इत्येते । यद्वा धावु गतिशुद्धयोः स्वारितेत् । अथ सा काली देवी
रुषा क्रुद्धं तमपि मुण्डासुरमपि खड्गाभिहतं खड्गाङ्गाडितं परासुं भूमौ अपातयत् पातयामास । खड्गाङ्गं नरकङ्कालः प्रेतनरश-
रीरास्थिपञ्जरः तेन ताडितः परासुः कृतः । तं मुण्डम् 'दानवे पुंसि मुण्डः स्यान्मस्तके तु द्वयोरदः । मुण्डिते त्रिषु लिङ्गेषु
मुण्डो मुण्डत्वयोगिनि' । अपातयत् । पातयतेर्लङ् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) अयेति । खड्गादिभिर्हतं पूर्वोद्यतखड्गाभिहतम् अस्य शिरो न छिन्नं खड्गप्रहारमात्रम् ॥ २० ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) अथ मुण्ड इति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् । मुण्डं च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या हतेभ्यः शेषमवशिष्टं सैन्यं दैत्यबलं स्वसैन्यं कर्तुं । सुमहावीर्यं सुपुं महन् वीर्यं प्रभावो यस्य
सः चण्डं च सुमहावीर्यं मुण्डं च युद्धे देव्या निपातितं दृष्ट्वा भयातुरं सत् ततः युद्धभूमितः सकाशादपगत्य दिशो भेजे ।
ततः युद्धभूमितोऽपगत्य दिगन्तानशिथ्रियत् । मयेन आतुरं विह्वलं व्यथितं भयातुरम् ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २१ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) हतशेषमिति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

शिरश्चण्डस्य काली च गृहीत्वा मुण्डमेव च । प्राह प्रचण्डादृहासमिश्रमभ्येत्य चण्डिकाम् २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) मुण्डमित्येव लक्षणया मुण्डस्य मुण्डमित्यभिप्रेयते । अभि एतस्य आगत्य महाहासयुक्तं वच इत्यर्थः ।
चण्डिकां कौशिकीम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) सा काली अम्बिका ललाटे स्थिता देवी चण्डस्व असुरस्य शिरश्च तथा मुण्डस्यासुरस्येवं मौण्डं शि-
रश्च तयोर्मस्तकद्वयं गृहीत्वा आदाय । प्रचण्डादृहासमिश्रम् । प्रचण्डः प्रगल्भः अट्टः अधिकः हासः तेन मिश्रं मिलितं प्रचण्डाद-
गमं यथा स्यात्तथा अभ्येत्येव आगत्यैव चण्डिकाम् अम्बिकाम् आसाद्य शक्तिं प्राह अवोचत् । प्राहेत्यव्ययं कालसमान्यद्येति ।
यथा स्निग्धः किमप्यद्भुतं कार्यं विधाय स्वनिष्ठाः सहासमाभावन्ते खलु लोके तथेयं सहासमवोचत् । अथवा यो त्वां पश्येत्तां
त्रिभुवनजननीं भुवनेश्वरीं प्राणालोक्य गत्वा शुम्भाय गृहाणेत्यवोचतां तावमौ चण्डमुण्डौ पुनर्द्रष्टुमागतौ तावालोचय । लोक-
जननीति सोत्प्राप्तौ युक्त एकेत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शिर इति । मुण्डं सशिरस्कम् । सदेहमित्यर्थः । प्रचण्डादृहासेन मिश्रं कं यथा भवति तथापि
चण्डिकां खललाटफलकाभिर्गतां तां देवीं प्राहेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) शिरश्चण्डेति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) शिर इति । मुण्डमित्येत्यलक्षणया मुण्डस्य मुण्डमित्यर्थः ॥ २२ ॥

मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महापशू । युद्धयज्ञे स्वयं शुम्भं निशुम्भं च हनिष्यसि ॥ २३ ॥

(१ शुभवती) मया तवात्रेति । युद्धस्य यज्ञत्वेन रूपकबलाच्छुम्भनिशुम्भयोरपि चण्डमुण्डवदुपहारयोग्यमहापशुत्व-
चत्नेन पूर्वाधोक्तविशेषणयोरिहाप्यन्वयः सूचितः । तेन एवमेतद्वली शुम्भ इति पात्रभिकभोक्तव्यर्थस्य स्पष्टमिदमु-
पहृत्यम् ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्र युद्धयज्ञे इत्यन्वयः । महापशू इति रूपकभिप्रायेण ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) काली किमवधीचण्डिकामित्याह । हे चण्डिके देवि तव महापशू द्वौ चण्डमुण्डौ अत्र युद्धयज्ञे युद्धं
यज्ञ इव युद्धयज्ञः तस्मिन्विषये मया काल्या उपाहृतौ समर्पितौ उपहारीकृतौ स्तः । अतश्च युद्धं यज्ञो यस्याः सा युद्धयज्ञा
देवी देवकार्यकारिणी हे युद्धयज्ञे हे देवि हे देवकार्यकारिणि त्वं स्वयमेव शुम्भं निशुम्भं च द्वौ महापशू देवगणप्रीत्यै हनिष्यसि ।
यद्वा युद्धयज्ञे विषये हनिष्यसि । यथा देवगणप्रीत्यै यज्ञे शस्त्रयुक्ते महापशू नरमेधे हन्यते नरः । तथा तव मया ऋत्विजेव
चण्डमुण्डौ नाम पशू द्वौ हतौ । अतः परं शुम्भनिशुम्भौ च महापशू त्वमेव हन्तुमर्हसीति भावः ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मयेति । अत्र युद्धयज्ञे । महापशू इति रूपकम् । उपहृतौ प्रधानाज्ञद्वारेण चण्डस्योपहारः ॥ २३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) मया तवात्रेति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २३ ॥

ऋषिरुवाच ।

तावानीतौ ततो दृष्ट्वा चण्डमुण्डौ महासुरौ । उवाच काली कल्याणी ललितं चण्डिका वचः ॥ २४ ॥

(१ शुभवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) काली सुखभवाम् । कल्याणीति कर्तृविशेषणम् । ललितं हयम् ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं कल्याणी कल्यां शुभां वाचम् अगतिं कथयन्ती चण्डिका मगवती तौ महासुरौ
चण्डमुण्डौ काल्या आनीतौ दृष्ट्वा काली देवीं ललितम् ईप्सितं मनोहरं वच उवाच उचितमुक्त्वती ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । ताविति । काली ललाटभवाम् । कल्याणीति कर्तृविशेषणम् । चण्डिका कौशिकी २४

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ऋषिरुवाचेति २५ । तावानीताविति २६ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि २५

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सार्वर्णिके मन्वन्तरे चण्डमुण्डवधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(१ शुभवती) ॥ २५ ॥ इति श्रीशुभवत्या मन्त्रव्याख्यायां चण्डमुण्डवधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) चण्डं च मुण्डं चेति पूर्ववत् । चामुण्डेति पृषोदरादित्वात् चामुण्डाशब्दो भविष्यति ॥ २५ ॥ इति
धीचतुर्धरीटीकायां चण्डमुण्डयोर्वधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिका देवी कालीमादिक्षत् । किमिति । हे कालि त्वं यस्मात् कारणात् चण्डं मुण्डं च गृहीत्वा
मामुपागतसि ततः कारणात् लोके भुवने चामुण्डेति ख्याता देवी भविष्यसि संपत्त्यसे इति ललितं वच उवाच । चण्डिका
अम्बिका 'हस्ताभ्यां चण्डमुण्डौ द्वौ किलागृह्णादसौ यतः । मत्वर्थको हतश्चण्डो मुण्डो देव्येष कथ्यते । ततः पृषोदरादित्वा-
च्छिष्टशब्दप्रयोगतः । चण्डशब्दस्य चात्नेन चामुण्डेति प्रसिध्यति । अत्राहुः । पृषोदरादित्वाच्चण्डमुण्डस्थाने चामुण्डा सा-
ध्येति । यद्यस्य केसि तस्यास्तीति तद्वान् स भवति दण्डोत्पिबत् तं केने यागृह्णात्सा चण्डमुण्डवती कालीति मत्वर्थे
अर्षादित्वादपि क्रियां तापि चण्डशब्दस्य पृषोदरादित्वाच्चा इत्यादेशे चण्डमुण्डैव चामुण्डेति चण्डिकामिप्रायः । यद्यपि
चण्डमुण्डेशिरसी एव काल्या गृहीत्वा आनीते न तु ताकेव चण्डमुण्डैत्यौ तथापि क्वापि प्रामैकदेशे दग्धे प्रामो दग्ध इतिव-
चण्डमुण्डैकदेशयोः शिरसोच्चण्डमुण्डौ समुदायौ तयोः प्रयुक्तौ शिष्टप्रयोगतः । कश्चित्साहचर्यम् । 'वस्तस्करः समाख्यातश्चन्द्र-
माश्च समीरितः' इत्यभिधानतः चान् तस्करान् मुण्डयति खण्डयति च चामुण्डा चामुण्डैव चामुण्डेति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
पुरुषवद्दीर्घत्वमिति । तत्र । यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति
चण्डिकाभिप्रायतच्चामुण्डेति प्रकृतार्थहानादप्रकृतार्थभ्यनुज्ञानात्परमर्षिप्रणीतरुडशब्दार्थविग्रहव्याकोपप्रसंगाच्च ॥ २५ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्तोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजशान्तनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकासाहाय्यटीकायां
चण्डमुण्डवधविषयुपलक्षितः सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यस्मादिति । चण्डशिरोद्वारा हे देवि श्रूयता भद्रिभ्यसीत्यन्वयः । चामुण्डेति पृषोदरादि
त्वात्साधुः । अनेनेयं तामसी कौशिकी नियम्या भवतीत्याहुः ॥ २५ ॥ इति शिवभट्टमुतसतीगर्भमुद्रवनागोजीभट्टकृते
सप्तशतीव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यस्माच्चण्डेति २७ ॥ २५ ॥ इति श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्र-
होमविभागकारिकाणां सप्तमाध्यायस्य जगच्चन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ ७ ॥

(६ दशोद्धारः) यस्मादिति । चण्डं च मुण्डं चेत्यत्रापि पूर्ववदवयवत्वज्ञाना । चामुण्डेति पृषोदरादिवात्साधुः ।
यद्वा चानां चौराणां मुण्डः खण्डनं यस्याः । मुडि खण्डने । 'चन्द्रमाश्च समाख्यातस्तत्करश्च उदाहृतः' इत्येकाक्षरः ॥ २५ ॥
इति श्रीमद्वक्रोप० दशोद्धारटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

ऋषिरुवाच ।

चण्डे च निहते दैत्ये मुण्डे च विनिपातिते । बहुलेषु च सैन्येषु क्षयितेष्वसुरेश्वरः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) अस्य श्लोकगुप्तस्यैकक्रियात्वादिकर्तृकत्वादेकान्वयतावसेया । तथा कात्या देव्या रणोत्सवे
चण्डे दैत्ये निहते सति तथैव मुण्डे दैत्ये विनिपातिते सति तथैव च सैन्येषु बहुलेष्वसंख्यातेषु क्षयितेषु संजातक्षयेषु कृतेषु
यत्तु ततोऽनन्तरं कोपपराधीनचेताः क्रोधपरवशस्त्वान्तः प्रतापवान् अन्युतो (त्युधो) प्रतेजस्कथ भूत्वा असुरेश्वरः शुम्भः
दैत्यानां सर्वसैन्यानाम् उद्योगं देवीं चण्डिकां प्रत्यभिधानोत्सवोत्सुकता (प्रतिप्रयाणोत्सुकता) मादिदेश । देवीं प्रति सेना-
भिरभियात यूयमभिषेणयतेत्यादिक्षत् । देवीं प्रत्यभिषेणयितुमुद्योगं कुरुतेत्याज्ञापयामास । दैत्यानां सैन्यानीति भावः ।
उद्योगं सर्वसैन्यानामित्येव सिद्धे दैत्यानामिति प्राधान्यस्यापनार्थं दैत्यानां महतां यानि सर्वाणि हस्त्यश्वरथपादातलक्षणानि
ममस्ताणि सैन्यानि तेषाम् उद्योगः उद्यमः तम् उद्योगं सर्वसैन्यानि येषां ते सर्वसैन्याः रणबीजप्रभृतयो
दैत्याः तेषामुद्योगमादिदेश । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदं बहुलं बहु' क्षयो नाशः संजातो येषां तानि क्षयितानि तेषु कृतेषु ।
यद्वा क्षयितेषु । यद्वा क्षिप प्रेरणे वुरादिः । प्रेरितेषु द्रावितेषु प्राणेष्वो दूरीकृतेषु । नाशितेष्विति यावत् । कोपपराधीनं
चेतो यस्य स तथोक्तः । कोपाधीनचित्त इति यावत् । कोपे परम् अतिशयितम् अधीनमायत्तं चेतो यस्य स तथोक्तः । असुरे-
श्वर इति असुराणामीश्वरः शुम्भः । यद्वा असून् प्राणान् राति गृह्णाति असुरः मृत्युः ईश्वरो यस्य सः असुरेश्वरः मृत्यु
परन्तः आसन्नमृत्युः शुम्भो देवीं प्रति दैत्यानामुद्योगमादिदेश आज्ञापयामासेति भावः । ह इत्यव्ययं पूरणे ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चण्डे इति । क्षयितेषु कृतक्षयेषु ॥ १ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सार्धैकषष्टिश्लोकाभ्येष्टमेऽध्याये प्रकीर्तिता इति अर्धसंहिता एकाधिकषष्टिर्विशतित्रयं
तद्युक्तं ये श्लोकास्तैराभ्ये युक्ते अष्टमेऽष्टसंज्ञकेऽध्याये प्रकीर्तिताः कथिताः । एकषष्टिश्लोकमन्त्रा इति एक अधिका षष्टिश्लो-
कास्तद्रूपा मन्त्रा वर्तन्ते इति शेषः । अन्ते अर्ध इति । अन्ते एतेषां मन्त्राणामन्ते अर्धं पादद्वयामको मन्त्र इत्यर्थः । श्लो-
करूपो मन्त्रको मन्त्रः । स्वार्थे कः । आदायेक ऋषिर्ध्वं त्रिषष्टिर्मन्त्रसंततिरिति आदौ अध्यायादौ एक ऋषिर्वाचेरयं
मन्त्रः । तिस्र अधिका षष्टिर्विशतित्रयं तस्या मन्त्रसंततिर्मन्त्रविस्तारः । तथाहि ऋषिरुवाच १ । चण्डे चेति २ ॥ १ ॥

(६ दशोद्धारः) ॥ १ ॥

ततः कोपपराधीनचेताः शुम्भः प्रतापवान् । उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्थरी) कोपेन पराधीनमस्वाधीनं चेतो यस्य । दैत्यानां यानि सर्वाणि सैन्यानि तेषामित्यन्वयः । सर्वसै-
न्यानामिति दैत्यानां विशेषणं वा । आदिदेश आज्ञपवान् । हेति पादपूरणे सुरधामन्त्रणे वा ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) अस्वार्थः पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तेषां वधजकोपेनास्वाधीनचेताः अत एव जीवधेयस्य प्रवृत्तिरिति भावः । सर्व-
सैन्यानामिति दैत्यानां विशेषणम् ॥ २ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ततः कोपेति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । कोपेन पराधीनमस्वाधीनं चेतो बन्ध । हेति पादपूरणे आमन्त्रणे वा ॥ २ ॥

अथ सर्वबलैर्दैत्याः षडशीतिरुदायुधाः।कम्बूनां चतुराशीतिर्निर्यान्तु स्वबलैर्वृताः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) कम्बूनां कोटिशतकानां चतुरा न सा अशीतिश्च चतुराशीतिः ॥ ३ ॥

(२ चतुर्थरी) षडशीतिरिति राजसमीपवर्तिसामन्तामात्याभिप्रायेण । उदायुधाः कम्बूनां कम्बूनामि दैत्यकुले
जातानां चतुराशीतिः चतुर्भिरधिका अशीतिः । आष्टोऽधिकार्थत्वात् चतुराशीतिरिति वा पाठः ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भः पुनर्विशेषतः आदिदेशः । किमिति । अथ अस्मिन्नहनि इदानीं वा ममाज्ञया षडशीतिदैत्याः
प्रधानभूताः उदायुधाः उद्यतशस्त्राः समीकृतयुधाः सन्तः सर्वबलैः सर्वसैन्यैः चतुराश्लक्ष्यैः सन्निवृत्तैः इत्यन्वयश्चरपदातिभिः
सेनाभिर्भूताः वेष्टिताः सन्तः निर्यान्तु देव्या समं योद्धुं निर्गच्छन्तु । षड्भिरधिकाशीतिः षडशीतिः । शाकपायिवादित्वात्स-
मासः । 'विंशत्यायाः सदैकस्मिन्संख्याः संहयेयसंख्ययोः' । किंच कम्बूनां कम्बूनाम्नां दैत्यानां चतुराशीतिः वृन्दभेदाः
स्वबलैर्वृताः संतः निर्यान्तु देव्या समं योद्धुं निःसरन्तु । चतुर्भिरधिका अशीतिः । पूर्ववदेकवचनम् । यदि चतुराशीति इति
निर्बिसर्गः पाठस्तदा चतस्रः अशीतयः कम्बूनां व्यक्तयः समाहृता इति विशेष्य तद्विज्ञायादिना समाहार (वृन्द) समासः ।
कम्बूनां चतुराशीति कर्तृ । स्वबलैर्वृतां वेष्टितं सत् निर्यान्तु योद्धुं निःसरन्तु इति एकवचनान्तत्वेन योज्यम् । एकवचनितः यथा
वृक्षाः फलन्ति लता च सफलेत्युक्ते लता च फलति इति एकवचनसंगतिः । चतुराशीति इति पाठे 'आत्महतः' इत्यत्र सूत्रे
आदिति योगविभागः शिष्टप्रयोगतः प्रागेकादशभ्योऽञ्जदसीति सूत्रकारव्यवहाराल्लिङ्गायोगविभागादिष्टसिद्धिरित्यात्मम् । तच्च
रेफात्परत एव षष्ठोदरादित्वाद्वा । अन्येषामपि इत्यत इति च । अशीतिशब्दादीकारस्य दीर्घत्वं प्रष्टव्यम् । नैतत्सर्वत्र कर्तव्य-
मिति । चतस्रः अशीतयः इत्यत्र 'दशान्तैकादिका संख्या सम्प्रेयेयैवेव च त्रिषु' कम्बुः शङ्खः । चतुराशीतिशङ्खपरिमिताः
सेनाः ताभिः सहिताः दैत्याः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अथेति । उदायुधास्तत्संज्ञकाश्च । कम्बूनां तन्नाम्नां चतुराशीतिदैत्या इति शेषः ॥ ३ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) अथ सर्वबलैरिति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) अथेति षडशीतिः सामन्तामात्याः कम्बूनां कम्बूनाह्यकुलजानां चतुर्भिः अधिका अशीतिरित्यर्थः ।
आष्टोऽधिकार्थत्वात् अव्ययानामेकार्थत्वात् कुलानीत्यनुकष्यते ॥ ३ ॥

कोटिवीर्याणि पञ्चाशदसुराणां कुलानि वै । शतं कुलानि धूम्राणां निर्गच्छन्तु ममाज्ञया ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) कोटिवीर्याणि धूम्राः कालकादयश्च कुलनामानि ॥ ४ ॥

(२ चतुर्थरी) कुलानीति परस्मात्पूर्वं सम्बन्धते सिंहावलोकनन्यायात् । कोटिवीर्याणि कोटिवीरकुलोद्भवानि
कुलानि वृन्दानि । धूम्राणां धूम्रवंश्यानाम् ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भः पुनः विशेषतः आदिदेशः । प्रसिद्धानि कोटिवीर्याणि कोटिवीर्यनामधेयानि असुराणां
कुलानि वृन्दानि निर्गच्छन्तु ममाज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्यान्तु । कोटिसंख्यानि पञ्चाशदिति तु पाठे असुराणां कुलानि
निर्यान्तु । कति तानि पञ्चाशत् । पुनश्च कति तानि कोटिसंख्यानि । एवं चैकत्र पञ्चाशत्कोटिसंख्यानि । कोटिरिति संख्या-
योषां पञ्चाशत्कुलानां तानि कोटिसंख्यानि । एवं चैकत्र पञ्चाशत्कोटिसंख्यानि असुराणां कुलानि वै प्रसिद्धानि मम शुम्भस्य
आज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्गच्छन्तु इत्यर्थः । किंच धूम्राणां धूम्रनाम्नाम् असुराणां शतं कुलानि शतवृन्दानि निर्गच्छन्तु
ममाज्ञया देव्या समं योद्धुं निर्यान्तु । धूम्राणामिति पाठे तु धूम्रस्वापत्यानि पुमांसः धूम्राः । शिवादित्वाद्वा । अत इत्योपवाद्वा ।
धूम्राणाम् असुराणां शतं कुलानि योद्धुं निर्गच्छन्तित्यर्थः । विधौ लट् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कोटीति कोटिवीर्याणि तन्नामानि । धूम्राः धूम्रवंश्याः ॥ ४ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) कोटिवीर्याणीति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) कोटीति । कोटिवीर्यकुलोद्भवानि कुलानि वृन्दानि धूम्राणां धूम्रवंश्यानाम् । एवमप्येति ॥ ४ ॥

कालका दौर्हदा मौर्याः कालकेयास्तथासुराः । युद्धाय सज्जा निर्यान्तु आज्ञया त्वरिता मम ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्थरी) कालकाः कालवंश्याः । दौर्हदाः दौर्हद्वंश्याः । मौर्याः मुरवंश्याः । कालकेयाः कालकायां जाताः ।

‘कालका दैत्यपत्नी स्यात् ।’ ‘तस्याप्स्यम्’ इति स्त्रीभ्यो ढक् । सञ्जाः सयामप्रीकाः निर्यान्तु आह्वयेति विवक्षार्थान्त्वाम् संधिः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भः पुनर्विशेषतः आदिदेश । कालकाः असुराः कालकनामानः दैत्याः कालं यमस्वरूपमात्मानं शत्रुभ्यः कथयति कथयति कालकः कालकस्यापत्यानि पुमांसः कालकाः । शिवादिवाद् । यद्वा कलं मन्दं कथयति कथयति कलकः तस्यैवे कालकाः कलककुलोत्पन्नाः दैत्याः अथ ममाज्ञया त्वरिताः । चित्वा संभ्रमे । संभ्रगसहिताः वेगिनः सत्त्वराः संजातत्त्वराः सन्तः देव्या सभं युद्धाय योद्धुं सञ्जाः सायुधाः सन्तो निर्यान्तु । तथा तद्वत् दौर्हदाः असुराः दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृद्दैत्यः । ‘सुहृद्दुर्हदौ मित्रामित्रयोः’ इति निपातः । तस्यापत्यानि पुमांसः दौर्हदाः दौर्हदाख्या दैत्याः ते युद्धाय सञ्जाः सन्तो ममाज्ञया त्वरिताः त्वरिताः निर्यान्तु । तथा मौर्याः मौर्याख्याः असुराः मुरस्यापत्यानि गोत्राणि । गर्गादिवाद्यम् । ‘ययजोश्च’ इति लृक् कृतोऽप्र न । छन्दसत्वात् । छन्दोक्तपुराणानि भवन्ति । यद्वा मुरस्य दैत्यस्य भावः मौर्यैः तदन्तः मौर्याः । अर्शोआदिवाद् । यद्वा मुरस्य भावः मोगी । घ्यञ् शित्वात् ङीष् । मोरीमहन्ति मौर्याः । ‘दण्डादिभ्यो यः’ । तेषां युद्धाय त्वरिताः ममाज्ञया देव्या सह योद्धुं निर्यान्तु । तथा कालकेयाः कालकायाः अपत्यानि पुमांसः कालकेयाः कालकेयनामानोऽसुराः । स्त्रीभ्यो ढक् । कालवंशजाता दैत्याः । ‘शुभ्रादिभ्यश्च’ इति ढक् । कालकेयाः तेषां ममाज्ञया त्वरिताः युद्धाय सञ्जाः सन्तो निर्यान्तु इति शुम्भः आदिदेश ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कालकाः तत्रामानः । दौर्हदाः दुर्हदोपत्यानि । मौर्याः जनामानः । तथा कालकाया अपत्यानि कालकेयाः । असुराः सञ्जाः सयामप्रीकाः ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) कालका दौर्हदा इति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) कालकाः कालवंदयाः । दौर्हदाः दुर्हद्वन्द्याः । मौर्याः मुरवंदयाः । कालका दैत्यपत्नी तदपत्यानि । स्त्रीभ्यो ढक् । निर्यान्तु आह्वयेत्यत्र संहिताया अविष्यणात्र संधिः ॥ ५ ॥

इत्याज्ञाप्यासुरपतिः शुम्भो भैरवशासनः । निर्जगाम महासैन्यसहसैर्बहुभिर्वृतः ॥ ६ ॥

(१ शुभवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्थरी) भैरवमत्युग्रं शासनमाज्ञा यस्य । महान्ति सैन्यान्यत्रेति महासैन्यं सेनासमुदायः तेषां सहस्रैः ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) इत्येषमसुरान् आह्वाय आदिश्य भैरवशासनः भैरवं भयंकरं शासनम् अव्याहताज्ञा यस्य सः तथोक्तः । यद्वा भैरवात् मृत्योः सकाशात् शासनं यस्य सः आसन्नमरणत्वात् । स तथोक्तः असुरपतिः शुम्भः बहुभिरनेकैर्दैत्यैर्वृतः सन् निर्जगाम देव्या समं योद्धुं निर्ययौ निरगात् । किंभूतैः जहुभिः महामैत्र्यसहस्रैः महान्ति सैन्यानां सहस्राणि तैर्बहुभिरनेकैः दानवसैन्यैः वृतो देव्या सह योद्धुं निर्जगाम शुम्भः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इतीति । भैरवमुग्रम् ॥ ६ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) इत्याह्वयेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६ ॥

आयान्तं चण्डिका दृष्ट्वा तत्सैन्यमतिभीषणम् । त्वास्वनेः पूरयामास धरणीगगनान्तरम् ॥ ७ ॥

(१ शुभवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्थरी) धरणीगगनयोरेन्तरं मध्यम् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) आयान्तं शुम्भं बद्ध्वा ‘सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकश्च ते’ इति । सैन्यः पुंसि । सेनायां समवेतः सैन्यः । ‘सेनाया वा’ इति यः । बद्ध्वा । आयान्तं शुम्भम् अतिस्थाने । अतिशब्दार्थे । तथायमन्वयः । अतिभीषणमतिभयंकरं तत्सैन्यं यस्य शुम्भस्य स तत्सैन्यः । यद्वा ते सैन्याः सेनायां समवेताः संमिलिता हस्तयस्त्रयपादातादिसमूहा यस्य शुम्भस्य स तत्सैन्यः तम् आयान्तं शुम्भं दृष्ट्वा चण्डिका देवी ज्यास्वनेः धनुरायानता मौर्वी आकृष्टमौर्वीढंकारध्वनिभिः धरणीगगनान्तरं दाबापृथिव्यन्तरालं पूरयामास । अथ द्वितीयोऽन्वयः । अतिभीषणम् अतितरौ भीषणं भयंकरं तत्सैन्यं तस्य शुम्भस्य सैन्यः सेनायां समवेतो मिलितः हस्तयस्त्रयपादातसमूहः तत्सैन्यः तं तत्सैन्यम् आयान्तं दृष्ट्वा चण्डिका देवी ज्यास्वनेः धनुरारोपिताकृष्टमौर्वीजनितनिस्स्रवैः धरणीगगनान्तरं पूरयामास । अथ तृतीयोऽन्वयः । भीषणं भयंकरं शुम्भम् आयान्तं दृष्ट्वा भीषणं भयंकरं तत्सैन्यमपि तस्य शुम्भस्य सैन्यमपि सेनाम् आयान्तम् आगच्छन् दृष्ट्वा चण्डिका देवी जास्वनेः धरणीगगनान्तरं पूरयामास । आयान्तम् आगच्छन्तं शुम्भम् आयान्तं आगच्छन् । तत्सैन्यं शुम्भसैन्यं नपुंसकलिङ्गम् ज्यास्वनाः तैः । पूरी आप्यावने । धरणी च गगनं च धरणीगगने तयोरेन्तरं मध्यं पृथिव्याकाशमध्यं व्यापयामास । आयान्तं शत्रुं तं पदम् । आयान्तमिति पाठे कर्तरि क्तः । ततः शुम्भं तत्सैन्यं च ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आयान्तमिति । आगतमित्यर्थः । अन्तरं मध्यम् ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) आयान्तमिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ७ ॥

ततः सिंहो महानादमतीव कृतवानृप । घण्टास्वनेन तन्नादमम्बिका चोपबृंहयत् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) उपबृंहयत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गभावः ॥ ८ ॥

(२ चतुर्थरी) अतीवात्यर्थमनेकं कृत्वा इति यावत् । उपबृंहयद्वर्धयत् । आगमशासनस्यानित्यत्वादङ्गमाभावः ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) हे नृप दत्तावधानो भव । यतः धनुर्ज्यानिःस्वनादनन्तरं स च सिंहः स सिंहश्च अतीव सुतरां सुष्ठु महानादं महान्तं नादं गलगर्जनं कृतवान् चकार । अम्बिका देव्यपि घण्टास्वनेन नादेन तन्नादं तस्य सिंहस्य नादं सिंह-नादम् अबृंहयत् अवर्धयत् । वृद्धिं वृद्धौ । हेतौ णिच् । लट् अङ्गगमः । वर्धयामास । अम्बिका चोपबृंहयदिति पाठे आग-मशासनस्यानित्यत्वादङ्गमाभावः । अन्यथोपाबृंहयदिति स्यात् । ततः सिंहो महानादं स च सिंहो महानादमिति च पाठद्वयम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वल्पतीव च निर्भरे' ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । तन्नादानिति बहुवचनम् । महानादमित्येकवाचिवक्ष्यता अतीवस्यस्यानेकवारमित्यर्थं । उपबृंहयदित्यत्रागमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गभावः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंह इति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । अतीव अत्युपमानकम् उपबृंहयत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गगमः ॥ ८ ॥

धनुर्ज्यासिंहघण्टानां नादापूरितदिङ्मुखा । निनादैर्भीषणैः काली जिग्ये विस्तारितानना ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) घण्टानां तन्नादानाम् । कर्मणि षष्ठी । जिग्ये जितवती ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) धनुर्ज्या इति स्वभावाह्वयानमात्रम् । ज्यापदेनैव धनुर्ग्रहणप्रतीतिः । धनुर्ज्यादीनां नादैरापूरितं दिङ्मुखं यथा । निनादैर्जिग्ये जितवती नादानित्यन्वयः । 'तिङ्गुतिङः' इत्यात्मनेपदम् । यद्वा शब्दापूरितदिङ्मुखापि काली देव्या धनुर्ज्यासिंहघण्टानां निनादैर्जिग्ये इति कश्चित् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) धनुर्ज्यानादेन सिंहनादेन घण्टानादेन च आपूरितदिङ्मुखा आसमन्तात्पूरितानि दिशां मुखानि यतः सा तयोका । 'स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति पक्षे ङीप् । पक्षे च टाप् । एवंविधा काली देवी तैत्तिविधैर्भीषणै-र्निनादैर्विस्तारितानना विकृतास्या विस्तारितमुखा सती जिग्ये । जि जये जि अभिभवे 'व्यत्ययो बहुलम्' इति कर्तर्या-त्मनेपदम् । लोकोत्कर्षेण वर्तते । यद्वा शत्रून्भिभव । यद्वा जिग्ये इति कर्मणि प्रयोगः । धनुर्ज्यासिंहघण्टानां नादापूरित-दिङ्मुखा विस्तारितानना च या काली देवी तया भीषणैः भयंकरैः निनादैः स्वनैः असुरवर्गैः शत्रुवर्गो जिग्ये अभिभव । जनी प्रादुर्भावे आत्मनेपदी । काली भीषणैर्निनादैर्विस्तारितानना जहे । दैत्यान्तस्यामीति विवृतीकृतकरालवदना जाता । की-दृशी काली । धनुर्ज्यानां सिंहस्य घण्टायाश्च नादैः आपूरितदिङ्मुखा आ समन्तात्पूरितदिगन्तराला । अथवा जहे इति । अवबोधने । कर्मणि लिङात्मनेपदम् । भीषणैर्निनादैर्वा विस्तारितानना दैत्यसैन्यानि सर्वाण्यप्यमूनि प्रत्यक्षस्यतीति विकृती-कृतकरालवक्त्रा दश्यते । सा कालीति दैर्दैर्ज्ञे अज्ञायि सा । किंभूता काली । धनुर्ज्यासिंहघण्टानां नादापूरितदिङ्मुखा इत्य-न्वयः । सखीसमूहे वर्तमाना का वा काली का वा सखीति तत्सादृश्यतः संशयानैरथ तैर्भीषणैर्निनादैर्विशेषचिह्नैर्विस्तारि-तानना दैत्यसैन्यानि सर्वाण्यमूनि प्रत्यवसायगामिनी विकृतीकृतकरालवदना सतीति यावत् । सा कालीति दैत्यैरस्त्रायीति भावः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) धनुरिति । नादैः स्त्रीयैरापूरितदिङ्मुखा काली धनुर्ज्यासिंहघण्टानां भीषणैर्नादैर्जिग्ये जिता । देव्या धनुरादिशब्दैः कालीशब्दो जित इति भावः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) धनुर्ज्येति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) धनुर्ज्येति । कर्णावतंसवत्स्वभावाह्वयानमात्रम् । ज्यापदेनैव धनुषः प्रतीतिः । धनुर्ज्यादीनां नादैरा-पूरितं दिङ्मुखं यथा । निनादैः जिग्ये नादानित्यध्याहार्यम् । यद्वा नादापूरितदिङ्मुखापि सा धनुर्ज्यादीनां निनादैर्जिग्ये इति कर्मणि तिङन्तम् । निनादमिति । शरोधैः सकोधैः दैत्यसैन्यैः देवीसिंहः काली च परिवारिता इत्यन्वयः । शरोधैरिति वा पाठः ॥ ९ ॥

तन्निनादमुपश्रुत्य दैत्यसैन्यैश्चतुर्दिशम् । देवी सिंहस्तथा काली सरोषैः परिवारिताः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) सरोषैः कुपितैः । स इति सिंहपरं भिन्नपदं वा ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु कालीललाटभवा । सरोषैः सकोषैः । शरीरौरेति वा पाठः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) चतुर्दिक्षामित्येतत्पदं शाकारान्तं निनादविशेषणं चैतत् । अयं चेत्यारिवारणक्रियाविशेषणं स्थासदादिशाशब्देन टाबन्तेन साधनीयम् । चतस्रो दिशोऽधिकरणभूता यस्य तन्निनादस्य सः । चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु भ्वाप्तं तन्निनादं तस्य धनुर्जोसिंहघण्टानां निनादं निःस्वनं ध्वनिम् उपश्रुत्य आकम्प्यं कुपितैर्दैत्यसैन्यैर्देवी च आया शक्तिर्मगवती अम्बिका । सिंहश्च केसरी बाह्वीभूतः । काली च अम्बिकाललाटोद्भवा तथा च एताः देवीसिंहकाल्यस्तिस्रोपि शरीरैः शस्त्रसंपातैः शर-
जातैः चतुर्दिशं यथा स्थासथा परिवारिताः परिवेष्टिताः कीलिताः । विद्या इति यावत् । 'हृत्पद्मादपि टापं च यथा बाष्पा निष्पादिशा' । दिशाशब्दश्चान्तोऽप्यस्ति । चतस्रो दिशा अधिकरणभूता यस्मिन् शरीरपरिवारेण तच्चतुर्दिशम् । क्रियाविशेषणानां कर्मात्वं नपुंसकैकत्वं च वक्तव्यम् ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदिति । काली षण्डीललाटजा । सरोषैः सकोषैः ॥ १० ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) तन्निनादमिति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १० ॥

एतस्मिन्नन्तरे भूप विनाशाय सुरद्विषाम् । भवायामरसिंहानामतिवीर्यबलान्विताः ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) अन्तरे अवसरे । भवाय संपदे । अमरसिंहानामि सिंहशब्दः श्रेष्ठवृत्तः । वीर्यं तेजः ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) श्लोकयुग्ममिदमेकक्रियैकान्वयमवरोधम् । युमेधाः सुरधं राजानं संबोधयति । हे भूप दत्ता-
वधानो भव । देवीमहिमानमाकर्णय । एतस्मिन्नन्तरे एतस्मिन्देवीदानवसंप्राप्ते प्रसूते सति अन्तरे अवकाशे समग्रे मध्ये सुरद्विषां दैत्यानां विनाशाय अमरसैन्यानां सिंहानां देवश्रेष्ठानां भवाय भूत्यै अभिवृद्धयै स्थितये च अतिवीर्यबलान्विताः शक्तयः सामर्थ्यलक्षणाः देवताकृपाश्च ब्रह्मेणगुहविष्णूनां तथा इन्द्रस्य च पश्चापि च पश्चात्तां तेषां शरीरेभ्यो विनिष्कृत्य विभिर्गत्वा तद्रूपैः ब्रह्मादिरूपैः तथा माहेचरश्च गुहश्च कुमारः विष्णुश्च नारायणः इन्द्रश्च वज्री एतेषां तदुभयो विनिर्गत्यैकैकः शक्तिदेवताश्रण्डिकां ययुः । ब्रह्मणः शरीरात् ब्रह्मणी निर्गता माहेचरस्य शरीरात् माहेचरी कुमारस्य शरीरात् कौमारी विष्णोः शरीरात् वैष्णवी इन्द्रस्य शरीरात् ऐन्द्री एतास्ततो विनिर्गत्य तद्रूपैः श्रण्डिकां देवी च बभूवैत्यर्थः । 'भवः कल्याणसंसारसत्त्वावाप्तीशब्दश्च' । अमराणां सैन्यानि तेषाम् । अमरसिंहानाम् इति यु पाठे अमरसिंहा इति यु श्रेष्ठाः अमरसिंहाः तेषाम् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' समस्वते । अभ्युक्ष्य । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्ममकुजराः । सिंहसार्वभौमावायाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' । वीर्यं बलं प्रभावश्च वीर्यं वीरकर्म । बलं प्राणसामर्थ्यम् । 'स्वौल्यसामर्थ्यैरेतेषु बलं ना कक्षतीरिनोः' ब्रूहि नर्षते विष्टभते ब्रह्मा । ईष्टे ईसाः । गृहते सेनां संवृणोति गृहः । वेवेष्टि व्याप्नोति विप्राति-वा विषं विष्णुः । इन्द्रति परमैश्वर्येण राजते इन्द्रः । शक्नोति शक्तिः कृणु । शक्यते कर्तुमनवा वा शक्तिः । कृणु । 'वडि कोपे' कृप्यति वण्डते वण्डिक । प्राप्ते लिट् ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एतस्मिन्निति । देवीदानवसंपातावसरे । भवाय संपदे ॥ ११ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) एतस्मिन्निति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) एतस्मिन्निति । अन्तरे अवसरे । भवाय संपदे । वीर्यमुत्साहशक्तिः । बलं देहशक्तिः ॥ ११ ॥

ब्रह्मेणगुहविष्णूनां तथैवेन्द्रस्य शक्तयः । शरीरेभ्यो विनिष्कृत्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) ईसाः शिवः । गुहः कार्तिकेयः । विष्णुशब्दोऽत्र बराहसिंहावपि-संगृहीति । शक्तयः शक्तितरे-
किन्यो देवताः । तद्रूपैस्तस्य रूपैः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रह्मेति । विष्णुशब्देन बराहसिंहावपि । शक्तयः स्वातितरेकिन्यो देवताः । शक्तिशक्तमतो-
स्तादात्म्यात् ॥ १२ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) ब्रह्मेति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ब्रह्मेति । ईशः शिवः । गुहः स्कन्दः । विष्णुपदेन वराहवृत्तिहयोरपि संप्रहः । तदूपैः तस्य तस्य रूपैः ॥ १२ ॥

यस्य देवस्य यदूपं यथाभूषणवाहनम् । तद्देव हि तच्छक्तिरसुरान्मोक्षमाययी ॥ १३ ॥

(१ शुभवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) एतदेव प्रकटयति । यस्येति । यथाभूषणवाहनं भूषणवाहनानतिक्रमेण तद्वत्तयाविधाः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) तदुपैरिति यदुक्तं तदेव व्यक्तीकर्तुमाह । देवीदानवयुद्धं द्रष्टुमुपागतानां तेषां ब्रह्मादीनां शरीरभ्यां विनिष्क्रम्यानुभावाप्रकाश्य कायव्यूहेन प्रत्येकाकृतयो ब्रह्माण्यादयः शक्तयः तत्तदेव सदृशरूपैश्चण्डिकांशभूताद्य-
ण्डिकानां युद्धाद्योत्साहयितुं ययुः इति प्रागुक्तं तदेव स्पष्टयति । यस्य देवस्य ब्रह्मादेः यदूपं य आकरः यथा भूषणवाहनं भूषणवाहनान्यनतिक्रम्य यथाभूषणवाहनं यथालंकारवाहनं च यस्य देवस्य यद्रूपं यस्य देवस्य यद्वाहनं तद्देव तद्रूपं विभ्राणा तादृशमेव शरीरविन्यासं धारयति तद्देव च वाहनमारूढवती तच्छक्तिस्तस्य देवस्य शक्तिर्ब्रह्मादिदेवता तद्देवायुधानि विभ्रती सती हि निश्चयेन असुरान् मोक्षुम् । युध संप्रहारे । दैत्यान्प्रहर्तुम् आययी । देवीसामिध्यं संप्रामरज-
स्थली वा आजगाम ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रह्मादिरूपैरित्यर्थकं तदुपैरिति व्याचष्टे । यस्येति । तद्वत् तथाविधरूपभूषणवाहनेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) यस्य देवस्येति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः । आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥ १४ ॥

(१ शुभवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) तदेव व्याकुरुते । हंसेति । अग्रे उपारे अक्षसूत्रं जाप्यमालिका ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) हंसैर्युक्तो योजितो विमानः हंसयुक्तविमानः तस्मिन् तिष्ठतीति हंसयुक्तविमानस्था । अक्षाणां स्फटेकमणीनां सूत्रं जपमाला । अक्षसूत्रं च कमण्डलुश्च ताभ्यां सह वर्तमाना साक्षसूत्रकमण्डलुः एवंविधा सा का नामेत्याह । एवं-
वेशेषणविशिष्टा ब्रह्मणः शक्तिरसुरैः सह योद्धुमायाता आजगाम । सा खलु ब्रह्माणीत्यभिधीयते । ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणी । अत्र जुगगमाभावाच्छैवागमप्रसिद्धं नामभेयमिदं कथ्यते । अत एव निरुद्धतामपेक्षितनियमसिद्धतामिति नारदः । यद्वा 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । अथ शब्दे ब्रह्म अणति कथयति प्रतिपादयति ब्रह्माणी । कर्मप्यणि त्रियां स्त्रीप् । यद्वा ब्रह्माणमणति मदीयोयमित्यपि ब्रह्माणी । 'हंसो यतिविशेषे च प्राणधेतच्छब्देषु ना' । अत एव हंसैर्यतिविशेषैर्युक्तं विमानं विगतमानं परं ब्रह्म तत्र तिष्ठत्युपनिषद्गुणत्वादिति हंसयुक्तविमानस्था ब्रह्माणीत्यप्यर्थलेखः ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हंसेति । विमानाग्रे इत्यस्य स्थितेति शेषः । अक्षसूत्रं जपमाला । ब्रह्माणी ब्रह्माणमानयति वेष्टयतीति न्युत्पत्त्यायं शब्दः साधुः ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) हंसयुक्तेति ॥ १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) हंसेति । विमानाग्रे विमानोपरि अक्षसूत्रं जपमाला ॥ १४ ॥

माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी । महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥ १५ ॥

(१ शुभवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) महाही महासर्पो अनन्ततक्षको वलयो कङ्कणौ यस्याः । चन्द्रस्य रेखा कला विभूषणं यस्याः ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) वृषारूढा वृषं वृषभं धर्मं चारूढा आरूढवती । त्रिशूलवरधारिणी त्रीणि शूलानि शृङ्गाण्यप्यग्रे यस्या-
युषस्व तत् श्रेष्ठं त्रिशूलं त्रिशूलवरं धरति धारयति विभर्तीति त्रिशूलवरधारिणी । महान्तः अहयो नागाः वलयानि यस्याः सा महाहिवलया । महोरगहस्तसूत्राख्यवलया । चन्द्रस्य लेखा रेखा कला विभूषणं यस्याः सा चन्द्ररेखाविभूषणा । एवंलक्षणा शक्तिः माहेश्वरस्येयं माहेश्वरी देवता प्राप्ता असुरैः समं योद्धुमाजगाम । 'शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः' । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' 'देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु स्त्रीभ्यं मनाक् प्रिये' । 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' । प्रोक्ता । क-
तैरि कः । रेखा लेखा कला प्रकृतौजित्यात् । अन्यथा लेखा राजिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) माहेश्वरीति । महाही तक्षकानन्तौ वलयौ । चन्द्ररेखा चन्द्रकला सैव विभूषणं यस्याः ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) माहेश्वरीति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) माहेश्वरीति । महाही शेषतक्षको वलये कङ्कणे यस्याः ॥ १५ ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ दैत्यानाम्बिका गृहरूपिणी ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) शक्तिरायुधं हस्ते यस्याः सा । अजायतष्टाप् । शक्तिहस्ता । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम् । मयूरेषु वरः श्रेष्ठः मयूरवरः वाहनं यस्याः सा मयूरवरवाहना । 'वाहनमाहितात्' इति नत्वं नाशङ्कनीयम् । आहितत्वाभावात् । नहि मयूरवरः वाहनमारोपितोऽस्ति । वाहने यदारोपितमुद्यते तदारोपितमाहितमुच्यते । मयूरो वरं श्रेष्ठं वाहनं यस्याः सा तथोक्ता । रूपरूपकियायां चुरादिः । गुहं कुमारमाकारेण रूपयति दर्शयति गृहरूपिणी । यद्वा गृहस्य रूपं गृहरूपं तदस्यामस्तीति गृहरूपिणी । अत इति । ऋग्वेभ्यो ङीप् । यद्वा गृहरूपं करोत्यात्मनि तदाचष्टे वा तच्छीला । गृहरूपयतेर्णिनिः । अम्बिका माता कुमारस्येयं कौमारी शक्तिदेवता दैत्यान् योद्धुं संप्रहर्तुम् अभ्याययौ अभ्याजगाम ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कौमारीति । गृहरूपिणी गृहसमानाकारा । कुमारसंबन्धिनी शक्तिराययावित्यर्थाच्च पौनरुक्त्यम् । ऐन्द्रीत्युक्तापि यथा शक्तस्तथैव सेतितत् अम्बिकापदेन गृहस्य शिवव्यूहत्वं सूचयति ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कौमारीति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तथैव वैष्णवी शक्तिर्गडोपरि संस्थिता । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) शङ्खचक्रेति । शार्ङ्गपदेन बाणा अप्युपलक्ष्यन्ते । 'बाहुभिर्गडारूढा शङ्खचक्रगदासिनी । शार्ङ्गबाणधरायाता वैष्णवी रूपधारिणी' इति वामनपुराणात् । अत एव षड्भुजेयम् । केचित्तु 'अभ्युपो बाहुमूलं स्यात्' इति कोशोऽस्ति तेन कक्षे खड्गोऽर्थात्पृष्ठे इषुधिरिति चतुर्भुजत्वमेव परिशुद्धन्ति तत्कोशसत्त्वं एव विवक्षनीयम् ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनम् । गदा कौमोदकी । शार्ङ्गं धनुः । धनुषः साहचर्याद्वाणोप्यत्रोहनीयः । खड्गो नन्दकः । ते हस्ते यस्याः सा । तथा च वामनपुराणे । 'बाहुभ्यां गडारूढा शङ्खचक्रगदासिनी । शार्ङ्गबाणधरा जाता वैष्णवी रूपशालिनी' इति । एतेनास्याः षड्बाहुत्वमभिधीयते । यच्च शृङ्गमयो मुष्टिरस्येति शार्ङ्गः खड्ग इति व्याख्यानं तदसंगतम् । ननु धनुषः साहचर्याच्चर्म किं नो गृह्यत इति चेत् । सत्यम् । अनुजानाम्यहम् । तस्या अष्टभुजत्वेऽप्यदोषात् । न त्वेकस्य भुजस्य सत्यत्वे दोषः । माहेऽर्थादावेकायुधमात्रोल्लेखदर्शनात् । 'अभ्युपो बाहुमूलं स्यात्' ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) गडोऽस्योपरि गडोपरि 'पूरणगुण' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः । रुदन्ताव्ययस्य तेन तदुपरि मनुष्येतिवत्षष्ठीसमासः । संस्थिता सम्यक्स्थिता । गडारूढेत्यर्थः । 'संस्थाधारे स्थितौ मृतौ' शङ्खख पाञ्चजन्यः । चक्रं च सुदर्शनम् । गदा कौमोदकी च शार्ङ्गं च धनुः । हस्तिदन्तः शार्ङ्गं शृङ्गस्य हस्तिदन्तस्येदं शार्ङ्गं वैष्णवं धनुः । 'अन्यदीयं तु चापीयं शृङ्गं माहिषमुच्यते । गवयं माहिषं शृङ्गं शार्ङ्गं चापादि यन्मयम्' । खड्गश्च नन्दकः । सेनाहत्वादेकवज्रावेन नपुंसकत्वम् । तत् षड्बाह्वं हस्ते यस्याः सा शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ता । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम्' । विष्णोरियं वैष्णवी शक्तिर्देवता नारायणी तथैव तद्वदेव ब्रह्मादिशक्तिवदेव दैत्यान् योद्धुम् । युध संप्रहारे । संप्रहर्तुम् अभ्याययौ अभ्युपाजगाम । अथवा तथैव तद्वदेव विष्णुवदेव वैष्णवी शक्तिरपि दैत्यान् प्रहर्तुं क्षमेति भावः । वैष्णव्या शक्तेरायुधानि पञ्च । बाहवस्तु च त्वार इति वैषम्यम् । आहुरप्र । शङ्खखड्गमेकस्मिन् बाहौ । अङ्गुलीसक्तसूत्रलीनः शङ्खो वादनार्थः । शार्ङ्गं तु मुष्टौ निविष्टमित्यवैषम्यमिति । यद्वा युद्धे वादनार्थः शङ्खो वादनौचित्याद्वाहुमूलावलम्बीत्यवैषम्यम् । शङ्खो नायुधं तस्य वादनार्थत्वादिति कश्चिदवाक्यत् । तत्र शङ्खपाणिरित्यत्र पाणेः सप्तम्यन्तस्य परनिपातभावप्रसङ्गात् । अस्ति च शङ्खस्य संप्रामे खनिःखनत्रासाकुलशत्रुत्वादायुधत्वौचित्यमित्यलं विस्तरेण ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथैवेति । अत्र शार्ङ्गपदेन बाणोप्युपलक्ष्यते । 'बाहुभिर्गडारूढा शङ्खचक्रगदासिनी । शार्ङ्गबाणधरा जाता वैष्णवी रूपशालिनी' इति वामनपुराणात् । एतेनास्याः षड्भुजात्वं सूचितम् ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तथैव वैष्णवीति ॥ १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) तथैवेति । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनम् । गदा कौमोदकी । शार्ङ्गं धनुः । खड्गो नन्दकः । एतानि पञ्च हस्ताभ्युषे यस्याः । 'अभ्युपो बाहुमूलं स्यात्' इति विश्वः । शङ्खादयश्चतुर्षु हस्तेषु खड्गः कक्षायामिति संप्रदायः । यद्वा शृङ्गमयो मुष्टिरस्येति शार्ङ्गः । स चासी खड्गश्चेति त्वार्थायुधानि हस्तेष्वस्याः । यद्वा शार्ङ्गपदं बाणस्याप्युपलक्षणम् । शङ्खादीनि षडायुधानि हस्तेष्वस्याः इति षड्हस्तत्वमस्याः । यथोक्तं वामनपुराणे 'बाहुभिर्गडारूढा शङ्खचक्रगदासिनी । शार्ङ्ग' ।

वाणधरा जाता वैष्णवीरूपभारणी' इति । ननु शाङ्गसाहचर्याद्वाण इव खड्गसाहचर्याच्चर्मापि किमिति न गृह्यते इति चेष्टापत्तेः अस्याष्टभुजत्वाकल्पनस्याप्युपपत्तेः । प्रसिद्धं च दक्षादीनां वरदानावसरे विष्णोरष्टभुजत्वं भागवतादिषु । नचैकभुजस्य शून्यत्वं दोषाय । कोमार्यादीनामेकाग्रभुजत्वात् । शङ्खादिपदस्य षोडशक्षत्वं संभवाच्च ॥ १७ ॥

यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः । शक्तिः साप्यययौ तत्र वाराही विभ्रती तनुम् ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) यज्ञवाराहं यज्ञाङ्गकल्पितसूकराकारम् । या शक्तिरित्यन्वयः । वाराही वराहाकारां तनुं मूर्तिं विभ्रती धारयन्ती ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) पुनर्वैष्णवीशक्त्यन्तरमाविर्बभूवेत्याह । हरेर्भगवतो विष्णोः अनुलं बलपराक्रमाभ्यामनुपम्यम् । वराहस्येदं वाराहं रूपं या विभ्रती सती भगवती जज्ञे अजनिष्ट प्रादुर्भूता । जनी प्रादुर्भावे । अनुदातेतु कर्तरि लिट् । यद्वा शा अवबोधने । कर्मणि लिङात्मनेपदम् । ऋषिभिः शास्त्रेण च जज्ञे अज्ञायि सापि हरेः शक्तिः नारायणी देवता । वराहस्येयं वाराही तां वाराही तनुं शरीरव्यक्तिं विभ्रती धारयती सती तस्मिन् देवीदानवसंग्रामे दैत्यान् योद्धुं संहर्तुम् आययौ आजगाम ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यज्ञेति । यज्ञाङ्गकल्पितं वराहाकारं विभ्रतो हरेरित्यनेनास्याः विष्णुत्वमेवेति सूचितम् । एवं नृसिंहोऽपि तत्रैव कालीपुराणे शरभवराहयुद्धे विष्णोः शरभपक्षपातित्वं वराहबलद्वारकवमुक्तम् । नृसिंहस्य च वराहानुयायित्वमुक्तं विरुध्यतेति वाच्यम् । तस्य लीलामात्रत्वात् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यज्ञवाराहेति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) यज्ञवाराहमिति । यज्ञाङ्गकल्पितसूकराकारम् । शक्तिरित्यन्वयः ॥ १८ ॥

नारसिंही नृसिंहस्य विभ्रती सदृशं वपुः । प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) वपुः शरीरम् । सटाः केसराः तासां क्षेपेण क्षिप्ता तिरस्कृता नक्षत्रसंहतिर्यया ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) पुनर्वैष्णवीशक्त्यन्तरं प्रापदित्याह । तत्र देवीदानवसंग्रामे सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः । सटास्कन्ध-केसराणाम् आक्षेपेण कम्पनेन इतस्ततः स्कन्धकेसराताडनेन क्षिप्ताः प्रेरिताः दलिताः नक्षत्राणां तारकाणां संहतयः समूहा यथा तथोक्ता । अत एव नृसिंहस्येयं नारसिंही वैष्णवी शक्तिर्देवता दानवान् योद्धुं संहर्तुं प्राप्ता प्राप्तवती आययौ । आप्लव्यासो कर्तरि क्तः । ना चासौ सिंहश्च नृसिंहः । यद्वा ग्रामैकदेशे दग्धे ग्रामो दग्ध इति वत् नुरेकदेशे नृशब्दो वर्तते । ततश्च ना च सिंहश्च नृसिंही यस्मिन् भगवतो नृसिंहावतारे स नृसिंहः । मत्वर्थे अर्शादित्वाद्च् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नारसिंहीति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) नारसिंहीति । सटाः केसराः तासामाक्षेपेण क्षिप्ता नक्षत्रसंहतिर्यया ॥ १९ ॥

वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता । प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) गजराजोपरि ऐरावतपृष्ठे प्राप्ता आगता ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) वज्रमायुधं हस्ते यस्याः सा वज्रहस्ता । तथा गजराजोपरि स्थिता गजानां राजा ऐरावतः गजराजः गजराजस्य उपरि 'पूरणुण' इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधस्तु कृदन्तान्तस्यैवेति ततोऽन्येनाव्ययेन षष्ठीसमास एव । गजराजाधिकृता ऐरावतादिसंस्थेत्यर्थः । सहस्रं नयनानि यस्याः सा तथोक्ता । अत एव यथा येन प्रकारेण इन्द्रः शक्रः समवस्थितोऽभूदाकारादिना तथैवैन्द्री शक्तिः इन्द्रस्येयम् ऐन्द्री देवता । तथैव तद्वदेव ब्रह्माण्यादिदेव्यो दानवसंग्रामे दैत्यैः सह संग्रामयितुं प्राप्ता । आप्लव्यासो । कर्तरि क्तः । योद्धुमाययौ । यथा शक्र इति 'यथासादृश्ये' इति प्रतिषेधादव्ययीभावाभावे यथेति पृथक्पदम् । वज्रहस्ता वज्रालंकृतहस्तापि । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ।' हीरको रत्नभेदः । इन्द्रस्य जी इन्द्राणी शक्तिस्त्वैन्द्री । तदित्यं ब्रह्माणी माहेधरी वैष्णवी वाराही नारसिंही ऐन्द्री चेति देवशक्तयः ससेह कथिताः ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) वज्रेति । यथा शक्र इत्याकारपरम् । एवं च सर्वोऽपि तदाकारता द्रष्टव्या । गजराज ऐरावतः २०

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ब्रह्महस्तेति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ २० ॥

ततः परिवृत्तस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः । हन्यन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याह चण्डिकाम् ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) मम प्रीत्याह । मम प्रिये इति वक्तव्ये चरमाक्षरलोपो रभसावेशात् ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) असुरा हन्यन्तामित्याहेति साध्याहारोऽन्वयः ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं ताभिर्ब्रह्माण्यादिभिर्देवताशक्तिभिः परिवृत्तः परवेष्टित ईशानो महेशः चण्डिकामाह । किमिति । मम शंभोः प्रीत्या ज्ञेहेन कारणेन असुराः हन्यन्तां शीघ्रमिति । क्वचित्तु चण्डिकेति पाठः । तदा परिवृत्ता ईशाना इति च ब्रील्लिङ्गत्वेन तदा चण्डिकाविशेषणे द्वे । एवं च देवशक्तिसमन्वितत्वं चण्डिकाया युक्तम् । 'ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः । शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तत्रूपैश्चण्डिकां ययुः' इत्युक्तत्वात् । तत्रायमन्वयः । ततोऽनन्तरं देवशक्त्या-गमनानन्तरं ताभिर्ब्रह्माण्यादिदेवशक्तिभिः परिवृत्ता परिवेष्टिता ईशानशक्तिः संपन्ना अप्रतिहतशासना स्वामिनी चण्डिका देवी भगवती देवशक्तीः प्रति आह । किमिति हे देवशक्तयः भवतीभिः मम प्रीत्या मम चण्डिकायाः प्रीत्या ज्ञेहेन कारणेन शीघ्रं क्षिप्रम् असुराः सर्वे हन्यन्तामिति आह । कालसामान्येति विमर्शः प्रतिरूपकमव्ययम् । ईशानः ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् । यद्वा ताच्छीघ्र्ये चामश् । क्षियां तु टाप् ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अतिविशिष्टतेजसः कौशिक्याः सविधि यान्तुमशक्तस्ता देवशक्तीरीशानो देव्यै दर्शितवानित्याह । तत इति । ताभिः परिवृत्तः ईशानः । मम प्रीत्या एताभिर्देवशक्तिभिः सहासुरा हन्यन्तामिति चण्डिकामाहेत्यन्वयः । स्वशक्तेः पार्वत्याः प्रादुर्भूतत्वेन धृष्टया ईशान एव तथोक्तवानिति भावः । अण्डाधिकारिण इमे ब्रह्मादयः । अण्डान्तराधिकारिणां शुम्भादिजितत्वेन धृष्टत्वासंभवात् ॥ २१ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ततः परिवृत्त इति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोज्जारः) ततः इति । मम प्रीत्या असुरा हन्यन्तामित्याहेति शब्दाध्याहारः ॥ २१ ॥

ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा । चण्डिकाशक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) शिवाशतानामनन्तशृगालानां नादेन युक्ता ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) शिवाशतनिनादिनीति असंख्यातशृगालीगणनिनादेनान्विता ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः असुराः हन्यन्तामिति चण्डिकाशासनानन्तरं देवीशरीरात्तु चण्डिकाशरीरादपि पुनश्चण्डिकाशक्तिः विनिष्क्रान्ता अभूत् विनिर्गता प्रादुरभूत् । देव्याश्चण्डिकायाः शरीरतः तस्मात् चण्डिकायाः देव्याः शक्तिः चण्डिकाशक्तिः । कीदृशी शक्तिः चण्डिकायाः । अतिभीषणात्यर्थं भयकारिणी । अतिपाशिनीति क्वचित्पाठः । प्रशस्तः पाशो यस्याः सा पाशिनी । पुनः कीदृशी शक्तिः । अत्युग्रा अतिरौद्रा । पुनः कीदृशी शक्तिः । क्षिप्रशतनिनादिनी । शिवानां शृगालानां शतेन कृतो निनादः शिवाशतनिनादः सोऽस्त्यस्याः सा शिवाशतनिनादिनी शृगालशतजनितध्वनिः । शिवाशब्दः शृगालेऽपि ब्रील्लिङ्गः । 'शिवा काले शिवा क्रोधा भवेदामलकी शिवा । शिवो रुद्रे शिवः शम्भुः शिवा गौरी शिवा-भया' 'शिवा गौरीशृगालयोः' । अतः शिवेत्यनेन परमेष्ठ्यपि कथ्यते । शक्तिशक्तिमदभेदोपचारात् । तस्या विशेषणं शतनिनादिनीत्येतत् । शतत्वसंख्याया निनदति सा शिवाशतनिनादिनी । शतमित्युपलक्षणम् । सर्वतः शब्दाग्रमानान् शब्दवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । 'यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् । तद्रूपे हि तच्छक्तिरसुरान्योद्गुमाययी' इति वचनात् चण्डिकाशक्तिर्विनिर्गता चण्डिकाकृतिरेव शिवेतिनाम्ना प्रादुरभूदिति । यद्वा सैवार्थः शिवाशतकृता निनादा चण्डिकाशक्तिरिति । अथवा शिवाशतेन सह निनदतीति शिवाशतनिनादिनी । अन्यथोत्तरत्र 'तदागच्छत नृप्यन्तु मच्छिषाः पिशितेन वः' इति शिवागतबहुलं कथं स्यात् ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वस्यापि सहायप्रदर्शनेनैषा दृष्टा भगवती तस्योत्तरं नाह किं तु क्वचिन्न शक्तिरित्याह । तत इति । अतिभीषणा दर्शनमात्राद्भयंकरा । अत्युग्रा रौद्रस्वभावा । शिवानां शृगालीनां शतेन निनादिनी । शतशब्दोऽनन्तवाची । निनदन्तशिवावृता ॥ २२ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ततो देवीति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोज्जारः) तत इति । शिवाशतस्य शृगालशतस्य निनादैर्युक्ता ॥ २२ ॥

सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता । दूतत्वं गच्छ भगवन्पार्श्व शुम्भनिशुम्भयोः ॥ २३ ॥

(१ शुभवती) दूतत्वं दौत्यं गच्छ प्रानुहि । पार्श्वं समीपमुद्दिश्येत्थार्थः । हे दूत तयोः पार्श्वं प्रति त्वं गच्छेति वा २३

(२ चतुर्थरी) धूम्रजटिलं धूम्रवर्णजटाशालिनम् । दूतो वार्ताहरः । तद्भावाद् दूतत्वं गच्छेति काकाक्षिवत् संवन्धनीयम् २३

(३ शान्तनवी) अपराजिता अवाप्तलोकोत्कर्षा । यद्वा अजः पितामहः संजातो यस्याः सा अजिता पितामहमाता । विष्णुमायेति यावत् । 'अजश्छागे हरे विष्णो ध्रुवद्रुहिणयोरपि' । सा चण्डिकायाः शक्तिर्देवता धूम्रजटिलमीशानं झलिनं कपाल-
भृतं मृत्युंजयं रुद्रम् आह अब्रवीत् । आहेति कालमात्रे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । किमाह हे भगवन् दूतत्वं गच्छ देव्याः
शक्तेः दूतोऽस्मीति दूतभावं भज । शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं गच्छ याहि । चः समुच्चयार्थो भिन्नक्रमश्च । दूतत्वं गच्छ पार्श्वं च
इति योजनान्तरे तु धूम्रजटिलम् इति छेदः । दूत त्वं इति च च्छेदः । सा चण्डिकायाः शक्तिरपराजिता नाम जटिलम् ईशानं
जटाः सन्ति यस्य सः जटिलः तम् । 'तुन्दादिभ्य इलच्' । आह किमिति । असुरेषु केषामपि पूर्णत्वात् धूम्रः कृष्णलोहितः ।
हे धूम्र हे धूम्रवर्ण हे भगवन् त्वं दूत । लोभमध्यमपुरुषैकवचनान्तमेतत् । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' । हे धूम्र दूत इव
आचरति दूतति । लोटस्तु 'सैर्षपिच्च' । अतो हेर्लृक् । दूत दूत इवाचर । शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं गच्छ याहि । 'सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिञ्चाचरे वक्तव्यः' । यदि दूतवदाचरति दूत इति 'उपमानादाचारे' क्तिञ्चान्तानामनाधित्य मुद्ग्यर्थे दूतशब्दान्
त्वत्प्रत्ययः कियते यैस्तेषाम् । हे भगवन् इति सर्वैश्वर्याशुपेत पूजित । संबोधनम् । दूतत्वेति नीचत्वे प्रत्ययुक्तमिति केचं वाचो
युक्तिपटुत्वौचिती स्यात् । धूम्रजटिलमित्यत्र एकपदस्वपक्षे धूम्रश्चासी जटिलश्चेति विग्रहीतव्यम् । ततो विशेषणसमासः । धूम्रा
जटाः यस्येति तु विगुण्य न कर्मधारयान्त्वर्थार्थो इति प्रतिषेधादिलजभावाद्बहुव्रीहौ धूम्रजट इत्येव स्यात् ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सा चेति । धूम्रजटिलं धूम्रजटावन्तम् । अपराजिता तदाह्वया अपरैरजिता च । दूतभावं वार्ता-
वहत्वं गच्छ शुम्भनिशुम्भयोः पार्श्वं च गच्छेत्यन्वयः । आहेति निपातः कालमात्रे । तेनाब्रवीदित्यर्थः । त्रिमूर्त्यन्तशिवापे-
क्षया यस्याः कौशिक्यास्तत्प्रादुर्भावकसमक्षतया आधिक्येन तस्य दूत्ये तत्प्रेषणं नानुचितम् ॥ २३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) सा चाहेति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २३ ॥

ब्रूहि शुम्भं निशुम्भं च दानवावतिगर्वितौ । ये चान्ये दानवास्तत्र युद्धाय समुपस्थिताः ॥ २४ ॥

(१ शुभवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्थरी) तत्र शुम्भनिशुम्भान्तिके ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) तत्र गत्वा किं ब्रवाणोत्यत आह । हे भगवन् हे रुद्र ऋतुभुजो विजित्यैवातिगर्वितौ अस्मत्समः
कांषि संप्रामशरो नास्तीति संजाताहंकारो शुम्भनिशुम्भौ दानवौ हितं वक्ष्यमाणं । ब्रूहि उपदिश । अथ च । ये चान्ये
दानवाः तत्र शुम्भनिशुम्भयोः पक्षे संप्रामशरमन्यतया गर्विता युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थिताः संगताः स्युस्तानपि च
हितं वक्ष्यमाणं ब्रूहि उपदिश । ब्रूष द्विकर्मकः । 'अकथितं च' इत्यत्र ब्रूषशास्त्रिति द्विकर्मकेषु परिगणितत्वादस्य ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रूहीति । ये च तत्र शुम्भान्तिकेऽन्ये दानवास्ताश्च ब्रूहीत्यन्वयः युद्धाय युद्धं कर्तुम् ॥ २४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ब्रूहि शुम्भमिति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

त्रैलोक्यमिन्द्रो लभतां देवाः संतु हविर्भुजः । यूयं प्रयात पातालं यदि जीवितुमिच्छथ ॥ २५ ॥

(१ शुभवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्थरी) प्रयात पुनरनाह्वय्या गच्छत ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) अनेन हितमाह चण्डिकायाः शक्तिः । हे शुम्भादयो दैत्याः यूयं सर्वेपि यदि जीवितुमिच्छथ
जिजीविष्य चेत् तर्हि पातालं रसातलं प्रयात प्रगच्छत- । ततश्च इन्द्रः त्रैलोक्यं लभतां प्राप्नोतु । इन्द्रादयो देवाः सुपर्वाः
हविर्भुजः यज्ञेषु हवींषि यथाभागं भुजानाः संतु हवींषि भुजन्तामिति सर्वहिता चण्डिकायाः शक्तिः देवता शुम्भादिभ्यो
हितमुचितमुपादिशत् । अभिमुखेन देवतोद्देशेन ह्रयसानं देवद्रव्यं घृतादिकं हविराहुः । अन्ये तु ह्रयते हविः सामान्य-
माहुः । 'घृतमाज्यं हविः सर्पिर्हविष्यं च तदुच्यते' । इच्छथ । लटो मध्यमस्थः । 'ह्रुगमियमां छः' इति ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वचनमाह त्रैलोक्यमिति स्पष्टम् ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रैलोक्यमिति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

बलावलेपादथ चेद्भवन्तो युद्धकाङ्क्षिणः । तदागच्छत तृप्यन्तु मच्छिवाः पिशितेन वः ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) मच्छिवाः मदीयशृगालाः वो युष्माकं पिशितेन मांसेन तृप्यन्तु तृप्तिं गच्छन्तु संतुष्टिं प्राप्नुवन्तु २६

(३ शान्तनवी) अथ चेद्भवन्तो दानवाः बलावलेपाद्धेतोः बलगर्वात्कारणात् युद्धकाङ्क्षिणः स्युः तदा तर्हि मया समं योद्धुमागच्छत स्युं तत्फलं चावाप्स्यथ । मच्छिवाश्च वः पिशितेन तृप्यन्तु मम शक्तेः परिक्लृप्ताः शृगालाश्च वः युष्माकं युधि खण्डितानां पिशितेन मांसेन तृप्तिमाप्नुवन्तु । 'कुङ्कुराश्च शृगालाश्च हारीणाश्च तथा वयः । त्रिधा भवन्ति शक्तीनां भैरवाणां च वै तथा' । 'गर्वोऽभिमानीहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । द्रव्योऽवलेपोऽहन्तापि स्यादहं युद्धमेव च' । काक्षि इच्छायाम् । युद्धे काङ्क्षन्ति युद्धकाङ्क्षिणः तृप तृप्तौ दिवादिः । तृप्यन्तु लोट् । पिशितं तरसं मांसम् ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्लेति । अवलेपो गर्वः । मच्छिवाः मया सह निनन्दन्यः प्रादुर्भूताः । पिशितं मांसम् ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बलावलेपादिति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) बलावलेपाद्बलगर्वात् मच्छिवा मदीयशृगालाः । पिशितेन मांसेन ॥ २६ ॥

यतो नियुक्तो दौत्येन तया देव्या शिवः स्वयम् । शिवदूतीति लोकेऽस्मिंस्ततः सा ख्यातिमागता २७

(१ गुप्तवती) शिवदूतीति । शिवेन दूतयति संदेशं प्रापयतीत्यर्थे गौरादेराकृतिगणत्वान्दोषं बहुमीहो तु ताप् स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु दुनोतेः 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' इति निष्ठायां दीर्घे सत्यल्पसंदेशप्रापकत्वविवक्षायां 'क्तादत्याह्यायाम्' इति बहुमीहावपि डीप्तंभवतीति समर्थितं ललितासहस्रनामभाष्येऽस्माभिः ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) दौत्येन दूतभावेन 'सखिदूतवणिग्भ्यां यः' इति प्राप्ते क्वचिदौत्सर्गिकोऽपि यन्प्रत्ययः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) यतः कारणात् तया शक्त्या स्वयं देव्या शिवः शम्भुः दौत्येन दूतत्वेन दूतभावेन दूतकर्मणा वा नियुक्तः अधिकृतः प्रेरितोभूत् ततस्तस्मात्कारणात् सा चण्डिकायाः शक्तिर्देवता अस्मिन् मर्त्यानां लोके शिवदूतीति ख्यातिं कीर्तिं प्रसिद्धिम् आगता प्राप्ता । कर्तरि क्तः 'सख्युर्यः' 'दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्' । दूतस्य भावः कर्म वेति यः । दूतशब्दात् ध्वञ्त्तु न चेत्समुच्चायितो यतः । वाणिज्यावाणिज्यमित्युपलक्षणम् । अयं तु ब्राह्मणादौ वणिज्शब्दस्य पाठास्तेत्यस्य । दूतशब्दस्तु न हठादौ नापि ब्राह्मणादौ पठितः । यद्यभ्यधुः । 'दूत्यं तद्भावकर्मणि' इति । कथिदाह दूत्यं दौत्यमित्युभयमपि भवति । वणिज्यावाणिज्यमिति वत् । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति चकारात् ध्वजपि भवतीति तत्र । 'सख्युर्यः' 'दूतवणिग्भ्यां च' न केवलं सख्युरेव यः अपि तु दूतवणिग्भ्यां च यो भवतीति चकारेण य एवसमुच्चायते न तु ध्वजपि । यदि ध्वजपि चेत्समुच्चायते तदा ब्राह्मणादौ वणिक्शब्दपाठो निरर्थकः स्यात् । चकारेणैव ध्वजसिद्धत्वात् । दौत्येनेति तु क्वचित्पाठः । दूत्यमेव दौत्यं प्रज्ञादित्वादण् । शिवदूतीति 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' इति क्तः । द्रुड उपतापे 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' इत्योणादिकः क्तः । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' । दूयते अनेन यथोक्तत्वादित्वात्तर इति दूतः । स्त्रियां गौरादेराकृतिगणत्वादीषु । 'दूती संचारिके समे' । शिवेन दूतयतीति शिवदूती शिवेन संचारयति संदेशं प्रापयतीति शिवदूती । यद्वा शिवं दूतं प्रेष्यं करोति शिवदूती । कर्मण्यणि स्त्रियां डीप् । शिवे कर्मणि दूतयते ध्यन्तादणि शिवं दूतयति दूतं करोतीति तत्करोतीति तदाह इति गिञन्तात्कर्मण्यण् । शिवो दूतो यस्याः सेति तु बहुत्वे बहुसुता ब्राह्मणीतिवच्छिवदूतेति टावेव भवति । शिवदूतेत्यपि सभ्यपाठः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यत इति । दूत्यमेव दौत्यम् । प्रज्ञाद्यण् । शिवदूती गौरादित्वात् डीप् । अस्त्राङ्गपूर्वपदादिति वा १७

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यतो नियुक्त इति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) यत इति दौत्येन दूतस्य भावो दूत्यम् 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः । दूतमेव दौत्यम् । प्रज्ञाद्यण् । शिवो दूतो यस्याः शिवदूती ॥ २७ ॥

तेपि श्रुत्वा वचो देव्याः शर्वाख्यातं महासुराः । अमर्षापूरिता जग्मुर्यतः कात्यायनी स्थिता ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) ते शुम्भादयः शर्वाख्यातं शिवेन कथितम् । तालव्योऽयं शकारः । शर्वः शिवः इति तालव्येषु व्याख्यानात् । यतो यत्र । सार्वविभक्तिस्तस् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) तेषि देव्या वचः श्रुत्वा ते शुम्भादयोऽपि महासुराः अमर्षापुरिता जग्मुः । सर्वाह्वयातम् । शृणोति हिनस्ति सर्वः शिवः तेनाह्वयतं कथितं देव्याः शिवदूत्याः शक्त्याः वचः संदेशवाचं श्रुत्वा अमर्षेण क्रोधेन आपुरिताः क्रोधा-
विष्टाः सन्तः जग्मुः । क यत्र कात्यायनी स्थिता शर्वोक्तदेवीसंदिष्टसामवादोद्दीपितामर्षपुरिताः क्रिया केवलमुत्तरमिति मन्वानाः संतस्तत्र ययुः । क यत्र स्थाने कात्यायनी चण्डिका स्थिता वर्तते स्म तत्र जग्मुः । कतो नामर्षिः कतस्य गोत्रं स्त्री कात्यायनी । कात्यशब्दाद्गर्गादियजन्तान् 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति स्त्रियां ष्कः । फस्यायनदेशः । पिरत्वात् डीष् ।
'उमा कात्यायनी गौरी ।' यतः कात्यायनी स्थितेति पाठे आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । यत्रेऽथेवार्थः ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तेषीति अमर्षेण सर्वतः पूरिताः । यतः यं देशमाक्रम्य कात्यायनी स्थिता तं देशं जग्मुरि-
त्यन्वयः । मूलशक्त्यभेदे तस्या अपि कात्यायनीत्वोक्तिः ॥ २८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तेऽपि श्रुत्वेति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २८ ॥

ततः प्रथममेवाग्रे शरशक्त्यष्टिवृष्टिभिः । ववर्षुरुद्धतामर्षास्तां देवोममरारयः ॥ २९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) प्रथममादौ अग्रे समुखे शरशक्तिऋष्टीनां वृष्टिभिः उद्धत उद्धतोऽमर्षो येषां तं ववर्षुरिति नञा
निर्दिष्टस्यानित्यत्वादगुणाभावः । ववर्षुरिति वा पाठः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरम् अमरारयः सुरद्विषः शुम्भादयः उद्धतामर्षाः प्रवृद्धरोषाः सन्तः प्रथममेव च प्रथमार-
म्भसमये । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । अग्रे देव्याश्चण्डिकायाः अग्रभागं उरसि शरशक्त्यष्टिवृष्टिभिः शरसंपातैः शक्तिपातैः
ऋष्टिपातैः खड्गपातैश्च-साधनैः तां देवीं चण्डिकां ववर्षुः ववर्षुः छादयामासुः । वृषु संचने । 'असंयोगाद्विद् किन् ।' सर्वे
विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते छन्दोवत्पुराणानि भवन्ति । छन्दोवत्तद्विदां वचः । अन्यथा शरीरादिभिवैववृष्टिरित्येव गुणाभावा-
त्स्यात् । अमर्षः क्रोधः । 'कामूसामर्थ्ययोः शक्तिः' कामूस्तोमराख्यमायुधम् । ऋष्टिः खड्गः । वृष्टयः सन्ततधाराणि
वर्षाणि ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति प्रथममादौ । अग्रे समुखे । ववर्षुरिति गुणश्छान्दसः । उद्धतः प्रकटः । अनेन स्त्री
प्रथमतो हन्तुमयोग्येति विवेकराहित्येन रोद्राविष्टत्वं सूचितम् ॥ २९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः प्रथममेवैष इति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । प्रथममेव आदाविव । अग्रे समुखे । ऋष्टिः खड्गः । ववर्षुः इति वक्तव्ये आर्षत्वा-
द्गुणः ॥ २९ ॥

सा च तान्प्रहितान्वाणान्शूलशक्तिपरश्वधान् । विच्छेद लीलयाध्मातधनुर्मुक्तैर्महेषुभिः ॥ ३० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) परश्वधान् परश्वान् । आध्मातं शब्दवद्भुः तेन मुक्तैः शरैः ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिका सा च तत्प्रहितान्वाणान् अमुरैः प्रयुक्तान् शरान् शूलशक्तिपरश्वधान् शूलान् शक्तीः
परश्वधान् परश्वान् कुठारान् अन्यान्यपि च आयुधानि लीलया अनायासेन ध्मातधनुर्मुक्तैः ध्मातं मौर्वीटनत्करणेन शब्दितं
धनुः ततो मुक्तैः प्रेरितैः महेशुभिः महद्भिः प्रशस्तैरिषुभिः शरैः विच्छेद । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' । 'कामूसामर्थ्ययोः शक्तिः'
'परशुश्च परश्वधः ।' लीलया क्रीडया । ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । ध्मातम् । कर्मणि क्तः । 'पञ्ची रोप इषुर्द्वयोः' ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ३० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) सा च तानिति ३१ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) सा चेति । प्रहितान् । आध्मातशब्दवद्भस्तेन मुक्तैः ॥ ३० ॥

तस्याग्रतस्तथा काली शूलपातविदारितान् । खट्वाङ्गपोथितांश्चान्यान्कुर्वती व्यचरत्तदा ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) तस्मादग्रत इति वक्तव्ये पादपूरणायाकारलोपः । 'सोचि लोपे चेत' इति ह्यपकादिति दुर्घटशक्तिकारः ३१

(२ चतुर्धरी) तस्याः देव्याः तस्याग्र इति कचिद्विसर्गलोपेपि संधिः । तस्यास्तथाग्रत इति वा पाठः । पोथितान्मर्दि-
तान्कुर्वन्ती वैकल्पिकोऽनुषङ्गकोपाभावः (?) । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति न्यायात् । कुर्वतीति वा पाठः ॥ ३१ ॥

१ 'ववर्षु' इति पाठः

(३ शान्तनवी) तदा देवी दानवसङ्ग्रामाणां अरीन् सुरद्विषः शूलपाताविदारितान् खट्वाङ्गपोथितांश्च कुर्वती असु-
रशरीरपञ्जरमयायुधेन पोथितान् हिंसितान्प्रहृतान्कुर्वती सती व्यचरत विचरति स्म विहरति स्म । अनेन या चण्डिका
ललाटोत्पन्ना काली नाम देवता तत्पराक्रमो वर्ण्यते । 'स्यात्पुरः पुरतोऽप्रतः ।' खट्वाङ्गं शरीरकण्ठालः शरीरास्थिपञ्जरः । पुथ-
भाषार्थश्चुरादिः । धात्वनेकार्थत्वादिह तु हिंसार्थः । पुथितानिति तु पाठे पुथ हिंसासङ्केतानयोः इति भ्रादिरिदित् कर्मणि क्तः ।
यदभ्यधुः । 'पुथ्येत्युपति हिंसार्थे भाषार्थे पोथयेदिति ॥ ३१ ॥'

(४ नागोजीभट्टी) तस्येति । तस्या अप्रत इति च्छेदः । छान्दसः संधिः । तथा चण्डीवत् तदा देव्याः शङ्खच्छेदो
खट्वाङ्गं कट्वालपञ्जरं पट्टिका वा । कालीललाटजा कुर्वती युक्तशङ्काभावात् ॥ ३१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्याप्रत इति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्या इति देव्याः संधिस्त्वार्थः । तस्यास्तथाप्रत इति षष्ठः सुगमः । कुर्वतीति पाठः । कुर्व-
न्तीति पाठे नुमागम आर्थः ॥ ३१ ॥

कमण्डलुजलाक्षेपहतवीर्यान्हर्ताजसः । ब्रह्माणी चाकरोच्छत्रम्येनयेन स्म धावति ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) वीर्यं बलम् । आज्ञाऽवष्टम्भः । येनयेन प्रदेशेन धावति स्म इति स्मयोगादतीति वर्तमानता । तेन
ब्रह्माणी येन अथावत् तेन अरीस्तथाऽकरोदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) ब्रह्म अणति वेदं कथयति ब्रह्माणी ब्राह्मी शक्तिः देवी दानवसंप्रामे येनयेन यथा धावति स्म
शेदुं मच्छति स्म तत्रतत्र यथि शत्रून् सुरद्विषः कमण्डलुजलाक्षेपात् कमण्डली जलं तस्य आक्षेपात् कमण्डलुजलाकर्षणात्
प्रोक्षणात् । यद्वा कमण्डलोः सकाशात् उद्धृतस्य जलस्य आक्षेपादाकृष्य प्रोक्षणात् हेतोः हतवीर्यान्प्रहृतवीर्यबलप्रभावांश्च
हतौजसश्च हतदीप्तिवत्प्रानकरात् कृतवती । 'ओजो दीप्तौ बलेऽपि स्यात्' । 'श्रील्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसी-
रिणोः' 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । ब्रह्म अणति कथयति ब्रह्माणी कर्मण्यन् । अण शब्दार्थः । स्त्रियां
ङीप् । लट् स्मै । स्मातीते । धाव गतिशुद्ध्योः स्वारितेत् । यद्वा मृ गतो सतर्वैगितायां गतो धावादेशो वक्तव्यः शिति ।
अनेन ब्राह्मी या शक्तिः ब्रह्माणी नाम तत्पराक्रमो वर्णितः । कमण्डलुजलाक्षेपहतवीर्यान्तयेकपदत्वपाठे हतौजस इत्यत्रापि
कमण्डलुजलाक्षेपादित्येतदपेक्षया कारणं ज्ञेयम् । कमण्डलुजलाक्षेपहतवीर्या हतौजस इत्येकपदत्वेन पाठे तु आहतवीर्याश्च हतो-
जसश्च आहतवीर्यांहतौजसः । कमण्डलुजलाक्षेपा आहतवीर्यांहतौजसस्तान् कमण्डलुजलाक्षेपाहतवीर्यांहतौजसः । 'अस्त्री
कमण्डलुः कुण्डी' । अथवा धावतीत्यत्र ध्यन्त्ययेन धावन्तीति बहुवचनमाश्रित्य ये अनयेन अन्यायेन धावन्ति स्म लोकानुप-
द्रवन्ति स्म तान् शत्रून्दैत्यान्ब्रह्माणी ब्रह्मशक्तिः देवता कमण्डलुजलाक्षेपात् हतवीर्यान्हतौजसश्च अकरोत् कृतवती ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कमण्डलिविति । आक्षेपः प्रक्षेपः । वीर्यं बलम् । हततेजसः धावतीति स्मयोगे भूते लट् ।
येनयेन प्रदेशेन ॥ ३२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कमण्डलिविति ३२ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) कमण्डलुजलंति । वीर्यमुत्साहः ओजो बलम् । धावतीत्यत्र 'लट्स्मै' इति स्मयोगे भूतेऽपि लट् ।
धावति स्म अथावदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

माहेश्वरी त्रिशूलेन तथा चक्रेण वैष्णवी । दैत्याञ्च जघान कौमारी तथा शक्त्यातिकोपना ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या अग्रे माहेश्वरस्येयं माहेश्वरी शक्तिर्देवता अतिकोपिता सती त्रिशूलेन दैत्यान् जघान
जिहिंस । तथा अतिकोपना त्रिणांशियं वैष्णवी शक्तिर्देवता चक्रेण दैत्यान् जघान ताडयामास । तथा कुमारस्य गुरुस्येयं
कौमारी शक्तिर्देवता अतिकोपना अत्युपक्रोधना सती शक्त्या आयुधेन दैत्यान् जघान हिंसितवती । एतेन माहेश्वरी वै-
ष्णवी कौमारी इति त्रिगुणां शक्तीनां क्रमेण त्रिशूलचक्रशक्त्यायुधानां संप्रामे पराक्रमो वर्णितः । अतिकोपना कुप क्रोधे ।
'कुपमण्डार्थेभ्यश्च' इति युक् ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) माहेश्वरीति स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) माहेश्वरीति ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रीकुलिशपातेन शतशो दैत्यदानवाः । पेतुर्विदारिता भूमी रुधिरौघप्रवर्षिणः ॥ ३४ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्थरी) ऐन्द्याः यः कुलिशपातस्तेन ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) इन्द्रश्चेयमैन्द्री शक्तिर्देवता तस्याः ऐन्द्याः शक्त्याः देवतायाः कुलिशं वक्त्रम् आयुधं तस्य पातः आघातः तेन ऐन्द्रीकुलिशपातेन शतं शतं शतशः । 'संख्यैकवचनाच्च बीप्सायां शस्' । दैत्यदानवाः विदारिताः । अत एव रुधिरौघप्रवर्षिणः सन्तः पृथिव्यां क्षोण्यां पेतुः पतिताः विदारिताः । दू विदारणे कयादिः । हेतुमति कर्मणि कः । अन्यथा विदीर्णाः स्युः । चुरादौ चास्ति । यदभ्यधुः 'दारैते भिन्नमेदितौ' । यद्वा विदारणं विदारो भेदः सः संजातो येषामिति विदारिताः । संजातभेदा इत्यर्थः । रुधिराणामोघाः तेषां प्रवर्षाणि तद्वतः । 'ओषो वृन्देऽम्भसां रये' 'स्यादृष्टो लोकधारंशे वत्सरं नवमस्त्रियाम्' । यद्यपि 'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रादिदानवाः' इत्यभेदेनाभ्यधुः सामान्येन तथापीह मानुभेदतो भेदेनाभ्यधायि । दितेरपत्यानि पुमांसः दैत्याः । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' दनोरपत्यानि पुमांसः दानवाः 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । ओर्गुणः । अवादेशः । अत एव समानार्थत्वादविषयमाणात् 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषो न कृतः ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऐन्द्रीति । दैत्यदानवयोर्मांशुतो भेदः । ऐन्द्याः कुलिशपातेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ऐन्द्रीकुलिशेति ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३४ ॥

तुण्डप्रहारविध्वस्ता दंष्ट्राप्रक्षतवक्षसः । बाराहमूर्त्या न्यपतंश्चक्रण च विदारिताः ॥ ३५ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) बाराहस्य भगवतो विष्णोरियं बाराही मूर्तिः कायो यस्याः सा बाराहमूर्तिः नाराही शक्तिर्देवता तस्याः संबन्धि तुण्डं वक्त्रम् । तुञ्जि तोडने । तुण्डयनेन खण्डयतीति तुण्डं तेन यः प्रहारः आघातः तेन विध्वस्ताः तुण्डा-
ग्रेण यः प्रहारः तेन न्यमुकृताः असुराः तस्याः संबन्धिन्यौ ये द्वे द्वे द्वे ऊर्ध्वं तयोरप्रभागे ताभ्यां क्षतानि हिंसितानि वक्षसि येषां ते दंष्ट्राप्रक्षतवक्षसो दानवाः तस्मा एव चक्रेण च वैष्णवायुधेन विदारिताः विदीर्णयाग्राश्च गन्तो दैत्याः रण-
भुवि न्यपतन् निपतितवन्तः लङ् । न्यपतन्त्यन् इति पाठे लुङि पतः पुमाणमः । एतेन बाराहाः शक्तेः संख्यां पराक्रम उक्तः ३५

(४ नागोजीभट्टी) तुण्डेति । बाराही चासौ मूर्तिश्च बाराहमूर्तिस्तथा । चक्रेणेत्यनेन बाराहा मुखमेव बाराहमृदं न-
त्वन्यत् । एवं शक्तिमती बाराहस्यापि बोध्यम् ॥ ३५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तुण्डप्रहारेति ३६ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३५ ॥

नारैर्विदारितांश्चान्यानभक्षयन्ती महासुरान् । नारसिंही चचाराजो नादापूर्णदिगम्बरा ॥ ३६ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्थरी) आजौ रणे । अम्बरमाकाशम् ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) नादेन सिंहनादेन कण्ठगर्जेन आ समन्तादभिव्याप्य पूर्णानि पुरतानि दिशामन्तराण्यन्तरालानि यया सा नादापूर्णदिगन्तरा । नादपुरितदिङ्मुखेत्यपि पठे स एवार्थः । 'वा दान्तशान्तपूर्ण' इति पुरते निपात्यते । नादे-
नापूर्णतानि दिङ्मुखानि अन्तरालानि यया सा तथोक्ता शक्तिर्देवता । यद्वा बाराहस्यायं बाराहो विष्णोरवतारः बाराहश्चेयं मूर्तिः कायो यस्याः सा बाराहमूर्तिः नृसिंहस्य भगवतो विष्णोरवतारस्येयं महावीर्यस्य शक्तिर्नारसिंही देवता आजौ बुद्धे चचार विजहार । किं कुर्वती नखैर्नखैरायुधैर्विदारितान्भेदविस्फुटितगात्रानन्यानपरान्महासुरान्भक्षयन्ती खादयन्ती प्रागुक्तश-
क्त्याहता दैत्येभ्योन्यान्सुरान्भ्यवहरन्तीत्यर्थः । अथवा । च अ आन्यान् इति छेदः अ इति प्रतिषेधार्थमव्ययम् । अन्यामिति अण प्राणने णिचि 'अचो यत्' आननीया अन्याः जीवित्युमर्हाः आ अन्याः आन्याः अजीवनीयाः । दुष्टत्वान्मारणीया इ-
त्यर्थः । तान्महतोऽसुरान्भक्षयन्ती नारसिंही खड्ग मारयति खादति च । 'समित्याजितमिच्छुः' 'समे क्षमांशे रणे प्याजिः'
'युद्धभागक्षणेप्याजिः' । अनेन नारसिंहाः शक्तेः पराक्रमः कथितः ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नखैरिति । आजौ रणे । अम्बरमाकाशम् ॥ ३६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) नखैर्विदारिता इति ३७ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

चण्डादृहासैरसुराः शिवदूत्यभिदूषिताः । पेतुर्विदारिता भूमौ तांश्चखादाथ सा तदा ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) चण्ड उत्कटः सकोपो वा अष्ट उच्चैर्हासः । शिवदूत्यभिदूषिताः ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) शिवदूत्या चण्डिकोत्पत्त्या शक्त्या चण्डादृहासैः प्रचण्डोद्धतोच्चहासैः भयंकरैः अभिदूषिताः प्रापिताः कृत्याः प्रापितमूर्च्छाः असुराः पृथिव्यां रणक्षितौ पेतुः पतन्ति स्म । अथ तदा पृथिव्यां पतितान् असुरान् चखाद । खाद भक्षणे । भक्षयामास । अनेन शिवदूत्याः शक्तेः पराक्रम उक्तः । चण्डिकाशरीराद्धि निर्गता वा शक्तिः शिवं हृतमकरोत्सा । शिवदूती नाम देवता अभिदूषिता । दुष्ट वैकृत्ये वैकृत्यमविवेकः । णिचि कर्मणि क्तः । पेतुः पत्न गतो । परोक्षे लिटि एत्वाभ्यासलोपो ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चण्डेति । चण्ड उत्कटः सकोपो वा । शिवदूत्यभिदूषिता इति तृतीयासमासः । प्रापितमूर्च्छा सा शिवदूती ॥ ३७ ॥

(५ जगद्धन्त्रचन्द्रिका) चण्डादृहासैरिति ३८ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोज्जारः) चण्डादृहासैरिति । चण्ड उत्कटः सकोपो वा अदृहासारतैः शिवदूत्यभिदूषिताः पातिताः । उप-सर्गबलेन धात्वर्थस्यान्यार्थत्वात् ॥ ३७ ॥

इति मातृगणं कुद्धं मर्दयन्तं महासुरान् । दृष्ट्वाभ्युपायैर्विविधैर्नशुदंवारिसैनिकाः ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) नेशुः पलायिताः ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) विविधैरभ्युपायैर्महासुरान्मर्दयन्तं मातृगणं दृष्ट्वा(इत्यन्वयः) इत्यभ्युपायविशेषणम् । नेशुरपययुः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) इति प्रागुक्तप्रकारेण मातृगणं मातृणां ब्रह्माण्यादीनां गणं समूहं कुद्धं क्रोधाविष्टम् आविष्कृतकोपम् अत एव विविधैः बहुविधैरभ्युपायैः संप्रामसाधनैरमोघैः सहसुरान्मर्दयन्तं दृष्ट्वा देवारिसैनिकाः देवानामरयो दैत्याः सुरद्वि-पस्तेषां सैनिकाः 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' । नेशुः नश अदर्शने । अदर्शनमगुः । पलाय्य ययुरिति यावत् । 'ब्रह्माणी वैष्णवी रौद्री कौमारी शिववृत्तिका । ऐन्द्री च नारसिंही च वाराही चाष्टमातरः' । एताः शक्तयो युद्धायोद्धृताः अणिमेत्यन्या मातरोष्टौ । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चम्रमुण्डा च काली संकर्षणीति च' । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेश्वरी चागुण्डा त्वष्टमातरः' इत्यनेन । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेश्वरी चागुण्डा सप्त मातरः' ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) इति पूर्वोक्तैरभ्युपायैः संप्रामसाधनैः दैत्यान्मर्दयन्तं मातृगणं दृष्ट्वा नशुः पलायिता इत्यन्वयः । ब्रह्माण्याद्या अष्ट मातरः । 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही नारसिंही चैव चागुण्डा मातरः स्मृताः' इति कामरतन्त्रे नवार्णविधाने उक्ताः ॥ ३८ ॥

(५ जगद्धन्त्रचन्द्रिका) इति मातृगणमिति ३९ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोज्जारः) इतीति । विविधैरुपायैरसुरान्मर्दयन्तमित्यन्वयः । नेशुर्न समर्थाः ॥ ३८ ॥

पलायनपरान्दृष्ट्वा दैत्यान्मातृगणार्दितान् । योद्धुमभ्याययौ कुद्धौ रक्तबीजो महासुरः ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) रक्तबीजो महासुर इत्यस्योत्तरमेकः श्लोकोऽधिकः ।

'भागिनेयो महावीर्यस्तयोः शुम्भनिशुम्भयोः । क्रोधवत्याः सुतो ज्येष्ठो महाबलपराक्रमः' ॥ ४० ॥

इति ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) रक्तं बीजं ग्रस्यासुरस्य स रक्तबीजः महासुरः दैत्यान्मातृगणार्दितान् । ब्रह्माण्यादिमातृसमूहेन हिंसितान् अत एव पलायनपरान्दृष्ट्वादपगमनतत्परान् दृष्ट्वा बीज्य कुद्धः क्रोधाविष्टः सन् । कर्त्तरि क्तः । देव्या सह योद्धुमभ्या-ययो । रक्तं बीजयति बीजं करोति रक्तबीजः । कर्मण्यण् । बहुव्रीहिस्तुक्तः प्रागेव । अर्दं हिंसायां कर्मणि क्तः ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पलायनेति । रक्तं बीजं कारणं यस्य सः रक्तबीजः ॥ ३९ ॥

(५ जगद्धन्त्रचन्द्रिका) पलायनेति ४० ॥ ३९ ॥

(६ दंशोज्जारः) पलायनेति । रक्तं शोणितं बीजं पुनःपुनः प्रादुर्भावकं यस्येति रक्तबीजः ॥ ३९ ॥

रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणो महासुरः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) अस्य रक्तबीजस्य । माद्वन्मिलिष्यकरणे सप्तमी । पञ्चम्यन्तपाठे तु त्यज्जोपेऽधिकरणे चोपसंहयानं कर्तव्यमिति पञ्चमी न त्वपादाने । जनि । ऋतरेवापादानत्वात् । न चात्र मेदिनी प्रकृतिः । रक्तबिन्दोरेव तथात्वात् ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) अत्र महासुरस्य रक्तबीजाख्यस्य शरीरतो रक्तबिन्दुः रक्तपृष्ठत्वं यदा भूमौ पतति भ्रस्यति तदा तत्प्रमाणः रक्तबीजाख्यदैत्यशरीरप्रमाणकः महासुरः मेदिन्याः सकाशात्समुत्पतति समुत्पद्यते । अतश्च स रक्तबीजो रक्तबिन्दुबीजो रक्तबिन्दुयेति विख्यातोऽभूमहासुरः । रक्तबिन्दुरित्येकवचनमुपलक्षणम् । तेन यावन्तस्तद्रक्तबिन्दवः भूमौ पतन्ति तावन्त एव तादृशा एव रक्तबीजाख्यदैत्यसमा एव महासुरा मेदिनीतो भूमितः समुत्पद्यन्ते । मेदिन्यामिति पाठेऽधिकरणं विवक्षितम् ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेवाह । रक्तेति । अस्य रक्तबीजस्य मेदिन्याः । मेदिन्यां स्थित्वेत्यर्थः । त्यज्जोपे पञ्चमी ॥ ४० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) रक्तबिन्दुरिति ४१ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) रक्तबिन्दुरिति । मेदिन्या इति पञ्चम्यन्तपाठे तु त्यज्जोपे पञ्चमी । मेदिनीं प्राप्येत्यर्थः । न त्वपादाने । जनिकर्तुः प्रकृतेरेवापादानत्वात् नात्र मेदिनी प्रकृतिः । किं तु रक्तबिन्दुरेव ॥ ४० ॥

युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्त्या महासुरः । ततश्चैन्द्री स्वज्रेण रक्तबीजमताडयत् ॥ ४१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) स रक्तबीजः ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) स महासुरो रक्तबिन्दुबीजः गदापाणिः सन् इन्द्रशक्त्या सह ऐन्द्या शक्त्या देवतया सार्धं युयुधे संप्राप्तं चकार । ततः ऐन्द्री इन्द्रशक्तिः च देवता स्वज्रेण निजायुधेन कुलिशेन तं रक्तबीजं महासुरम् अताडयत् । तड आघाते घुरादिः । युयुधे युध संप्रहारे दिवादिर्नुदात्तोत् । कर्तरि लिट् । 'गदा पाणौ यस्य सः इन्द्रस्येयं शक्तिः देवता ऐन्द्री स्वज्रेण । स्वपदमसाधारणतां ध्वनयति । 'बन्धुजीवप्रसूनेन सदृशा रक्तबिन्दवः । रक्तबिन्दुः क्षितिस्त्वन्मजायते तत्समोऽसुरः ॥ ४१ ॥'

(४ नागोजीभट्टी) स रक्तबीजः ॥ ४१ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) युयुधे स गदेति ४२ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

कुलिशेनाहतस्याशु बहु सुखाव शोणितम् । समुत्तस्थुस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥ ४२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) इन्द्रशक्त्या ऐन्द्या देवतया कुलिशेनाहतस्य वज्रेणायुधेन ताजितस्य रक्तबीजस्य महासुरस्य शरीरतः बहु बहुलं शोणितं कर्तुं आशु सुखाव भूमौ पपात । ततः शोणितात्सकाशात् तस्येव रक्तबीजस्यैव रूपमाकृतियैवां ते तद्रूपाः तस्येव रक्तबीजस्यैव पराक्रमो येषां ते तत्पराक्रमाश्च योधाः योद्धारः महासुराः समुत्तस्थुः समाभूताः । एतावान्विशेषः । रक्तबीजरक्तजासुररक्तानु नोत्पद्यन्त इत्यत उक्तं तद्रूपास्तत्पराक्रमाश्च इति । आशु क्षिप्रं अश्रव । सुगतौ दन्त्यादिः । आशु समुत्तस्थुः कुलिशेनाहत इति प्रथमान्तपाठे घटः प्रसवतीतिवदकर्मकत्वेन शोणितं मुख्यं रक्तबिन्दुरिति एकमेता नोपपद्यते । अथवा कृपाणेन सैनिको हत इति किञ्चित्प्रवतीति (?) यस्यकर्मकत्वमपि घटेत । अथवा कुलिशेन हतः आशु शोणितं कर्म सुखाव जगाम प्राप्तवानित्यर्थविवक्षायां सकर्मकतास्त्येय । आहतस्य रक्तबिन्दोः शरीरतः शोणितं कर्तुं । सुखावेत्यत्र अकर्मकत्वं तु घटात्पत्यः स्रवतीतिवत्कर्मनिष्पेक्षत्वादवश्यम् । 'शतयुधोगौ पराक्रमौ' ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कुलिशेनेति । तस्य रक्तबीजस्य ॥ ४२ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) कुलिशेति ४३ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४२ ॥

अयन्तः पतितास्तस्य शरीराद्रक्तबिन्दवः । तावन्तः पुरुषा जातास्तदीर्यबलविक्रमाः ॥ ४३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) वीर्यं प्रभावः । बलं सैन्यम् । विक्रमः सामर्थ्यातिशयः ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य रक्तबीजस्य दैत्यस्य शरीराद्वपुः सकृन्नाद्यावन्तो यत्परिमाणं यावत्संख्याकाः रक्तविन्दवो रुधिरपृषताः पृथिव्या पतिताः भवन्तु तावन्तस्तत्परिमाणं एव तावत्संख्याकाः पुरुषा एव दैत्याः तद्वीर्याश्च तत्पुत्र्य-बलाश्च तुल्यविक्रमाश्च दैत्याः समजनिषतेत्यर्थः । यावन्तः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' । पतिताः भुवि भ्रष्टाः वीर्यं बलं प्रभावश्च । वीर्यं वीरकर्म वा । बलं प्राणसामर्थ्यम् । 'स्थौल्यग्रामभ्येत्येषु बलं ना फलसीरिणोः' 'विक्रमस्तु पराक्रमन्तो गोर्वै वापि प्रकीर्तितः' 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीमह्वी) यावन्त इति । वीर्यं प्रभावः । बलं शारीरम् । विक्रम उत्साहरूपः ॥ ४३ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) यावन्त इति ४४ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) यावन्त इति । वीर्यं प्रभावः । बलं शारीरम् । विक्रम उत्साहः ॥ ४३ ॥

ते चापि युयुधुस्तत्र पुरुषा रक्तसंभवाः । समं मातृभिरत्युग्रशस्त्रपातातिभीषणम् ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्थरी) समं सह । अत्युग्रमिति क्रियाविशेषणं शस्त्रविशेषणं वा ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) सत्र तस्मिन्देवीदानवसंप्रामे रक्तबीजासुरस्य रक्तसंभवाः रक्तजाः ये पुरुषाः दैत्याः तेषां च ब्रह्मा-ण्यादिभिः मातृभिः समं सार्धम् अत्युग्रमतिदाहणं यथा स्यात्तथा शस्त्राणां पातैरतिभीषणमस्त्रिमयंकरं च यथा स्यात्तथा युयुधुः । युधुः संप्रहारे अनुदातेव । इह तु 'व्यत्ययो बहुलम्' इति परस्मैपदम् । युयुधिरे पुरुषा इति त्वन्यथा स्थात् ॥ ४४ ॥

(४ नागोजीमह्वी) त इति । समं सह । अत्युग्रमिति शस्त्रविशेषणं समस्तम् ॥ ४४ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) ते चापीति ४५ ॥ ४४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४४ ॥

पुनश्च वज्रपातेन क्षतमस्य शिरो यदा । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः ॥ ४५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्थरी) ववाह सुखाव । छान्दसत्वात्संप्रसारणाभावः । वह गतावित्यस्य वा रूपम् । वह प्रयत्ने इत्यतो वा भातोरनेकार्थत्वात् । रक्तं कर्तुं वा रक्तं ववाह इवेति वा । ततो रक्तात्सहस्रशोऽसंख्याताः ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) पुनश्च पुनरपि ऐन्द्र्या क्षतया देवतया कृतेन वज्रपातेन अस्य रक्तबीजस्य महासुरस्य शिरो भस्तकं यदा क्षतम् आहतं पतितं भग्नमभूतत्वा ततः वज्रताडिताच्छिरसः सकाशात् निर्गतं रक्तं कर्तुं । ववाह प्रवहति स्म । प्रवाहो बभूवेति यावत् । ततश्च तस्माच्च रक्तप्रवाहात् भूयिष्ठात्सहस्रं सहस्रं सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीष्यायां शस्' । पुरुषाः दैत्याः जायाः समजनिषत । ववाहेति बह्वे प्रापणे 'मित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणं तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति नेत्याहुः । बहिरसंप्रसारणे प्रकृत्यन्तरतया दन्त्योष्ठपादिरस्तीत्यपरे । वाह प्रयत्न इत्यस्यात्मनेपदानित्यत्वाद्वाहेत्यपरे । वक्षिणो ह्तिस्तरण-मनुदात्तैकक्षणात्मनेपदानित्यत्वे ज्ञापकमाहुः । ववेत्यव्ययम् । वव इति प्रथमं रक्तनिःसरणजनितव्यनिमाहेत्यन्ये । वव इत्येवं शब्दमाहुः । रक्तं कर्तुं प्रथमत इत्यर्थः । उवाहेत्यर्थे वव इति शब्दानुकरणम् । आहेति च विभक्तिप्रतिरूपकं कालसामान्य-वाच्यव्ययम् । यतो निर्गमनसमये रक्तं कर्तुं । प्रथमतः वव इत्यव्ययरूपं शब्दम् आह अतो ववाह इति शब्दानुकरणं प्रष्टव्यम् । तेन अनुकारानुकरणयोर्मैदस्याविवक्षितत्वादसत्यर्थवत्त्वे गवित्ययमाहेतिवद्विभक्त्युत्पत्त्यभावः । अन्यथा ववमाहेति स्यात् । केचित्तु कृतसंप्रसारणे उवाहेत्येव पेदुः । वयं तु ब्रूमः । संप्रसारणमत्र कर्तव्यम् । कृते तस्मिन् 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र पूर्वस्वरूपे नित्यप्राप्ते 'वा छन्दसि' इत्यनुवृत्तेः पूर्वरूपत्वाभावपक्षे मित्रावरुणो यजमानावितिवत्पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् 'इको यणचि' इति यणादेश एव श्रूयते । छन्दोवत्पराणानि च भवन्तीति । तदित्यम् । 'पाठा व्याख्याश्च धातूनां दृश्यन्ते स्वैरिणः कचित् । प्रयोग एव भगवोस्तानवस्थापयत्यपि' ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीमह्वी) पुनश्चेति । ववाहेति बहि गतावित्यस्य रूपम् ॥ ४५ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) पुनश्चेति । ४६ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) पुनश्चेति । ववाह सुखाव । आर्षः संप्रसारणाभावः । ववा इवेति स्वभावात्छन्दानुकरणम् । रक्तं ववेत्याह । तत इति पदमध्याहार्यम् । यद्वा वाह प्रयत्ने इत्यस्य रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अनुदात्तैस्त्वप्युक्तस्यात्मनेपदस्या-नित्यत्वाच्च । सहस्रशोऽसंख्याताः ॥ ४५ ॥

वैष्णवी समरे चेनं चक्रेणाभिजघान ह । गद्या ताडयामास ऐन्द्री तमसुरेश्वरम् ॥ ४६ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्धरी) समरे रणे वैष्णवी एनम् असुरेश्वरं चक्रेणाभिजघान गद्या ताडयामास च । किंभूतम् एनम् ऐन्द्रीतम् ऐन्द्याः इन्द्रशक्तेः सकाशात् इतं गतं युद्धे पराश्रेणापि युध्यन्ते इति ऐन्द्री गद्या तं ताडयामासेत्यन्वयः । ऐन्द्री गद्या वाना-
ताडयामास भर्त्सयामास इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) समरे संप्राप्ते सा वैष्णवी शक्तिदेवता च तमेनं रक्तबीजदैत्यं चक्रेण वैष्णवेन आयुधेन जघान जिहिंस । ह प्रसिद्धमेवैतत् । अथ च सा इन्द्रस्थेयम् ऐन्द्री शक्तिदेवता च तमेनं रक्तबीजदैत्यम् असुरेश्वरं गद्या आयुधेन ताडयामास जघान । यद्वा ऐन्द्रीतमित्येकं पदम् । प्राक् ऐन्द्या शक्त्या इतः थोडुं प्राप्तः ऐन्द्रीतः । ऐन्द्रीतम् एनम् असुरेश्वरं रक्तबीजं समरे युद्धे सा वैष्णवी शक्तिदेवता चक्रेणाभिजघान । उरसि जिहिंस । न केवलं चक्रेण । गद्या ताडयामास जघान च ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वैष्णवीति । ऐन्द्याः शक्तिरितं पराङ्मुखं स्वसंमुखं प्राप्तम् एनं वैष्णवी चक्रेणाभिजघान गद्या च ताडयामासेत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वैष्णवी समर इति ४७ ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) वैष्णवीति । एनम् असुरं चक्रेणाभिजघान गद्या च ताडयामास । किंभूतम् ऐन्द्रीतम् ऐन्द्याः सकाशादितम् आगतम् । कश्चित् ऐन्द्री गद्या तं ताडयामास । ऐन्द्या गद्यायुधत्वाभावेऽपि युद्धे पराश्रेरपि युध्यन्ते इति व्याचक्ष्यो । केचित्तु गदं गदः पचाक्षच् । टाप् । गद्या कूवाचा तं ताडयामास भर्त्सयामासेत्याहुः ॥ ४६ ॥

वैष्णवीचक्रभिन्नस्य रुधिरसावसंभवेः । सहस्रशो जगद्यासं तत्प्रमाणैर्महासुरैः ॥ ४७ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) विष्णोरियं वैष्णवी तस्याः शक्त्या देवतायाः चक्रेण भिन्नस्य विदारितस्य रक्तबीजस्य महासुरस्य रुधिरसावसंभवेः रक्तप्रवाहसमुद्भवैः तत्प्रमाणैः रक्तबीजामुरपरिमितैः सहस्रं सहस्रं सहस्रशः । यद्वा सहस्रेण सहस्रेण सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सत्यां शस्' महासुरैः रक्तबीजरक्तप्रवाहसंभूतैः जगत् शुवनं ध्याप्तं ध्वाकीर्णम् । अशुरैः रसहयकैर्लोक्यं व्याप्तमिति भावः ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ४७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) वैष्णवीचक्रेति ४८ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४७ ॥

शक्त्या जघान कौमारी वाराही च तथासिना । माहेश्वरी त्रिशूलेन रक्तबीजं महासुरम् ॥ ४८ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) त्रिशूलेन त्रिशूलेन शूलेन । आहनदिति गणकृतमनित्यमिति करणकोपाभावः ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) कुमारस्थेयं कौमारी शक्तिदेवता शक्त्या आयुधेन रक्तबीजं महासुरं जघान जिहिंस । तथा वाराहस्य भगवत इयं वाराही शक्तिदेवता असिना खड्गेन तं रक्तबीजं महासुरं जघान ताडयामास । वाराह्या देव्याः वदनमेव वाराहानुष्कारि न तु करवरणादिकमिति ज्ञेयम् । तेन वाराह्याः देव्याः संप्राप्ते खड्गग्रहणं न संभवतीति नाशङ्कनीयम् । तथा माहेश्वरी महेश्वरस्थेयं शक्तिदेवता च त्रिशूलेन तं रक्तबीजं महासुरं जघान अतीतदत् । कश्चित् पाठः । 'माहेश्वरी त्रिशूलेन रक्तबीजं महासुरम् । ताडयामास हृदये न चचाल तथापि सः' । इति दृश्यते । यद्यपि हृदये सा तं ताडयामास तथापि सः रक्तबीजः संप्रामात्र चचाल । नापजगामेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शक्त्येति ॥ ४८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शक्त्या जघानेति ॥ ४९ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४८ ॥

स चापि गद्या दैत्यः सर्वा एवाहनत्पृथक् । मातुः कोपसमाविष्टो रक्तबीजो महासुरः ॥ ४९ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) स चापि रक्तबीजो महामुरः दैत्यः क्रोपसमाविष्टो क्रोधानलज्वालाकुलः सन् गदया क्रान्तिनेन सर्वा एव मानुः ब्रह्माण्यादिशक्तीः पृथक्प्रत्येकमहनदताडयत् । दैत्यः महामुरः इत्युक्ते क्रुतो न पौनस्तन्ये स्यात् । अमान्यतो दैत्योऽसावित्युक्त्वा सामर्थ्यतो महाधामावसुरश्चेति महामुर इत्यतिशयसामर्थ्यप्रदर्शनादपौनस्तन्यम् । यद्वा दितोरपत्यं दैत्यः । यद्वा महान्तः अमुराः यस्य सः महामुरः । यद्वा महादेवं जहाति यः स चापावसरश्चेति महामुरः । 'मः शिवधन्वमाश्रयात्' । आह्लाक् स्यात् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । अहनमिति । हन हिंसागत्योः । लक्ष्मिन् । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लृच् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति नेत्याहुः । यद्वा हन्तीति हनः पचाद्यच् । हन इयाचरन् अहनम् । 'सर्वप्रातिगदिकेभ्यः क्तिच्चा वक्तव्यः' । तनाद्यन्तत्वाद्वागुत्वाद्दनशब्दाह्वस्तिप् । अडागमः ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स चापीति । अहनमिति छान्दसम् । दितोरपत्यं दैत्यः । महान्तोऽमुराः यस्मादिति न पौनस्तन्यम् ॥ ४९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) स चापि गदयेति ५० ॥ ४९ ॥

(६ दंशोज्जारः) स चापीति । अहनमिति वक्तव्ये अहनमित्यत्र गणकार्यस्यानित्यत्वाच्छो न लुगित्याहुः ॥ ४९ ॥

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि । पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्शतशोऽमुराः ॥ ५० ॥

(१ गुणवती) ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) शक्तिशूलादिभिरागुधैर्बहुधा बहुभिः प्रकीरितस्य ताडितस्य तस्य रक्तबीजस्य प्रसिद्धौ । यो रक्तौघः वेगवदुधिरप्रवाहो भुवि पपात प्रबभ्रंश तेन रक्तौघेन शतशः शतशतम् अमुराः आसन् । शतश इत्युपलक्षणम् । शतशः सहस्रशो लक्षशः कोटिशब्धाणि बहुसंख्याका अमुराः रक्तबीजासुरसहस्रपरिमाणकयपराक्रमा आसन्तमभवन् । 'संख्यैक-बवनाश्च वीप्सायां शब्' । शक्तीनां देवीनां शूलादीन्यागुधानि इत्यपि यथायोग्यं व्याख्या । ब्रह्माण्याः आमुषं शत्रुघ्नो मन्त्रः । वैष्णव्याश्चक्रम् । माहेश्वर्योः शूलम् । कौमार्याः शक्तिः । ऐन्द्र्याः कुलिसम् । वाराणाश्चक्रं मुखनवरपञ्जरश्च । शिवद्वयाः शूलं पिनाकाश्च धनुश्च । काल्याः शूलं चक्रं च ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ५० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तस्याहतस्येति ५१ ॥ ५० ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ५० ॥

तैश्चामुरासृक्संभूतैरसुरैः सकलं जगत् । व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥ ५१ ॥

(१ गुणवती) ॥ ५१ ॥

(२ चतुर्धरी) उत्तमं निरनिशयम् । प्रकथेण हन्वन्ते सन्नवोऽत्रेति प्राहो रणः । प्रपूर्वाद्दन्तेरन्वतोऽपि चेति इत्यस्यैकम् तत्र प्रादे रणे सत्वरं वेगयुक्ता । तथा च स्कन्दपुराणे । 'रथेन काञ्चनाग्नेन प्रययौ प्राहलालसः' इति । अत उवाचे-त्यनेन पुनरुक्तिवर्णनाकर्षेण । प्राहसन् इति क्रियाविशेषणं क्रियापदं वा । त्वरा त्वराकृती । अर्षाआदित्वाच् । यद्वा त्वरथा नैरुक्ती वर्णनाशः । क्तिबन्तं तृतीयान्तं वा अन्य आह । चण्डिका प्राह अथे देवाः भयं मा जग्मुरिति स्वगतं ब्रूते ॥ ५१ ॥

(३ शान्तनवी) अमुरस्य रक्तबीजादयस्य दैत्यस्य यदसृक् रक्तं दधिरं तस्मात् भूयिष्ठासंभूतैरसुरैरनिर्दिष्टनाभ-भयैरसुरै रक्तबीजसदृशैर्घातुकैः समस्तं सकलं जगत् त्रैलोक्यं व्याप्तमासीत् । ततो देवाः उत्तममधिकं भयमाजग्मुरागुधुः । अहो किमेतदासीत् । अहो नु खल्वसौ शान्तिकर्मणि वेतालोदयः यज्जगत्प्रक्षणाधौ दैत्यसंक्षयाय संप्रामः प्रारब्धो भगवत्या स तावन्नाभूत्प्रसृत रक्तबीजरक्तजैर्दैत्यैः शतशो सहस्रशः लक्षशः कोटिशः संख्याकैश्च तैर्घातुकैः अक्षोभं जगदापूर्णं पीज्यते इत्येतदिति देवाः सायवसमापुरतितमामिति भावः । पृष्टकदेशेपि दग्धे पटो दग्ध इतिवज्जगदेकदेशोऽपि जगदेवेति भावसा-क्षणेन जगद्व्याप्तमिति सूचयितुं सकलग्रहणम् । सकलमित्येवोक्तेः किं तदिति साक्षाद्भूतं स्यात्तत उभयमप्युक्तम् ॥ ५१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तैवेति । उत्तमं निरनिशयं सकलं जगदित्यतिशयोक्तिः ॥ ५१ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तैश्चामुरासृगिति ५२ ॥ ५१ ॥

(६ दंशोज्जारः) तैवेति । अतिशयेनोत्कृष्टमुत्तमं भयम् ॥ ५१ ॥

तान्विषण्णान्सुरान्दृष्ट्वा चण्डिका प्राह सत्वरं । उवाच काली चामुण्डे विस्तीर्णं वदनं कुरु ५२

(१ गुणवती) ॥ ५२ ॥

(२ चतुर्धरी) ततः सत्वरं मा तां विस्तीर्णं वदनं-कुर्विति कालीमुवाचेति । विस्तीर्णं धिततम् ॥ ५२ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिका देवी ईश्वरी मुरान्देवान्विषादसहितान्दुःखितान्दृष्ट्वा बोध्य सत्त्वा गन्धमापसा सती तान्प्राह । मा यूयं विधीत सुस्था भवतेत्यब्रवीत् । अशुनेव वः शत्रूनुच्छिन्नघ्नीत्याशासयन्ती सा माविधीर्तत देवान्कथयन्तीत्यर्थः । प्राहिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं कालसामान्ये वर्तते । अथ देवानित्यमाशास्य चण्डिका देवी काली शक्तिमुवाच । हे चामुण्डे हे कालि त्वदीयं वदनं विस्तीर्णं कुरु विपुलं विशालं रचय इति कालीम् आदिक्षत् । इत्थं भिन्न स्मृकृत्वात्प्राह उवाचेत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा अप्रा अहसत् त्वरा इति छेदः । प्रा पूरणे अदादिः । अं विष्णुं प्राप्तंश्चर्येण पूरयत्यप्रा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' विष्णुमाया चण्डिका देवी तान्विषण्णान्मुरान्देवान्दृष्ट्वा बोध्य त्वरा संभ्रमः त्वरते त्वरा । पचायन् । त्वरमाणा सती अहसत् । एतावतीव रक्तबीजं रक्तजजन्तुदर्शनेनैव भीता आसन्निति देवानहसत् । हयं हसनं । लङ् रूपम् । ततश्च कालीमुवाच । हे चामुण्डे हे कालि त्वदीयं वदनं विस्तीर्णं कुर्विति कथयामास चण्डिका । अत एव चण्डिका प्राहसत् त्वरा इत्यपि छेदे सं एवार्थः । त्वरते त्वरा देवी । अतएव प्राहसत्तदेत्यपि पाठे तदा देवानां भयोदयकाट इति स एवार्थोऽवशिष्टः । यद्वा प्राहसत्त्वरत्येकं पदम् । तान् विषण्णान्मुरान्दृष्ट्वा चण्डिका प्राहसत्त्वं युद्धमूर्धनि संप्रामं कर्तुं सत्त्वं त्वरया सह वर्तमाना सती कालीमुवाच । किमिति हे चामुण्डे हे कालि त्वदीयं वक्त्रं दैत्यानक्तुं विस्तीर्णं विशालं कुरु विरचयेति । प्राहिति प्रब्रवीत्यर्थे तिङ्प्रतिरूपकमव्ययं कालसामान्ये । 'प्राहस्तु रणमूर्धनि' प्राह युद्धमूर्धनि सत्त्वं समभ्रमा । यद्वक्ष्यं देवीपुराणं । प्रययो प्राहकाम्येति ॥ ५२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तानिति । तान्विषण्णान्दृष्ट्वा सत्त्वं त्वरया सहिता चण्डिका मुरान्प्राह । यूयं मा विधीदतेति शेषः ॥ ५२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तान्विषण्णानिति ५३ ॥ ५२ ॥

(६ दंशोद्धारः) तानिति । प्रकर्षेणासमन्ताद्ग्रन्थन्ते शत्रूणां यत्रेति प्राहो रणः । 'रथेन काश्चनान्नैनं प्रययो प्राहत्यालसा' इति स्कान्दशृङ्गात् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः । तत्र सत्त्वं चण्डिका उवाचेत्यन्वयः । यद्वा प्राहसदिति छेदः । तान्मुरान्विषण्णान्दृष्ट्वा प्राहसत् । मम वीर्योक्षानादेते विषण्णा इत्यहसत् । अत एव सत्त्वं त्वरावती सती कालीमुवाचेति संबन्धः । चतुर्भुजमिथास्तु त्वरेति तृतीयान्तं क्तिन्तमिति व्याचक्षुः । रामाश्रमाऽपि तथैवानुससारं तत्र । ज्वरत्वंरत्युद्ग्रसं गान् । केचित्तु अतो देवा भवं जग्मुरिति स्वगतं प्राहुः । ततः सत्त्वं सती कालीमुवाचेति संबन्ध इति व्याचक्षते ॥ ५२ ॥

मच्छस्त्रपातसंभूतान् रक्तबिन्दून् महासुरान् । रक्तबिन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिता ॥ ५३ ॥

(१ गुप्तवती) मच्छस्त्रपातेति । रक्तबीजादिति पञ्चमी । मच्छस्त्रपातेन रक्तबीजतः संभूता रक्तबिन्दोः ॥ ५३ ॥

(२ चतुर्धरी) रक्तबिन्दुर्हृदिरिन्द्रोर्जातान्महासुरानपि वक्त्रेण । जात्यपेक्षया एकवचनम् । जात्यपेक्षया एकवचनमित्यपादानपञ्चम्याक्षिप्यते । अन्य आह । रक्तबिन्दुः चेतनं यथेति रक्तबिन्दु रक्तबीज उच्यते । वेगिता त्वरावती ॥ ५३ ॥

(३ शान्तनवी) हे चामुण्डे हे कालि त्वम् अननं विस्तीर्णकृतेन वेगिना वंगयुक्तेन त्वदीयेन वक्त्रेण महासुरान् रक्तबीजान्महादैत्यसकशात् मम चण्डिकायाः देव्याः शस्त्राणि तेषां पाताः पतनानि तेभ्यः संभूताः समुत्पन्नास्तान्मच्छस्त्रपातसंभूतान् । रक्तानां बिन्दवः पृष्ठतस्तान् रक्तबिन्दून् प्रतीच्छ मुखेन गृह्णाणेति सूचनार्थम् । अन्यथा रक्तबीजरक्तबिन्दवः क्षितिं प्राप्नुवन्तः पुनस्तत्प्रमाणांस्तत्पराक्रमान्महासुरानुपजनयेयुरिति भावः ॥ ५३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवं मुरानां शास्यं विस्तीर्णवदनं । रक्तबिन्दोरेति जात्यपेक्षया । ततो जातान्महासुरान्मच्छस्त्रपातसंभूतान् रक्तबिन्दून् भूमिमप्राप्तानेषु प्रतीच्छ गृह्णाण ॥ ५३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मच्छस्त्रपातेति ५४ ॥ ५३ ॥

(६ दंशोद्धारः) मच्छस्त्रेति । रक्तबिन्दुर्हृदिरिन्द्रोर्जातान्महासुरानपि वक्त्रेण मुखस्य पार्थिवत्वात्तत्र रक्तबिन्दोः रक्तबिन्दुर्भ्यः । जातान् रक्तवचनम् । जातान् महासुरान् वक्त्रेण प्रतीच्छ । यद्वा रक्तबिन्दुर्बीजमस्येति रक्तबीजः तस्य रक्तबिन्दूनेव महासुरान्मक्षेति ॥ ५३ ॥

भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान्महासुरान् । एवमेव क्षयं दैत्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥ ५४ ॥

(१ गुप्तवती) एकवचनादेकैकबिन्दुसंभित्तिनोप्यनेकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

(२ चतुर्धरी) तदुत्पन्नान् रक्तबिन्दुजातान् । एवं क्षयं गमिष्यतीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

(३ शान्तनवी) हे चामुण्डे कालि तदुत्पन्नास्तस्माद्रक्तबीजरक्तानुत्पन्नास्तस्मात्संभूतान्महासुरान्भक्षयन्ती खादयन्ती

सती रणे संप्रामं चर विहर । ततः किं कालिप्रतीत्याह । एवमनेन प्रकरणेण एष द्वैत्यो रक्तबीजः क्षीणरक्तः सन् क्षयं नाशं ग्रासुतां गमिष्यति प्राप्स्यति ॥ ५४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) किंच पानसमये त्वद्रक्तं समुत्पन्नान्महासुरान्भक्षयन्ती रणे चर । एवं प्रकरेणैव द्वैत्यः क्षयं गमिष्यति ॥ ५४ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) भक्षयन्तीति ५५ ॥ ५४ ॥

(६ देशोद्धारः) भक्षयन्तीति । उत्पत्स्यन्तीति परस्मैपदमार्थम् ॥ ५४ ॥

भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे । इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ५५

(१ गुप्तवती) ॥ ५५ ॥

(२ चतुर्धरी) न चोत्पत्स्यन्तीति व्यत्ययात्परस्मैपदम् ॥ ५५ ॥

(३ शान्तनवी) रक्तबीजरक्तजाः महामुराः किं कार्श्यन्तीत्यत आह हे चामुण्डे हे कालि अपरं च ये रक्तबीज-रक्तजा महामुरा उग्राः अतिरोत्राः सन्ति तेषु च त्वया भक्ष्यमाणा प्रस्यमानाः सन्त पुनर्नवोत्पत्स्यन्ति नोदेष्यन्ति । पद-गतौ । अनुदात्तोत्त्वादात्मनेपदम् । चक्षिदो द्विकरणादनुदात्तोत्त्वनिमित्तादात्मनेपदस्याभिः यत्त्वमनसीयत इति परस्मैपदं भवति । अन्यथोत्पत्स्यन्ते इत्येव स्यात् । इत्युक्तप्रकरणे चण्डिका देवी विजगीषुः सती तां कालीं चामुण्डाम् इत्थं कुरु इत्थं कुर्वित्यु-क्त्वा आदित्यं तं रक्तबीजं महामुरं शूलेन एकाग्रलोहिनं दण्डेन त्रिशूलिनं वा आभिमुख्येनोरसि जघान ताडयामास ॥ ५५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भक्ष्यमाणा इति । उत्पत्स्यन्तीति अनुदात्तोत्त्वलक्षणतद्गोऽन्तिवत्वात् तद् ॥ ५५ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) भक्ष्यमाणा इति ५६ ॥ ५५ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ ५५ ॥

मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम् । ततोऽसावाजघानाथ गदया तत्र चण्डिकाम् ॥ ५६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५६ ॥

(२ चतुर्धरी) असौ रक्तबीजः । तत्र युद्धे ॥ ५६ ॥

(३ शान्तनवी) काली च मुखेन रक्तबीजस्य महामुरस्य शोणितं रुधिरं जगृहे अभूमिष्ठमेवान्तरिक्षे जघाह अपिबत् । तत्र रणे शूले प्रयुक्ते सति ततोऽनन्तरम् असौ रक्तबीजोऽसुरः गदया चण्डिकां देवीम् आजघान ताडयामास ॥ ५६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मुखेनेति । शोणितं भूगतमेव विस्तीर्णत्वाद्वदनस्य । असौ रक्तबीजः । तत्र युद्धे ॥ ५६ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) मुखेनेति ५७ ॥ ५६ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ ५६ ॥

न चास्या वेदनां चक्रे गदाघातोऽल्पकामपि । तस्याहृतस्य देहानु बहु मुखाव शोणितम् ॥ ५७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५७ ॥

(२ चतुर्धरी) वेदनां पीडाम् । अल्पकामत्वस्यापि । तस्य रक्तबीजस्य ॥ ५७ ॥

(३ शान्तनवी) अथ गदाघातानन्तरम् असौ गदाघातः अस्याः देव्याः अल्पकामपि स्वस्यापि वेदनां दुःखेन पीडां न चक्रे नैव चकार । देव्याः परमानन्दब्रह्मात्मत्वाद्दुःखलेशोऽपि कुत इति भावः । 'आहो यमहनः' इत्यात्मनेपदमकर्मका-देव भवति न तु सकर्मकात् । अन्यथा जप्ते इति स्यात् । 'वेदना पीडनं बाधा ध्वयनं पीडनं व्यथा' । चण्डिकया देव्या शङ्करादृतस्य रक्तबीजस्य महामुरस्य देहात्सकशात् यतो यतः यच्च यच्च बहु शोणितं रुधिरं मुखाव निरगात् ॥ ५७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) न चेति । विद्वानन्दात्मत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) न चास्येति ५८ ॥ ५७ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ ५७ ॥

यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुण्डा संप्रतीच्छति । मुखे समुद्रता येस्या रक्तपातान्महासुराः ॥ ५८ ॥

(१ गुप्तवती) प्रतीच्छति गृह्णाति ॥ ५८ ॥

(२ चतुर्धरी) यतो यस्माद्देहादङ्गात्पतच्छोणितं बहुपि चामुण्डा वक्त्रेण मुखेन संप्रतीच्छतीत्यन्वयः । ततोऽन-न्तरं यतो गच्छति ततस्त्वस्य तच्छोणितं पतितम् । ऊर्ध्वमिति केचित् । समुद्रताः जाताः । मुखे चासुरोत्पत्तिर्मुखास्वापि पा-र्विषत्वादतिरुद्धा ॥ ५८ ॥

(३ शान्तनवी) ततस्ततस्तच्चतुर्षोऽङ्गं शोणितं कर्म । स्ववक्त्रेण चामुण्डा काली विस्तीर्णीकृतेन निजवदनन स्रज्जती-
च्छति जगृहे । पपाविति भावः । यतस्तत इति आद्यादित्वात्सिधेशावांगम् । यद्वा तस्य देहात्सकाशात् यतोयता द्वारता
द्वारात्मुखात् शोणितं निरगात्ततस्ततो द्वारात्सकाशात्स्ववक्त्रेण प्रतीच्छति स्म चामुण्डेत्यर्थः । तद्वक्त्रेणति पाठे तेन विस्तारितेन
वक्त्रेणेत्यर्थः । यतस्तत इतस्तत इत्यर्थं कचिद्व्याचक्षुः इतस्तत इत्येव कचित्पाठः । अस्याः काल्याधामुण्डायाः मुखे रक्तपाता-
दक्तबीजस्यधिरपतनात्समुद्रताः समुत्पन्ना ये महासुराः ॥ ५८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यतस्तत इति । सर्वत इत्यर्थः । अतिविस्तीर्णत्वाद्भक्तस्य । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ॥ ५८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यत इति ५९ ॥ ५८ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्येति । यतो अस्माद्देहाद्द्वाराच्छोणितं सुखात् ततोऽज्ञातच्छोणितं चामुण्डा सप्रतीच्छति गृह्णाती-
त्यन्वयः । वर्तमाननिर्देशस्युपचारात् । यद्वा ततोऽनन्तरं यतः आगच्छतस्तस्य तच्छोणितमित्यन्वयः । मुखं इति मुखस्य
पार्श्विकत्वात्प्रासुरोत्पत्तिरविच्छेदा ॥ ५८ ॥

तांश्चत्वादाय चामुण्डा पपी तस्य च शोणितम् । देवी शूलं वज्रं वाणैरसिभिः ऋष्टिभिः ॥ ५९ ॥

(१ गुप्तवती) असिभिरित्यत्र रक्तलोपस्थान्दसः ॥ ५९ ॥

(२ चतुर्धरी) ऋष्टिभिरकषाराऽसिभिः ॥ ५९ ॥

(३ शान्तनवी) तान् चामुण्डा काली चत्वाद् । स्वात् भक्षणं । जघतिस्म । अथ तस्य रक्तबीजस्य शोणितं च पपी
पीतवती । देवी चण्डिका शूलं चक्रं । ऋष्टिद्वारेणति पाठे कुलिशं । वाणैः असिभिः खट्वैः ऋष्टिभिः खट्वप्रभेदैः ॥ ५९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तांश्चेति । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि । असिभिरिति क्रियापक्षं बहुवचनम् । ऋष्टिभिरित्यप्येवम् ।
ऋष्टिभिरवतोधाराऽसिः ॥ ५९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तांश्चत्वादिति ६० ॥ ५९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५९ ॥

जघान रक्तबीजं तं चामुण्डापीतशोणितम् । स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसङ्घसमाहृतः ॥ ६० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६० ॥

(२ चतुर्धरी) चामुण्डया पीतं शोणितं यस्य ॥ ६० ॥

(३ शान्तनवी) तं रक्तबीजं महासुरं जघान जिहिम । कौदशो चामुण्डया काल्या पीतं शोणितं रुधिरं यस्य त
चांमुण्डापीतशोणितम् । ननु-वाणबाहुल्यं युक्तमेव असिबाहुल्यं किमर्थम् । उच्यते । असिकृतप्रहारा उपचारादस्य द्रव्युच्यन्ते ।
एवम् ऋष्टयोपि ऋष्टिप्रहाराबाहुल्यादुपचरताः । असिभिरितिभिः इत्यत्र सलोपे छान्दसत्वम् । यद्वा शरीरति रेफलोपे 'द्वलोपे
पूर्वस्य दीर्घाङ्गः' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । ऋष्टिभिरिति पाठेपि मलोपसमाधानं छान्दसं हेयम् । यद्वा अष्टिभिरिति विव-
क्षायां छान्दसं संप्रसारणमूढम् । इष्टिभिर्यष्टिभिरित्यर्थः । तथा च असिभिरिष्टिभिरिति संघिष्ठैक एव । हे महीपाल राजन्
देव्याः शस्त्रसंहतितः शस्त्रसमूहाद्धेतोः हतस्ताडितः । यद्वा आद्यादित्वात्सिः । शस्त्रसंहत्या हतः । यद्वा शस्त्रसंहतिमेत्य हतः ।
कर्मणि त्यजलोपे पञ्चमी । चामुण्डया देव्या निःशेषपीतरुधिरत्वान् शस्त्राणि संहरति राक्षसीकरोति शस्त्रसंयुद्धं तेन शस्त्रसंहन
युद्धेन समाहृतः । शस्त्रसंप्रहारसमाहृत इति यावत् । शस्त्रसंघसमाहृतः इत्यपि पाठः । 'संघसार्थो तु जन्तुभिः' इत्यभिधानात्
पाण्या ऋषयः समूहः संघः शस्त्रसंघः शस्त्रसमूहः तेन समाहृतः शस्त्राणि जन्तव इव चेष्टन्ते जन्तुजचेष्टावशात्वेन चेष्टितत्वात् ।
यद्वा शस्त्रसंहतिमाहृतः इति पाठः । पृथोदरादित्वात्सिः शब्दलोपश्छान्दोऽनुरोधात् कृतः कविना ॥ ६० ॥

(४ नागोजीभट्टी) जघानेति । शस्त्रसंघैः समूहः समाहृत इति तृतीयातत्पुरुषः ॥ ६० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) जघानेति ६१ ॥ ६० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६० ॥

नीरक्तम् महीपाल रक्तबीजो महासुरः । ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा नृप ॥ ६१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ६१ ॥

(२ चतुर्धरी) महीपालेति योग्यतया सुरधस्यामन्त्रणम् ॥ ६१ ॥

(३ शान्तनवी) नीरक्तम् सन् स रक्तबीजो महासुरः मर्तुं महीपृष्ठे भूमेरुपरिमाणे पपात प्रापतत् । शस्त्रसंहत इति
पाठे 'सप्तम्यां चनेदैः' । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यपिषड्भ्यः सर्वापिषड्भ्यश्चिचारार्थः । तेन चास्वन्तरादपि षो भवति । कारका-

न्तरपि चेति वचनात् । सुमेधाः सुरथं राजानं संबोधयति । हे नृप हे सुरथ इतस्त्वं कथायां दत्तावधानो भव । ततो रक्त-
बीजवधानन्तरं ते प्राग्विषण्णास्त्रिदशाः देवाः संप्रति अतुलम् असदृशमपि मितं हर्षं संतोषमानन्दमवापुः प्राप्तवन्तः ॥ ६१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नीरक्तधेति । कातर्यात् निःशेषरुधिरत्वाग्नीरक्तश्च सन् मातृगणो ब्रह्माण्यादिसमूहो ननर्त-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) नीरक्तधेति । नीरक्तश्च महीपाल रक्तबीजो महासुरः ६२ ॥

ततस्तेहर्षमिति ६३ ॥ ६१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ततस्ते इति । तेषां सुराणां जातः शक्तिभूतो मातृगणः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यद्वा अश्वि-
वोद्धतो जातः सन् मातृगणो ननर्तत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

इते मातृगणस्तस्मिन्ननर्तासृङ्मदोद्धतः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(१ गुप्तघटी) ॥ ६२ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रविभागव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) तेषां त्रिदशानां संबन्धितया जातो मातृगणो ननर्तत्यन्वयः । अश्वजो यो मदः तेनोद्धतस्तरल-
इत्यर्थः । अथवा तेषामसुराणामसृङ्मदोद्धतः सन्नित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधो नाम-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) अथ च तेषां रक्तबीजादीनाम् असृङ्मदोद्धतो रुधिरपानमदोक्तः । अत एव मत्तां मदघृणितां
मातृगणः मातृणां ब्रह्माण्यादिमानूणां समूहः आनन्दतो ननर्तं नृत्यति स्म । तेन युद्धावसाने वीरपानं सूचितम् । 'वीरपानं तु
यत्पानं वृते भाविनि वा रणे' 'रुधिरंऽसृग्लोहितासुररक्तक्षतजशोणितम्' । असृजा कृतो मदस्तेन उद्धतः ननर्त । नृती यात्र-
विक्षेपे । परोक्षे लिट् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्तोमरान्वयश्रीमदुद्धरणात्मजश्रीशान्तनुचक्रवर्तिविरचितायां शान्ता-
नव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां रक्तबीजवधविश्वयुपलक्षितोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ६२ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भसमुद्भवनागोजीभट्टकृतसप्तशतीव्याख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ६४ ॥ ६२ ॥ इति श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागका-
रिकाणामष्टमाध्यायस्य जगज्जन्द्रचन्द्रिकाख्यटीका संपूर्णा ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ६२ ॥ इति श्रीमदुलो० सप्तशतीव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९

राजोवाच ।

विचित्रमिदमारुपातं भगवन्भवता मम । देव्याश्चरितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥ १ ॥

(१ गुप्तघटी) अस्मिन्नवमेऽध्याये तृतीयश्लोकोत्तरमुत्पातान्बहनुक्त्वा ताननादत्यैव युद्धाय निर्गताविति कथा
यदुभिः श्लोकैः क्वचित्पठ्यते ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) राजा सुरथः विचित्रम् आश्चर्यम् आख्यातं चरितस्य चेष्टितस्य माहात्म्यमोदार्यम् । यद्वा चरित
कर्म । माहात्म्यं प्रभावार्तिशयः ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) राजोवाच । 'सुमेधसृष्टिं वाचं प्रस्तुतामूचिवाचूषः । सुव्रतं सुरथो नाम प्रष्टुमप्यञ्जुतान्तरम्' ।
हे भगवन् हे सुमेधोनामर्षे हे भगवन् ममतारहितं भवता त्वया मम सुरथस्य शृण्वतः रक्तबीजवधाश्रितं रक्तबीजवधविषयं
विचित्रमद्भुतम् इदं देव्याश्चरितं चण्डिकाकायाश्चरितस्य माहात्म्यं माहात्मता आख्यातम् कथितम् । रक्तबीजवधाश्रितं रक्तबीजवधेन
आश्रितम् । यद्वा रक्तबीजवधेन एन विष्णुनाश्रितं रक्तबीजवधाश्रितं रक्तबीजवधेन दुष्क्रेण संतुष्टवता एन विष्णुना अहो
इदमद्भुतमिति श्रितं विष्णुश्रितम् । रक्तबीजवधाश्रितमित्यर्थः । 'अकारो वासुदेवः स्यात्' यद्वा 'आकारस्तु पितामहः' । रक्तबीज-
वधेन दुष्क्रेण दुःसाध्येन संतुष्यता आ ब्रह्मणा चतुर्मुखेन श्रितं सेवितम् । संस्तुतमित्यर्थः । यद्वा रक्तबीजवधाश्रितमित्यो-
श्रितं पाठे आ ब्रह्मा अः विष्णुः उकारस्तु महेश्वरः तेषां समाहारद्वन्द्वैकवद्भावौ द्वयोराद्ययोः संयौ सवर्णदीर्घः । ततः उना
सहादगुणः । ओ इति प्रातिपदिकम् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' । उना श्रितम् उश्रितं रक्तबीजवधेनातिदुष्क्रेणातिदुःसा-

ध्वेन लीक्या देव्या कृतेन संतुष्यता उना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेण श्रितं सेवितम् आहतम् । अहो नु खल्विदमित्याख्यमित्यति-
श्लाघितमिति रक्तबीजवधप्रतिमित्पुना सहादृणेन सिद्धम् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) राजोवाच । विचित्रमिति । राजा सुरयः । चरितं कर्म । माहात्म्यं प्रभावः । समाहारद्वन्द्वः ।
आश्रितं जनकम् ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) अथ नवमाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । एकोनचत्वारिंशद्भिः श्लोकैकैश्च
समीरिताः । अध्याये नवमे मन्त्रा इति । एकेन ऊनैश्चत्वारिंशद्भिः श्लोकैः युक्ते नवमेऽध्याये तावन्तस्तत्संख्याया मन्त्राः
समीरिता उक्ताः । अथ मनुद्वयं राजा ऋषिश्चेति । अथानन्तरं मनुद्वयं राजा ऋषिश्चेति द्वौ मन्त्रौ भवतः । राजोवाच ऋषि-
रवाच एकचत्वारिंशन्नवमाध्यायस्य मनुस्त्वयिमिति । पुनः एकचत्वारिंशत् एकाधिकं विंशतिद्वयम् । एतैः श्लोकैः अयं मनु-
मन्त्रः । तथाहि राजोवाच १ । विचित्रमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) विचित्रमिति । चरितस्य माहात्म्यम् औदार्यम् । चरितं कर्म । माहात्म्यं प्रभावातिशयो वा ॥ १ ॥
भूयश्चेच्छाम्यहं श्रोतुं रक्तबीजे निपातिते । चकार शुम्भी यत्कर्म निशुम्भश्चातिकोपनः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) भूयः पुनः वारंवारम् ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) राजा आह हे सुमेधः हे ऋषे देव्या रक्तबीजे महादैरये निपातिते विनिहते सति अतिकोपनः
शुम्भः निशुम्भश्च भूयः पुनः अत्यधिकं च यत्कर्म संप्रामलक्षणं कर्म चकार कृतवान् तदहं सुरयः भूयोऽधिकं यथा स्वात्तथा
भोतुमिच्छामि । 'पुष्टः पुष्ट भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च' । ऋषिरवाच सुमेधा ऋषिः सुरधं वाचमूचे ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) भूयश्चेति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २ ॥

ऋषिरवाच ।

चकार कोपमतुलं रक्तबीजे निपातिते । शुम्भासुरो निशुम्भश्च हतेष्वन्येषु चाहवे ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) अन्येषु धूमलोचनादिषु । आहवे संप्रामे ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) हे राजन् शृणु । आहवे संप्रामे देव्या रक्तबीजे महासुरे निपातिते निहते सातं ततोऽन्येषु देव्या
हतेषु सत्सु शुम्भासुरो निशुम्भश्चासुरः अतुलमनुपमम् असंमम् अमर्यादं कोपं क्रोधं चकार विदधौ । 'क्षपिति हिक्नोति क्रुस्ते
विदधाति विधत् आदधात्यायैः' 'अभ्यामर्दसमाधातसंप्रामाभ्यागमाहवाः' आहवन्तेऽत्र स्पर्धयेत्याहवः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरवाच । चक्ररेति । आहवे रणे ॥ ३ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) ऋषिरवाच ४ । चकार कोपमिति ५ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३ ॥

हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्रहन् । अभ्यधावभिशुम्भोऽय मुख्यपासुरसेनया ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) उद्रहन्धारयन् आलोक्य अभ्यधावन् अभिसुखं ययौ । अपिशब्दादितरेतरसमुच्चयः । मुख्यया
फलशुभन्याया ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या हन्यमानं हतं महासैन्यं विलोक्याथ अमर्षं क्रोधम् उद्रममुद्रिरन् क्रोधाविष्टः सन् उद्रहन्
इति पाठे विश्राणः सन् निशुम्भमुख्यया निजया आत्मीयया असुरसेनया आसुरी सेना तया अभ्यधावत् देवीमभिद्रोदुमा-
डोक्त । स गतो लङ् । सतैर्बैगितायां गतो भावादेशो वक्तव्यः । यद्वा धावु गतिशुद्धयोः । स्वारितेत् । हन्यमानं 'वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लटः कर्मणि शानच् । उद्रहन् इति पाठे यद्यप्युद्रहन् पाणिपीडनं तथापीदं धात्वनेकार्थतया
धारणमर्थः । अन्यथा 'सहशीमुद्रहेतुकन्यामरुणामनुपक्षताम्' इति वदुद्रहन् पाणिपीडनं स्यात् ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हन्यमानमिति । उद्रहन्धारयन् ॥ ४ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) हन्यमानमिति ६ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४ ॥

तस्याग्रतस्तथा पृष्ठे पार्श्वयोश्च महासुराः । संदष्टौष्ठपुटाः क्रुद्धा हन्तुं देवीमुपाययुः ॥ ५ ॥

(१ शुभवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) तस्य निशुम्भस्यासुरस्याग्रतः पुरस्तात् तथा तद्वत्पृष्ठे पश्चाद्भागे तथा पार्श्वयोर्वाग्मदक्षिणयोर्भागयोर्वर्तमाना महासुराः संदष्टौष्ठपुटाः रोषदृष्टाधरोष्ठाः क्रुद्धाः सन्तः देवीं चण्डिकां हन्तुं ताडयितुमुपाययुः उप समीपमाययुरा-
जगुः । ओष्ठौष्ठयोः समासे वर्णनाद्वा पररूपं वक्तव्यम् । उत्तरोष्ठापेक्षयात्र रोषप्रकरणादोष्ठोऽधरो विवक्षितः । अन्यथाभिधाने
ओष्ठशब्दोऽधरपर्याय एवाधरशब्दोऽप्योष्ठपर्याय एव । यदभ्यधुः 'ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससौ' इति । यच्चाभ्यधुः ।
'ओष्ठो दन्तच्छदोऽधरः' इति । यच्चाभ्यधुः । 'ओष्ठमात्रेऽधरः' इति । पुटशब्देन परस्परसंस्पर्शपिधानं सूच्यते । ओष्ठः पुट
इव ओष्ठपुटः संदष्टः ओष्ठपुटो यैस्ते संदष्टौष्ठपुटाः दैत्याः । पुट संश्लेषणे । पुट्यते संश्लेष्यते पुटः । क्रुद्धा इति कर्तरि कः ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) संदष्टौष्ठपुटाः दन्ताभ्यामन्तः संदृष्टौष्ठाः । तथासति पुटाकारता भवति ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) तस्याग्रत इति ७ ॥ ५ ॥

(६ दंशोज्जरः) ॥ ५ ॥

आजगाम महावीर्यः शुम्भोऽपि स्वबलैर्वृतः । निहन्तुं चण्डिकां कोपात्कृत्वा युद्धं तु मातृभिः ६

(१ शुभवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) स्वबलैर्वृतः स्वैरात्मीयैः सैन्यैर्वेष्टितः महावीर्यः अत्यधिकवीर्यः महाप्रभावः शरः शुम्भोऽपि दैत्येश्वरः
प्रथमतः मातृभिः सह ब्रह्माण्यादिभिर्मातृगणैः समं युद्धं प्रथमं कृत्वा अपि तु कोपात् क्रोधावेशाच्चण्डिकां देवीं निहन्तुम्
आजगाम आययौ कोपवशात् । असौ शुम्भो न जानाति चण्डिका भगवती हन्तुं न शक्येति भावमावेदयितुं कोपादित्युक्तम् ।
वीर्यं बलं प्रभावश्च । बलं प्राणसामर्थ्यम् । 'स्थोन्यसामर्थ्यसौम्येषु बलं ना काकसीरिणोः' ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) आजगामेति ८ ॥ ६ ॥

(६ दंशोज्जरः) ॥ ६ ॥

ततो युद्धमतीवासीदेव्या शुम्भनिशुम्भयोः । शरवर्षमतीवोग्रं मेघयोरिव वर्षतोः ॥ ७ ॥

(१ शुभवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) देव्येति सहाय्ये तृतीया ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं तयोः अतीव अत्यर्थम् उग्रं रौद्रं शराणां वर्षं शरवृष्टिं वर्षतोः शरान्मुञ्चतो शुम्भनि-
शुम्भयोर्देव्या चण्डिकया सह अतीव अतितरां सुष्ठु युद्धं रणमासीत् । कयोरिव वर्षतोर्मेघयोरिव । यथा मेघौ द्वौ पृथग्भूतौ
वर्षतो वृष्टिधाराः । तथा अतीवोग्रं शरवर्षं शरवृष्टिं वर्षतोस्तयोः शुम्भनिशुम्भयोः देव्या सह अतीव युद्धमभूदित्यर्थः ।
'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वल्पतीव च निर्भरे' । ततो युद्धं तयोर्युद्धम् इति पाठद्वयम् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । देव्या इति सहाय्ये तृतीया ॥ ७ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ततो युद्धमिति ९ ॥ ७ ॥

(६ दंशोज्जरः) ॥ ७ ॥

चिच्छेदास्तांश्छरांस्ताभ्यां चण्डिका स्वशरोत्करैः । ताडयामास चाङ्गेषु शस्त्रैर्वैरसुरेश्वरी ॥ ८ ॥

(१ शुभवती) चिच्छेदेति । अस्तान्छितान् ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) अस्तान्छितान् ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) ताभ्याम् शुम्भनिशुम्भाभ्याम् अस्तान्छितान्छेरितान् । असु क्षेपणे कर्मणि क्तः । शरान्वाचान् चण्डि-
का देवी स्वशरोत्करैः स्वैः शराणामुत्करैः पुञ्जैः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंनद्रावः । 'स्यान्निर्णयः पुञ्जराशी त्कारः कृतम-
क्षियाम्' । कृ विक्षेपणे उत्कीर्ण्यन्ते उत्कराः । कर्मणि ऋदोरप् । स्तोमैश्चिच्छेदं खण्डयामास । अथ च सा तावदुपशरी
शुम्भनिशुम्भावपि कर्मभूतौ अङ्गेषु तदीयेषु प्रत्यङ्गं प्रतिक्रमकृपं शस्त्रौघैः बाणाद्युपध्वन्यैस्ताडयामास जघान च ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) चिच्छेदेति । ताभ्यामस्तान्क्षिप्तानित्यन्वयः ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) चिच्छेदास्तानिति १० ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) चिच्छेदेति । अस्तान्क्षिप्तान् । अमु क्षेपणे ॥ ८ ॥

निशुम्भो निशितं खड्गं चर्म चादाय सुप्रभम् । अताडयन्मूर्ध्नि सिंहं देव्या वाहनमुत्तमम् ॥ ९ ॥

(१ शुभवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) निशितं शाणतेजितम् । चर्म फलकम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) निशुम्भः निशितं तीक्ष्णं खड्गं मण्डलम् सुप्रभं सुप्रभामण्डलमास्वरं चर्म च फलकम् आदाय गृहीत्वा देव्याश्चण्डिकायाः उत्तमं श्रेष्ठं मुख्यं वाहनं सिंहं वाहनीभूतं केसरिणं मूर्ध्नि मस्तके अताडयत् दन्ति रम । तड आघाते तुरादिः व्यन्ताद्भुङ् । निशितं क्षुप्तं शातं तेजिनमिति यावत् । फलकोऽस्त्री फलं चर्म परप्रहारनिवारणसाधनं चर्ममयत्वाच्चर्म । सुप्रभमिति खड्गस्य विशेषणं चर्मणश्च । 'संभवे व्यभिचारं च स्याद्विशेषणमर्थवत्' ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) निशुम्भ इति ११ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) निशुम्भ इति । निशितं शाणोष्ठीडम् ॥ ९ ॥

ताडिते वाहने देवी क्षुरप्रेणासिमुत्तमम् । निशुम्भस्याशु चिच्छेद चर्म चाप्यष्टचन्द्रकम् ॥ १० ॥

(१ शुभवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) क्षुरप्रेण क्षुरवद्विशेषधारेण । क्षुरप्रेणेति वा पाठः । दशनेन प्रक्षुरः प्रखण्डितः क्वचित् दुर्गन्ताभौ हिमवद्दीधितिर्यथेति । हरेर्विनाशदर्शनात् । अष्टौ चन्द्रकाश्चन्द्राकाररचनाविशेषा यत्र ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) निशुम्भेन वाहने सिंहे ताडिते सति देवी चण्डिका क्षुरप्रेण क्षुरं प्रत्याऽकारेण पूरयति मुखेन अनुकरोति क्षुरप्रो वाणविशेषः तेन क्षुराकृतिमुखेन वाणेन निशुम्भस्य उत्तमं श्रेष्ठम् अस्मिं खड्गं चिच्छेद आशु अविलम्बेन अष्टचन्द्रकं चर्मफलकं च तेनैव क्षुरप्रेण चिच्छेदैव । प्रयत्नेन अस्मिं चर्मं च विदारयामासेत्यर्थः । अष्टौ चन्द्रा यस्मिंस्तत् अष्टचन्द्रकं लिखिताष्टचन्द्रकमित्यर्थः । यद्वा अष्टः व्याप्तः चन्द्रः कर्तुरो यस्मिन् विलिप्तोऽस्ति तदष्टचन्द्रकम् । अश्व व्याप्तो कर्तारि क्तः । यद्वा अष्टौ चन्द्राश्चित्रान्कायति अष्टचन्द्रकम् अष्टानां चन्द्राणां समाहारोऽष्टचन्द्रं तन्कायत्यात्मलक्षणत्वेन लिखितं कथयत्यष्टचन्द्रकम् । कर्तुरक्षन्संज्ञकः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ताडित इति । क्षुरविशेषः चर्म बालकम् अष्टसंख्याकरत्नादिघटितं चन्द्राकारमहितम् ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ताडिते वाहनेति १२ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) ताडिते इति । क्षुरप्रेण विगिखेन । क्षुरप्रेणेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । अष्टौ चन्द्राः चन्द्राकाररचनाविशेषा यत्र ॥ १० ॥

छिन्ने चर्मणि खड्गे च शक्तिं विक्षेप सोऽसुरः । तामप्यस्य द्विधा चक्रे चक्रेणाभिमुखागताम् ॥ ११ ॥

(१ शुभवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या चर्मणि छिन्ने द्विधा कृते खड्गे च छिन्ने द्विधा कृते सति सः निशुम्भोऽसुरो देवीं प्रति शक्तिमायुधविशेषं विक्षेप प्रेरयामास । प्रयुज्यते । देवी अभिमुखागतां तामप्यस्य निशुम्भस्य महासुरस्य शक्तिं चक्रेण द्विधा चक्रे चिच्छेद अभिमुखागतां ताम् । कर्तारि क्तः । अभिशब्दोऽभ्यधिकं सूचयति । खड्गं च चर्म च चिच्छेद । न केवलं तद्वयमेव देवी चिच्छेद । अपि तु तदीयां तां शक्तिमपि चिच्छेद ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) छिन्ने इति । शक्तिक्षेपो देवीं प्रति । अभिमुखागतां तां देवीं चिच्छेदेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) छिन्ने चर्मणीति १३ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ११ ॥

कोपाध्मातो निशुम्भोऽयं शूलं जग्राह दानवः । आयान्तं मुष्टिपातेन देवीं तच्चाप्यचूर्णयत् ॥ १२ ॥

(१ शुभवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्थरी) कोपाध्मातः कोपेनाध्मातः प्रज्वलितः । मुष्टिपातेन मुष्टिप्रहारेण ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) अथानन्तरं कोपेन आध्मातः पूरितः शरीरकोषः कोपाविष्टः । यद्वा कोपाभियुक्तः निशुम्भो दानव-
दनोः दानवमातुरपत्यं पुमान् दानवः असुरः देवीमुद्दिश्य शूलम् आयुधम् 'अस्त्री शूलं दगायुधम्' जप्राह प्रयुयुजे इत्यर्थः ।
अथ देवी अभिमुखमायान्तं तच्चापि शूलं मुष्टिपातेन मुष्टेः प्रहरिणं अचूर्णयत् । 'सत्यापपाश' सूत्रेण अवध्वंसने चूर्णप्रातिपदिक-
णिच् । अवध्वंसितवतीत्यर्थः । अथवा चूर्णं प्रेरणप्रेषणयोः चुरादिः । अचूर्णयत् प्रेरयति स्म संपिनष्टि स्मेति वार्थः । आर्यात-
मिति पुष्टिप्रयोगान्नं चापीत्ययमपि तच्छब्दः पुष्टि एव द्वितीयैकवचनान्तः । आशब्दाभिसंयोगयोः । कोपेन आध्मातः
(१ पिपाः) कर्मणि क्तः 'क्षीपुंसयोः स्मृतो मुष्टिः' ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) कोपेति । जप्राह । प्रहणपूर्वकं प्रक्षेपेऽत्र प्रहिः । आर्यान्तं तच्छूलम् ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) कोपाध्मात इति १४ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

आविध्याथ गदां सोऽपि चिक्षेप चण्डिकां प्रति । सापि देव्या त्रिशूलेन भिन्ना भस्मत्वमागता १३ ॥

(१ गुप्तवती) आविध्य शूलक्षेपोत्तरम् आदायेति वा तदर्थः ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) आविध्य भ्रामयित्वा ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) अथ सोऽपि निशुम्भोऽपि गदामादाय गृहीत्वा चण्डिकां प्रति चिक्षेप प्रेरयामास । सापि गदा
निशुम्भेन प्रेरिता गदा देव्या कर्तृभूतया चण्डिकया त्रिशूलेन अभिधीजगर्भेण करणेन भिन्ना विदारिता सती भस्मत्वमागता
भस्मतां गता भस्मीवभूवेत्यर्थः । क्वचित्तु आविध्याथ गदां सोऽपि इति पाठः । सोऽपि निशुम्भोऽपि चण्डिकां
प्रति गदां चिक्षेप । आविध्याथ च अताडयच्च इति तदा व्याख्यातव्यं स्यात् । ततश्च यदि गदया देवी
विध्याथ निशुम्भस्तर्हि देवीप्रयुक्तत्रिशूलेन भस्मीकरणवर्णनं निशुम्भप्रयुक्तगदायाः विफलं स्यात् । देव्या उत्कर्षाभावात् ।
देवीविषयं व्यथनं गदया कृतमेवेति त्रिशूलेन गदया भस्मतास्तु माभूत् किं तथा कृतं स्यात् । पाठश्चरलुटितवैश्वमिना-
मिकजागरणमंतल्यापि वा किं कृतं स्यादिति । क्वचित्तु आविध्याथ गदां सोऽपि इति पाठः । आविध्येति गदां भ्रामयित्वेत्यर्थः ।
इधम् आविध्याथ गदां सोऽपि इति पाठे गदामाविध्याथ । भ्रामयामासेत्यर्थः । अथ न किंचिद्दुष्यति वैकुण्ठ्यशिव्यमाणाथ-
मिद्वैरिति मतमायुधमतः । मैवं संस्थाः । शब्दशक्तित्वाभावादाविद्धो मणिरित्यादौ विध्यतिराड्युर्वापि ताडनार्थ एव प्र-
यिद्धो न तु परिभ्रमणवृत्तिरित्यलं विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आविध्य भ्रामयित्वा देव्या कर्त्या त्रिशूलेन करणेन सापि गदा भिन्ना भस्मत्वमागता आपातित-
ा । अन्तर्भावितव्यार्थात् क्तः ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) आविध्यायेति १५ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुंगवम् । आहत्य देवी बाणार्णवीरपातयत् भूतले ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) अपातयत् मूर्च्छां प्राप्येति यावत् ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) दैत्यपुङ्गवं दैत्यमुख्यम् ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) ततो गदायां भस्मितायां तदनन्तरं परशुहस्तं परशुपाणिम् अभिमुखमायान्तं तं दैत्यपुङ्गवं दानव-
श्रेष्ठं निशुम्भं देवी चण्डिका बाणौघैः शरव्यूहैराहत्य आहतं विधाय ताडयित्वा भूतले अपातयत्प्रशंशयामास 'स्युत्तरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्षमकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंति श्रेष्ठार्थगोचराः' । दैत्येयं पुङ्गव इव शूरो बलवान्वा दैत्यपुङ्गवः तम् ।
'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' समस्यते । निशुम्भो भूमौ पतितो मूर्च्छां प्रापितो न तावन्मारितस्तदानीम् । अग्रे
'ततो निशुम्भः संप्राप्य चेतनामात्तर्कामुक्तः' इति तदुज्जीवनश्रवणात् ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुङ्गवं श्रेष्ठम् । अत्र निशुम्भस्य मूर्च्छासंपादनेन पातनम् ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः परशुहस्तमिति १६ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ निशुम्भे भीमविक्रमे । आतर्प्यतीव संक्रुद्धः प्रययौ योद्धुमम्बिकाम् ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) तस्मिन्भीमविक्रमे घोरपराक्रमे भयंकरवीरकर्मणि निशुम्भे आतर्प्य भूमौ निपतिते प्रधानमूर्धनि ।

मूर्च्छिते सति भ्राता शुम्भः अतीव क्रुद्धः अतितरां क्रोधाविष्टः अत एव अम्बिकां देवीं चण्डिकां हन्तुं प्रययौ प्रजगाम । अम्बिकेयं परदेवता हन्तुं न शक्येत्यवधारयत् । 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' 'विक्रमो वीरकर्मणि' 'विक्रमः पादविक्षेपं भ्रातारं' इति संबन्धिशब्दत्वात् । भ्रातात्र शुम्भ एव प्रयाणस्य कर्ताऽवसीयते ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्मिन्निति । प्रययौ शुम्भ इति शेषः ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्मिन्नपतिते इति १७ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) आविष्य भ्रामयित्वा ॥ १५ ॥

स रथस्थस्तथात्युच्चैर्गृहीतपरमायुधैः । भुजैरष्टाभिरतुलैर्व्याप्याशेषं वर्मा नमः ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) स शुम्भो नभो व्याप्य आकाशं व्याप्य बभावित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) तथा तेन प्रकारेण तदा तस्मिन्काले अत्युच्चैः रथस्थः रथाकूटः सः शुम्भो महामुरः अत्युच्चैर्गृहीतपरमायुधैः अतुलैः अनुपमैः अष्टाभिर्भुजैर्वातुभिरशेषं कृत्स्नं नभः नभोमण्डलं व्याप्य आच्छाद्य आकाशमण्डलमाक्रम्य वर्मां शुशुभे । भा दीप्तौ । 'आत औ णलः' ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स इति तथा सामुद्रिकाप्रकारेणात्युच्चैर्भुजैर्नभो व्याप्य बभावित्यर्थः ॥ १६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स रथस्थ इति १८ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तमायान्तं समालोक्य देवी शङ्खमवादयत् । ज्याशब्दं चापि धनुषश्चकारातीव दुःसहम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) देवी चण्डिका तं शुम्भं महामुरं संमुखमायान्तमागच्छन्तं विलास्य शङ्खमवादयद्भूमौ पूरयामास । किंच अतीवातितरां दुःसहं सोढुमशक्यं धनुषः ज्यायाः धनुरारोपितमौर्व्याः शब्दं टंकारस्वनं च नकार । शङ्खस्वनश्चापस्वनश्च युद्धोत्साहं जनयति । 'मौर्वी ज्या सिञ्जिनी गुणः' आरोपितेष्वसनार्थं धनुर्गृहाण । धनुःशब्दार्धार्धादित्वात्पुनर्पुनरुक्तिः । 'धनुर्वेशविबुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति । दुःस्वेन सोढुमशक्यो दुःसहः तम् । 'स्वन्यतीव च निर्भर' ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आयान्तमागच्छन्तम् ॥ १७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तमायान्तमिति ॥ १९ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

पूरयामास ककुभो निजघण्टास्वनेन च । समस्तदैत्यसैन्यानां तेजोवधविधायिना ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) ककुभो दिशः तेजोवधविधायिना तेजोवधकरणशिल्लिन ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) समस्तदैत्यसैन्यानां सकलासुरसैनानां तेजोवधविधायिना तेजसां वधः विनाशः तं विदधाति करोति तेजोवधविधायी तेन । यद्वा तेजांसि च वधाश्च तेषां विधानं विधायः तेजोवधविधायः । भावे घञ् । सोस्त्यस्मिन्नास तथोक्तः । तेन निजघण्टास्वनेन आत्मीयघण्टानादेन च ककुभो दशदिशः पूरयामास संवर्धयामास । पूरी आप्यायनं । दिवादिः । आप्यायनं वृद्धिः । 'हेतुमति च' इति णिच् । 'कास्त्रययादाममन्त्रे लिटि' । स्वनेन चेति चकारेण शङ्खज्यानिजघण्टास्वनैर्दिशः पूरयामासेत्येतदुक्तं स्वनत्रयं समुचीयते । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बलं छत्रेपि संस्मृतम् । अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेष्वसहं तस्तेजः समुदाहृतम्' ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्वनेन चेति । तेन शङ्खज्याशब्दयोः समुच्चयः । वधो नाशः । विधायिनंति स्वनविशेषणम् ॥ १८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पूरयामासेति २० ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) पूरयामासेति । ककुभो दिशः ॥ १८ ॥

ततः सिंहो महानादैस्त्याजितेभमहामदैः । पूरयामास गगनं गां तथोपदिशो दश ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) त्याजित इमानां महामदो यैः । गगनमाकाशं गां स्वर्गं भुवं वा उपदिशः सप्रामवर्तिदिकप्रदेशो
उपादिक्रुहिता दिशः । शक्याधिवादिस्वान्मध्यमपदलोपीसमास इत्यन्ये ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शङ्खादिनिःस्वनादनन्तरं सिंहो देव्याः कंसरी युयुत्सुः सन् त्याजितभमहामदैः त्याजिताः
याजिताः इमानां गजानां महान्तो मदा यैस्ते तेः दूरीकृतमहामलेभमहामदप्रवाहैः सिंहगर्जनश्रवणं ह्रस्वाद्गजाः खलु निर्मदाः
स्युः महानादः महद्भिः कण्ठीरवस्यास्य पद्मास्यस्य नादः कण्ठगर्जनैः सिंहनादैः गगनमाकाशदेशं पूरयामास । तथैव
तद्भुव तैर्महानादिर्गा पृथिवीं पूरयामास । तथैव तद्भुव महानादैः दिशोपि च दिशः ककुभः पूरयामास वर्षयामास । कचिन्मु
गां तथापि दिशां दशेति पाठः । उपशब्दः आधिक्ये पूर्वं कृतशङ्खज्याघण्टानां नादापेक्षया सिंहनादोऽधिकः । यतोऽसौ गगनं
च गां क्ष्मां च दशापि च दिशः पूरयामास । अथ च सिंहनादेन महत्तरेण शङ्खज्याघण्टानां नादास्तिरोहिता इत्युपशब्देन
भूष्यते ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टा) उपादशः सामान्यदिगाक्षेपोपदिक्त्वं पूर्वोदीनां दशानां तदाह दशेति ॥ १९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंह इति २१ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । त्याजितः इमानां महामदो यैः गगनमाकाशं गां भुवम् उप सप्राममर्मापि दशदिशं
इत्यर्थः । तथैव दिशो दश इति पाठः सुगमः ॥ १९ ॥

ततः काली समुत्पत्य गगनं क्षमामताडयत् । कराभ्यां तन्निनादेन प्राक्स्वनास्ते तिरोहिताः २०

(१ गुप्तवती) ततः कालीति । गगनं समुत्पत्य क्षमामताडयदित्यन्वयः । प्राक्स्वनाः शङ्खज्याघण्टासिंहशब्दाः ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) गगनं समुत्पत्य उत्क्षुप्त्य क्ष्मां भूमिं कराभ्यामताडयदित्यन्वयः । तस्या निनादेन प्राक्शब्दास्ति-
रोहिताः पिहिताः ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) ततः सिंहनादादनन्तरं काली चासुण्डा गगनमाकाशं समुत्पत्य सम्यगुत्पत्य उत्क्षुप्त्य गगनं क्ष्मां
पृथिवीं कराभ्यां पाणिभ्याम् अताडयत् आहतवती । यद्वा काली चासुण्डा समुत्पत्योत्क्षुप्त्योऽपि गगनं क्ष्मां च यावापृथिव्यौ द्वे
अपि कराभ्यां हस्ताभ्यामताडयत्ताडयति स्म ततस्तन्निनादेन यावापृथिव्याघातजनितः तन्निना ते प्राक्स्वनाः प्रागुक्ताः
शङ्खज्याघण्टासिंहस्वनाः तिरोहिताः आच्छादिता आसन् । अल्पो ध्वनिरधिकध्वनिना हि तिरोधीयते । न्यक्किञ्चते अभि-
भूयते । देवताशक्तिरीदृश्यद्रुतकरी । तथोर्थावापृथिव्योरपि काली कराभ्यामताडयत् । आहतवत्यासीत् । तिरोन्तद्धौ
कर्मणि क्तः ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टा) समुत्पत्य उत्क्षुप्त्य पुनरवतीर्य पृथ्वीम् ॥ २० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः कालीति २२ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । काली चासुण्डा गगनमुत्पत्य कराभ्यां क्ष्मां भूमिं समताडयदित्यन्वयः ॥ २० ॥

अष्टाष्टासमशिवं शिवदूती चकार ह । तैः शन्दैरसुरास्त्रेभ्यः शुम्भः कोपं परं ययौ ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) त्रेभ्यश्च प्रापुः ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) अष्टाष्टासमित्यत्र शकन्वादिवादाकारलोपः । इत्युच्चैर्हासम् अशिवम् अतिभीषणम् । त्रेभ्यः उद्वेजिरे २१

(३ शान्तनवी) चण्डिकाशरीरविनिष्क्रान्ता शक्तिर्देवता शिवदूती दैत्यानामशिवं कर्णकट्टं यथा स्यात्तथा अष्टाष्टा-
सजनिनैः शन्दैर्ध्वनिभिरसुरास्त्रेभ्यः । त्रसु उद्वेगे । त्राससुद्वेगमापुः । एवाभ्यासलोपो । शुम्भस्तु परमधिकं कोपं ययौ प्राप ।
अष्ट अतिक्रमणहिसनयोः । अष्टनमष्टः । अतिक्रमम् उल्लङ्घनं शत्रूनुल्लङ्घ्य हसनमष्टासः । यद्वा अष्टेन नादेन अतिक्रमेण
हासः अष्टाष्टासः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम् अतिशयेन व्याप्तोऽष्टः अतिशयेनातिक्रमः तेन कृतो हासः ।
'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति सुपो लोपः अष्टाष्टासमिति पाठे अष्टाष्टासो महाहासः । शकन्वादिवात्पररूपं तम् । यद्वा अष्टेन
हिसन्ति अष्टाः हिसकाः दैत्याः तेषु हासः अष्टेन अतिक्रमेण हासः अष्टाष्टासः तम् । यद्वा अष्टेष्वेषु हिसकेषु हासः अष्टाष्टासः
तम् । यद्वा अष्टेषु अतिक्रामत्सु उल्लङ्घितमर्चावेषु दैत्येषु हासः अष्टाष्टासः तम् । इह कश्चित्वाह । शकन्ध्वनिरिति तच्च । प्रमाणा-
भावात् । य एवाह अष्टोऽतिशय इति तच्च न । वीप्सातोऽन्यत्राष्टशब्दस्य केवलस्यातिशयायैतायां प्रयोगाभावात् । तच्चोक्तं
तेनैव । अष्टः शक्यतातिशयार्थेऽपि तच्च पापात्पापीयः । प्रामाण्यानुपन्यासात् ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टा) अष्टाष्टासम् । शकन्वादिवात्पररूपम् । अशिवं रिपूनां भयदम् ॥ २१ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) अष्टाष्टासमिति २३ ॥ २१ ॥

(६ दंशोज्जारः) अष्टाष्टासमिति पाठे शक्यत्वादित्यात्पररूपम् । त्रिसुद्विचिनुः ॥ २१ ॥

दुरात्मस्तिष्ठतिष्ठेति व्याजहाराम्बिका यदा । तदा जयेत्यभिहितं देवराकाशसंस्थितः ॥ २२ ॥

(१ शुभवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) ॥ शुम्भे दुरात्मन् त्वं खलु दूतं प्रत्यक्षिष्यः तिष्ठतिष्ठ मा प्रयासीस्तत्फलमेष पश्य । किमती निधुरालापेन प्रथमोचिता क्रिया केवलमुत्तरमत्रेति यदा अम्बिका देवी व्याजहार तदा तस्मिन्काले आकाशसंस्थिते देवरा-
काशस्थे जयेत्यभिहितं जयं शत्रून् अभिभवेत्युक्तम् । अथ च आजि युद्धं कुरु आजय जयं शत्रून् अभिभवेत्यभिहितमित्यर्थोक्तो
प्रश्नः । दुरात्ममित्यनेन दूतवचनेन जनितदीर्घद्वेषोक्तिरम्बिकायाः सूचिता । अथ युद्धे प्रतियोध्वरि दुरुक्तिः नायोधनोचिति
नाभूत । अत एव देवराजयजयेत्यभिहितम् । जि जयं जि अभिभव । जि जये वेष्टाकोत्कर्षेण वर्तस्व । 'संस्थाधारं स्थितौ
मृतौ' तिष्ठतिष्ठेति कोप्लोको वा द्रुष्टिः । जयति स्वपक्षस्थापनं परपक्षप्रतिक्षेपणं च जयतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४ ना ।।जीभट्टी) आकाशे संस्थितैः देवैः दानवसंघामदशेनाय तत्र स्थितैः ॥ २१ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) दुरात्मस्तिष्ठति २४ ॥ २२ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ २२ ॥

शुम्भेनागत्य या शक्तिर्मुक्ता ज्वालातिभीषणा । आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता महोत्कया २३

(१ शुभवती) महोत्कया तन्मृत्या नन्नामिकया वा शक्त्या ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भेनागत्य होकिश्वा ज्वालातिभीषणा ज्वाला तेजसा अनिभीषणा ज्वाले अतिभीषणा वा अतिरते
सा नमस्कारिणी या शक्तिरायुधविशेषः मुक्ता प्रेरिता सा वह्निकूटाभा आयान्ती सन्ती वह्निकूटा कर्मभृत्या महोत्कया साध-
नोभृत्या कारणभृत्या शक्त्या निरस्ता निवारिताभूत् । वह्निकूटाभा अग्निपुष्पकान्तः महोत्कया बृहन्नराकारकाष्टज्वालाया
इत्यपि कथिद्रुवाक्यत् । ज्वाल दीप्तौ । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यां णः' कर्तरि । ज्वलति ज्वालः ज्वाला वा । 'कर्मद्रयोज्वाली'
लावर्हिहतिः शिखा श्रियाम्' । मायाविधलयन्त्रेषु कृतवानुतराशिषु । अयोधने शैल्यष्टे मीराज्ञे कूटमश्रियाम् । महती उत्का-
ज्वाला वस्याः सा महोत्का नाम शक्तिश्चण्डिकाया आयुधम् । 'निरस्तः प्रहिता मुक्तः प्रेरितः क्षिप्त उन्मिश्रतः । विवृष्टो द-
धितो दूरीकृतो बाणादिमाक्षणे' ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) महोत्कयेति । महाज्वालावत्या शक्त्येत्यर्थकम् । यद्वा तन्नामकशक्त्येत्यर्थकम् ॥ २३ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) शुम्भेनागत्येति २५ ॥ २३ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ २३ ॥

सिंहमादेन शुम्भस्य व्याप्तं लोकत्रयान्तरम् । निर्घातनिःस्वनो घोरो जितवानवनीपते ॥ २४ ॥

(१ शुभवती) निर्घातेति । देवीशक्त्या शुम्भशक्त्यर्थः प्रतिपातस्तज्जन्यो निःस्वन एव शुम्भकृतसिंहनादापेक्षयाधिकं
लोकाल्प्याप्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) लोकत्रयस्य भूभुवःस्वर्लक्षणस्यान्तरं मध्यम् । भुवर्लोक इति यावत् । निर्घातनिःस्वनः उत्पातज्वनिः
जितवानभ्यसूयत । अर्थात् शुम्भस्य सिंहनादमिति शेषः । यो ज्वनिः शब्दः (सिंहनाद इति वेदितव्यः) तेन तादृगभ्यस्य
सिंहमादेन निर्घातज्वनिनाभिभूतं संकुलम् भयया शुम्भस्य तेन सिंहनादेन निर्घातनिःस्वन उत्पातनिस्वनः उत्पातज्वनिर्जित
वान् जितः अभिभूतः कथमिबारात्कर्मेण कवतुः ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे अवनीपते हे सुरय यद्यपि खलु शुम्भस्य सिंहनादेन कण्ठगर्जनेन लोकत्रयान्तरं जगतामन्त-
रालं भुवनत्रयमन्त्रं व्याप्तमार्कणभूतं अद्यापि तत्तत्सैनिकानां यः घोरो मर्वकरः निर्घातनिःस्वनः समजनिष्ट स जित-
वान् शुम्भकृतसिंहनादमतिमहत्तरमपि तत्सैनिकनिर्घातस्य निःस्वनः निर्घातनिःस्वनः शब्दः यः खलु देवो प्रति शुम्भसैनिकैः
समररसावेष्टतः कण्ठतः कथितस्तां निर्जहि निर्जहि मारयमारयेति शब्दः समभूत्स निर्घातनिःस्वनोऽत्र विवक्षितः । अतश्च
स एव शुम्भसिंहनादाधिक एव । इति शत्रून्भारति निर्घाताः खड्गावायुजसमूहाः तेषां निःस्वनः निर्घातनिःस्वनः खड्गा-
वायुजसमूहानां संग्रामसज्जानां परस्परहतिजनितो ज्वनिः शुम्भसिंहनादं लोकत्रयान्तरालं व्याप्तवन्तमपि ततोऽधिकतरत्वात्
जितवान् अन्तः कृतो तिरोहितं चकारेत्यर्थः । अथवा आकस्मिक एव गगनादस्वायतज्जोतिःपातो यः स निर्घातः स निर्घातज्वनिः

तस्या यः स्यान्निःस्वनो घोरः भयंकरः निर्घातनिःस्वन इव शुम्भस्य पातइवात्पातः तस्य सिंहनादमधिकमप्यधिकत्वात् जित-
वानभ्यभूत् । तिराहितं चकारेत्यर्थः । अथवा तस्य येन सिंहनादेन लोकत्रयान्तरं कवलितं समभवत्स खलु सिंहनादः घोरः
भयंकरः निर्घातनिःस्वनो यदस्य शुम्भस्य पातयितोत्पातः । अतएव तमसुरं जितवाजिगाय अभिभूतवान्पराजयं प्रापितवान् ।
यद्वा स एव सिंहनादः सकलदानवानां नाशोत्पातो निर्घातनिःस्वनः । संपाद्यमानः सन् अजितवान् न जनितावान् प्रकाशं
प्रकर्षमप्राप्य ननाशेत्यर्थः । महाघ्ननिर्घातापृथिवीव्यापी निर्धनगगनतः पतति य उत्पातोऽनर्थकरः स निर्घातः । पृथो-
दरादिवाराधुः । अथवा यस्य शुम्भस्य प्रथमतः प्रथमोचितेन सिंहनादेन लोकत्रयान्तरं व्याप्तं कवलितं स शुम्भः पश्चा-
न्निर्घातनिःस्वनः समभूत् निर्घातस्थेव निर्धनगगनतः प्रप्रथ्य ज्योतिर्मण्डलपातस्य दानवनाशकारिण उत्पातस्वरूपेव निःस्वनो
यस्य सः निर्घातनिःस्वनः । अथेन व्याप्तं पापेन कवलितम् उरः प्रधानमङ्गं तेन उपलक्षितः सन् अजितवान् न अभिभूतवान् ।
देवीमिति शेषः । यद्वा येन सिंहस्य देवीवाहनस्य नादेन देवीकण्ठीरवकण्ठनादेन लोकत्रयान्तरं व्याप्तं कवलितं स एव
जितवान्सन् लोकेश्वरकृष्टः सन् शुम्भस्य घोरः भयंकरः निर्घातनिःस्वनो बभूव । निर्धनगगनतः पतन्महाज्योतिर्ध्वनिनिर्घातः
निःस्वनो महोत्पातः पापात्मनामनभ्युदयकारीत्याहुः ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सिंहिति । उत्तरार्धस्य तथापीत्यादि । निर्घातनिःस्वनः उत्पातध्वनिः । जितवानित्यस्य शुम्भ
मादमिति शेषः ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सिंहनादनेति २६ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) सिंहनादेति । लोकत्रयान्तरं भुवालोकः निर्घातनिःस्वनः उत्पातशब्दश्च जितवान् । सिंहनादमिति
शेषः । यद्वा सिंहनादेनैव निर्घातनिःस्वनो जितवान् जिग्ये । बाहुलकार्कर्मणि क्वबुः ॥ २४ ॥

शुम्भमुक्ताञ्जशरान्देवी शुम्भस्तत्प्रहिताञ्जशरान् । चिच्छेद स्वशरैरुग्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) तत्प्रहितान्देव्या प्रेषितान् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) अथ देवी उग्रैः शरैः स्वशरैः आत्मीयैर्बाणैः शतशः शतं शत सहस्रशः सहस्र सहस्रं शुम्भमुक्ताङ्ग-
शरान् चिच्छेद द्विधा चकार । शतशः सहस्रश इत्यव्ययम् । शरान्स्वशरैरिति शोभयविशेषणं यथायोगं द्रष्टव्यम् । 'सं-
हयैक्यवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । अथ शुम्भश्च उग्रैः स्वशरैः तत्प्रहिताञ्जशरान् तथा देव्या प्रहितान्ग्रेहिताङ्गशरा-
न्चिच्छेद द्विधा चकार । खण्डयामास । शतं शतं शरान् स्वशरैः शतशः गतेन गतेन सहस्रशः सहस्रं सहस्रं स्वशरैः सहस्रेण
सहस्रेण चिच्छेद इत्यनेन देव्याः शुम्भस्य च समं युद्धमुक्तम् । शुम्भमुक्तान् देवी देव्या मुक्तान् शुम्भश्च शरान्स्वैश्च स्वैश्च
शरैश्चिच्छेद चिच्छेद वेति समत्वमेव तावदित्यर्थः ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शुम्भेति । अनेन देवीशुम्भयोः समयुद्धमुक्तम् ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शुम्भमुक्तानिति २७ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

ततः सा चण्डिका क्रुद्धा शूलेनाभिजघान तम् । स तदाभिहतो भूमौ मूर्छितो निपपात ह ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) ततश्चानन्तरं भगवती क्रुद्धा सती त्रिशूलेन तं निशुम्भं जघान । सः निशुम्भः मूर्छितो विचिता
भूम्यां पतितः ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) सा चण्डिका देवी ततः शुम्भेन समसाम्यतः तदसहमाना अतएव क्रुद्धा सती तं शुम्भदेत्यं
शूलेनायुधेन अभिजघान आभिमुख्येन ताडयामास । स शुम्भः तदा तस्मिन्काले निहतः । यद्वा तदानिहतः तथा देव्या
चण्डिकया अनिहतः आसमन्तात् निहतः अतएव मूर्छितः सन् भूमौ रणक्षितो निपपात मितरामपतन् । मूर्छा संजाता
यस्येति मूर्छितः ह इति प्रसिद्धौ । सा तदा अनिहत इति तु छेदे तदा तस्मिन्काले देव्या शूलेन निहतः स शुम्भः अनि-
हतः नानिहतः न मारितः नापराधुः कृतः किं तर्हि संमूर्छितः सन्भूमौ निपपातेत्यर्थः ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । अभिहतः समन्तादतोऽभिहतः ॥ २६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः सा चण्डिकेति २८ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

ततो निशुम्भः संप्राप्य चेतनामाप्तकार्मुकः । आजघान शरैर्देवीं कालीं केसरिणं तथा ॥ २७ ॥

(१ शुभवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) आप्तं गृहीतं कार्मुकं धनुर्वेन ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) इदानीं ततः परशुहस्तमित्यत्र श्लोके प्राक् निशुम्भं देवी भूतले अपातयदित्युक्तं नतस्तस्य पुनः हजीवनपूर्वकं संप्रामारभणं प्रस्तोतुमाहर्षिः ततो भूतले पतनान्तरम् । यद्वा ततः शुम्भे मूर्च्छिते सति निशुम्भः प्राक् मूर्च्छितः पथाः चेतनां सहा प्राप्य आप्तकार्मुकः गृहीतशरासनः सन् । शरैर्देवीं चण्डिकां कालीं चामुण्डां तथा तद्रक्षकेसरिणं सिंहं च आजघान ताडयामास । 'आद्यो यमहनः' इति आत्मनेपदविधायकमेकात् । सकर्मकत्वे तु आत्मनेपदम् । 'आजघ्रे विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र तु स्वात्तकर्मकत्वाच्चेति वक्तव्यादात्मनेपदम् । वक्षसेत्यभ्याहृत्य विषमविलोचनस्य वक्षसा सह संगत्या अर्जुनः स्ववक्षः आजघ्न इत्यर्थः । यद्वा विषमविलोचनस्य समीपो भूत्वा अर्जुनः स्वं वक्ष आजघ्रे आस्फोटितवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । शुम्भमूर्च्छानन्तरं निशुम्भो यः पूर्वं मूर्च्छितः । आप्तं गृहीतम् ॥ २७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततो निशुम्भ इति २९ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

पुनश्च कृत्वा बाहुनामयुतं दनुजेश्वरः । चक्रायुतेन दितिजञ्छादयामास चण्डिकाम् ॥ २८ ॥

(१ शुभवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) दितेर्जातः असुरः दनोर्जाता दनुजाः दनुजानाम् ईश्वरः स्वामी दनुजेश्वरः स निशुम्भः मायावी पुनश्च बाहुना दोष्णाम् अयुतं दशसहस्रं कृत्वा विधाय अयुतबाहुर्भूत्वा चक्रायुतेन चक्राणाम् आयुधानाम् अयुतेन दशसाहस्रया साधनभूतया चण्डिकां देवीं छादयामास । छद संवरणे चुरादिः । संवृताचकार । ताडयामासेत्यर्थः । 'रथात्रायुधसैन्येषु चक्रं राक्षसमूहयोः । अमुचचाशुगानस्यामत्युप्राप्राजवायतान्' निशुम्भः सिंहादं च चकारामरभीकरम् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुनरिति । दनोः पुत्रोपि दितिजसमानशीलत्वादितिजः ॥ २८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) पुनश्च कृत्वेति ३० ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २८ ॥

ततो भगवती क्रुद्धा दुर्गा दुर्गासिनाशिनी । चिच्छेद तानि चक्राणि स्वशरैः सायकांश्च तान् ॥ २९ ॥

(१ शुभवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) दुर्गातिर्दुःखदा पीडा अथवा दुर्गे संकटे या आर्तिः पीडा तस्याः नाशिनी नाशयन्ती । नाशेनीति वा पाठः । सायकान् इष्टान् ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं दुर्गातिनाशिनी दुस्तरार्तिं नाशयन्ती दुस्तरदुःखदाक्षिणी भगवती दुर्गा चण्डिका देवी क्रुद्धा क्रोधाविष्टा सती स्वशरैर्बाणैः तानि निशुम्भप्रेरितानि चक्राणि चिच्छेद । किंच निशुम्भप्रेरितान्सायकानाशुर्गांश्च चिच्छेद खण्डयामास । दुर्गां गहनाकृतिः आर्तिः पीडा तां नाशयन्ती दुःखेन गच्छन्त्यस्यां दुर्गा आर्तिः पीडा तां नाशयन्ती 'सुदुरोरधिकरणे च' इति गमेकः । 'आर्तिः पीडाचतुःकोटयोः' 'शरे खत्रे च सायकः' धोन्तकर्मणि । स्यति अन्तं कर्म करोति सायकः ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । दुर्गे संकटे आर्तः पीडायाः नाशिनीति णिनिप्रत्ययः ॥ २९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततो भगवतीति ३१ ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । दुर्गातिर्दुःखपीडा । यद्वा दुर्गे संकटे या आर्तिस्तस्या नाशिनी ॥ २९ ॥

ततो निशुम्भो वेगेन गदामादाय चण्डिकाम् । अभ्यधावत वै हन्तुं दैत्यसेनासमावृतः ॥ ३० ॥

(१ शुभवती) ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) ततश्चक्राशुगमजनतः निशुम्भो जवेन वेगेन स्वया गदामादाय गृहीत्वा दैत्यसैन्यसमावृतः तवेष्टिः

राम् चण्डिकां देवीं हन्तुं ताडयितुमभ्यधावत् । वै निश्चितमेतत् । धावु गतिशुद्धयोः । स्वारितेत्स्वाहङ् आत्मनेपदम् । 'जल प्रसारोर्वेगः' इति ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । दैत्यमेनया समावृतः ॥ ३० ॥

(५ जगज्जम्बूचन्द्रिका) ततो निशुम्भो वेगेनेति ॥ ३२ ॥ ३० ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३० ॥

तस्यापतत एवाशु गदां चिच्छेद चण्डिका । खड्गेन शितधारेण स च शूलं समाददे ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) आपतन आगच्छतः ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) आपतत एव आद्रवत एव आर्गच्छत एव आपतनसमसमय एव तस्य निशुम्भस्य गदां चण्डिक देवी शितधारेण खड्गेन मण्डलाग्रेण आशु शीघ्रं चिच्छेद खण्डयामास ततश्च निशुम्भमगदायुधः शूलम् आयुधं समाददे संजग्राह । शूलं गृहीत्वा चण्डिकमाहन्तुम् आहुरोके इति भावः । शिते निशिते तीक्ष्णे धारे स शितधारः 'अस्त्री शूलं रगायुधम्' । समाददे । आहो दोऽनाम्यविहरणे आत्मनेपदम् । यद्वा कृत्वादात्मनेपदम् ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ३१ ॥

(५ जगज्जम्बूचन्द्रिका) तस्यापतत इति ॥ ३३ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३१ ॥

शूलहस्तं समायान्तं निशुम्भममरार्दनम् । हृदि विव्याध शूलेन वेगाविद्धेन चण्डिका ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) वेगाविद्धेनात्यर्थं भ्रामितेन पतिता ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिका देवी अमरार्दनम् । अरिमर्दनमिति पाठे अर्दं हिंसायां चुरादिः । अर्दयते हिनस्ति अर्दनः । जम्बादित्वाहङ् । युबोरन्तो णिलोपथ । अमराणामर्दनः तं शूलहस्तं शूलं हस्ते यस्य तं निशुम्भम् आयान्तम् आगच्छन्तं वीक्ष्य वेगाविद्धेन संक्रमेण स्वनवथथा स्यात्तदर्थमाविद्धेन भ्रामितेनोत्क्षिप्तेन गृहीतेन वा शूलं आयुधेन हृदि वक्षसि विव्याध ताडयामास । 'व्याध ताडने' । 'लिव्यभ्यामसोभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । आविद्धेति क्त्वोक्त्यपि 'प्रतिज्या' इत्यादिना संप्रसारणम् । हृदीतिप्रकरणाभिप्रायस्येति गम्यते । 'क्रियावाचिन्वमाहृयातुमेकोत्राऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः' । तेनाविद्धेति विवक्षितार्थसिद्धिः ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शूलेति । समायान्तं संमुखमायान्तं वेगाविद्धेन वेगाक्षितेन ॥ ३२ ॥

(५ जगज्जम्बूचन्द्रिका) शूलहस्तमिति ३४ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोज्जारः) शूलेन वेगाविद्धेन वेगभ्रामितेन ॥ ३२ ॥

भिन्नस्य तस्य शूलेन हृदयाभिःसृतोऽपरः । महाबलो महावीर्यस्तिष्ठेति पुरुषो वदन् ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) तिष्ठेति वदन् अपरः पुरुषो हृदयाभिःसृत इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या शूलेन भिन्नस्य विदारितस्य विद्धस्य तस्य निशुम्भस्य हृदयाद्भक्षः उरःस्थलात्सकाशान्महाबलः महाप्राणसामर्थ्यः महावीर्यो महत्तरवीरकर्मो देवीं प्रति तिष्ठेति वदन् अतः कृत्वास्वसि मदप्रतोऽस्येति भाषमाणः अपरः शूरः शुम्भादन्यः पुरुषः पुमाभिःसृतः निरगात् 'स्वौत्थसामर्थ्यसंयेषु बलं ना काकसीरिणोः' । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । अपरः पुरुषः देहमेदेन अपरत्वं ननु निशुम्भरूपक्षेत्रज्ञत्वेन । अत एव न परः इत्यर्थोऽनुसंधेयः । 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' 'पुरुषावात्ममानवी' ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ३३ ॥

(५ जगज्जम्बूचन्द्रिका) भिन्नस्य तस्येति ३५ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३३ ॥

तस्य निष्कामतो देवी प्रहस्य स्वनवत्ततः । शिरश्चिच्छेद खड्गेन ततोऽप्तावपतन्मुवि ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) स्वनवत्ततमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) खनवद तत इति वदन् 'माया सर्वापि मन्मयी' मन्मयी मायाम् उपेत्य मामेव ह्युक्तं पुनरुदेत्यसि उदेहि पुनस्तर्हि प्रहरिष्यामीति हसित्वा तस्य निष्कामतः पुरुषस्य प्राक्तननिशुम्भशरीरात्तु निर्वच्छतः निशुम्भदेव्यापहारस्य शिरः मस्तकं खड्गेन चिच्छेद ततः शिरच्छेदाद्वेतोः शिरच्छेदानन्तरं वा असौ निशुम्भनामा दैत्यः भुवि रणक्षितौ अपतत्पतन्निम्भ ३४

(४ नागोजीभट्टी) खनवदिति प्रहस्येत्यस्य विशेषणम् ॥ ३४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तस्य निष्कामत इति ३६ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३४ ॥

ततः सिंहश्चादोऽग्रदंष्ट्राक्षुण्णशिरोधरान् । असुरास्तांस्तदा काली शिवदूती तथा परान् ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) चत्वादेति । उप्रभिर्दंष्ट्रभिः क्षुण्णाधूर्णीकृताः शिरोधराः प्रीवा येषां तान् ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) उप्रदंष्ट्रभिः क्षुण्णा शिरोधराः प्रीवा उप्रमिति वा पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) निशुम्भे निपातिते तदन्यास्तदीयानसुरान्किञ्चकार देव्यतः परमित्यतश्चाहर्षिः । ततो निशुम्भपतनान्तरम् । यद्वा निशुम्भादपरान्कानप्यसुरान्सिंहो देवीवाहनं पञ्चास्यः चत्वाद भक्षयामास । कथंभूतान् उप्रान् रीशान् । यद्वा उप्रदंष्ट्रशिरोधरान् उप्रभिः रीशभिः क्षुण्णाः संपिष्टाः संचूर्णिताः शिरोधराः प्रीवा येषां ते उप्रग्रन्थाः क्षुण्णशिरोधराः तान् । शिरोधरः शिरोधिः । धरतीति धरः पञ्चास्यन् । शिरोधरः शिरो धरति विभर्तति तु विग्रहे कर्मण्यण् स्यात् । यतः सिंहभक्षितेभ्योऽपरानसुरान् काली चामुण्डा चत्वाद भक्षयामास । तथा सिंहकालीत्वादितशेषा ये असुरा दैत्यास्तामसुरान् शिवदूती चत्वाद भक्षयामास । चण्डिका शक्तितो निष्कान्ता शक्तिर्देवता शिवदूतीत्युच्यते । उप्रमिति पाठे उप्रं रौपं कर्कशं भयंकरं यथा स्यात्तथा । दंष्ट्राक्षुण्णशिरोधरानसुरान् शिवा काली शिवदूती च चत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । उप्रमिति क्रियाविशेषणम् । काली शिवदूती च चत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) ततः सिंहश्चेति ३७ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोज्जारः) तत इति । उप्रदंष्ट्रभिः क्षुण्णा शिरोधराः प्रीवा येषां तान् । उप्रमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ३५

कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिन्नेशुर्महासुराः । ब्रह्माणीमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) नेष्टुः मृताः ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) निराकृताः निर्ध्वस्ताः ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) केचिकेपिचिन्महासुराः कौमारीः शक्त्याः आयुषेन निर्भिन्नास्ताडिताः खण्डिताः सन्तः नेष्टुः । 'नसा अदर्शने' । अत्यन्तादर्शनमत्रादर्शनम् । नश्यन्तिस्म । प्राणानत्याशुरित्यर्थः । अन्ये महासुराः केचित् ब्रह्माणीमन्त्रपूतेन ब्रह्माण्याः ब्रह्मशक्तेः देवतायाः मन्त्रः गुह्यमाषणीयो वर्णमयो निगमागमोपदेशागम्यः प्रणवादिः तेन पवित्रीकृतेन तोयेन धारिणा निराकृताः प्रमथादयस्ताः 'प्रत्वादिष्टो निरस्तः स्वात्प्रत्याख्यातो निराकृतः' । अणशब्दार्थः । ब्रह्म अणति कथयति ब्रह्मा ब्रह्मणः परमेष्ठिन इयं ब्रह्माणी । कर्मण्यण् नादिबुद्धिः । संज्ञापूर्वको विधिरन्त्य इति वचनात् । यद्वा सैव ब्रह्म अणति कथयति ब्रह्माणी । कर्मण्यणि भिया कीप् । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । तदित्थं ब्रह्मणोपि श्री ब्रह्माणी ज्ञेया ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) निराकृताः ध्वस्ताः । मन्त्रोऽत्र प्रणवः ॥ ३६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) कौमारीशक्तीति ३८ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३६ ॥

माहेश्वरीत्रिशूलेन भिन्नाः पेतुस्तथापरे । वाराहीतुण्डघातेन केचिच्चूर्णीकृता भुवि ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) ३७ ॥

(३ शान्तनवी) माहेश्वरस्येयं शक्तिर्देवता माहेश्वरी । तस्मात्त्रिशूल आयुधं तेन भिन्नाः विदारिताः भतः अपरे दैत्याः तथैव निशुम्भवदेव रणक्षितौ समरे निपेतुः पतन्तिस्म । चूर्णीकृताः । अवधंसिताः भुवि पेतुः ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ३७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) माहेश्वरीति ३९ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३७ ॥

खण्डं खण्डं च वज्रेण वैष्णव्या दानवाः कृताः । वज्रेण चैन्द्रीहस्ताप्रविमुक्तेन तथा परे ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) विनेशुर्मृताः । नष्टाः पलायिताः ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) तथा खण्डं खण्डं कृताः ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) विष्णोरियं वैष्णवी शक्तिर्देवता वैष्णवी तथा वैष्णव्या चक्रेण वैष्णवेन आयुधेन केचिद्दानवाः असुराः खण्डं खण्डं कृताः खण्डत्वप्रकारं प्रापिताः खण्डिताः शकलीकृता इति यावत् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विवचनम् । खण्डमिति पाठे तु 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयसमासत्वातिदेशात्सुपो लुक् । खण्डसदृशाः कृताः । खण्डं खण्डं कृता इत्यर्थः । प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदित्यसादृश्यं पारंगृह्यते । नत्वत्र दानवा इति बहुवचनम् । तथा प्रयोगदर्शनात् खण्डाः कृता इति भवितव्यम् । पुच्छिरेव च कर्मधारयत्वातिदेशेऽपि खण्डखण्डाः कृता इति भवितव्यम् । पुच्छिरेव च । अत्राहुः । खण्ड-शब्दस्य गुणवचनत्वाद्गुणमुक्त्वा गुणिनि यो वर्तते स गुणवचन इति गुणवचनस्य लक्षणम् । तस्माद्गुणवचनक्रियया विशेषणं च भवतीति क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकैकत्वं च भवति इति वक्तव्यमिति न बहुवचनान्तत्वं नापि पुच्छित्वमिति । अन्ये आहुः । खण्डम् खण्डं इति चक्रायुधप्रयोगमन्योऽयं चतुरक्षर इति । तथा तद्वत् इन्द्रस्येयं शक्तिर्देवता ऐन्द्री ऐन्द्र्याः इस्तः । अस्याग्रं तेन विमुक्तं प्रेरितं तेन वज्रेण अपरे दानवाः विनेशुः विनाशमगुः विनष्टाः ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) खण्डं खण्डं खण्डप्रकाराः खण्डस्य खण्डा वा यस्यां क्रियायां तथा कृताः । आद्ये 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्वित्वम् । वज्रेण च खण्डं खण्डं कृत्वा इत्येव ॥ ३८ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) खण्डं खण्डं चेति ४० ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

केचिद्दिनेशुरसुराः केचिसृष्टा महाहवात् । भक्षिताश्चापरे कालीशिवदूतीमृगाधिपैः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये निशुम्भवधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३९ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) विनेशुर्मृताः नष्टाः अपमृताः । मृगाधिपः सिंहः ॥ ३९ ॥ इति श्रीचतुर्धरीटीकायां निशुम्भवधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) केचिदसुराः महाहवं महायुद्धं प्राप्य कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । महाहवात् विनेशुः विष्णुसमगुः । प्रा-पानत्याहुः । केचिदसुराः महतः आहवायुद्धात्सकाशाभयाः अदर्शनमगुः पलाय्य गताः । 'अभ्यामर्दसमाघातसंभ्रमा-भ्यागमाहवाः' आह्वनोऽत्र योद्धुं प्रतिभट्टानित्याह्वयः । अपरे निशुम्भसैन्ये अश्वशिष्टाः असुराः सर्वेपि च काल्या चामु-ण्डव्या शिवदूत्या चण्डिका देविनिष्कान्ता शक्तिः शिवदूती तथा मृगाधिपः देवीबाह्वलीभूतः सिंहः तेन च भक्षिताः । क-र्मणि कः । काली च शिवदूती च मृगाधिपश्च । चार्थे द्वन्द्वः । 'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' । एवं च निशुम्भे निशुम्भसैन्ये च देव्या संग्रामे न्यपाति ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्वाजपिराजश्रीमत्सोमरान्वयश्रीमदुदरणात्मजश्रीसन्तनुचक्रवर्तिभिरचितायां शान्तनव्यां चण्डिकामाहात्म्यटीकायां निशुम्भवधोविष्णुपलक्षितो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विनेशुर्मृताः नष्टाः पलायिताः ॥ ३९ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशती-व्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) केचिद्दिनेशुरिति ॥ ४१ ॥ ३९ ॥ इति श्रीभगीरथभिरचिता कण्ठगोविन्दकृतसप्तशती-मन्त्रहोमविभागकारिकायां नवमाध्यायस्य जगज्जन्त्रचन्द्रिकाखण्डटीका संपूर्णा ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) केचिदिति । विनेशुर्मृताः नष्टाः पलायिताः । मृगाधिपः सिंहः ॥ ३९ ॥ इति श्रीदंशोद्धारसप्तशतीटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः १०.

ऋषिरुवाच ।

निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसंमितम् । हन्यमानं बलं चैव शुम्भः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) प्राणसंमितं जीवितसमं भ्रातरम् ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) अथ शुम्भः वैश्वेश्वरः प्राणसंमितं प्राणदुल्यं भ्रातरं निशुम्भं देव्या चण्डिकया निहतं व्यसूक्तं

भारितं दृष्ट्वा विलोक्य बलं च सैन्यं हन्वमानम् । 'वर्तमानवसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति कर्मणि लटः शानच् । हतं निहतं दृष्ट्वा क्रुद्धः क्रोधाविष्टः सन् देवीं वचः वचनमब्रवीत् । ब्रुविद्विकर्मकः । देव्या निशुम्भे निपातिते इति व्यपदेशमात्रमेतत् । स खलु मे प्राणभूतः स चाद्यो निहतो हतः मे प्राणा एव तथा हताः किमतः परमवशिष्टमिष्टमिति सूचयितुं प्राणसंमितमिष्टमुक्तम् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिस्वाचं । निशुम्भमिति ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) अथ दशमाध्यायस्य सप्तशतीमन्त्रहोमविभाग उच्यते । 'सार्धसप्तान्वितैर्विंशतिश्लोकैस्तु दशमेऽन्वित' इति । अर्धसहिता ये सप्तश्लोकास्तैरन्वितैर्युक्तैः विंशतिश्लोकैः तु पुनः दशमेऽध्याये अन्वितः । सप्तविंशति-मन्त्रास्तु श्लोकरूपा इति । सप्तविंशतिमन्त्राः तु पुनः श्लोकरूपा अत्र वर्तन्ते इति शेषः । ततोऽन्तिमार्धश्लोकात्मको मन्त्र इति ततः सप्तविंशतिश्लोकानन्तरम् अन्तिमः चरमः अर्धश्लोकात्मकः अन्वितः सप्तविंशतिमन्त्रास्तु श्लोकरूपा इति । अन्तिमः पाद द्वयात्मको मन्त्र इत्यर्थः । 'ऋचुवाचद्वयं तथा' इति ऋषिस्वाचेति द्वौ मन्त्रौ ज्ञेयौ । अत्र रेफलोपधिन्त्यः । देव्युवाचद्वयं चेति । च पुनः देव्युवाचेति द्वौ मन्त्रौ । एवं 'द्वात्रिंशन्मन्त्रसंग्रह' इति । एवं प्रकारेण द्वाभ्यामधिकाः त्रिंशद्वे मन्त्रास्तेषां संग्रहः कथितः । तथाहि 'ऋषिस्वाच १' । निशुम्भमिति २ ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) निशुम्भमिति । प्राणसंमितं जीवनसमम् ॥ १ ॥

बलावलेपादुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमावह । अन्यासां बलमाश्रित्य युद्धयसे यातिमानिनी ॥ २ ॥

(१ शुभवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) शुम्भो देवीमाह । हे दुर्गे हे दुष्टे हे 'सर्वदानवनाशिनि सा त्वं गर्वमहंकारं मावह मा आश्रय । कस्माद्देव्यं मा आवह । बलावलेपात् । अवलेपोऽत्र लेपनं लेपः सम्बन्धः । अवकृष्ट आश्रितः संबन्धः अवलेपः । बलस्य सामर्थ्यस्यावलंकारसंबन्धात्संसांगत् । 'अवलंपस्तु गर्वं स्यात्सुवर्गे भूषणेऽपि च' । अवलेपश्चोऽत्र लेपनार्थः संबन्धार्थको प्राज्ञः । गर्वोऽपि तु तस्मिन् गुह्यमाणं हे दुर्गे त्वं बलावलंपाद्बलगर्वात् । गर्वमावहेत्यनेनान्येन विद्यागर्वाद्देवं करोतीति वदधिक्यबोधः स्यात् । बलवद्देवमावहेत्येतावतैवं निराकाङ्क्षत्वस्य सिद्धत्वादवलेपादित्यस्याधिकत्वेन वैयर्थ्यं स्यात् । सा त्वमित्युक्तम् । सा का इत्याह । या अन्यासां ब्रह्माणीप्रभृतीनां शक्तीनां बलं सामर्थ्यं पराक्रममाश्रित्य अतिमानिनी सती अतितराम् अहंकारवती सती युद्धयसे संग्रामं सेवसे तदिदं कथयसि त्वम् अतिमानिनी । यदन्यबलेन युद्धयसे ननु स्वबलेनेति शुम्भाभिप्रायः । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुपमतिः' । युद्धयसे चेति पाठे 'चशब्दः स्वव्याघातकतां समुच्चिनोति देव्याः । तथाहि हे दुष्टे हे दुर्गे त्वं बलावलेपाद्बलस्य दर्पादौदृत्यार्हं मा आवह मा आश्रय । अथ च ते बलमेव नास्ति । कुतस्ते बलं यतस्ते बलावलेपः स्यात् । बलं तु तदन्यदेव्यं सेवा ते व्याहृतिः अन्यासां बलमाश्रित्य युद्धयसेऽतिमानिनीति अतिमानिनी चेति यदन्यद्वीर्य-बलेन युद्धयसे कुतस्ते तर्हि अतिमानिनीत्वम् । यद्यतिमानिनी त्वं कुतस्ते तर्हि योऽमुन्यबलप्रभरणं युज्यते कर्तुम् । तस्मादस्मा-व्याघातात्समुच्चयप्रसङ्गो माभूदिति बलावलेपाद्देवं मावहेति शुम्भाभिप्रायान्तरमेतत् । अतिमानिनी इति संशुद्धयन्तस्वपाठे तु सोल्लुपठमेतत् । त्वं स्वत्वारिचलैरपि शूरमानिभिरभिमुखीक्रियसे । हे अतिमानिनि इति संबोध्यसे । अथ तर्हि कथं त्वमन्यासां बलमाश्रित्य युद्धयसे । अतस्ते कुतो मानः कुतस्तरां त्वं मानिनी कुतस्तमां वा त्वमतिमानिनीत्याह्वयसे । ततस्तरां ततस्तमां च मा गर्वमावहेति शुम्भाभिप्रायान्तरमेतत् । अथ च त्वमसत्यसंघा ल्यसि यतस्ततो दुष्टासि । हे दुष्टे यदुक्तं त्वया यो मां जयति संग्रामे इति त्वया संग्रामे किं व्रतं किं त्वन्यासां बलमासाय युज्यसे । कात्या खलु चण्डो मुण्डश्च निहतौ । तद्वलं खलु त्वत्सिंहेन संहतम् । रक्तबीजरक्तपानं खलु काली किल कलयामास । निशुम्भोऽपि खलु ब्रह्माण्यादीनाम् अन्यासां बलमा-श्रित्य निपातितः । अस्मद्वलान्यपि ताभिरेव विनिहतानि । ततस्तस्मात्संग्रामप्रतिज्ञा कदर्थिता त्वयेति साधूक्तम् । हे दुष्टे इति शुम्भाभिप्रायान्तरमेतत् । अथ च लोकाः दुःस्वैन गच्छन्त्यस्यां सा दुर्गा हे दुर्गे इत्यभिमुखी किंक्रियसे संबोध्यसे इति यत्तच्च कुदालादिशब्दद्वयपुत्तिमात्रमेव । अथवा नयगतार्थत्वाभावादाह्वयसे मया तदाह्वये दुर्गे इति अधुनैव स्वत्वेण फलं व्यक्ति-र्भविष्यति यद्यहं त्वया निहतः स्यां स्यात्वं दुर्गेवेति शुम्भाभिप्रायान्तरमेतत् । देवीपार्श्वेऽस्तु देवी प्रति अन्यथाभिप्रायेणास्य श्लोकस्यार्थोऽभिधीयते । बलावलेपदुष्टे इत्येकपदं संयुज्यन्तं चैतत् । हे बलावलेपदुष्टे हे दुर्गे सा त्वं गर्वं दर्पम् आवह आश्रयं कुरु अवलेपोऽहंकारः । अतः सातत्यगमने । आहूयुर्वः क्रिप् । आसमन्तादभिव्याप्य अतति सततं गच्छति आत् । वले सैन्ये सामर्थ्येऽविषये अवलेपो गर्वो अहंकारो दर्पः बलावलेपेन बलगर्वेण आत् सततमुपेतुमागमत उपद्रोता वः स बलावलेपात् दिल उपद्रवकारी तस्मिन्विषये दुष्टासि सासंहर्त्रीबलावलेपदुष्टा एकं पदम् । तस्याः संबोधनं हे बलावलेपदुष्टे । किंविशिष्टा त्वं म लक्ष्मीः लोभमाता । किंविशिष्टा त्वम् अन्यासाम् । द्वितीयान्तमेतत्पदमाकारान्तम् । प्राणिहितमुपायं हिसकम् । अथ प्राणने अनये अत इत्यर्थः अनुः अनति प्राणितीक्ष्णः (अनः पचाद्यजन्तः) अनाय प्राणिनं हितः अन्यः । प्राणिहितं मुन्यादि । 'धोऽन्तर्कर्मणि

अदन्तत्वान्छान्दसा विच प्रयागता भाषायां च स्यात् । तम् अन्धं प्राणिहितं मुन्यादि न स्याति न अन्तं नयति न नाशयति
अन्यासाः । अन्यस्य प्राणिजातस्य मुन्यादेः असाः अहिंसका रक्षका अन्यासाः । तम् अन्धासाम् । आकारान्तपुलिङ्गद्वितीयेक-
वचनान्तं पदं सौमपा इतिवत् । प्राणिहितं मुनिजनरक्षणमित्यर्थः । येन गर्वेण कृतप्राणिहितः मुनिजनादिः अन्तं नाशनं नीयते
तं सर्वसार्वभौमकारक्षणे आवह आश्रयं कुर्वित्यर्थः । सा त्वमित्युक्तं सा का इत्याह । वा त्वं बलमाश्रित्य सामर्थ्यमुपेत्य
मुन्यसे । 'युध संप्रहारे' । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । किंविशिष्टा त्वम् । अतिमानिनी । मान पूजयाम् । मानने मानः भावं
यत् । सौऽस्त्यस्यां मानिनी । अतितरां मानिनी अन्त्यर्थं पूजायुक्तेत्यर्थः । इत्यमरं देवीष्टाभिप्रायो देवीपार्षद्विरुद्धोऽवधार-
णावः । बलवलेपादुष्टे त्वमिति पाठे बलं विषये अवलम्बनं दर्शेण आसमन्तात् दुष्टा विहृता विरुद्धा । तत्संबुद्धौ हे बलव-
लेपादुष्टे इति शुभमानुकूलोऽर्थः । दम्बनुकूलोऽर्थस्तत्त्वः । बलापलम्बेन सामर्थ्यगर्वेण अदुष्टा अविकृता विकृतिरहिता तत्संबुद्धौ
हे बलवलेपादुष्टे इत्युभयत्राप्यर्थभेदोऽवगन्तव्यः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बलेन । बलगर्वेण दुर्विनीते दुर्गे मा गर्वमावह । आ त्वमतिमानिनी सती अन्यासां बलमाश्रित्य
गुदपदं इत्यन्वयः ॥ २ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) बलावलम्बेति ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) बलावलेपेति बलेनाऽवलम्बो गर्वस्तेन दुष्टे ॥ २ ॥

देव्युवाच ।

एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा । पश्येता दुष्ट मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) एकैवाहमिति । एकमेवाद्वितीयमिति ध्रुतेरिति भावः । पश्येत्यस्येता इत्येव कर्म । वाक्यार्थ एव
वा कर्म ॥ ३ ॥

(२ चतुर्थी) एका सजातीयविजातीयस्वगतभेदहीना । केति किञ्चन्दः प्रश्नः । कापीति यावत् । अपरा अन्या ।
व्यतिरिक्तेति यावत् । अनुभूयमानभेदो न वास्तव इत्याह । पश्येति । एता ब्रह्माण्यां विशन्त्यः । न्यात्येवात्कर्मणि प्रथमा ।
यद्वा मय्येव विशान्त्यः सत्यः सन्ति एतत्पश्येति साध्याहारोऽन्वयः । मद्विभूतयो मच्छक्तयः ॥ ३ ॥

(३ क्षान्तनवी) हे दुष्ट हे असूयक हे शुम्भ अत्रास्मिजगति भुवनत्रयेषु अहमेकैव । एकैवाहमिति ध्रुतेः
परमात्मरूपाहमेकैवास्मि । यद्वा अहम् अहंकाररूपा मायाकृतिश्चण्डिकाया एकैवाहमस्मि । मम देव्याः द्वितीया अपरा
व्यक्तिः कास्ति । अस्तित्वेत्कथंचन सा मदन्त्या तैव । हे दुष्ट हे शुम्भ इतः इतोऽवलोक्य । एताः ब्रह्माणीप्रवृत्तिसक्तयः
मद्विभूतयः मय्येव देव्यामेव विशान्त्यः सन्ति । मत्सत्काशात् विविधा भूतिरूपानि प्रादुर्भाव आसां ब्रह्माण्यादीनां ताः मद्वि-
भूतयः । यद्वा मम देव्याः विभूतयः कायव्यूहसृष्टिसंपदः पश्य । मृगा भावतीतिवद्वाक्यार्थरूपं कर्म हे द्रष्टव्यम् । एताः शक्तयः
मत्कायव्यूहसिद्धिसंसिद्धसृष्टिसंपदः मद्विभूतयः मदवताराः मय्येव विशान्त्यः सन्तीति यत् । तत्पश्येत्यर्थः । अथवा जगदेव
जगती एकैव जगती अहम् अत्र एकैके सति अत्रत्यामेकस्यां मयि जगत्याम् एकैकेन स्थितायां सत्याम् अथ च अत्र एकाह-
मस्यां जगत्यां मयि च एकैकेन स्थितायां सत्यां मतो जगतीतः सत्काशात् जगतीतः मताः सत्काशाच्च अपरा द्वितीया
व्यक्तिः का मम स्यात् । न कापि । तस्माज्जगत्सौरिक्यात् । हे दुष्ट हे असूयक हे शुम्भ इतः पश्य इतोऽवलोक्य । एता
मद्विभूतयः ब्रह्माण्यादयः मदशप्रभवा मत्तेजोमय्य एव मय्येव विशान्त्यः प्रविशान्त्यः सन्तीति यत् तत्पश्येति वाक्यार्थरूपं
पश्येत्यस्य कर्म । मृगा भावन्ति इतिवत् । 'जगतो नाहमन्या स्यां स्यान्मदन्वज्जगच्च न । जगतां मम चाप्येकवाद्यक्तिरन्या
ततोऽस्ति का ॥ अहं च जगती चैका जगती मन्मयी यतः । दुर्गवद्विधि चाप्येकं दधि दुर्गममयं यतः' । दुष्टेति 'परस्त्रीलाडुप-
त्वेन स्वस्त्री लक्ष्मा तु धैर्यतः । हन्ति वैवस्वतो राजा नृणामासुः शतं च यत् । मद्राज्यं हि शिवेनोक्तं त्वया त्यक्तं दुरात्मना ।
अतस्त्वां शुम्भं हन्याजौ हतदेवं हतप्रभम् ॥ इत्यभिप्रायतो देव्या हे दुष्टेत्यभिभाषितः । अथ नैतन्न बोध्यं चेत्फले व्यक्तिर्भे-
द्विष्यति' ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच एकैवेति । एका स्वगतसजातीयविभेदहीना । परमात्मस्वरूपत्वात् अपरान्या मम
सदायभूता द्वितीया कास्ति । न कापीत्यर्थः । अनुभूयमानस्तु भेदो न वास्तव इत्याह । पश्येति । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् ।
मद्विभूतय इत्यनेन भेदं निरस्यति ॥ ३ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) देव्युवाचेति ४ । एकैवाहमिति ५ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) एकैवेति । एका सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिता । अपरा व्यतिरिक्ता का । किञ्चन्दः प्रश्ने
आक्षेपे वा । न कापीत्यर्थः । साक्षादननुभूयमानोऽपि भेदो न वास्तव इत्याह । पश्येत्वादि ॥ ३ ॥

ततः समस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणीप्रमुखा लयम् । तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिका ४॥

(१ शुभ्रवती) तनौ लयं जग्मुरित्यन्वयः । स्तनाविति छेदे तु प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥

(२ चतुर्थरी) तनौ शरीरे लयमाश्लेषमपृथग्भावं जग्मुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुरथ ततः मय्येव विशन्त्यः सन्ति ताः शक्तयः इत्युक्तेरनन्तरं ताः समस्ताः अग्रे ब्रह्माणी-
प्रमुखा ब्रह्माण्याः शक्तयः देव्यो देवताः तस्या आद्याया देव्याश्चण्डिकाया एव तनौ तन्ना शरीरे लयं लीनताम् एकतां
जग्मुः प्रापुः । तदा तासां तथा सहैक्योदयकाले अम्बिका चण्डिका देवी एकैवासीत् । अद्वितीया सा चण्डिकैवातिष्ठत्
एकैव जाता ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ततं इति । तनौ शरीरे । लयम् अपृथक्भावम् । अनेन ब्रह्मादिभ्यः आविर्भूतानामप्यत्र लय-
दर्शनेन समस्तोपादानत्वमेसा एवेति दर्शयति । तच्च मूलशक्त्यभेदादिरयुक्तम् ॥ ४ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) ततः समस्ता इति ६ ॥ ४ ॥

(६ वंशोज्जारः) ॥ ४ ॥

देव्युवाच ।

अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदास्थिता । तत्संहतं मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव ॥ ५ ॥

(१ शुभ्रवती) यत् आस्थितेति छेदः । आजौ युद्धे ॥ ५ ॥

(२ चतुर्थरी) विभूत्या ऐश्वर्येण तद्बहुभिः रूपैरवस्थानम् ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) हे शुम्भ इह रणक्षितौ अहं चण्डिकादेवी बहुभिरनेकै रूपैः कृत्वा विभूत्या विभवं विभुत्वं ऐश्वर्य-
त्वं वा यत् बहुत्वम् अस्ति तम् अङ्गीकृतवत्यस्मि तद्बहुत्वं मया संहतं तानि बहूनि ब्रह्माण्यादिशक्तिरूपाण्युपसंहतानि
मया । तस्मादहमेकैव तिष्ठामि । हे शुम्भ त्वम् आजौ युद्धे स्थिरो भव । यत्तदिति बहुत्वसामान्यमपेक्ष्यकवचनम् । आभि-
र्बहूनि रूपाणि उपसंहतानि वर्जितानि मय्येकेत्यर्थः । तस्मादहमेकैव तिष्ठामि । आजौ युद्धे त्वं स्थिरो भव । आस्थितेति
गत्यर्थोक्तमप्यत्र तिष्ठतेः कर्तारि क्तः । आजौ इत्येतत्पदं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । अहमेकैव तिष्ठाम्याजौ ।
त्वं स्थिरो भवेति उभयत्रापि संबन्धसंभवात् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) 'देव्युवाच' । अहमिति । अहं विभूत्यैश्वर्येण बहुभिः रूपैः यद्बहुत्वमास्थिता तद्बहुत्वं मया
संहतम् । तस्मादहमेकैव तिष्ठामि । त्वमपिरणे स्थिरो भवेत्यर्थः । अनेनापि तदेव दृडीकृतम् ॥ ५ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) 'देव्युवाचेति ७' । अहं विभूत्येति ८ ॥ ५ ॥

(६ वंशोज्जारः) 'अहमिति । तत् बहुत्वमास्थिता ॥ ५ ॥

ऋषिरुवाच ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं देव्याः शुम्भस्य चोभयोः । पश्यतां सर्वदेवानामसुराणां च दारुणम् ॥ ६ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ ६ ॥

(२ चतुर्थरी) पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) ततोऽनन्तरं देव्याश्चण्डिकायाः शुम्भस्य चासुरस्य उभयोर्युद्धं प्रवृत्ते प्रावर्तिष्ठ । कीदृश-
युद्धम् । सर्वेषां देवानां सर्वेषामसुराणां च पश्यतामवलोकयतामुभयेषां दारुणं घोरं भयंकरम् । यदि शुम्भो जेष्यति तदा
देवानां भयं स्यात् । यदि च देवी जेष्यति तदा असुराणां देवातो भयं स्यात् । तस्मादुभयेषां दारुणम् । यद्वा पश्यता-
मित्युक्तत्वात्तद्वृष्टां भवेदेतत्तदुद्दिष्टमित्यर्थः । उभयशब्दः संख्यावाचित्वाच्च वाच्यलिङ्गः । अतस्त उभयोर्देव्याः शुम्भस्य
यलिङ्गं तदिह स्वादितीहोभयशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतावगन्तव्या ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) 'ऋषिरुवाच तत' इति । पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ६ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) 'ऋषिरुवाच ९' । ततः प्रवृत्त इति १० ॥ ६ ॥

(६ वंशोज्जारः) तत इति । पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । पुरत इति शेषो वा ॥ ६ ॥

शरवर्षैः शितैः शस्त्रैस्तथास्त्रैश्चैव दारुणैः । तयोर्युद्धमभूद्भूयः सर्वलोकभयंकरम् ॥ ७ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्थरी) शस्त्रैस्तथास्त्रैः । भूयो महत् । यद्वा भूयः पुनः ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) भूयः बहुतरमित्यर्थः । भूयेति पाठे तु सुरथस्य राक्षः संबोधनम् । हे भूप राजन् । सुराक्षैः

शरवैः बाणवृष्टिभिः तयोः भूयः बहुतरं सर्वलोकभयंकरं युद्धमभूत् । तथा तद्वच्छितैः सुदारुणैर्षोऽतरैस्त्रैश्च मन्त्रवद्भिः सायकैः क्षेप्तव्यैः भूयो बहुतरं सर्वलोकभयंकरं युद्धमुभयोरभूत् । आयुधभेदादेव युद्धभेदः । आयुधसाम्ये तथात्रैवेव दारुणैरित्यपि पाठे स एवार्थः । तुल्यजातीयैरायुधैस्तौ युयुधाते । देवी च शुम्भश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भूयः महत् ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शरवैरिति ॥ ११ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) शरवैरिति । शरवर्षादिभिर्भूयो महत् । यद्वा भूयः पुनः ॥ ७ ॥

दिव्यान्यस्त्राणि शतशो मुमुचे खान्यथाम्बिका । बभञ्ज तानि दैत्येन्द्रस्तत्प्रतीघातकर्तृभिः ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्थरी) प्रागपि युद्धमासीत् तत्प्रती(कार)घातकर्तृभिरज्ञैरिति विपरिणामेनान्वयः ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) अथ अम्बिका देवी दैत्येन्द्रविषये यानि शतं शतशः । दिव्यानि दिव्यमन्त्राणि सदैवतानि अस्त्राणि मुमुचे प्रयुज्यते प्रयुक्तवती तानि दैत्येन्द्रः शुम्भः तत्प्रतीघातकर्तृभिः तत्तदस्त्रविरोधिभिरस्त्रैर्बभञ्ज । भञ्जो आमर्दने । प्रतियोगैः खण्डयामास । आमेयास्त्राणि वारुणास्त्रैर्विप्रितानि वारुणास्त्राणि वायव्यास्त्रैर्विप्रितानि वायव्यास्त्राणि पद्मगास्त्रैः पद्मनाशनास्त्रैर्विप्रितानि पद्मगास्त्राणि गारुडास्त्रैः पद्मनाशनास्त्रैर्विप्रितानि चकार इत्यन्योन्यं प्रत्यस्त्राण्यस्त्रास्त्रसिद्धान्यवगन्तव्यानि । शतंशतं शतशः । 'संहत्यैकवचनाच्च वीप्सायां शस्' । दिव्येति 'युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' शैषिकः । मुमुचे । मुच्छृ मोक्षणे । तेषामम्बिकाप्रयुक्तास्त्राणां प्रतिघातः विघातः । 'उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम्' । दीर्घः । तस्य कर्तृणि तैः 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति लिङ्गात्समासः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दिव्यास्त्राणां प्रति १२ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ८ ॥

मुक्तानि तेन चास्त्राणि दिव्यानि परमेश्वरी । बभञ्ज लीलयैवोग्रहङ्कारोच्चारणादिभिः ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) तेन शुम्भेन लीलया लास्येन । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तपक्षे हुङ्कारोच्चारणादेर्विशेषणम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) परमेश्वरी चण्डिकादेवी तेन च शुम्भेन मुक्तानि प्रेरितानि दिव्यानि दिवि भवान्यस्त्राणि उग्रहङ्कारोच्चारणादिभिः लीलयैव अग्रयज्ञेनैव बभञ्ज भनक्तिस्व खण्डयामास । आदिशब्दादस्त्रैश्च बभञ्ज । लीलया विलासेन वृर्णयामास । उग्रः रौद्रः हुम् इति शेषेणोच्चारणशब्दः । तदादिभिः अस्त्रैः परमा ईश्वरी परमेश्वरी । 'अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरद्वेक्षोपधायाः' ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उग्रं च तत् हुङ्कारोच्चारणं च तदादिभूतं येषामस्त्राणाम् ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मुक्तानि चेति १२ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) मुक्तानीति । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तपाठे हुङ्कारादेर्विशेषणम् ॥ ९ ॥

ततः शरशतैर्दर्वीमाच्छादयत सोऽसुरः । सापि तत्कुपिता देवी धनुश्चिच्छेद चेष्टुभिः ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) ततः दिव्यास्त्रभञ्जनादनन्तरं सः असुरः शुम्भः देवीं चण्डिकां सराणां शतैरसह्यैस्तैः शरशतैः शरसहस्रैश्च आच्छादयत । छद संवरणे चुरादिराङ्पूर्वः लट् छादयामास । 'णिचख' इत्यात्मनेपदम् । सा च देव्यपि तत्कुपिता तपिति हेतोः पृथक्पदम् । तस्माच्छरशतैराच्छादनाद्देतोः कुपिता क्रोधाविष्टा सती इष्टुभिर्बाणैः धनुस्त्राणं शुम्भस्य शरासनं चिच्छेद खण्डयामास । 'कलम्बमार्गणशराः पत्रीरोप इष्टुर्द्वयोः' इष्टुभिरिति बहुवचनम् । पुनः पुनः धनुस्त्रेदं पुनः पुनः धनुर्ग्राहं धनुस्त्रेदः । धनुस्त्रेदं संसूचयितुमाश्रितम् । अन्यथैकस्य धनुस्त्रेदे कर्तव्ये 'धनुश्चिच्छेद चेष्टुणा' इत्येवं त्रयाः इदन्तामोघशक्तिस्त्वादेवीविशेषणे ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ततस्तस्मात्कुपिता धनुः इष्टुभिः सह ॥ १० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः शरशतैरिति १४ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । तदित्यव्ययं तस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

छिन्ने धनुषि दैत्यन्द्रस्तथा शक्तिमयाददे । चिच्छेद देवी चक्रेण तामप्यस्य करे स्थिताम् ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) तदित्यव्ययम् । तस्येत्यन्वयः । तथा तेन प्रकारेण धनुषि छिन्ने इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) अथ दैत्येन्द्रः शुम्भः धनुषि शरासने देव्या छिन्ने सति तथा प्रकारेण खण्डिते सति तथा तद्वत् शक्तिरायुधम् आददे संजग्राह । अथ देवी अस्य शुम्भस्य करे स्थितां प्रेषयितुं गृहीतां तां शक्तिमपि चक्रेणायुधेन चिच्छेद । खण्डीचकारैर्यथैः । अपिशब्द उक्तसमुच्चये । धनुश्चिच्छेद तदनु शक्तिमपि तां चिच्छेद । समाददे इत्यपि पाठे स एवार्थः । 'कामसामर्थ्ययोः शक्तिः' ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) छिन्ने इति । तथा तेन प्रकारेण छिन्ने धनुषीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) छिन्ने धनुषीति ॥ १५ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

ततः खड्गमुपादाय शतचन्द्रं च भानुमत् । अभ्यधावत तां देवीं दैत्यानामधिपेश्वरः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) शतचन्द्रमिति चर्म । भानुमदिति विशेषणम् ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) शतचन्द्रं कृत्रिमचन्द्रशतान्वितं चर्म भानुमत्तेजस्वि दैत्यानां येऽधिपास्तेषामपीश्वरः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) ततः शक्तिच्छेदानन्तरं दैत्यानामधिपेश्वरः धूमलोचनचण्डमुण्डरक्तबीजनिशुम्भादयः तेषामीश्वरः स्वामी शुम्भः खड्गं चन्द्रहासम् उपादाय भानुकिरणयुक्तं शोभान्वितं शतचन्द्रं शतलिखिताश्चित्रिताश्चन्द्रा यस्मिन् । फल-
कमेतत् । तत् शतचन्द्रं फलकं च उपादाय गृहीत्वा तां देवीं हनुम् अभ्यधावत अढौकत् । धावु गतिशुष्योः । स्वरिते-
त्वाङ्गङात्मनेपदम् । दैत्यानामधिपेश्वर इत्येकपदमन्ते नामप्रसिद्धिः ख्यातकीर्तिः न नाम अनाम अप्रसिद्धिरख्यातिरकीर्तिः ।
अनाम धीयते येषु अनामधयः अकीर्तयः धूमलोचनचण्डमुण्डरक्तबीजनिशुम्भादयो दैत्याः अकीर्तिभाजः दैत्येषु अनामधयो
दैत्यानामधयः तान् दैत्यानामधीन् पाति रक्षति दैत्यानामधिपः 'आतोऽनुपसर्गे कः' । दैत्यानामधिपश्चात्तावीश्वरश्च
ऐश्वर्योक्तिः शुम्भः दैत्यानामधिपेश्वरः । अनामधय इत्यत्र 'कर्मण्यधिकरणे च' इति उपसर्गे घोः किः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत इति । चर्म चेति वेनाश्वसारथ्योः समन्वयः ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः खड्गमिति १६ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

तस्यापतत एवाशु खड्गं चिच्छेद चण्डिका । धनुर्मुक्तैः शितैर्बाणैश्चर्म चाकंकरामलम् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) अकंकरामलं सूर्यरस्मिवर्त्मलम् ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिकादेवी तस्य आपतत एव ततः अढौकमानस्यैव शुम्भस्य आशु तत्क्षण एव तदा ढौकनसमय
एव धनुर्मुक्तैः चापात्सकाशाभिर्गतैः शितैस्तैर्जसैः तीक्ष्णैः अकंकरामलम् अकंकरैः संगतैः अलिप्तत्वात्प्रतिफलितकिरणत्वादम-
लमुज्ज्वलं खड्गं चिच्छेद । अथ च बाणैः अकंकरामलं प्रतिफलितैरकंस्य करैः सह संपर्कलाभादमलमुज्ज्वलं चर्म फलकं चिच्छेद
बाणैरिति बहुवचनात्खड्गफलकं च चूर्णयाचकारेति सूच्यते । फलकोऽङ्गी फलं चर्म । चर्ममयत्वाच्चर्म । स्वभावतः श्यामवर्ण-
योरपि तयोरपनीतपिधानत्वात्प्रतिफलिताकंकरसंपर्कलाभादकंकरामलत्वं खड्गचर्मणोरुपपद्यते । धनुषो मुक्तैरुज्जितैः प्रेरितैः
'कुरष्टकेपि बाणः स्याद्बाणो बलिमुते शरे' । धनुर्ग्रहणादत्र शरो बाणो विवक्षितः । 'संभवे' व्यभिचारे, च स्याद्विशेषण-
मर्थवत् । 'अश्वांश्च पातयामास रथं सारथिना सह' । सा देवी तस्य शुम्भस्य न केवलं खड्गं चर्म च चिच्छेद । अपि च
अश्वांश्च छित्त्वा शरैः पातयामास । सारथिना सह यत्र सार्थै रथं च इत्यन्तं पातयामास । व्यत्यस्तावयवसंनिवेशं तं अं
शयाचकार ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्यापतत इति १७ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १३ ॥

हताश्वः स तदा दैत्यश्छिन्नधन्वा विसारथिः । जग्राह मुद्गरं घोरमम्बिकानिधनोद्यतः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) हताश्व इत्यादिना । अस्मिन्नवसरे अश्वादिवधोप्यभिधीयते हताशिरिति पाठस्तु न वृद्धसंमतः ।
विसारथिरिति सारथिर्हयनियामकः । मुद्गरम् अयोलुगुडम् ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) तदा सः शुम्भो दैत्यः तथा देव्या हताश्वः नष्टरथः छिन्नधन्वा भग्नसारासनः विसारथिश्च विगतः पशुः सारथिर्नैव स विसारथिः एवमवस्थः सन्नपाम्बिकानिधनोद्यतः अतएव चोरं भीमं भयानकं मुद्गरं नाम लोहमयं घनम् आयुधमिच्छेयं जग्राह उपाददे । 'हृषणे मुद्गरधरो' । मुद्गं गिरति प्रस्तेः मुद्गरः घनः 'वाये मुस्तेऽम्बुदे सान्दे घनः स्यादोद्गु-
हरे' । छिन्ने धनुर्यस्य स छिन्नधन्वा । अम्बिकायाः निधनं मृत्युः तत्र उद्यत उद्युक्तः अम्बिकानिधनोद्येतः । इति शुभ्रा-
भिधातव्योऽर्थः । अम्बिकायाः सकाशात्प्राप्तमरणनिभं तत्र उद्यत उद्युक्तः इति देवीपार्श्वदाभिधातव्योऽर्थः । घन धान्ये । ति-
प्राद्वर्णनमरणाद्ये भावे ल्युट् । निवृत्तं धनमनोऽत्र वा निधनमित्यपरे व्यग्रद्विष्टः । 'अन्तो नाशो द्वयोर्नैव्युर्मरणं निधनो-
न्नयाम्' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदाह । हताश्व इति ॥ १४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) हताश्व इति १४ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितः शरैः । तन्मपि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्यम्य वेगवान् ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) उद्यम्य प्रहाराभिमुखं कृत्वा देव्या हृदय इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) अपि ततः अदौकमानस्य तस्य शुम्भस्य मुद्गरं हृषणं नामायुधं निशितैः तैजसीस्तीक्ष्णैः शरैः देवी
चिच्छेद । तथापि भगमुद्गरः सन्नपि शुम्भः वेगवान् । प्रवोषतः सन् तां देवीम् अभ्यधावत् । हन्तुं मुष्टिमुद्यम्य अदौकत् ।
सर्ववैगितायां गतो धावादेशो वक्तव्यः । यदा धातु गतिशुद्धोः स्वरितेस्त्वादुभयपदी । 'लक्ष्यश्टया क्रियां पुंसि मुष्टिशब्दः
प्रकीर्तितः' ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) चिच्छेदापतन इति १५ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः । देव्यास्तं चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) सा देवी तमपि तलेन प्रतलेन उरसि हृदयेऽताडयत् । दैत्यपुङ्गवः शुम्भः देव्या हृदये मुष्टिं पात-
यामास ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या स दैत्यपुङ्गवः शुम्भः श्रेष्ठो दैत्यः युद्धे देव्या हृदये वक्षसि मुष्टिं रन्नि बद्धाङ्गुलिसन्निवेशं
बद्धाङ्गुलिग्रंथिं पातयामास प्रयुक्तवान् । 'अङ्गीवे मुष्टिरङ्गी द्वौ' । पुमान् गौः पुंगवः । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः ।
दैत्यपुङ्गव इव बलवान्दैत्यपुङ्गवः । स्युस्तरपदे व्याघ्रपुङ्गववर्षभकुम्भराः । सिंहसार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः । 'उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे समस्यते' । तं सा च देवी तलेन करतलेन चपेटतलेन तमपि शुम्भमपि उरसि वक्षसि
अताडयत् । तड आघाते चुरादिः । कर्तारं लङ् । 'अञ्जी तलमधोदेशे स्वरूपे पृष्ठके तलम् । वितस्ती च चपेटे च तलो
ज्यारक्षणे तलम्' ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स मुष्टिमिति । देव्या हृदये इत्यन्वयः । तलं प्रसृतचपेटः ॥ १६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) स मुष्टिमिति १० ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले । स दैत्यराजः सहसा पुनरेव तथोत्थितः ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) सहसा तत्क्षणत् ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) स दैत्यराजः दैत्यानां राजा शुम्भः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' समासान्तः । देवीकृतेन तलप्रहारेण
चपेटघातेन अभिहतः वक्षसि ताडितः महीतले भूपृष्ठे निपपात बभ्रंश । अथ स दैत्यराजः शुम्भः सहसा वेगेन अतक्वैषं
बलेन च पुनस्तथैव निपतनात्प्रागिव उत्थितः उदस्थादुक्षकेः स्थितिमाप । अतर्किते तु सहसा अव्ययम् । सहान्वयम् ।
तथा च सहसा कृतमित्यर्थः । 'भोजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयाया अलुक्' । स दैत्यराजः सहसा तथापतनात्प्रागिव पुनरुत्थित
एव अतर्कितमुदस्थादेव ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १७ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) तलप्रहारेति ११ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १७ ॥

उत्पत्य च प्रगृह्योच्चैर्देवीं गगनमास्थितः । तत्रापि सा निराधारा युयुधे तेन चण्डिका ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) उत्पत्य ऊर्ध्वं गत्वा प्रगृह्यादाय उच्चैरत्यर्थं देवीं प्रगृह्याच्चैरप्यस्य गगनमास्थित इत्यन्वयः । तत्र गगनेऽपि निराधारा स्वप्रयत्नेतरपाताभावहेतुर्हीना तेन शुम्भेन सह ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) महीतलादुत्पत्य उदीर्य देवीं प्रगृह्य गृहीत्वा उच्चैर्गगनमाकाशमास्थित आरूढवान् आश्रितः । आरूढ्यूर्वासिप्रतेः यकर्मकात् गत्वायकर्मकमूत्रेण कर्तारं कः । आस्थितवान् । आरूढः स्थः प्रतिज्ञानमर्थः । गगनं स्थानत्वेन प्रतिज्ञातवान् । आश्रितवानित्यर्थः । तत्रापि गगनेपि सा चण्डिका देवी निराधारा निरधिकरणा यत्त्रैव तेन शुम्भेन सह युयुधे । युध संप्रहारे । अनुदात्तैवादात्मनेपदम् । संप्रजहार । यद्वा तत्रापि गगने सा देवी अम्यिका निराधारा अन्तर्गत-ब्रह्माणी वैष्णवी कौमारीरूपे रूपित्वा हंसगृहमथुरवाहनतया आधारसहितैव चण्डिकेति गृह्णी रहस्यमूढनीयम् । यद्वा 'मिनिर्धय-निषेधयोः' निश्चयश्चावाः'याध्यवसायः । निराधारा अहमेव सर्वशक्तिसमन्विता शत्रुनुपसंहारिण्यामीति निश्चयज्ञानाधारा चण्डिका । यद्वा चण्डिका शब्दब्रह्मरूपतया आकाशस्थिततया साधारत्वादनिराधारा । यद्वा शब्दब्रह्म मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं च चण्डिका चण्डिका चाकाशरूपा आकाशरूपं च विभु विभु च निराधारमिति विभूतयश्चैव देवतासर्वात्मतयाऽयुक्तमेवैत-चण्डिका भगवती निराधारेति ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उच्चैर्गगनम् इत्यन्वयः । आस्थित आश्रितवान् । निराधारा स्वप्रयत्नेतरपाताभावहेतुर्हीना तेन शुम्भेन ॥ १८ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) उत्पत्येति १२ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) उत्पत्येति । उच्चैरप्यस्य देवीं प्रगृह्य गगनमास्थित इत्यन्वयः । निराधारा स्वभावातिरिक्त्यानाभावहेतुर्हीना ॥ १८ ॥

नियुद्धं खे तदा दैत्यश्चण्डिका च परस्परम् । चक्रतुः प्रथमं युद्धं मुनिविस्मयकारकम् ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) नियुद्धं बाहुयुद्धं खे व्योम्नि चक्रतुरिति क्रियाव्यतिहारिणि परस्परच्छेदादात्मनेपदाभावः । प्रथमं प्राक् सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तस्मिन् गगनारोहणकाले प्रथमं प्रथमतः खे आकाशे दैत्यः शुम्भः चण्डिका च दुर्गा परस्परम् अन्योन्यं नियुद्धं बाहुयुद्धं नाम प्रथमं युद्धं चक्रतुः चक्रते विदधाते । कीदृक् नियुद्धं सिद्धमुनिविस्मयकारकं सिद्धाश्च मुनयश्च सिद्धमुनयः । ननु च द्वन्द्वे विपूर्वं स्यात् । नेतृत्वं । प्राप्तस्य च बाधोस्त्येवेति । यद्वा सिद्धैः सहिता मुनयः सिद्धमुनयः तेषां सिद्धानां प्राप्ताखिलसिद्धिसिद्धानां विष्वाखुप्रभृतीनां मुनिनां च नारदादीनां देवर्षीणां पश्यतां विस्मयस्याद्भुतस्याश्चर्यस्य कारकमुपजनकम् । इह केचित्सिद्धमपनीय युद्धं पेडुः । नियुद्धं नाम युद्धं प्रथमं चक्रतुरित्यर्थः । केचित्तु प्रथममपनीय प्रथमं पेडुः । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः । 'समासवच्च बहुलम्' इति मुद्रामौ । परस्य क्रियाः परः करोति परस्यापि परः परस्परम् ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नियुद्धं बाहुयुद्धं तद्विशेषणम् । प्रथममिति मुख्यार्थकम् । सिद्धाः देवयोनिविशेषाः । मुनयो ऋषयः ॥ १९ ॥

(५ जगन्मन्दचन्द्रिका) नियुद्धमिति २३ ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) नियुद्धमिति । बाहुयुद्धम् । परस्परमित्यनेनैव क्रियाविनिर्भयस्योक्तत्वाच्चक्रतुरित्यत्र कर्मव्यतिहारे न तद् ॥ १९ ॥

ततो नियुद्धं सुचिरं कृत्वा तेनाम्बिका सह । उत्पात्य भ्रामयामास विक्षेप धरणीतले ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) उत्पात्य शुम्भस्य कश्चिदवयवं धृत्वा स्वमस्तकादुपरिभागे उत्तोल्य ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) उत्पात्य ऊर्ध्वं नीत्वा । उत्पाद्येति बापाठः । धरणीतले धरणीतलमवःप्रदेशः । 'अथः स्वरूपयोरस्त्री' इति नाममासनात् ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) अम्बिका देवी तेन शुम्भेन महासुरेण सह सुचिरं चिरतरं कालं निरुद्धं बाहुयुद्धं कृत्वा निवृत्त्य ततोऽनन्तरं पश्चात् शुम्भं दैत्यम् उत्पात्य उरिक्षप्य चरणमुद्धृत्य भ्रामयामास । ततो भ्रामयित्वा तं शुम्भं बलयाकारे-
णोद्धृत्य भ्रामयित्वा धरणीतले भुवि चिक्षेप पातयामास । इह भ्रमेण वमन्तत्वात्मिकात्वात् 'मितां हस्यः' इति हस्यत्वम् ।
भ्रमयामासेति सभ्यः पाठः । यद्वा वेत्यनुवर्त्य मितां हस्यः । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन कचित्प्रयोगे पुराणादौ संका-
मयतीतिवद्भ्रामयामासेत्यपि सभ्यः पाठः । इह उत्पाद्य उत्पात्य उरिक्षप्य इति पाठत्रयम् । भ्रमु अनवस्थाने गेर्यादेशः ।
क्षिप गेरणे लिट् ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्पात्य कन्दुकवद्वुपरि क्षिप्तः पतनसमये चरणमुद्धृत्य भ्रामयामास । धरणीतले चिक्षेप
चेत्यर्थः ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततो नियुद्धमिति २४ ॥ २० ॥

(६ देशोद्धारः) तत इति । उत्पात्य ऊर्ध्वं नीत्वा ॥ २० ॥

स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य मुष्टिमुद्यम्य वेगतः । अभ्यधावत दुष्टात्मा चण्डिकानिधनेच्छया ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) अत्र देवुवाचेति मन्त्रद्वयस्याव्यवधानेन स्त्रीकरणं वचनबलान्न दुष्यति तदुपपत्तये ऋषिह्वाचेति
पठनीयम् । ततः समस्ता इत्यस्य वस्तुतः ऋषिवाक्यत्वेनैव तदुपपत्तेः ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) वेगितो वेगयुक्तः ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या भगवत्वा क्षिप्तः स दुष्टात्मा तु शुम्भः धरणीं प्राप्य वेगितः संजातवेगः सन् । वेगत इति
पाठे वेगात् । वेगवानिति पाठे वेगयुक्तः । चण्डिकानिधनेच्छया मुष्टिमुद्यम्य उरिक्षप्य उद्यतं कृत्वा अभ्यधावत । चण्डि-
कामाहन्तुं मुष्टिमुद्यतं कृत्वा आभिमुख्येन अद्रवदटौकत् । धातु गतिशुद्धयोः स्वरितत्वादात्मनेपदं लङ् । देवीप्रार्थ उच्यते ।
चण्डिकायाः निधनं मरणं तत्रेच्छया यतः मुष्टिमुद्यम्य वेगादभ्यधावत् । इति शुम्भेष्टार्थः । देवीसखीप्रार्थस्तु चण्डिकायाः
भ्रकाशात्प्राप्तव्यं यन्निधनं मरणं तत्रेच्छया यतः अभ्यागच्छत् । अन्यथा पलाय्य चेद्गच्छत असौ न प्रियेतैवेति । दुष्ट आत्मा
स्वभावो यस्य स दुष्टात्मा । 'आत्मा यज्ञो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म धर्मं च' ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स क्षिप्तो धरणीमिति २५ ॥ २१ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ २१ ॥

तमायान्तं ततो देवी सर्वदैत्यजनेश्वरम् । जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्धरी) जगत्यां पृथिव्याम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वेषां दैत्यानां जनानामीश्वरो राजा तं सर्वदैत्यजनेश्वरं सर्वाशुरपतिम् आयान्तं शुम्भं ततो देवी व-
क्षसि उरसिशूलेन भित्त्वा विदार्य जगत्यां भूमौ पातयामास शंशयांचकार । 'जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि' २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तमायान्तमिति २६ ॥ २२ ॥

(६ देशोद्धारः) ॥ २२ ॥

स गतासुः पपातोऽर्वा देवीशूलाग्रविक्षतः । चालयन्सकलां पृथ्वीं साविद्दीपां सपर्वताम् ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) स शुम्भः गतासुर्गतः उर्वा भूमौ शूलाग्रं शूलमुह्यम् । अग्रपदस्यापि मुख्यवचनत्वात् देव्या
शूलाग्रेण विक्षतः विशेषेण चूर्णितः बभूव इति पूर्वेणान्वयः । चालयन् कम्पयन् सपूर्वकत्वाद्भ्रष्टाभावः । चलनं चालस्तं
करोतीति इनन्तच्छतृङ् ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) देव्याः शूलमायुधं तस्याग्रं तेन विशेषेण क्षतः हिंसितः । क्षिणुक्षुण् हिंसायाम् । इवपि
णान्तो तनादी । तेन विक्षितः विक्षतः इति पाठद्वयम् । कर्मणि क्तः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामनुनासिकलोपो लालि
किङिति' । स शुम्भः गतासुः निर्गतप्राणः सन् उर्वा भूमौ पपात । किङ्कुर्वन् सकलां पृथ्वीं चालयन् स्थानान्तरं प्रापयन्
कथंभूतां पृथ्वीम् । साविद्दीपां सपर्वतां समुद्रद्वीपपर्वतैः सह वर्तमानां तां चालयन् इति । चल कम्पने निचि कम्पने
चलिमिव । वायुश्चलति बलीम् ईषत्कम्पयति । अन्यत्र न भि । वायुश्चालयति वारिदध्रेणी देशान्तरं प्रापयतीत्यर्थः । अत्र तु

स्थानान्तरप्रापणं प्रापधात्वर्थः । तेनात्र भित्वाभावाद्भ्रस्वत्वाभावात् । कश्चित्त्वाद् । चलनं चालः त करोति णिच् । चलः शनृ-
प्रत्ययः । प्रयोजकव्यापाराभावाणिचोऽत्रासंभवादिति । तत्र । मृतस्याधुपचारात्स्वाभाव्याद्वा प्रयोजकव्यापारसंभवान् मृतः
पुत्रो मातरं रोदयति धनमानन्दयतीतिवत् । मृताचेतनयोरप्यस्त्येव प्रयोजकव्यापार इति प्राशुक्त एव । भित्त्वभावाभावापाय
आश्रयितव्यः ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) स गतासुरिति २७ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) स गतासुरिति । चालयन्कम्पयन् । कम्पने चलिरिति मिरवान्मितां लयः प्राप्तपि गतापूर्वकवि-
धेरनित्यत्वात् भवति । यद्वा चलनं चलस्तं कुर्वन्मितीमन्ताच्छता ॥ २३ ॥

उत्पातमेघाः सोल्का ये प्रागासंस्ते शमं ययुः । सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासंस्तत्र पातिते ॥ २४ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्थरी) उत्पातमूचका मेघाः । उल्का दिध्यमुक्त प्राक् । तत् शुम्भादिवधाच्छममुपशान्ति प्रापुः । गरितो
नद्यः या हि प्रागुत्पथगामिन्य आसन् ताः तत्र शुम्भे निपातिते मारिते सति मार्गवाहिन्यः अभवन् ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) प्राक् शुम्भासुरमरणात्पूर्वं सोल्काः उल्कासहिताः ये उत्पातमेघा आसंस्तेऽधुना शुम्भासुरं मृ-
सति शमं शान्तिं ययुः । शुभाशुभमूचका उत्पाताः तदर्थः । मेघास्तन्मेघाः देवलोकशुभाय देवताशुभाय च आगतास्तादृशा
मेघाः शान्तिमगममिति भावः । उल्का ज्वाला । स्त्रीलिङ्ग उल्काशब्दः । यदभ्यधुः । 'लङ्का शेफालिका टीका धानकी पञ्चि
काढकी । सिप्रका सारिका हिक्का' प्राचिकोल्का पिपीलिका' । देव्या शुम्भे निपातिते सति तथा अनाकुलाः सरितो नद्यः
मार्गवाहिन्यः मार्गगा आसन् । पूर्वमाकुलत्वाद्भयधिदेवताः स्वस्वप्रवाहसहिताः अधुना तद्वैपरीत्यमिता इति भावः । मार्ग
वहन्ति स्रवन्ति मार्गवाहिन्यः । सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासंस्तत्र पातिते इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्पातति । उत्पातमूचका मेघाः शुभा देवानां देव्यानामशुभाश्च उल्का दिव्यतेजः । प्राक्
शुम्भवधात् । तथा तद्वत्सरितो मार्गवाहिन्यः न पूर्ववदुत्पथगामिन्य आसन् । तत्र शुम्भे ॥ २४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उत्पातमेघा इति २८ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

ततः प्रसन्नमखिलं हते तस्मिन्दुरात्मनि । जगत्स्वास्थ्यमर्तवाप निर्मलं चाभवन्नभः ॥ २५ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्थरी) अखिलमशेषं प्रसन्नं प्रकाशीभूतं स्वास्थ्यमनाबिलम् आप प्राप्तम् । निर्मलं प्रसन्नं नभ आकाशम्-
भवत् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) जगत्स्वास्थ्यं स्वच्छताम् अनाकुलताम् अतीव अतितराम् आप प्राप । नभश्च आकाशं कर्तुं । अतीव
अत्यर्थं निर्मलं निष्पांसु अभवदासीत् । 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्' 'विष्टपं भुवनं जगत्' । स्वस्थस्य
मानः स्वास्थ्यम् । जीवति शुम्भे एव तद्वैपरीत्यमभूद्विश्वस्येति भावः ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततः प्रसन्नमिति २९ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः । बभूवुर्निहते तस्मिन् गन्धर्वा ललितं जगुः ॥ २६ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्थरी) हर्षेण निर्भरं पूर्णं मानसं येषाम् । बभूवुरिति पूर्वणान्वयः । ललितं ललित्युत्तमम् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) देव्या तत्र तस्मिन्शुम्भासुरे मिहते मारिते सति ततो हेतुतः सर्वे देवगणाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादयः
(इन्द्रादयः) सुरसमूहाः हर्षनिर्भरमानसाः निःशेषेण मारः प्रोषः पूर्णता यत्र तानि निर्भराणि । हर्षेण निर्भराणि पूर्णानि मान-

सानि येषां ते तथोक्ता बभूवुः । आनन्दपूर्णहृदयाः समजनिषतेत्यर्थः । अथ च ते सर्वे गन्धर्वाः हाहाहूहूप्रयुतयः हर्षनिर्भर-
मानसाः सन्तो ललितं मनोहरं यथा स्यात्तथा देव्याः पराक्रमं जगुः गायन्ति स्म ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २६ ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) ततो देवगणा इति ३० ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २६ ॥

अवादयंस्तथैवान्ये ननृतुश्चाप्सरोगणाः । ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्विवाकरः ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) अवादयन्वादने चक्रुः । पुण्या अनुकूलाः ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) गीतमुक्त्वा वाद्यं नृत्यं चाह । अवादयन् तथा अन्ये एवाप्सरोगणाः ननृतुः । देव्या शुम्भे निपा-
तिते सति दिव्यानि वाद्यानि आनन्दादवादयन् । तथा अपरे देवगणाः अपरे त्वप्सरसामुर्वशीप्रमुखानां गणा ननृतुः नृत्य-
न्तिस्म । 'ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्विवाकरः' । तथा देव्या शुम्भे निपातिते सति वाताः पुण्याः सैत्यमान्यसौरभ्य-
युक्ताः ववुः वान्तिस्म । पुण्या रजःशून्याश्च । तथा शुम्भादुरे निपातिते सति विवाकरः सूर्यः सुप्रभः सुतेजस्कोऽभूत् ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुण्या अनुकूलाः ॥ २७ ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) अवादयंस्तथेति ३१ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) वदरिति । प्राक् शान्ता ये अमयस्ते ॥ २७ ॥

जज्वलुश्चाभयः शान्ताः शान्ता दिग्जनितस्वनाः ॥ २८ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे शुम्भवधो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां मन्त्रव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(२ चतुर्धरी) शान्ताः प्रागुपशान्ता ये अमयस्ते जज्वलुरित्यन्वयः । यद्वा शान्ताः सौम्याः सन्तः दिक्षु जनिताः
स्वनो दिग्जनितस्वनः । शान्तो दिग्जनितस्वनो येषाम् । प्रागेव ये दिग्दाहं कुर्वाणा अभयो दिक्षु स्वनितवन्तः जज्वलुरित्य-
न्वयः । यद्वा शान्ताः सन्तः । यद्वा शान्ता दिग्जनितस्वना यैस्तेऽभयः । ताश्चाह वराहमिहिरः । 'अज्ञारिणी दिग् रविणा
प्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा सदीप्ता । प्रधूपिता यास्यति यां दिनेशः शेषास्तु शान्ताः शुभदाश्च ताः स्युः' इति ॥ २८ ॥
इति श्रीचतुर्धरीटीकायां शुम्भवधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) जज्वलुश्चाभयः शान्ताः । अभय आहवनीयागार्हपत्यदक्षिणाग्न्यादयः शान्ताः धूमरहिताः नि-
र्मलाः सन्तः जज्वलुः ज्वलन्तिस्म । शुम्भे निहते यज्ञाः प्रवृत्ता इति भावः । ज्वल दीप्तौ । लिट् उस् । शान्ता दिग्जनि-
तस्वनाः । शुम्भे निहते सति दिग्जनितस्वनाः उत्पातशब्दाः शान्ताः उपशान्तिमगुः । शान्तादिग्जनितस्वना इत्येकं पदम् ।
तत्पक्षे शान्ताश्च ते दिग्जनितस्वनाश्चेति कर्मधारयः । दिशासुत्पातशब्दाः शान्ता इत्यर्थः । अथवा दैत्यादिता दिग्देवताः
ताभिर्हाहाकारेण दिग्जनिताः स्वनाः । दैत्यशब्दाः शान्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजश्रीमत्सोमरान्वयश्रीमद्बुद्ध-
रणारमजश्रीशान्तनुषक्रवर्तिविरचितायां शान्तनव्यां श्रीचण्डिकासाहाय्यटीकायां शुम्भवधोविधुपलक्षितो दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) जज्वलुरिति । अभयः आहवनीयादयः शान्ताः सौम्याः सन्तो जज्वलुः । शान्ताः दिक्षु
जनिताः स्वनाः उत्पातसूचकस्फुरणादिशब्दा येषां ते ॥ २८ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसमुद्भवनागोजीभट्टकृतटीकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) जज्वलुरिति । 'जज्वलुश्चाभयः शान्ताः शान्ता दिग्जनितस्वनाः स्वाहा ३२ ॥ २८ ॥ इति
श्रीभगीरथविरचिता कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकायां दशमोऽध्यायस्य जगज्ज्वलन्मन्त्रिकाख्यटीका
संपूर्णा ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) जज्वलुः । यद्वा शान्ता निर्धृताः दिग्जनितस्वना दिक्षुत्पन्ना उत्पातशब्दाश्च शान्ताः । शान्तादि-
गिति ह्रस्वपाठे शान्ताषु दिक्षु जतितः स्वनो यैस्तेऽभय इत्यर्थः । शान्तदिग्लक्षणं चोक्तं वराहमिहिरेण । 'अज्ञारिणी
दिग् रविषिप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूपिता यास्यति यां दिनेशः शेषास्तु शान्ताः शुभदाश्च ताः स्युः'
इति ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्वल्मीकि दंशोद्धारटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ११

ऋषिरुवाच ।

देव्या हते तत्र महासुरेन्द्रे सेन्द्राः सुरा वह्निपुरोगमास्ताम् ।

कात्यायनीं तुष्टुवुरिष्टलाभादिकाशिवक्रास्तु विकासिताशाः ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) अथ तन्त्रे पञ्चदश इति (सार्वैश्वतुर्दशभिः) श्लोकैरेकादशोऽध्यायत्रयगतमन्त्रविभजनार्थकश्चतुर्थः पटलः । ईश्वर उवाच । ऋषेः सुमेधसः ह्यतः प्रोक्तं देव्या हतेऽशुभे । चतुर्विंशतिरिति श्लोका मन्त्रास्तत्संख्यकाश्च ते । ततो देव्यैकमन्त्रेण वरदाहं सुरेश्वरी । देवा ऊचुस्ततः सर्वायाधाप्रशमनं तथा । श्लोकैर्नेकेन देवेशि देव्युवाच ततः परम् । वैवस्व-
तेन्तरे प्राप्ते इति सार्धांश्चतुर्दश । श्लोका आहुतयः सर्वा पञ्चाशत्पञ्चसंयुताः । वैष्णवी देवता एव महागण्डवादिनी । ऋषेः प्रोक्तं वच इत्यन्वयः । शुभे इति संयुद्धिः । मन्त्रेण श्लोकैर्नेतीत्यर्थभूतलक्षणे तृतीया । सार्धाः । 'शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि' इत्यर्थमन्त्रेण सहिताः । तत्रैव च वधिष्यामीत्यादीनां श्लोकमन्त्राणां तथात्वं एव सामञ्जस्यात् । अत्र एकादशोऽध्याये । 'देव्युवाचेति च ततः एभिः स्तवैश्च मामिति । इत्यर्थेन सहिता अष्टाविंशतिरूपकाः । ततश्चर्षिस्त्वाचेतीत्युक्त्वा श्लोकादिकैश्च तैः । अर्धयुक्त्वाभिः श्लोकैस्तत्संख्या मनवो मताः । एवं तु द्वादशे एकचत्वारिंशन्मिताहुतिः । एभिरीत्यारभ्य दूरां देव्यैर्धर्मोत्तरवृषिस्त्वाचेत्येतत्पर्यन्तं सार्धाष्टाविंशतिश्लोकाः सन्ति । इदं च श्लोकसंख्यामात्रमिति तु रूपका इत्यनेन च्युतम् । आयाधेस्यायप्रतीकवदन्त्यार्थस्यान्यप्रतीकग्रहणेन निर्देशे युक्तेषु तदायप्रतीक एव गृहीत इत्येव विशेषः । पड्विंशतिरित्येव ब्रूवादित्यादौ मध्यप्रतीकग्रहणादेरपि दर्शनात्तत्तत् इत्युक्त्वा सा भगवतीत्यर्थयुक्तवश्लोकैस्तैः पूर्वनिर्दिष्टैर्धर्मसहिता अष्टाविंशतिश्लोकैश्च तत्संख्या एकोनविंशत्संख्या दशसंख्याश्च मनवो ज्ञेया इत्यर्थः । तेन दूरादेवेति प्रतीकग्रहणमपि श्लोकसंख्या निर्देशमात्राभिप्रायकं नतु मन्त्रत्वस्यापि बोधकं तत्संख्या इति वाक्यान्तरंणैव पूर्वनिर्दिष्टयोर्द्वयोरपि श्लोकगणयोर्मन्त्रविधानात् । अर्धमन्त्रविशेषनिर्णयस्तु यथापूर्वं लक्षणासारेणैवेति भावः । ततश्च सर्वं ममैतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकमित्यर्थम् । निशुम्भे च महावीर्यं शेषाः पातालमाययुरित्यर्थं मन्त्रद्वयं क्रमेण ज्ञेयम् । यद्यपि निशुम्भे चेत्यर्थस्य दैत्याश्च देव्येतेत्यर्थः श्लोकश्च च परसाकाङ्क्षत्वादेषावाक्यत्वमेव तथापि सार्धश्लोकस्यैकमन्त्रत्वायोगादनायत्वा तदीया ये स्थिता इत्यस्य चाप्याहारणोभयोरप्यवान्तरवाक्यत्वं प्रकल्प्य ये तेषु इत्यप्यप्याहार्य महावाक्यता यथाकथंचित्कल्पनीया । एवमेव पशुपुण्यार्ध-
धर्मश्चेति श्लोके वा प्रीतिरित्यप्याहार्यम् । अरण्ये पान्तरे वापीति श्लोकत्रये यः स्यादित्यप्याहार्यम् । पञ्चासौवामुत्तरश्लोकैर्न महावाक्यता कल्पनीयेत्यादिकमुहनीयम् । 'तत्संख्यादशोऽध्याये ऋषिरुवाचवाक्यतः । एतत्ते कथितं भूमेत्यादिसार्धत्रयं मनुः' । अर्थेन सह चत्वारो मनव इत्यर्थः । 'मार्कण्डेय उवाचेति इति तस्य वचोमुखम् । श्लोकषट्कं ततो देवीवचनं परमेश्वर । वचोमुखं वचः श्रुत्वा सुरश्च इत्यादिकम् । यत्प्राथम्ये त्वया भूप रत्येति श्लोक एककः । मार्कण्डेय उवाचेति ततो वने मनुद्वयम् । देव्युवाच पुनः स्वयैरिति श्लोकत्रयेण वै । अर्धानामेव मन्त्रत्वाद्भवन्त्याहुतयोऽत्र षट् । ततो मार्कण्डेयवच इति दत्त्वा तयो-
रिति । द्वौ मन्त्रौ पुनरुक्त्यै सावर्णिर्भविता मनुः । एकोनविंशत्संख्याहुतिरत्र विधीयते' । इति दत्त्वा तयोर्द्वौ श्लोकौ द्वौ दण्डकलितवत्पुनरुक्त्यै मन्त्रद्वयवर्धनेनोपविंशत्संख्याका मन्त्रा इह ज्ञेया इत्यर्थः । उत्तरत्र मन्त्रान्तराभावश्चोतनाय चर-
मश्लोकचरमावयव एव कण्ठरवेण पठितः । तथाच संकर्षान्तिममूत्रं विद्यते । वाच्यकालस्वायया याज्यासंप्रैषो यथायाज्यासं-
प्रैषो यथा याज्यासंप्रैष इति शास्त्रं समाप्तमिति तु तदर्थः । एवमस्मिन्त्रयायेऽर्धमन्त्राः ससैव । काण्वस्तु । 'इति तस्य वचः श्रुत्वात्यर्थमन्त्रस्तथा स्मृतः । श्लोकमन्त्रास्ततो ज्ञेयाश्चत्वारोऽध्याय उच्यते' । इत्याद्युक्त्वान्ते । 'मार्कण्डेयस्ततः पादद्वयं मन्त्र-
त्रयं स्मृतम् । आहृत्या ह्यधिको मन्त्रः सावर्णिर्भविता मनुः । इति स्वकृतकारिकाद्वयं प्रललाप । तनुच्छम् । तन्त्रे द्वौ मन्त्राविति प्रथमास्तौ पूर्वान्वयिनो सावर्णिर्भवितेति । षडक्षरप्रतीकेन चरमचरणमुपलक्ष्य इति पुनरुक्त्यै पुनरुक्तरित्येवेको मनुर्भवतीत्यर्थ इति षष्टाऽक्षरमपि प्रतीकीकृत्य इति पुनरुक्त्यै योजनयैकोनविंशत्संख्या भवतीत्यर्थः । इति वा व्याख्या यथाकथंचित्पादस्य मन्त्रत्वोपपादनसंभवेपीति तथेति श्लोकषट्के प्रथमोपान्तयोरर्धयोरेव मन्त्रत्वस्वीकारे प्रमाणाभावात् समुदितसंख्याद्वयाद्द्वौ मन्त्रावित्यस्य द्वितीयान्तत्वेनोच्चारणकर्मत्वस्वीकारमात्रेणोपपत्तेः । अत एतच्छ्लोकावयवप्रथममूलिकैर्वाधकल्पना ।
एतेन चरमप्रतीकग्रहणेन चरमश्लोकस्यैव द्विरुच्चारणपरमिति केषांचिद्योजनमप्यपास्तम् । कश्चित् । 'एकादशाधाहुतयो द्वादशश्लोकमन्त्रकाः । उवाचवचनैः षड्भिर्मन्त्राः स्युः प्रोक्तसंख्यकाः' । इति जजल्प । तेन सावर्णिरिति तन्त्रोक्तैरप्युक्त-
मेव जायक्यमभिप्रेतं स्यात् कण्वोक्तम् । परं त्वर्धवर्धने प्रमाणाभावस्तुल्य एवेति न किंचिदेतत् । अथ तन्त्रे समुदित-
संख्यासाह । 'एवं त्रयोदशाध्याया होमपूजनतृप्तिषु । शतानि सप्तसंख्यानि तव प्रोक्तानि शैलजे । मकारादिर्बुकारान्तो मनुः परमदुर्लभः । सं संप्रदायविधिना ज्ञातव्यो मम वक्ष्ये । अन्यथा विफलो मन्त्रः सत्यं सत्यं मन्योदितम् ।

होमे स्वाहान्तिमा मन्त्राः पूजायां तु नमोर्निर्वाहः । तर्पणे तर्पयाम्यन्ता ऊहनीया धुपैरिमं । तृप्तिस्तर्पणं ब्राह्मणभोजनं वा । मकारादिमार्कण्डेय उवाचेत्यारभ्य नुकारान्तः सार्वर्णिर्मवितामनुरित्येतत्पर्यन्तः । मकारपदेन व्यञ्जनगात्रं प्राथमिकं विवक्षितम् । अकारस्तूष्कारणमात्रार्थोऽकारो व्यपेतो व्यञ्जनानामिति तैत्तिरीयप्रतिशाख्यसूत्रसिद्धौ वा न विवक्षितः । नुकार इत्यत्रोकारस्तु विवक्षित एव । तेन जगाम गहनं वनमिति मन्त्रान्त्यनकारादेर्निरासः । तथैव च महाह्नुरित्यस्य तु मन्त्रान्तत्वाभावादेव निरासः । मन्त्रान्त्यस्य नुरित्यक्षरस्यान्यस्याभावादेव नातिप्रसङ्गः । तेन मनुरेति पदस्याक्षमाल्यक्षपदस्यैव प्रत्याहारपरत्वेनाप्ययमेव मन्त्रो मुख्यवृत्त्यर्थोतनयाह मनुरेति । अतः सकारादिरिति केचित्तत्पठन्ति तच्चिन्त्यम् । तर्पयामिति पात्रे चण्डिकामित्यपि परे योजयन्ति । तद्गोमपूजनयोरपि तुल्यन्यायेन चतुर्थ्यन्तयोजनापत्त्या न युक्तम् । अतो यावद्वचनमेव मन्त्रान्पठताऽपेक्षितांशाध्याहारेणोपस्वेत्यादाविव पूरयता वाक्यार्थोऽनुसंधातव्य इत्येव युक्तम् । इति श्रीगुप्तनृत्यां काल्यायनीतन्त्रस्य त्रयोविंशत्पटलस्य व्याख्या ॥ ॥ अथैतत्संप्रहृष्टोका द्वाविंशतिः ॥ ॥ ऋषिर्वैव्या हते तपे-त्याद्याविंशच्चतुर्युताः । देवी वावरदेत्येको देवाः सर्वेति चैककः । देवी वैवस्वतेत्यष्टावयु शाकम्भरी मनुः । अर्धश्लोकात्मकः पञ्चाच्छ्लोकास्तथैव वेति षट् । एवमेकादशे मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदीरिताः । देवीवागेभिर्लिखाद्याः श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वे ममैतदित्यर्थे पञ्चाद्वै श्लोका दश । ऋषिर्वचनमित्युक्तेत्याद्याः श्लोकास्तत्तल्लयः । निशुम्भे चेत्यर्थं मनुरेव । भगवतीति षट् । इत्येकचत्वारिंशत्सुद्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरतस्त इत्यर्थश्लोको मन्त्रस्तत्तल्लयः । एवंप्रभावा सेत्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोका देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वने मनुद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वर्ग-रहोभिरिति षण्मताः । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति दत्त्वा तयोरेवं देव्या वरमिति द्वयम् । द्विदण्डकलि-तन्यायादावुक्तं स्यान्ननुश्रयम् । इत्येवमेकोनविंशन्मनवः स्युल्लयोदशे । अत्रापरे नवार्धानि केचिदेकादशेऽभ्यधुः । न तत्का-ल्यायनीतन्त्रजल्पितं किंतु कल्पितम् । इत्युक्तमचरित्रेऽस्मिन्नध्यायत्रितयात्मनि । संभूय मन्त्रसंख्यैकचत्वारिंशच्चतुःशती । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रास्तेषु द्वादश कीर्तिताः । शिषामन्त्रास्तु षट्षष्टिर्द्वौ श्लोकौ पुनरुक्तौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिसती सप्तविंशतिः । राजैको देवदूतोक्तिर्द्वे देव्युक्तया दश । मार्कण्डेयोक्तयस्तिस्रः ऋषिवाक्यानि योदश । इत्युवाचाङ्गिता मन्त्राधुनुर्विंशदिति स्थितिः । अथ सर्वे मिलिताश्चेदध्यायेषु त्रयोदशसु । पञ्चशतानि श्लोका अष्टासप्ततियुतानि तेष्वन्त्यौ । श्लोकौ द्विगुणौ भवतस्त्रेधा द्वाविंशतेर्भागः । एकोनविंशतेषु द्वेधा ते पञ्चषष्टिरतिरिक्ताः । ब्रह्मा भगवान् ही वैव्यो देवा मृपो यक्षकुलसुतः । देव्यवयुश्चैकैकद्विद्विचित्रतुःशराकैकक्षमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाचपदाङ्गिता अमी अधिकाः । द्वाविं-शतिशतमेषां श्लोकैर्योगेन मन्त्रशतशती । इति विभजनमुदितं प्रतिमन्त्रं कल्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत्प्रक्रुतिकमपूर्णमन्यतु यामलप्रभृति । श्लोकमन्त्रस्त्रिधामन्त्रः पुनरुक्तोर्ध्वमन्त्रकः । उवाचाङ्गित इत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत्र पञ्चधा ॥ ७० ॥ मन्त्रपिण्डः श्लोकपिण्डोऽध्यायपिण्ड इति त्रिधा । इत्यष्टौ सुभग ४३७ स्तोत्रः ६६ श्री २ जलं ३८ रोम ५७ उग्रतः ७०० । हस्तंगा ५७८ लोक १३ इत्याह्व्या संख्यास्तन्त्रेऽत्र वर्णिताः ॥ ॥ अथ मन्त्रव्याख्या । देव्येति । बह्निपुरोगमाः 'अग्निरे प्रे-यमो देवतानाम्' इति श्रुतेः ॥ १ ॥

(२ चतुर्थरी) तत्र तस्मिन् शुम्भे इति यावत् । इष्टस्याभिमतार्थस्य लाभात्प्राप्तेः । लभ्मादिति च पाठः । वि-कसनं विकासः सोऽस्यास्तीति विकासि विकासिनां वक्त्राणामंशुभी रदिमभिर्विकासिता दीपिता आशा दिशो यैस्ते । विका-शिवकास्त्विति पाठे विकासीनि वक्त्राणि येषां ते । तथा विकासिता नियन्त्रिता आशा प्रत्याशा येषां वा ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) ऋषिस्त्वाच । सुमेधा ऋषिः सुरथं राजानं वाक्यमुक्तवान् । देव्या चण्डिकया कल्यायन्या तत्र संप्रामे । यद्वा तत्र महासुप्ते शुम्भे हते आहते सति सेन्द्रा इन्द्रसहिताः बह्निपुरोगमाः अग्निपुरःसराः सुराः देवाः इष्टला-भात् शुम्भनिधनलक्षणलाभात्संगुष्टाः । अत एव विकासिवकाः दीप्तिमुक्ताननाः प्रसन्नमुखाः सुविकासिताशाः सुष्टु विकासिताः आशा दिशो येषां ते तथोक्ताश्च सन्तः प्रसन्नदिशः सन्तः तां शुम्भमर्दिनीं कल्यायनीं चण्डिकां तुष्टुवः । हुन् स्तुतौ । विका-शिवकाञ्जविकासिताशाः इति पाठे तु चकाष्ट दीप्ती । तालव्यान्तः । काशनं काशः । काशो विद्यते येषां तानि काशीनि । विशेषेण काशीनि वक्त्राण्येव अञ्जानि कमलानि यायां ताः विकासिवकाञ्जाः । काशः संजातो यायां ताः काशिताः । वि-शेषेण काशिताः विकासिताः ताश्च ताः आशाश्च विकासिताशाः । विकासिवकाञ्जाः विकासः संजातो तेषां ते विकासि-वकाञ्जविकासिताशाः सुराः । विकासिवकाञ्जविकासिताशाः इति तु पाठे सुरा इष्टलाभाद्विकासिवकाञ्जा विकासिता-शाश्च भवन्ति । अंसो भुजशिरः । ततश्च कर्मधारयः । दीव्यति देवी । महान्तोऽसुरास्तेष्विन्द्रे श्रेष्ठे । सुर ऐश्वर्यं । सुरन्ति इवन्ते सुराः । 'इगुपचक्षाप्रीकिरः कः' । बह्ण्याहुतीर्बहिः स पुरोगमोऽप्रयायी येषां ते तथोक्ताः । कृतौ नामाभिः तस्या-पत्यं कीति भर्गादिपाठास्त्याशब्दाद्गोदियगन्तात् 'सर्वत्र लोहितदिक्तन्तेभ्यः' इति एकः । पित्वाण्डीष् । फस्यायनादेशः कल्यायनीं चण्डिकां तां देवा ऊचुः । देवीस्तोत्रं स्तुत्युपयोगीनि वाक्यानि उक्तवन्तः ॥ १ ॥

(४ नामोजीभट्टी) ऋषिस्त्वाच । देव्येति । तत्र शुद्धे बह्निपुरोगमाः बह्निमुख्याः कल्यायनीमित्यनेन परस्परमा-

सामैक्यं सूचयति इष्टस्य शुम्भादिवधस्य लाभालाभेः शुभागमः । विकामीनि विकस्वराणि वक्त्राणि येषां ते । तुः पादपूरणे ।
विकाशिता आशा यैः ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) 'श्लोकानां सार्धपञ्चाशज्येयमेकादशे स्फुटम् । पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्रास्तदन्ते सार्धश्लोक-
मन्त्रकाः । देवीद्वयमृषिश्चैको देवा एकमितीरिता' इति । अर्धसहितानां पञ्चाशच्छ्लोकानाम् एकादशाध्याये प्रव्यक्तं ज्ञेयं बोध्यम् ।
पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्राः दशाधिकं विंशतिद्वयमित्यर्थः । तदन्ते पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्राणामन्ते प्रान्ते अर्धश्लोकमन्त्रकोऽर्धश्लोकरूपो
मन्त्रो ज्ञेयः । देवीद्वयं देव्युवाचेति द्वौ मन्त्रौ ऋषिश्चैकः ऋषिश्चाचेत्येको मन्त्रः । देवा एकमितीरितम् । देवा ऊचुरित्येको
मन्त्रः कथितः । पञ्चपञ्चाशदाहुत्यस्तत्तुल्यशुद्धतरम् । श्लोके देवी उवाचैकमेवं ज्ञेयं तु साचकैरेति । पञ्च अधिका पञ्चाशदाहु-
तितस्तस्याः । चतुस्त्रिंशदुत्तरं तत् देवी उवाचैककं देवी उवाचेत्येको मन्त्रः साचकैः कारयायनीतन्त्रज्ञैः तु पुनः एवंप्रकारेण
ज्ञेयं बोध्यम् । तथाहि ऋषिश्चाव । देव्या हत इति ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) देव्येति । इष्टस्याभिमतार्थस्य लाभालाभकसशीला ये वक्त्राब्जा मुखचन्द्राः । 'अब्जो जैवातुकः सोमः'
इत्यमरः । तैर्विकसिता आशा दिशो यैस्ते । वक्त्राक्षिति पाठे वक्त्रांशुभिर्वक्त्रकिरणैः । वक्त्रास्त्विति पाठे विकाशीनि वक्त्राणि
येषां ते । विकाशिताः फलिता आशा मनोरथा येषां ते इत्यर्थः ॥ १ ॥

देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य ।

प्रसीद विश्वेश्वरि पाहि विश्वं त्वमीश्वरी देवि चराचरस्य ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्थरी) प्रपन्ना भक्तास्तेषामर्तिं दुःखं हरतीत्यपि च । प्रसीदेति संप्रभे प्रिरुक्तिः । ईश्वरी स्वतन्त्रा । चरा-
चरस्येति निर्धारणे षष्ठी ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) प्रपन्ना अनन्यशरणाः शरणार्थिनः भक्तिमन्त्राः तेषाम् आर्तिहरे आर्तिः पीडा तां हरतीति प्रपन्नार्ति-
हरा । हरतेरनुग्रहमेव ज्ञियां टाप् । तत्संबुद्धौ हे प्रपन्नार्तिहरे देवि त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । पात्रादिना सदेः सीदभावः ।
प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य । हे मातः अखिलस्य कृत्स्नस्य जगतः हे जननि हे देवि त्वं प्रसन्ना भव । पट्टेकदेशे दग्धे पटो
दग्ध इतिवदेकदेशेऽपि वर्ततेऽवयवीति तन्माभुदिति कात्स्न्यार्थमखिलग्रहणम् । हे विश्वस्य ईश्वरि व्यापके त्वं प्रसीद प्रसन्ना
भव । 'अद्भुतेराशुक्रमणिं वरदूचेकोपधायाः' । हे देवि त्वं विश्वं पाहि लक्ष्मीरूपेण त्वं सर्वं जगत् रक्ष । पा रक्षणे ।
लोडः 'सैर्वापिच' । त्वमीश्वरी देवि चराचरस्य । हे देवि त्वं चराचरस्य जङ्गमाजङ्गमात्मनस्य जगतः ईश्वरी विश्वमायात्म-
नया व्यापकासि । यद्वा ईश्वरस्य ह्यी स्वामिनी भवसि । चराश्वाचराश्च चराचरम् । 'सर्वो द्वन्द्वो विभावैकवद्भवति' अन्यथा
चर गतो । पञ्चाशच् । 'चरिचलिपतिवदीनामन्यावकाश्यास्य' इत्यनेन चराचरं जङ्गमात्मकमेव स्यान्नाजङ्गमात्मकमपि ।
ततश्च तं प्रति तस्य ईश्वरीत्वं न स्यात् । यदभ्युधुः । 'चरिण्युजङ्गमचरं त्रसमिज्जं चराचरम्' ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीति । प्रपन्ना भक्ताः । आदरे प्रसीदेति त्रिरुक्तिः । चराचरस्य मध्ये त्वमीश्वरी स्वतन्त्रा ।
इतरस्तस्यै त्वत्परतन्त्रमिति भावः ॥ २ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) देवि प्रपन्नेति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २ ॥

आधारभूता जगतस्त्वमेका महीस्वरूपेण यतः स्थितासि ।

अपां स्वरूपस्थितया त्वयैतदाप्याय्यते कृत्स्नमलङ्घ्यवीर्ये ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्थरी) अपां स्वरूपस्थितयेति । राहोः शिर इत्यादिवदर्थशून्या षष्ठी । जलस्वरूपेत्यर्थः । एतत्कृत्स्नमशेषम्
आप्याय्यते स्फीतीक्रियते । अलङ्घ्यवीर्ये अनन्यलङ्घनीयप्रभावे ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं यतः कारणात् महीस्वरूपेण पृथिवीरूपेण स्थितासि अवस्थितासि अतो जगतः वि-
षयस्य आधारभूता अधिकरणरामत्वं प्राप्ता त्वमेकैव नान्या व्यक्तिः । पृथिवीरूपा त्वं त्वद्रूपा च पृथिवीति भावः । हे अल-
ङ्घ्यवीर्ये लङ्घितुमशक्यबले अपां स्वरूपस्थितया त्वयैव एकया एतत्कृत्स्नं जगत् आप्याय्यते संवर्धते वृद्धिं नीयते । प्यायी
कृतौ । णिच् कर्मणि लट् । अपां जलानां स्वरूपेण स्थितया तया । न लङ्घ्यम् अलङ्घ्यम् अलङ्घनीयं वीर्यं यस्याः सा तत्संबुद्धौ
अलङ्घ्यवीर्ये । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । अत्रूपा-त्वं त्वद्रूपाश्चाप इति भावः ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आधारभूतेति । तत्र हेतुः । महीस्वरूपेणेति स्थितिः । अपांस्वरूपस्थितया अवभिन्नस्वरूपेणेति
स्थितिः । गम्यत्वात्समासः । आप्याय्यते । ओप्यायीत्यतः कर्मणि यक् । अनेनोपलक्षणेन सार्वतस्यं विवक्षितम् ॥ ३ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) आधारभूतेति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) आधारभूतेति । अपां स्वरूपस्थितया जलरूपया । अपामिति षष्ठीत्वऽभेदेऽपि राहोः शिर इत्यादि-
वद्वपचारात् । यद्वा अपां जलदेवतानां जलरूपं तेन श्रितयेत्यर्थः । आप्यायते तृप्यते । अलङ्घ्यवीर्ये अनन्यलङ्घनीयप्र-
साये ॥ ३ ॥

त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या विश्वस्य बीजं परमासि माया ।

ममोहितं देवि समस्तमेतत्त्वं प्रसन्ना भुवि मुक्तिहेतुः ४ ॥

(१ गुप्तवती) नारायणीमुक्ताह्वयं स्वयमा देवीति । समोहितं त्वयैवेति शेषः ॥ ४ ॥

(२ चतुर्थरी) वैष्णवी ईश्वरी बीजं मूलकारणम् । परमा निरतिशया माया विद्याशक्तिः असि भवसि । एतन्ममस्तं
जगत्समोहितं सम्यग्भोहविपरीकृतं त्वयेति भुवि जगति मुक्तिहेतुः विद्याभावेन ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वम् अनन्तवीर्या अक्षयबला अक्षयप्रभावा च । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । वैष्णवी विष्णु-
सचन्निनी शक्तिरसि । यया शक्या विष्णुर्भगवानशेषलोकान्पालयति सा वैष्णवी विष्णुसामर्थ्यलक्षणा त्वमेवेति भावः । हे देवि
त्वं विश्वस्य कृत्वस्य उचितं बीजं कारणं निदानं यत् लोकवेदप्रसिद्धं सा परमा व्यापिनी माया त्वमेवासि । या विश्वस्य
कारणरूपा परमा उत्कृष्टा उत्तरा माया सा त्वमगि न त्वदन्या मेति भावः । बीज्यते वेति च बीजम् । त्वयेति प्रसंगसिद्धम् ।
हे देवि त्वया मायास्वरूपया एतत्समस्तं जगत् विश्वं समोहितं संजातमोहं ममतायत्नं कृतं मोहगर्ते निपातितम् । संसार-
पाशबद्धं कृतमिति भावः । हे देवि त्वं प्रभिद्धा ज्ञानवेराग्यरूपा उपनिषत्परमात्मतत्त्वावगमस्वभावा प्रसन्ना सती भवनं भूः पुनः
पुनश्चैव उत्पत्तिरभूत् । प्रादुर्भाव इति यावत् । तस्याः मुक्तिहेतुः कारणं बीजमसीत्यर्थः । भुवि मुक्तिहेतुरित्येकपदम् । भुवि
भूमावित्युक्तेऽर्थपृष्ठयभावस्तिस्रस्तु । अक्षलोककादौ मुक्तिहेतुता न स्यादित्यव्याप्तिपरिजिहीर्षार्थोपलक्षणताश्रयेण जनितप्रतिपक्षि-
गौरवदोषापत्तिरतिदुष्यति । हरेति भुवीति पृथक्पदनाप्युच्यतामुच्यतामुक्तदोषपरिजिहीर्षुणा भुवि मुक्तिहेतुरित्येकपदमिति ।
'हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्' ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त्वमिति । आद्यपादे पालनशक्तिमस्त्वम् । द्वितीये कारणशक्तिमस्त्वम् । मायाऽविद्या । त्वयैतत्सं-
मोहितं संसारगर्ते पातितम् । तर्हि मोक्षो नास्त्येवेत्यत आह । त्वं प्रसन्ना कृतप्रसादा वै प्रसिद्धं भुवि जगति मुक्तिहेतुः ॥ ४ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) त्वं वैष्णवीति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) त्वं वैष्णवीति । बीजं मूलकारणं परमा अतिशया मायाऽविद्याशक्तिः एतत्समोहितम् । अविद्यारूप
या त्वयेति शेषः ॥ ४ ॥

विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।

त्वयैकया पूरितमम्बयैतत्का ते स्तुतिः स्तव्यपराऽपरोक्तिः ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) विद्या इति । सकलाश्चतुःषष्टिकलासहिताः षोडशकामकलासहिताश्चेति क्रमेण विद्यास्त्रियोरन्वेति ।
एतत्परिदृश्यमानं जगत्सर्वविषये परा वा अपरा बोक्तिरपि त्वमेवेति त्वदन्या स्तुतिः का ॥ ५ ॥

(२ चतुर्थरी) विद्या वेदादिलक्षणाः समस्ताः अष्टादश अपि । तथा च । 'अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायवि-
स्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणानि विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या हा-
ष्टादशैव ताः' इति । तव भेदा इति । भिन्नशक्तय इति काकाक्षिवदन्वयः । सकलाः कलाभिः सह वर्तमानाः । ताश्चालि-
ङ्गनाथाश्चतुःषष्टिः । एतज्जगत्त्वयैकया पूरितम् अभिव्याप्तम् एवं च ते तव का स्तुतिः । अपितु न कार्पीत्यर्थः । कुत इत्याह ।
स्तव्येति । स्तव्यस्य या पराऽपरोक्तिः मुख्यगोणकीर्तनं सा स्तुतिरभिधीयते । न च सर्वव्यापिन्यास्ते गोणाः संति । मुख्य-
गुणकीर्तनं चानुवाद एवेति स्तुतिरिति भावः । यद्वा स्तव्यपरा परोक्तिः स्तुतिरित्युक्तम् । न चासौ निर्वहति । भवत्याः सर्व-
व्यापित्वेन त्स्याभिर्भेदाभावात्तस्या भेदसाध्यत्वात् । न ह्येकं कर्म कर्तुं वा स्यात् । अथवा का कीदृशी अनिर्वचनीया त्वमिति
स्यात्तर्हि प्रस्तुतमित्याह । ते स्तुतिरिति । स्तुतिरेवेयं तेषां चाभ्युपगमेन क्रिया हरति नाप्रस्तुतमित्याशयः । यद्वा ते तव
स्तुतिरपि त्वमेव । कुत इत्यत आह । स्तव्यपरापरोक्तिः पराभिधाना वाक् का सापि यतस्त्वमेव । यद्वाह । 'चित्प्रत्यय-
मर्शाधी परा वाक् सरसोदिता । सैषा सारतया चोक्ता हृदये परमेष्ठिनः' इति । एवमपरोक्तिः सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैख-
रीरूपा च । लक्षणं चागमान्तरे प्रसिद्धम् । तथाच 'सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मौत्रा लणीयसी । आश्रोत्रविषया तस्मा-
दुद्ग्रह्यन्तर्ब्रह्ममिनी । स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाधिता भवेत् । सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी । अन्तः-
संस्कारमात्रा ह्यादविभक्तोर्ब्रह्ममिनी । सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोम्रणं द्विजोत्तमाः । जिह्वामूलोष्ठनिष्ठयुतर्ब्रह्महृत्परिग्रहा ।

शब्दप्रपञ्चजननी धोत्रप्रास्या तु वैखरी' । इति सेयं चतुर्विंश वाक् श्रुतावपि पठ्यते 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेज्जयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति । एवं परस्तागावपि भवस्यैः शब्दभावेनापि निवर्तते इति स्तुतिरपीति भावः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि समस्ताः श्रुत्वाद्यो विद्याः तवैव भेदाः त्वत्प्रकारा एव त्वत्वंशा एव तस्मात्तव न विद्यानां च परस्परं पार्थक्याभावात् ते का स्तुतिः प्रवर्तताम् । न कापि । कीदृशी स्तुतिः । स्तवमर्हति स्तव्यम् । 'दण्डादिभ्यो वः' । अन्यथा अत्रो यत् बाधित्वा 'एतिस्तु' सूत्रेण भयपि सति स्तुत्यमित्येव व्यात् । स्तव्यपरापरोक्तिः स्तव्ये स्तवार्हं नस्तुनि विषये परा च अपरा चेति पृथक्त्वेनोक्तिर्यस्यां सा स्तव्यपरापरोक्तिः तस्मात् हे देवि त्वं विद्याख्या गरस्वतीरूपेति इदं स्तुतिः पार्थक्याभावात् न घटते । स्तुतिस्तुत्ययोः पृथक्त्वे खलु स्तुतिः प्रवर्तते लोके । एकत्वे का स्तुतिरस्त्विति भावः । तर्हि त्वं ब्राह्मी त्वं लक्ष्मीः त्वं शर्वाणी त्वमिन्द्राणी इत्याद्या स्तुतिरित्येवमपि सस्याध देव्याः पृथक्त्वेन सा न घटत इत्याह । स्तव्यः यमस्ताः सकलाः कलासहिताः सकलाश्चतुःषष्टिकलोपेताः पातिनत्यादिभर्मोपेताः सर्गस्थितिसंहारादिप्रतिनिवर्तनेषुष्णोपेताश्च ब्राह्म्याद्याः क्षियश्च वनिताः तवैव भेदास्तवैवांशाः इति का ते स्तुतिः प्रवर्तताम् । न कापि । कीदृशी स्तुतिः । स्तव्यपरापरोक्तिः । स्तव्ये वस्तुनि विषये परा चापरेति पृथक्त्वेनोक्तिर्यस्यां सा स्तव्यपरापरोक्तिः । स्तव्यं स्तुतेः परं पृथक् स्तव्याश्च स्तुतिः परा पृथगिति पार्थक्यनिबन्धना स्तुतिलोके प्रवर्तते । अत्र तु ब्राह्म्यादिभ्यः क्षियः देव्याः पार्थक्याभावादेक्यत्वात् स्तव्यः स्तव्योरैक्यत्वे का ते स्तुतिः स्यात् । न कापीति भावः । अन्यदीयगुणानामन्यत्रारोपेण गुणवर्णनं स्तुतिः । गुणाधिकरणमेक्यत्वेति स्तुतेरपृथग्बुक्तिरिति भावः । इह किं बहुनोक्तेन जगच्च त्वैक्या अन्यथा मात्रा एव पूरितम् आप्तायितं पूर्णाकृतम् । त्वमेव जगत् जगदेव त्वमित्येव ते का स्तुतिः प्रवर्तताम् । न कापीत्यर्थः । अत्र तु सैव देवी सैव विद्येति सैव देवी सैव च ब्राह्म्यादिकीति सैव च देवी तदेव देव्यात्मकं जगच्चेति पार्थक्याभावात्स्तव्यपरापरोक्तिः स्तुतिर्न प्रवर्तते इति भावः । यद्वा स्तवनीये न्यूनं वस्तुनि परा श्रेष्ठा उक्तिः स्तुतिरुच्यते । परा उक्तिः परमोक्तिरित्यर्थः । देवी न्यूना न भवतीति स्वभावतः श्रेष्ठोक्तिरस्त्येव तस्यामिति का ते स्तुतिरित्युक्तम् । न्यूनमधिकी हृत्थोक्तिः स्तुतिरित्यपि स्तुतिरुक्तम् । केही च न्यूना न भवतीति स्वतोऽधिकैक्येत्युक्तं का ते स्तुतिरिति ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विद्या इति । 'अज्ञानि ६ वेदाश्चत्वारो ४ मीमांसा ११ न्यायविस्तरः १२ । पुराणं १३ कर्मशास्त्रं १४ च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदचतुर्वेदगन्धर्वार्थशास्त्रैः सहस्रदश भेदाः अंशाः सकलाश्चतुःषष्टिकलोपेताः पातिनत्यादिभर्मोपेताः समस्ताः क्षियोपि तवांशाः । त्वैक्यत्रैतत्पूरितम् अन्तर्बहिश्च व्याप्तम् । एवं च त्वत्तः पृथग्भूतत्वाभावात् । अतस्ते स्तुत्ये विषये परापरा गोणी मुख्या च या उक्तिस्तद्गुणा स्तुतिः केत्यर्थः । यद्वा उक्तिरुक्ता त्वमेवानां का ते स्तुतिः ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) विद्याः समस्ता इति ६ ॥ ५ ॥

(६ वैश्वोक्तारः) विद्या इति । वेदादयः समस्ता अष्टादशाऽपि । तदुक्तम् । 'अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पर्मेशास्त्रं पुराणं च विद्याश्चेताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्वाशास्त्रं चतुर्थं च विद्या अष्टादशैव ताः' इति । समस्ता इति । क्षियोऽपि तवैव भेदा इत्यनुषङ्गः । किंभूताः । सकलाः कलाभिश्चतुःषष्टिभिः सहिताः ताश्च शैवतन्त्रे उक्ताः । यथा-गीतं १ वाचं २ नृत्यं ३ नाट्यम् ४ आलेख्यं ५ तिलकं ६ तण्डुलकुसुमबलीविकारा ७ पुष्पास्तरणं ८ दशनवसनाङ्गानां रागः ९ मणिभूमिकर्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यं १२ चित्रयोगः १३ चित्रमास्त्रप्रपञ्चविकल्पः १४ दोस्तरापीडयोजनं १५ नेपथ्ययोगः १६ कर्णपत्रमङ्गि १७ सुगन्धयुक्तिः १८ भूषणयोजनम् १९ ऐन्द्रवास्त्रं २० क्रौञ्चमारयोगः २१ हस्तलाघवं २२ चित्रशास्त्रापूर्वभुक्तिकारक्रिया २३ पानकरसरागासवयोजनं २४ सूचिवचनकर्म २५ सूत्रक्रीडा २६ डमरुकवीणावाद्यानि २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ कुर्वचकयोगः ३० पुस्तकवाचनं ३१ नाटकाल्यायिकादर्शनं ३२ काव्यसमस्यापूरणं ३३ पट्टिकीविजवाणचिह्नव्याः ३४ तर्ककर्मणि ३५ तक्षुणं ३६ वास्तुविद्या ३७ रूपरत्नपरीक्षा ३८ घातुबादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकारज्ञानं ४१ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२ मेघकुटुलावकमुद्रविधिः ४३ शुक्रसारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनं ४५ केशमार्जनम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनं ४७ लोकावर्कविकल्पः ४८ देशभाषाज्ञानं ४९ पुष्पशकटिका ५० निमित्तज्ञानं ५१ यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ संवाच्यं ५४ मानसीकाव्यक्रिया ५५ अभिधानकोशः ५६ छन्दोज्ञानं ५७ क्रियाविकल्पः ५८ छलितकयोगः ५९ वक्त्रगोपनानि ६० सुतविशेषः ६१ आकर्षणक्रीडा ६२ बालकीटनकानि ६३ वैनायिकीनां वैद्यासिकीनां च विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति चतुःषष्टिकलाः प्रसङ्गादुपपन्न्यस्ताः । प्रकृतमनुसरामः । अतः का ते स्तुतिर्न कापीत्यर्थः । असद्गुणारोपणं हि स्तुतिः । सर्वोत्तमैश्च त्वत्ति स्तुतिरयुक्तेति भावः । कुत इत्यत आह । स्तव्येति । यतस्तव्या स्तुत्यविषयिणी परा अपरा च पश्यन्तीमन्वयमासु उक्तिश्च वैखरीरुपा त्वमेव । मूला-

धारे कण्डलिन्यां तेजोमयी सूक्ष्मतरा परा । तत उद्रता नाभिस्था सूक्ष्मतरा पश्यन्ती । ततोपि हस्ता नादरूपा सूक्ष्मा मध्यमा । सैव पुनः कण्ठमहिलया तापोष्ठपुटव्यापारजन्याध्रगणविषया बैखरी । एते च परादिमेदास्तन्त्रान्तरे प्रसिद्धाः । तथाहि 'सूक्ष्मकुण्डलिनीमध्ये तेजोमात्रा खणीवसी । अधोत्रविषया तस्मादुद्रता चोर्ध्वगामिनी । स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णाया-
धिता भवेत् । सैव हृत्पद्मजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी । अन्तः संकल्पमात्रा स्वादिभक्ता चोर्ध्वगामिनी । सैबोरःकण्ठता-
लुस्था शिरोप्राणद्विजोपगा । जिह्वामूलौष्ठनिष्ठतर्जणव्यूहपरिग्रहा । शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रप्राद्या तु बैखरी' इति श्रूयते ।
'चत्वारि बाहूपरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा धीभि निहिता नेत्रवन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या
पदन्ति' इति ॥ ५ ॥

सर्वभूता यदा देवी स्वर्गमुक्तिप्रदायिनी । त्वं स्तुता स्तुतये का वा भवन्तु परमोक्तयः ॥ ६ ॥

(१ शुभवती) इममेवार्थं विवृण्वन्नाह । सर्वभूतंति । सर्वस्येत्याद्याः षोडशश्लोका नारायणीलक्षणः कचिदष्टादश पञ्चन्ते तत्र द्वयमनाकरणम् । कचिदेकोनविंशतिः पठ्यन्ते तदपि तथैव तन्त्रान्तरोक्तसंख्यायां वा तेषां प्रवेशोऽस्तु ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) सर्व भूतं प्राप्तं यथा सा । तथा स्वर्गो दिव्यमनुभाव्यं सुखं मुक्तिः कायस्वापायः ते प्रदातुं शीलं यस्याः । एवं यदा तदास्माभिः स्तुता त्वमित्यन्वयः । यदेति वैत्यर्थः । वाशब्दः पक्षान्तरे । अथवा काः परमोक्तयः प्रधाना वाचस्तव स्तुतये भवन्तु । न का अपीति यावत् । कश्चिदाह । सर्वभूता यदा सर्वप्राणिनां शुभावहा भाग्यदा त्वमिति ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) पुनरपि देव्याः स्तुतिर्न घटत इत्याह । परमोक्तिः स्तुतिरिति स्तुतिलक्षणम् । तत्र देवी सर्वभूता इतीदं स्तुतिपदम् । एवं च सति ब्रूमः । हे देवि भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी त्वं यदा सर्वभूतासि सर्वात्मासि सर्वाभूतासि विस्वरूपा-
सीति स्तुता संतुताऽभूतदा स्तुतये स्तुत्यै स्तुत्यर्थाः का वा नाम परमाः श्रेष्ठाः उक्तयः वर्णनाः स्तुतयः भवन्ति । न का अपि-
त्युः । इह हि परमा श्रेष्ठा उक्तिर्वर्णनं स्तुतिरिति स्तुतिलक्षणम् । ततश्च तच्च किञ्चित्स्वरूपं भाषाभावात्मकं संभवेत्तन्नाम सर्वमित्यु-
च्यते । शङ्का च कारणाभावात् । ततश्च सर्वनाम देव्यैव । देवीरूपमेव देवीरूपं नाम सर्वमेव । एवं सिध्यति सर्वभूता देवीति
यदा स्तुता तदा सर्वस्य च देव्याश्च ऐक्याद्देवाभावात् किं स्तुत्यं का वा स्तुतिः स्यादिति तात्पर्यादाह । का भवन्ति परमो-
क्तयः इति । कापरमोक्तयः याभिः स्तुयते देवी न कापि । 'युक्ते क्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' । सर्वभूता सर्वेण
विश्वेन समेत्यर्थः । कीदृशी देवी अथवा शुभावहविधिदा । भुक्तिर्भोगः भुज्यते वा भोगः स्वर्गादिभुक्तिः । मोक्षोऽपवर्गः तौ
प्रददाति मुक्तिदा । यद्वा भुक्तेर्मुक्तिर्नैराग्यं तां भुक्तिमुक्तिं प्रददाति मुक्तिमुक्तिप्रदा । 'प्रेदाक्षः' कः । अयते गच्छति
व्याप्नोत्यवती । 'कृत्यत्युदो बहुलम्' इति कर्तारं त्युद् । यद्वा वयं दाने । भुक्तिमुक्ती प्रदयते मुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । यद्वा
प्रा पूरणे । भुक्तिमुक्ती प्राप्तिं लोकेभ्यः पूरयति भुक्तिमुक्तिप्रा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' दयिष्यते रक्षिष्यति दयिनी । 'मवि-
त्यदाधमर्ष्योर्णिनिः' भुक्तिमुक्तिप्रा चासौ दायिनी रक्षिका चेति कर्मधारयः । व्यवहारा उक्तयः । परमाः श्रेष्ठाः स्तुतयः ।
तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ६ ॥

(४ नागोजीमटी) पुनरपि स्तुतेरघटनामाह । सर्वेति । सर्वभूता विचारिमका देवी द्योतनशीला स्वर्गमुक्तयोः प्र-
कर्षणं दात्रीति यदा त्वं स्तुता तदा वा स्तुतये परम् अक्षिका उक्तयः का भवन्तु । न कापीत्यर्थः ॥ ६ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) सर्वभूतेति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) सर्वभूतेति । सर्वभूतं प्राप्तं यदा । यदेत्यव्ययम् । वेद्ये यदि त्वं स्वर्गमोक्षप्रदा तदा तदा-
स्माभिः स्तुतेत्यन्वयः । सर्वात्मिकायाः स्तोत्रमशकत्वादिति भावः । वाशब्दः पक्षान्तरे । अथवा का वाचस्तव स्तुतये भ-
वन्तु । न कापीत्यर्थः । यद्वा सर्वभूतानाम् अथवा शुभभाग्यदा त्वम् अतः का वाचस्तव स्तुतये समर्था इत्यर्थः । 'अयः शु-
भावहो विधिः' ॥ ६ ॥

सर्वस्य बुद्धिरूपेण जनस्य हृदि संस्थिते । स्वर्गापवर्गदे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

(१ शुभवती) ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) तथाप्युपगम्य स्तुत्यस एवेत्याह । सर्वस्येति । अपवर्गोऽमुक्तिः । नारा आपो अयनं यस्येति नारायणः
परमात्मा तत्स्येयं शक्तिर्नारायणी तस्याः संशुद्धौ । ते तुभ्यम् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि सर्वस्य जनस्य जन्तोः हृदि चेतसि बुद्धिरूपेण संस्थिते हे सर्वजनहृदयस्थिते बुद्धि-
रूपे हे स्वर्गापवर्गदे हे नारायणि नमस्तेऽस्तु । हे देवि संस्थिते सत्यगवस्थिते । 'संस्थाधारे स्थितौ यतौ' स्वर्गं चापवर्गं मोक्षं
च ददाति स्वर्गापवर्गदा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । नरः कश्चिदपि । नरस्यापत्यं नारायणः । 'नडादिभ्यः फच्' । फक्त्यायनः ।
नारायणस्य स्त्री मायोपचारात् नारायणी । विष्णुमावेत्यर्थः । यद्वा 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' । नारमम्भमवमनमस्व नारायणः ।
संज्ञायां भक्तम् । यद्वा नराणां समूहो नारमयनमस्य नारायणः । तस्य स्त्री नारायणी स्त्री तत्संबुद्धौ हे नारायणि । 'का-

त्यायनीं तुष्टुवारेष्टलाभात्' इति कात्यायन्याः स्तुतो प्रकृत्या नारायणीनमस्कृतिः क्षियः समस्ताः कात्यायन्यंशा एवेति प्राकप्रणीतत्वात्कार्यभेदमात्रभिन्नत्वेपि तयोरैक्यादविरुद्धत्वमवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तथाप्युपगम्याप्याह । सर्वस्येति । बुद्धिनिश्चयात्मकज्ञानं तद्वत्त्वं स्वर्गापवर्गंदा त्वं नारायणस्य विष्णोः शक्तिर्नारायणी तत्संबोधने शुद्धसत्त्वप्रधाना वैष्णवी त्वमिति ध्वन्यते । ते तुभ्यम् । यद्वा नारस्य जीवसमूहस्यायत्ती स्थानभूता तद्रूपा तत्साधनम् ॥ ७ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) सर्वस्येति ८ ॥ ७ ॥

(६ देशोद्धारः) अतः केवलं तव नामभिर्नमस्कारमेव कुर्मह इत्याहुः । सर्वस्येत्यादि । बुद्धिरूपेण अत्यवसाय-
कार्यन्तःकरणरूपेण नारायणि नारा आपोऽयनं यस्येति नारायणः । यद्वा नराणां समूहो नारं 'तस्य समूहः' इत्यण् ।
तदयनं यस्येति नारायणः सर्वान्तर्यामी । यद्वा नारस्य जीवसमूहस्याऽयनं प्रवृत्तिर्यस्मात् । अथवा न विद्यन्ते अरा दोषा
यस्मिंस्तस्मात् श्वेतद्वीपं वैकुण्ठं वा तदयनं यस्येति नारायणः । नारं जीवसमूहमयते जानाति वा नारायणः । अवतेर्गत्यर्थ-
त्वाद्वायत्तीनां ज्ञानार्थत्वात् नारमयति प्रवर्तयतीति ण्यन्तादपि बाहुल्यकार्त्तरि ल्युट् । नारायण इति केचित् । अरा दोषास्त-
द्विना नारा गुणास्तेषामाश्रय इति वार्थः । यद्वा नराणां संबन्धः नारो ब्रह्मा । संबन्धश्चोत्पाद्योत्पादकत्वं तस्याऽयनं
सर्वान्तर्यामिन्त्वात्तोऽयनं यस्येऽत्यर्थो वा । यद्वा नारस्य ननुदेवस्यायनं नारायणः । नडादिन्वात्कच् 'पूर्वपदासंज्ञायाम्' इति
णत्वम् । तस्य शक्तिर्नारायणी तत्संबुद्धिः । ते तुभ्यम् ॥ ७ ॥

कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनि । विश्वस्योपरतो शक्ते नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) कलाकाष्ठेति । पारेणामेति षड्भावविकाराणामुपलक्षणम् ॥ ८ ॥

(२ चतुर्थरी) कला त्रिशत्काष्ठात्मकः कालः । काष्ठा अष्टादश निमेषात्मकः । आदिशब्दो निमेषमुद्घातगुपसंप्रहार्यः ।
विश्वस्य जगतः परिणामोऽन्यथाभावः । भावान्तरापत्तिरिति यावत् । विश्वस्य उपरतो नाशे शक्ते आसक्ते । प्रवृत्ते इति
यावत् । तालव्यपाठे शक्ते समर्थे ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत् ताः कलाः' इत्यभिधानात्काष्ठास्यः कालः अष्टादशनिमेषकः ।
कलास्यस्तु कालः त्रिशत्काष्ठात्मकः इति काष्ठा कलातो न्यूनं कृत्वा काष्ठाकलादिरूपेणैति पाठः सभ्यः । हे काष्ठाकलादि-
रूपेण परिणामप्रदायिनि । विश्वस्य स्त्रुल काष्ठाकलाक्षणमुद्घातगुपसंप्रहार्यनारंस्तरादिकालरूपेण परिणामप्रदायिनि
वाच्ययौवनवार्धकादिवयोविशेषपारेणामकारिणि । तथा विश्वस्य उपरतो विषये विश्वस्यावसाने च विषये वा शक्तिः तत्सं-
बुद्धौ हे शक्ते । यद्वा विश्वस्योपरतो विषये शक्ता समर्था स्वरूपा तत्संबुद्धौ हे शक्ते हे समर्थे हे नारायणि नमोऽस्तु ते
नमस्ते तुभ्यमस्तु । नारायणीति । अय गतो । इण् गतो । इ गतो । अव्यते इयते वा अयनः परमात्मा । कर्मणि ल्युट् ।
पुंलिङ्गता तु प्रयोगतः । 'लिङ्गमश्चिन्त्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वचनात् । नराणामयनः नारायणः । 'पूर्वपदासंज्ञायामगः' इति
णत्वम् । नारायणस्य परमात्मनः इयं माया नारायणी विष्णुमाया । अन्यथा नारायणस्य विष्णोरियं नारायणीयेति 'वृद्धाच्छः'
स्यात् । तस्मात्संबन्धेऽणेष । तत्संबुद्धौ हे नारायणि । नमनं नमो नतिः प्रह्वीभावः पारेणामः प्राणिकायावयवोपचयकस-
णाद्विद्विः तां प्रददाति परिणामप्रदायिनी । 'सुयजातो णिनिः' । 'आतो युक् चिण्कृतोः' ज्ञापकसिद्धममित्यमिति कवि-
त्सोपसर्गादपि णिनिः । दुग्धं दधिरूपेण परिणमतीत्यादौ परिणामो रूपान्तरावाप्तिर्दुग्धादिस्वरूपाद्विभर्तः । परिणामप्रदायि-
नीति तु पाठे परितो मानमित्यतया पारिच्छेदः प्राणिकायादेः कालकृताशरीरावस्थायौवनादिष्वयः सस्य पारिच्छेदः परिणमम्
एतावत्कालपरिमितमिदं बाल्यमेतावत्कालपरिमितं यौवनमित्यादिशरीरावस्थापारिच्छेदः तत् प्रददाति परिणामप्रदायिनी
तत्संबुद्धौ हे परिणामप्रदायिनि ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) क्लेति । क्लेति त्रिशत्काष्ठाः । अष्टादशनिमेषाः काष्ठा । आदिना क्षणमुद्घातद्वयः । परि-
णामो जनानामवस्थाविशेषः तेनाक्षण्डकालरूपत्वम् । तदेव पुनराह । विश्वस्योपरतो नाशे शक्तिः । नानाशक्तिमतीत्यर्थः ।
कालस्यैव जगद्भक्षकत्वात् ॥ ८ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) कलाकाष्ठादीति ९ ॥ ८ ॥

(६ देशोद्धारः) क्लेति । त्रिशत्काष्ठात्मकः कालः कला । काष्ठापष्टादशनिमेषात्मकः । आदिना मुद्घातविना सं-
प्रहः । तद्वृत्तेन परिणामत्वाऽन्यथाभावस्य रूपान्तरापत्तेः प्रदायिनी उपरतो नाशे शक्ते समर्थे । शक्ते इति पाठे प्रवृत्ते
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) सर्वेषां मङ्गलादीनां यन्माङ्गल्यं मङ्गलस्वभावस्तद्वेष । मङ्गलानामपि मङ्गलं त्वमेवेत्यर्थः । शिवे कल्याण-
कारिणि शरण्ये शरणाहं । आश्रयणीये इति यावत् । त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्याः 'त्रियां दृष्टिदशो देवदीपो लोचनमम्बकम्
इत्यभिधानात् । गौरि गौरवर्णे ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वाणि मङ्गलानि शुभानि यतः स्युः सा सर्वमङ्गला उमा रमा च । मङ्गलैर्भ्यो हिता मङ्गल्या
'उगवादिभ्यो यत्' । सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये इति वृद्धिपाठपक्षे तु मणि गतो मङ्गयते मङ्गलानि मङ्गलेभ्यो हिता मङ्गल्या मङ्गल्यैव
माङ्गल्या । 'अग्नेषामपि दद्यते' इति दीर्घः पुरुषवत् । कश्चित्स्वाह । 'गुणवचनवाङ्मनादिभ्यः कर्मणि च' इति कर्मणि
ध्वजिति तत्र । तस्य हि अर्थवत्त्वस्याभावस्तावदाहाम् । त्रियां टाप् बाधित्वा धिच्वात् ईषि मात्रकीर्तयेव स्यात् । ननु मङ्ग-
ल्येति रूपसिद्धिरिति तदुपेक्षणीये प्रेक्षावद्भिः शिवा भवानी स्त्राणी तस्याः संवुद्धौ हे शिवे । यद्वा शिवा मङ्गलोपेत्येति रमापि
शिवा भवति । हे शिवे हे रमे सर्वेषामर्थानां साधिका साधयित्री उमा रमा च । हे सर्वार्थसाधिके । 'अर्षोभिधेयैर्वत्सु
प्रयोजननिवृत्तिषु' 'शरणं गृहरक्षित्रां' शरणेषु गृहरक्षितृषु साधुः प्रवीणा योग्या च शरण्या उमा रमा च । 'तत्र साधुः' इति
यत् । हे शरण्ये हे रक्षितृषु प्रवीणेषु सोमसूर्याभिरूपाणि त्रीण्यम्बकानि अक्षीणि यस्याः सा त्र्यम्बका उमा । त्रयोऽम्बकाः
पितरो रक्षकाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपाः परिवारभूता यस्याः सा त्र्यम्बका उमा रमा च हे त्र्यम्बके । त्रयाणां लोकानां अम्बकः
पितेत्यागमः । गौरी उमा । यद्वा गुह्य अव्यक्ते शब्दे । गुयते अव्यक्तं गुप्तं शब्दयते मनसा गृह्यते ध्यायते गौरी उमा रमा
च । 'ऋज्रेन्द्र' इत्युणादिसूत्रेण रनिप्रत्यये गुह्ये वृद्धिर्निरूपयते । 'गौरीऽरुणं धिते पीते' गौरादित्वाङ्गीप् । नारायणस्य
भगवतः श्री नारायणी लक्ष्मीः । यद्वा अयः शुभावहो विधिः । यत्र परमात्मनि स अयनः परमात्मा । पामादित्वान्मत्त्वर्थीया
नः । नू नये । नयो नीतिः । भावे ऋदोरप् । नरणं नरः नरेण नयेन अयनः नरायणः परमात्मा नरायणस्य परमात्मनः इयं
माया नारायणी विष्णुमाया उमा रमा च हे नारायणि नमोऽस्तुते । 'नमः स्वस्ति' इति चतुर्थी ॥ ९ ॥

(४ नागोजीमट्टी) सर्वेति । सर्वमङ्गलानां मङ्गलस्वरूपे शिवे कल्याणकर्त्रि शरण्ये शरणाहं त्र्यम्बके त्रिनेत्रे गौरि
गौरवर्णे । अनेन शैवीत्वमप्यस्याः ध्वनितम् ॥ ९ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) सर्वमङ्गलेति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) सर्वेषां मङ्गलानां यन्मङ्गल्यं मङ्गलस्वभावस्तद्वस्याः । भावं व्यधि वृद्धवभाव आर्षः । गात्रस्य इति पाठः
सुगमः । शिवे कल्याणकारिणि शरण्ये शरणाहं त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः । 'त्रियां दृष्टिदशो देवदीपो लोचनम-
म्बकम्' इत्यभिधानात् सङ्गाशब्दानामव्युत्पन्नत्वेन प्रत्ययस्यत्वाभावादित्त्वं । अम्बिकेति पाठे अवि शब्दे । पञ्चाक्षरं । त्र्यं
अम्बाः वर्णाः शकाराकारमकाराः प्रतिपादका यस्याः । प्रणवप्रतिपाद्ये इत्यर्थः । स्वार्थे कः । गौरि गौरवर्णे ॥ ९ ॥

सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि । गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) सृष्ट्यादीनां शक्तयो ब्रह्महरहरात्मकाः तद्भूते तत्स्वरूपं सनातनि निरर्थे गुणाश्रये गुणभावेन । स हि
प्रधानोपहितः सत्त्वाद्यधिकरणं भवति गुणमयप्रकृतिभावेन । सा हि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यद्वा गुणाश्रया व्योमा-
दिभावेन । गुणमया सृष्ट्यादिभावेन । स्वरूपे मयद्विधानात्सद्धिता नानाविधाः प्रत्ययाः स्युरिति महाभाष्यस्मरणान् वाप्य
प्रत्ययः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) जगतां सृष्टेः सर्गस्य स्थितिवर्तमानस्य विनाशस्य प्रलयस्य हे शक्तिभूते शक्तिरित्येवंभूता जाता ।
हे शक्तिरूपे । जगतः सर्गस्थितिसंहारकरणविषये या शक्तिः शक्ता सामर्थ्यरूपः तद्भूता देवी तत्संवुद्धौ हे शक्तिभूते । यद्वा
त्राक्षी शक्तिः सृष्टौ वैष्णवी शक्तिः स्थितौ माहेश्वरीशक्तिर्विनाशे तद्भूता विशक्तिभूता या शक्तिः सा सामान्येन शक्तिभूता हे
शक्तिभूते । यद्वा शक्तीनां भूः कारणभूतिः परमात्मा तेन ऊता पुष्किला तन्नुनेव प्रोता । ऊयौ तन्नुसंतामै भूः । यद्वा शक्तीनां
भूतिरवताररूपा शक्तिभूतिः हे शक्तिभूते । यद्वा शक्तीनां भुवः भूमयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः तेषां ऊतिः संघटना तन्नुनेव गुप्फनं
सन्ततनं शक्तिभूतिः । केचः त्रियां क्तिन् । हे शक्तिभूते हे सनातनि 'साचं चिरम्' इत्यादिसूत्रेण व्युत्पद्यते च । त्रियां टि-
त्वाङ्गीप् । 'सनात्सनातना निरर्थे' 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदासनसनातनाः' हे शाश्वति । हे गुणाश्रये गुणाः आश्रयो यस्याः सा
गुणाश्रया । गुणाः सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः । गुणेषु वर्तमानेत्यर्थः । यद्वा गुणानामाश्रयो यत्र सा गुणाश्रया हे गुणाश्रये । यद्वा

सत्त्वादिगुणयुक्ता गुणाः यथायागं ब्रह्मादयस्ते आध्रयो यस्याः सा गुणाध्रया हे गुणाध्रये हे गुणमये । मय गतो । मयने गच्छति लोकान्मया । पचायचि क्रियां टाप् । गुणमया गुणमया । गुणैर्गतिमतीत्यर्थः । यद्वा हे अगुणमये अगुणं ब्रह्म मयने गत्वा अगुणेन ब्रह्मणा मया गमनपरा अगुणमया हे अगुणमये । ब्रह्मतत्त्वेन मयमाने इत्यर्थः । गुणाध्रये गुणमयि इति पाठे तु गुणानां विकारः गुणमयी । यथायागं हे गुणमयि । 'मयइवैतथाभाषायाम्' इत्यादिना मयट् । क्रियां टिदन्तस्वान्डीप् । यद्वा गुणभ्यो हेतुभ्य आगता गुणमयी । हे गुणमयि । 'हेतुमनुभ्यः' इत्यभिकृत्य 'मयट् च' इति मयट् । यद्वा गुणाः प्रकृता उच्यन्तेऽस्या गुणमयि देवा हे गुणमयि । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' । यद्वा हे अगुणमयि हे नारायणि नमोस्तु ते । नारायणस्य ही नारायणी लक्ष्मीः हे लक्ष्मि नमस्तेऽस्तु । यद्वा अय्यते इयते गम्यते प्राप्यते अयना मुक्तिः । ऋग्वन्दः अदितिवाची । अरोऽपत्यानि पुमांसः आरा देवाः । नशब्दो नयूसमानार्थोऽननुबन्धकः । न सन्त्यथाप्यारा देवाः साधकत्वेन नय सा- नारा । आरा चामो अयनी चेति नारायणी मुक्तिः । देवैरप्ययापि दुष्प्राप्येत्यर्थः । तत्संबुद्धौ हे नारायणि हे मुक्ते नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) यद्व्याति । आकाशेन ब्रह्मादीनां सृष्ट्यादिशक्तिः स्वमंवत्युक्तम् । सनातनि नित्ये गुणाणां महदा- दीनाम् आध्रयभूतं अगुणमये अविद्यमानगुणकृतविकारे ॥ १० ॥

(५ जगद्धन्वन्निष्ठा) सृष्टिस्थितौति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) यद्व्याति । सृष्ट्यादीनां शक्तयो विविहारेहरक्याः तद्भूते तद्वृत्तं सनातनि नित्ये गुणाध्रये पुरुषरूपे गुणमये सत्त्वाशात्मकप्रकृतिरूपे । मयष्टित्वान् ऊचि प्राप्तेपि छान्दस्तत्त्वादायः । यद्वा दुर्मीन् प्रक्षेपः । पयन् मयः प्रक्षेपः । गुणानां मयोऽस्त्यस्याम् । अगुणमये निर्गुणे इति वा छेदः ॥ १० ॥

शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यातिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥

(१ गुणवती) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) शरणेति । दीना व्याध्यादिदुःखभाजः । आर्तास्तस्करादिपीडिताः । शरणागता ये दीनानांस्तेषां परित्राणमेव परायणमभीष्टं यस्याः 'परायणमभीष्टे स्यात्तत्पराध्रययोरपि' इति नामशासनात् ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) 'शरणं गृह्णक्षिप्रः' । शरणं रक्षितारम् आगताः रक्ष रक्षेति प्रपन्नं प्राप्ताः शरणागताः त एव दीनाः आर्ताश्च दुःखिताः लोकाः तेषामापन्नो दुःखेभ्यः परित्राणं परिरक्षणं तदेव परं मुख्यमुद्दिश्यमयनं वर्त्म प्रसरणं च यस्याः सा तत्संबुद्धौ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्य लोकस्य आर्तिहरे पीडाहृत्क्रान्ति । 'हृत्तरनुयमनेच्' हे दुःख- हारिणि हे भगवति हे नारायणि नारायणस्य हि हे लक्ष्मि हे वैष्णवप्रकृते नमस्तेस्तु । यद्वा न नारायणि नमः अः तुते इति छेदः । न इति देवमाता मः शिवः अः विष्णुः त्रै प्रतिबंधो प्रकृतमप्रतिषिद्धसर्वं गमयतः । उदैवमातुरपत्यानि । पुमानः आराः ऋग्वः देवाः । आय्यते इयते अयनी आराणां देवानामयनी आराधनीया ध्यातव्या देवता आरायणी 'पूर्वपदास्- न्नायामगः' इति णत्वं हे आरायणि त्वो मः शिवः अः विष्णुः न तुते अपितु स्तुते नौर्येव । 'मः शिष्यधन्वमाध स्यात्' । 'अकारो वासुदेवः स्यात्' । शून् स्तुतो लडात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरणेति । दीनाः सर्गादिदुःखभाजः । आर्ताः तस्करादिपीडिताः । परायणस्तत्परः तद्ग- वपादकमार्तिहरे इति नियताः । आर्तेः पीडायाः हन्त्रीत्यर्थः ॥ ११ ॥

(५ जगद्धन्वन्निष्ठा) शरणेति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) शरणेति । दीनाः काश्चादिदुःखभाजः । आर्तास्तस्करादिपीडिताः तेषां परित्राणं रक्षणमेव परा- यणमभीष्टमस्याः । 'परायणमभीष्टं स्यात्तत्पराध्रययोरपि' इत्यभिधानात् ॥ ११ ॥

हंसयुक्तविमानस्थे ब्रह्माणीरूपधारिणि । कौशाम्भःक्षरिके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥

(१ गुणवती) कौशेति । कुशे जलं तस्येदं कमण्डलु कौशं तद्रताम्भःसंचिके ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) कुशस्येदमम्भः कौशाम्भः कुशमन्त्रितं जलं तत् क्षरतीति वृणुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) हंसैर्युक्तं विमानं देवतायां तत्र तिष्ठति हंसयुक्तविमानस्था तत्संबुद्धौ हे हंसयुक्तविमानस्थे । यद्वा हंसैर्यतिविशेषैः सूर्येभ्य युक्तं समाश्रितं यत् विमानं विगताहंकारं परब्रह्मत्त्वं तत्र तिष्ठति हंसयुक्तविमानस्था हे हंसयु- क्तविमानस्थे हे परब्रह्मतत्त्वस्थे । 'हंसः श्वेतगस्तूर्ययतिप्राणात्मसु स्मृतः' । हे ब्रह्माणीरूपधारिणि । अण शब्दाथैः । 'वेद- स्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । ब्रह्म आणति पठति । यद्वा ब्रह्म अणयति पठयति ब्रह्माणी । ब्रह्मशक्तिदेवता । अणतेराण्यतेषां कर्मण्यपि क्रियां ङीप् । ब्रह्मण्याः रूपमाकृतिः तत् धरति धारयति वा ब्रह्माणीरूपधारिणी तत्संबुद्धौ हे ब्रह्माणीरूपधारिणि । क्व रूपक्रियावां त्रादिः । रूप्यते कथ्यते रूपम् । प्रातिपदिकं गृह्यतेऽत्र ननु प्रशंसायां रूपप्रत्ययः

अन्यथा ब्राह्मणिरूपा इतिवत् परूपकल्पसूत्रेण ह्यस्त्वं स्यात् । हे कौशाम्भःक्षारके । कुशो दर्भः तस्येदं कौशं कौशं च तत् अम्भश्च कौशाम्भः । क्षरं संचरन्ते । क्षरणं क्षरः । यजि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यत्र उपधाया वृद्धयभावः । यद्वा 'वज्रं कविधानम्' । कौशाम्भसः क्षरः रोचनं कौशाम्भक्षरः तं करोति इति णिनि ण्वुल् । घोरकः खियां टाप् । 'प्रत्ययस्थारकात्पूर्व- स्यात् इदाप्यसुपः' इति इत्वम् । तत्संबुद्धौ हे कौशाम्भःक्षारके शत्रुषु कुशोदकक्षेपणं कुर्वित्यर्थः । यदुक्तम् । कमण्डलुजला- क्षेपहतवीर्यान्हतौजसः । ब्रह्माणी चाकरोच्छन्नयेन येन स्म भावति' । यद्वा क्षरं करोति क्षरयति क्षारिका आसेकी । कौशाम्भसः क्षारिका । अणिजन्तस्येति भावः । क्षरतेस्तु ण्वुलि क्षारिका । यद्वा कौशाम्भः क्षरत्यासिद्यति कौशाम्भःक्षरी । कर्मण्यण् । डीप् । स्वार्थे कः । 'किणः' इति ह्रस्वः । क्लृप् कुशसंबन्धी अम्भसः क्षरः आबुधत्वेन यस्याः सा कौशाम्भःक्षारिका । 'शेषा- द्विभाषा' इति कप् । अत्र पक्षे आप् सुपः पर इति इत्वं न भवति । ब्रह्माणीरूपमुक्तं प्राक् । 'हंसयुक्तविमानस्था साक्षसूत्रकम- ण्डलुः । आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते' । हे देवि हे भगवति हे नारायणि नारायणस्य त्वि लक्ष्मि नमस्तेऽस्तु । यद्वा नारायणि नमोस्तुते । ना अ आ ऋ आ अयनि न मा उः स्तुते इति छेदः । ना पुरुषः । 'अकारो वासुदेवः स्यादाका- रस्तु पितामहः' । ऋ इति देवमाता । ऋभुशब्दप्रयोगदर्शनात् । आ इति आङ्उपसर्गः । अयनि इति संबुध्यन्तं पदम् । न मा इति द्वौ प्रतिषेधौ । उकारस्तु महेश्वरः स्तुते इति । ण्वुल् स्तुतौ इत्यत्र आत्मनेपदम् । अय गतो इण् गतो 'कृत्यस्युटो यहु- र्कम्' इति कर्मणि ल्युट् । आसमन्तादप्यते ईयते वा आयनी उपासनी इष्टदेवता । उदेंवमातुः आयनी 'इको वणचि' । रायनी 'पूर्वपदारसंज्ञायामगः' इति णत्वम् । तत्संबुद्धौ हे त्वयि हे देवि हे देवमातुरदितेरभीष्टदेवते त्वम् आश्च ब्रह्मा अश्च विष्णुः उश्च महेश्वरः इति त्रिमूर्तिलक्षणो नः पुरुषः सा न स्तुते न स्तुते इति मा । अपि तु परां देवतां त्वां स्तोत्येव ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हसति । हंसयुक्तविमानस्थिते ब्रह्माणीरूपभारिके कुशं जलं तस्यायं कौशः कमण्डलुः तदम्भसः क्षारिके सेचिके ॥ १२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हंसयुक्तेति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोज्जारः) हंसेति । कुशस्येदं कौशम् । कुशप्रोक्षितमिति यावत् । तदम्भः क्षरति सिमर्तति कौशाम्भःक्ष- रिका ण्वुलि वृद्धयभाव आर्षः । क्लृप् कौशाम्भसः क्षरतेः पद्यायच् । सैव कौशाम्भःक्षारिका । स्वार्थे कः ॥ १२ ॥

त्रिशूलचन्द्राहिधरे महावृषभवाहिनि । माहेश्वरीस्वरूपेण नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) चन्द्रचन्द्रैकदेशः । अहिः सर्पः । माहेश्वरीस्वरूपेणति पूर्वार्धेनान्वयः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) 'अस्त्री शूलं रगायुधम्' । ध्वम् धारणं भ्नादिः । धरतीति धरा । पचायच् त्रिशूलचन्द्राहिनीं धरा । अन्यथा कर्मण्यणि आस्त्यात् । त्रिशूलं च चन्द्रश्च अहिश्च धरतीति विग्रहप्रवणत्वात् । त्रिशूलमायुधम् । चन्द्रोऽत्रैककला- र्त्मकः । किरिटभूषणौचित्यात् । अहयः फणिनः । द्वन्द्वे धि । बहुवचनियमः । तत्संबुद्धौ हे त्रिशूलचन्द्राहिधरे हे महावृषभवा- हिनि महान् वृषभः महावृषभेण वाहिनी वाहनवती । 'ऋत्रेभ्यो डीप्' । यद्वा महावृषभेण वाहयति त्वं महावृषभवाहिनी । महावृषभो वाहनं यस्याः सा इति बहुव्रीहौ तु महावृषभवाहनेति स्यात् । क्लृप् वृषभं वाहयति वृषभवाहिनी । महती वृषभ- वाहिनी महावृषभवाहिनी । हे महावृषभवाहिनि । महेश्वरस्यैवं शक्तिः देवता माहेश्वरी तस्याः स्वरूपमाकारः तेन ध्येतया संभाविते हे नारायणि नमोस्तु ते । हे नारायणस्य भगवतः त्वि हे लक्ष्मि नमस्तेऽस्तु । यस्मै अन चेति अन धातुः प्राणनार्थः । अननम् अनिः 'इक्कृष्यादिभ्यः' खियां 'कृदिकारादक्तिनः' इति डीप् । अनी इः कामः एः कामस्य तद्देवताकस्य वा बीजस्य अनी प्राणरूपायनी । कामः प्राणप्रतिष्ठात्मा । अं-विष्णुं राति रक्षकत्वेन गृह्णाति अरा त्रिलोकी-अरायाः त्रिलोक्याः यनी अरायणी । अरायः शरणीकृतविष्णोः त्रिलोक्याः कामः प्राणप्रतिष्ठाभूतः त्वां भगवतीम् उः शिवः ना पुरुषः शिवा- ल्यपुरुषः । न मा स्तुते अपि तु स्तुते स्तोति जपति । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) त्रिशूलेति । माहेश्वरीस्वरूपेणति पूर्वार्धेनान्वयि ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) त्रिशूलेति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोज्जारः) त्रिशूलेति । चन्द्रचन्द्रैकदेशः । अहिः सर्पः । माहेश्वरीस्वरूपेणति पूर्वार्धेनान्वयि ॥ १३ ॥

मयूरकुक्कुटवृते महाशक्तिधरेऽनवे । कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) मयूरेति । तस्य कुक्कुटः पुत्रः पिच्छं वा 'कुक्कुटः कुकुमे पिच्छे पुत्रे च चरणसुखे' इति मेदिनीति बहवः । वस्तुतस्तु मयूरः कुक्कुटस्यैति द्वे अपि स्कन्दस्य तृतीयावरणस्थदेवते । तदुक्तं शिवार्चनचन्द्रिकायां सुब्रह्मण्यम- लप्रकरणे 'दलाप्रेषु च पूर्वादि यजेद्देवाननन्तरम् । देवसेनापतिं शक्तिं विद्मं कुक्कुटमेव च । मेघां मयूरं वज्रं च द्वीपं लोकं-

धरांस्ततः' इति । स्कन्देन हतः शरपपासुर एव मयूरः कुकुटश्चेति रूपद्वयं विभ्रस्त्रामिनो वाहनं ध्वजश्चेति क्रमेणाभवदिति स्कन्दे कथा च ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) मयूरः कुकुटैश्च वृते वेष्टिते इति पाठे मयूरकुकुटौ धरतीति कर्तारै क्तः । अयं पापं दुःखं च तद्गीना अनघा तत्संबुद्धिः ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) हे अनघे हे कौमारीरूपसंस्थाने अतएव महाशक्तिधरे अतएव हे मयूरकुकुटवृते नमोऽस्तु ते नारायणस्य भगवतः विश्वरूपस्य इयम् आकृतिः नारायणीमूर्तिः । छान्दसत्वाद्ब्रह्माच्छमनाश्रित्य सामान्यतोऽणेष्व । हे नारायणि । क्त्वा नराणामयनं नरायणं धर्मार्थकाममोक्षलक्षणं तस्यैवं साधिका तत्र जातावर्तीणां तत्साधयितुं वा । शेषिकोण् । नारायणी भगवती । हे नारायणि नमो नमस्तेऽस्तु । न विद्यते अघं यतः सा अनघा हे अनघे । यद्वा न विद्यते अः विष्णुः पूज्यो येषां ते अनाः दैत्याः तान् अनान् हन्ति अनघा हे अनघे । 'सप्तम्यां जनेर्दः' 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तेरपि डो भवति । इत्यभस्यापि टेलोपः । पृथोदरादित्वात् टकारस्य घत्वम् । हे विष्णुद्वेषिपातिनि हे कौमारीरूपसंस्थाने 'संस्थाधारे स्थितौ मृती' रूपस्य स्वरूपस्य आकारस्य संस्थितिः सध्यगव-स्थानं सन्निवेशः संस्थानम् । क्त्वा कौमारी षण्मुखीरूपसंस्थानं शरीरावयवसन्निवेशविशेषो यस्याः सा कौमारीरूपसंस्थाना तत्संबुद्धौ हे कौमारीरूपसंस्थाने । अतएव हे महाशक्तिधरे महती शक्तिरायुधं महाशक्तिः धरतीति धरा महाशक्तिधरा महाशक्तिधरा । अन्यथा तु विभ्रहे कर्मण्यण् स्यात् । महाशक्तिरतिसामर्थ्यं तस्या धरा हे मयूरकुकुटवृते । मीन् द्विसायाम् । श्र्यादिः । मीनात्यहीन् मयूरः । मीनातेरुन् । 'मयूरो बहिणो वर्हा कुकुटश्चरणायुधः' कुण्डधारणेन कुकुटः । कुट कौटिल्ये । पचाणञ् । मयूरा वाहनीभूताः कीडार्थाथ वर्धिताः कुकुटाश्च युद्धचातुर्यदिदक्षौचित्यादुपाजिताः तैर्मयूरैः कुकुटैश्च वृत् । वेष्टिता यत इयं कौमारी । तेन धान्योचिता कुकुटकुटुक्रीडोक्ता । हे मयूरकुकुटकीडारसरते इत्यर्थः । क्त्वा मयूरैः कुकुटैश्च इतिरावरणं यस्याः सा तथोक्ता । क्तिन्नन्तं रूपम् । क्त्वा कौशव्यूहचक्रव्यूहादिवत् मयूरव्यूहकुकुटव्यूहौ च संप्रामो-चितसैन्यसन्निवेशौ संविज्ञेयौ । यदभ्यधुः । 'व्यूहस्तु बलविन्यासो भेददण्डादयो युधि' । 'दण्डो मण्डलभोगौ चाप्युत्सभ-भावलो रडः । व्यूहस्तेषां विशेषाः स्युश्चक्रव्यूहादयोऽपि च' इति । तत्रादिग्रहणादिष्टाः कौशस्य काश्यपेन मयूरकुकुट-कूर्मकुरावयो व्यूहा प्राप्ताः । ततश्च मयूरव्यूहकुकुटव्यूहौ ताभ्यां वृता वेष्टिता परिवारिता कौमारी हे मयूरकुकुट-व्यूहवृते इत्यर्थः । क्त्वा वाहनीभूतत्वान्मयूरैः कौमारी वृता परिवेष्टिता अथ चेयं कुकुटाख्यालंकरिराजन्त्यात्कुकुटवृता । कुकु-टाख्यस्पर्णभूषणभूषितेत्यर्थः । दयभ्यधुः । 'कुकुटस्ताम्रचूडंति भूषायामपि दृश्यते' । क्त्वा मयूराः कुकुटा इव चित्रपुच्छ-विचर्जिताः मयूरकुकुटातीरावृता । दयभ्यधुः । 'आरक्तनेत्रपिच्छाम्रो मयूरः कुकुटः स्मृतः । बहौ वज्रितो बर्ही यः स मयूरकुकुटः' इति यावदप्रकाशः । कुमारः पुमान् मयूरमारोहति कौमारी तु मयूरीमारुहतीति भयः । क्त्वा मा लक्ष्मीः आः पितामहः इः कामः उः शिवः । उक्ताता रक्षको विष्णुः रोऽग्निः तैरावृता परिवेष्टिता मयूरवृता अथ च सा कुकुटवृता कुक् कुक् आवाने भ्वादिरात्मनेपदी । ततः कर्त्तरि क्तिप् । कोकन्ते कौमार्याः आत्माददन्ते गृह्णन्ति । दैत्यैः सह संप्रामथितुं कुंकि देवसैन्यानि तान्येव कुटन्ति कुटिलगतीनि भवन्ति बकुबुद्धीनि दैत्यैः सह निरुद्धबुद्धीनि भवन्तीति कुटानि । पचा-णञ् । ततः कर्मधारयः । कुंकि च तानि कुटानि च कुकुटानि देवसैन्यानि तैरावृता परिवेष्टिता इति मित्रं मयूरकुकुटवृते इति ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मयूरेति । मयूरकुकुटं तत्पिच्छं तेन वृते कुकुटैः ककुभेऽपि ध्वजेन शिखिबहोणामुच्छितेन स-मावृतेति हरिर्बहोक्तेः । अनघे अघरहिते कुमारशफेरिव रूपं संस्थानम् अवयवसन्निवेशश्च यस्याः ॥ १४ ॥

(५ जगद्धन्त्रचन्द्रिका) मयूरेति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) मयूरेति । वृते इति पाठे मयूरकुकुटयोर्धृतं धारणामस्याः ॥ १४ ॥

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गगृहीतपरमायुधे । प्रसीद वैष्णवीरूपे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

(१ शुभवती) शङ्खचक्रादिभिः सह गृहीतपरमायुधे खड्गबाणरूपे यया सा ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) शङ्खादीनि गृहीतानि परमायुधानि च यया । विविधायुधे इति पाठः ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) गृहीतविविधायुधे इति क्वचित्पाठः । हे वैष्णवीरूपे अद्भुतं हे शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गगृहीतपरमायुधे हे नारायणि हे देवि प्रसन्ना भव । हे नारायणि नमोऽस्तु ते । शङ्खचक्र चक्रं गदा च शार्ङ्गं च धनुः । सेनाहस्तादेकवज्रावः । श-ङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं तेन हेतुना गृहीतानि परमायुधानि शङ्खादीनि यया सा तथोक्ता तत्संबुद्धौ हे शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गगृहीतपर-मायुधे । विष्णोरिव शक्तिर्देवता वैष्णवी जगद्धन्तपरप्रादुर्भावात्सा इव रूपमाकृतिर्वस्याः सा तथोक्ता हे वैष्णवीरूपे । क्त्वा वैष्णव्येव शक्तिः रूपं यस्याः सा तथोक्ता हे वैष्णवीरूपे हे नारायणि । अर्च्यते ईवते वा अयनीं मुक्तिः नराणामयनी न

शायणी नारायण्या मुक्तेरियं कारणीभूता नारायणी ब्रह्मविद्या 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इति सिद्धान्ततः । तत्संबुद्धौ हे नारायणि हे ब्रह्मविद्ये हे उपनिषदुत्थितब्रह्मगोचरज्ञानरूपे प्रसीद प्रसन्ना भव । नमस्त ते तुभ्यमस्तु ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शङ्खेति शङ्खादीनि गृहीतानि परमायुधानि यथा ॥ १५ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) शङ्खकेति १९ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १५ ॥

गृहीतोग्रमहाचक्रे दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धरे । वराहरूपिणि शिवे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) उग्रदंष्ट्रया उद्धृता वसुन्धरा यथा सा वराहरूपिणि शिवे नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) गृहीतमुपात्तम् उग्रं रौद्रं महत् चक्रं वैष्णवायुधं यथा सा तथोक्ता तत्संबुद्धौ हे गृहीतोग्रमहाचक्रं दंष्ट्रया उद्धृता वसुन्धरा भूमिर्यथा सा तथोक्ता तत्संबुद्धौ हे दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धरे । वराहस्य भगवतो विश्वरूपस्य विष्णोः रूप-
माकृतिः तद्वति वराहरूपिणि । यद्वा रूप रूपक्रियायां चुरादिः । वराहं रूपं यस्याः कृत्यात्मनः वराहरूपिणी । वराहवद-
शरणादभिति दर्शयतीत्यर्थः । 'सत्यापपाश' इति सूत्रेण रूपादर्शने णिच् । वराहगोवात्मनो रूपं पश्यति वराहरूपिणी तत्सं-
बुद्धौ हे वराहरूपिणि हे शिवे हे सर्वमङ्गले हे नारायणि नराणामग्रं नाराक्षिवर्गः धर्मार्थकामस्तोमलक्षणः नारस्य त्रिवर्गस्य
अभयं प्राप्नुययोगदेशिनी सर्वजननी भगवती नारायणी हे नारायणि नमस्ते तुभ्यमस्तु । दशान्ति यथा दंष्ट्रा 'दाप्तीशत'
अत्रादिना दशतेः करणे घृन् । चिह्नक्षणे स्त्रीषु अगित्यः । तेन स्त्रियां टाप् ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १६ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) गृहीतोग्रेति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

तृप्तिहरूपेणोग्रेण हन्तुं दैत्यान्कृतोद्यमे । त्रैलोक्यत्राणसहिते नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) कृत उद्यम उद्योगो यथा । त्राति त्राणम् । हितेन सह वर्तत इति सहिता त्रैलोक्यत्राणसहिता
चरति विग्रहः ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) उग्रेण रौद्रेण तृप्तिहरूपेण तृप्तिहस्य भगवतो रूपेण दैत्यान् हन्तुं कृतोद्यमे कृतः उद्यमो यथा सा हे
रक्षितोद्योगे त्रैलोक्यत्राणसहिते लोकत्रयस्य त्राणेन सहिते पूजिते । यद्वा त्रैलोक्यत्राणसहिते लोकत्रयत्राणदत्तावधाने लो-
कपरिपालनोद्योगयुक्ते हे नारायणि नमस्ते तुभ्यमस्तु । अयं गतौ । इष्टं गतौ । अश्वने ईयते वा अयने चतुर्भद्रं नारायणं
सामन्वयमयनम् । कर्मणि स्युट् । नारायणस्य चतुर्भद्रस्येयं प्रापयित्रा सामयित्रा भगवती परदेवता नारायणीसुच्यते । हे
नारायणि नमोऽस्तु ते । 'त्रिवर्गे भर्भकामार्थैश्चतुर्वर्गैः समोक्षकैः । सर्वलैश्चैश्चतुर्भद्रं' चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं तैः
भर्भकामार्थैः सर्वलैः कृत्वा चतुर्भद्रम् 'आहुधन्वारि शद्राणि नलं धर्मः सुखं धनम्' ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तृप्तिहेति त्रैलोक्यत्राणायं सम्यक्हिते ॥ १७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तृप्तिहरूपेणेति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) तृप्तिहेति । हितेन सह वर्तमाना सहिता त्रैलोक्यत्राणं चासौ सहितेति विग्रहः । त्रैलोक्यत्रा-
णेन सहिते इति वा ॥ १७ ॥

किरीटिनि महावज्रे सहस्रनयनोज्ज्वले । वृत्रप्राणहरे चैन्द्रि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) महान्वज्रो यस्याः । वृत्रो विश्वकर्मणोऽपत्यम् ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) किरीटं मुकुटं यस्याः सा किरीटिनि हे किरीटिनि महत् वज्रमायुधं यस्याः सा महावज्रा महाहीरा
य हे महावज्रे । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पत्नी' । किरीटिनी महत् वज्रमायुधं यस्याः सा महावज्रा सहस्रं नयनानि दमाहृतानि सहस्र-
नयनम् । पात्रादित्वादभीत्वान्भीष्ण भवति । तेन उज्ज्वलति प्रकाशते सहस्रनयनोज्ज्वले । यद्वा सहस्रनयने ज्वले इति छेदः
सहस्रं नयनानि यस्याः सा सहस्रनयना हे सहस्रनयने । ज्वलति ज्वला पचायच् हे ज्वला । यद्वा सहस्रनयना चासाज्ज्वला
वेति कर्मधारयः । हे सहस्रनयनोज्ज्वले । अनुपसर्गादेव ज्वलतिकसन्तेभ्यो णस्तु वा । तेन गेन मुक्ते । शोपसर्गादनुप

सर्गाच्च ज्वलतेः पचाद्यच्च भवत्येष । हे वृत्रप्राणहरे । वृत्रो नाम कथिदसुरः तस्य प्राणाः तान् हरतीति वृत्रप्राणहरा । 'हरतैरनुयमनेच्च' टाप् । तत्संबुद्धिः हे वृत्रप्राणहरे । वकार उक्तमनुर्णं च समुच्चिनोति । इन्द्रस्येयमेन्द्रो शक्तिर्देवता । हे ऐन्द्रि हे नारायणि नमस्ते तुभ्यमस्तु । नू नये । नृष्यन्ति विषयः स्वर्गं नयन्ति लम्भयन्ति पुरुषानेभिरिति नराकृतयः । मुहुरोरधिकरणे अप् । अध्यन्ते ईषन्ते वा धृतयोऽनयेति करणे ल्युट् । अयनी धृतिर्देवययी । तस्या दयमधिकरणभूता अकाराद्यक्षरमयी मातृका या सर्वमन्त्रमयी सा भगवती नारायणी तत्संबुद्धौ हे नारायणि नमस्ते तुभ्यमस्तु ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) महावज्रे महत् वज्रं यस्याः ॥ १८ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) किरीटिनीति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

शिवदूतीस्वरूपेण हतदैत्यमहाबले । घोररूपे महारावे नारायणि नमोस्तु ते ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) इतं दैत्यानां महाबलं यया ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) चण्डिकाशरीराद्विनिर्गता या शक्तिर्देवता सा शिवदूतीनाम देवता दूतं करोति वृत्तयति । 'तत्करोति तदावष्टे' इति णिच् । दूती इति णिजन्तो भावः । शिवं वृत्तयति मंदेशहरं करोतीति शिवदूती । कर्मण्यणि स्त्रियां ङीप् । शिवदूती इति स्वरूपं तेन शिवदूतीस्वरूपेण । बद्धा शिवदूत्याः स्वरूपं स्वभावः तेन साधनेन । हे हतदैत्ये हताः दैत्या यथा सा हतदैत्या । हे हतदैत्ये । महद्बलं सामर्थ्यं धैर्यं च यस्याः सा महाबला हे महाबले । 'शूलसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः' । बद्धा महान् बलिहाराः पूजोपकरणं यस्याः सा महाबला तत्संबुद्धौ हे महाबले । 'करोपहारयोः पुंनि बलिः प्राणयज्ञजे स्त्रियाम् । धीरं भयानकं रूपमाकारो यस्याः सा तथोक्ता । हे घोररूपे । महान् आरावः शब्दो यस्याः सा महारावः शृगालपरिवारत्वान्महाध्वनिः हे महारावे हे नारायणि । अनप्राणने । अननम् अनिः । स्त्रियाम् 'द्रव्यकष्यादिभ्यः' क्दि-कारादफिनो वा ङीप् । अनि इर्लक्ष्मीः तस्याः अनी यनी अः विष्णुः तेन सहिता यनी अयनी नराणां यनी नारायणी नारायण्याः इयमधिदेवता अधिप्राप्ती नारायणी हे नारायणि नमस्ते तुभ्यमस्तु ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शिवेति । इतं दैत्यानां महाबलं यया सा ॥ १९ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) शिवदूतीति २० ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १९ ॥

दंष्ट्राकरालवदने शिरोमालाविभूषणे । चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमोऽस्तुते ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २० ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) दंष्ट्राभिः करालं दन्तुरं तुङ्गं भयंकरं च वदनं यस्याः सा तथोक्ता । हे शिरोमालाविभूषणे । मुण्डं दैत्यं मघाति मुण्डमथना । मथे विलोडने । नन्दादित्वाङ्गुः । बद्धा कर्तारि बहुलं ल्युट् । बाहुलकात् ङीष्भावः । योगविभागादिष्टसिद्धिरिति तत्संबोधनं हे मुण्डमथने हे चामुण्डे हे कालि हे नारायणि नमोऽस्तुते । नू नये । नयो नीतिः नृष्यन्ति नराः । पचाद्यच्च । नचवर्तिनः क्रतुभुजो देवाः तेषामयनी वाञ्छितार्थकरी गतिः नारायणी भगवती हे नारायणि ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ २० ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) दंष्ट्राकरालेति ॥ २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २० ॥

लक्ष्मि लजे महाविद्ये श्रद्धे पुष्टि स्वधे ध्रुवे । महारात्रि महामाये नारायणी नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्धरी) लक्ष्मीति ह्रस्वपाठो बहुसंमतः । केचित्तु लक्ष्मीति णठित्वा संयुद्धावपि औष्णादिकप्रत्ययान्ततया सिलोपह्रस्वबोरमात्रं समर्थयन्ति । महद्बलं तत्प्राप्तदेवुर्विद्या महाविद्या । उपनिषद्वृत्तेति यावत् । स्वधा पितृहविर्दानमन्त्रः तस्याः संबुद्धौ ध्रुवे स्थिते । महती-रात्रिर्महारात्रिः द्विपराधीवसानजा । महाप्रलंबरूपेभ्यः । महती विद्या महती अविद्या सा च निष्ठाशुचिदुःखानि नित्याशुचिगुणसुखातुल्यातिः दुःखात्मकवातिः । महत्त्वं वास्याः सर्वावरणसामर्थ्यम् ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) नू नये पचायन् । नृणाम्ति नराः । नराणामवनी इतिः नारायणी । तस्याः इयं साक्षिका घनादि-
रुगा अधिदेवता न नारायणी हे नारायणि हे लक्ष्मि नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे लक्ष्मि नमोऽस्तु । हे नारायणि हे महा-
विद्ये महति विद्ये परमात्मगोचरज्ञानरूपे नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे श्रद्धे अस्तित्वयुद्धिलक्ष्म्याये नमोऽस्तु ते । हे नारा-
यणि हे पुष्टे शरीराद्यवयवोपचयरूपे नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे स्वप्ने पितृवृत्तिलक्ष्म्ये नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे ध्रुवे हे
शाश्वति हे प्रभुरूपे नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे महारात्रे हे महति रात्रे हिरण्यगर्भावसानकालरूपे नमोऽस्तु ते । क्वा
महती रात्रिः हे हिरण्यगर्भोदयकालरूपे नमोऽस्तु ते । क्वा हे महारात्रे अनल्पतमोधिकरणरूपे । क्वा महारात्रिरिति सर्व-
प्राणिमोहकरी देव्येवोच्यते । अतएव हे महामाये हे महति माये सर्वजगत्कारणीभूते । क्वा हे महति अमाये हे नारायणि
नमोऽस्तु ते । महारात्रि इति पाठे तु 'रात्रेश्चाजसो इति संज्ञायां ङीप् । छन्दस्येव । तिमिरपटलैरवगुण्ठिता रात्र इति तु
जसन्तः प्रयोगो बाह्यदो कृदिकारादफिनो वा ङीष् वक्तव्य इति ज्ञेयः । उणादाकदेखिन् अत्रिः मुनिः । बाहुलकात् रात्रेऽपि
त्रिन् । रात्रिः रात्री च राति सुखं रात्रिः ॥ २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हे लक्ष्मि महाविद्या उपनिषत् । श्रद्धा आत्मिकयुग्मः । पुष्टिवाहिते स्वप्ने महती अविद्य
सर्ववरणसमर्थो महामोहः तद्रूपे ॥ २१ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) लक्ष्मि लज्जेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) लक्ष्मीति । महती ब्रह्मप्रापिका विद्या उपनिषद्रूपा महारात्रिः कल्पान्ते प्रलयसाक्षिका महती
जन्मादिमोहिका अविद्या च ॥ २१ ॥

मेधे सरस्वति वरे भूति बाभ्रवि तामसि । नियते त्वं प्रसीदशे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) भूतिबाभ्रवीत्येकं पदम् । 'बभ्रुस्तु नकुले विष्णो' इत्यमरः । बभ्रू रजोगुण इति केचित् ॥ २२ ॥

(२ बभ्रुध्वरी) मेधा बहुप्रत्यधारणाशक्तिः । सरस्वती वाग्देवता । वरे श्रेष्ठे भूतिः सत्त्वम् । कारणे कार्योपचारात् त-
थोगादुक्तिः साक्षिकी तस्याः । बाभ्रवीति बभ्रुशब्देनात्र रजोगुणो विवक्ष्यते । तथोगाद्वाभ्रवी राजसीत्यर्थः । तस्याः संयुद्धौ ।
तामसी नमोगुणवती तस्याः संयुद्धौ अथवा भूतिरुत्तरोत्तरसंपत्तिः बाभ्रवी बभ्रुवंशमवा या देवीत्यर्थः । अन्य बाह्र भूति-
दैवयोनिः बाभ्रवी वैष्णवी 'विपुले नकुले विष्णो यन्मूर्ता कपिले त्रिषु' इत्यभिधानात् । तामसी निद्रा पुष्टिर्भूतीति छान्दसा-
देव्यवाभावः । नियते निश्चये दीक्षेति यावत् । प्राचीनं कर्म अवश्यंभावो वा तस्याः संयुद्धौ ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) हे नारायणि हे मेधे नमोऽस्तु ते । 'धीर्धारणावती मेधा' । अण शब्दार्थः । अण्वन्ते कण्वन्ते
अणिः मेधादिः । 'इक्ष्वादिभ्यः' कृदिकारादफिनो वा ङीष् । अणी मेधादिः ई इत्यस्याः कक्ष्याः अणी मेधादिः वणी न-
राणां समूहो नारं नारेण आसमन्तात् ध्रिता यणी नारायणी हे नारायणि हे मेधे हे धारणारूपे हे भूते अतीते । क्वा 'भूति-
भैरवनि संपदि' भूतिजन्म च । हे नारायणि हे संपन्नपे ऐश्वर्यादिकल्पे नमोऽस्तु ते । हे नारायणि हे बाभ्रवि विनर्ति बभ्रुः
विष्णुः तत्स्येयं भगिनी बाभ्रवी वैष्णवी हे बाभ्रवि नमोऽस्तु ते । 'विपुले नकुले विष्णो यन्मूर्ता कपिले त्रिषु' । हे तामसि हे
तमोगुणसंबन्धिन हे जगत्संहारकारिणि हे नारायणि नमोऽस्तु ते । नितरां यता नियता हे नियते । क्वा 'दैवं दिष्टं माग-
धेयं भाग्यं श्री नियतिर्विधिः' । हे नियते हे नारायणि नमोऽस्तु ते । हे ईशे हे स्वामिनि त्वं प्रसीद । हे ईशे हे नारायणि
नमोऽस्तु ते । ईष्टे ईशा । पचायन् ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मेधे इति । मेधा धारणावती बुद्धिः । सरस्वती वाग्देवता । वरे श्रेष्ठे । भूतिः सत्त्वप्रधाना ।
छान्दसो गुणाभावः । अनेन साक्षिकीत्वम् । बभ्रू रजोगुणः तक्षुके । तामसि तमोगुणयुक्ते । इयं मूलशक्त्यभिप्रायेण नि-
वतिरुक्ता । तद्रूपे ईशे समर्थे ॥ २२ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) मेधे सरस्वतीति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोद्धारः) मेधे इति । मेधा बहुप्रत्यधारणाशक्तिः । सरस्वती वाग्देवता । वरे श्रेष्ठे । भूतिः सत्त्वप्रधाना । क-
चुविर्भ्यः 'बभ्रुना कपिले विष्णो बभ्रू नकुलपिङ्गलो' इति विषयः । तत्स्येयं बाभ्रवी शक्तिः सा चासौ भूतिबाभ्रवी तासंबुद्धि-
रिति समस्तं पदम् । पृथक्पदस्ये भूते इति स्यात् । क्वा बभ्रुवादिषु तद्वंशमवाद्वाभ्रवी वादवीत्यर्थः । क्वा भूतिः सा-
क्षिकी बाभ्रवी राजसी । बभ्रुवादिषु पित्र्यार्थत्वात् रजसश्च पित्र्यत्वात् तामसी चेति गुणत्रयात्मिके दत्तार्थः । आत्मपक्षे
तामसि निद्रारूपे । नियतिर्दैवं तद्रूपे नियता नित्या तत्संबुद्धिर्वा ॥ २२ ॥

सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते । भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

(१ गुप्तवती) भयेभ्य इति दुर्गा इति च वाक्यभेदेन देवीति संबुद्धिरवम् ॥ २३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी)

सर्वतःपाणिपादान्ते सर्वतोक्षिचिरोमुखे ।

सर्वतःध्रुवप्राणे नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ २४ ॥

‘अन्तो मासे स्वरूपे च निधयेऽवयवेऽवयौ । समीपेऽवसितौ बन्धे यमे मृत्यावनेहासे’ । सर्वतः सर्वत्र पाणिपादम् अन्तः-
 ऽवयवो यस्याः सा तथोक्ता । हे सर्वतः पाणिपादान्ते । पाणयव पादाश्च पाणिपादम् । प्राण्यव्रत्वादेकवद्भावः । सर्वतः-
 पाणिपादान्ते इति तु पाठे सर्वतः पाणयव पादाश्च अन्त्राणि च पुरीतःसंज्ञानि प्राणसूत्राणि यस्याः सा तथोक्ता । हे तथाक्ते
 नारायणि प्राणिरूपे तुभ्यम् नमोऽस्तु ते । अन्तरे यन्ति वा अनया ज्ञानविशेष इति अयनी पाणिपादाशुपचितिः । नराणामयनी
 नारायणी । नारायण्या इयमधिदेवता नारायणी । हे नारायणि नमोऽस्तु ते । तथा सर्वतः ध्रुवप्राणि श्रोत्राणि प्राणानि च
 गन्धग्राहीणि यस्याः सा तथोक्ता । हे तथोक्ते हे नारायणि हे देवि नमोऽस्तु ते । अनेन देव्याः सर्वप्राणिरूपतामुक्त्वा
 स्थावरजगन्मात्मकविवस्वरूपतामाह । सर्वजगद्वयं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता । हे तथोक्ते हे सर्वस्वरूपे । यद्वा सर्वेषु अरूप
 क्त्याः सा तथोक्ता । हे तथोक्ते । ईष्टे ईष्टा पचायन् । सर्वस्य ईष्टा स्वाभिनी हे सर्वेश । सर्वशक्त्यः सामर्थ्येत्तक्षणा
 ब्रह्मादिशक्तिलक्षणाश्च ताभिः समन्विता तत्संयुद्धौ हे सर्वशक्तिसमन्विते हे देवि हे भगवते त्वं भवेभ्यः नः देवान् त्राहि
 त्रायस्व । त्रैहू पालने छान्दसं परस्मैपदम् । यद्वा त्रायते त्राः क्तिपि रूपम् । त्राः इवाचर त्राहि रक्षकवाचर । सर्वप्राति-
 पदिकेभ्यः किवाचरे वा । यद्वा त्राहिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । हे दुर्गे हे देवि नमस्ते तुभ्यमस्तु । विभवावयवस्थत्वात्
 देवीपदद्वयं पौनरुक्त्येन न दुष्प्रति ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सर्वैति । देवीत्यस्य द्विरुक्तिः प्रसादने । त्राहीत्यार्षम् ॥ २३ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) सर्वस्वरूप इति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोद्धारः) सर्वस्वरूप इति । देविदेवीति प्रसादने द्विरुक्तिः ॥ २३ ॥

एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥ २४ ॥

(१ शुभवती) ॥ २४ ॥

(२ चतुर्धरी) २४ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि हे चण्डिके एतत् प्रत्यक्षसिद्धं ते देव्या मुखं वदनं सौम्यं सुन्दरं लोचनत्रयेण सौमन्या-
 मिमयेन भूषितम् अलंकृतं कर्तुं नः अस्मान् देवान् सर्वभीतिभ्यः समस्तेभ्यो भवेभ्यः कालत्रयसंमधिभ्यः । यद्वा इति
 तोऽप्योवध्यभावादन्माभावाद्भागभागभुजा भवाभावः प्रार्थनीयः । कात्यायनीति कृतः कथिदृष्टिः तस्यापत्यं कीति गर्गा-
 दिव्यमन्तात् कात्यायनात् । ‘यवश्च’ ‘प्राचां प्फ तद्वितः’ इत्यधिकृत्य ‘सर्वत्र लोहितदिकतन्तेभ्यः’ इति स्त्रियां षकः ।
 फस्यायनादेशः चिरवात ङीष् कात्यायनी । यद्वा कश्च ब्रह्मा अश्च विष्णुः तावततः सततं यथाक्रमं गच्छतः प्राप्नुतः इति
 कात्यौ सरस्वती च रमा च । कर्मण्यण् । वाणीरमयोरसमन्तात् अयनी परमा गतिः परमाधिष्ठानशक्तिरधिदेवता कात्यायनी
 ‘सौम्यं स्यात्सुन्दरे सोमदेवताके बुधे ग्रहे’ ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सर्वभूतेभ्यः सर्वभूतधिकारेभ्यः प्राणिभ्यश्च । कात्यायनि तदाश्रमभवे ॥ २४ ॥

(५ जगज्जन्मन्त्रिका) एतत्ते वदनमिति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २४ ॥

ज्वालाकराकमत्युग्रमशेषासुरसूदनम् । त्रिशूलं पातु नो भीतिर्भवकालि नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

(१ शुभवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) कात्यायनेन कात्यायनाश्रमभवे । भीतिर्भयात् । नोऽस्मान् ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) भद्रा च सा काली च भद्रकाली हे भद्रकालि हे चण्डिके ज्वालाभिः करांलं तुभ्यं ज्वालाकरालं ‘करालो
 दन्तुरे तुभे’ अत्युग्रम् अतिरीरम् अशेषाणाम् असुराणां सूदनं हिंसकं ते तव त्रिशूलमायुधं कर्तुं । नोऽस्यान्देवान् भीतिर्भयात् पातु
 रक्षतु । हे भद्रकालि हे चण्डिके हे देवि नमस्ते शुभमस्तु । ज्वलति ज्वाला । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णो वा । तेन मुक्ते पचायन् ।
 ज्वलः ‘वहेद्वयोर्जालकली’ । स्त्रियां टाप् । ‘अस्त्री झलं गायुबम्’ । सूदन इति पूद क्षरणे हिंसायां च अनुदात्तेत् । सूदते

हिनस्ति सूदनम् । नन्यादित्वाद्भ्युः । अन्यथा 'अनुदासेतश्च हलादेः' इति प्राप्तस्त्व युचः 'सूददीपवीक्ष्य' इति प्रदिशेभात्सूदकम् इति स्यात् ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उचलति । नोऽस्मान्भीतेभ्येयात् ॥ २५ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) ज्वालाकरालमिति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २५ ॥

हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्वनेनापूर्य या जगत् । सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्यो नः सुतानिव ॥ २६ ॥

(१ शुभवती) अनः सुतानिव । प्राणवाननः । मातृपरोषनः शब्दोस्तीति कथित् ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) पापेभ्यः प्रतिकूलभ्यः अनः प्राणी । अनः शकटः । सुतापोतान् पाति पापेभ्यः दुष्टेभ्यः तेन पिहितत्वात् । यद्वा नः सुतान् दुष्टसुतानिवेत्यर्थः । णस कोटित्ये कर्त्तरि क्तिप् ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि या तावकी घण्टा कर्त्री स्वनेन नादेन साधनेन जगत् कर्म । लोकत्रयीम् आपूर्य पूरयित्वा दैत्यतेजांसि हिनस्ति नाशयति सा तावकी घण्टा अस्मान्देवान् पापेभ्यो दुरितेभ्यः दैत्येभ्यश्च पातु रक्षतु । किं केभ्यः कानिव । जगत् कर्तुं लोकः अनः सुतानिव अनोभ्यः शकटेभ्यः सुतानिव । अत्र छान्दसत्वेन पुराणप्रयोगस्य अनस्यान्दस्य-श्चमीबहुवचनं भ्यस् । तस्य 'सुपां सुकुक्' इत्यादिना लृक् । यथा लोकः अनोभ्यः शकटेभ्यः सुतान्पुत्रान्पाति तथा स घण्टा शब्दायमाना सती नोऽस्मान्सुतानिव पातिवत्यर्थः । यद्वा पापेभ्यो नः सुतानिव 'जनन्यां शकटेप्यनः' । 'जनके शकटे अनः' । यथा अनः माता पिता च स्वान्सुतान्पापेभ्यो दुरितेभ्यः पाति निवारयति रक्षति तथा सा घण्टा नः अस्मान्मातेषु पातु सुतानिव वा पातिवत्यर्थः । यद्वा अनः प्राणने पचायन् । अनिति अनः । यथा अनः प्राणी सुतान् स्वकीयान्पुत्रान्पा-पेभ्यः कष्टेभ्यः पाति रक्षति पारिरक्षति तथा नः अस्मान्देवान् सा घण्टा पातु रक्षतिवत्यर्थः । पापेभ्यः स्वसुतानिवेति पाठे यथा लोकः पापेभ्यः स्वसुतान्पाति तथा सा घण्टा नः अस्मान्देवान्पातिवत्यर्थः । 'ह्रिवेऽनः शकटोऽर्का स्यात्' ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हिनस्तीति । अनः प्राणिमाता वा सुतानिव नोऽस्मान्पापेभ्यः पारिवत्यर्थः । अनितः पचायन् ॥ २६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) हिनस्तीति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) हिनस्तीति । अनः माता सुतानिव घण्टा नः पापेभ्यः प्रतिकूलभ्यः पातिवत्यन्वयः । 'अनः ह्रिव जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः' इति स्वरसूत्रे । यद्वा नः सुतानिति समस्तं पदम् । णस कोटित्ये कर्त्तरि क्तिप् । नसः दुष्टान्सुतानिव नोऽस्मानिवत्यर्थः ॥ २६ ॥

असुरासृग्वसाषङ्गचर्चितस्ते करोज्ज्वलः । शुभाय त्वङ्गो भवतु चण्डिके त्वां नता वयम् ॥ २७ ॥

(१ शुभवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) असृक् रुधिरं वसा मेदः असृग्वसे पङ्के इव तेन चर्चितो लिप्तः । करं हस्तमुज्ज्वलयतीति करोज्ज्वलः २७

(३ शान्तनवी) हे चण्डिके हे देवि असुराणाम् असृक् रुधिरं वसा मेदः तद्रूपः पङ्कः तेन चर्चितः व्याप्तः ते तेषु करं हस्ते उज्ज्वलः । यद्वा करैः किरणैः उज्ज्वलो आसुरो देदीप्यमानः सन्नः नोऽस्माकं जगतां वा शुभाय भवतु । हे च-ण्डिके त्वां भगवती वयं देवाः नताः प्रणताः प्रह्वीभूताः वर्तामहे । त्वदेकस्मरणास्त्वां भजामहे इत्यभिप्रायः । 'रुधिरेऽसृगलो-हितस्तरक्षतजशोणितं' 'मेदस्तु नपावस' 'नलिहस्तांशवः कराः' ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) असुरेति । चर्चितो लिप्तः । करं हस्तम् उज्ज्वलयति करैः किरणैरुज्ज्वलो वा ॥ २७ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) असुरेति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) असुरेति । असृग्वसे रुधिरमेदसी पङ्के इव तेन चर्चितो लिप्तः करमुज्ज्वलयति दीपयतीति तथा ॥

रोगानशेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् ।

त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ २८ ॥

(१ शुभवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) रोगानुपद्रवान्कृजयन्तीति व्युत्पत्त्या रुष्टा कुपिता तु पुनः कामः ममोरथान् अपहंसीत्यनुषज्यते । अभीष्टानतिप्रियान् । विपत् इष्टविद्योगलक्षणा विपत्तिः । हीति विशेषार्थं 'हि हेतो स्यात् विशेषार्थे एकार्थे पादपूर्णे' इत्यभि-धानात् । विशेषतो ये त्वामाश्रितास्तेऽन्येभ्याम् आश्रयतां प्रयान्तीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) भू नये । भूयन्ति नयेन न्यायेन अनुजितस्वधर्मेण व्यवहरन्ति इति नराः पत्याश्च । हे देवि त्वं स्वदाराभनेन तुष्टा सती स्वामाश्रितानाम् अशेषान् रोगान् अपहंसि नाशयसि । हे देवि त्वं स्वदाराभनेन तुष्टा सती स्वामाश्रितानां नराणां सकलानभीष्टान्कामान्काम्यमानानर्थान्ददासि । दुःखस्य वस्त्रं ददाति । कर्मकरस्य वेतनं ददाति इति यत्संप्रदानत्वाभावात्संबन्धे षष्ठ्येव । हे देवि त्वाम् आश्रितानां नराणां न विपन् आपन्न विद्यते । 'हि हेतावनधारणे' । हे देवि त्वाम् आश्रिताः आश्रययन्तां नराः आश्रयन्ते आश्रयमाणतां प्रशान्ति । आश्रयन्ते आश्रयताः कर्मण्येव । आश्रयणां भावः आश्रयता तां प्राप्नुवन्ति । अन्यैराश्रयमाणतां संव्यमानतां भजन्तीत्यर्थः । ये त्वां भजन्ति ते अन्यैराश्रयन्ते हि आश्रयन्त इव । राजभूयं देवभूयं वा प्राप्नुवन्तीति भावः । तुष्टेति तु पाठे तुष्टा सकामानिति द्रष्टव्योऽयं पन्थः । तुष्टा रोगानपहंसि कृष्टा तु कामान्सकलानभीष्टानर्थानपहंसितीति योज्यम् ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) रोगानिति अभीष्टान् अपहंसतीत्युक्त्यत इति यत् इहविद्योगलक्षणा विपत्तिः । यत्स्वामाश्रितान्येषामाश्रयतां प्रशान्ति ॥ २८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) रोगानशंभेति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) रोगानिति । भजन्तीति रोगा उपस्वास्तान् हि विंशतस्तत्त्वामाश्रिता अन्येषामाश्रयतां प्रशान्ती-
सन्वयः ॥ २८ ॥

धत्तकृतं यत्कदनं त्वयाथ धर्मद्विषां देवि महासुराणाम् ।

रूपैरेकैर्बहुधात्ममूर्तिं कृत्वाभिवके तत्प्रकरोति कान्या ॥ २९ ॥

(१ शुभवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्थरी) कदनं मरणं रूपैरेकैर्बहुधाण्यादिलक्षणैः । प्रकृत्यादित्वातृतीया । बहुधा बहुप्रकारात्कृत्वेत्यन्वयः । अन्या त्वदितरा का तत्प्रकरोति प्रकर्तुमर्हति । न कापीत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) हे अम्बिके हे चण्डिके हे देवि अश्वेदानीं संप्रति त्वया आत्ममूर्तिं निजतनु बहुधा बहुभिर्वि-
धाभिः प्रकारैः अनेकैः रूपैः कृत्वा ब्रह्माण्यादिशक्तिरूपैः कृत्वा धर्मद्विषां यज्ञादिकर्मद्विषां शुम्भादीनां महासुराणां यत् कदनं विशयनं विनिह्ननं निहंसनं कदनं तदेतत् अन्या स्त्री त्वत्ताऽपरा का देवता प्रकरोति का प्रकर्तुं शक्नोति । न कापि । त्वमेव कर्तुं शक्नोतीति भावः । 'व्यापादनं विशयनं कदनं च निशुम्भनम्' 'मूर्तिः काटिण्यकाययोः' धर्मोऽत्र वैदिकः । यत् पारमर्थ्यं सूक्ष्मं 'अद्यान्ते धर्मजिज्ञासा' 'चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः' इति ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एतदिति । कदनं नाशः । धर्मद्विषोऽसुराः । अथ अपुन आत्ममूर्तिंमेव अनेकैः रूपैः ब्रह्मा-
ण्यादिकात्यादिलक्षणैः । अनेके नृतीया । बहुधा बहुप्रकारा अन्या त्वदितरा का । न कापीत्यर्थः ॥ २९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) एतदकृतमिति ३० ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) एतदिति । कदनं हननं अनेकैर्जाक्यादिभी रूपैरिति 'प्रकृत्यादिभ्यः' इति तृतीया । बहुधा बहु-
प्रकारा कृत्वा यन्महासुराणां कदनं कृतं तत्प्रदन्त्या का प्रकरोतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

विद्यासु शास्त्रेषु विवेकदीपेष्वग्नेषु वाक्येषु च का त्वदन्या ।

ममत्वगतंऽतिमहान्धकारे विभ्रामयत्येतदतीव विश्वम् ॥ ३० ॥

(१ शुभवती) आग्नेषु वाक्येषु वेदेषु ॥ ३० ॥

(२ चतुर्थरी) विद्यासु इन्द्रजालादिलक्षणसु । शास्त्रेषु वेदतरविद्यास्थानेषु विवेकस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तं दीपयन्ति बाध-
यन्ति इति विवेकदीपा वेदान्तास्तेषु आग्नेषु वाक्येषु कर्मकाण्डेषु तेषामुपनिषदः प्राचीनत्वात् आग्नेषु वाक्येषु वे-
देषु । किमुतेषु विवेकदीपेषु ज्ञानप्रकाशेषु । ममत्वस्य गतं इव गतौ ममत्वाश्रयः संसार इत्यर्थः । तस्मिन्निति । महान्धकारे
महतामपि ज्ञानविभागे कालविशेषे एतेषु विद्यादियु एतद्विषं त्वदन्या का विभ्रामयति पुनःपुनः प्रवर्तयति । किन्तु त्वमेव
विभ्रामयसीत्यन्वयः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यनित्यत्वात्सानुबन्धत्वेपि न दोषः । अन्धका ममत्वगतं संसारं ये विद्या-
दयः पदार्थास्तेषु । समानमन्यत् ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि विवेकदीपेषु विवेकसुक्ताः विभ्रारा दीपा इव महत्तमः षटलपाटनपटवः तेषु । विद्यासु च-
तुर्दशसु दीपायमानासु । गह्वर आन्वीक्षिकवादिषु । अन्ध विद्यासु ज्ञानप्रदमन्त्ररूपासु । शास्त्रेषु मनुस्मृत्यादिषु प्रवृत्तिकर्तृषु निवृ-
त्तिकर्तृषु दीपायमानेषु च । तथा आग्नेषु वाक्येषु वैदिकेषु दीपायमानेषु तथा पुराणेषु च विद्यमानेषु । अनादरे सप्तमीयम् ।

१ 'विभ्रामयत्येतदतीव' इति पाठः ।

तान्यभारतस्य तत्रान्यथिवक्मपनीय । अतिमहान्धकारं ममत्वगते एतद्विषं कर्म । अतीव विभ्रामयति वा सा त्वदन्या का । त्वमेव निःशुभाया महामाया विश्वं मोहयति ममत्वं योजयति नात्रा । विभ्रामयतीति अनित्यो मितां हस्तः । अपरा तु योजना । हे देवि आद्येषु वाक्येषु आशयि वैदिकानि वाक्यानि तेषु च सुषु शोभनानि च तानि शास्त्राणि च धर्मसूत्राणि पारमर्थाणि तेषु या वित् संवित् विदुषी वा ज्ञात्री सा त्वत्तः देवीतः विवेकं दीपयन्ति प्रकटयन्ति विवेकदीपानि । कर्मण्ययम् । तेषु शास्त्रेषु च अन्या देवता का । न कापि । त्वमेव वित् नान्येति भावः । अथ च हे देवि एतत् विश्वं त्रिभुवनं कर्म । अतिमहान्धकारे अतितरां महान्धकारस्तमोऽणुषण्णं अज्ञानरूपो यस्मिन्स तथोक्तः । ममेत्यव्ययम् । ममत्वं गतं इव तस्मिन्ममत्वगते माहुरूपं अतीव सुतरां विभ्रामयति व्यालोडयति या सा त्वदन्या कास्ति । न कापि । काप्यस्ति सा भ्रामिका जगतां त्वमेव नान्येति भावः । विभ्रामयतीति अन्यशब्दस्य शेषत्वात्प्रथमपुरुषः । 'त्वदन्यः को भुङ्क्ते मदन्यः को भुङ्क्ते । मदन्योन्यो भुङ्क्ते त्वदन्योन्यो भुङ्क्ते' इतिवत् ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) विद्यास्थिति । विद्यासु ज्ञानेषु उपायभूतानि यानि शास्त्रादीनि तेषु मन्वाद्युक्तेषु विवेकदीपेषु उपनिषद्सु आद्येषु वाक्येषु कर्मकाण्डपरवद्वाक्येषु च सत्त्वेन ममत्वगते तदाश्रये महान्धकारे संसारे एतद्विषं त्वदन्या का अतीव विभ्रामयति । न कापीत्यर्थः ॥ ३० ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) विद्यासु शास्त्रास्थिति ३१ ॥ ३० ॥

(६ वंशोद्धारः) विद्यास्थिति । विद्यासु इन्द्रजातादिकृपासु शास्त्रेषु वेदतरविद्यास्थानेषु विवेकस्तत्त्वज्ञानं तदीपयन्तीति तथा तेषु वेदान्तेषु आद्येषु वाक्येषु कर्मकाण्डविषयवेदेषु तेषामुत्तरमीमांसातः पूर्वत्वात् । विवेकदीपेति विवेकं ना । च पुनः ममत्वमेव गतं दुरुद्धारत्वं गतंसाम्यम् । अतिमहान्धकारो यस्मिन् अतिमहतामध्यन्धकारो यस्मिन्मिति चतुर्भुजाक्तियेषेक्षिता । वैयधिकरण्येनात्माप्राप्ते एषु पदार्थेषु एतद्विषं त्वदन्या का विभ्रामयति पुनः पुनः प्रवर्तयति । यद्वा ममत्वगते संसारे वेदविद्यादयस्तत् । शेषं प्राग्वत् । अमन्तत्वात्मिन्त्वेऽप्याश्वत्थान्द्रास्त्राभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा ॥ ३० ॥

रक्षांसि यत्रोग्रविषाश्च नागा यत्रारयो दस्युबलानि यत्र ।

दावानलो यत्र तयाब्धिमध्ये तत्र स्थिता त्वं परिपासि विश्वम् ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) रक्षांसि राक्षसादीनि उग्रविषाः महाविषयरा नागाः सर्पाः यत्र । अरयः शत्रवः दस्युबलानि चौरसैन्यानि दावानलः वनवाहिः अग्निमय्ये सगन्धर्वे तत्र स्थिता सती हे अस्वत्थम् अत्रिजले निषं महाशब्दं परिपासि रक्षां करोषि ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं यत्र यत्र च स्थिता सती निषं परिपासि पाररक्षासि । क्वच करोति । यत्र च रक्षांसि यत्र च दैत्याः च । यत्र उग्रविषा नागास्तक्षकादयः फणिनः । यत्र च अरयः शत्रवः । यत्र च दस्युबलानि चौरसमूहाः । यत्र च दावानलः वावाहिः वनाभिः । तथा यत्र अग्निमय्ये च सर्वेषु तत्तदुपवनप्रसंगे स्थिता सती परित्रो रक्षसीति भावः । 'द्वन्द्वानो वनारण्यवती' ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) रक्षांसि । नागाः सर्पाः । यत्र यत्रेष्टनुकृष्यते । दस्यवः चौराः । दावो वनम् । तथाब्धि मध्ये यत्रोर्वाग्न्यादयः तत्र त्वमेव व्यापकत्वात्स्थिता निषं पारपारित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) रक्षांसि यत्रेति ३२ ॥ ३१ ॥

(६ वंशोद्धारः) सर्वसंकटेष्वपि त्वमेव रक्षिकेऽस्याहुः । रक्षांसि । नागाः सर्पाः । दस्युबलानि चौरबलानि ॥ ३१ ॥

विश्वेश्वरी त्वं परिपासि विश्वं विश्वात्मिका धारयसीति विश्वम् ।

विश्वेश्वर्या भवती भवन्ति विश्वाश्रया ये त्वयि भक्तिनम्राः ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) विश्वेश्वरीति । विश्वात्मिका सर्वात्मिका सर्वजगत्स्वरूपा । इतीदं प्रकाशमानम् । विश्वेश्वर्या जगतां अपि स्वस्या भवती त्वम् । ये स्वयि भक्तिनम्राः ते विश्वाश्रया भवन्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि त्वं विश्वेश्वरीति यत् अतस्त्वं विश्वं परिपासि । अहम् हे देवि त्वं विश्वेश्वरी विश्वव्यापिनीसि । अत एव त्वं विश्वं परिपासि रक्षसि । 'अधोतेराहुर्मणि वरद्वेक्षोपपायाः' । विश्वेश्वरी इति संबुद्धपक्षेत्पाठे तु हे देवि हे विश्वेश्वरी हे विश्वव्यापिनि त्वं विश्वं परिपासि । हे देवि त्वं विश्वात्मिकासि । इति हेतुना विश्वं धारयसि । हे देवि भगवती विश्वेश्वर्या भवती । विश्वस्य ईशः स्रष्टा संरक्षिता संहर्ता च ब्रह्मादिः स्वामी तस्य वन्द्यः अभिवादनीया

स्तुत्या च वर्तते । भवच्छब्दप्रयोगे शेषे प्रथमपुरुषः । हे देवि त्वयि विषये ये भक्तिनम्राः स्तुस्ते विश्वाश्रयाः विश्वस्य आश्रयाः आधारभूताः जगतां धारयितारो भवन्तीत्यर्थः । विश्वेशवन्द्या भवती भवायेति पाठे हे देवि त्वयि ये भक्तिनम्राः मत्स्या प्रज्ञाः ते विश्वेशवन्द्या भवन्ति विश्वाश्रयाश्च भवन्ति । हे देवि भवती च भवाय संपदे भवति । हे देवि भवती भक्तवर्गाणां भवाय संपदे प्रसन्ना भवतु इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यतस्त्वं विश्वेश्वरी अतो विश्वं परिपासि । यतः त्वं विश्वात्मिका अतस्त्वं तद्धारयसि । यतो भवती विश्वेशानाम् इन्द्रजहादीनामपि स्तुत्या अतस्त्वयि भक्तिनम्राः एते विश्वाश्रयाः भवन्ति ॥ ३२ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) विश्वेश्वरीति ३३ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोज्जारः) विश्वेश्वरीति । इतीत्यव्ययमिदमित्यर्थः । विश्वेशस्य ब्रह्मणोऽपि वन्द्या भवती इयम् । त्वयि भक्तिनम्राः विश्वाश्रया भवन्तीत्यवगम्यः । उत्पाता अनिष्टसूचकस्तेषां पाकेन परिणामेन जनितानुपसर्गानुपप्रदान् ॥ ३२ ॥

देवि प्रसीद परिपालय नोऽरिभीतेर्नित्यं यथाऽसुरवधाद्धुनैव सद्यः ।

पापानि सर्वजगतां प्रशमं नयाशु उत्पातपाकजनितांश्च महोपसर्गान् ॥ ३३ ॥

(१ शुभ्रवती) उत्पातानां पाके फलकाले जातानुपसर्गान्विमृशन् ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) नोऽस्मान् अरिभीतेः शत्रुभीतेः अशुना संप्रति सद्यस्तत्क्षणतः शममुपशमम् उत्पाता अनिष्टसूचका उत्पातादयः तेषां पाकः परिणतिः पर्यवसायिता तच्च जनितान्महोपसर्गान्मारकादिलक्षणान् ॥ ३३ ॥

(३ शान्तमयी) हे देवि त्वं नोऽस्माकं देवानां प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि त्वयैव अशुना इहानीं सद्यः सपदि तत्क्षणे असुरवधात् शुम्भादिदैवहननाद्देवतः नोऽस्मान्देवाश्शुम्भाद्यसुरभयात्पर्यपालयः । तत्रैव अग्रेऽपि काले भविष्यमाणानां अरिभीतेः शत्रुभीतितः नित्यं शाश्वतः नः अस्मान्देवान्परिपालय परितो रक्ष । अथ च हे देवि नित्यं सर्वजगतां सर्वेषां लोकानां पापानि प्रशमं प्रशान्तिम् आशु क्षिप्रं नय । नयतिद्विकर्मकः । कुरितानि नाशं प्रापय । अथ च हे देवि त्वं जगतां लोकानाम् उत्पातपाकजनितानुत्पातपाकसमुत्थितान् । अत्र ह्यधर्मं उत्पातशब्देन विवक्षितः । उत्पातहेतुत्वात् । अधर्मस्य तस्य पाकः परिणामः तेन जनितानुपसर्गानुपप्रदान्महोपसर्गान्वज्रपातादीनुपप्रदान् आशु प्रशमं प्रशान्तिं नय प्रापय । इति वयं देवाः त्वदेवशरणाः प्रार्थयामहे । तस्मात्प्रसीदति भावः । वाक्यमर्थवैवक्षिकः । अन्यथा आशु उत्पातेति अकः सवर्णे दीर्घत्वेऽत्र छन्दोभङ्गोपि स्यात् । आशु उत्पातेति कचिरपाठः ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीति हे देवि नोऽस्मान्मद्यः क्षणमत्रैव शत्रुभीतेः पालय । यथापुनैव संप्रत्येवासुरवधात्पाकितवत्यसि तथेत्यर्थः । सर्वजगतां पापानि आशु शीघ्रं प्रशमं नय । उत्पातानां पाकः फलदानकालस्तेन जनितान्महोपसर्गान्मारकादींश्च प्रशमं नयेति ॥ ३३ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) देवि प्रसीदति ३४ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३३ ॥

प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि । त्रैलोक्यवासिनामीडये लोकानां वरदा भव ॥ ३४ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) हे ईश्वरे स्वयं देवि त्वं विश्वपीडोपशमनि ॥ ३४ ॥

(३ शान्तमयी) विश्वस्य आसमन्तात् आर्ति पीडा हरत्यनुवर्तीति विश्वार्तिहारिणी तत्संयुद्धी तथोक्ते हे देवि त्वं प्रणतानां भक्तिनम्राणां प्रसीद प्रसन्ना भव । त्रयो लोकान्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ् । तत्र वदन्ति त्रैलोक्यवासिन्स्तेषाम् ईश्वरे । इह स्तुतो । 'कृष्णानां कर्तारि वा' इति वक्त्री । हे ईश्वरे हे स्वामीये हे देवि त्वं लोकानां वरदा भव । लोकेभ्यो वरान्दद्यान् भवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रणतानामिति । ईश्वरे स्वयं ॥ ३४ ॥

(५ जगन्नाम्नश्चन्द्रिका) प्रणतानामिति ३५ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ३४ ॥

देव्युवाच ।

वरदाहं सुरगणा वरं यन्मनसेच्छथ । तं वृणुध्वं प्रयच्छामि जगतामुपकारकम् ॥ ३५ ॥

(१ शुभ्रवती) ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) वरोऽभीक्षितोऽर्थः । हे सुरगणाः देवसमूहाः वरान्वृणुध्वं प्रार्थयध्वम् । यदित्यव्ययम् । यत् यं वरमित्यर्थः । वरमिति पाठः ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) देवी चण्डिका तैः स्तुता सती तान्देवानुचितां वाचमूचे । वरं ददातीति वरदा । हे सुरगणाः हे देवसङ्घाः अहं युष्माकं वरदास्मि प्रीतास्मि । यं वरं मनसा यूयम् इच्छथ तच्छ्रुत्वा तं जगतामुपकारकं वरं वृणुध्वम् । अहं प्रथमश्रुतास्मि वरदास्मि । दाणो यच्छः । वृष् वरणे । आत्मनेपदं ध्वम् । 'सवाभ्यां वासौ' 'स्वादिभ्यः इतः' वृणीष्वमिति पाठे वृष् वरणे कयादिः लोटो ध्वम् । ईदृश्ययोः । स्वादीनां ह्रस्वः । यं तम् इति पुंसि । 'देवाद्वैते वरः श्रेष्ठे त्रिषु ह्रीवं मनान्' श्रिये । वृणुध्वं प्रार्थयष्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । वरदेति । यं वरं यमसीमित्यर्थे तं वृणुध्वं प्रार्थयध्वम् ॥ ३५ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) देव्युवाच ३५ । वरदाहमिति ३७ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) वरदेति । यदित्यव्ययं यमित्यर्थे । यमिति वा पाठः ॥ ३५ ॥

देवा ऊचुः ।

सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि । एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ३६ ॥

(१ शुभसती) सर्वाश्च ता आबाधाश्च सर्वाबाधाः ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) हे देवि अखिलेश्वरि अखिलस्य विश्वस्य ईश्वारे व्यापके । 'अश्रोतेराशुर्मणि वरद्वैशोपधायाः' । हे त्रैलोक्यस्वामिनि त्वया भगवत्या देव्या त्रैलोक्यस्य त्रयाणां लोकानाम् । स्वार्थे घञ् । सर्वबाधाप्रशमनं सर्वदुःखोपशमः । सर्वाबाधेति पाठे तु महती बाधा आबाधा । आङ् अभिव्याप्तौ । आसमेताद्वाधा आबाधा । अस्मद्वैरिविनाशनम् । वैरिणः शत्रवः दैत्याः तेषां विनाशनं विश्वयोगो वधः एवमीदृशविधम् एतत्तु अदः उपन्यस्तं कार्यम् एवंविधम् इदं त्वया जगदुपकारकं कर्म एतत् एवंविधं कार्यं कर्तव्यम् । कीदृशं तत् । सर्वबाधानां प्रशमनम् । प्रकृष्टं शमनं यत्र तत्तयोक्तम् । बद्धा शमयतीति शमनं नग्नादिवाद्युः । बाहुलकाकर्तारि वा ह्युट् । पुनः कीदृशम् । अस्माकं वैरिणो दैत्याः तान् विनाशयतीत्यस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवा ऊचुः । सर्वाबाधेति । सर्वां नाशौ बाधा चेत्यर्थः । इदं वैरिविनाशनस्य विशेषणम् । एवमेव शुम्भादिनाशनवदेव ॥ ३६ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) देवा ऊचुः २८ । सर्वाबाधेति ३७ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३६ ॥

देव्युवाच ।

वैवस्वतेन्तरे प्राप्ते अष्टाविंशतिमं युगे । शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ ॥ ३७ ॥

(१ शुभसती) युगे चतुर्युगे तत्रापि कल्पिन्नापरमन्वो ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) वैवस्वतेन्तरे वैवस्वतमनोरधिकारोपलक्षिते काले सप्तमे मन्वन्तरे इत्यर्थः । अष्टाविंशतिमे अष्टाविंशतिसंख्ये । अपवादविषये कञ्चित्सुसर्गस्यापि समावेशः । अष्टाविंशतिर्मयुते संख्यायते इति वा । युगे चतुर्युगे ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) रक्तबीजबन्धनान्तरं यमिन्काले देवैः सह देवी इदं वाक्यम् उक्तवती तं कालमारभ्य भविष्यद्वैवस्वतमन्वन्तरे काले नन्दगोपकुले देव्याः प्रादुर्भावोऽनेन शोकेनोच्यते । हे देवाः शृणुत । पूर्वं जगदुपकार्ये मया देव्या हेतुकर्त्या । मधुकैटभौ विष्णुना मारितौ तदनु खल्यान्तरं मदिष्टासुरो मया देव्या निपातितः । तदनु चण्डमुण्डधूम्रलोचनरक्तबीजशुम्भनिशुम्भाः ससैन्याः संप्रभो सन्निपातिताः । संप्रति नन्दन्तु मदनुग्रहतो लोकाः । अतः परमेष्ठितोऽपि मत्कर्तव्याद्बुद्धौ जगदुपकारात् भवत्परितोषार्थात्कथयाम्यश्रुता । वैवस्वतेन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे भविष्यत्कालाष्टाविंशतिमे युगे प्राप्ते सति शुम्भो निशुम्भश्च अन्यत्रैव प्राङ् निहतौ यौ शुम्भनिशुम्भौ नाम रक्तबीजेनोपलक्षितौ ततोऽन्यावेव महासुरौ शुम्भनिशुम्भनामानौ दैत्यावुत्पत्स्येते उद्भविष्येते । अष्टाभिरधिका विंशतिरष्टाविंशतिः । 'बह्वनः संख्यायाम्' इत्याख्यम् । अष्टाविंशतेर्युगानां षट्तादीनां पूरणं पूरकं यद्युगं विष्णोरष्टमावतारोपलक्षितं तदष्टाविंशतमम् । 'तस्य पूरणे ङट्' इति ङट्प्रत्ययस्य 'विशल्याविश्वस्तमङ्ग्यतरस्याम्' इति तमङागमः । तत्र पृषोदराद्विःवात्तशब्दस्य लोपः । यत्तु कश्चिदाह । माङ् माने । त्रिणां भावे संपदादिश्चादिक् । मानं मा अष्टाविंशतिः मानं मा यस्य युगस्येति वा । अष्टाविंशतेरिव मानं यस्य युगस्येति वा विगुणं बहुमीहो नपुंसके इत्यखे अष्टाविंशतिमं युगम् । ततः सप्तम्येकवचने अष्टाविंशतिमे इति । तत्र तावत् । मानेः त्रिपि-शुमास्यादिना ईश्वरप्रसंगो दुर्विचारस्तित्तु । युगमन्यपदार्थः कश्च स्यात् । एतावता युगानामष्टाविंशतिः तत्परिमिता अपि युगरूपा अष्टाविंशतिसंख्याका एवान्वयपदार्था इति अष्टाविंशतितममेव युगं द्वापरं तदुप कलिमुगादिरूपं न सेव्यतीति । यथा

पञ्चसु पाण्डवेषु पञ्चमः सहदेवः । तत्र मागमः । पञ्चमः मानं यस्य स इत्युक्ते पञ्चानां पूरणः सहदेवोऽन्यपदार्थत्वेन न गृह्यते । किन्तु पञ्चापि ते मिलिताः पञ्चत्वसंख्यापरिमिताः पञ्चमा इति युधिष्ठिरादयः पञ्चाप्यन्यपदार्थेनया गृह्यन्ते नतु सहदेव एव । तस्मात्प्राशक्तैवाष्टाविंशतिमे वा व्युत्पत्तिः । पृथोदरादिवेन मैव गम्याः । अष्टाविंशतिमे युगे द्वापरान्ते कलियुगादौ प्राप्ते । 'यामाचष्टे युगः पुंसि युगं युगमे कृतादिषु' ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । वैवस्वते इति । अन्तरे मन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे अष्टाविंशतिसंख्याके । षटी मया गम्यतान्दसः । युगे चतुर्युगे । तत्र कलिद्रापरसंभावनयोक्तृपत्तिः ॥ ३७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) देव्युवाच ४० । वैवस्वतेन्तर इति ४१ ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) वैवस्वते इति । अष्टाविंशत्या मीयते तदष्टाविंशतिमं तस्मिन्नाष्टाविंशतिसंख्याके इत्यर्थः । युगे चतुर्युगे ॥ ३७ ॥

नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसंभवा । ततस्ती नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी ॥ ३८ ॥

(१ गुप्तवती) विन्ध्याचले तत्रापि गङ्गातीरे निवासिनी ॥ ३८ ॥

(२ चतुर्धरी) यशोदा नन्दगोपगृहिणी तस्या अहं गर्भसंभवा विन्ध्यवासिनी ॥ ३८ ॥

(३ शान्तनवी) ततो देवी नन्दगोपस्य कुले गृहे 'कुले वंशे गृहेपि तत्' जाता उत्पन्ना यशोदायाः गर्भसंभवा गर्भसंभवो जन्म यस्याः सा तथोक्ता । विन्ध्याचलनिवासिनी सती तौ शुम्भनिशुम्भाख्यावसुरौ नाशयिष्यामि परासुरकारिष्यामि व्यापादयिष्यामि ॥ ३८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) नन्देति । नन्दगोपस्य एषा महालक्ष्म्यशभूता 'नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । फलकोत्तमकान्तिः सा मुकान्तिकनकाम्बरा । कमलाङ्कुरापाशाद्वैरलंकृतचतुर्भुजा । इन्दिरा कमला लम्बीः सा श्री लक्ष्मा' म्भुजामना' इति रहस्योक्तेः ॥ ३८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) नन्दगोपेति ४२ ॥ ३८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥

पुनरप्यतिरोद्रेण रूपेण पृथिवीतले । अवतीर्य हनिष्यामि वैप्रचित्तांश्च दानवान् ॥ ३९ ॥

(१ गुप्तवती) वैप्रचित्तान्निप्रचित्तिवन्द्यान् ॥ ३९ ॥

(२ चतुर्धरी) वैप्रचित्तान्निप्रचित्तिवन्द्यान् ॥ ३९ ॥

(३ शान्तनवी) अहं देवी पुनरपि वैवस्वतमन्वन्तरे एव अष्टाविंशतिमे युगे द्वापरेऽतीते कलियुगे प्राप्ते विश्वे प्रजासु चित्तिज्ञानं यस्य दानवस्य स विप्रचित्तिर्नाम कश्चिद्दानवः तस्य विप्रचित्तेः दानवस्य अपत्यानि पुमांसः वैप्रचित्ताः तान्वैप्रचित्तान्दानवान् अतिरोद्रेण रूपेण भयंकरेण उद्रेणे वपुषा पृथिवीतले अवतीर्य प्रादुर्भावमुपेत्य तु हनिष्यामि व्याह-
निष्याम्येव । 'तु स्याद्रेदेऽवधारणे' पुनरपि इत्येतद्वारिष्यामि इत्यनेन संवध्नाति । वैप्रचित्तान्पुनरप्युद्धृतान्हनिष्यामीत्यर्थः । 'वृद्धतः' इत्येतिङागमः । 'पुनरप्रथमे भेदे' ॥ ३९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुनरपीति । इयमपि द्वापरेऽतीते तत्रैव चतुर्युगेऽवतीर्णेत्याहुः । वैप्रचित्तान्निप्रचित्तिवन्दीयान् ॥ ३९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) पुनरप्यतीति ४३ ॥ ३९ ॥

(६ दंशोद्धारः) पुनरिति । वैप्रचित्तान्निप्रचित्तिवन्दीयान् ॥ ३९ ॥

भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान्वैप्रचित्तान्महासुरान् । रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः ॥ ४० ॥

(१ गुप्तवती) सर्वावयवाक्छेद अपि रक्तचामुण्डात्वेन प्रसिद्धाया एव दन्ताणि शक्तिमाधिकवाद्भक्ष-
यन्तीति नामेत्याहुः ॥ ४० ॥

(२ चतुर्धरी) रक्ता लोहिताः ॥ ४० ॥

(३ शान्तनवी) तान् वैप्रचित्तान्महासुरानुग्रान् रौद्रान् भक्षयन्त्याः मम देव्याः दन्ताः रक्ता आरक्ता एव भवि-
ष्यन्ति । अत एव ते मे दन्ताः दशनाः दाडिमीकुसुमोपमाः भविष्यन्ति दाडिमीपुष्पवद्वर्णवर्णाः संपत्स्यन्ते ॥ ४० ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ ४० ॥

१ 'वैप्रचित्तासु' इति शान्तनवी ।

(५ जगद्धन्वन्दिक्का) भक्षयन्त्या इति ४४ ॥ ४० ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४० ॥

ततो मां देवताः स्वर्गं मर्त्यलोके च मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ४१

(१ गुप्तवती) ॥ ४१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४१ ॥

(३ शान्तनवी) ततो हेतुतः वैप्रचितान्सुरभक्षणजभिताश्मगर्भदशनस्वात्मा स्तुवन्तो देवता देवगणाः स्वर्गे ततः । अथ रक्तदन्तिकासंज्ञया रक्तदन्तिकेत्यनया व्याहरिष्यन्ति । यतो हेतुतः रक्ताः मे दन्ताः । स्वार्थे तत् । तथा मानवाश्च मर्त्यलोके भुवि मां सततं स्तुवन्तः सन्तः रक्तदन्तिको व्याहरिष्यन्ति । यतो मे दन्ता रक्ताः भविष्यन्ति ततो मां राज्ञ्या-
त्यर्थया रक्ता दन्ताः यस्याः सा रक्तदन्तिका तां स्तोष्यन्ति देवाः मानवाश्चेति भावः ॥ ४१ ॥

(४ नागोजीमट्टी) तत इति । एषा रक्तदन्तिका काल्येशभूता । अत्र दन्तेषु पलक्षणम् । केशायुषसर्वावयवेषु रक्तत्वमस्याः । अत एषास्या रक्तचासुण्डात्वेन व्यवहारः । अत्र सार्वत्रादमिति निर्देशः परस्परमपि शाक्तानामभेदाभि-
प्रायेण ॥ ४१ ॥

(५ जगद्धन्वन्दिक्का) ततो मामिति ४५ ॥ ४१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४१ ॥

भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्मृता भूमी संभविष्याम्यथोनिजा ४२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४२ ॥

(२ चतुर्धरी) शतवर्षभवा शतवार्षिकी । उत्तरपदवृद्धिः । अनम्भसि स्नातादिजलशून्यायां भूमी ॥ ४२ ॥

(३ शान्तनवी) भूयश्च पुनरपि शतं वर्षाणि परिपूर्णा यस्याः शतवार्षिकी । 'तदस्य परिमाणम्' इति उच्यते । तद्वि-
त्तायै समासः । 'वर्षस्याभविष्यति' इत्युत्तरपदवृद्धिः । 'वर्षाणुकच' इति पाक्षिको लुक् । शिवां हीप् । तस्याम् अनावृष्टौ सत्याम्
अनम्भसि नदीतडागादावपि जलशून्यायां भूमी मुनिभिः संस्मृता संनुता सती अहं देवी अयोनिजा संभविष्यामि स्वयमे-
वाभिर्भविष्यामि । न आसमन्ताद्वृष्टिरनावृष्टिः । यद्वा नास्त्येषासमन्ताद्वृष्टिर्यस्यामीतो सा अनावृष्टिस्तस्यामनावृष्ट्याम् ।
संस्मृता संस्मृता इति पाठद्वयम् ॥ ४२ ॥

(४ नागोजीमट्टी) भूयश्चेति । अनम्भसि कृष्यादिजलशून्यायामपीत्यर्थः । अयोनिजा यथेदानीं पार्वतीदेहावि-
र्भाव एवमपि चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(५ जगद्धन्वन्दिक्का) भूयश्चेति ४६ ॥ ४२ ॥

(६ दंशोद्धारः) भूय इति । अनम्भसि स्नातादिजलरहितायां भूमी ॥ ४२ ॥

ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः ४३

(१ गुप्तवती) शताक्षीशकम्भरीदुर्गाणां स्थानानि तु कृष्णावेणीमुह्यभद्रबोर्मेध्यभागे सत्पाद्रेरीषत्पाद्यां प्रसिद्धानि ॥ ४३ ॥

(२ चतुर्धरी) यत् यस्मात् । ततस्तस्माद्विष्यति ॥ ४३ ॥

(३ शान्तनवी) ततः मत्पादुर्भावादमन्तरं नेत्राणां शतेन मुनीन्संस्तोतुन्संस्मर्तुं नीक्षिष्यामीति यत् ततो
हेतोर्मां देवी मनुजाः मनुष्याः शताक्षीं शतमक्षीणि यस्याः सा शताक्षी ताम् इति इत्यर्थमन्वर्थसंज्ञया कीर्तयिष्यन्ति कथयि-
ष्यन्ति । ईक्ष दक्षणे । अनुवासेत् । छान्दसं परस्मैपदम् । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति । निरीक्षिष्ये यतो मुनीनि नि कथितपाठः ॥ ४३ ॥

(४ नागोजीमट्टी) तत इति । यद्यस्मात् मुनीन्निरीक्षिष्यामि ततस्मात् ॥ ४३ ॥

(५ जगद्धन्वन्दिक्का) ततः शतेनेति ॥ ४३ ॥ ४३ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४३ ॥

ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः । भरिष्यामि सुराः शकैरावृष्टेः प्राणधारकैः ॥ ४४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४४ ॥

(२ चतुर्धरी) हे सुराः आवृष्टेः वृष्टिपर्वन्तम् ॥ ४४ ॥

(३ शान्तनवी) हे सुराः ततः शताक्षीति कीर्तनादनन्तरम् अहं देवी आत्मदेहसमुद्भवैः मम देव्याः करीरात्मसु-

पुष्पमनैः प्राणधारकैः शाकैः हरितकैः पत्राद्यैः साधनैराद्यैः आभविष्यतीं पुष्पमवधिं कृत्वा यावद्दुर्गादेव्यति तावन्तावन्ता
कालम् अखिलं समस्तं लोकं भरिष्यामि पोषयिष्यामि । 'अखी शाकं हरितकं' 'शाकस्यै पत्रपुष्पादि' । यदाहुः 'पद्म-
करीरामफलकाण्डास्थिकडकाः । त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्' । भरिष्यामि । दुग्धं धारणपाषाणयोः ।
कड्डोः ह्ये' इडागमः । प्राणधारकैः जीवयितुमिः ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वैखान्तमन्त्रान्तर एव चत्वारिंशत्तमे युगे सताक्षी शाकम्भर्वतारः । 'तस्मिन्ध्वान्तरे शक-
चत्वारिंशत्तमे युगे' इति लक्ष्मीतन्त्रोक्तेः । तत्रैव दुर्गमासुरवधः । 'शाकम्भरी' स्तुवन्त्यायञ्शकं संपूजयन्मनः । अक्षया-
मन्त्रे भूतिमत्रं पानं भवान्तरे' इति च तत्रैव ॥ ४९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ततोऽहमिति ४८ ॥ ४९ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत इति । आद्येरेति पृथक् पदम् । कृष्टः आ । कृष्टिपयन्तमित्यर्थः । दुर्गो वधविषयोऽस्यस्य
इत्यर्थे अर्शआयवि दुर्गेति साधुः ॥ ४९ ॥

शाकम्भरीति विख्यातिं तदा पारयाम्यहं भुवि । तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४५ ॥

(२ चतुर्थरी) अर्धेण अमावृष्ट्यां दुर्गमाख्यं दुर्गमनामानम् ॥ ४५ ॥

(३ शान्तनवी) तथा शाकैरखिललोकोदरभरणकालं भुवि अहं देवी शाकम्भरीति विख्यातिमप्राप्तिकाल एव दुर्ग-
माख्यं दुर्गम इति आख्या संज्ञा यस्य स दुर्गमाख्यः तम् । दुःखेन गम्यते दुर्गमः दुःखेन गच्छत्यत्रेति दुर्गः । 'सुदुरोरधि-
करणे' दुर्ग एव दुर्गमः । पर्यायत्वात् 'जनिवन्धोय' इति निर्देशाद्विधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति विज्ञेयम् । वध हिंसायाम् ।
भ्वादिः परस्मैपदी । क्वचित् तत्रैव च हनिष्यामि इति पाठेऽपि स एवार्थः । शाकमिति मान्तमव्ययं चास्ति । विभर्ताति
भरिः । सर्वधातुभ्य इन् । कृदिकारादतिनो वा डीष्वाकडयः । सुसुपति समामः । शाकम्भरिः देवी । चत्वारः 'कलेप्रहिरात्म-
भारथ' इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थेन लोकरक्षणार्थं स्वशरीरोद्भवानि शाकानि विभर्ताति शाकम्भरी । इत्यन्त्ययः । उपप-
दस्य मुमागमश्च । क्रियां कृदिकारादतिनो वा डीष् । 'पाठा व्याख्याय धातूनां दृश्यन्ते स्वरिणः क्वचित् । प्रयोग एव
मगदीस्तास्तान्स्यापयेत्यर्थः' ॥ ४५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शाकम्भरीति । एषा पार्वत्येता एव शाकम्भरी । नीलवर्णेत्याद्युक्तेः । दुर्गमनामाऽसुरः तत्रैव
शाकम्भर्वतार एव 'शाकम्भरी' सताक्षी सा संव दुर्गा प्रकीर्तिता । उमा गौरी सती चण्डी कालिका च पार्वती' इति ।
'पद्ममूलकरीराममूलकाण्डास्थिकडकाः । त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्' ॥ ४५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शाकम्भरीति ४५ ॥ ४५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४५ ॥

दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्याति । पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ॥ ४६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ४६ ॥

(२ चतुर्थरी) भीमं भयंकरम् ॥ ४६ ॥

(३ शान्तनवी) किञ्च तस्यादुर्गमासुरवधादेवतः विख्यातं प्रसिद्धं मे दुर्गादेवीति नाम नामधेयं भविष्यति । दुर्गासुर-
मरुति संहारयति दुर्गादेवी । पृथोदरादिस्तादृशरलोपः । चत्वारः दुर्गासुरो हन्तव्यत्वेन यस्याः सा दुर्गा । अर्शभक्षिवात्मव-
न्धोऽच् । क्रियां आप् । हे देवाः पुनश्च पुनरपि अहं देवी यदा हिमाचले तुदिनादौ भीमं घोरं रूपं कृत्वा रक्षोभ्यङ्गस्तानां
मुनीनां प्राणकारणादेतोः ॥ ४६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्गाति । भीमं भयंकरम् ॥ ४६ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) दुर्गादेवीति ५० ॥ ४६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४६ ॥

रक्षांति मक्षयिष्यामि मुनीनां प्राणकारणात् । तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्तयः ४७

(१ गुप्तवती) ॥ ४७ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ ४७ ॥

(३ शान्तनवी) रक्षांति राक्षसान्भक्षयिष्यामि । क्षययिष्यामि इति पाठे श्रुत्वा प्रापयिष्यामि इति 'प्रतिपदिक' ।

वर्थे बहुलमिष्टवचं इति शिव अथवा । क्षिप प्ररणे । चुरादिः । प्रेरायण्यामीत्यर्थः । तदा मां देवीम् आनममृतयः मक्तिप्रद-
कायाः सन्तः सर्वेऽपि मुनयः वसिष्ठस्य स्तोष्यन्ति वदियन्ति ॥ ४७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भक्षयिष्यामीत्यन्तस्य पदद्वयं विशिष्टम् ॥ ४७ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) रक्षामीति ५१ ॥ ४७ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ४७ ॥

भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति । यदारुणाख्यस्रलोके महाबाधां करिष्याति ॥ ४८ ॥

(१ गुप्तवर्ता) भीमादेव्यवतारस्तु नाथमपि जातः । वैवस्वत एव मन्वन्तरे पञ्चाशत्तमे चतुर्थ्युगे भविष्यतीति लक्ष्मी-
पन्नादिति केचित् । वस्तुतस्तु रक्तदन्त्यादयः पञ्चमवतारा भाविन एव । मूले पुनरपि, युवध, पुवश्चाहं, यदारुणाख्यः,
द्वयेभिः पदैस्तारांतरकालस्यैव कीर्तनान् । 'तस्मिन्नेवान्तरे शक चत्वारंशत्तमे युगे' इत्युपक्रम्य शताक्ष्यवतारस्य तन्मन्त्रान्तरे
कथनात् । तस्मिन्नेवेत्यस्य वैवस्वत इत्यर्थः । चतुर्थ्युगोऽत्र पञ्चाशत्तमे मुनिभिरर्चितेत्युपक्रम्य भीमादेवीकथनाच्च । तत्रैव 'युगे
वष्टितमे कथिदरुणां नाम दानवः' इत्यादिकथनाच्च । परंतु सांप्रतिकाच्छ्रुतवराहकल्पात्प्राक्तनरूपेष्वपि देव्यवताराणामेतेषां
मन्वन्तरयुगभेदेन जातत्वाच्छाकम्भयादीनां तत्तत्कुलदेवतात्वेनाचनमधुनातनानां संगच्छत एव ॥ ४८ ॥

(२ चतुर्धरी) अरुणे अक्षिणी यस्य सः । अरुक्ष इति वा पाठः । अरुणनामैत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३ शान्तनवी) तत्तत्प्राद्वीमेन रूपेण रक्षापक्षपणाद्रुततः विख्यातं प्रसिद्धं भीमादेवीति विश्रुतं नाम मे देव्याः
नामधेयं भविष्यति संपत्स्यते । जिह्मस्वस्यादिति भीमम् । 'भीमादयोऽपदाने' इति निपातिताः । हे देवाः यदा त्रैलोक्ये
लोकत्रये त्रिष्वपि लोकेषु अरुणाख्य अरुणसंहकः अरुणो नाम महासुरः महाबाधां महतीं पीडां करिष्यति लोकान्भविष्यते-
ऽतितराम् ॥ ४८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भीमंति । 'भीमापि नीलवर्णं दंष्ट्रादशनभासुरा । सन्द्रहास च डमरं शिरः पात्रं च विभ्रती ।
एकवारा कालरात्रिर्निद्रा तृष्णा दुरत्यया' इत्युक्तेरियं काव्यंशा एव । पञ्चाशत्तमे चतुर्थ्युगे वैवस्वतमन्वन्तरे एव भीमावतार
इति लक्ष्मीतन्त्रे । अरुणाख्योऽरुणो नाम ॥ ४८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) भीमादेवीति ५२ ॥ ४८ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ४८ ॥

तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वा संख्येयपट्टपदम् । त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरम् ॥ ४९ ॥

(१ गुप्तवर्ता) अरुणस्यासुरस्यापत्यं पुमान् आरुण इति तु छेदे अन इत्वं बाधित्वा शिवाक्षित्वादण् वा ॥ ४९ ॥

(२ चतुर्धरी) भ्रामरं भ्रमरसमूहात्मकम् असंख्येया अगणनीयाः षट्पदाः भ्रमरा यस्मिन् रूपे तत् ॥ ४९ ॥

(३ शान्तनवी) तदाहं देवी असंख्येयषट्पदं भ्रामरं रूपं भ्रमरसंख्यिनीं मूर्तिं कृत्वा त्रैलोक्यस्य त्रयाणां लोकानां
हितार्थाय त्रैलोक्यस्य रक्षणाय तदा । सर्वतः सर्वत्र ॥ ४९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेति । भ्रामरं पाणिपूतभ्रमरम् । असंख्येयाः षट्पदाः यस्मिन् रूपे तत् ॥ ४९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तदाहं भ्रामरमिति ५३ ॥ ४९ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ ४९ ॥

भ्रामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः । इत्थं यदा यदा बाधा दानवोत्या भविष्यति ५०

(१ गुप्तवर्ता) भ्रामरी तु भ्रामरविकाकिन्याः संगमोऽनुगुण्टाख्यक्षेत्रे ततः प्राच्यां सन्नितिक्षेत्रे च अन्धला परमे-
श्वरीति नाम्ना प्रसिद्धा सवासार्कं कुण्डमेवना ॥ ५० ॥

(२ चतुर्धरी) सर्वतः सर्वत्र वा ॥ ५० ॥

(३ शान्तनवी) मां देवीं भ्रामरीति च भ्रामरीत्येव स्तोष्यन्ति कीर्तयिष्यन्ति । भ्रमरयेयमाकृत्या भ्रामरी देवी । भ्रमर-
स्यैवं भ्रामरं रूपमाकारः । कथंभूतं भ्रामरं रूपम् असंख्येयाः संख्यातुमशक्याः गणनातीताः षट्पदाः भ्रमराः यस्मिन् रूपे असंख्येयषट्पदं
भ्रामररूपविशेषणम् । देवी असंख्येयभ्रमररूपमूर्तिर्भूत्वा अरुणं नाम महासुरं लोकरक्षणार्थं हविष्यामि । यतः ततः सा भ्राम-
रीति नाम्ना लोके संकीर्तयिष्यन्ति सर्वत्रेति भावः । इदानीं देव्याः अवतारान्तराणां उत्तरकार्याणां चानन्यात्साकल्येन वक्तुं
मशयत्वात्संक्षिप्य तत्कथामुपसंहरति । हे देवाः इत्यमुक्तानुसारेण प्रकारेण यदा यदा दानवेभ्यः उत्तिष्ठति दानवोत्या श-
नवेभ्यः समुद्रवा बाधा पीडा लोकानां भविष्यति उत्पत्स्यते ॥ ५० ॥

(४ नागोजीभट्टी) भ्रामरीति । 'तेजोमण्डलदुर्धर्षा भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् । चित्रभ्रमणपाणिः सा महामारीति गीयते । महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा' इत्युक्तेरियमपि काल्यशा एष । सर्वतः सर्वत्र वैवस्वतेन्तर एव पठितमे चतुर्गुणे भ्रामर्यवतार इति लक्ष्मीतन्त्रे । इत्थमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ ५० ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) भ्रामरीति ५४ ॥ ५० ॥

(६ दंशोद्धारः) यदेति । अरुणाक्ष्यः अरुणनामा । अरुणाक्ष इति वा पाठः । भ्रामरं भ्रमरसमूहात्मकम् । असं-
ह्येया भगण्याः वटपदा भ्रमरा यस्मिन् रूपे ॥ ५० ॥

तदा तदावतीर्थाहं करिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देवैः कृता नागयणीस्तुतिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(१ शुभवती) तदा तदावतीर्थं एकास्वा तुलजैकवीरायंगलादिनाम्नाऽवतीर्थं । एताः पञ्चपुराणेऽष्टशतदेवीतीर्थमाला-
ध्याये गणितास्तत एवावगन्तव्याः । ऋषिदेवी देवा देवाति चत्वार एकोवाचमन्याः यथास्थानमेव सन्ति । स्तोत्रारम्भे तु
देवा ऊचुरिति नास्ति ॥ ५१ ॥ इति श्रीगुप्तव्या मन्त्रव्याख्याने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ५१ ॥ इति श्रीसप्तशतीचतुर्धरीटीकायां नारायणीस्तुतिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) तदा तदा अहं देवी तत्तत्कार्यानुरूपमवतीर्थं प्रादुर्भावमवाप्य अरिसंक्षयं शत्रुविनाशं करिष्यामि
दानवोत्थेति । सुपिस्थः कर्तार ॥ ५१ ॥ इति श्रीमद्वाजपिराजश्रीमत्तोमरान्वयश्रीमदुद्धरात्मजश्रीशन्तनुचक्रवर्तिनिर-
चित्तायां शान्तनव्यां श्रीचण्डिकामाहात्म्यटीकायां नारायणीस्तुतिविष्णुपलक्षित एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेति स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ इति शिवमहामुत्तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने एका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) अप्यर्धश्लोकाल्पका मन्त्रः । तदा तदावतीर्थाहं करिष्याम्यरिसंक्षयमिति ५५
॥ ५१ ॥ इति सप्तशतीटीकायां जगज्जन्त्रचन्द्रिकाख्यायामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५१ ॥ इति श्रीमदुद्धारं विरचितसप्तशतीदंशोद्धाराख्यटीकायामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः १२

देव्युवाच ।

एभिः स्तवैश्च मां नित्यं स्तोभ्यते यः समाहितः । तस्याहं सकलां बाधां नाशयिष्याम्यसंक्षयम् १

(१ शुभवती) देवीति इत उत्तरो भागधरित्रयशंशोऽभ्युत्तमचरित्र एवाव्यवहितत्वादन्तर्भवति । एवं प्रथमच-
रित्रस्य योगनिद्रा यदा विष्णुरीत्यादेः पूर्वभागेऽपि ज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) एभिर्भुक्तैः भवघादिलक्षणैः । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) श्रीदेव्युवाच । यद्यपि प्रागपि देवान् देवैश्चोवाच तथाप्यध्यायादौ देवीवचनस्य प्राधान्यं ध्वनयितुं
देवीमाहात्म्याध्ययनश्रवणादिकलधुतिप्रासाध्यं च दर्शयितुं देव्यैव भगवती वाक्यमुचितां वाचं देवानुचवती । यः पुरुषः
समाहितः भक्तिभ्रदान्वितो भूत्वा एभिः प्रार्थितः स्तवैः स्तोत्रैः च पुनः पुनश्च नित्यम् अविकल्पितं यथा भवति तथा श-
श्वद्वा मां देवी जगज्जन्त्री स्तोभ्यते तस्य पुंसः अहं सकलां बाधां शमयिष्यामि । असंशयं संशयाभावः । अर्थाभावेऽव्ययी-
भावः । यद्वा असंशयं यथा स्यात्तथा अहं सकलां पीडां नाशयिष्यामि । स्तोभ्यते । क्रियाफलं कर्तुं गते जित्वादात्मनेपदम्
एभिरिति ब्रह्मकृतैरिन्द्रादिदेवकृतैश्च । हंसः सूर्यः परमात्मा । 'असावादित्यो ब्रह्म' इति श्रुतेः । हंसस्य कला हंसकला ।
बाधस्तैः प्राणिनोऽनया बाधा संसृतिः । अवियमाना हंसकला परब्रह्मकला ब्रह्मविद्या यस्यां संसृती ममतायां सा अहं-
कला बाधा मोहरूपा ममतासंसृतिः तां बाधाम् असंशयं शमयिष्यामि इत्यपि मुक्तिकामैरवगन्तव्यम् । 'रविश्चेतच्छब्दे हंसी' ।
ब्रह्मा य एभिः स्तवैरपि स्तोभ्यते तस्य अहम् अहंकारकृतां सकलां सर्वबाधां मोहमयीं ममतां संसृतिं शमयिष्यामि ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देव्युवाच । एभिरिति । भुक्तैः भवघादिलक्षणैरित्यर्थः । सकलाम् ऐहिकीं पारलौकिकीं च ।
समाहितोऽनन्यमनाः ॥ १ ॥

(५ जगज्जन्त्रचन्द्रिका) 'अष्टत्रिंशद्भुक्त्युक्तेष्वध्याये द्वादशात्मके । एकचत्वारिंशतं तु मन्त्रास्तत्राहुतिद्वयम् । अर्ध-

श्लोकात्मकश्लोकाः सप्तत्रिंशन्मिता' इति । अष्टभिरधिकात्रिंशच्छ्लोकाः अष्टत्रिंशच्छ्लोकाः द्वादशात्मकेऽध्याये एकं अधिका चत्वारिंशत् । एकचत्वारिंशदधिकं विंशतिद्वयमित्यर्थः । मन्त्रा मनवो वर्तन्ते इति शेषः । तत्राहुतिद्वयम् आहुतयोर्द्वयम् अर्ध-श्लोकात्मकम् अर्धश्लोकमन्त्रौ । श्लोकाः श्लोकरूपा मन्त्राः सप्तत्रिंशन्मिताः सप्त अधिका त्रिंशन्मिताः परिमिताः । ऋषिः देव्यु-वाचेति चैकैकमिति ऋषिरुवाच देव्युवाचेति च एकैकं पृथक् द्वौ मन्त्रौ भवतः । एवं संह्या स्फुटोदितेति । एवंप्रकारेण संह्या एकचत्वारिंशत् स्फुटाः प्रव्यक्ताः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुत्पन्नम्' इत्यमरः । उदिताः कथिताः । तथाहि देव्युवाच स्वाहा॥१॥ एभिः स्तवैरिति ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) एभिरिति । एभिः मधुकैटभवधादिलक्षणेः । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ १ ॥

मधुकैटभनाशं च महिषासुरघातनम् । कीर्तयिष्यन्ति ये तद्रद्रथं शुम्भनिशुम्भयोः ॥ २ ॥

(१ शुम्भवती) मधुकैटभेति चरित्रत्रयोपलक्षणम् ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) एभिरित्युक्तमेव विशेषं निर्दिशति । मधुकैटभेति ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) श्लोकत्रयमेकान्वयं त्रयाणामन्वयैक्यं द्रष्टव्यम् । ये पुरुषा एकचेतसः सन्तः साविधानाः सन्तः

अष्टम्यां च नवम्यां च चतुर्दश्यां च पक्षद्वयेपि विशेषानुक्तिः यथा क्रममनपश्य मधुकैटभनाशं च महिषासुरघातनं च तद्वत् शुम्भनिशुम्भयोश्च वधं भक्त्या कीर्तयिष्यन्ति पठिष्यन्ति । तद्वदेव ये श्रोष्यन्ति आकर्णयिष्यन्ति भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं पुण्यतमं सर्वकामदुघं तेषां कीर्तयिष्यतां पुंसां च श्रोष्यतां च तेषां दुष्कृतोत्थाः दुष्कृतं दुरितं पूर्वचित्तं न किञ्चिदपि भविष्यति । दुष्कर्मसमुद्रताः आपदश्च न भविष्यन्ति । विनश्यन्तीत्यर्थः । न च तेषाम् उभयेषां दारिद्र्यं दारिद्र्या भविष्यति । आत्मा एव ते भविष्यन्तीत्यर्थः । न च तेषाम् इष्टैः सह चेतनेतरचेतन्यैश्च पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च वियोजनं वियोगो विश्लेषो भविष्यति । सदैव इष्टैः सह मोदिष्यन्ते इत्यर्थः । मधुकैटभयोर्नाशो यस्मिन् ग्रन्थे स तथोक्तः । तं हननं घातस्य कारणं घातनम् । ष्यन्ताभ्युद् । महिषासुरस्य घातनं सुदनं हिंसनं मारणं यस्मिन् ग्रन्थे स तथोक्तः तम् । केचित्तु घातनस्थाने सूक्ष्मं पेडुः । वृद्धक्षरणे हिंसायां च । तद्वत्तथैवेत्यर्थः । वधो यस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपाद्यत्वेन विद्यते स वधः । अर्श आदित्वादच् । शुम्भनिशुम्भयोरिति द्विवचनेन वधः सूच्यते । तेन वधानां वैषम्यात् अष्टम्यादिदिनत्रयेण यथाक्रमं कीर्तनसङ्कापि दूरीकृता । यद्वा मधुकैटभौ द्वौ एको महिषः शुम्भनिशुम्भौ द्वौ इति तेषां वधः पक्षः । अष्टमीचतुर्दशीनवम्यस्तिष्ठोऽपि पक्षद्वयगतत्वेन षडिति न भविष्यति यथाक्रमेण कीर्तनप्रसङ्गदोषः । एकमनन्यवृत्ति चेतो येषां ते तथोक्ताः । भजनं भक्तिरनन्यशरणाभ्रयणतया । महान्तः आत्मनः अवताराः यस्याः सा माहात्मा तस्या भावः माहात्म्यम् । उत्तमं श्रेष्ठतमं दुःखफलकं कर्म दुष्कृतम् आसमन्तात् पश्यन्ते गच्छन्त्याक्षिपन्ति दुःखानीत्यापदः दुःस्थितयः । दारिद्र्याकिञ्चनस्य भावो दारिद्र्यं निघनत्वम् इष्टैः सह वियोजनम् । वियोगो विश्लेषः ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेवाह । भविष्यति ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मधुकैटभेति ३ ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) उक्तं स्फुटयति । मधुकैटभेत्यादि ॥ २ ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां चैकचेतसः । श्रोष्यन्ति चैव ये भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३ ॥

(१ शुम्भवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वश्लोकेन सहास्य श्लोकस्य व्याख्या कृतास्ति ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) श्रोष्यन्ति चात्पठिष्यन्ति । अष्टम्यामित्यादिमुख्यकालकथनम् ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अष्टम्यां चेति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) अष्टम्यामित्यादिमुख्यकालकथनम् ॥ ३ ॥

न तेषां दुष्कृतं किञ्चिदुष्कृतोत्था न चापदः । न भविष्यति दारिद्र्यं न चैवेष्टवियोजनम् ॥ ४ ॥

(१ शुम्भवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) न तेषामिति । दुष्कृतं पापम् । दारिद्र्याब्दादपि दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) न तेषां दुष्कृतमिति ५ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ४ ॥

शत्रुतो न भयं तस्य दस्युतो वा न राजतः । न शस्त्रानलतोयौघात्कदाचित्संभविष्यति ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ शत्रुधरः) ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) ये मम माहात्म्यं कीर्तयिष्यन्ति श्रोष्यन्ति वा तेषां कदाचिदपि शत्रुतो भयं न संभविष्यति । दस्युतः तस्करतोऽपि वा । न राजतोपि नृपात्र । न शस्त्रतः नायुधतः न अनलतः । नाभितः । न तोयौघात्र जलप्रवाहात् । न संभविष्यतीत्यनेन सर्वत्र संबध्नाति । शत्रुत इति । 'अपादाने चाहीयकहोः' इति पञ्चम्यास्तसिः । एवं दस्युत इत्यादि । शस्त्रं च अनलश्च तोयौघश्च सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शत्रुत इति । न शस्त्रेति संग्रामभीक्ष्विषयम् ॥ ५ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) शत्रुतो न भयमिति ६ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ५ ॥

तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः । श्रोतव्यं च सदा भक्त्या परं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) तस्मान्ममैतदिति । अस्य पठनश्रवणविधिरूपत्वेऽपि मन्त्रत्वं वसन्ताय कपिञ्चलानालभेतेत्यादिविधीनामिव न विरुध्यते । एवमेतत्पूर्वोत्तराणां कालफलोद्देशेन कर्मविधिरूपणामपि मन्त्रत्वम् । श्रोतव्यं चेति चकारः पादपूर्णाभेदेन न समुच्चयार्थः । पाठाशक्तौ शृणुयाद्वेत्यर्थः । श्रवणे फलाधिक्यमिति तु कश्चित् ॥ ६ ॥

(२ शत्रुधरः) परमुक्तं स्वस्ति कल्याणं तस्यायनं मार्गः स्वस्त्ययनं महद्भिनाशरहितम् । हि तदिति पाठे हिहंतौ । माहात्म्यं कर्तुं सम्यक् ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) तस्मात् वाञ्छितार्थसाधनत्वात् हेतुतः समाहितैः सावधानैः कृतप्रयत्नैः पुंभिः परं प्रकृष्टफलदं श्रेष्ठं महत्पुजनीयं योगक्षेमकरम् अयनं वर्त्म ऐहिकामुष्मिकफलसाधनं शरणं मम देव्याः एतन्माहात्म्यं माहात्म्यप्रतिपादकप्रत्यसंदर्भरूपं भक्त्या भजनेन पठितव्यं सदैवाभ्यसनीयं सदा सर्वदैव भक्त्या समाहितैः श्रोतव्यं च श्रवणीयम् । एतन्माहात्म्यमिति बहुभ्रीहिरयं ग्रन्थरूपोन्वपदार्थः । शब्दस्यैव पाठश्रवणयोग्यत्वेन विषयभावात् । एतदिति तु पृथक्पदत्वे माहात्म्यं प्रतिपाद्यं तद्यत्रास्ति ग्रन्थवृन्दे तदप्युपचारान्मन्वर्थायेन अर्शआद्यच्चा माहात्म्यशब्देनोच्यत इति पठनश्रवणयोग्यं द्रष्टव्यम् । 'स्वस्त्यादीः क्षेमपुण्येषु मङ्गलैर्बोध्यं स्मृतम्' । स्वस्त्ययनं क्षेमपुण्यावासिमदित्यर्थः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सदा नित्यम् । हि यतः तन्माहात्म्यं स्वस्ति कल्याणं तस्यायनं मार्गः ॥ ६ ॥

(५ जगज्जन्मचन्द्रिका) तस्मान्ममैतदिति ७ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) तस्मादिति । परं श्रेष्ठं स्वस्ति कल्याणस्यायनं स्थानं महदविनाशि । हि तदिति पठतो वा ॥ ६ ॥

उपसर्गान्महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं श्रेयस्यन्मम ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) त्रिविधमुत्पातं दिव्यभौमान्तरिक्षभेदेन आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन वा ७ ॥

(२ शत्रुधरः) उपसर्गान्महामारीसमुद्भवान् महाजनक्षयात् सम्यक् उद्भवो जन्म येषामुपसर्गाणाम् । उत्पातमकुशलं त्रिविधं दिव्यान्तरिक्षभौमभेदादाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदात् त्रिविधम् । आधिदैविकं वज्रादि । आधिभौतिकम् उपसर्गादि । आध्यात्मिकं ज्वरादि शोकादि च । माहात्म्यं कर्तुं । सम्यक् पाठादवधारणे वा ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) मम देव्याः माहात्म्यं कर्तुं भक्तिः पठतां भक्तिः शृण्वतां च पुंसां महामारीसमुद्भवान्महामारीसमुद्भवानुपसर्गानुपसर्गान्महामारीसमुद्भवान् । न केवलमुपसर्गानेव शमयेदपि तु तथा तद्वत्तेषां पुंसां त्रिविधं त्रिःप्रकारम् उत्पातं श्रुतं वाश्रुतं व सूचयन्त्युत्पाताः । इह तु दुष्कर्मफलमशुभं सूचयन्तं हेतुं च शमयेत् । त्रिविधम् आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं चेति त्रिःप्रकारम् । आध्यात्मिकं शरीरोत्पन्नं रागद्वेषादिकं च । आधिभौतिकं प्रेतादिजनितं भयभ्रमादिकम् । आधिदैविकं देवकृतं वज्रपातादिकं दारिद्र्यादिकं च यद्वा भूभुवःस्वःसंभवमुत्पातत्रयं शमयेत् । 'भूलोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् । स्वराख्यश्च तथा स्वर्गलौकिकं तदिदं स्मृतम् । भूकम्पादि भौममुत्पातं शमयेत् । अन्तरिक्षजनितमुत्पातमनभ्रगर्जनं शमयेत् । स्वर्गलौकजनितमुत्पातमसकृदनेकोडुपतनं शमयेत् । महामारीसमुद्भवानिति । मृष्टं प्राणत्वागे । त्रियां 'इन्द्रकृष्यादिभ्यः' । छान्दसो गुणः । यद्वा औणादिकः सर्वधातुभ्य इन् । त्रियां कृदिकारादक्तिनो वा डीष् । महती मारी महामारी । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पुरुषवद्दीर्घः । महामार्यां समुद्भवाः महामारीसमुद्भवाः तान् शमयेत् । यद्वा मारयति मारः कालः । पचायच् । मारस्य कालस्य माघः मार्यम् । भावे ष्यच् । मार्यमेव मारी । त्रियां त्रित्त्वान्डीष् । महती मारी तस्यैव समुद्भवान् शमयेत् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उपसर्गानिति । माहात्म्यं कर्ता । महामारी जनक्षयकरी देवता तस्याः समुद्रको येषां तानु-
पसर्गानुपदान् तथा त्रिविधम् । ध्याधिरागद्वेषाधिरूपम् आध्यात्मिकम् । भूतप्रेतादिजं भयभ्रमाद्याधिभौतिकम् । दैवकृत-
वज्रपातदारिद्र्याद्याविदैविकम् । तद्रूपमुत्पातमनिष्टं दिव्यं भीममान्तरिक्षं चेति त्रिविधमुत्पातं च ॥ ७ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) उपसर्गानिति ८ ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) उपसर्गानिति । महती मारी जनक्षयः स एव सम्यगुद्भक्तो येषां तानुपदान् । त्रिविधं भीमान्त-
रिक्षदैवभेदेन उत्पातमनिष्टसूचकम् । यद्वा त्रिविधमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन उत्पातमकुशलम् । आध्यात्मिकं
चिन्तादि । आधिभौतिकं परचक्रादि । अधिदैविकं वज्रादि । माहात्म्यं कर्तुं ॥ ७ ॥

यत्रैतत्पठ्यते सम्यङ् नित्यमायतने मम । सदा न तद्विमोक्ष्यामि सान्निध्यं तत्र मे स्थितम् ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ८ ॥

(२ चतुर्धरी) न विमोक्ष्यामि न त्यक्ष्यामि ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) यत्र मम देव्याः आयतने गृहे शक्तिप्रतिमादिमन्दिरे मरूपदेवतालये एतत्प्रागुक्तचरित्रत्रयोपेतं
माहात्म्यं नित्यं प्रतिदिनं सम्यक् अर्थतः पठ्यते यद्वा पठ्यते भक्तितः पुंभिः तत् आयतनं गृहं सदा सर्वदा न विमोक्ष्यामि ।
तत्र गृहे खलु मे देव्याः सान्निध्यं सन्निधानं समवस्थानं स्थितं स्थितिमदभूत् । स्वस्थानादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) यत्रेति । यत्रायतने गृहे मम मत्संयन्त्येतत्सम्यग् अर्थावधारणपूर्वकम् अस्त्वलिनवर्णादि च ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) यत्रैतत्पठ्यते इति ९ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) यत्रेति । सम्यक् अर्थावधारणपूर्वकं यद्योक्तप्रकरणे । प्रकारश्चोक्तो हरगौरीसंवादे वाराहीतन्त्रे ।
'आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्तसंस्थापनाद्देवी निहन्त्यर्थफलं यतः । यावन्न पूर्णं तेषां स्थापनाच्च विर-
मेत्पठन् । अनुक्रमं पठेदेवि शिरःकम्पादिकं त्यजेत् । भ्रमादध्यायमध्ये चेद्विरामो भवति त्रिषु । पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं
गुह्यततः । हुनेत्प्रदीपिते बहो तिलधान्यादितण्डुलान् । धर्मकामार्थसंसिद्धिं मोक्षार्थां पापयं हुनेत्' इत्यादि । विस्तरस्तन्त्रा-
न्तरेषु बोध्यः । ग्रन्थविस्तरभयाद्गृहं प्रपठितः ॥ ८ ॥

बलिप्रदाने पूजायामग्निकार्यं महोत्सवे । सर्वं ममैतच्चरितमुच्चार्य श्राव्यमेव च ॥ ९ ॥

(१ गुप्तवती) पुष्पार्थत्वेन विधाय कन्वर्थनयापि विधत्ते । बलिप्रदान इति । तत्र (तथा न) दद्यात् जुहुयादिति वद-
त्त्रादिभावो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

(२ चतुर्धरी) बलिप्रदाने पञ्चाद्युपहारोपहोक्तं पूजायां गन्धादिदाने अग्निकार्यं अग्निहवने महोत्सवे पुत्रोत्पत्ति-
विवाहादौ उच्चार्य पठनीयम् ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) बलिप्रदाने पूजायाम् अग्निकार्यं महोत्सवे च सर्वं समस्तम् एतत् मम देव्याश्चरितं चरित्रम् उच्चार्यम्
अवश्यं पठनीयम् । ऋहलोऽर्थतः । श्राव्यम् अवश्यं श्रोतव्यं च । 'ओरावश्यके' ण्यत् । यद्वा ण्यन्तादन्वो यत् । श्राव्यं श्राव-
यितव्यं सर्वं जपनीयम् । एकदेशजपे तु छिद्रता स्यात् । महानबभ्यादौ छागमेषमहिषमहापशुभिर्बलिदानं देवतोद्देशेन
पशुसमर्पणम् । ददातेत्युट् । यद्वा दो-अवस्त्राण्डे । पूजा पुष्पोपहारदीपादिसमर्पणम् । यद्वा अलंकरणं वस्त्रसूक्तन्दनवाहनच्छ-
त्रचामरादिभिः कुमारीसुवासिन्योः समर्चनं पूजा । अग्निकार्यं फाल्गुने मासि अग्निज्वालार्चनम् । यद्वा देवीमाहृत्यरूप-
मालामन्त्रपुरश्चरणान्ते विहितहोमाग्निकार्यम् । एतल्लक्षणो महोत्सवः । यद्वा त्रैत्रे बसन्तोत्सवः १, वैशाखे वारणपुष्पप्रचायिको-
त्सवः २, ज्येष्ठे जलक्रीडोत्सवः ३, आषाढे इन्द्रध्वजोत्थानोत्सवः ४, आषाढे दोलान्दोलोत्सवः ५, भाद्रपदे इन्द्रपाणिधनु-
रर्चनोत्सवः ६, आश्वयुजि शारदोत्सवः ७, कार्तिके दीपोत्सवः ८, मार्गशीर्षे मन्द्योत्सवः ९, पौषे निधिपूजोत्सवः १०,
माघे मेरुत्सवः ११, फाल्गुने गन्धर्वोत्सवः १२, एतेषु संपूर्णं देवीचरितं पठनीयमिति भावः । तथा श्रवणीयं च यद्वा म-
होत्सवः सर्वश्रुतिपारायणम् । यद्वा वदतेः कर्तारि क्रिप् । वदतीष्टदेवतामित्युद्देवीप्रणवः । महान् उत् मन्त्रो यस्मिन्स महोत्
स चासौ सर्वश्रेष्ठि महोत्सवो मन्त्रदीक्षाह्वयो यज्ञः तस्मिन् । यद्वा उन्दी ह्वेदने । उन्दनम् उत् । क्रियां भावे संस्काराभ्यः
किञ्चा वक्तव्यः । उदः सर्वो दीक्षायाः उत्सवः सुधोत्सवः मन्त्रोत्सवः सुधोत्सवो यस्मिन्ननुग्रहे स महोत्सवः तस्मिन् ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वलीति । बलिप्रदानं देवतोद्देशेन पञ्चाद्युपहारः । पूजा गन्धादिनार्चनम् । अग्निकार्यं देवीदे-
वत्यो होमः । महोत्सवः पुत्रजन्मविवाहादि उच्चार्यम् इति द्विजविषयम् ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बलिप्रदाने इति १० ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) वलीति । बलिप्रदाने पञ्चाद्युपहारे पूजायां गन्धादिना अग्निकार्यं हवने महोत्सवे पुत्रोत्पत्तिवि-
वाहादौ उच्चार्य पठनीयम् ॥ ९ ॥

आनताऽजानता वापि बलिपूजां तथा कृताम् । प्रतीक्षिष्याम्यहं प्रीत्या वह्निहोमं तथा कृतम् ॥ १० ॥

(१ गुप्तवती) कतूपकारकत्वेनाहत्वं दृश्यति । जानतेति । 'ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत' इति वचनादिना ज्ञानस्य कर्मा-
हत्वेन तत्स्वरूपजानता कृतानां बह्यादिकर्मणां यद्वैगुण्यं तदेतस्य पठनप्रवणान्यतरेण निवर्तते इति भावः । प्रतीक्षिष्यामि
एवमिति ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) जानता विधिज्ञेन अजानता तदज्ञेन । तथा तेन प्रकारेण विधिनेत्यर्थः । बलिना पूजया बलिसहिता
वा पूजा तां प्रति प्रतीक्षिष्यामि प्रहीष्यामि । मन्माहात्म्योदीरणेनेति भावः ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) तथा तेन प्रकारेण शास्त्रोक्तप्रकारेण इतिकर्तव्यतां गुरुषुदिष्टेदेवताराधनसाधनसामग्रीं संभावनीयोप-
क्रमोपसंहृतिप्रक्रियाम् जानताऽजानतापि वा भक्तिमता पुंसां कृतं वलिं पशुबलिप्रदानं तथा तेन कृतां पूजां च । तथा तेन कृतं
वह्निहोमं बहौ तिलमन्वादिहोमद्रव्यप्रक्षेपं च ग्रीलाऽहं देवी प्रतीक्षिष्यामि प्रतिप्रहीष्यामि स्वीकारिष्यामि । पतच्छिक्तं प्रतीच्छं
स्यात् । पतच्छयणं प्रतीच्छा । प्रतीच्छास्त्यस्य प्रतीच्छः कश्चित् । अर्शआदित्वाद्भृत् । ततस्तद्वाचरतीत्याचारे किप् ।
अनाद्यन्तत्वाद्वातुत्वात्प्रतीच्छधातोर्भविष्यति काले लट् स्यप्रत्ययः इडागमः । 'अतो लोपः' । 'इण्कोः' । 'आदेशप्रत्यययोः'
इति पत्वम् । प्रतीक्षिष्यामीति पाठे ईक्ष दर्शने । अनुदात्तेत्त्वनिबन्धनमात्मनेपदविधानमनित्यमिति चक्षिहो छित्करणं ज्ञापक-
मित्युक्तत्वात्परस्मैपदम् । बलिपूजामित्येकपदत्वपाठे तु बलिना पशुविशसनेन सह कृता पूजा बलिपूजा ताम् । बलिद्वया वा
पूजा सत्कारः बलिपूजा ताम् ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) तत्फलमाह । जानतेति । जानता विधिज्ञेन अजानता तदज्ञेन बलिसहितां पूजां तथा वेद्यावेद्य-
प्रकारेण मन्माहात्म्योदीरणदौ सति यथाकथंचिदपि कृतमेतत्प्रतीक्षिष्यामि । अङ्गीकारिष्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) जानताऽजानतेति ११ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) जानतेति । जानता विधिज्ञेन अजानता अविधिज्ञेन । मन्माहात्म्योदीरणेन कृतां बलिपूजां बलि-
सहितां पूजां वह्निहोमं च प्रतीक्षिष्यामि प्रहीष्यामि ॥ १० ॥

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । तस्यां ममेतन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) शरत्काले शारदनवरात्रे वार्षिकी वर्षस्य वत्सरस्यारम्भे क्रियमाणा । चैत्रनवरात्र इत्यर्थः । चका-
रादाषाढयोपनवरात्रयोरपि ग्रहणम् । तयोरपि देवीभागवतादौ प्रसिद्धत्वात् । 'प्रतिसंवत्सरं कुर्याच्छारदं वार्षिकं तथा' इति
तन्त्रान्तरे द्वयोरेव ग्रहणमुपलक्षणमित्यपि सुवचम् । 'आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमालिङ्गमानुम्' इति व्यवहारादिभिः वार्षिक-
पदं दृष्टयारम्भे क्रियामाणपरमित्यपि सुवचमेव । प्रतिवर्षति क्रियमाणेति व्याख्या तु नानीव स्वरसा ॥ ११ ॥

(२ चतुर्थरी) महापूजा दुर्गोत्सवरूपा । वार्षिकी प्रतिवर्षभवा ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) अदः श्लोकद्वयमेकान्वयं वेदितव्यम् । या च प्रसिद्धा वार्षिकी महापूजा शरत्काले क्रियते तस्यां
विषये मम देव्याः एतन्माहात्म्यं चरित्रं यत्र लक्षणपूर्वकं संपूर्णं भक्तिस्मन्वितः मनुष्यः पठित्वा श्रुत्वा च यथयोगं मर-
सादेन सर्वबाधाविनिर्मुक्तः धनधान्यसमन्वितः । यद्वा धनधान्यसुतान्वितः भविष्यति । संशयो नात्र कर्तव्यः । वर्षेण नि-
र्वृता वार्षिकी सांवत्सरिकी पूजा । 'तेन निर्वृताम्' इति ठक् । क्रियां ङीप् । सर्वाबाधेति पाठे तु आसमन्ताद्वाधा आबाधा
महती पीडा तथा विनिर्मुक्तः । ततो वा शरत्काले पितृपक्षादनन्तरं प्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यन्तं देव्या महापूजा । सं-
शयो नेति शास्त्रप्रामाण्यकीर्तनमेतत् ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शरदिति । शरत्काले आश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणा दुर्गोत्सवरूपा । या च वार्षिकी ।
पर्वशब्दो वर्षादौ लाक्षणिकः । तेन चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) शरत्काले इति १२ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) शरत्काल इति । शरत्काले शारदनवरात्रे महापूजा दुर्गोत्सवरूपा । वार्षिकी प्रतिवर्षभवा ॥ ११ ॥

सर्वाबाधाविनिर्मुक्तो धनधान्यसुतान्वितः । मनुष्यो मत्प्रसादेन भविष्यति न संशयः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) अयं श्लोकः पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ॥ १२ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) सर्वाबाधेति १३ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १२ ॥

श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः । पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) उत्पत्तय इति अध्यवसायात् कर्मणि प्रथमा । ममैतन्माहात्म्यं तथा उत्पत्तयश्च एतच्छ्रुतेति साध्या-
होरोऽन्वय इति कश्चित् ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) एतत् त्रिविधं चरित्रत्रयलक्षणं मम देव्या माहात्म्यं महान्तं प्रभावं भक्तितः श्रुत्वा गृहतो गृही-
त्वार्थावबोधपर्यन्तम् अधीत्य च पुमान् युद्धेषु निर्भयो जायते । तथा मम देव्याः शुभाः जगद्भ्युदयकरीः पृथक् उत्पत्तीः
ऋणाण्यादिमहाशक्तिरूपप्रादुर्भूतीः श्रुत्वा ह्याकलय्य पुमान् युद्धेषु निर्भयो जायते । तथा मम देव्याः पराक्रमांश्च वीर-
कर्माणि च श्रुत्वा युद्धेषु निर्भयो जायते । यद्वा युद्धेषु मम पराक्रमांश्च ध्रुत्वा निर्भयो जायते पुमान् । तथा चोत्पत्तयः
शुभाः इति पाठे 'व्यत्ययो बहुल' इति शसः प्रसङ्गे जसः प्रयोगः छान्दसः । युद्धेष्वपि बहुवचनमन्येष्वपि भयकारणेषु
निर्भयत्वाधर्मः । यु मिश्रणे अदादिः । संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्तिप् । यवनं युत् मिश्रणं पापसंपर्कः तस्यां युति । यद्वा युज्
वन्धने कयादिः । यवनं युत् वन्धनं तस्यां युति । ओहाङ् गतौ । जुहोत्यादिः संपदादित्वात्किप् । ह्रीनं हाः निरयादिगतिः
तस्याम् । इः कामः तस्मिन्विषये निर्भयः पुमान् जायते । अथ च युद्धेषु संप्रामेषु निर्भयो जायते । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' ।
'शक्त्युद्योगो पराक्रमो' ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उत्पत्तयः प्रादुर्भावान् । द्वितीयायै प्रथमा । पराक्रमं चेति पूर्वान्वयि । युद्धेष्वित्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ध्रुत्वा ममैतदिति १४ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) श्रुतेति । मम एतच्छ्रुत्वा । एतत्किम् । माहात्म्यम् उत्पत्तयश्चेति योज्यम् । ध्रुत्वेत्यत्रान्वये तृप्ति-
रिति कर्मणि । तृतीया स्यात् ॥ १३ ॥

रिपवः संक्षयं यान्ति कल्याणं चोपपद्यते । नन्दते च कुलं पुंसां माहात्म्यं मम शृण्वताम् ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्धरी) नन्दते वर्धते । कुलं वंशः ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) भक्तितः मम देव्याः माहात्म्यं शृण्वताम् आकर्णयमानानां पुंसां नृणां रिपवः सशस्त्रः संशयं नाशं
यान्ति । कल्याणं च मङ्गलम् उपपद्यते । कल्याणं कर्तुं । पदं गतौ । दिवादिः । उप समीपं गच्छति । उपजायत इति पाठे तु
उद्भवतीत्यर्थः । कुलं गोत्रं च नन्दते । नृदि सपृद्धौ । परस्मैपदी । कर्तारि कर्मव्यतिहारे त्वात्मनेपदम् । यद्वा ध्यन्तात्कर्म-
कर्ता? यगात्मनेपदं च । नन्दते च कुलं पुंसाम् इति च पाठः । नन्दते च कुलेः पुंसामिति पाठे भावे यक् आत्मनेपदं च ।
'संततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' 'कुलं गृहे च वंशे च भूमिप्राहिणि च त्रिषु' ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) उपपद्यते प्राप्यते । कुलं च तन्तते वर्धते ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) रिपव इति १५ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १४ ॥

शान्तिकर्मणि सर्वत्र तथा दुःस्वप्नदर्शने । ग्रहपीडासु चोग्रासु माहात्म्यं शृणुयान्मम ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) नैमित्तिककर्मैकोऽर्थतद्विषयः । शान्तीति । शृणुयादिति पाठस्याप्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥

(२ चतुर्धरी) शान्तिकर्मण्युपसर्गादिनिवर्तने । दुःस्वप्नोऽनिष्टसूत्रकः स्वप्नः । उग्रासु तीव्रविपाकासु ग्रहपीडासु
बुधादिकृतविपाकेषु ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) उत्पातसूचितोपद्रवाणां सर्वत्र सर्वस्मिन्शान्तिकर्मणि तथा दुःस्वप्नदर्शनेः दुष्टफलकस्वप्नदर्शने उ-
ग्रासु अत्यनिष्टफलासु ग्रहकृतासु पीडासु मम देव्या माहात्म्यं शृणुयात्पुरुषः । तच्छ्रवणादेव तस्यापि पुंसः सर्वबाधोपशा-
न्तिर्भवति । सर्वेष्वर्थेऽपि द्विधेति भावः ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) शान्तिकर्म उपसर्गादिनिवर्तकं कर्म तस्मिन् । तत्त्वान् इत्यर्थः । अन्ये सप्तम्यो विषयायै १५

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) शान्तिकर्मणीति १६ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) शान्तीति । शान्तिकर्मणि उपसर्गनिवर्तने । दुःस्वप्नोऽनिष्टसूत्रकः स्वप्नः ॥ १५ ॥

उपसर्गाः शमं यान्ति ग्रहपीडाश्च दारुणाः । दुःस्वप्नं च नृभिर्दृष्टं सुस्वप्नमुपजायते ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) दुःस्वप्नमिति । दुष्टोऽसत्फलप्रदः स्वप्नो यस्य दर्शनस्य विषयस्तद्दुष्टं दर्शनं सुस्वप्नं सत्फलप्रदत्वप्रवि-
धयकं भवति । नृभिरित्यस्य पठितृश्रोतृमनुष्यपरत्वेन तद्दिशेषणांशस्य करणत्वमिप्रायेण विशिष्टे तृतीया । दृष्टमिति तु-

भावे कः । दुःस्वप्नादिपदयोर्बहुव्रीह्योस्तद्विशेषणत्वात्पुंसकता । छान्दसां लिङ्गव्यत्यय इति तु केचित् । लक्षणया तत्फलपर-
त्वात्पुंसकतेति कतिपयानां समर्थने तु चिन्त्यमेव । गङ्गापदस्य तीरपरत्वेऽपि नपुंसकदर्शनात् ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) पूर्वोक्तं पुनर्व्यनक्ति । मम देव्याः माहात्म्यश्रवणादुपसर्गाः बाधाः अतिवृथादयः शमयान्ति ।
यद्वा उपसर्गाः उत्पाताः प्रकृतिविरुद्धेत्यः ताः बाधाश्च शमं प्रकृति यान्ति । ततः 'अजन्यं ह्रीवमुत्पात उपसर्गः समं
त्रयम्, । तथा तत एव दास्याः भयानकाः महपीडाः आदित्यादिग्रहहृताः बाधाश्च शमं यान्ति । तत एव च नृभिर्देष्टुं दुःस्वप्नं
दुष्टः स्वप्नो यस्मिन्सदुःस्वप्नं सुस्वप्नं शोभनः स्वप्नो यस्मिन् फले तत् सुस्वप्नम् उपजायते संपद्यते । दुःस्वप्नसूचितं यत् दुष्टं
फलमेव्यत्तत् सुस्वप्नसूचितमेव फलं संपद्यत इति भावः । अतर्कितप्राप्यफलो हि मणिमन्त्रौषधिदेवताप्रभावः । दुःस्वप्नसुस्वप्न-
योर्निर्यतपुंलिङ्गत्वेऽपि बहुव्रीहौ फलेऽन्यपदार्थे विवक्षिते नपुंसकतोपपत्तिः । अथवा अर्धर्चादौ स्वप्नशब्दो नास्त्येव । अन्य-
थाऽस्य पुनपुंसकतोपपद्येत । दुःस्वप्नश्च नृभिर्देष्टुः सुस्वप्न उपजायत इत्यपि पाठो नास्त्येवार्थभेदः ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तदेव विवृणोति । उपसर्गा इति । दुःस्वप्नशब्दस्तु फलं इति नपुंसकत्वम् ॥ १६ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) उपसर्गा इति १७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १६ ॥

बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकम् । संघातभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तमम् ॥ १७ ॥

(१ गुप्तवती) संघातभेदे सजातीयानां यूथ्यानां मिथो वैमनस्ये ॥ १७ ॥

(२ चतुर्धरी) बालग्रहा मानुग्रहादयः । संघातभेदे मैत्रीविघटने ॥ १७ ॥

(३ शान्तनवी) बालानां माणवकानां शिक्षायां ग्रहाः पीडाकराः हिंसाः भूताः पूतनादयः स्मरानादिवासिनां
दृष्टिबन्धिन्यद्विधगलबन्धन्यन्त्रबन्धनाभिबन्धिशुक्रबन्धुपत्यबन्धिरशोषिपिशितशोषिमूत्रशोषिलाशोषिप्रभृतयश्च तैर-
भिभूतानामाक्रान्तानां तिरस्कृतानां बालानां शान्तिकारकम् उपशमनकारकं मम देव्याः माहात्म्यश्रवणम् उत्तममाश्रयणीयम् ।
किं च नृणामेककार्यकारिणां कथंचित्परकृतोच्चाटनप्रयोगतः संघातभेदे मित्रत्वभेदे प्रसक्ते सति मन्माहात्म्यश्रवणमेवोत्तमं
मैत्रीत्वकरणं भवति नान्यदिति भावः ॥ १७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बालग्रहाः पूतनाद्याः । संघातभेदे मैत्रीविघटने ॥ १७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) बालग्रहेति १८ ॥ १७ ॥

(६ दंशोद्धारः) बालेति । बालग्रहाः डाकिन्यादयः संघातभेदे मैत्रीभेदे ॥ १७ ॥

दुर्वृत्तानामशेषाणां बलहानिकरं परम् । रक्षोभूतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) दुर्वृत्तानामिति । 'बादी मूकति रक्तति क्षितिपतिर्वैभानरः शीतति कोर्षी शान्तति दुर्जनः सुजनति
क्षिप्रानुगः खजति' इत्यादिश्लोकप्रसिद्धफलप्रद इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १८ ॥

(३ शान्तनवी) दुष्टं घृतं चरितं येषां ते दुष्टाचाराः दुर्वृत्ताः प्राणिनः तेषामशेषाणां परं श्रेष्ठं बलहानिकरं बलवि-
नाशकं मन्माहात्म्यमुत्तमं कृजो हेतौ टः । किञ्च रक्षसां मायोपजीविनां लंकादिवासिनां भूतानां बालग्रहादीनां पिशाचानां
पिषिताक्षिनां तामसानां च पीडाकरानाम् अदृश्यरूपाणां मम माहात्म्यस्य पठनादेव नाशनं दूरीकरणं भवति ॥ १८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दुर्वृत्तानां दुष्टानां व्याघ्रसूचकानाम् ॥ १८ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) दुर्वृत्तानामिति १९ ॥ १८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १८ ॥

सर्वं ममैतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकम् । पशुपुष्पावधूपैश्च गन्धदीपैस्तथोत्तमैः ॥ १९ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १९ ॥

(२ चतुर्धरी) अर्थोऽष्टाङ्गः । 'आपः क्षीरकुशाप्राणि दधिचन्दनमङ्गताः । तिल ववाथ सिद्धार्थो अष्टाङ्गोर्धः प्र-
कीर्तितः' ॥ १९ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वं कृतम् एतदादिमध्यावसानलक्षणं मम देव्याः सामिध्यभावस्य कारकं नैक्यकारकं मम सामिध्या-
धिकारकं प्रापकं पञ्चमानं सदिति भावः । श्लोकद्वयमिदमेकान्वयं वेदितव्यम् । पुंभिरेभिः प्रकारैर्वत्सरेण वक्तव्यते मे मया
देव्यं प्रीतिः सा अस्मिन्माहात्म्ये सकृदेकवारमेव उच्यते पठिते वा श्रुते वा भक्तिमद्भिः सर्वकामदुषोपाजितैव ह्यात् । पशुभिश्च

तुषाद्भिः छागमषमहिषमातङ्गादिभिः । द्विपाद्भिः महापशुभिश्च नरैः पुष्पैः सुरभिसंभृतैः अर्घैः पूजाङ्गैः मधुपुतादिभिः धूपैः कर्पूरागुरुगुग्गुमादादिगन्धैः बहुकृपादिभिः नानाकृतिगन्धैः । चशब्दान् श्रीवासादिधूपा गृह्णन्ते । नैः गन्धैः गन्धसारघनसाररक्तचन्दनमृगमदकङ्कोलागुरुकुङ्कुमादिभिः दीपैः कर्पूरपुतादिप्रवर्तितैर्माणिक्यमहोभिरुपकल्पितैः सूर्यमहोमिश्चन्द्रमहोभिरुद्रमहोभिः परमात्मपरज्योतिर्मिश्रोपकल्पितैरपि नैः अत एव विधेः उत्तमैः श्रेष्ठतमैः । तथा उत्तमैः विविधैः विप्राणां कर्तव्यभोजनैः षडुसोपतैः भोज्यैः अन्नादिभिरुचितैः तथा विविधैर्होमैः तथाहर्निशं दिवानिशं विविधैः प्रेक्षणीयेदर्शनीये-नृत्यगीतवाद्यैः तथा अन्यैश्च विविधभोगैः तथा दानैः सत्प्रीत्यर्थं विविधैः दानैर्वितरणैः । चशब्दाद्ब्रह्मालंकारपूजादिभिः साधनैः वत्सरेण संवत्सरेण या मे प्रीतिः सकलकामदुष्टाभक्तैः क्रियते सा अस्मिन् प्राज्ञप्रपञ्चिते मम माहात्म्ये सङ्कदेकवारं भक्त्योच्चारिते पठिते श्रुते वा साधयितुं सुगमेत्यर्थः । यद्वा सङ्कत् सर्वदा । यद्वा सङ्कत् सह द्वित्रैः पुंभिः पञ्चपैः सप्तैष्टैः एकद्वित्रिचतुरैरेकेन वाच्यरिते श्रुते वेत्यर्थः । 'सहायै चैकवारं च सदायं वाच्यं सङ्कत्' । सङ्कत्सुचरिते श्रुते इति पाठे श्रुतशब्दतः श्रवणस्य प्राधान्यम् । सुचारिते देव्याः शोभने त्रैलोक्यद्रिते चरिते सङ्कदेव श्रुते तस्याः प्रीतिः सर्वार्थसाधनी भवति । भक्तवर्गस्येति भावः । प्रोक्षणीयैरहर्निशमिति पाठे तु कश्चिदाह । मन्त्रपूतलोक्षणसंस्कृतहृत्छागादिपशुबलिभिरिति तत्र । पशुपुष्पाद्यैरेरिति पशुग्रहणेन गौनस्तथप्रमत्तात् । तत इत्थं न्वर्थोऽत्र वेदितव्यः । उक्तं सेचने । प्रत्यहं पञ्चाभूताभिषेकैरविच्छिन्नपीयूषधाराभिषेकैर्व्रति ॥ १९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पश्चित्यादिशोकद्वयमकान्वयम् । पशुर्बलिः । अर्घोऽष्टाङ्गः । 'आपः क्षीरं कुशाप्राणि दध्यक्षत-तिलानि च । यवाः सिद्धार्थकार्श्व स्रष्टङ्गाऽर्घः प्रकीर्तितः' ॥ १९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सर्वं ममेतदिति ॥ १९ ॥

(६ दंशोद्धारः) पश्चित् । अर्घोऽष्टाङ्गः । 'आपः क्षीरं कुशाप्राणि दध्यक्षतफलानि च । यवाः सिद्धार्थकार्श्वम-ष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः' प्रोक्षणीयैः मन्त्रसंस्कृतजलेन प्रोक्षितुमर्हैः पञ्चादिभिः एतैश्चान्यैश्च भोगैर्वत्सरेण या मे प्रीतिः क्रियते साऽस्मिन्सङ्कदुच्चरिते श्रुते च क्रियत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥

विप्राणां भोजनैर्होमैः प्रोक्षणीयैरहर्निशम् । अन्यैश्च विविधभोगैः प्रदानैर्वत्सरेण या ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) प्रोक्षणीयैः पञ्चाभूतवनीरादिमहाभिषेकैः ॥ २० ॥

(२ चतुर्थरी) प्रोक्षणीयैर्मन्त्रादिसंस्कृतजलेन प्रोक्षणयोग्यैः । पञ्चाक्षैः वत्सरेण या मे प्रीतिः क्रियते साऽस्मिन् सु-चारिते सङ्कदेकवारं श्रुते तत्क्रियत इत्यर्थः । सङ्कचारिते इति वा पाठः ॥ २० ॥

(३ शान्तनवी) अस्य श्लोकस्यार्थः पूर्वश्लोकेन सह व्याख्यातः ॥ २० ॥

(४ नागोजीभट्टी) विप्राणामिति । प्रोक्षणीयैः पञ्चाभूताभिषेकादिभिः एतैरन्यैर्विविधा भोगाः सर्गादयः तेषां प्रदानैः वासोलंकारादिभिः एतैरहर्निशं क्रियमाणैर्वा वत्सरेण प्रीतिर्भवति ॥ २० ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विप्राणामिति २१ ॥ २० ॥

(६ दंशोद्धारः) अन्यैरिति । सङ्कदेकवारं सङ्कत्सुचारिते इति सङ्कच्च चारित इति च कश्चित्पाठः ॥ २० ॥

प्रीतिमं क्रियते सास्मिन्सङ्कदुच्चरिते श्रुते । श्रुतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति ॥ २१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २१ ॥

(२ चतुर्थरी) तथा चास्मिन्माहात्म्ये उच्चरिते पठिते ॥ २१ ॥

(३ शान्तनवी) मम देव्याः माहात्म्यस्य श्रुतं श्रवणं कर्तुं । पापानि हरत्यपनयति । मनुष्यके भावे क्तः । तस्यां गतयेव । छात्रस्य विद्यामिति वत् । यद्वा मम देव्याः माहात्म्यं कर्तुं । श्रुतं सत् पापानि हरति भजताम् आरोग्यं प्रयच्छत्य-रोगतां जनयति । दानप्रतिग्रहाभावात् सुतस्य कशिपुं प्रयच्छति पितेतिवच्चतुर्थ्यभावाच्छ्लेषे पठयेव २१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सास्मिन्सुचारिते सङ्कच्छ्रुत इत्यर्थः । श्रवणमुपलक्षणम् । श्रवणेऽधिकफलत्वमिति कश्चित् । श्रुतमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ २१ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) प्रीतिर्मेति २२ ॥ २१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २१ ॥

रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्तनं मम । युद्धेषु चरितं यन्मे दुष्टदैत्यनिवर्हणम् ॥ २२ ॥

(१ शुभवती) ॥ २२ ॥

(२ चतुर्थरी) जन्मनामवताराणाम् ॥ २२ ॥

(३ शान्तनवी) मम देव्याः जन्मनाम् उत्पत्तीनां ब्रह्माण्यादिशक्तिरूपेण प्रादुर्भावानाम् अवताराणां कीर्तनं कथनं कर्तुं । भूतेभ्यः भूतप्रेतपिशाचशत्रुसिंहव्याघ्रादिप्रह्लादिभ्यः भक्षानां रक्षामन्त्रपानादिना करोति । जन्मनामिति पाठे तु मम देव्याः कीर्तनम् उच्चारणं नामप्रह्वणं कर्तुं । जन्मनां जन्मभार्या पुंसां भूतेभ्यः रक्षां करोति । पालनं विवधातीत्यर्थः । युद्धेषु देवीदानवसंग्रामेषु यत् दुष्टदैत्यनिवर्हणं मे देव्याश्चरितं शस्त्रप्रयोगलक्षणं संग्रामं कौशलमभूत् ॥ २२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मम जन्मनां कीर्तनं श्रुतं सदित्यर्थः । युद्धेष्वस्तुत्तरान्वयि ॥ २२ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) रक्षां करोतीति २३ ॥ २२ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ २२ ॥

तास्मिञ्श्रुते वैरिभूतं भयं पुंसां न जायते । युष्माभिः स्तुतयो याश्च याश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः ॥ २३ ॥

(१ शुभवती) युष्माभिरिति । अत्र प्रथमचरणे देवीसूक्तनारायणीसूक्ताख्यस्यात्रनिर्देशः । द्वितीयचरणे ब्रह्मणं च ऋषिभिर्वेति द्वन्द्वान्तकरीसूक्ताख्यस्य तत्र ऋषीणामपि श्रुत्वोक्तोरिति व्याचक्षते । ब्रह्मर्षिणा सुमेधसा कृतं 'तथापि ममतावर्ते' इत्यादिकमित्यपि कथितम् । तृतीयचरणे 'विश्वेश्वरी जगद्धात्रीम्' इति सूक्तस्य निर्देशः । लक्ष्मीतन्त्रे एतेषां स्तवानाम् अनादित्वस्मरणान्न कृत्वा इत्यस्य दृष्टा इत्येवार्थ इत्याहुः । वस्तुतः षड्भक्तानामिव सकर्तृकाणामपि प्रवाहनादिना न विरुध्यते ॥ २३ ॥

(२ चतुर्थरी) ॥ २३ ॥

(३ शान्तनवी) तस्मिन् श्रुते सति तत् श्रुततां पुंसां युद्धेषु ततोऽन्यत्र च वैरिभूतं शत्रुनिमित्तं भयं न जायते मोक्षयते । निवर्हयति नाशयति निवर्हणम् । नन्यादित्वाह्वयः । युष्टानां दैत्यानां निवर्हणं चरितं चरित्रं दुष्टदैत्यानांशकरं सुमेधसा मार्कण्डेयेन च तत्पूजैश्च ब्रह्मर्षिभिः मयि देव्यां विषये याश्च स्तुतयः कृताः 'तथापि ममतावर्ते मोहगते निपातिताः । महामायाप्रभावेण संसारस्थितिकारिणा' इत्यादयः ताश्च शुभां गतिं प्रयच्छन्ति । पठ्यमानाः पठ्यन्तः पुंभ्यः इत्यभिमेणान्वयः ॥ २३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तस्मिन्निति । ब्रह्मर्षिभिः कृताः स्तुतयः तथापि ममतावर्ते इत्यादयः । ब्रह्मर्षिः सुमेधसा । बहुवचनं पूजयाम् । वस्तुतस्तु युष्माभिः स्तुतयो याश्चेत्यनेन नारायणीसूक्तम् । तथा ब्रह्मणा ऋषिभिः सह या युष्माभिः कृताः । महिषान्तकरीसूक्तरूपा इत्यर्थः । यथा तत्स्तुतौ ऋषीणामपि कर्तृत्वं । तथा प्रागेव निरूपणान्न । कृता इति च दृष्टा इत्यर्थकं लक्ष्मीतन्त्रैकवाक्यत्वादित्यवधेयम् । एवं चैतानि सर्वाणि स्तोत्राण्यकर्तृकाणीति बोध्यम् ॥ २३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) तस्मिन् श्रुते इति २४ ॥ २३ ॥

(६ दंशोज्जारः) ॥ २३ ॥

ब्रह्मणा च कृतास्तास्तु प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् । अरण्ये प्रान्तरे वापि दावामिपरिवारितः २४

(१ शुभवती) प्रान्तरे दूरशून्याध्वनि ॥ २४ ॥

(२ चतुर्थरी) शुभां मतिं मोक्षाभ्युदयसाधनं ज्ञानम् । प्रान्तरे दूरशून्यमार्गं ॥ २४ ॥

(३ शान्तनवी) याश्च मयि विषये ब्रह्मणा च मधुकैटभमीतेन कृताः स्तुतयः 'विश्वेश्वरी जगद्धात्री' स्थितिसंहारकारिणीम् । स्तौमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुल्यतेजसः' इत्यादयः । ताश्च शुभां गतिं प्रयच्छन्ति । पठ्यमानाः पठ्यन्तः । हे देवाः मयि देव्यां विषये याश्च स्तुतयः युष्माभिः कृताः 'देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या' इत्यादयः । अथ च युष्माभिरेव याः स्तुतयः कृताः 'नमो देव्यै महादेव्यै' इत्यादयः । अथ च युष्माभिरेव याश्च स्तुतयः कृताः 'देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद' इत्यादयश्च तास्त्रिविधाः स्तुतयः शुभां गतिं प्रयच्छन्ति । पठ्यमानाः पठ्यन्तः पुंभ्यः अरण्येत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । अरण्ये विभिने वर्तमानः । मम देव्याः एतच्चरितं कर्म । स्मरन् नरः संकटाद्दुर्बटनात्संबन्धात् मुच्येत स्वयमेव । 'सकटं ना तु संभावः' कर्मकर्तारं मुञ्चेत्लिङ् । तथा प्रान्तरे वापि दूरे जनशून्ये मार्गे 'प्रान्तरे दूरशून्योऽध्वा । तथा दावामिपरिवारितः समपि वा । 'दवदावौ वनारण्यवहौ' ॥ २४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ब्रह्मणेति । 'त्वं स्वाहा' इत्यादिरात्रिसूक्तरूपम् । शुभां मोक्षाभ्युदयसाधनीं प्रयच्छन्ति वदति । अरण्य इत्यादिशोक्चतुष्टयमेकान्वयि । प्रान्तरे दूरशून्यमार्गे । अरण्य इत्यस्य दावाग्नीत्यादिनान्वयः । प्रान्तर इत्यस्य दस्युभिरित्यादिनान्वयः ॥ २४ ॥

(५ जगद्धन्वन्ध्रिका) ब्रह्मणेति २५ ॥ २४ ॥

(६ दंशोद्धारः) अरण्ये इति । प्रान्तरे दूरशून्यमार्गे ॥ २४ ॥

दस्युभिर्वा वृतः शून्ये गृहीतो वापि शत्रुभिः । सिंहव्याघ्रानुयातो वा वने वा वनहस्तिभिः ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥

(२ चतुर्धरी) शून्ये निर्जनप्रदेशे कुद्वने इति । वा समुच्चये । वध्यो मार्यः ॥ २५ ॥

(३ शान्तनवी) तथा दस्युभिस्तस्करैर्दृतः वेष्टितो वा । तथा शून्ये निर्जनप्रदेशे शत्रुभिर्गृहीतो वा । तथा सिंहव्याघ्रानुयातो वा सिंहेन व्याघ्रेण अनुयातोऽनुदृतस्तथा वनहस्तिभिर्दृतो वा हन्तुम् अनुयातोऽनुदृतः ॥ २५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) वनहस्तिभिरित्यस्य वृतो वेति शेषः ॥ २५ ॥

(५ जगद्धन्वन्ध्रिका) दस्युभिरिति २६ ॥ २५ ॥

(६ दंशोद्धारः) शून्ये निर्जनप्रदेशे शत्रुभिर्गृहीत इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

राज्ञा क्रुद्धेन चाह्नतो वध्यो बन्धगतोऽपि वा । आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥ २६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥

(२ चतुर्धरी) आघूर्णित आकुलितः । पोते महार्णवे ॥ २६ ॥

(३ शान्तनवी) तथा क्रुद्धेन राज्ञा वध्योऽयमिति आह्नतः हन्तुमाज्ञापितो वा । तथा बन्धगतो बद्धोऽपि वा । तथा वातेन आघूर्णितः व्याकुलितः बाधित अपास्तो वा तथा महार्णवे समुद्रे पोते समुद्रमध्ये नौकाविशेषे याने । सायात्रिकाः पोतवणिजः कथ्यन्ते । तत्र स्थितोऽपि वा । 'आनमात्रे शिशौ पोतः' ॥ २६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) राहोति । क्रुद्धेन राज्ञा च वध्य इत्याह्नत इत्यन्वयः । सर्वत्र वा समुच्चये । महार्णवे पोते स्थितो वातेनाघूर्णित आकुलितश्च ॥ २६ ॥

(५ जगद्धन्वन्ध्रिका) राज्ञा क्रुद्धेनेति २७ ॥ २६ ॥

(६ दंशोद्धारः) आघूर्णित आकुलितः ॥ २६ ॥

पतत्सु चापि शस्त्रेषु संग्रामे भृशदारुणे । सर्वबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा ॥ २७ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २७ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ २७ ॥

(३ शान्तनवी) तथा भृशदारुणे अत्यर्थभीषणे संग्रामे शस्त्रेषु आयुधेषु पतत्सु सत्सु वा अतिशयेन दारुणं संग्राम-
स्त्वस्मिन् । तथा सर्वबाधासु सर्वा आ समन्तात् बाधाः महाबाधाः घोराः तासु । सर्वबाधासु इत्यपि पाठे स एवार्थो
भवत्यदूरविप्रकर्षात् । घोरासु वर्षपीडासु वर्तमानो वा तथा वेदनासु संततं दुःस्वाप्नभावेऽपि अभ्यर्दितः वर्तमानः । बद्धा ती-
व्रवेदना अभ्यर्दितः हिंसितो वा ॥ २७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पतत्सु चेति । सर्वासु बाधासु महापीडासु वेदनया दुःस्वेनाभ्यर्दितश्च ॥ २७ ॥

(५ जगद्धन्वन्ध्रिका) पतत्सु चापि शस्त्रेषु इति २८ ॥ २७ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २७ ॥

स्मरन्ममैतन्नरितं नरो मुच्येत संकटात् । मम प्रभावार्त्तिसहाया दस्यवो वैरिणस्तदा ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २८ ॥

(२ चतुर्धरी) संकटाद्दुःस्वानुच्यते । कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् ॥ २८ ॥

(३ शान्तनवी) सर्वत्र एतन्मम देव्याङ्गरितं स्मरन् नरः संकटाद्दुःस्तरात् दुःस्वात् मुच्येत । स्वयमेवेति योजनीयम् ।

१ 'सर्वाबाधासु' इति शान्तनवी ।

इह अरण्ये प्रान्तरे वापीत्यतः श्लोकात्पूर्वं सिंहव्याघ्रानुयातो वेति श्लोकं प्रपठन्ति केचित् । अतश्च मम प्रभावात्सिंहाया इत्येवमुपपन्नं भवति । मम देव्याः प्रभावात्सामर्थ्यतः सिंहाः दस्यवः तत्कराः तथा वीरिणश्च शत्रवः ॥ २८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) स्मरन्निति । मुच्येत इति कर्मकर्तरि लिङ् । संकटं दुःखम् । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ॥ २८ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) स्मरन्ममैतदिति २९ ॥ २८ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ २८ ॥

दूरादेव पलायन्ते स्मरतश्चरितं मम ।

ऋषिरुवाच । इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ॥ २९ ॥

(१ शुभवती) ॥ २९ ॥

(२ चतुर्धरी) चण्डो दारुणो विक्रमो यस्याः ॥ २९ ॥

(३ शान्तनवी) मम देव्याः चरितं स्मरतः पुरुषाः सकाशात् दूरादेव दूरत एव पलायन्ते दूरीभवन्ति । ऋषिरुवाच । मुमेधाः सुरथं वाचमुचितामूचे । इतीत्यमुक्त्वा व्याहृत्य सा भगवती चण्डविक्रमा प्रकटपराक्रमा चण्डिका देवी ॥ २९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दूरादेवेति । मम चरितं स्मरतः मम प्रभावाद्दूरात्पलायन्त इत्यन्वयः । उत्तरार्धस्य ऋषिर्वाचेल्लादिः । चण्डो दारुणः ॥ २९ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) दूरादेव पलायन्ते स्मरतश्चरितं मम स्वाहा ३० । ऋषिरुवाच ३१ । इत्युक्त्वा-
वेति ३२ ॥ २९ ॥

(६ दंशोद्धारः) इत्युक्त्वा चण्डो दारुणो विक्रमो यस्याः ॥ २९ ॥

पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत । तेपि देवा निरातङ्गाः स्वाधिकारान्यथापुरा ॥ ३० ॥

(१ शुभवती) पश्यतामेवेति षष्ठी चानादरे ॥ ३० ॥

(२ चतुर्धरी) पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । निरातङ्गाः निर्भयाः ॥ ३० ॥

(३ शान्तनवी) पश्यतामेव देवानां तत्रैव पुरोभागे अन्तरधीयत अन्तर्धानमगात् । ध्रुवन्तरोरुसर्गवद्वृत्तिर्व्या-
ख्येया । अन्तःपूर्वाद्भातेः कर्मकर्तरि लिङ् । अदृश्यतामगात्स्वयमेवेत्यर्थः । यद्वा सा देवी पश्यतामेव देवानां तत्रैव
संचरती तां देवान्त्रायते रक्षति तत्र पालयन्ती सत्येव स्वयमन्तरधीयत । आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा सा देवी पश्यत
देवानामेव तत्रैव देवशरीरिष्वेवान्तरधीयत । स्वयमेव देवशरीरे सैवान्तर्व्यलीयतीत्यर्थः । पश्यतामेवेत्यनादरे षष्ठीति पक्षे
यथा जननी सुताम्बाजतोऽनादृत्यालोकनादन्तर्धत्ते तथेयमपि सर्वजननी देवदर्शनतोऽन्तरधीयत । स्वयमेवेति भावः ।
अथ ते देवाः सर्वे देव्या निहतारयः विनाशितशत्रवः अत एव यथापुरा पूर्वस्मिन्काले इव निरातङ्गाः कृच्छ्रजीवनतो
निर्भयाः ॥ ३० ॥

(४ नागोजीभट्टी) पश्यतामिति । अनादरे षष्ठी । निरातङ्गाः निर्भयाः ॥ ३० ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) तेऽपि देवा इति ३३ ॥ ३० ॥

(६ दंशोद्धारः) पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । तेपि निरातङ्गा निर्भयाः ॥ ३० ॥

यज्ञभागभुजः सर्वे चक्रुर्विनिहतारयः । दैत्याश्च देव्या निहते शुम्भे देवरिपौ युधि ॥ ३१ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३१ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ ३१ ॥

(३ शान्तनवी) यज्ञभागभुजः यज्ञांशान्भुजानाः सन्तः स्वाधिकारान्यथापुरा पूर्ववच्छुम्भनिशुम्भाद्युदयतः प्रागेव
स्नानस्नान्यापारोषकुः कृतवन्तः । निशुम्भे च महावीर्ये शेषाः पाताळमाययुः । युधि संप्रामे देव्या तस्मिन् ॥ ३१ ॥

(४ नागोजीभट्टी) दैत्याः अवशेषा दैत्याः ॥ ३१ ॥

(५ जगज्जन्द्रचन्द्रिका) अन्तरधीयत । कर्मकर्तरि लङ् ३४ ॥ ३१ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३१ ॥

जगद्विध्वंसिनि तस्मिन्महोद्रेऽतुलविक्रमे । निशुम्भे च महावीर्ये शेषाः पातालमाययुः ॥ ३२ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३२ ॥

(२ चतुर्धरी) शेषा दैत्या इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

(३ शान्तनवी) जगद्विध्वंसिनि त्रैलोक्यमजिनि महोद्रे अतिरौद्रे अतुलविक्रमे अनुपमशक्तौ देवरिणौ ससैन्ये शुम्भे च महावीर्ये ससैन्ये निशुम्भे च निहते सति शेषा अवशिष्टा दैत्याः पातालमाययुः बलिसम्य प्राविशन् । 'वीर्यं बलं प्रभावश्च' । पतन्यस्मिन्पातालम् ॥ ३२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आययुः प्राविशन् ॥ ३२ ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) निशुम्भे इति ३५ ॥ ३२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३२ ॥

एवं भगवती देवी सा नित्यापि पुनः पुनः । संभूय कुरुते भूप जगतः परिपालनम् ॥ ३३ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३३ ॥

(२ चतुर्धरी) संभूय कायमादाय ॥ ३३ ॥

(३ शान्तनवी) सुमेधाः सुर्यं बोधयति । हे भूप एवं प्रागुक्तमणित्याः सा भगवती देवी नित्यापि ध्रुवा अविन-
श्वरा अविकारापि सती पुनःपुनः संभूय आविर्भूय प्रादुर्भावम् अवतारम् अवाप्य जगतः त्रैलोक्यस्य परिपालनं परितो रक्षणं
कुरुते सर्वजननी इति एतत्प्रागपि अभाषि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' इति 'देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । उत्पन्नेति
तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते' इति ॥ ३३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) एवमिति । संभूय इत्यशरीरात्प्रादुर्भूय ॥ ३३ ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) संभूय कुरुते इति ३६ ॥ ३३ ॥

(६ दंशोद्धारः) एवमिति । संभूय कायमादाय ॥ ३३ ॥

तथैतन्मोक्षते विश्वं सैव विश्वं प्रसूयते । साऽयाचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) प्रसूयते प्रसूते । सा अयाचितेति छेदः । निष्कामाराधितेति तदर्थः । विज्ञानं विशिष्टमुत्कृष्टं ज्ञानं
कैवल्यजनकम् । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यस्याश्रयणे तु याचितेत्येव छेदः ॥ ३४ ॥

(२ चतुर्धरी) विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं मोक्षोपयोगि ज्ञानमित्यन्वयः । ऋद्धिम् ऐश्वर्यं तस्य ऋद्धिमिति विवक्षाहि
संधिः ॥ ३४ ॥

(३ शान्तनवी) सैव देवी विश्वं कर्म सूर्यते जनयति । पूङ्गु प्राणिप्रसवे दिवादिः । तथैव देव्या हेतुभूतया एत-
द्विश्वं मोक्षते । मुह वैचित्त्ये । विषादिः । अविबेकेन योज्यते । अविबेको ममता तत्सहितं क्रियते । सा देवी भक्तैः या-
चिता सती विज्ञानं विवेकपूर्वकं ज्ञानं च प्रयच्छति । सैव देवी तुष्टा सती तपसा जनितसंतोषा इद्धिं संपदं च महतीं
प्रयच्छति ददाति तुष्टा ऋद्धिमिति पाठे तु असंहितया निर्देशः कृतः । 'ऋत्यकः' इति तु प्रकृतिभावे तस्य अकः स्थाने
ह्रस्वे सति तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति स्यात् । खट्वृक्षस्य इतिवत् । सा याचितार्थविज्ञानमिति पाठे तु अर्थेषु विज्ञानमिति
संग्रहः एतत्प्रागभ्यभाषि । 'तन्मात्रं विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः । महाभाया हरेक्षैषा तया संमोक्षते जगत् ॥
ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोक्षाय महाभाया प्रयच्छति ॥ तया विस्तृज्यते विश्वं जगदेतच्च-
राचरम् । सेवा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये' इति ॥ ३४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पृष्ठं मोहकारणमुपसंहरति । तया इति । प्रसूयते जनयति । अथार्चिता फलमुद्दिश्य कृत-
भक्तिविज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानं यच्छति । तुष्टा फलोद्देशेन क्रियमाणकर्मणा ऋद्धिं प्रयच्छति । संहिताया अविवक्षितत्वात्
संधिः ॥ ३४ ॥

(५ जगज्ज्वलन्मन्त्रिका) सा याचितेति ३७ ॥ ३४ ॥

(६ दंशोद्धारः) तथेति । विशिष्टं मोक्षोपयोगि ज्ञानम् । ऋद्धिर्भैश्वर्यम् । तुष्टा ऋद्धिमित्यत्र संहिताया अविवक्षणात्
संधिः ॥ ३४ ॥

व्याप्तं तथैतत्सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर । महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया ॥ ३५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३५ ॥

(२ चतुर्धरी) व्याप्तं वैभवेन महतो ब्रह्मादीन्कलयति अधिकारेषु प्रवर्तयतीति महाकाली तथा महाकाले प्रलये । महाकालो मृत्युरिति दर्शनात् । महती मारी संहतिक्रिया तत्स्वरूपया ॥ ३५ ॥

(३ शान्तनवी) सुमेधाः सुरथं राजानं बोधयति । हे मनुजेश्वर हे सुरथ महामारीस्वरूपया तथा महाकाल्या महा-
तामस्या महादेव्या एतत्सकलं ब्रह्माण्डं त्रैलोक्यगर्भकं स्थानं व्याप्तं महाकाले प्रलयप्रमये । महाधासावकालश्चेति महाकालः
अनिष्टकालः अकालः कालामिश्रः तस्मिन्पुनश्चिते महाकाले संहारसमये समुपस्थिते सति । महाधासौ कालः कालामिश्रः संहार-
कमहाकालः तस्येयं स्त्री महाकाली तथा मारयति संहरति मारः । पचाद्यच् । महाधासौ मारश्च संहारकः महामारः काला-
मिश्रः तस्येयं स्त्री महामारी सा स्वरूपं यस्याः सा देवी महामारीस्वरूपा तथा महामारीस्वरूपया । यद्वा 'मह उद्भव उत्सवः'
महान् उत्सवान् आसमन्तान्मारयति नाशयति महामारी महाप्रलयानलज्वाला तस्या इव स्वरूपं यस्याः सा महामारीस्वरूपा
'मृत्युजिह्वा माहामारी जगत्संहारकारणी । महारात्रिर्महानिद्रा महाकात्यतितामसी । सैव कालानलज्वाला सैव विद्या
तमःप्रसूः ॥ सैव मोहप्रसूः सैव सर्वाधिदेवता' । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्सकाशात् अमतिः निःसरति ब्रह्माण्डं लोके त्वमति ।
निःसरत्यस्मात्पात इत्यण्डम् । 'पेती कोशो द्विहीनेण्डम्' ॥ ३५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) व्याप्तमिति । महतो ब्रह्मादीनपि कलयति अधिकारेषु वर्तयति सा महाकाली तथा महाकाले
प्रलये महामारी संहारक्रिया तद्रूपया तथैतत्सकलं व्याप्तमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) महाकाल्येति ३८ ॥ ३५ ॥

(६ दंशोद्धारः) व्याप्तमिति । महतो ब्रह्मादीन्कलयति वशीकरोतीति महाकाली । तथा महाकाले महाप्रलये
महामारी संहतिः ॥ ३५ ॥

सैव काले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यजा । स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी ॥ ३६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ३६ ॥

(२ चतुर्धरी) काले द्विपराधलक्षणे । महती मारी महामारी । अजा जन्महीना काले स्थितिसमये सनातनी
विनाशहीना ॥ ३६ ॥

(३ शान्तनवी) अजा जन्मरहिता सनातनी नित्या सैव शाश्वती देवी काले भूतानां महाप्रलयसमये तमोगुणमयी
सती महामारीति कथ्यते । तथा काले उत्पत्तिकाले सैव भूतानां सर्गसमये सत्त्वगुणप्रधाना सृष्टिर्भवति सृष्टिकारणभूता भ-
वति । तथा सैव देवी काले भूतानां पारिपालनसमये रजोगुणप्रधाना स्थितिं करोति । सदाभवा सनातनी । न जायते
अजा ॥ ३६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सैवेति । काले प्रलये । महामारी संहारशक्तिः । सृष्टिः सर्गशक्तिः । अजा जन्महीना । काले
स्थितिकाले सनातनी नाशहीना ॥ ३६ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) स्थितिं करोतीति ३९ ॥ ३६ ॥

(६ दंशोद्धारः) सैवेति । काले द्विपराधान्ते । महतो ब्रह्मादीनपि मारयतीति महामारी । काले स्थितिसमये ॥ ३६ ॥

भवकाले नृणां सैव लक्ष्मीर्वृद्धिप्रदा गृहे । सैवाभावे तथा लक्ष्मीर्विनाशायोपजायते ॥ ३७ ॥

(१ गुप्तवती) भवकाले वैभवकाले । अभावे विपत्काले अलक्ष्मीरिति छेदः ॥ ३७ ॥

(२ चतुर्धरी) भवकाले संपत्समये । वृद्धिप्रदेति लक्ष्मीविशेषणम् । अभावे विपत्काले ॥ ३७ ॥

(३ शान्तनवी) भवकाले देवी साभिष्यसंभवकाले नृणां गृहे सैव देवी लक्ष्मीर्वृद्धिप्रदा संपद्भाषप्रदा । लक्ष्मीः संप-
त् वृद्धिः उपचयः तत्प्रदा भवति । 'प्रे दाइः' कः । तथा सैव अभावे देवीसाभिष्याभावेऽलक्ष्मीविनाशाय संपदः विनाशाय
अभावाय-उपजायते संपदभावस्वरूपा उपजायते । यत्र लक्ष्मीः संपत् तत्र देव्याः साभिष्यम् । यत्र च तदसाभिष्यं न
तत्र संपदापे नेत्यन्वयव्यतिरेकी वेदितव्यौ ॥ ३७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) भवकाले संपत्समये । वृद्धिप्रदेति लक्ष्मीविशेषणम् । अभावे विपत्काले ॥ ३७ ॥

(५ जगद्धन्वन्निद्रका) सैवाभाव इति ४० ॥ ३७ ॥

(६ दंशोद्धारः) भवेति । भवकाले संपत्काले । अभावे विपत्काले ॥ ३७ ॥

स्तुता संपूजिता पुष्पैर्धूपगन्धादिभिस्तथा । ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मं गतिं शुभाम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे देव्याश्चरितमाहात्म्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(१ गुप्तवती) तादृशकाले तन्निरसनोपायमाह । स्तुतेत्यादिना ॥ ३८ ॥ इति श्रीगुप्तवत्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) गन्धैश्चन्दनैः धूपदीपादिभिः पूजिता सती वित्तं पुत्रांश्च ददाति ॥ ३८ ॥

इति श्रीचतुर्धरीव्याख्याने फलश्रुतिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) नित्यं देवीसान्निध्यकारणं तत्फलं चोपदिशति सुमेधा ऋषिः । हे देवि स्तुता स्तावकैः पदैः संकीर्तिता च तथा पुष्पैः संपूजिता च तथा गन्धैः कर्पूरचन्दनगुग्गुमदादिभिर्लिप्ता तथा धूपैर्बहुविधैर्धूपिता तथा आदिप्रहणाद्व्यासंकारास्ताम्बुकादिभिरानन्दिता भक्तिप्रणता च सती साधु प्रार्थितैश्च भक्तवर्गेभ्यः वित्तं धनं पुत्रांश्च आयुरारोग्यमैश्वर्यं च चक्षुष्याभूषितां धर्मं मतिं शुभां गतिं च ददाति । यदुक्तं प्राक् 'सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वश्रेष्ठतरी' इति ॥ ३८ ॥ इति श्रीभद्राजापिराजश्रीमत्सोमरान्वयश्रीमदुद्धारणात्मजश्रीशान्तनुचक्रवर्तिरचितायां श्रीचण्डिकासाहात्म्यटीकायां तत्त्वज्ञानप्रणाल्यादिरूपविशेषपुष्पलक्षितो देव्याराधनफलविधिनिरूपणोपलक्षितश्च द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) पुष्पैर्धूपगन्धदीपाभिः संपूजितेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति शिवमहद्युतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मं तथा शुभां स्वाहा ४१ ॥ ३८ ॥ इति श्रीसप्तशतीटीकायां जगन्मन्त्रचन्द्रिकाख्यायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्सुलोचनामदृष्टिराजकृतदंशोद्धारे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः १३.

ऋषिरुवाच ।

एतत्ते कथितं भूप देवीमाहात्म्यमुत्तमम् । एवंप्रभावा सा देवी ययेदं धार्यते जगत् ॥ १ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १ ॥

(२ चतुर्धरी) ॥ १ ॥

(३ शान्तनवी) हे भूप हे सुरथ एतत् उत्तमम् अत्युत्तमं देव्या माहात्म्यं श्रेष्ठतमं सर्वार्थसाधनं सर्वकामधुकं मया सुमेधसा ब्रह्मर्षिणा ते बुभुक्षं कथितं व्याहृतम् । सा च देवी भगवती एवंप्रभावा ईदृग्विधसामर्थ्या वर्तते । सेति यया देव्या सर्वजनन्या सर्वपोषिण्या सर्वसंहारिण्या इदं जगत् विभं धार्यते सृज्यते पाल्यते च । प्रत्यवसीयते च यथाकालम् । धृष्टं अस्थाने णिच् । कर्मणि यगात्मनेपदं च लट् : 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः । त्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः' महात्मनो महामूर्तेर्देव्या भावे कर्मणि वा । ब्राह्मणादिवाक्येभ्यः 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे माहात्म्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ऋषिरुवाच । एतदिति । एवमुक्तप्रकारेण धार्यते इति सृष्टिप्रलययोरुपलक्षणम् । हे भूपेति सुरथविशेषणम् ॥ १ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) अथ त्रयोदशाध्यायः प्रारभ्यते । त्रयोदशे सार्धसप्तदशश्लोकाः प्रकीर्तिताः इति । त्रयोदशोऽध्याये अर्धश्लोकसहिताः सप्तदशश्लोकाः प्रकीर्तिताः । एकादशार्धाहुतय इति एकैनाधिका दश एकादश अर्धाहुतयः अर्धश्लोकरूपा मन्त्राः । पादद्वयारमका इत्यर्थः । श्लोकपञ्चकस्य दशाहुतयः अर्धश्लोकस्यान्ये च द्वादशश्लोकमन्त्रका इति । द्वाभ्यामधिका दश द्वादश श्लोकमन्त्राः श्लोकरूपा मन्त्राः । सर्वैर्मिलित्वा त्रयोविंशतिमन्त्रा जाता इत्यर्थः । उवाचवचनैः पञ्चभिर्मन्त्रा एकोनत्रिंशदिति । षडभिः पदसंख्याकैः उवाचवचनैः उवाचवाक्यैः सह एकेन उन्ना त्रिंशत् एकोनत्रिंशत् मन्त्राः मनवः स्मुरिति शेषः । मार्कण्डेयद्वयमिति । मार्कण्डेय उवाचेति द्वौ मन्त्रौ । देवीद्वयमिति देव्युवाचेति द्वौ मन्त्रौ स्तः । एको ऋषिर्भवेदिति एको मन्त्रो भवेत् । एवं कात्यायनीतन्त्रस्य रीत्या विभाजनं मन्त्रविभागः प्रोक्तं कथितम् । तथाहि 'ऋषिरुवाच स्वाहा १' । 'एतत्ते कथितमिति स्वाहा २' ॥ १ ॥

(६ दंशोद्धारः) ॥ १ ॥

विद्या तथैव क्रियते भगवद्विष्णुमायया । तथा त्वमेव वैश्यश्च तथैवान्ये विवेकिनः ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २ ॥

(२ चतुर्धरी) तथैवेति समुच्चये । विद्या मोक्षोपयोगि ज्ञानं क्रियते प्रबोध्यते । त्वं सुरथः । वैश्यः समाधिः । अन्ये च विवेकिनः तथैव मोक्षन्ते इत्यन्वयः । एष वैश्य इति पाठः ॥ २ ॥

(३ शान्तनवी) भगवद्विष्णुमायैव चण्डिक्यैव विद्या ज्ञानं क्रियते उत्पाद्यते । परमात्मज्ञानसाधनं देव्युपनिषद्रूपेति भावः विष्णोर्माया भगवती विष्णुमाया भगवद्विष्णुमाया तथा । यद्वा भगवान्विष्णुः भगवद्विष्णुः तस्य माया तथा । यदुक्तं 'सा विद्या परमा मुचेहेतुभूता सनातनी' । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य वरणा मग इतीरणा' ॥ हे राजन् तथा मोहरूपया देव्या त्वं विवेकी सन्नपि ॥ २ ॥

(४ नागोजीभट्टी) विद्या तत्त्वज्ञानम् । तथैवेति समुच्चये । तथा देव्या त्वं सुरथः एष वैश्यः समाधिः । उत्तरार्ध-मुत्तरान्वयि । तथैवान्ये । अन्ये चेत्यर्थः । विवेकिनः अधिगतलोकशास्त्राः ॥ २ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) विद्या तथैवेति ॥ २ ॥

(६ दंशोद्धारः) विद्येति । मोक्षोपयोगिज्ञानं क्रियते बोध्यते । तथैवेति समुच्चये । तथैवेति पाठे तु यथेदं जगद्वा-र्यते तथैवेति पूर्वोक्तानुषङ्गः । त्वं सुरथः । वैश्यः समाधिः । मोक्षान्त इत्यादिना कालत्रयेऽपि मोहकत्वं सूचितम् ॥ २ ॥

मोह्यन्ते मोहिताश्चैव मोहमेष्यन्ति चापरे । तामुपैहि महाराज शरणं परमेश्वरीम् ॥ ३ ॥

(१ शुभवती) ॥ ३ ॥

(२ चतुर्थरी) मोह्यन्ते संप्रति । मोहिताः प्राक् । मोहमेष्यन्ति पश्चात् । सेवेत्येवकारो यस्यादर्धे । उपैहीति उपपूर्वस्तेनो रूपम् ॥ ३ ॥

(३ शान्तनवी) संप्रति मोहसे । प्राक् मोहितोऽभूः । भविष्यति कालं मोहमेष्यसि च । तथैव एषः वैश्यः समाधिः नाम तथैव मोह्यते मोहितश्च मोहमेष्यति च । तथैव युवाभ्याम् अन्येपि विवेकिनः पुमांसः अधिगतशास्त्राः सन्तो-प्यपरे च तेभ्यश्चान्ये च सर्वे तथैव देव्या मोह्यन्ते । मोहिताश्च मोहमेष्यन्ति प्राप्स्यन्ति । यदुक्तम् । 'तथापि ममतावर्ते मोहगते निपातिताः । महामायाप्रभावेण संसारस्थितिकारिणा । तत्रात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः । महामाया हरेक्षैषा तथा संमोह्यते जगत् । ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' । इति प्राक् राजा । 'भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्येकं वदस्व तत्' इति यद्रहस्यं शृष्टे तदिदानीमृषिशेष्टमाह । हे महाराज हे सुरथ त्वं तां परमेश्वरीं देवीं शरणं रक्षयित्रीमुपैहि उप एहि । आद्गुणः उपगच्छ शरणं ब्रज । उपपूर्वं इण् गती 'सेर्षपिच' उप-इति स्थिते 'एत्येवत्यूट्ठु' इति वृद्धिर्न तद्विधावेचीत्यनुवृत्तेः । तत आद्गुण एव बाधकाभावात् । आद्पूर्वत्वेऽपि आ इहि एहि । उप एहि इति स्थिते वृद्धिर्वाधित्वा 'ओमाडोश्च' इति पररूपत्वे सति उपैहि इत्येव रूपम् । उपैहि इति तु कृतवृद्धिपाठः छान्दसः । क्वचिच्च 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त' इति वचनात् । यद्वा एहि इत्येतद्विमक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । शृषोदरादित्वाद्वा साधु । उप एहि उपैहि महाराज । 'राजाहःसखिभ्यष्टन्' 'न पूजनात्' पूजायां स्वस्तिग्रहणम् । 'अश्रोतेराश्रुर्मणि वरद चेन्नोपधायाः' । परमामीश्वरीं हे क्रौष्टिक हे मुने आकर्णय ॥ ३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मोह्यन्त इति । मोहो मिथ्याज्ञानम् । उपैहीति वृद्धिः छान्दसी ॥ ३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) मोह्यन्त इति ४ ॥ ३ ॥

(६ दंशोद्धारः) तामिति । उपैहीति । एवादिपाठे वा छन्दसीति पितृवेन शुणे एहीति स्थिते उपेत्यनेन वृद्धिः । उपैहीतिपाठः सुगमः । भोग ऐहिकसुखम् । स्वर्गः पारलौकिकसुखम् । अपवर्गो मोक्षः ॥ ३ ॥

आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा ।

मार्कण्डेय उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा सुरथः स नराधिपः ॥ ४ ॥

(१ शुभवती) ॥ ४ ॥

(२ चतुर्थरी) भोगः ऐहिकः । स्वर्गानुभवः पारत्रिकः । अपवर्गः कायद्रयापायः । तस्य मेधसो मुनेः ॥ ४ ॥

(३ शान्तनवी) सैव देवी भगवत्येव आराधिता तपसा तोषिता सती नृणां पुंसां भोगस्वर्गापवर्गदा भुवि भोगदा जन्मान्तरे स्वर्गदा मोक्षदा ज्ञानदा भवति । अत एव मोक्षदा 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इति सिद्धान्तः । संप्रदानत्वाभावाद्ब्रजकस्तु वज्रं ददातीतिवत्संबन्धे षष्ठ्येव । नृणामिति । इति प्रोक्तेन प्रकारेण तस्य सुमेधसो ब्रह्मर्षेः वचः श्रुत्वा देवीमाराधय इति वाक्यम् उपदेशमाकर्ण्य सुरथो नाम सः नराधिपः ॥ ४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) आराधितेति । सैवेत्यनेन सर्वत्र फलदात्री इत्येवेति सूचितम् । भोग ऐहिकः । मार्कण्डेय उवाच ३ । इतीति ॥ ४ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) आराधितेति ५ । मार्कण्डेय उवाच ६ । इति तस्य वचः श्रुत्वा सुरथः क्षत्रियवैभः
स्वाहा ७ ॥ ४ ॥

(६ दंशोद्धारः) इतीति । तस्य सुमेधसः मुनेः ॥ ४ ॥

प्रणिपत्य महाभागं तन्मूर्धं संशितव्रतम् । निर्विण्णोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन च ॥ ५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ ५ ॥

(२ चतुर्धरी) संशितव्रतं तीव्रनियमम् । निर्विण्णा दुःखाकुलाः । ममत्वमस्मत्सुखावहाभ्यवसायः ॥ ५ ॥

(३ शान्तनवी) तं सुमेधसं महाभागं संशितव्रतम् ऋषिं प्रणिपत्य प्रणामैराचार्य पुत्रमित्रकलत्रादिति ममत्वेन
अतिमोहेन शत्रुभिः राज्यापहरणेन च हेतुना निर्विण्णः दुःखितः सन् ॥ ५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रणिपत्येति संशितव्रतं तीव्रव्रतम् । निर्विण्णो दुःखाकुलः । ममत्वं स्वीयत्वाभ्यवसायः ॥ ५ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) प्रणिपत्येति ८ ॥ ५ ॥

(६ दंशोद्धारः) संशितव्रतं तीव्रनियमो यस्य निर्विण्ण इति । अतीति पृथक्पदम् । ममत्वेनातिनिर्विण्णोऽतिदुः-
खाकुलः ॥ ५ ॥

जगाम सद्यस्तपसे स च वैश्यो महामुने । संदर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनमास्थितः ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) अम्बाया इति । तुरीयाया इत्यर्थः । देवीसूक्तजपाभिज्ञात् । प्रत्यक्षं प्राह ऋण्डकेति वाक्यशेषाच्च ।
नदीपुलिने तत्तीरभागम् ॥ ६ ॥

(२ चतुर्धरी) सद्यस्तपस्यम् । नद्याः पुलिनमेतत्कालं जलाभ्यक्ते कूले संस्थितः ॥ ६ ॥

(३ शान्तनवी) तपसे जगाम । अम्बायाः जगज्जनन्याः देव्याः संदर्शनार्थं प्रत्यक्षीकरणाय । नदीपुलिने संस्थितः
नद्याः पुलिने द्वीपे तटविशेषे वा संस्थितः सैकतदेशे सम्यगवस्थितः ॥ ६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) जगामेति । स राजा वैश्यवैश्यः । एवमग्रेऽपि ॥ ६ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) जगाम सद्य इति ९ ॥ ६ ॥

(६ दंशोद्धारः) संदर्शनार्थमिति ॥ ६ ॥

स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन् । तौ तस्मिन्पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं महीमयीम् ॥ ७ ॥

(१ गुप्तवती) स च राजा च देवीसूक्तं बहुभेधैरिति प्रसिद्धमेकं तन्त्रान्तरेष्वम्बाव्रतात्मकं प्राच्येषु प्रसिद्धकल्प-
परं मालामन्त्रात्मकमपि गद्यात्मकं क्वचित्प्रसिद्धमन्यत् लक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनभग्नो देव्या इत्यादिकमितरत् इति चत्वारः
मक्षा व्याख्याभेदेनोक्ता यथासंप्रदायं व्यवस्थिता हेयाः ॥ ७ ॥

(२ चतुर्धरी) देवीसूक्तं देवीमाहात्म्यवाचकप्रायम् ॥ ७ ॥

(३ शान्तनवी) स राजा च सुरथः स वैश्यश्च समाधिर्नाम परं श्रेष्ठं सर्वार्थप्रदं केवलं देवीसूक्तं वैदिकगुणविशेषं
मन्त्रं देव्यधिवैद्यतं देव्यां सुष्ठु शोभनमुक्तं प्रणीतं देव्यां वा विषये सूक्तमुपदिष्टमाचार्यैरागमीयं देवीप्रणवमभिगम्ये वा एतदेव
वा ऋण्डक्याः वरितत्रयं जपन् तपस्तेपे तपश्चकार । केचित्तु ब्राह्मणादम्बा माता सातृकेति मातृकामन्त्ररूपं देवीसूक्तमाहुः ।
अपरे तु देवीसूक्तं पृथगस्ति रहस्ये तज्जपन् इत्याहुः । अन्ये त्वाहुः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तानि देवीसूक्तानीति । 'संस्याचारे
स्थितौ मृतौ' । 'तपस्तपःकर्मकर्मैव' इति तपःकर्ता कर्मवद्भवति । उपवासादीनि तपोसि तापसं तपन्ति दुःखयन्ति स तापस-
स्त्वगस्थिभूतः स्ववाञ्छितस्वर्गाद्यर्थं तपोसि तप्यते तपोसि उपार्जयन्ति । तप संतापे । लिटि तपस्तेपे तपोर्जितवानित्यर्थः ।
अन्वकर्मकर्मैव तु उतपति स्वर्गं सुवर्णकारः । तौ द्वौ राजा सुरथः वैश्यश्च समाधिर्नाम तस्मिन् नद्याः पुलिने तटविशेषे
'तोयोत्थितं तत्पुलिनम्' । तत्र देव्याः मूर्तिम् आकृतिं महीमयीं कृत्वा ऋन्मयीं विधाय 'मयैतयोर्भाषायाममस्याच्छादनयोः'
इति विकारावयवायाः मद्या मयद् ॥ ७ ॥

(४ नागोजीभट्टी) देवीसूक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धमित्येके । वस्तुतो देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादिकं पद्यामाध्यायस्यं
स्तुतिरूपम् । तत्र सर्वदेवतायाः कूटस्थायाः महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शुम्भादिवचार्चिमिदं सर्वज्ञेशपरिहारैर्यार्थादिफलं तत्का-
माम्बां ताभ्यां जप्तम् । अनुपदधुतत्वात् बुद्धिसन्निहितत्वाच्चेदमेव देवीसूक्तं देवीपदेन च प्रहीतमुचितम् । लक्ष्मीतन्त्रसंमतया-
यमर्थः । इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे । 'प्राणाद्यः संस्थितं बीजं व्योमबीजं हुतासनः । त्रिकोणबिन्दुनादात्मं प्रणवादिन-
मोन्तकम् । अम्बिकसिद्धिदं ज्ञेयं देवीसूक्तं परं स्मृतम्' इति क्वचित्पठ्यते ॥ ७ ॥

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) स च वैश्य इति १० ॥ ७ ॥

(६ दंशोद्धारः) देवीसूक्तं देवीमाहात्म्यसूक्तं श्रीसूक्तयात्राव्यतिशेकम् ताविति । महीमयीं बाहुकमयीम् ॥ ७ ॥

अर्हणां चक्रतुस्तस्याः पुष्पधूपामितर्पणैः । निराहारी यताहारी तन्मनस्कौ समाहितौ ॥ ८ ॥

(१ शुभवती) आदौ यताहारी कतिपयकालोत्तरं निराहारी ॥ ८ ॥

(२ चतुर्थरी) अर्हणां पूजाम् । निराहारी ल्यक्ताहारी यताहारी अल्पाहारी लघुभोजनौ । तन्मनस्कौ तस्यां मानसमाहितं ययोस्तौ जितेन्द्रियो ॥ ८ ॥

(३ शान्तनवी) तस्यां देव्याः अभिवकायाः पुष्पधूपामितर्पणैः पुष्पैः धूपैः तर्पणैः अग्निभिः अग्निकार्यैः होमैः तर्पणैश्च त्रिहितैस्तैरुचितैः अर्हणां पूजाम् आराधनं चक्रतुः चक्राते । पृथक् पृथक् विदधाते । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहृणाः समाः' पुष्पाणि धूपाः अग्नयः तर्पणानि च तैस्तैः 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निराहारी हविष्यादिना तावन्निश्चिताशनौ । ततः क्रमशो मूलाशनौ फलाशनौ पर्णाशनौ अम्भस्यौ वायुभक्ष्यौ । ततश्च मरणे कृतनिश्चयो निराहारी निवारिताहारी धनशनौ । यतात्मानो विषयेभ्यो व्यावर्तितमनोनेत्रादिज्ञानेन्द्रियो निर्जितेन्द्रियग्रामो 'तावन्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् । न जयेद्भस्मं यावज्जितं सर्वं जिते रसे' । तन्मनस्कौ तस्यामेवाध्यातुं मनो ययोस्तौ तथोक्तौ देवीध्यानपरो । समाहितौ गुरुपदिष्टार्थं सावधानौ । निरस्तसंशयो बहुविप्रपरिहारपरो नियमपरायणौ ॥ ८ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अर्हणां पूजाम् अमितर्पणं होमः । पुष्पधूपौ गन्धर्वादेविमनस्कौद्युपलक्ष्यौ । आदौ यताहारी अल्पाहारी ततो निराहारी । अनेन हठयोगः सूचितः । तन्मनस्कौ । समाहितौ ल्यक्तावाद्यचेष्टौ ॥ ८ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) अर्हणामिति ११ ॥ ८ ॥

(६ दंशोद्धारः) अर्हणां पूजाम् । अग्निर्दापः । तर्पणं नैवेद्यादि । यद्वा अमितर्पणं हवनम् । यताहाराविति । यतात्मानो जितमनस्कौ । यताहाराविति पाठे कदाचिदल्पाहारी ॥ ८ ॥

ददतुस्तौ बलिं चैव निजगात्रासृगुक्षितम् । एवं समाराधयतोस्त्रिभिर्वर्षैर्ध्यातात्मनोः ॥ ९ ॥

(१ शुभवती) ब्राह्मणैतरवर्णत्वेन निषेधाभावादाह । निजगात्रेति ॥ ९ ॥

(२ चतुर्थरी) जितेन्द्रियो जितानि इन्द्रियाणि ययोस्तौ । बलिमुपहारं बलिदानं निजगात्रासृजा स्वदेहशोणितेन उक्षितं सेचितम् । यतात्मनोर्जितचित्तयोः ॥ ९ ॥

(३ शान्तनवी) तौ सुरयवैश्यौ निजगात्रासृगुक्षितं तपश्चरणकाले परहिंसापराङ्मुखत्वात् स्वशरीरोद्भवक्तमेव अन्नमयं बलिं च ददतुः । ऊरुजं बाहुजं वापि रक्तांसमयं बलिम् । भक्त्यावेशान्महाशरीरं महीमायार्थमुत्सृजेत् । चशब्दा-न्नजशरीरजहृदिरक्तचन्दनविलेपनं च देव्यै ददाते । एतेन शरीरं वा पातयामि मन्त्रं वा साधयामि इति हठयोगः सूचितः । एवमुक्तप्रकारेण समाराधयतोः क्षत्रियवैश्ययोः त्रिभिर्वर्षैर्ध्यातात्मनोः देव्यामवहितचेतसोः तयोः क्षत्रियवैश्ययोः ॥ ९ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तौ बलिं च पशुकृष्माण्डाद्युपहारं ददतुरित्यस्य राजेत्यादि । राजैव निजहृदिरसिक्तम् । एतेन वैश्यस्य तत्त्वज्ञानेच्छया सार्विकत्वेन कथं राजसपूजायां प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । राजसपूजाधिकारत्वेन ततस्तस्य सार्विकफले नाधकाभावाच्च ब्राह्मणस्य सार्विकपूजया राजसफलवत् । यतात्मनोर्जितचित्तयोः ॥ ९ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ददतुस्ताविति १२ ॥ ९ ॥

(६ दंशोद्धारः) बलिमुपहारं निजगात्रासृजा स्वदेहशोणितेनोक्षितं प्रोक्षितम् ॥ ९ ॥

परितुष्टा जगद्धात्री प्रत्यक्षं प्राह चण्डिका ।

देव्युवाच । यत्प्रार्थयते त्वयाभूष त्वया च कुलनन्दन ॥ १० ॥

(१ शुभवती) कुलनन्दनेति वैश्यस्य संबुद्धिः ॥ १० ॥

(२ चतुर्थरी) प्रत्यक्षमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

(३ शान्तनवी) परितुष्टा तत्कृतेन तपसा अतिप्रीता जगतां धात्री चण्डिका देवी प्रत्यक्षं प्रकटीभूय प्राह कथयामास । प्राहेति तिङन्तप्रतिरूपकमन्ययम् । यतश्चण्डिका जगद्धात्री ततस्तयोः कृततपसोः प्रत्यक्षीभूव । अन्यथा तत्कृतेन चोरेण तपसाग्निनेव जगन्ति दह्येदन्नेवेति भावः । जगन्ति दधाति जगद्धा । आतोऽनुपसर्गे कः । अद भक्षणे । तृन् तुज्जा । यद्वा ओहाङ् गतो । जगन्ति जिह्ति जगद्धा । आतोऽनुपसर्गे कः । वर्गचतुर्थः । अत्री संहर्ता । अतएव ओहाङ् त्यागे । आतोपि के जगति जहाति जगद्धा । ततोऽपि ओकी । देव्युवाच । हे भूष त्वया यत्प्रार्थयते । हे कुलनन्दन कुलवर्धन वैश्य त्वया च यत्प्रार्थयते याच्यते ॥ १० ॥

(४ नागोजीभट्टी) प्रत्यक्षमिति क्रियाविशेषणम् । देव्युवाच । यदित्युत्तरार्धम् । कुलनन्दनेति वैश्यसंबोधनम् । ज्ञानार्थित्वेन प्रसास्तत्वात् ॥ १० ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) परितुष्टा जगद्धार्त्री प्रत्यक्षं प्राह चण्डिका स्वाहा १३ । देव्युवाच १४ । यत्प्राप्यते त्वया भूप त्वया च कुलनन्दन स्वाहा १५ ॥ १० ॥

(६ दंशोद्धारः) यदिति । मतो मत्सकाशात्प्राप्यताम् अङ्गीक्रियताम् । अर्थाद्युवाचमिति इति प्रत्येकमन्वति वामिति पाठः सुगमः ॥ १० ॥

मत्तस्तत्प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि वैम् ।

मार्कण्डेय उवाच । ततो वने नृपो राज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि ॥ ११ ॥

(१ शुभघटी) ॥ ११ ॥

(२ चतुर्धरी) मतो मत्सकाशात्प्राप्यतां स्वीक्रियताम् । अविभ्रंशि विच्युतिहीनम् ॥ ११ ॥

(३ शान्तनवी) तत्सर्वं मत्तः देवीतः सकाशात्प्राप्यतां लभ्यताम् अप्राप्यताम् । अहं परितुष्टास्मि । तच्च तच्च ते च ते च क्षत्रियाय च वैश्याय च ददामि । कुलस्य नन्दन वैश्य । यतोसौ कुलासकाशात्क्षमी न प्रदीष्यति मोक्षकामस्याद्वै-
राग्यभावत्वादिति भावः । द्वितीयायै प्रार्थयतामिति तु कचिन्पाठः स पुनरुक्तः । प्राप्यतामिति तु पाठ्यताम् । यद्वा वैश्या-
पेक्षाया न पीनरुतयम् । त्वया च प्रार्थयतामिति । ददामि तत् ददामि ते इति च पाठद्वयं क्वापि दृश्यते । मार्कण्डेय उवाच ।
मत्तः देवीतः ततः देव्युत्पन्नन्तरं वा नृपः सुरथः अन्यजन्मनि एतज्जन्मापेक्षया अन्यदग्रिमसंभवि यजन्म तस्मिन्नन्यजन्मनि
अविभ्रंशि अविचलम् राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं वने प्रार्थयामास । अविभ्रंशि राज्यं मन्वन्तारत्वप्राप्तिसाधयम् । अथ च अत्र
अस्मिन्नपि च जन्मनि अविभ्रंशि । भ्रंश अधःपतने णिनिः । न विभ्रंशः अविभ्रंशः तद्युक्तं वा ॥ ११ ॥

(४ नागोजीभट्टी) मत्त इति । प्राप्यतां स्वीक्रियताम् । तत्प्राप्यमानम् । मार्कण्डेय उवाच । तत इत्युत्तरार्धम्
अविभ्रंशि निरस्थायि ॥ ११ ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) मत्तस्तत्प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत्स्वाहा १६ । मार्कण्डेय उवाच स्वाहा १७ ।
ततो वने नृपो राज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि स्वाहा १८ ॥ ११ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत् इति । अविभ्रंशि स्थिरम् अन्यजन्मनि सावर्णिमनुरूपे ॥ ११ ॥

अत्रापि च निजं राज्यं हतशत्रुबलं बलात् । सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वने निर्विण्णमानसः ॥ १२ ॥

(१ शुभघटी) ॥ १२ ॥

(२ चतुर्धरी) अत्रास्मिजन्मनि हतं शत्रुबलं यत्र राज्ये । ज्ञानं ब्रह्मवेदनम् ॥ १२ ॥

(३ शान्तनवी) अत्रैव निजे नगरे बलात् हतशत्रुबलं निजम् आत्मीयं राज्यमेव वने प्रार्थयामास । हतं शत्रुबलं
यत्र तत्तथोक्तम् । कुम्भकरणे । कर्तारि लिङात्मनेपदम् । वने 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना - काकसीरिणोः' ततो देवीतः
ततो देव्युत्पन्नन्तरं वा प्राज्ञः मोक्षकाङ्क्षित्वादतितरां बुद्धिमान् । निर्विण्णमानसः संसारदुःखोद्धिमचेतस्कः सः समाधिर्नाम
वैश्योप्यतिविरक्तः सन् ज्ञानं मोक्षबुद्धिं वने प्रार्थयामास ॥ १२ ॥

(४ नागोजीभट्टी) अत्रापि चेति । अत्राप्यस्मिन् जन्मन्यपि बलाद्धतशत्रुबलमिति राज्यविशेषणम् । ज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानम् । निर्विण्णमानसः संसाराद्विरक्तमानसः ॥ १२ ॥

(५ जगद्धन्वच्चन्द्रिका) अत्रापि चेति १९ ॥ १२ ॥

(६ दंशोद्धारः) अत्रास्मिजन्मनि सुरथरूपे हतं शत्रुबलं यत्र तज्जिज्ञं राज्यम् । संप्रति । ज्ञानमात्मविषयम् ।
किंभूतम् । ममेत्यस्वीये स्वीयत्वाभिमानम् अहमित्यनात्मन्यात्मत्वाभिमानः इतीदृशस्य सङ्गस्य विच्युतौ नाशे कारणम् । ननु
सुरथवदयमपि वैषयिकसुखमेव किं न याचितवानतो विशेषणद्वयम् । निर्विण्णमानसः विरक्तचित्तः । प्राज्ञश्च प्रकृष्टा ज्ञा वेद-
विषयज्ञानं तदस्यास्तीति प्राज्ञः । 'प्रज्ञाभ्रष्टा' इति णः । तथा च श्रूयते । किं प्रज्ञया करिष्यामी येषामयं लोक इति ।
'असुर्या नाम ते लोका अभ्येन तमसा वृताः । तांस्तं प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्मह्नो जनाः' । इति । आत्मह्नो विषय-
सक्ताः ॥ १२ ॥

ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविच्युतिकारकम् ।

देव्युवाच । स्वल्पैरहोभिर्नृपते स्वं राज्यं प्राप्स्यते भवान् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ममेति । ममताहन्ताभ्यां प्रकर्षेणज्ञः सन्नित्यर्थः । समस्तमर्धमेकमेव समस्तपदं तन्मध्ये बुद्धिमद्वा-
चकस्य प्राज्ञपदस्य निवेशः । छान्दसो नरावाशंसमित्यत्रेवेति केचित् । तत्र स्वदेशे आधिपत्यं भविष्यति ॥ १३ ॥

(२ चतुर्थरी) ममेत्यस्वीये स्वीयाभिमानः । अहमित्यनात्मन्यात्माभिमानः । इतिवाग्दावुपदर्शनार्थो । ईदृशो
यः सङ्गस्तस्य विच्युतिकारकमिति ज्ञानविशेषणम् । एवंविधज्ञानप्रार्थनायां हेतुमाह । निर्विण्णमानस इति । विरक्तचित्त-
त्वादित्यर्थः । अत्राप्यहं प्राज्ञ इति । प्रज्ञा श्रोतज्ञानं तथा चरतीति प्राज्ञः । तादृशो हि श्रुतौ श्रूयते 'किं प्रज्ञया करिष्यामो
एषामयं लोक' इति । एतैरेव यतो ज्ञानमुदेति येनायं चिरञ्जयेत ततो ज्ञानमवाप्यापवृत्त्यत इति । तथाच महाभारते 'ज्ञानादेव
हि वै राजन् ज्ञेयं वैराग्यलक्षणम्' इति । स्वल्पैरिति । अहोभिर्दिनेः ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) कीदृशं ज्ञानं ममेत्यहमित्येवं सङ्गविच्युतिकारकं ममायं पुत्रोऽहं पिता । ममेदं कलत्रमहं भर्ता ।
ममेदं धनम् अहं स्वामी तस्येत्यादौ व्यासजितः सङ्ग तस्य सङ्गस्य विच्युतिः क्षरणं विलयः तस्याः कारणं कारकं गमत्वं नाम
मोहः संघतिः तद्विलयकारकं ब्रह्मज्ञानमिति भावः । अतस्मिन्तद्बुद्धिरध्यासः । तेन निःसङ्गस्येवात्मनो ममत्वाविर्भावः सर्व-
दुःखावहो भवति । ममता चाहंता च सङ्गः संसर्गोपेक्षाबुद्धिः द्वैतज्ञानं भेदनिबन्धनं तस्य विच्युतिकारकं विच्छेदजनकं
मोक्षोपयोगिज्ञानं हे त्वं हे सुरथ भवान् स्वल्पैरहोभिर्दिनसैः कतिपयैर्वासरैः रिपून्हत्वा स्थितवतः अस्वलितम् अविचलितम्
अवित्रांशितं तव तत् राज्यं प्राप्स्यते लप्स्यते । आप्लु व्याप्तौ । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यात्मनेपदम् । 'दीप्य प्रथमः' ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) ममेत्यहमिति च यः सङ्गस्तद्विच्युतिस्तत्राशस्तत्करमिति ज्ञानविशेषणम् । समामो न छान्दसः ।
प्राज्ञत्वं मुक्तीच्छयातिबुद्धिमत्त्वाच्च । स्वल्पैरिति स्वं राज्यमित्यसमस्तम् ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविच्युतिकारकं स्वाहा २० । देव्युवाच स्वाहा २१ । स्वल्पैरहो-
भिर्नृपते स्वं राज्यं प्राप्स्यते भवान् स्वाहा २२ ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) स्वल्पैरिति ॥ १३ ॥

हत्या रिपून्स्वलितं तव तत्र भविष्यति । मृतश्च भूयः संप्राप्य जन्म देवादिवस्वतः ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १४ ॥

(२ चतुर्थरी) तत्र राज्ये तव अस्वलितं राज्यं भविष्यतीत्यर्थः । अपयन्द् एवायं निवेधः । 'नव्यनोनायम्'
इत्यभिधानात् । भूयः पृथात् ॥ १४ ॥

(३ शान्तनवी) अस्वलितं तव सुरथस्य अप्रिमं जन्मनि तत् राज्यं भविष्यति । तव राज्यं तव तच्च तव तत्र
इति पाठत्रयम् । तत्र नगरे जन्मान्तरे च । हे भूप भवान् मृतः सप्तपि एतच्छरीरं परित्यक्तवानपि भूयः पुनरपि विव-
स्वतः मूर्त्यदेवात् सवर्णायाश्च तत्परण्याः जन्म उत्पत्तिं संप्राप्य ॥ १४ ॥

(४ नागोजीभट्टी) हवेति । तत्र राज्येति वाऽस्वलितमस्वलनं भविष्यति । उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ॥ १४ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) हत्वा रिपूनि २३ ॥ १४ ॥

(६ दंशोद्धारः) तत्र राज्ये तवाऽस्वलितमस्वलनं भविष्यति । आ इति निषेधार्थकमव्ययं वा पृथक् पदम् ॥ १४ ॥

सावर्णिको नाम मनुर्भवान्भुवि भविष्यति । वैश्यवर्य त्वया यश्च वरोऽस्मत्तोभिवाञ्छितः ॥ १५ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥

(२ चतुर्थरी) वैश्यवर्यं वैश्यश्रेष्ठ ॥ १५ ॥

(३ शान्तनवी) सावर्णिको नाम मनुः राजा भुवि भविष्यति । सावर्णिरेव सावर्णिकः । सहायां कन् । वर्णेन
सहिता सवर्णा । ततः स्त्रीभ्यो ङकं बाधित्वा बाह्यादिपाठादिभिः सावर्णिः सूर्यतमयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । हे वैश्य
हे नर्य । यदा हे वैश्यवर्यं वैश्येषु श्रेष्ठं त्वया अस्मत्तः देवीतः यः वरः अभिवाञ्छितः अस्ति ॥ १५ ॥

(४ नागोजीभट्टी) सावर्णिक इति । यद्वाचकं नाम तदुपलक्षितो मनुरित्यर्थः वैश्येत्याद्युत्तरान्वयि । अस्मत्
इति बहुवचनं स्वस्य सार्वभौम्यद्योतकम् ॥ १५ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) सावर्णिको नाम मनुरिति २४ ॥ १५ ॥

(६ दंशोद्धारः) भविष्यति । भविष्यसीत्यर्थः । वैश्यवर्येति ॥ १५ ॥

तं प्रयच्छामि संसिद्धये तव ज्ञानं भविष्यति ।

मार्कण्डेय उवाच । इति दत्त्वा तयोर्देवी यथाभिलषितं वरम् ॥ १६ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १६ ॥

(२ चतुर्धरी) संसिद्धये मोक्षाय ॥ १६ ॥

(३ शान्तनवी) तं वरं संसिद्धये परमात्मरूपसंगतये प्रयच्छामि । ततश्च वरप्रदानतः तव ज्ञानं भविष्यति । मोक्षे धीज्ञानमुच्यते । अस्मत् इति पञ्चमीबहुवचनस्य तसिच् । अतश्चैकत्वाभावात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मादेशाभावः । ननु च अस्मत् इति बहुवचनोपक्रमात्प्रयच्छाम इति बहुवचनेन भाष्यम् । ततः कथं प्रयच्छामीत्येकवचनं स्यात् । एवं तर्हि अस् मत्तः । अमु क्षेपणे । अस्यति क्षिपति संसारं निराकरोति अस् । किपि रूपम् । वरस्य विशेषणम् । एकत्वात् मादेशः । अगसागादित्वात्पदत्वाभावात् रुत्वात्भावः । केचित्तु 'विश्यवर्यं त्वया मत्तो वरो यथाभिवाञ्छितः' इति पाठः । यद्वा 'आत्ययो बहुलम्' इति एकवचनस्य बहुवचनम् । ततश्च अस्मत् इत्येव पाठः । वरणीयो वर्यः । 'ह्रीवे प्रधानं प्रमुखप्रवे कान्तमोत्तमाः । मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवहोऽनवरार्थवत्' । मार्कण्डेय उवाच । मुनिः स्वशिष्यं वाचमुक्तवान् । हे कोष्टुकि-महर्षे इति प्रकारेण तयोः क्षत्रियवैश्ययोः सुरथस्य समाधेयं यथाभिलषितं वरम् अभिवाञ्छितं वाञ्छितमनतिक्रम्य अभीष्टं वरं दत्त्वा ॥ १६ ॥

(४ नागोजीभट्टी) तमिति । संसिद्धये मुक्तये । तादर्थ्ये चतुर्थी । ज्ञानं ब्रह्मज्ञानम् । मार्कण्डेय उवाच । इतीति १६

(५ जगन्मन्त्रचन्द्रिका) तं प्रयच्छामि संसिद्धये तव ज्ञानं भविष्यति स्वाहा २५ । मार्कण्डेय उवाच स्वाहा २६ । इति दत्त्वा तयोर्देवी यथाभिलषितं वरं स्वाहा २७ ॥ १६ ॥

(६ दंशोद्धारः) संसिद्धये मोक्षाय ॥ १६ ॥

बभूवान्तर्हिता सद्यो भक्त्या ताभ्यामभिष्टुता ।

एवं देव्या वरं लब्ध्वा सुरथः क्षत्रियर्षभः ।

सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः सावर्णिर्भविता मनुः ॥ १७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सुरथवैश्ययोर्वरप्रदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) सावर्णिर्भविता सूर्यसावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णिर्ऋषसावर्णिरोच्यभौतयेषु सप्तसु भाविषु प्रथमो मनुर्भविष्यति । अत्र षड्वाचमन्त्रा यथास्थानं संत्येवेति शिवम् ॥ १७ ॥ इति श्रीगुप्तवती मन्त्रव्याख्याने त्रयो-दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(२ चतुर्धरी) क्षत्रियाणां ऋषभः श्रेष्ठः सुरथः राजा भगवत्याः वरं वरदानं प्राप्य सावर्णिर्नाम मनुः सूर्यसुतो भविता । मनुरिति वाक्यशेषः । स च मनुश्चमन्त्रराधिपो भविष्यतीत्यन्वयः । सावर्णिर्भविता मनुरिति पुनरावृत्तिः समाप्तिं शोतयति ॥ १७ ॥ तथा च संप्रदायसंभवात् अनुष्टुभां चात्र देवीमाहात्म्ये मार्कण्डेय उवाचेति मधुकैटभादिनिर्ब-न्धनैश्च सार्धोना विंशतिरित्येव त्रयोविंशत्यधिकानि षट्शतानि भवन्ति । तथाहि । प्रथमेऽध्याये नवसप्ततिश्चोक्ताः । द्वितीयेऽष्टषष्टिः एकवत्वारिंशत्तृतीये चतुर्थे पञ्चाशत् । पञ्चमे नवसप्ततिः । सप्तमे षड्विंशतिः । अष्टमे सार्धैकषष्टिः । नवमे नवत्रिंशत् । दशमे सार्धसप्तविंशतिः । एकादशे पञ्चपञ्चाशत् । द्वादशे अष्टत्रिंशत् । त्रयोदशे सार्धसप्तदश । मार्कण्डेय उवाचेति मधुकैटभवादिनिबन्धनैश्च सार्धमुनविंशतिरित्येवं त्रयोविंशत्यधिकषट्शतानि सप्तशतव्यवहारः षट्शताधिकतयैवोपपद्यते इति तत्त्वम् । तथाहि । नन्दा त्रयो वसुभवः कुवेदो बहिः शरो नन्दगोपाश्राधानाश्रिताः (१) सार्धश-शाङ्ककाला नन्दादयः नन्दाग्रयः । सार्द्धनगाश्रिताश्च । पक्षेष्वाः सार्धैकं चन्द्रा इति चण्डीमानम् । इत्थं त्रयोदश त्रयोविंशति-सप्तयुक्ता अनुष्टुभाः षट्कथिता दशम्या । देवीमाहात्म्यतात्पर्यटीका दुर्गावबोधिनी । दुर्गाभक्तिप्रदानेन कृतिरात्माभिमं-चिरम् ॥ इति श्रीचतुर्धरमिश्रविरचितायां देवीमाहात्म्यतात्पर्यटीकायां सुबोधिन्यां सप्तशतीभाष्यं संपूर्णम् ॥ १३ ॥

(३ शान्तनवी) भक्त्या ताभ्यां लब्धवराभ्याम् अभिष्टुता त्वं जगतां सद्यो रक्षित्री संहर्त्री जननी चेति संस्तुता सती सद्यः सा देवी भगवती चण्डिका सपदि अन्तर्हिता बभूव अन्तर्धानमगात् ॥ १७ ॥ एवं देव्या वरं लब्ध्वा सुरथः क्षत्रियर्षभः । सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजः श्रीमत्सोमरान्वयश्रीमदुद्धरणमजश्री-शान्तनुचक्रवर्तिविरचितायां श्रीचण्डिकामाहात्म्यटीकायां सुरथवैश्यवरप्रदानविधिरूपणोपलक्षितत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(४ नागोजीभट्टी) बभूवेति देव्या इत्यपादाने पञ्चमी । सूर्यादिति । सावर्णिर्भविता मनुस्त्वस्य पुनरावृत्तिः आचारात् । वक्ष्यमाणकालायनीतन्त्राच्च । अन्ते मनुस्त्वस्येन सावर्णिरित्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुस्त्वस्यन्तोयं महामालामन्त्र इति सूचयतीति । तदुक्तं लक्ष्मीतन्त्रे । 'सम्यक्हृदि स्थिता मेयं जन्मकर्मावलिस्तुतिः । एतां द्विजमुखाञ्च ज्ञात्वा अधीयानो नरः सदा ॥ विधूय निखिलां मायां सम्यक् ज्ञानं समस्तुते । सर्वसंपद आप्नोति धुनोति सकलपदः' । इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ १७ ॥ इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते सप्तशतीन्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(५ जगच्चन्द्रचन्द्रिका) बभूवान्तर्हिता इति २८ । सूर्याजन्म समासाय सावर्णिर्भविता मनुः स्वाहा ॥ २९ ॥ १७ ॥ इति श्रीकूर्माचलेन्द्रश्रीज्ञानचन्द्रात्मजश्रीकुमारजगच्चन्द्राधितसोमपायिपुरोहितबलभद्रपण्डितगोत्रापत्यहर्षदेवात्मजावसधिभगीरथविरचितकण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविधिकारिकाव्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ब्रह्मैको भगवानेको मार्कण्डेयस्तु मार्गणः । देवाः पञ्च ऋषिर्षिशहैवीद्वादशकं तथा । पुनर्वैश्यः पुनर्द्वौ द्वौ राजोवाचेति वर्णितः । अर्धानि पूर्वापरयोर्मध्ये षोडश षोडश । अर्धानि रास च द्वे च श्लोकाः पञ्चशतं तथा । श्लोकाश्च चतुराशीतिरध्यायाश्च त्रयोदश । एवमाहुतयः सप्तशती स्युस्तर्पणस्य च । दुर्गाहोमविधानेन श्लोकश्लोकैकमाहुतिः । रक्षां च कवचं मन्त्रं होमं तत्र न कारयेत् । यो मूर्खः कवचं हुत्वा प्रतिवाचं नरेचरम् । स्वदेहपतनं तस्य नरकं च प्रपद्यते । अन्वकश्च महादैत्यो दुर्गाहोमपरायणः । कवचाहुतिप्रभावेण महेशेन निपातितः ॥ ॥ इति कण्वगोविन्दकृतसप्तशतीमन्त्रहोमविभागकारिकाणां भगीरथविरचिता जगच्चन्द्रचन्द्रिका संपूर्णा ॥ १३ ॥

(६ दंशोद्धारः) उक्तमुपसंहरति । एवमिति । देव्या सकाशात्सावर्णिर्मनुः अष्टममन्वन्तराधिपो भविता । क्वचित्सुक्ते सावर्णिर्भविता मनुस्त्वस्यावृत्तिः समाप्तिं बोधयतीति सर्वमनवयम् ॥ १७ ॥ सप्तशत्या मया यस्तु दंशोद्धारो यथामति । निबद्धस्तेन गिरिजा प्रीयान्नः कुलदैवतम् १८ इति श्रीमत्समस्तगणपथायनेकानवयविद्योदयोतोद्द्योतितदिक्चक्रश्रीः मदुल्लोपनामदुर्गिराजभट्टसूरिसूनुराजारागेण विरचिते सप्तशतीदंशोद्धारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(समोत्तयं दंशोद्धारः)

यामलोक्तमन्त्रविभागविचारः ।

एवं कात्यायनीतन्त्रे प्रतिमन्त्रं विशिष्य विभागो विस्तरेण वर्णितः । यामले त्वीशप्रकारभेदेन चतुःश्लोक्याः संक्षिप्य दर्शितः । यथा । 'नवार्णेन हुनेदादौ षोडशाहुतिभिस्तथा । चण्डयेका वैश्य एवैको ब्रह्मैको भगवानपि । मार्कण्डेयास्तथा पञ्च राजानो वेदसंमिताः । षड्विंशतिस्तु ऋषयो देव्य एकादश स्मृताः । देवौ द्वावथ दूतो द्वावध्यायास्तु त्रयोदश । श्लोकाः पञ्चशतानि स्युः सप्तपञ्चाशदुत्तराः । श्लोकार्धानि चतुश्चत्वारिंशत्संख्यानि निर्दिशत् । सर्वान्ते तु नवार्णेन षोडशाहुतयः पुनः' इति । अत्र चण्डयेका देव्य एकादशेति विभज्य निर्देशोऽपि देवीत्वेनैक्याद्वादश देव्युक्त्य इत्येव द्रष्टव्यम् । केचित्तु विभज्येति बलात्सर्वारम्भे अथैकमष्टाधिकार्ये इत्यस्य मन्त्रान्तरत्वमिच्छन्ति । तत्पक्षे मकारादिर्नेकारान्त इति वचनं विरूप्यते । क्तमो देव्युवाचमन्त्रो निरसनीय इत्यनिर्धारणं च स्वात् । अयमपि पक्षो निष्कृत्य शतश्लोक्याः संयुहीतः सार्धैरष्टभिः श्लोकैः । यामले तु त्रिपान्मन्त्रः पुनरुक्तश्च नेष्यते ॥ ७२ ॥

'वाङ्मन्त्रेषु त्रयं न्यूनमर्धेषु क्रतुबोधिकाः । विंशतिः श्लोकसंख्यायामध्याया अपि मन्त्रकाः । आद्यन्तयोर्नवार्णस्योक्तयः षोडशषोडश । एकोऽधिकः श्लोकपिण्डे षोषः सर्वोपि पूर्ववत् । तथाहि प्रथमो वैश्यश्चरमर्षिश्च नादिमे । प्रीतो स्वस्त्ययुदेनेत्यर्धश्लोकात्मको मनुः । आर्वा जहीत्यर्धतः प्राक् पञ्चमे नास्ति देववाक् । दशमे जेज्वलुयेति मनुर्धोऽधिकोऽन्तिमः । एवं प्रभाषा सा देवी तामुपैहीति पद्ययोः । द्वे द्वे अर्धे पृथङ्मन्त्राविति भेदस्योदशे । तेन ब्रह्मा भगवान् वैश्यश्चैकैकशब्दत्वात् राजा । द्विर्द्विर्दूतो देवाः मार्कण्डेयाम्बिके शारङ्गमिति । षड्विंशतिश्च ऋषयश्चतुर्दशध्यायवाक्यानि । श्लोकास्तु सप्तपञ्चाशदधिकशतपञ्चकप्रमिताः । अर्धानि चतुश्चत्वारिंशत्संख्याषट्शतकम् । षोडशनवार्णमन्त्रैः पुटितं चेयामलोक्तसप्तशती ॥ ८० ॥

कात्यायनीतन्त्रे विभागस्य सामस्त्येनोक्तेरितरतन्त्रयोरपूर्णतयोक्तेर्दर्शनीयोरिव साजात्यात्प्रकृतिविकृतिभावः । प्रकृतौ च पञ्चविधा मन्त्रसंख्या त्रिविधा पिण्डसंख्या चेति पूर्वं प्रदर्शितम् । इदानीं विकाराशमात्रं प्रदर्शयति । पञ्चमाध्यायस्त्वैवा देवीत्यादिभिर्द्वाविंशतिश्लोकैः षडष्टिमन्त्रा निष्पादितास्ते यामलपक्षे न सन्ति । विभजनाभावाद्द्वाविंशतिः श्लोकमन्त्रा एव । इति वच्चा तयोर्देवीति श्लोकद्वयं सकृदेव पठनीयं न द्विः । उवाचमन्त्रेषु प्रथमाध्याये वैश्यर्षिद्वयं पञ्चमे स्तोत्रारम्भे देवा ऊचुरित्येकमिति मन्त्रत्रयं नास्तीति संहत्य प्रकृतित एकसप्ततिमन्त्रा न्यूनाः । तत्संपर्ययं यादेवीति द्वाविंशत्यां विंशतिः श्लोकाः प्राकृतश्लोकमन्त्रेषु वर्णिताः । अवशिष्टद्वयस्य प्रत्याग्नयिरूपमेव प्रभाषा तामुपैहीति प्राकृतश्लोकमन्त्रद्वयं

गृहीत्वा चत्वारोऽधमन्त्राः कृताः । प्रीतो स्वस्तव युदेन श्लाघ्यस्त्वं-मृत्युरावयोऽरित्यर्थं प्रथमाध्याये । जज्वलुश्चाग्रयः शान्ताः शान्ता दिग्जनितस्वना इत्यर्थम् । दशमाध्यायान्ते च प्रकृतावविद्यमानमेव निक्षिप्तमिति षड्भिरर्थैः प्राकृतार्ध-मन्त्रसंख्यापि वर्धिता । एवं षड्विंशतिः । अध्यायवाक्यानां त्रयोदशानां मन्त्रत्वं प्रकृतावविद्यमानं स्वीकृतम् । तानि तु इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिकं मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये मधुकैटभवध इत्यादिरूपाण्येव संप्रदायात् । न तु प्रथमोऽध्यायः इत्यादिरूपाणि । पुराणे तस्य चतुःसप्ततितमाऽध्यायत्वेन प्रथमादिपदप्रक्षेपे मानाभावात् । देवीमाहात्म्यान्तर्गतत्वेन प्राथम्या-दिसमर्थनेपि स्वकल्पितपदप्रक्षेपो मन्त्रत्वहान्यापत्तेः । ऊहप्रापकन्यायाभावात् । एवमूमचत्वारिंशदवशिष्टद्वित्रिंशत्संख्यापूर्त्यर्थं नवार्धमन्त्र एव पुनः पुनरावृत्त्या शरणीकृतः । अमाकृतार्धद्वयप्रयुक्तैकश्लोकः । प्राकृतश्लोकपिण्डसंख्यायामभिन्नद्वय-अवशिष्टार्धविशेषनिर्धारणादिकं प्रकृतिवदेत्यर्थः । साष्टषष्टिषट्शतकमित्येतावन्मात्रं मकारादिनुकारान्तमन्वन्तरगतमन्यसु बहिष्ठादानेयमिति प्रकृतितो गौणोऽर्थं वैकृतो विभाग इति ध्वननाय पार्थक्येन तावन्मात्रं समुदासीकृत्य प्रदर्शितम् । किंच नमो देव्या इति श्लोकपञ्चके कस्यापि त्रयस्यार्थीकरणसंभवाच्चायणीस्तुतो सर्वतःपाणिपादान्त इति श्लोकस्य तैस्तेः ऽज्य मानस्य निवेशसंभवान्यायविरोधाभावेनानध्यवसाये दोषः । निश्चायकस्पष्टतन्त्रवचनादर्शनात् । संप्रदायपारम्पर्यस्योच्छिन्नकल्पत्वाच्च पुनः प्राकृत एव मन्त्रविभागे निष्कम्पप्रवृत्तिर्युक्तेति । इति गुप्तवत्यां यामलतन्त्रोक्तमन्त्रविभागनि-ष्कर्षः ॥ ॥

अथ तन्त्रस्था चतुःश्लोकी ।

त्रैलोक्यो भगवानेको मार्कण्डेयास्तु मार्गणाः । दूतवैश्वी पुनर्द्वौद्वौ राजोवाचेति शाखिनः । देवाः पञ्चर्षयश्चिद्वैष्णवाचेति भास्कराः । श्लोकाश्चतुरशीतिस्तु तथा पञ्चशतान्यपि । अर्धानि सप्त च द्वेन अध्यायास्तु त्रयोदश । पदानि पूर्वपदयोस्ताथा षोडश षोडश । तानि श्वेताननादीनि सत्यन्तानीति षोडश ॥ एते मिलित्वा मन्त्राः स्युः सप्तशल्यभिधानकाः । इति । शाखिनो वेदाश्चत्वारः सप्त च द्वे च नवैवेत्यर्थः । अयमपि पक्षः शतश्लोक्या निष्कृत्य पञ्चदशभिः श्लोकैः संगृह्योक्तः ॥

अथ तन्त्रान्तरे नेष्टौ पुनरुक्तत्रिपान्मनू । एकैर्नत्रिंशद्भूतानि मन्त्रार्थेष्वथ बाह्मनौ । पञ्चाधिकाः सप्तचत्वारिंशत् श्लोकमनुष्यपि । आद्यन्तयोर्वैकृतिभरहस्यं पठितं द्विशः । श्वेताननादिसत्यन्तनामषोडशकं पठेत् । सार्धां दशश्लोकाः पिण्डेऽध्यायमन्त्रादि पूर्ववत् । प्रकृतितो द्वौ षट्षष्टिरुनत्रिंशचेति मिलित्वा सप्तनवतिर्मन्त्रा न्यूनाः । तत्प्रयुक्ता द्वाविंशतिः सार्धचतुर्दश चेतिश्लोका लब्धाः सार्धदशश्लोका अप्राकृता निक्षिप्ता इति सप्तचत्वारिंशत् श्लोकमन्त्राः । पञ्चशतयुत्तरस-प्तत्रिंशद्रूपप्राकृतश्लोकमन्त्रसंख्यायां वर्धिताः ते च षोडशनाम्नां त्रैगुण्येनध्यायमन्त्रत्रयोदशकेनोवाचमन्त्रपञ्चकेन च वर्धितेन मिलिताः सप्तनवतिः संपद्यन्ते । नवार्धप्रयुक्तसार्धश्लोकचतुष्टयस्य च योगेन श्लोकपिण्डसंख्या पञ्चशतानि सार्धाष्टा-शीतिश्च भवन्तीति प्राकृतपिण्डसंख्यातः सार्धदशकमपि वृद्धं भवतीत्यर्थः ॥

एतदेवाध्यायभेदेन व्यवस्थापयितुमाह । 'तथाहि प्रथमे सोऽचिन्तयदित्यधमन्त्रकः । अन्येऽष्टसप्ततिः श्लोकमन्त्रा एव नवाधिकाः ॥ प्रीतो स्व इति योगेन श्लोक आवां जहीत्यपि । द्वितीये सप्तमश्लोकात्परतो वागृषेर्मता ॥ चतुर्थप्रथमश्लोका-त्परतो देवबागपि । त्रियतां त्रिदशा इत्यस्योत्तरार्धे द्वादशमहम् । ततः कर्तव्यमित्यर्थं वृद्धयेर्धं यथास्थितम् । पञ्चमे धृतिपुष्टिभ्यां द्वौ श्लोकावधिकौ मनु । भक्ष्यमाणास्त्वया चोप्रा इत्यधमनुरष्टमे । तत्पश्चादधिकावयोक्ताः श्लोकाः सर्वे ततः परे । अध्याये दशमे श्लोकत्रयोत्तरमृषैर्वचः । तत्रापि सैत्यधमेव जज्वलुश्चाधमन्त्र न । एकादशे तु प्रथमश्लोकान्ते देवबाग भवेत् । द्वाविं-शात्सर्वतःपाणिपादेति श्लोककोऽधिकः । शाकम्भरीति विख्यातिमित्यधार्मैव मन्त्रकः । द्वादशे द्वावधमन्त्रौ व्यवधानेन संस्थितौ । सर्वे ममैतदित्येको निशुम्भे च महापरः । एतस्ते कथितं भूतेत्यधमन्त्रत्रयोदशे । इत्थं त्रयोदशाध्यायेत्यधमन्त्रा नवैव हि । श्लोक (बद्ध) षट्कं यथासंप्रदायमन्विष्य निक्षिपेत् ॥ ६३ ॥

चतुर्थाध्याये त्रियतामित्यधस्योत्तरम् । 'द्वादशमहमतिप्रीत्या स्तवैरभिः सुपूजिता । कर्तव्यमपरं यच्च दुष्कृतं तन्निवेद्यताम् ।' इत्येकः श्लोकः । पञ्चमे लक्ष्मीरूपेणेत्यस्योत्तरं धृतिरूपेणेति तुष्टिरूपेणेत्यस्योत्तरं पुष्टिरूपेणेति च द्वौ श्लोकौ । एकादशे 'सर्वतःपाणिपादान्ते सर्वतोऽक्षिशरोमुखे । सर्वतःश्रवणप्राणे नारायणि नमोऽस्तु ते' । इत्येक इति चत्वारः श्लोका बहुसंवादा-भिक्षिप्या एव । प्रीतो स्व इत्यर्थं जज्वलुश्चेत्यर्थं चेति द्वयमपि यद्यपि बहुसंवादेव तथापि तयोराद्यमेव निक्षेप्यम् । न द्वितीयं नवैवार्धानीति । तथाहि प्रकृतावष्टमदशमैकादशत्रयोदशाध्यायगतश्लोकसंख्यानामेव सार्धत्वाच्चत्वार्यधार्थनयोधानि । तथा प्रथमे सोऽचिन्तयदित्येकमावां जहीत्यन्यदिति द्वे । चतुर्थे त्रियतां वृद्धयेऽस्मदिति द्वे । द्वादशे सर्वे ममैतन्निशुम्भे चेति द्वे । इत्येवं षडध्यायान्तरेण संपर्कभावादव्यवहितश्लोकमन्त्रावयवेन मेलने बहूनां मन्त्राणां वाक्यलक्षणमज्ञापत्तेः कतिपयश्लो-कगमैर्बुवाचमन्त्रप्रक्षेपापत्तेश्चानयनोचनान्येवेति दशानामावश्यकत्वापत्तिः । एतदुद्योतनयैव व्यवधानेन संस्थितावित्येकत्रो-

कमपि विशेषणं योग्यतया स्पर्धन्वयि । अतः प्रीतो इत्यस्यावाञ्जहीत्येतत्समीपं पाठे पतितयोरान्तरत्वात्प्रयोज्यमहा-
वाक्यरूपैकमन्त्रत्वसंभवात् । तथा स्त्रीकरणं नवार्थवत्त्वमुपपाद्यम् । इतरार्थानि तु प्रथमाध्याये द्वाविंशतिल्लयोदशं बहि-
त्यष्टाविंशतिरवशिष्यन्ते । तानि परस्परान्यवधानेन चतुर्दशगुणरूपाण्येव संपद्यन्ते इति श्लोकमन्त्रेष्वेव तन्निवेश इति
स्थितिः ॥

अत एवावाञ्जयेन जञ्जलुश्चार्धमन्त्रतेत्युक्तम् । एवं चावशिष्टाः षट्श्लोकास्तत्र तत्र दृश्यमाना बहुशोऽस्माभिः पूर्वं लिखिता
अपि विसंवादभूयस्त्वाद्यप्ये निर्णयतया संप्रदायलाभोत्तरमेव विश्वसनीया इत्याशयेन श्लोकषट्कं यथासंप्रदायमन्त्रव्यत्युक्तम् ।
एतेनास्मिन्पक्षेऽन्यव्यवसायापनयेन प्रकृतिपक्ष एव निष्कम्पप्रवृत्तिरुक्तेति । किंच कर्तव्यमपरं यजेत्यर्थस्यापि क्वचिदंशं
पाठाभाषवर्शनाद्विनियतामित्यर्थस्य द्दाम्यहमित्यर्थान्तरयोजनेन श्लोकरात्तावताप्यधनवकोपपत्तेरनव्यवसाय एवेति ध्वनितम् ।
अन एवोवाचमन्त्रेषु वरप्राधनारम्भस्थदेवोक्तिद्वयमेव स्वीकृत्य तृतीयादेव प्रथमाध्याये चरममूर्ध्नि प्रथमवैद्यं च परित्यज्य
द्वितीयाष्टमदशमाध्यायेष्वधिकत्वेन तन्त्रान्तराक्तमृषिवाक्यं मन्त्रत्रयं स्वीकर्तुं न्याय्यमपि प्रत्यक्षवचनविरोधात्तन्त्रद्वयसाक्यैण
कल्पितपक्षान्तरस्य समञ्जसस्याप्यविश्वसनीयत्वाच्च त्यक्तव्यमेवेत्यपि ध्वनितम् ॥

वचनेन न्यायानामाभासीकरणादिति । यद्यल्पसंवादोऽपि षडपि श्लोका निधायोस्तदा पञ्चमऽध्याये मुद्रिकपण्डित
मन्त्रात्परतो द्वौ मन्त्रौ स्फूर्तिमेधापदघटितौ योज्यौ । एवं सप्तमं उत्थाय च महासिंहमिति श्लोकोत्तरमंशः श्लोकः ।
'छिमे शिरसि दैत्येन्द्रश्चक्रे नादं सुभैरवम् । तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम्' इति । अष्टमेऽध्याये । 'योद्धुमभ्याययौ
कुद्धो रक्तबीजो महासुरः' इत्यस्योत्तरम् 'भागिनियो महावीर्यस्तयोः गुम्भनिगुम्भयोः । कोषदत्ताः सुता ज्येष्ठो महाबलप-
राकमः' इति एकः श्लोकः ॥

एकादशऽध्याये नारायणीस्तुतो द्वौ श्लोकौ । 'दष्टाकरालवदना' इति श्लोकात्तरम् । 'कालरात्रिस्वरूपेण त्रैलोक्यमधनोद्यमः ।
महाकालि महामाये नारायणि नमोस्तुते' । 'महालक्ष्मि शिवे शान्ते सर्वसिद्धेऽपराजिते । महारात्रि महावीर्ये नारायणि
नमोस्तुते' । इति । एतान् षट्श्लोकान् क्वचिदंशं कैश्चिदाहृतत्वाद्वा संख्यापूरणाय षट्तीयादिन्याह द्वाभ्याम् । 'अथवा पञ्चमे
स्फूर्तिमेधे बुद्धेः परो मनु । सप्तमेऽप्यथ मुण्डात्प्राक् छिन्नं शिरसि इति । 'रक्तबिन्दुर्यदेति प्राग् भागिनियो महाष्टमे । कालरा-
त्रिमहालक्ष्म्यौ विषादेकादशे परो' ॥

अथ समुदितसंख्यामाह । 'विधिभगवन्तो दूतविशो देवमृकण्डजो शशिद्विशराः । नृपदेवश्यान्वयैर्कर्मिणस्तु संख्यान्वयो-
दशाध्यायाः ॥ ९६ ॥ श्लोकाः स्युः पञ्चशतानि चतुराशीतिर्नवार्थानि । नात्रा षोडशभिः संपुटिता तन्त्रान्तरोक्तसप्त-
शती' ॥ ९७ ॥

अथ संग्रह एवावशिष्टाः षट्श्लोकाः । आसु तु तिसृषु प्रथमा प्राच्योदीच्यप्रतीच्यामूरिमता । दक्षिणदेशैरन्ये आहतदेश्ये
विलुप्तदेश्ये च ॥ ९८ ॥ एवं वाक्यं मन्त्रोच्चारणानुषक्तिभिः सुयोज्यापि । न पुनर्मन्त्रान्तरगतपदसाकाङ्क्षो विना
वचनम् ॥ ९९ ॥ इतिमन्त्रेषु परिश्रम इह रक्षितो मन्त्रलक्षणानुसृतः । तदिदं विज्ञाय श्लाघाकलितं विभागमुज्जगत् । इति
मन्त्रपरिच्छेदो भास्करसंख्यावदात्मनैव कृतः । देव्युक्तपरिच्छेदे भास्करसंख्यावदात्मनैव यतः ॥ १०१ ॥ चण्डिस्तन्त्रवि-
भागो बालोऽप्युत्कण्ठितो यदि । स्यादनेन निबन्धेन शतश्लोकेन पण्डितः ॥ १०२ ॥ इति श्रीधीरगम्भीररायसोमसुतः सुतः ।
भारतयथाच्छतश्लोकी काशीस्थो बहूचोमिचित् ॥ १०३ ॥ आहतदेश्ये इत्यनयोरीषदपरिसमाप्तौ प्रत्ययः । विलुप्तदेश्ये कि-
ंचिदुक्तो विशेषलोप इत्यत्यादरस्तयोरित्यर्थः । आज्ञाकलितम् उक्तमन्त्रस्वरूपानभिज्ञकृतकारिकोक्तं देव्युक्तिपदेन देवीकर्मको-
क्तिरूपश्चण्डीस्तो देवीकर्तृकोक्तिप्रतिपादको देव्युवाचेति मन्त्रश्च शिष्टो । उभयोरपि मन्त्रत्वादेकत्र परिच्छेदपदेन विभजन-
परा शतश्लोकी । अन्यत्रेत्यारूपसंख्यया परिच्छेदः । भास्करेत्यादेरेकत्र तन्नामकविद्वदात्मा । अन्यत्र द्वादशसंख्याक-
भेदः । एवकारस्यैकत्राज्ञाकृतविभागस्यासारत्वमन्यत्र देव्युवाचेति भास्करा इति तन्त्रान्तरोक्तवचनार्थं सर्वेषामैककण्ठयेन
विसंवादराहित्यं च ज्ञेयम् । बहूच इति विशेषणेन काण्वबुद्धिसिद्धवदापातमाहिबुद्धिमथितेयं भवतीति ध्वनितम् । इति गुप्त-
व्यायां तन्त्रान्तरोक्तमन्त्रविभागनिष्कर्षः ।

अथ रहस्यत्रयम् ।

प्राधानिकरहस्यम् ।

अस्य श्रीरहस्यत्रयस्य ब्रह्माऽच्युतरुद्रा ऋषयः । नवदुर्गा देवता । अनुष्टुप् छन्दः महालक्ष्मीबीजम् । श्रीः शक्तिः
अभीप्सितफलसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ।

राजोवाच ।

भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः । एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मन्प्रधानं वक्तुमर्हति ॥ १ ॥
आराध्यं यन्मया देव्याः स्वरूपं येन तद्विज । विधिना ब्रूहि सकलं यथावत्प्रणतस्य मे ॥ २ ॥

(१ गुप्तवती) अथ रहस्यव्याख्या ॥ सुमेधसं प्रति राज्ञः प्रश्नः । भगवन्निति उपास्यदेवताया मुख्यारूपमुपासनेति-
कर्तव्यतां च वदेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ।

इदं रहस्यं परममनाख्येयं प्रचक्षते । भक्तोसीति न मे किञ्चित्तवावाच्यं नराधिप ॥ ३ ॥

(१ गुप्तवती) भक्तोसीति । देव्या गुरोश्चेत्यर्थः ॥ प्रन्थारम्भे वर्णितं धर्मरूपं ब्रह्मैव चण्डिकापदवाच्यमुपास्यस्वरूपं
तस्याश्च व्यष्टिरूपाणि त्रीणि महाकाली महालक्ष्मीमहासरस्वती । तेन समष्टिरूपैव चण्डिका तुरीया धर्मरूपा निर्गुणा किन्तु
पञ्चमीति स्थितिः । आसु व्यष्टित्रयकथनेनैव तदभिधायः समष्टेस्तुर्यायाः कथितप्रायत्वात्तामनिर्दिश्यैव व्यष्टिष्वन्यतममेव
तुरीयासमानयोगक्षेमतयोत्तमत्वेन त्रिगुणेति निराकारेयलक्ष्यैवतारत्रयान्तर्गतेति च निर्दिशन् शुद्धसत्त्वस्वरूपां सगुणानुर्या-
मपहृत्य त्रयान्यतमात् एवैतरे द्वे निःसृते इत्यादिरित्या सृष्टिं कथयितुमारभते ॥ ३ ॥

सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी । लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता ॥ ४ ॥

(१ गुप्तवती) सर्वस्याद्येत्यादिना । त्रिगुणा सात्त्विकराजसतामसमूर्तित्रयसमष्टिरेव सर्वप्रपञ्चादिकारणम् । केचित्तु
महालक्ष्मीरिति व्यष्टित्रयान्यतमा अपि तु तुरीयायाश्चण्डिकाया एव नामान्तरम् । 'सदाशिवाङ्कमाकृष्टा शक्तिरित्याह्वया शिवा ।
महालक्ष्मीरिति ह्ययाता सर्वदेवगुणान्विता' इति शिवपुराणादित्याहुः । एतत् । न यज्ञेष्वन्तर्गतमहालक्ष्म्याः पार्थक्येनेह
रजोभूयिष्ठतया नामदशकेन चेतरोरेव कथनाभावात्तदर्थमध्याहारादिक्लेशस्तुर्य एव । 'लक्ष्या' सगुणा 'अलक्ष्या' निर्गुणा
यस्या प्रहृणं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्येति । देव्यध्वशीर्षश्रुतेः स्वाविषयकज्ञानस्वरूपेति तदर्थः । वृत्तिज्ञाननिरासाय
स्वाविषयकेति तेषां षट्महं जानामीत्येवकारात्, ब्रह्मणश्चरमवृत्तित्वान्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वान्ननीकारादिति भावः ॥ ४ ॥

मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती । नागं लिङ्गं च योनिं च बिभ्रती नृप मूर्धनि ॥ ५ ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा । शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा ॥ ६ ॥

शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी । बभार रूपमपरं तेमसा केवलेन हि ॥ ७ ॥

सा भिन्नाञ्जनसङ्काशा दंष्ट्राञ्जितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा ॥ ८ ॥

(१ गुप्तवती) लक्ष्यां निर्दिशति । मातुलिङ्गमिति । बीजपुराण्यं फलमित्यर्थः । 'खेटं' चर्म 'बिभ्रती' करैरिति शेषः ।
नागादित्रयं मूर्धनि बिभ्रति, 'लिङ्गम्' अत्र पुंविहं रुद्रस्य 'योनिः' स्त्रीविहं विष्णोः, स्त्रीपुंसात्मकत्वं च 'विष्णुर्योनिं कल्पय-
त्विति श्रुतेः' परिशेषान्नागो ब्रह्मणश्चिह्नं स्यात् । तेनास्याः ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकत्वं स्त्रीपुंसात्मकत्वं च प्रदर्शितं भवति ॥ ५ ॥ अल-
क्ष्यामाह । शून्यमिति । प्रलयकाले स्थूलरूपाभावेन संस्कारात्मनावस्थितं जगत् स्वेन तेजसा चिन्मात्ररूपेण या व्याप्तवतीत्यर्थः
॥ ६ ॥ महालक्ष्मीरेव महाकाल्यात्मकत्वेनापि परिणतेत्याह । शून्यमिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

खड्गपात्रशिरःखेटैरलंकृतचर्भुजा । कबन्धहारं शिरसा बिभ्राणा शिरसां स्रजम् ॥ ९ ॥

तां प्रोवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम् । ददामि त्वं नामानि यानि कर्माणि तानि ते ॥ १० ॥

महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा ! निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया ॥ ११ ॥

(१ गुप्तवती) 'शिरः' दण्डारोपितप्रीवाभागं खट्वाङ्गनामकम् । 'कवन्धाः' शिरोहीनदेहाः उरवेति शेषः । उरसि कवन्धमालां शिरसि शिरोमालां च दधतीत्यर्थः । तां प्रोवाचेति तु प्रथमा द्वितीययोर्व्यत्यासेन तामसीवाक्यमेतदिति केचित् स तु वृथा प्रयासः । तदुत्तरार्धस्य 'नाम कर्म च मे मातर्देहि तुभ्यं नमो नमः' इत्यस्य बहुषु पुस्तकेषु दशनिन प्रत्युताऽसम-
जसता च । एतेन विभक्तिव्यत्यासेनैव केषाञ्चित्पाठोऽपि नादेयः । सात्त्विकीप्रश्नमन्तरेणैतस्यैव नामप्रधानस्योत्तरत्र कथनाच्च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि कर्मभिः।एभिः कर्माणि ते ज्ञात्वा योऽधीते सोऽश्रुते सुखम् ॥ १२ ॥

तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप । सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ ॥ १३ ॥

अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी । सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यै च सा ददौ ॥ १४ ॥

(१ गुप्तवती) माहामायादिनामदशकस्यान्वर्थक्यमाह इमानितीति । उक्तं च कालिकापुराणे । 'गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्ने प्रेरितं सृतिमार्गैः । उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् । पूर्वातिपूर्वं संस्कारसंघातेन नियोज्य च । अहरादौ ततो मोहम-
मारवज्ञानसंशयम् । क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुनः पुनः । पश्चात्कामेन संयोज्य चिन्तायुक्तमहर्निशम् । अमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या । महामावेति संप्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी' इति । एवं देवीपुराणे नाम निर्वचनाध्याये अ-
न्यत्र चेतनानिर्बचनानि द्रष्टव्यानि । ईदृशार्थज्ञानपुरःसरं नामकीर्तनं फलाय विद्यते एभिरिति ॥ १२ ॥ महासरस्वती-
त्वेनापि शैव परिणतेत्याह । तामिति । इमानि तवेति श्लोक एतन्नामदशकेऽपि योज्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

महाविद्या महावाणी भारती वाक् सरस्वती । आर्या ब्राह्मी महाधेनुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी ॥ १५ ॥

अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सरस्वतीम् । युवां जनयतां देव्यौ मिथुने स्वानुरूपतः ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम् । हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसी कमलासनौ ॥ १७ ॥

ब्रह्मन् विधे विरश्चेति धातरित्याह तं नरम् । श्रीःपद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता स्त्रियं च ताम् १८

महाकाली भारती च मिथुने सृजतिस्म ह । एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदामि ते ॥ १९ ॥

नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् । जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम् ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) ॥ १५ ॥ मिथुने पुत्रः पुत्री चेति आतृभगिनीयुगले ॥ १६ ॥ अत्र स्वयमिति पदं स्वकीयमेव धीनामकं व्यष्टयन्तर्गतं रूपान्तरं धृत्वेत्यर्थकमिति केचिद् व्याचक्षते महालक्ष्मीरिति व्यष्टया एव नामेति च वदतामस्माकं तु नायं ह्येशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सः रुद्रः शंकरः स्थाणुः कपर्दी च त्रिलोचनः।त्रयी विद्या कामधेनुः सा स्त्री भाषाक्षरा स्वरा १

सरस्वती स्त्रियं गौरीं कृष्णं च पुरुषं नृप । जनयामास नामानि तयोरपि वदामि ते ॥ २२ ॥

विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः । उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा ॥ २३ ॥

एवं युवतयः सद्यः पुरुषत्वं प्रपेदिरे । चक्षुष्मन्तोऽनुपश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः ॥ २४ ॥

(१ गुप्तवती) त्रयीविद्या शास्त्रीया वेत्येकैकं भिन्नमेव वा नामद्वययुगम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवं मिथुन-
त्रयं सृष्ट्वा तेषां विवाहाय कन्यादातृदम्पत्यपेक्षणात् स्वासां पुरुषान्तराभावात् स्वयमेव द्विद्विरूपतां धृतवत्य इत्याह । एव-
मिति । पुरुषत्वं महालक्ष्मीर्ब्रह्मत्वं महाकालीरुद्रत्वं महासरस्वती विष्णुत्वं प्रपेदे इत्यर्थः । आसां हि युवतित्वे सत्येव पुरुषत्वं
न तु व्यक्तिभेदेनोभयं वाप्यर्धनारीश्वरवदवच्छेदेनाव्याप्यवृत्तिं किन्तु शरावस्थजलातपन्यायेनोभयमपि व्याप्यवृत्तीति
भावः । तदिदं रूपं चर्मचक्षुषामदृश्यमित्याह । चक्षुष्मन्त इति । ज्ञानस्यैव चक्षुर्गुणपौष्कत्येन मुख्यचक्षुर्द्वं नवार्णस्येति भावः ।
अतद्विद इति छेदः ॥ २४ ॥

ब्रह्मणे प्रददौ एतान् महालक्ष्मीर्नृप त्रयीम् । रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च श्रियम् ॥ २५ ॥
 स्वरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् । विभेद भगवान् रुद्रस्तद्वीर्या सह वीर्यवान् ॥ २६ ॥
 अण्डमध्ये प्रधानादिकार्यजातमभूच्छ्रुप । महाभूतात्मकं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ २७ ॥
 पुरोष पालयामास तल्लक्ष्म्या सह केशवः । महालक्ष्मीरेव मता राजन् सर्वेश्वरेश्वरी ॥ २८ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २५ ॥ अवशिष्टां सृष्टिमाह । स्वरयेति । त्रयीविषया सङ्गम्येत्यर्थः । तत् ब्रह्माण्डप्रधानादिमूल-
 प्रकृतिमहदहङ्कारादिक्रमेण सांख्यतन्त्रोक्ततत्त्वसमूहम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ महालक्ष्मीरिति निराकारसाकारद्वयमस्या एव
 भान्ययोः । तेन व्यष्टित्रयान्तर्गतमहालक्ष्म्यास्तमःसत्त्वोपसर्जनकरजोगुणप्राधान्यात् तुरीयायाः गुणत्रयासाम्यरूपत्वेन वा रजस्त-
 भोऽसङ्कलितशुद्धसत्त्वरूपत्वेन पुराणान्तरसिद्धत्वेऽपि प्रकृतेः रजःप्राधान्येन तदविरोधिगुणद्वयवत्तया सगुणनिर्गुणरूपद्वयवत्तया
 चमहालक्ष्मीरुपात्येति निवर्णः । अतएव व्यष्टिप्राये महालक्ष्मीनामदशकस्य कीर्तनाभावप्रयुक्तमाशङ्कां परिहर्तुमाह । सैवेति ।
 तस्या एवान्याभ्यो नामदातृत्वेनानवस्थापत्या दात्र्ये दात्रन्तरामाव एवकारार्थः ॥ २८ ॥

निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत् । नामान्तरैर्निरूप्यैषा नाम्ना नान्येन केनचित् ॥ २९ ॥

इति प्राधानिकरहस्यम् ।

(१ गुप्तवती) नामान्तरैरन्योर्व्यष्टयोर्नामभिरेव, अस्या एव तुरीयात्वेन स्वतन्त्रनामानपेक्षणादिति भावः ।
 तस्मात् पार्थक्येन तुरीयामपहृत्य व्यष्टित्रयमध्यगा महालक्ष्मीरेव सर्वोत्तमेत्येतदुपासकभिमान इति ग्रन्थस्य स्वारसिका-
 शयः । अतएव सप्तशत्यां चत्वारि स्तोत्राणि । तेषु देवीसूक्तं महाकाल्यादित्रितयाभेदेन तुर्यायाः स्तवनम् इतराणि त्रीणि
 क्रमेण गुणिमूर्तित्रयपराणीति विवेकः । परे तु तुर्यैवोपास्या व्यष्ट्यस्तिस्रोऽप्यवमा एवेति वर्णयन्तोऽमुं ग्रन्थं क्लेशेन लाप-
 यन्तो महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वत्यश्चरित्रत्रयस्य क्रमाद् देवतास्तुर्यां तु नवार्णस्य देवतेति व्यवस्थापयन्ति । एतन्मते
 सप्तशत्या व्यष्ट्य एवोपास्या न तु तुर्येति पर्यवस्यति चेत्तत्र पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे परदेवताया इन्द्रस्य च संवादे महालक्ष्मी-
 मेवादौ पञ्चान्महाकाल्यादिभ्रामर्यन्ता इति क्रमेण दशावताराः नवोक्तानेव कथयित्वा सर्वान्ते यद्वर्णितम् 'एतासां
 परमा प्रोक्ता कूटस्था सा महीवर्षी । महालक्ष्मीर्महाभागा प्रकृतिः परमेश्वरी । अमुध्यास्तुतये दष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः ।
 नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदम् । इमां देवीं स्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह । क्लेशानतीत्य सकलानैश्वर्यं महदश्नुते ।
 अमुध्याः सावतारायाः महालक्ष्म्या ममानय । जन्मानि चारितैः सार्धं स्तोत्रवैभववादिभिः । कथितानि पुरा शक्य वसिष्ठेन
 महात्मना । स्वाराचिषेन्तरे राज्ञे सुरधाय महात्मने । समाधये च वैश्याय प्रणतायावसीदते' इत्यादिकं तद्विरोधात् महालक्ष्म्या
 व्यष्ट्यन्तर्गताया एव कूटस्थता स्वाभेदो देवीसूक्तस्य स्वैकपरता व्यष्टिद्वारा चरित्रत्रयस्य स्वपरतेत्यर्थोनां तुर्यैव स्पष्टीकरणत्
 तस्मात्सप्तशती सर्वापि महालक्ष्म्या अभेदवशेन तुर्यारेव अतएवैकेन वा मध्यमेनेति मध्यमचारित्रमात्रस्य चरित्रत्रयसमष्ट्या
 विस्तरः सङ्गच्छत इति दिक् ॥ २९ ॥ इति गुप्तवत्यां प्राधानिकरहस्यव्याख्या ।

वैकृतिकरहस्यम् ।

ऋषिरुवाच ।

त्रिगुणा तामसी देवी सात्त्विकी या त्रिधोदिता । सा शर्वा चण्डिका दुर्गा भद्रा भगवतीर्यते ॥ १ ॥
 योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमोगुणा । मधुकैठभनाशार्थं यां तुष्टावाम्बुजासनः ॥ २ ॥
 दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राजमाना त्रिशङ्खोच्चमालया ॥ ३ ॥
 स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपापि भूमिप । रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियाम् ॥ ४ ॥
 खड्गबाणगदाशूलशङ्खचक्रभुशुण्डिभृत् । परिघं कार्मुकं शीर्षं निश्चोतद्रुधिरं दधौ ॥ ५ ॥
 एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । आराधिता वशीकुर्यात्पूजाकर्तुश्चराचरम् ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) श्रीः । त्रिगुणेति तमःसत्त्वोभयोपसर्जनकरजोगुणप्रधानेत्यर्थः शर्वेति पुंयोगाभावात् कीषानुगागमौ
 ॥ १ ॥ महाकाल्याः स्वरूपान्तरमाह । योगनिद्रेति ॥ २ ॥ प्रतिवक्त्रं नेत्रत्रयमभिप्रेत्याह । त्रिषादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 दक्षिणाधःकरमारभ्य वामाधःकरपर्यन्तं क्रमेणायुधान्याह । शीर्षं खड्गम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूतामितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनी ॥ ७ ॥
 श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला । रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुहमदा ॥ ८ ॥
 सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा । चित्रानुलेपना कान्तिरूपसौभाग्यशालिनी ॥ ९ ॥
 अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती । आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ॥ १० ॥
 अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिःकुलिशं गदा । चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ॥ ११ ॥
 शक्तिर्दण्डश्चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलंकृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम् ॥ १२ ॥
 सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप । पूजयेत्सर्वदेवानां स लोकानां प्रभुर्भवेत् ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) महालक्ष्म्या रूपान्तरमाह । सर्वदेवेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ सहस्रभुजेति वस्तुतोऽनन्तभुजापीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

गौरीदेहात्समुद्भूता या सच्चैकगुणाश्रया । साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी ॥ १४ ॥
 दधौ चाष्टभुजा बाणमुसले शूलचक्रभृत् । शङ्खं घण्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥ १५ ॥
 एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति । निशुम्भमथनी देवी शुम्भासुरनिबर्हिणी ॥ १६ ॥
 इत्युक्तानि स्वरूपाणि मूर्तीनां तव पार्थिव । उपासनं जगन्मातुः पृथगासां निशामय ॥ १७ ॥
 महालक्ष्मीर्यदा पूज्या महाकाली सरस्वती । दक्षिणोत्तरयोः पूज्ये पृष्ठतो मिथुनत्रयम् ॥ १८ ॥

(१ गुप्तवती) महासरस्वत्या रूपान्तरमाह । गौरीदेहादिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रथमप्रश्नस्य समाधानमुपसं-
 हरत्वेन द्वितीयप्रश्नोत्तरं प्रतिजानीते । इत्युक्तानीति ॥ १७ ॥ महालक्ष्म्याः पूजामाह । महालक्ष्मीरिति । दक्षिणोत्तरवि-
 भागः पूजकानुसारेण ॥ १८ ॥

विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रुद्रो गौर्या च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या हृषीकेशः पुरतो देवतात्रयम् ॥ १९ ॥
 अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना । दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्महतीति समर्चयेत् ॥ २० ॥
 अष्टादशभुजा चैषा यदा पूज्या नराधिप । दशानना चाष्टभुजा दक्षिणोत्तरयोस्तदा ॥ २१ ॥
 कालमृत्यू च संपूज्यौ सर्वारिष्टप्रशान्तये । यदा चाष्टभुजा पूज्या शुम्भासुरनिबर्हिणी ॥ २२ ॥

(१ गुप्तवती) मिथुनत्रयं देशतो व्यवस्थापयति । विरिञ्चिरिति ॥ १९ ॥ अस्या एव स्वरूपान्तरेण पूजाप्रकारमाह ।
 अष्टादशेति । वामदक्षिणविभागो देव्यनुसारेण । अस्या इति विशिष्योक्तेः । दशानना दशभुजाभ्यामेकैकस्या रूपद्वयसत्त्वेऽपि
 प्रधानदेवताया द्वितीयरूपेण पूजायामन्ययोरपि द्वितीयरूपेणैवाङ्गत्वम् । प्रथमरूपेण पूजायां तु प्रथमरूपेणैवेति । लक्ष्मी-
 र्महतीत्यत्र द्वितीयाविभक्त्यभावः । इतिशब्देन कर्मत्वस्याभिधानात् ॥ २० ॥ इतरयोः स्वातन्त्र्येण पूजायामसाधारणैतिक-
 र्तव्यताया अभावेन त्रितयसाधारणीमेव तामाह । सार्धेन । अष्टादशेति । दक्षिणोत्तरयोरित्युत्तरान्वयि । देवतात्रयस्य
 द्वितीयस्वरूपेण स्वतन्त्रपूजात्रयेपि दक्षिणे काल उत्तरे मृत्युश्चेति देवते पूजनीये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तथा रुद्रविनायकौ । नमो देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्चयेत् ॥ २३ ॥
 अवतारत्रयाचार्यां स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रयाः । अष्टादशभुजा चैषा पूज्या महिषमर्दिनी ॥ २४ ॥
 महालक्ष्मीर्महाकाली सैव प्रोक्ता सरस्वती । ईश्वरी पुण्यपापानां सर्वलोकमहेश्वरी ॥ २५ ॥

(१ गुप्तवती) अष्टादशभुजायाः स्वतन्त्रपूजायामन्यैदप्यङ्गमाह । यदा चेति । नव शक्तयः कवचोक्ताः

शलपुण्यादयः पीठशक्तयो वा । रुद्र इति । दक्षिणोत्तरयोरेत्यर्थः । अथ करणमन्त्रानाह । नम इति । नमो देव्या इत्येकेन वा अथर्वशीर्षस्थमन्त्रेण । रौद्रायै इत्यादिस्तोत्रमन्त्रैः सर्वैरपि वा ॥ २३ ॥ अवतारत्रयेति । महाकाली 'त्वं खाहा त्वं स्वधा' इति स्तोत्रमन्त्रैर्महालक्ष्मी 'देव्या यया ततम्' इति स्तोत्रमन्त्रैर्महासरस्वती 'देवि प्रपन्नार्तिहरे' इति स्तोत्रमन्त्रैरर्चयेदित्यर्थः । इदानीं चण्डीस्तवोपासकानामष्टादशभुजाया मध्यमचरित्रदेवताया महालक्ष्म्या एव पूजनं नित्यं कार्यं च । इतरयोः पूजनं कृताकृतम् । महालक्ष्म्या एव समष्टित्वेन तत्पूजयैवान्ययोः पूजितप्रायत्वादिति ध्वननाय विस्तरेण तदेव वर्णयति । अष्टादशेत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥

महिषान्तकरी येन पूजिता स जगत्प्रभुः । पूजयेज्जगतां धात्रीं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥ २६ ॥
अध्यादिभिरलङ्कारैर्गन्धपुष्पैस्तथाक्षतैः । धूपैर्दोषैश्च नैवेद्यैर्नानाभक्ष्यसमन्वितैः ॥ २७ ॥
रुधिराक्तेन बलिना मांसेन सुरया नृप । प्रणामाचमनीयेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २८ ॥
सकपूरैश्च ताम्बूलैर्भक्तिभावसमन्वितैः । वामभागेऽग्रतो देव्याश्छिन्नशीर्षं महासुरम् ॥ २९ ॥
पूजयेन्महिषं येन प्राप्तं सायुज्यमीशया । दक्षिणे पुरतः सिंहं समग्रं धर्ममीश्वरम् ॥ ३० ॥
वाहनं पूजयेद्देव्या धृतं येन चराचरम् । यः कुर्वात् प्रयतो धीमांस्तस्या एकाग्रमानसः ॥ ३१ ॥

(१ गुप्तवती) ॥ २६ ॥ २७ ॥ रुधिराक्तेनेति । ब्राह्मणादिभेदेन बलिव्यवस्था पूर्वमेवोक्ता न प्र वि)स्पतय्या ॥ २८ ॥ २९ ॥ सिंहस्य वाहनात्मकं रूपमाह । समग्रं धर्ममिति । चतुर्दशविद्याविहितकर्मात्मकमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यस्त स्याः पूजां कुर्यात्स सिंहं पूजयेदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३१ ॥

ततः कृताञ्जलिभूत्वा स्तुवीत चरितैरिभिः । एकेन वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह ॥ ३२ ॥
चरितार्थं तु न जपेज्जपैश्छिद्रमवाप्नुयात् । प्रदक्षिणा नमस्कारान् कृत्वा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
क्षमापयेज्जगद्धात्रीं मुहुर्मुहुरतन्द्रितः । प्रतिश्लोकं च जुहुयात् पायसं तिलसर्पिषा ॥ ३४ ॥

(१ गुप्तवती) ततः अङ्गदेवतापूजोत्तरं चारेत्रत्रयेण समुचितेन वा मध्यमचारेत्रमात्रेण वा स्तोत्रमनुष्ठयेन वा स्तुवीत । अत्र पूर्वपूर्वासम्भवे सत्युत्तरोत्तरपक्षो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रतिश्लोकमिति । उक्तमन्त्रविभागान्यतमो-
पलक्षणमिदम् । अत्र केचित् क्वचचिद्विषयस्य रहस्यत्रयस्य च प्रतिश्लोकं होममनुतिष्ठन्ति । तत्र क्वचचो होमो न युक्तः तन्त्रान्तरे निषेधात् । यथा । 'चण्डीस्तवे प्रतिश्लोकमेकैकाहुतिरिष्यते । रक्षा क्वचचैर्मन्त्रैर्होमं तत्र न कारयेत् । मौख्यात् क्वचचैर्मन्त्रैः प्रतिश्लोकं जुहोति यः । स्याद्देहपतनं तस्य नरकं च प्रपद्यते । अन्धकारयो महादैत्यो दुर्गाहोमपरायणः । क्वचचाहुतिजात् पापान्महेशेन निपातितः' इत्यादि ॥ ३४ ॥

जुहुयात्स्तोत्रमन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हविः । नमोनमःपदैर्देवीं पूजयेत्सुसमाहितः ॥ ३५ ॥
प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्रणम्यारोप्य चात्मनि । सुचिरं भावयेदीशां चण्डिकां तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥
एवं यः पूजयेद्भक्त्या प्रत्यहं परमेश्वरीम् । भुक्त्वा कामान् यथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥
यो न पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्देहेत्परमेश्वरी ॥ ३८ ॥
तस्मात् पूजय भूपाल सर्वलोकमहेश्वरीम् । यथोक्तेन विधानेन चण्डिकां सुखमाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

इति वैकृतिकरहस्यं समाप्तम् ॥

(१ गुप्तवती) तावदशक्तस्य पञ्चान्तरमाह । जुहुयात् स्तोत्रमन्त्रैर्वैति । अयं होमः प्रकरणात् पूजाङ्गम् ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ अस्याः काम्यत्वनित्यत्वे क्रमेणाह । एवं य इति द्वाभ्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३९ ॥
इति श्रीगुप्तवत्या वैकृतिकरहस्यव्याख्या

मूर्तिरहस्यम् ।

ऋषिरुवाच ।

नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । सा स्तुता पूजिता भक्त्या वशीकुर्याज्जगत्रयम् ॥ १ ॥
 कनकोत्तमकान्तिः सा सुकान्तिकनकाम्बरा । देवी कनकवर्णाभा कनकोत्तमभूषणा ॥ २ ॥
 कमलाङ्कुशपाशाब्जैरलंकृतचतुर्भुजा । इन्दिरा कमला लक्ष्मीः सा श्रीरुक्माम्बुजासना ॥ ३ ॥
 या रक्तदन्तिका नाम देवी प्रोक्ता मयाऽनघ । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभयापहम् ॥ ४ ॥
 रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा । रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशातिभीषणा ॥ ५ ॥
 रक्ततीक्ष्णनखा रक्तदशना रक्तदन्तिका । पतिं नारीवानुरक्ता देवी भक्तं भजेजनम् ॥ ६ ॥

(१ गुप्तवती) अथ नन्दजादिमूर्तिसप्तस्योपास्ति संक्षिप्याह । नन्देत्यादिना । पाशाब्जैरिति अब्जः शङ्खः कमलमेव वा । लक्ष्मीध्याने हस्ताभ्यां पद्मद्वयधारणस्यान्यत्र दर्शनात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पतिं नारीवेत्यत्रागमात्रांशे दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

वसुधेव विशाला सा सुमेरुयुगलस्तनी । दीर्घा लम्बावतिस्थूलौ तावतीव मनोहरौ ॥ ७ ॥
 कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपयोनिधी । भक्तान् संपादयेद्देवी सर्वकामदुघौ स्तनौ ॥ ८ ॥
 खड्गपात्रं च मुशलं लाङ्गलं च विभर्ति सा ॥ आख्याता रक्तचामुण्डा देवी योगेश्वरीति च ॥ ९ ॥
 अनया व्यासमाखिलं जगत् स्थावरजङ्गमम् । इमां यः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरम् ॥ १० ॥
 अधीते य इमं नित्यं रक्तदन्त्या वपुःस्तवम् । तं सा परिचरेद्देवी पतिं प्रियमिवाङ्गना ॥ ११ ॥
 शाकम्बरी नीलवर्णा नीलोत्पलविलोचना । गम्भीरनाभिस्त्रिवलीविभूषिततनूदरी ॥ १२ ॥
 सुकर्कशसमोत्तुङ्गवृत्तपीनघनस्तनी । मुष्टिं शिलीमुखापूर्णं कमलं कमलालया ॥ १३ ॥

(१ गुप्तवती) ७ ॥ ८ ॥ पात्रं मधुपानसाधनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शिलीमुखा बाणाः धनुर्बाण-
 पद्मशाकान् विभ्रती चतुर्भुजैरित्यर्थः ॥ १३ ॥

पुष्पपल्लवमूलादि फलाढ्यं शाकसंचयम् । काम्यानन्तरसैर्युक्तं क्षुत्तृण्मृत्युज्वरापहम् ॥ १४ ॥
 कार्मुकं च स्फुरत्कान्ति विभ्रती परमेश्वरी । शाकम्बरी शताक्षी सा सैव दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥
 विशोका दुष्टदमनी शमनी दुरितापदाम् । उमा गौरी सती चण्डी कालिका सापि पावती ॥ १६ ॥
 शाकम्बरीं स्तुवन् ध्यायन् जपन् संपूजयन्नमन् । अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानाभृतं फलम् ॥ १७ ॥
 भीमाणि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासुरा । विशाललोचना नारी वृत्तपीनपयोधरा ॥ १८ ॥
 चन्द्रहासं च उमरुं शिरःपात्रं च विभ्रती । एकवीरा कालरात्रिः सैवोक्ता कामदा स्तुता ॥ १९ ॥
 तेजोमण्डलदुर्धर्षा भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् । चित्रानुलेपना देवी चित्राभरणभूषिता ॥ २० ॥

(१ गुप्तवती) १४ ॥ शताक्षीमूर्तिदुर्गामूर्त्योरवतारान्तरत्वाभावेन शाकम्बरीपूजाविधिमेव तत्रातिदिशति ।
 सैवेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चन्द्रहासं खड्गम् ॥ १९ ॥ सप्तमीं मूर्तिमाह । तेज इति ॥ २० ॥

चित्रभ्रमरपाणिः सा महामारीति गीयते । इत्येता मूर्तयो देव्या व्याख्याता वसुधाधिप ॥ २१ ॥
 जगन्मातुश्चण्डिकायाः कीर्तिताः कामधेनवः । इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कस्यचित्त्वया ॥ २२ ॥

व्याख्यानं दिव्यमूर्तीनामधीष्वाऽवहितः स्वयम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देवीं जप निरन्तरम् ॥ २३ ॥
 सप्तजन्मार्जितैर्वोरैर्ब्रह्महत्यासमैरापि । पाठमात्रेण मन्त्राणां मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥
 देव्या ध्यानं मया ख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं महत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामफलप्रदम् ॥ २५ ॥

इति वैकृतिकरहस्यं तन्त्रोक्तं समाप्तम् ।

(१ गुप्तवती) २१ ॥ २२ ॥ रहस्यत्रयस्याप्यध्ययनं विधत्ते । व्याख्यानमिति । अवहितः अर्थावधानसहित
 इति सर्वं शिवम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति गुप्तवत्यां मूर्तिरहस्यव्याख्या ।

(१ गुप्तवती) चतुष्टये पीठिकानां प्राचीनानां च तुष्टये । चमत्कृतिकरी भूयान्नवीनानां च मत्कृतिः ॥ १ ॥
 साधुच्छाया प्रमितप्रमोदवर्षे चिदम्बरे जनिता । साधुच्छायाप्रमितप्रमोदवर्षे चिदम्बरे तनुतात् ॥ २ ॥ गुरुरेवं शिवो
 गुरुमेव भजे गुरुणैव सहासि नमो गुरवे । न गुरोरधिकं शिशुरसि गुरोर्मतिरस्तु गुरौ जयनाथगुरौ ॥ ३ ॥
 श्रीकाशीपुरवासिसोमपुषुधीगम्भीरराट्भारतीपुत्रेणामिचिता मया रचितया चण्डीस्तुतेष्टीकया । या नन्दादिषु सप्तमी
 भ्रमरिणी भीमातटे सप्ततिक्षेत्रे नः कुलदेवता वसति सा श्रीचन्द्रला प्रीयताम् ॥ ४ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावा-
 रीणधुरीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्रधूमद्रुमीरारायभारतीदीक्षितात्मजभास्करारायभारतीदीक्षितमहाभिचिता विरचिता गुप्तवती-
 समाख्या सप्तशतीव्याख्या समाप्ता । नमश्चण्डिकायै नमो नमः । न वै देयमनुकोशादीनास्तांनुरक्तेष्वपि ॥ आप्ताचरित
 इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ १ ॥

